

CUMHURİYETİN 100. YILINDA
ERZİNCAN

11

Editör

Tahir Erdoğan Şahin

İNANÇLAR- GELENEKLER-DİNÎ MEKÂNLAR

Cilt Editörü

Prof. Dr. Nizamettin Parlak

11. Cilt Yazarları ve Katkıda Bulunanlar

Prof. Dr. Abdurrahman Küçük- Prof. Dr. İsak Emin Aktepe- Prof. Dr. Mustafa Alıcı-

Prof. Dr. Nizamettin Parlak- Sinan Tanrıverdi- İnan Tanrıverdi- Doç. Dr. Halil

Baltacı- Ömer Aslan- Zeynep Şimşek- Ali Rıza Özdemir-

Prof. Dr. Kenan Ziya Taş- Tahir Erdoğan Şahin

2023

T.C.
ERZİNCAN VALİLİĞİ YAYINI

Bu çalışma;

Erzincan Valiliği - Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi işbirliği içerisinde, ilgili kişi, kurum ve kuruluşların katkıları sağlanarak, EBYU/ Yukarı Fırat Havzası Araştırma- Uygulama Koordinatörlüğü tarafından hazırlanmıştır. Çalışma kapsamında neşredilen bilgi ve dokümanların sorumluluğu yazarlarına aittir. Kaynak gösterilmesi ve bilimsel/etik kurallara bağlı kalınması hâlinde alıntı yapılabilir.

YAYIN KURULU

Mehmet Makas (*Erzincan Valisi*)

Akın Levent (*EBYU Rektörü*)

Prof. Dr. Ali Demirsoy- Prof. Dr. Esmâ Şimşek- Prof. Dr. Necdet Tozlu
Prof. Dr. Nizamettin Parlak - Prof. Dr. Kenan Ziya Taş- Doç. Dr. Nurettin
Bırol- Dr. Nihat Fırat- Aziz Gün- Yücel Kaplanoğlu-
Uzm. Onur Atabay - Hacı Hasan İçli

ISBN: 978-605-67884-8-2

FOTOĞRAF- BELGE/DOKÜMAN

Editörün, yazarların, EBYU/Yukarı Fırat Havzası Araştırma - Uygulama Koordinatörlüğü'nün; Erzincan Valiliği, Erzincan Belediyesi, ilgili kurum, kuruluş ve kişilerin arşivleri.

DİZGİ- TASARIM/GRAFİK- DÜZENLEME

AMC Fikir Sanat Dan. Bil. Hiz. San. ve Tic. LTD. ŞTİ.

Erzincan

11. CİLT: İÇİNDEKİLER

İNANÇLAR- GELENEKLER-DİNÎ MEKÂNLAR

I. YUKARI FIRAT HAVZASI'NIN DİNİ TARİHİ- I - <i>Tahir Erdoğan Şahin</i>	9
II. YUKARI FIRAT HAVZASI'NIN DİNİ TARİHİ- II- <i>Tahir Erdoğan Şahin</i>	73
EK: GERÇEĞİN ANAHTARI/THE KEY OF TRUTH.....	130
III. HAYAŞA HRİSTİYANLARINA, BİZANS'A VE GREGORYENLERE AİT TAPINAKLAR, KİLİSELER, MEZARLAR- <i>Tahir Erdoğan Şahin</i>	185
IV. ERZİNCAN'DA DİNİ HAYAT <i>Prof. Dr. İsak Emin Aktepe</i>	211
V. ERZİNCAN'DA DİNİ GELENEKLER <i>Prof. Dr. Nizamettin Parlak</i>	225
VI. ERZİNCAN VE ÇEVRESİNDEKİ HALK İNANIŞLARINA TOPLU BAKIŞ <i>Doç. Dr. Abdurrahman Küçük</i>	275
VII. ERZİNCAN'DA ZİYARET KÜLTÜRÜ - <i>Sinan Tanrıverdi- İnan Tanrıverdi</i>	287
VIII. GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE ERZİNCAN'DA TASAVVUFÎ HAYAT VE TARİKATLAR <i>Prof. Dr. Halil Baltacı - Ömer Aslan</i>	331
IX. MEVLANA HALİD-İ BAĞDADI'NİN ERZİNCAN'DAKİ VEKİLİNE MEKTUBU <i>Zeynep Şimşek</i>	361
X. ERZİNCAN'DA BEKTAŞİLİK: KARA ABDAL ZAVİYESİ <i>Ali Rıza Özdemir - Prof. Dr. Kenan Ziya Taş</i>	373
XI. ERZİNCAN'DA MEVLEVİ HAREKETLERİ <i>Tahir Erdoğan Şahin</i>	383
XII. AŞÇI İBRAHİM DEDE HÂTİRATI ÇERÇEVESİNDE XIX. YÜZYIL ERZİNCAN'INDA DİNİ VE TASAVVUFÎ HAYAT - <i>Prof. Dr. Halil Baltacı</i>	393
XIII. DİNİN GÜNEŞİNDEN ALTAY DAĞLARININ AYDINLIĞINA: ERZİNCAN'LI DİN ADAMI VE AKADEMİSYEN OLARAK M. ŞEMSETTİN GÜNALTAY - <i>Prof. Dr. Mustafa Alıcı</i>	417

İNANÇLAR
GELENEKLER
DİNÎ MEKÂNLAR

CUMHURİYETİN 100. YILINDA ERZİNCAN

I
İSLAMİYET ÖNCESİ
YUKARI FIRAT
HAVZASI'NIN DİNİ
TARİHİ- I
(BAŞLANGICINDAN HRİSTİYANLIĞA KADAR)

Tahir Erdoğan Şahin

1. DİN; NİTELİĞİ, DOĞUŞU VE İLK ÇAĞ UYGARLIKLARINDAKİ YERİ

Din, en eski insan topluluklarından bugüne kadar, hemen her dönemde insanî gelişmelerde özel bir yere sahiptir. Dinin temel saiklerinden olan inanç ve itikatların oldukça soyut oluşu nedeniyle, yazılı devirlerde bile yeterince vuzuha kavuşturulamamaktadır.¹ Kişi ile Tanrı arasındaki içsel (derunî) diyalogların tek düze bir tanımına varmak ya da dinî duyguları apaçık biçimde tanımlamak, özellikle İlk Çağ toplumlarında dinî-psikolojik verilerin gerekli analizini yapmak pek kolay gözükmemektedir. Ancak, tarihî perspektifle yapılabilen iş, dinin sosyal, kültürel ve ekonomik yapılanmalarda ve ilişkilerdeki rolünün açıklanması noktasında bazı somut verilerden ya da akılcı yaklaşımlardan hareketle yorum yapmaktadır. Ne var ki yapılan yorumlar arasında da çeşitli farklar olduğu görülmektedir.

Yaygın bir kanaatle, İlk Çağ'da naturizm (doğalcılık-tabiatçılık) temelinden kaynaklanan politeist (çok tanrılı) bir dinin egemen olduğu üzerinde durulur. Somut göstergelere dayalı bir dinin giderek soyut düşüncelere kaydığı ve tek tanrı inancına doğru bir aşama kaydedildiği iddia edilmektedir. Esasında bu, eski toplumları ilkel ve geri olarak sıfatlayan, evrimci bir anlayış çerçevesinde kalan bilim adamlarının öznel görüşüdür. Diğer taraftan, politeist karakter taşıdığı izlenen toplumlarda dahi *tek*

¹ Georges Bataille, **Din Kuramı**, (çev. M. M. Yakuboğlu), İstanbul 1997, s. 28; Cenap Yakar, **İnançlar ve Tutumlar Üzerine**, Ankara 1988, s. 4; Hervé Roseau, **Dinler Tarihi**, (Çev. O. Pazarlı), İstanbul 1974, s. 2.

tanrı bir inancın bulunduğuna ilişkin bazı ipuçları, bu anlayışla çelişmektedir. Dolayısıyla, aksine bir yorumla, toplumların temelde tek tanrı inancının esas olduğu bir ortamdan, zamanla politeist nitelikli anlayışlara doğru kaydığı da savunulabilmektedir. Yani, soyut ve aşkın bir tanrının zaman içerisinde kurumsal biçimler içinde mütealası ya da erişilmez tanrının daha erişilebilir somut nesnelere yansıtılmak istenmesi tevhidî espirinin politeizme kaymasına neden olmuştur denilebilir.

İlk Çağ toplumlarında çok tanrılı din cephesinin anlaşılması, kentlerde bir araya gelen farklı toplulukların kendi idollerleriyle buraya gelmesiyle başlayan süreci açıklamakla mümkündür. Tekil (monat) toplumlar, kucaklayıcı, kapsayıcı (kadir-i mutlak) tanrıyı temsilen ifade ettikleri ve nesnelere yanılttıkları totemleriyle özdeşleşmişlerdir. Tanrı-totem, o toplumun kimliği ve kişiliğidir. Değişik topluluklarla olan ilişkilerinde belirleyici ve ayrıştırıcıdır. Toplulukların mobilizasyonunda, hemen hiçbir toplum kendi tanrı-totem-kimlik unsurundan kolaylıkla vazgeçmez. Ancak, bunlar arasında, toplumların gücüne göre hiyerarşik bir düzen oluşturulur.

İlk Çağ düşüncelerine bir bütün olarak bakıldığında, Uygarlık Öncesi Dönemlerden miras kalan insan-doğa bütünlüğünün bazı izdüşümlerini taşıdığı, doğadaki varlık ve olayların kutsallaştırılmasından anlaşılmaktadır. Genelde, evreni kucaklayan bir *mana* sezgisi (mutlak varlık anlayışı), toplumların günlük hayatlarında, o toplumların ilişkide oldukları çevreyle sembolleştirilmiştir. Örneğin, yaşantıları ormanla sıkı bir biçimde ilintili olan bir toplulukta, mana, ormanla sembolleşen ve doğal olarak ormanı kutsayan bir idrakle ifade edilmiştir.

Uygarlığın önemli parametrelerinden olan *kentlileşme* sürecinde farklı kültürlerden kopup gelmenin ya da farklı kültürlerle ilişkilerin bir sonucu olarak toplum hayatında etkin olan sosyal ya da fizikî çevrenin olgularının hemen her biri tanrısal bir çerçevede kutsanmışlardır. Dağlardan ırmaklara, aşktan evlilik kurumuna kadar bu böyle gözükmektedir. Söylenegelen “çok tanrılık” deyiminin, esasında “çok şeylerin tanrılaştırılması” şeklinde anılması daha doğrudur.

Kutsama/tanrılaştırma anlayışının çeşitli alanlarda yaygınlaştırılmasının ve kentler arasında ya da bir kentin kendi toplumunun arasındaki toplumsal ayrışmaların bir sonucu olarak kutsananlar arasında hiyerarşik bir yapıya doğru gidilmesi kaçınılmaz olmuştur. Kentler arasında çıkan veya aynı kent toplumunda beliren mücadelelerde, mücadelenin taraflarının ayrı ayrı kutsallar etrafında birleşmeleri; beşeri savaşları din savaşları oluyormuş görüntüsüyle sunulmasına neden olmuştur. Belli bir ilâhın egemen kılınması, fizikî olaylarda belli bir siyasal gücün egemen olmasıyla eş anlamlı gözükmesi bundan kaynaklanır. Mezopotamya uygarlıklarının siyasal, ekonomik, sanatsal, edebî ve dinî verilerine bakıldığında, bu çıkarımlarımızın somut bilgilerine sıkça rastlanacaktır.

İlk Çağ uygarlıklarının düşünce yapılarında temel bazı niteliklerde benzerliğin olması, bu uygarlıklardaki düşüncelerin birebir örtüştüğü anlamına gelmez. Orta Asya, Kafkasya ya

da Karadeniz'in kuzeyinde gelişen hareketlerle Mezopotamya'da ortaya çıkan düşünce hareketleri birbirinden önemli nitel ve nicel farklılıkları sahiptir.

İlk Çağ'da bazı düşünce yapılarının Mısır gibi çeşitli ülkelerde oldukça uzun süren zamanlarda belli nitelikler içinde aynı kalıyor gözükmesi, o ülkenin siyasal ve sosyal yapısının istikrarıyla ilişkilidir.

Düşünce hareketlerinin bir boyutu olarak *bilim*, uygarlık öncesinde pratik ihtiyaçların karşılanması için yapılan çalışmaların bir sonucu olmuştur. Bu çalışmalar, bilim bilinci içinde yapılmadıkları için "bilimin doğuşu" olarak görülemez. İlk Çağda da bilimsel buluş olarak nitelenen birçok olgunun ortaya çıkması yine pratik ihtiyaçların giderilmesiyle ilgilidir. Ancak, bu ihtiyaç giderme geleneği içinde uzmanlaşınca, bazı işleri daha iyi yapan insan ya da zümrelerin oluşması, çalışmalara bilimsel bir karakter kazandırmıştır. *Mezopotamya*'da kanal yapımı, bunların ölçümü, *Ziguratlar* çevresinde gelişen buluşlar, yazı vs. bilimsel karakter kazanan çalışmalardır. Mezopotamya'da "okullaşmanın" varlığı ise, doğrudan bilgi aktarımı kurumu olması nedeniyle, bilim bilincinin geliştiğini ispat etmektedir.

Orta Asya'da Ceytun, Anav, Namazgâh çizgisindeki Kafkasya ve Karadeniz'in kuzey gibi Orta Asya'ya yakın alanlarda ortaya çıkan İlk Çağa ait sayısız arkeolojik eserler; buralardaki din, sanat, edebiyat, ekonomi ve siyasete ilişkin olarak sunacakları bilgilerin bütünlüğü içinde, bu alanlarda egemen olan düşünceleri anlamamızı sağlarlar.

Orta Asya'da, Uygarlık Döneminin ilk evresinde yer alan Ceytun, Anav, Namazgâh çizgisi; Mezopotamya ve İran çizgisi benzerinde ele alınabilecek verileri içerir. Saka, Hun, Göktürk çizgisinde gelişen olayların analizinde; *Gök Tanrı* anlayışı, kamların çalışmaları, kozmolojik belirlemeler, efsaneler vb. toplanacak malzemelerle, bu kıtadaki düşünsel yapıların bilinmesi mümkün gözükmektedir.

Orta Asya, bozkır kültürü temeli üzerinde yükselen bir uygarlık olması yanı sıra kendi yakın ve uzak çevresi arasında siyasal, ekonomik ve kültürel ilişkilerini sürekli kıldığı, başta göçlerle bunu gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Kafkasya ve Karadeniz'in kuzey'de meydana gelen kültürel, toplumsal gelişmelerin özellikle ele alınmış olması; günümüz "Avrasya"laşma gerçeğinin kadim zamandaki tarihsel gerçekliğini ortaya koymak açısından önemli olduğu kanaatindeyiz.

Kentte, hiyerarşinin tepesindeki tanrı, o kentin temel sembolü, koruyucu ve birliğin temsilidir. Kentler ve kent devletleri arasındaki ilişkilerde, her bir kent devlet, o temsili tanrısıyla farklılığını vurgulayacaktır. Savaşlarda da kentin somut bünyesi, soyut olarak tanrılarla özdeş olduğu için, kent savaşları bir anlamda tanrılar savaşlarıdır. Bu süreç, mitolojilerde ifade edilen "tanrılar savaşının hangi tarihsel ve toplumsal gelişmelerden doğduğunu ortaya koymaktadır.

Mc Neill, "...bu tür (dinî) metinlerin çoğunun ilk olarak yazıya döküldüğü MÖ, 1800 dolaylarında yapılan, yalnızca, insanlar hoş gelen görüşler kayda geçirilmiş olmalı. Eski Sumer dini bazı kaba ve ilkel öğeleri içermiş olsa bile, bu eski rahiplerin

hem doğaya hem de insana ilişkin olguları açıklayan tutarlı bir teolojik sistem kurdukları gerçeğini değiştirmez” der.² Burada tarihçi için önemli olan, dinin toplumda neden olduğu sistemi ve bu sistemin diğer kurumlarla olan ilişkisini belirlemektir.

Tek tanrıcı ya da politeist din anlayışı konusunda şunu da belirtelim ki, yazı ve diğer somut belgeler ışığı altında İlk Çağ toplumlarının anlayışı konusundaki yorumlar, özellikle Mezopotamya ve çevresi içinde kalmaktadır. Oysaki bu kültür alanının dışında da çeşitli kültür alanları mevcuttur. Çevre şartları ve bu şartlarda oluşan yaşama biçiminin dinî yapılanmaları etkilediği göz önüne alınırsa, yerleşik olmayıp göçebe hayatı sürdüren toplumların tahayyülünde tanrı fikri daha soyut, dinî kurumlar ise somutlaştırılmayan *göksel* niteliklere sahiptir.

Uygarlık tarihinin başlangıç dönemlerinde, özellikle Mezopotamya’daki rahiplerin, kendilerine miras kalan dinî törenleri izleyip zenginleştirerek sürdürdükleri görülür.³ Diğer çevre topluluklarının birçoğunda da Sumer tanrıları topluluğunun gerçekten dünyayı yönettiğine inanmışlar, kendi idrak dünyaları içinde bazı değişikliklere uğratarak benzer inançları devam ettirme çabasına girmişlerdir. Bunlar arasında Doğu Avrupa ve Asya bozkırlarının eski halkları da vardır. Onların torunları olan Grekler, Romalılar, Keltler, Cermenler ve Slavlar; gök, gök gürültüsü, güneş, ay tanrılarına ve diğer tanrılara saygı göstermeyi sürdürmüşlerdir. Orta Asya, Çin ve Hint orjinli uygarlıklardaki tanrı anlayışlarının Mezopotamya merkezli anlayışlarla örtüşmediği de bir gerçektir.

1.1. TANRILAR, TAPINAKLAR VE TÖRENLER

Dinler tarihinde yöntem olarak “din” olgusu ve “dini gelişmeler” kendi iç evreleri olan dönemler biçiminde ele alınır. Bu gelişmeler Hayaşa örneği üzerinden aşağıda özetlenmiştir.

- İlk topluluklarda ve Uygarlığın ilk evresinde sınırsız, aşkın, bilinemez, salt “mana” olarak sıfatlanabilir erişilmez bir kadir-i mutlak vardır. Kuşatıcı mana (Tanrı), sınırsızlığına paralel olarak hareketli/göçer topluluklar için henüz ad bile alamamış olarak gökle, yükseklik ve yücelikle ilintilidir.

- Yerleşik topluluklarda adı olan tanrı (Haya) yine göksel ve kuşatıcıdır, erişilemezdir. Zaman içerisinde bu erişilemezliği onların dokunulabilir ve adına ayinler yapılabilir kutsalların dışında kalmasına neden olur. Genel bir kavram olarak göksel Tanrı, ülke gibi genel değerlerle anılır (Haya-şa) ve açıklanamaz uzay/atmosfer düzleminde tutulur. Sembolleri yine göğe ilişkin ve fakat onu anlatabilmenin somut aracı olabilecek niteliğe sahiptir (Haya=kuş/tavus kuşu).

² William H. Mc Neill, **Dünya Tarihi**, (Çev. A. Şenel), Ankara 1994, s. 31

³ Fèlice Challaye, **Dinler Tarihi**, (Çev. S. Tiryakioğlu), İstanbul 1972, s. 148; Annemarie Schimmel, **Dinler Tarihine Giriş**, Ankara 1955, s. 34.

- Gök Tanrı algısı devam etse de günlük hayatta yerini başka kutsallara, başka güçlere (doğaya, atalara, ruhlara, kendisiyle eşleştirilecek bir zamanın da geleceği tanrıçalara) bırakır. Toplumsal hayatın temel kategorilerini temsil eden yeni tanrılar ve tanrıçalar ortaya çıkar. Bu panteonda “hayat”ın kaynağı Haya, evrensel ölçütlerden (hayat, hayatın kaynağı, göklerde olan) günlük hayatın en temel uğraşısı için önemlidir (Haya=tarım, tarımsal üretim ve tarımsal birikim tanrısı).

- İndirgenen ve ikincilleşen baş tanrının yeni sorunların çözümü için yeni tanrısal güçlere katkısı istenir. Nitekim yeni tanrılar ve kutsallar ancak onla ilişkili olduğunda saygın olabileceklerdir. Bu nedenle baş tanrı evlendirilir (Haya- Nideba). Hayat ve hayatın cephelemlerini temsil edecek tanrılar ve tanrısal güçler artar. Panteon zenginleşir.

Darius I döneminde yapılan Bisutun (Behistun) Anıtı.

- Tanrı ve tanrıçaların çoğalmasına paralel olarak panteon hiyerarşik bir düzen içinde ifadesini bulur. Bu tanrıların niteliği, etkinliği, adları, yeni tanrı ve kutsallarla yeniden biçimlenmesi, değişimi ve dönüşümü yalnızca belli bir bölgenin kendi tarihsel mecrasıyla sınırlı değildir.

Farklı ülke ve kıtalar arasındaki değerlerin görüldüğü Hayaşa’da çoğalan tanrılar, kutsallar ve ritüellerle birlikte çok daha karmaşık bir yapı ortaya çıkar. Hayaşa- Urartu süreçlerini

doğu ve batıdan kuşatan yeni siyasal süreçler izler (İran-İskit-Hellen-Roma). Yeni siyasal güçler bu gölgeye getirdikleri yeni değer ve dinleriyle bölgenin kadim din anlayışlarını hem değişime uğratar hem de bu yeni değerler bölgenin genel anlayışına uyum sürecinde kendileri değişirler.

İlk Çağ süresince Hayaşa bölgesinde kayda geçmiş ve kaale alınır dinî ya da din kaynaklı çatışmalara rastlanmaz. Orta Asya ve İran’dan gelen yeni din ve anlayışların bu bölgede yadrganmaması da bölgenin geçmişinde var olan dinî zenginlikle ilgilidir. Bu zenginliğin, yeni olanlarla zaten var olan müşterekleri birleşince, çatışmak yerine yeni biçimlendirme ve düzenlemelerle uzlaşmaya evrilen gelişmeler olmuştur. Batı (Hellen-Roma) ise bu kadim kültür alanlarının zenginliklerine önemli katkı sunacak derinlik ya da büyüklüğe sahip değildir.

Hayaşa’daki dini ve kültürel zenginlik ve bu zenginlik içinde kazanılan hoşgörü geleneği, dışarıdan gelen yeni değerlerin bu ülkede yaşama alanı bulmasına neden olmuştur.

Urartuların kalkmasından Hristyanlığın gelişi arasında geçen süreç içinde yaşanan dini hayatı, bu dönemde ön plana çıkan tanrı ve tapınımların niteliğinden anlamak mümkündür. Ancak bununla ilgili arkeolojik verilerin doğru okunması, yazılı belgelerin ise sağlıklı biçimde kritik edilmesi zorunludur. Mevcut belge ve bilgiler çerçevesinde söylenilecek olanlar az oranda da her türlü spekülasyondan çok daha değerlidir.

1.2. “HAYA” VE “HAYA- ŞA” NIN HURRİ, SUMER VE HİTİT BAĞLANTISI

Doğu Anadolu'nun yerlileri olan Hurrilerin Kızıladağ'dan (Kızılıрмаğın çıktığı kaynak alanlarından) Urmiye Gölü'ne kadar geniş bir alanda yaşadıkları anlaşılmıştır. Daha sonraları (III. Ur döneminde) nüfusun artışı, kuzeyden gelen yeni kitlelerin baskıları nedeniyle Mezopotamya'nın kuzeyine ve Anadolu'nun Orta kesimlerine kadar yayılmışlardır.⁴ Bu yaşama alanının ve yayılışın genişliği, Hurri kültürünün hem doğu hem de güney ülkelerle olan ilişkisi açısından önemlidir.⁵

Yukarda değinilen “Enmerkar ve Aratta” öyküsü yanı sıra “Lugalbanda ve Enmerkar” kahramanlık öyküsünün içeriğinde Sumerlerin kuzeyinde yer alan Aratta ülkesi ve bu ülke halkı Hurriler arasındaki “yakın siyasal, dinsel ve kültürel ilişkiler hakkında bilgi”⁶ verilmektedir. Bu ilişkilerin ticarî boyutunu belgeleyen kanıtlar ise British gibi bazı müzelerde yerini almıştır.⁷

Çeşitli anlatılar, tanrı “Haya” nın tarihsel ve kültürel ilişkiler sürecinde Hurri toplulukları arasında kabulünün ve kutsanmışlığının anlaşılmasını da sağlamaktadır. Böylece, II. bin ortalarında devlet olarak ortaya çıkan Hayaşa'nın adı ile Azzi/Hayaşa ülkesindeki tanrı adlarının nereden ve hangi yolla gelmiş olabileceği konusunu anlamamızda bize ipuçları vermektedir.

Haya ve Sumerler: “Haya”, Sumer panteonunda yazı ve hesap tanrıçası Nideba'nın kocasıdır. Sumer Lagaş sitesinin tanrıçası Nanşe'ye adanan bir ilahide, Nanşe bir yılbaşı nedeniyle insan oğlunu yargılarken, Nidaba ve kocası Haya tanıklar arasında zikredilir. Bu tanrı çiftinin kızları ise Tanrı Enlil'in eşi Ninlil'dir. Nippur kentinde Tummal adlı bir tapınak Tanrıça Ninlil adına adanmıştır.

“Enlil ve Ninlil: Ay Tanrısının Doğumu” adlı Sumer efsanesinde, Enlil'in ölümler âlemine sürülüşü ve eşi Ninlil'in onun peşinden gidişi anlatılır. Sumer anlatılarında “ölümler âlemine gidiş ve ölümler diyarı” oldukça ilginç, genel ve karmaşık bir konudur. Ölümlerin bu diyara gidişlerinde kayıkla geçmelerini gerektiren bir ırmak olduğu gibi, önemli kent merkezlerinde “özel giriş kapıları” da mevcuttu. Ölümler âleminin yönetici tanrıları Ereşkigal ve Nergal'di.⁸

⁴ I. Gelb, *Hurrians and Subarians*, Chiago 1944, s. 89.; O. R. Gurney, s. 31; A. Erzen, s. 17.

⁵ A. Alpman, *Hurriler*, TAD/ XIV, s. 290 vd.

⁶ S. N. Kramer, *Sümerler*, s.360.

⁷ M. Chahin, s.32.

⁸ S. N. Kramer, *Sümerler*, s.178-179.

Tanrı Nergal, Hitit kayıtlarında Hayaşa ve “Hayaşa şehri harabesi” olarak da vurgulanan Arziya, yani Erzincan’la birlikte anılır. Tanrıça Ninlil’in Nippur kentindeki Tummal tapınağına ikametinde sürekli yardımcı olan ve ölülerin yargılanması görevinde bulunan Nanna ve Ninlil de Erzincan’da “Tanrıça Nana” olarak karşımıza çıkacaktır. Bu kayıtlar Yukarı Ülke ve Sumer ilişkisini açıkça göstermesi yanı sıra Haya’nın çıkış kaynağının netleştirilmesi ve kanıtlanması açısından önemlidir.

Hurri-Sumer kültüründe müşterek kutsallardan olan Haya, Sumerlerde önceden “tahıl ambarları tanrısı” dır. Hububat Tanrıçası örneğinden hareket eden Tanrıça Nideba (Nisseba), Erken Hanedanlık dönemine (MÖ, 2900- M.Ö. 2350) kadar giden uzun bir tarihe sahiptir.⁹ Haya ve Nideba arasındaki “eş” (karı-koca) ilişkisi, aynı zamanda “tahıl” ve “tahıl ambarı” ilişkisini açıklamaktadır. Kuşkusuz aynı dönemde Doğu Anadolu’da göçebe Hurri topluluklarında tarımsal üretim ve tahıla dayalı ekonomi önemi olmaya başlamıştır.

Güney Irak’ta günümüzde Fara denilen eski Suruppak’ ta bulunan “bir okul tabletinde” (MÖ, 2600’ler) adı geçen Tanrı Haya, III. Ur döneminde Umma, Ur ve Ku’ara bölgelerindeki kültler arasındadır. Yine bu dönemde (MÖ, III. bin) Nideba, gök ve yer tanrısının kızı olarak diğer tanrıçalardan statü olarak ayrılır. Bu, Sumer panteonunun kendi iç sürecinde yaşanan olaylarla ilgilidir. Hurri topluluklarında “göksel/baş tanrı” olan Haya ise Sumer’de gök’le dolaylı olarak ilintilendirilmektedir. Kayıtlardan çıkardığımız izlenim, Mezopotamya’da yerleşen Sumerler için kökü öncelikle dışarıda (Hurrilerde) olan bu tanrı, göksel/baş tanrı niteliğinden giderek ikincil tanrı konumuna indirilmektedir. Bu süre, önce Nideba’ya koca olarak başlar ve yine tanrıça kocası olarak zamanla “tahıl ambarı tanrısı” olarak devam eder.

Sumer Tanrı listesinde (*AN = ^dA-nu-um*) ilk bin yıllara ait yazmalarda Haya adı daima zikredilmiş ve ^dlugal-[ki-sá-a] adlı kapıcılarla ilintili bir ilahla beraber anılmaya başlamıştır. Ur III devrinde Haya, “Kapıya” adanan sunularla beraber kendi sunularını almaya başlar. Bir Sümer ilahisinde adı açıkça geçer. Bu ilahi özellikle Ur’da terennüm edilmiş ve bilhassa Larsa krallarından Rim-Sin tarafından (MÖ, 1822-1763) Ekišnugal adındaki Ana Tapınağın ziyaretinde vurgulanmıştır.¹⁰

Sumer tarihi içerisinde Haya’nın işlevleri, dönüşen statüsüyle birlikte dönüşmüştür. Başlarda Nideba ilişkisi içerisinde hububat ile bağlantılı iken yine bu tanrıçaya bağlı olarak yazıcıların hat yazısıyla ilintilendirilmiştir. Nideba’nın tarım tanrıçalığından hesap ve ölçüm tanrıçalığına olan evrilmesinde Haya, hem bir kapıcı olarak bilinir hem de yazıcıların sanatlarıyla yakından ilgilidir.

⁹ T. Jacobsen, *The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion*, London, 1976, s. 99.

¹⁰ W. Sallaberger, *Der kultische Kalender der Ur III-Zeit*, UAVA 7/1-2, , Berlin 1993, s. 38; Mark Weeden, *The Akkadian Words for “Grain” and the God Haya*, *Die Welt des Orients*, 39. Jahrgang, Göttingen 2009, s. 77–107.

Dönüşüm devam etmiş zamanla statüsü kapı hizmetçisi konumuna indirgenmiştir. Tanrıça Nideba Sumerin ilk önemli sekiz tanrısı arasında tutulurken Enlil'in memuru olarak da zikredilen Haya giderek Mezopotamya'dan kısmen silikleşip silinmiştir.

Mari Bölgesinde, Babillilerde, Assurlularda ve Hititlerde “tanrı” olarak Haya: Tanrı Haya'ya aynı zamanda kuzey Suriye bölgesindeki Mari şehrinde de tapınıldığına dair iddialar vardır. Mari bölgesindeki Haya Sumerde anılan Haya'dan başka bir ilah olduğunu söyleyenler de bulunur. Kadim Babilde sözlük listesi(*Urs-ra I*) ona atfedilen bir tahta eşyadan bahseder (giš^dha-ià). Bu muhtemelen yazıcıların kullandığı bir yazı aletiydi.¹¹ Babilde^dha-yà tanrısı olarak kutsanan bu kült (Haya), Assur İlahının tapınağında daha özel bir yere sahipti.¹² Ninova'da çıkarılan iki ayrı fragman yazıtta Yeni Assur Kralı Sennacherip (MÖ, 704-681) tarafından Tanrı Haya' ya adanan bir tapınak inşasından bahsedilmektedir.

Bu iddiaların dayandığı kayıtların Hurri ile bağlantısı görüldüğü takdirde, Mari' deki ve Assur'daki Haya'nın aynı tanrı olmakla birlikte Sumer panteonundan farklı bir çizgide kutsandığı anlaşılacaktır. Nitekim Hitit metinlerinde adına rastlanan tanrının da Haya olduğu ve fakat değişik biçimlerde zikredildiği bilinmektedir.

Sumer- Assur süreçlerinde Haya'ya ilişkin olarak onun tahılla bağından çok yazı ile bağı çok daha vurgulanmaktadır. Ancak Hatti-Hitit metinlerinde tahıl/hububat ilişkilerinde zikredilmesi ilginçtir. Nitekim Hatti- Hitit metinlerinin birinde Hatti hububat Tanrısı Kait için “Haia/Haya(..)amma” kullanımına rastlanmakta ve yine Hitit Hububat tanrısı Halki için yapılan bir yakarış metninde “Haya” adı geçmektedir. “Haya”nın Hatti ve Hititlerle olan etimolojik bağlamı tartışılabilir, ancak Hitit metinlerinde coğrafi (Hayaşa) ve toplum adı olarak (Hayaşalılar) sıkça vurgulanmıştır.¹³

Haya ve Hayaşa: Efsanelere de yansıyan Hurri – Sumer arasındaki ilişkiler düşünüldüğünde,¹⁴ Haya'nın Maveraünnehir civarından Mezopotamya'ya inen¹⁵ Sumerlerle Hurriler arasında müşterek bir kült olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Buna göre; Hurrilerin Doğu Anadolu'daki yerel yönetim alanlarından biri olan “Hayaşa”nın da, “Haya”ya Hititler tarafından eklenen “š” ya da “ša”(“onun”, “ait”)¹⁶ takısıyla birlikte

¹¹ N. Weldhuis, *Elementary education at Nippur*, (Doktora), Groningen Üniv. 1997,s.87.

¹² B. Mentzel, *Assyriche Tempel II*, Studia Pohl: Seri Maior 10/I-II. Roma 1981,s.64.

¹³ Mark Weeden, 93-94.

¹⁴ Hurrilerin Mezopotamya çevresinde en az MÖ. 3. bin sonlarında bulduklarına Akkad kralı Naram-sin dönemi kitabeleri de şahitlik etmektedir. Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul 2008, s. 95.

¹⁵ Tahir Erdoğan Şahin, *Toplumsal- Kültürel Farklılaşmalar Dönemi ve Uygarlıkların Doğuşu*, (Basılmamış Doktora), Malatya 2002, s. 209.

¹⁶ E. H. Sturtevant, *Eti Dili Sözlüğü*, İstanbul 1946, s. 151, “ŠA”; A. Ünal, *HDA*, s.40, 59.

Haya'nın maliki olduğu bir belde olarak "Haya (tanrısının) nın yurdu" demek olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷

Erzincan Ovası içerisinde bulunan bezemeli üçgen alınlık taşı. İlk Çağa ait oldukça zengin alınlık çerçevesi içinde iki tavus kuşu birbirine dönük olarak ve ağızlarında ü z ü m salkımı biçiminde tasvir edilmiştir. (Erzincan Müzesi).

Yukarıda Haya'nın Sumer- Babil ve diğer uygarlıklarla bağına değinilmiş, bu tanrının Hurri-Sumer müşterek kutsallığı yanı sıra Sumer sonrası dönemde yine güney ülkeleriyle Hayaşa bölgesi arasındaki nerdeyse kesintisiz süre gelen ilişkileri belirtilmiştir. Eski Babil'e ait bir metinde Haya Tanrısı "tavus"la birlikte (d HA-YA^{MUSEN}) zikredilir.¹⁹

Altıntepe'den çıkarılan kuş/kartal başlı adam.(Ank.And. Med. Müz.)

Haya'nın sembolü ve anlamı: Sumer dilinde "haya", bir kuş türüdür¹⁸. Haya'nın "tanrı" ve "kuş" eş anlamlılığı, bu tanrının bir kuş türüyle sembolize edilmiş olabileceğini gösterdiği gibi, Erzincan'da İlk Çağ'a ait bir alınlık taşında yer alan tavus kuş çifti ile bir stel/kitabe işleminde bulunan kuş kabartmaları da bunu destekleyen somut veriler arasındadır.

¹⁷ Hurri- Sumer ilişkileri üzerinden Hayaşa'ya nüfuz eden kültürel/dini unsurlar yalnızca Haya tanrısıyla sınırlı değildir. Hitit metinlerinde Hayaşa'yla birlikte anılan Nergal gibi başkaca tanrı ve tanrıçalar da bulunmaktadır.

¹⁸ S. N. Kramer, **Sümerler**, s. 167; S. N. Kramer- J. Maier,(2000); **Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki**, (Çev. H. Koyukan), İstanbul. Sözlükçe, s. 433.

¹⁹ N. Veldhuis, 2004. **Religion, Literature, and Scholarship: The Sumerian Composition "Nanše and the Birds"**, Leiden 2004, s. 251- 252.

Urartu döneminde merkezî kent olarak inşa edilen Altıntepe buluntuları arasında bulunan kuş(kartal) kabartma, resim ve heykelcikleri, Haldi'ye evriltelen Haya tanrısına bir gönderme olarak yorumlanabilir. Nitekim bu merkezde bulunan boğa ve boğaya ait buluntular da Teşup, yani fırtına tanrısıyla doğrudan ilişkilidir.

Haya'nın Sumerdeki anlamı büyük bir ihtimalle “hayat” idi. ²⁰Bu adı almasının birinci nedeni, Haya'nın MÖ. III. bin başlarında Hurrilerde “gök tanrı” niteliğinde olması, Sumerlerin bu dönem Hurrilerle ilişkisinde söz konusu tanrıyı bu yönüyle tanımlarıdır. İkincisi Nideba ve kızıyla bağının olmasıdır. Bazı bilim adamları ise Ha-ya ile Tanrı Ea (Ebla - Haya) ile uzak bir bağ olabileceğinden şüphelenir.

“Haya” kelimesinin kuş ve tanrı bağlamında oluşu, günümüzde görece “çok tanrılı” addedilen bu toplumda inanç sisteminin göksel/ nitelikli bir algı içinde olduğunun görülmesini gerektirmektedir.

Bu kültürün kadim geçmişi, kendisinden sonraki dönemlerde de bir biçimde yaşanmıştır.²¹ Nitekim Hurrilerin Hepat'ı, Şamuha üzerinden Hititlerde İstar'a evrilirken Eski Yunan'da Zeus'la karısı Hera'nın kızı “Hebe” olarak karşımıza çıkması bunun sadece bir örneğidir. Ayrıca, Hattuşa'da ele geçen “Gılgameş Efsanesi” Babilce ana dokusu korunsada bu efsane Hurrilerin yeni yorumudur ve Hurriceden Hititçeye çevrilmiştir. Daha sonraları Geç Hitit, Fenike ve Helenlere intikal eden Kumarbi Efsanesi, Homeros ile Hesiodos'a ilham kaynağı olmuştur²².

1.3. YUKARI ÜLKE' NİN TANRILARI, TANRIÇALARI VE KUTSALLARI

Hurri diniyle ilgili sorunların “Sumer-Akkad panteonunun gelişmesiyle sıkı sıkıya bağlı” olduğunu belirtilir.²³ Hurrilerin oldukça eskiye giden bir geçmişi ve bu geçmiş süreçler içinde Hazar'dan Anadolu ve Mısır'a kadar uzanan alanlarda kollar halinde yayılmışlıkları söz konusudur. Bu toplum, bütünlüğü olan siyasal bir yapıdan çok, Hayaşa ve Mitanniler gibi, Hurri kollarından oluşan devletler için insan unsuru ve kültürel verilerini miras bırakmış görünmektedir.

Hurrilerin ardılı sayılabilecek yapılar ise, aldıkları mirası kendi coğrafyalarında ve kendi koşullarında değişim ve dönüşüme uğratarak çeşitli dinî sistemler vücuda getirmişlerdir. Bu nedenle, bilgilerini esas itibarıyla Hitit belgelerinden öğrenebildiğimiz Hayaşa ve Hayaşa Tanrılarını çözümlemek oldukça karmaşık sorunlarla yüz yüze gelmek demektir. Kaldı ki, ne Hurrilerin ne de Hayaşalıların tüm Tanrıları ve kutsalları Hititlerde zikredilmemiştir. Zikredilenlerin bazılarını ise komşularıyla olan politik konumlarına göre farklı zamanlarda farklı biçimlerde sıfatlandırılmışlardır. Nitekim Tanrı Yarriş'in “yay'ın

²⁰ T. Jakobsen, *age*, s.99.

²¹ I. M. Diakonoff, s. 75.

²² E. Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara 1998, s. 180.

²³ E. Laroche, *Hurriler'de Ulusal Panteon ve Yerel Panteonlar*, (Çev. A. Alpman), *Orientalia* 45/1-2,1976, s. 94-99.

efendisi” yanı sıra bazı edebî metinlerde “veba tanrısı” hatta vebanın yayıcısı olarak görülmesinin başka izahı yoktur.

1.4. . HAYAŞA KRALLIĞI DÖNEMİ TANRILARI

Hitit yönetimi içerisinde sık sık iktidar mücadeleleri olmuş, bunlar yıllıklarda yer almıştır. Kral Hattuşili ile yeğeni Urşi-Teşup arasında geçen olaylar da bunlar arasındadır. Şamuha’ya hapsedilecek Urşi- Teşup ve Hattuşili Arasındaki Antlaşma’da²⁴: “*Şamuha şehri Savaş Tanrısı, Arziya şehri Savaş Tanrısı, Tanrı Yarri/ş, Tanrı Zappana...*” ifadesinde; sair antlaşmalarda yine pek çok kent yanı sıra Arziya ile de ilintili “*Fırtına Tanrısı*” sıkça geçer. Arziya, özellikle Tanrı Yarriş ve Tanrı Zappana (Zababa) birlikte anılır. Bunun bir tesadüf olmadığı değişik zaman ve olaylara ilişkin kayıtlardaki bilgilerden anlaşılmaktadır. Şuppiluliuma I ile Mitanni krallığına getirilen Mattiwaza arasında yapılan antlaşmada yine: “*Arziya şehrinin tanrısı Tanrı Zababa, Tanrı Yarri/ş.*”²⁵ ; Hayaşa kralı Hukkana ile yapılan antlaşmada: “*..Arziya şehrinin Savaş Tanrısı, Karargâhın tüm tanrıları.*”²⁶ ve diğer başka antlaşmalarda vurgulanan Arziya, Savaş Tanrısı, Karargâhın Tanrıları gibi genel tanrı ibareleri yanı sıra özellikle “Tanrı Yarriş” le (ve bazen Zappaba/Zababa) birlikte anıldığı görülmektedir²⁷. Fırtına Tanrısı’nın ilintilendirildiği diğer Hayaşa kentleri arasında Kummani ve Pittiyarik de vardır.

Bazen ülke bazen kent vurgusu yapılan Hayaşa ile birlikte “Laha Dağı”, “harabe kent”, “huvaşi/zı kın taşı” ve tanrılar arasında Tanrı Nergal’in anılması dikkati çeker.²⁸ *Haya*, Hurri-Hayaşa ve Sumer dinî ve kültürel bağıntısını gösterirken Nergal de Hayaşa- Sumer-Babil bağıntısının bir diğer unsurudur. MÖ, II. binlerde var olduğu kanıtlanan bu kuzey – güney ilişkisi, sonraki bin yılın ortalarında, yani Urartu sonrasında yine Erzincan’da “Barşamin” (Ba’al-şamin) tanrı ve tapınağıyla kendini gösterecektir. Nitekim Baal-şamin, öncelikle Filistin- Mezopotamya tanrıları arasındadır.

Bu veriler ışığında Hayaşa bölgesinde Haya ve Yarriş gibi yerel, bir anlamda bu bölgeyle özdeşleşmiş tanrılar olduğu görülmektedir. Hayaşa; Savaş Tanrısı (Nuparik, Adamma) ve Fırtına Tanrısı (Teşup) gibi Hurri kökenli, başta Hititler olmak üzere Anadolu’da yaygınlıkla kabul görmüş müşterek tanrıların merkezî tapınım alanlarından biridir. Bunların yanı sıra yine Hayaşa’yı özel kılan bir diğer konu da Zappana, Nergal ve daha

²⁴ CTH 106 öy. 50-4’ den nakl. Güngör Karauğuz, HDAM, s.90.

²⁵ Sedat Alp, HÇA, s. 95.

²⁶ CTH 42 A I 48-59; G. Karauğuz, HDAM, s.153.

²⁷ Şamuha şehri İstar’ı, Kırın İstar’ı, Lawazantiya şehri İstar’ı, Ninuwa şehri İstar’ı, Hattarina şehri İstar’ı, Tanrı Ninatta ve Kulitta, Yeminin Kralı Ay Tanrıçası, Yeminin Kraliçesi NIN.GAL, Aruşna şehri Tanrı İshara’sı, Savaş Tanrısı, Hatti şehri Savaş Tanrısı, Ellaia şehri Savaş Tanrısı, Arziia şehri Savaş Tanrısı , Tanrı İarri, Tanrı Zappana”.G. Karauğuz, HDAM, s. 104; D. D. Luckenbill, *Hittite Treaties and Letters*, **The American Journal of Semitic Languages and Literatures**, Vol. 37, No. 3 (Apr., 1921), pp. 161-211.

²⁸ G. Karauğuz, HDAM, s.149.

sonraları kayıtlarda anılacak Ba'al-şamin gibi Sumer- Babil ve Filistin tanrılarının da bu bölgenin kutsalları arasında bulunmuşluğudur.

Haya Tanrısı ve Haya-şa: Yukarıda Sumer – Hurri ilişkileri sürecinde “Haya” tanrısına ve Hayaşa adının bu tanrıyla bağıntısına vurgu yapmıştık. Sumer yazımı “^d ha-iA (^d HA- NI), ^d ha-aa”dır ve “Haya”, “Haja” biçiminde telafuz edilir.²⁹

Haya, adının “kuş” la ilgisi nedeniyle gökselliğin simgesi bir Tanrı olarak bu coğrafyanın ve bu coğrafyada yedi yüz yıl hüküm süren bir devletin adı olmuştur.

Sumer metinlerinde Haya'nın karısı Nidaba, önde gelen sekiz tanrıdan biri olarak özellikle anılır ve onun adına ilahiler dizilirken³⁰, Sumer ülkesinde Haya'ya aynı ilgi gösterilmez. Bu ilgisizliğin, kadim dönemlerden beri Hurri kökenli bir tanrı oluşu ve Hurilerden Sumer ülkesine taşınmasıyla ilgisi olabilir.

Hurri ve Hayaşalılarda göksel/ baş tanrı sıfatına sahip Haya' nın Sumerlerdeki muadili “Dingir” dir. Dingir, daha sonra “Anu” ve Akkadcada “Ellu” olarak karşımıza çıkar. Babil döneminde “İl- şame” (Gök Tanrı), Ab- şame” (Gök Baba) ve Şar- şame (Gök Kral) unvanlarıyla anılmıştır. Belli bir bölgede göğün tek hâkimi olan baş tanrı öncelikle tekdir. İki göksel tanrının aynı zaman kesitinde ve aynı alanda oluşu söz konusu değildir.

Gök Tanrı; yüce tanrı, kadir-i mutlak, her yerde ve her şeyi bilen sıfatlarıyla oldukça soyuttur. Göksel- baş tanrının bu sıfatı, onun toplumlara o oranda uzak olduğu anlamına gelir. Bu nedenle, zaman içerisinde daha anlaşılabilir, daha dokunulabilir ve toplum hayatına yön verip yardımları talep edilebilir ikincil tanrılar ortaya çıkmıştır. İkincil tanrıların da gökselliği olmakla birlikte, bunlar güneş ya da ay gibi görülebilirlerle ifade edilmektedirler. Dahası, evliliklerle daha yakın düzlemlere çekilmişlerdir.³¹ Sumer panteonunda yer alan Haya'nın tanrıça Nideba ile eşleştirilmesi, bu tanrının ikincil sıraya indirilişini göstermektedir. Çünkü göksel/baş tanrılar temel olarak tanrısal çiftleştirmeden uzak tutulur. Soyut, erişilemez, her yerde olan bir tanrı, toplumsal hayat içinde uzak “mana” düzleminde kalabilir, ad olarak anılabilir ve hatta zamanla unutulabilir.

Bilinen bir gök tanrının evrensel niteliği ve tarihi; “kuvvet”, “yaratma”, “egemenlik/erk” ve “kanun” kavramlarıyla ilişkilidir.³² Yalnız bu nedenle bile, iki komşu siyasal güçten her biri diğer komşunun bu baş tanrısını anmaktan imtina edecek ve baş tanrının zikrinde kendi tanrısının adını anacaktır. Hititlerin tanrı olarak “Haya” yı anmaktan çok “Haya-şa” biçiminde coğrafya ve siyasi ülke olarak vurgulamalarını bu gerekçeye bağlamak mümkündür.

²⁹ M. Weeden, *The Akkadian Words for “Grain” and the God Haya*, *DieWelt des Orients*, 39. Göttingen 2009, s. 97-99.

³⁰ S. N. Kramer, *Sümerler*, s. 92, 273.

³¹ Mircea Eliade, *Dinler Tarihi /İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi*, (Çev. M. Ünal), Konya 2005, s. 63 vd; Jean Bottéro, *Mezopotamya/ Yazı, Akıl ve Tanrılar*, (Çev. M. E. Özcan- A. Er), Ankara 2003, s.240.

³² M. Eliade, *Dinler Tarihi*, s. 66.

Görülüyor ki, baş tanrıların zamanla unutulmuşluğunda politik nedenler de söz konusudur. Nitekim, Sumerlerden Akkad ve Babil'e giden süreçlerde kuzeyden gelen bu tanrı, Hurri etkisinin de silinmesine koşut olarak zamanla Mezopotamya'da unutulup dışlanmıştı.

“Haya” dan “Haldi”ye: Azzi/Hayaşa toplulukları MÖ, XII-IX. Yüzyıllar arasında bölgesel güçler olarak parçalanmış biçimde varlığını sürdürürken eski inançlar da bu yapıya bağlı olarak bir ölçüde değişip dönüşerek yaşatılmıştır. Bu, siyasal olduğu kadar “Haya” da sembolize edilen dinî/kültürel parçalanmışlık anlamına da gelir. VIII. yüzyılda bölgeye egemen olan Urartuların, kurdukları yeni siyasal bütünlüğü “Haya” nın yerine koydukları “Haldi” ile pekiştirmeye gittikleri çok açıktır.

Tanrı Yarış: Hititler aracılığıyla öğrendiğimize göre Şamuha'nın Heput ve İhtar'la olduğu gibi bu Tanrı Yarış'in de Arziya ile bire bir ilişkilidir. Şehir olarak Arziya, Güney batı Anadolu yöresinin kadim adı ve bir dil grubu olan Arzava, Siirt ve Batman yöresinin eski adlarından Arzanene, Manisa- Dalaman dolaylarında antik çağ yazarlarınca belirtilen Eriza³³, yine Anadolu'nun bazı yerleri için kullanılan Arzan/Erzen yer adlarının aynı kaynaktan gelmiş olabileceği düşünülebilir. Zira Yarış'in Batı Anadolu bağlantısında “veba tanrısı” olarak Luwi kutsalları arasında da zikredilişi söz konusudur.³⁴ Hitit kayıtlarında³⁵ “Arziya kentinin Savaş Tanrısı” ibaresinden sonra ve “Tanrı Yarış'in önünde geçen *“yay'ın beyi”* (yayın efendisi) ibaresi, Hayaşa toplumunda bu tanrının niteliğini anlamamız açısından önemli bir ipucu gibi gözükmektedir. Buna göre, Tanrı Yarış, savaş, saldırı, savunma, savaş sanatı bağlamında değerlendirilebilir.

Yarış'in tanrı ya da kutsallık içeren bir kavram olarak Zappana (Zababa), İhtar, daha sonraları ise Mitra ve Anahit gibi doğuda Hint- İran- Maveraünnehir ve Mezopotamya ülkeleri arasında yoğrulan sentetik (Turani-İrani ve Vedik) bir kültürlerle ilişkili olabileceği akla yakındır. Ancak, Hitit-Luwi kutsalları arasında oluşuyla da MÖ. II. Bin ortalarında Hayaşa ile Orta ve Batı Anadolu arasındaki dinî/kültürel bağlardan biri olduğu kesindir. Bu bağlantıların Urartu/Altınt'e'de bulunan Luwice yazılı unsurların tarihsel arka planını anlamamızda da önemli olmaktadır.

Asya, Ön Asya ve Anadolu (Eski Dünya Karaları)'da ortak kültürel öğelerin ilk çıkış yerleri her neresi olursa olsun, bunların bu büyük coğrafyada çok farklı topluluklar arasındaki dolanımını ve kullanımının olağan olduğu artık bilindik bir şeydir. Örneğin eski İran tarihi hakkında önemli bilgiler içeren Herodotos Tarihi'nde Perslerin Mitra tanrıçasının Assur kanalıyla Mezopotamya'dan devşirdiklerinin bilgisi şaşırtıcı değildir. Bu nedenle, özellikle batılı bilim adamlarının çeşitli kültürel olgu ve kavramları olur olmaz Hint- Aryen kimliğiyle ilişkilendirmeleri karşısında temkinli olmak gerekir. “Hint- Avrupa”

³³ Titus Livius, “*Gn. Manlius'un Galat Seferi*”, (Çev. M. A. Kaya), Ege Üniv. **Tarih İncelemeleri Dergisi X**, İzmir 1995, s. 363.

³⁴ A. Ünal, **HDA- II**, s. 91.

³⁵ *Sattiwaza ve I. Şuppiluliuma Arasındaki Antlaşma*, G. Karauğuz, **HDAM**, s. 221.

deyimi ile bunun üzerine kurulu teorinin ise safсата ve laf yığını olduğu giderek daha iyi anlaşılmalıdır.

Tanrı Yarriş ve veba ritüeli: Bugün için henüz yerini tespit edemediğimiz Gurşamaşşa kentinde sonbaharda Tanrı Yarriş onuruna emsalsiz bir tören gerçekleştirilirdi. Tören gereği kùlt heykeli tapınaktan dışarı çıkarılır ve Huwaşı taşı üzerine yerleştirilirdi.³⁶

Hitit belgelerinin anlatımına göre söylenen şarkı eşliğinde oyun sergilenirdi:

“Genç erkekler iki gruba ayrılırlar ve her grup ayrı bir isim alır: Bir grup “Hattililer”, diğer grup ise “Maşalılar” olarak isimlendirilir. Hattililer bakırdan silahlar, Maşalılar ise kamıştan silahlar taşırlar. Birbirleriyle dövüşürler, “Hattililer” kazanır ve bir esir kaparak onu tanrıya adarlar”³⁷.

Bu folklorik kayıt Hayaşa bitişindeki Hatti ülkesi ve kültürünün varisi Hititlerin bakış açısıyla ele alınıp sahnelenmektedir. Bu tür hemen her folklorik unsur bilindiği gibi geçmişte yaşanan olayların sembolik iz düşümüdür. Gurney “Bu sözde dövüşün o civarda meydana gelmiş tarihi bir mücadeleyi ebedileştirdiği sanılır” demektedir. Biliyoruz ki, Kuşşara ve çevresi, Hayaşa ülkesinin hemen batısında yer alır ve Hatti- Hurri/Hayaşa çekişmeleri Hitit- Hayaşa çekişmelerine evrilerek uzun yıllar boyu devam etmiştir. Hititlerin batısında Maşa ülkesiyle de sürekli ve daha çetin ve uzun süreli mücadelelerinin olduğu bilinmektedir.³⁸ Oyunda “Maşalılar”, tüm Hitit düşmanlarının adeta sembol kelimesi gibidir ve içinde Hayaşalılarının da ima edildiğini anlayabilmek zor değildir. Benzer bir oyunun Hayaşa’da veya Maşa’da sergilenmesi hâlinde ise, hem oyunun kazananının hem de karşı tarafın adı üzerinden küçültülmesinin ters biçimde gelişeceğine kuşku yoktur.

Tanrı Yarriş’in özellikle Hayaşa başkenti Arziya ile olan yakın ilişkisine rağmen, Hititlerin dinî-politik tutumları ekseninde kabul gördüğü anlaşılmalıdır. Ancak yer yer çekişip savaştıkları bu yakın komşularına bakışlarını Zababa üzerinden ilginç biçimlerde yansıttıkları da bir gerçek. Büyü merasimleri içerisinde “günah keçisi” ayininde askeri kamptaki veba salgınına karşı yapılan ritüeli anlatan bir metindeki şu ifadeler oldukça ilginçtir:

“ Bir eşek getirilir ve düşmanın ülkesine doğru sürerler ve şöyle derler:- Ey Yarriş! Sen bu ülkeye ve kampına felaket verdin, bu eşeğin onu yüklenmesini ve düşmanın ülkesine götürmesini (de) sağla”³⁹.

Savaş Tanrısı: Esasında Hititlerde Savaş Tanrısı birden fazla hatta Yazılıkaya kabartmalarında bir düzine olarak gösterilecek kadar çoktur. Arziya ve başka kentlerle birlikte anılan şekliyle (Savaş Tanrısı) tekil bir ibare olarak vurgulanışı bizi tek bir savaşçı tanrı adına götürmemektedir. Ancak, Hayaşa’nın doğrudan, Hititlerin ise dolaylı olarak

³⁶ O. R. Gurney, s.132.

³⁷ KUB XVII 35 III 9-17.

³⁸ A. Ünal, **HDA- II**, 36 vd.

³⁹ O. R. Gurney, s. 138.

Hurri tanrılarıyla olan ilişkisini esas alarak Hayaşa'da önde gelen savaş tanrısı ya da tanrıların adını Hurri aracılığıyla öğrenebiliriz. Bu tanrılar Hurrilerde *Nuparik* ve *Adamma* olarak geçer.⁴⁰

Hurri panteonunda önemli bir yeri olan Nuparik (Nubadig) in gerçek niteliği yeterince bilinmemektedir. E. Laroche, “Adamma-Kubaba çifti, bilinmeyen bir Adamma'yı, Küçükasya'da olan ve bize daha yakın Avrupa'da bilinen kalıntısı bozulmuş Cybéle ismi altında (yaşayan), Kargamış'ın büyük tanrıçasına bağlar” demektedir.

Ellaya (Ellaia) Şehri ve Savaş Tanrısı: Tanrıların yer aldığı Hitit antlaşma metinlerde Arziya'nın geçtiği satırlarda ve birlikte anılan kentlerden biri *Ellaya* ve onunla ifade edilen “Ellaya Savaş Tanrısı”dır.⁴¹ Hurrilerin sosyal ve politik mevki ifade etmek için kullandıkları kelimelerden *ewri* = "bey" ve *Allai* (Ellay) ise "bayan" demektir.⁴² *Adamma* ve Ellaya “dişil” sıfatlı savaş tanrıçası olarak aynı kutsala işaret ediyor olabilir. Ellaya kentinin ise adını bu tanrıçadan aldığı görülmektedir.

Tanrı Zababa : “*Arziya kentinin Savaş Tanrısı*”, “*Arziya kentinin savaş tanrısı Zababa. Arziya'nın erkek – kadın tanrıları, dağları- ırmakları*”⁴³, ifadelerinden de anlaşıldığı gibi Zababa, II. bin yılı içinde Anadolu'da (Hurri, Hayaşa ve Hattilerde) anılan savaşçı tanrılarından biridir. Büyük bir ihtimalle erkek tanrılardan biridir.

Sumer kökenli Zababa, Hitit panteonunda gümüşten yapılmış ayakta duran, sağ elinde asa sol elinde kalkan tutan ve yine altında gümüş bir kaide bulunan bir aslanın üzerinde tasvir edilmiştir. Zababa, Kumarbi efsanesinde görülen Aştapi'nin Sumerce karşılığıdır. Eski Hitit Krallığı ritüellerinde “Uurunkatte” olarak geçer.⁴⁴ Bu tanrı yılan-canavar Ullikummi'ya karşı ilk saldırısında başarısız olmuş, daha sonra savaş arabalarına binen yetmiş tanrının lideri olarak saldırıya geçmiştir. Hatticesi Wurunkatte (ülkenin kralı)' dir⁴⁵.

Fırtına Tanrısı Teşup: Toplumda kadir-i mutlak, göksel baş tanrının “bir biçimde dönüşümü”, fırtına- yağmur tanrılarına ve aynı biçimde verimlilik güçlerine evriltilerek sağlanmıştır.⁴⁶ Böylece gök tanrılar yerini daha anlaşılabilir bir doğaya, insan- doğa ilişkilerine terk etmiştir. Gök tanrı anlayışının bu karmaşık değişim süreci için M. Aliade “Bu kader, göğün aşknlığından ve insanın gittikçe artan -somuta susamasından- kaynaklanmaktadır” der.

⁴⁰ A. Ünsal, **HDA- II**, s. 90.

⁴¹ **Bo. 86/ 299**. Ay. III 78-IV 15; **CTH 69**. B. IV 14-20; **CTH 42** (Hukkana Ant.) A I 48-59; **CTH 105** B Ay.8-25; G. Karauğuz, **HDAM**, s. 104,137,153, 201.

⁴² E. Laroche, *agm*.

⁴³ **CTH 51 13** (A Ay. 35-53); G. Karauğuz, s.213; S.Alp, **HÇA**, s. 93, 104.

⁴⁴ Yasemin Arıkan, *Hitit Dini Üzerinde Bir İnceleme*, **A.U.DTCFD**, 38. s. 274.

⁴⁵ G. Karauğuz, **Hitit Mitolojisi**, Konya 2001, s.66.

⁴⁶ M. Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 116.

Nergal. Eski Babil dönemine ait bir buluntu. İki elinde birer aslan başlı asa tutmaktadır (Ashmolean Müz.)

Amanos'u, Yukarı Deniz'e kadar Sedir Dağlarını sunan tanrıdır.⁴⁸ Bu gelişme, daha önceden olmasa bile, her halukârda Nergal'in Doğu Anadolu bölgesi tanrıları arasında katıldığına işaret eder.

Assur kralı Salmanassar savaşlardaki başarısında; lideri Nergal'in ona sunduğu güçlü silahların önemini vurgular. Enki'nin⁴⁹ oğullarından olan Nergal, aynı zamanda "savaşçı bir kahraman" dır. Gılgamış, arkadaşı Enkidu'yu düştüğü ölümler diyarından kurtarmak için;

"Savaşçıya, kuvvetli Nergal'e şöyle dedi:

- "Dinle, Nergal, savaşçı kahraman!

Ölümler diyarına bir delik aç şimdi

Böylece ölümler diyarından, çıkabilir Enkidu'nun ruhu.

Ve başından sonuna

*anlatacak kardeşi Gılgamış'a ölümler diyarını."*⁵⁰

Hayaşa kentlerinden Arziya ile birlikte sıklıkla anılan, "Fırtına Tanrısı" hiç kuşkusuz Teşup' tur. Teşup, "bey" ve "kral" unvanlarına sahip olarak Tanrıça Hepat'ın erlidir.

Hayaşalıların Hurrilerle olan bağı yanı sıra Hayaşa – Hitit ilişkileri içerisinde düşünüldüğünde ve Hitit kayıtları göz önünde bulundurulduğunda, Teşup- Hepat çiftinin, doğal olarak onların oğulları *Şarruma* ve kızları *Alanzu*'nun da Hayaşa panteonunda olduğu anlaşılacaktır.

Tanrı Nergal: Hayaşa ile birlikte anılan tanrıdır.⁴⁷ Başta Gılgamış Destanı olmak üzere Sumer edebiyatında adına sıkça rastlanan Nergal (Kış. Gir.Unu.Gal), bir zamanlar göksel bir tanrı iken, Ea'nın uyarısına rağmen, Ereşkigal'le aşk ilişkisine girdikten sonra "ölümler diyarının efendisi" olmuştur.

Nergal'in Akkad, Babil, Assur dönemindeki konumu ve anlatımları da oldukça ilgi çekicidir.

Akkad kralı Naram- Sin'e Ebla ve Arman'ı veren,

⁴⁷ KUB XIX 128 II 10, IV 19; G. Karauğuz, s. 149 - not:104.

⁴⁸ Zecharia Sitchin, **Tanrıların ve İnsanların Savaşları**, (çev. G. Özbilun), İstanbul 2005, s. 24, 317.

⁴⁹ Tanrı Enki, Gılgamış destanında anlatılan "Tufan" olayında kendine sadık kalan Ziusudra'ya (Nuh ?) nasıl gemi yapacağını ve kurtulmak için nasıl davranacağını anlatır.

Teşup'tan Bar-şamin'e: Nergal'in Hitit metinlerinde Hayaşa ile anılmasının bir önemi de, Urartu sonrasında varlığı yazılı kayıtlarla teyit edilen Bar-şamin (Baal-şamin) ve tapınağının Erzincan- Kemah arasındaki konumunu anlamamıza yardımcı olmasıdır. Bir başka deyimle, bölgede Hristiyanlık öncesi tanrıların Ön- Asya bağıntısının ne kadar gerilere gittiği bu tanrı Nergal'den de anlayabiliyoruz.

Yazılıkaya tanrı kabartmaları ve bu kutsal alanda bir törentasarımı (U. Metin, Atlas Dergisi, s.74).

Gök gürlemesi, yağmur gibi doğa olaylarıyla ilişkilendirilen ve tanrıça Heput'la evlendirilen Teşup, gücü yansıtan *boğa* ritüelleriyle ilişkilendirilmiştir. Hayaşa ülkesinde bunun en somut görüntüsü, yapılan kabartmalarda Teşup'un boğa üzerinde gösterilmesidir. Bazı kültürlerde boğaların böğürtüsü, gök gürültüsü bağıntısı yoluyla şimşek ve fırtınaya benzetildiği, boğanın gök, fırtına ve yıldırım ilişkisi MÖ. 2400'le değin gittiği tespit edilmiştir.⁵¹

⁵⁰ N. Kramer, **Sumerlerin Kurnaz Tanrısı Enki.**, (Çev. H. Koyukan), İst.2000, s.252; S. H. Hooke, Ortadoğu Mitolojisi, (A. Şenel9, Ankara 1991, s. 58.

⁵¹ M. Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 121.

Mezopotamya'daki ilk tapınaklardan biri, Irak'ta 1930'lu yıllarda ortaya çıkarılan Tel-Khafaje'dir. Bu alanda ana tanrıçanın yanında bir boğa tasfiri bulunmuştur. Fenike tanrılarından ilk sırayı alan Tanrı El, “boğa” (şor/şar) ve “merhametli boğa” (el) diye anılmıştır. Ancak bu tanrının yerini bir süre sonra *Ba'al* (Rab, efendi) almıştır. Ba'al aynı zamanda Hadad'la eş anlamlıdır. Bu Hadad ya da Ba'al, sesini şimşeklerle duyurur, yıldırımlar çaktırır ve yeryüzüne yağmuru gönderir. Ve Hadad ya da Ba'al, fırtına ve şimşegün temsilcisi boğa ile temsil edilir. Ayrıca, ritüellerde şimşek salt boynuz'la da temsil edilirdi ki, bu, iki göksel olanla, yani şimşek ve ay'la bağıntısı açısından dikkate alınmalıdır.

Erişilmez Gök tanrı sonrasındaki ikincil ve yine gökle bağıntılı Ba'al, Hadad ve Teşup, ülkeler ve zamana göre ayrı adlarla anılsalar da “fırtına tanrısı” olmada aynı düzlemde, aynı nitelikte ve eş anlamlıdır. Bunlar büyük tanrıçaların kocasıdır, boğa ile temsil edilirler ve verimi artırıp bereketi getirenlerdir. Böylece aşkın gök, görülebilir atmosfere inmiş, fırtına tanrısı “yer ana” ile kutsal evlilik yapıp toplumsal/günlük hayatın bir parçası olmuşlardır.

Yukarıda Sumer tanrısı Nergal'in Hayaşa ile birlikte anılmasına değinerek Hayaşa/Yukarı Ülke – Mezopotamya arasındaki bağıntıya (MÖ. XIV. Yüzyıl) dikkati çekmiş olduk. Yine bu yüzyıl civarında Hitit metinlerinde Varuna'nın geçmesi ise Hayaşa ile Hint-İran arasında oldukça eskiye giden bir ilişkiyi ortaya koymaktadır. Bu tarihsel kayıtlar, Hristiyanlık öncesinde Hayaşa'da adları ve tapınakları anılan Aramazd (Ahura-mazda), Mitra, Anahita, Vahagn, Astghik, Nana, Til ve Bar-şamin tanrı ve tanrıçalarının tarihsel bağıntılarını ve bu bölgedeki niteliklerini anlamamız açısından büyük öneme sahiptir.

Söz konusu bu tanrılar, esas itibariyle Urartu ile Hristiyanlık dönemleri arasında ön planda olmaları nedeniyle ileriki ilgili bölümde ayrıca ele alınacaklardır. Böylece, Tanrı Haya'dan Bal-şamin'e kadar, diğer kutsallarla birlikte, bu bölgenin özgün dinî tarihi serüveni bir ölçüde aydınlatılmış olacaktır.

Yukarıda belirtilenler dışında Hayaşa ve Hitit ülkelerinde anılan çeşitli tanrılar vardır. Bunlardan *Abara*; “Şamuha şehrinin Abarası” olarak Hukkana Antlaşması'nda yemin şahitleri tanrıçaları arasında ve yapılan bazı bayram kutlamalarında geçer. *Ninitta ve Kulitta*; bu iki tanrı İştari'nin hizmetçileri olarak “Şamuha şehrinin Tanrıça İştari” bayramını konu alan metinlerde sık geçerler. Ayrıca; *Sarruma*, Teşup ve Hepat'ın oğulları, *Alanzu* ise kızlarıdır.

Şamuha, Hepat ve İştari. Şamuha'yı önemli yapan buranın yalnızca bir yönetim merkezi olması değil, dönemin saygın kült merkezi oluşudur. Hurri tanrıları arasında yer alan Hepat (Hepit/Huba/Heput/Hepatu)'a adanan bir tapınak buradaydı. Heput, başta Hititler olmak üzere eski Anadolu halklarının çoğu için güneş tanrısı olan Arinna'ya eşdeğerdir. Hurri tanrıları “Teşup”, “Hepatu/Hepat” zaman içerisinde Hatti'nin Gök Tanrısı ve Arinna'nın Güneş Tanrısını temsil etmeye başlamışlardır. Hititlerin bu alana egemen olmalarıyla Hurri güneş tanrısı Heput yerini “Şamuhali İştari” bırakmıştır.

Dönemin farklı siyasi güçlerinin kendi egemenlik alanlarında kültürel bütünlüğü sağlamak ve egemenliklerinin uzun soluklu olmasını istemelerinin bir sonucu olarak, Heput'un İştâr'a evrilmesi daha anlaşılır olmaktadır. Bunda Hitit krallarıyla evlenen Hurri kökenli prenseslerin büyük katkısı olduğu düşünülür.⁵² Bunlardan Hattuşili III.'nin (1275-1250) eşi, adı Tanrıça Hepat'la özdeşen Puduhepa özellikle anılmaya değer. Onun sayesinde Yazılıkaya Açık hava Tapınağında ve birçok yazılı belgede Hurri tanrı ve tanrıçaları krallık panteonuna girmişlerdir.

Ayrıca, Hitit kralı Hattuşili III'nin, yeğeni Urhi- Teşub' la (Murşil III) aralarındaki anlaşmazlıkta Şamuha'nın İştâr'ıyla Nerik'in Fırtına Tanrısı'nın hakem sıfatıyla çağrılmaları ilginçtir. Tanrılar Urhi- Teşub'u haksız bulup Şamuha'ya kapatmışlardır⁵³.

Puduhepa evlenmeden önce Kumanni (Kizzuvatna= bugünkü Şar ve çevresi, Komana) deki Lavazantiya şehri İştâr'ının rahibi Pentipşarri'nin kızıdır. Kendisinin de Tanrıça İştâr hizmetinde bir rahibe olduğu sanılır. Evlenip Hitit sarayı "tavananna"sı olan Puduhepa, Tanrıça Heput'u ve ona özdeş ya da kaynaşık konumda olan İştâr'ı da temsil etmektedir.

Şamuha ve Kara Tanrıça: . Kara Tanrıça, karanlık yeraltı ülkesine hükmetmektedir. Dini duyarlılığı fazla olduğu anlaşılan⁵⁴ Tuthaliya II/III tarafından Kral Sanassura ile yapılan barış sonrası Kizzuvatna'dan Şamuha'ya nakledilmiştir.

Kara Tanrıça adına tapınak yaptıran Tuthaliya, düzenlenecek törenler için özen gösterilmesine çalışmıştır. Ne var ki bu tanrıçaya karşı daha sonra gereken ilgi gösterilmemiştir. Bunun sorumluları ise tanrıçanın rahipleri ve yazı kâtipleridir. Murşil II bu duruma son verip tanrıça adına yapılacakları yeniden planlamış, böylece Şamuha'ya gelecek kral, kraliçe ve prenslerin usulüne uygun ayinler yapmaları sağlanmıştır⁵⁵. Kara Tanrıça'nın Şamuha'nın İştârı ile aynı ya da onunla bir tutulup tutulmadığını bilemiyoruz.

Ölümler Diyarı, Nergal ve Kara Tanrıça Ereşkigal: İlk Çağ Mezopotamya ve Anadolu inançlarında insanların ölümden sonra da tanrılarla ilişkisi devam ettirilmeye çalışılmıştır. Ölümler Diyarı bu düzlemde üretilmiş, Tanrı Nergal ve onunla birleştirilen Ereşkigal yer altı dünyasının aktörleri olarak telakki edilmiştir. "Kara Tanrıça" sıfatı ve bu tanrıçanın yer altı ilgisi, onun Sumer'lerdeki *Ereşkigal* olduğunu göstermektedir. Ereşkigal, Ea'nın kızı ve İnanana (İştâr)nın ablasıdır.

Ölüm ve ölüm ötesi dinlerin temel konuları arasındadır. Ölümler Diyarı ya da Dönüşü Olmayan Ülke (ahiret) için farklı coğrafyalarda ve kültürlerde değişik algılar olmakla

⁵² H. G. Gütebock, *Eti Tanrı Tasvirleri ile Tanrı Adları*, **Belleten VII/26**, s. 274-275; Mühibbe Darga, **Eski Anadolu'da Kadın**, İstanbul 1984, s.49; A. Ünal, *Eski Anadolu'da Feminizmin Öncülerinden Bir Kraliçe Portresi: Kizzuvatnalı Puduhepa*, **İdol**, s. 5-15. s. 274-275.

⁵³ J. Garstang- O. R. Gurney, **The Geography of the Hittite Empire**, London 1959, s. 33.

⁵⁴ A. Ünsal, **HDA**, 74.

⁵⁵ **KUB XXXII, 133**; A. Goetze, **Kizzuwatna end the Problem of Hittite Geography**, New Haven 1940, s. 21-22.

birlikte, gökyüzü ve yaşamın diğer yüzü olarak benzer tablolarla ifade edilir. Buna göre; yer altındadır, mağaramsı ve fakat uçsuz bucaksız bir karanlıktır, sessizdir.

Kanlıtaş - Bezgü Yerleşimi: Aripşa'nın bugünkü Kanlıtaş -Tümeke - Büzgün köyleri arasında olduğunu kanıtlayan buluntular hâla mevcuttur. Yerleşim alanında Hayaşa sonrası (Urartu, Roma) yapı izleri de bulunmaktadır.

Res. 82. Kanlıtaş sunak kayası üzerindeki oyuntu.

Aripşa kenti, Kanlıtaş Köyünden Çobanlı' ya ulaşan küçük bir vadinin her iki tarafına konumlanmıştır. Doğuda bulunan bir kaya üzerindeki yontulmuş ark benzeri oyuntu oldukça ilgi çekicidir. Sunak yontusu bulunan kayanın güneyindeki tepe büyük bir höyük görünümündedir.

1.5. HAYA VE HAYAŞA'NIN "YÜCE DAĞI" LAHA

Hayaşa bölgesinde yer alan Keşsis, Laha, Munzur gibi temel yükseltelerin hemen hepsi tümüyle ya da bazı alanlarıyla yörede yaşayan toplulukların hayatında önemli olduğu anlaşılmaktadır. Bu yükseltelerin hepsinde "kutsal" etrafında tanımlanacak maddi yapı unsurları ve materyaller bugüne kadar gelmiştir.

Dağlar, göklere yakınlığı, yüksekliği ve zor erişebilirliği açısından tanrı ya da tanrıların temsilî mekânlarıdır. Hayaşa Krallığı döneminde Hitilerin de dikkatini çeken en önemli, kutsal ve saygın olan dağ Laha olarak anılmıştır. Bir anlamda Laha, Mezopotamya' da "Ülkelerin Dağı" diye anılan yüksekliğe, Hindistan mitolojilerindeki "Meru"ya, Yunanlılardaki "Olimpos"a, Ural- Altay halklarındaki "Tanrı Dağı"na hatta Sina'da "Tur", Filistin'deki "Golgota", Hicaz'daki "Hıra" gibidir. Bu dağlar, gökle yerin birleşim noktası, dünyanın merkezidir.

Yüksek ve "yüce dağlar", tanrıların, tanrısal güçlerin ve her türlü kutsalların yurdudur. Her hangi bir uygarlıkta kutsallık atfedilen dağlar arasında biri; kadim gök tanrı, baş tanrı geleneğine bağlı olarak çok daha özel ve önceliklidir. Bu dağ, yönetimde bulunan zümre için ve özel olarak toplumda her kesimin ortak değeridir. Ülkenin başkenti (Arziya), başkentin yönetim binası olan saray (kutsal ev) ve tüm bu "merkez"lerin yüce sembolü Laha'dır. Laha, gökyüzü ve yeryüzünün en yüksek birleşme noktasında yer aldığı için Arziya, "arz"ın merkezindedir. Haya, gökyüzü ve aşkınlığın; Laha, yücelik ve yüksekliğin; Arziya gök ve yerin birleştiği yerde bulunan "kutsal ev"in sembolleri olarak üçlü bir bütünlüğü simgelemektedirler.

Kutsal Laha Dağı'nın batıdan genel görünüşü

Kutsal Laha Dağı'nın Arziya'ya yakın doğu yükseltilerinden bir bölümün uydudan görünüşü. Fotoğrafın ortasında dikdörtgen planda devasa bir yapı izlenimi veren alanın niteliğini ve gizemini, yapılacak arkeolojik kazılar sonrasında öğrenebileceğiz.

Arziya kentinin hemen batısında yükselen Kutsal Laha Dağı'nın gizemli geçmişini koruyan ve uydu fotoğrafında üzerinde sıra dışı bir yapı olduğu izlenimini veren alanın yakından görünüşü (Fot. Deniz Aslan).

2. MÖ, 1200'LER VE SONRASI; SİYASİ ÇALKANTILAR, DEMOGRAFİK VE KÜLTÜREL ALTÜSTLER, YENİ ANLAYIŞLAR VE DİNİ EKLEMLENMELER

Genelde Ashirand'da, özelde Anadolu'da MÖ, 1200'lü yıllar, yani Asya'nın çeşitli kesimlerinden gelen demirci-denizci halkların yürüyüşü şiddetli siyasi çalkantılara, buna bağlı olarak kültürel ve demografik değişimlere neden olmuştur. MÖ, II. bin ortalarında kurulup MÖ, 800'lere değin varlığını devam ettiren Azzi Hayaşa Krallığında da bu olayların büyük etkisi olduğuna kuşku yoktur. Nitekim Pahhuwa'lı Mita metninde bunun siyasi sonuçlarının ipuçlarını bulmak mümkündür. Azzi/Hayaşa Krallığının siyasal yapısı, diğer çağdaş ülkelerden farklı olarak; yerel-özerk bağlı kralların merkezle karşılıklı çıkar üzerinden bağlı olduğu, merkezde ve bağlı krallıklarda iktidar içinde "ihtiyar heyeti" tarzı bir grubun etkili olduğu bilinmektedir. Bu yapıda kralların değişimi de görece kolay olmaktadır. Pahhuwa'lı Mita metninden anlaşıldığı kadarıyla, MÖ, 1200'lerde yerel krallıkların çok daha kendi başlarına davrandıkları anlaşılmaktadır. Bu siyasal süreç içerisinde doğu-batı arasındaki kültürel ve dinî akışların da hız kazandığı düşünülebilir.

Kanaatimizce, "Haya" merkezli dinî yapıda meydana gelen büyük değişimler bu tarihten itibaren hız kazanmış, Hayaşa ülkesinin idari bölgelerinde mümkün ve doğal farklılıklar daha da derinleşmiştir. MÖ, VIII, yüzyılda ülkenin büyük bir kesimi Urartu egemenliğine girip Haldi'yi başat tanrı yapma uğraşısı verilmeden daha önce, yeni inanç rüzgârlarıyla Haya merkezli inanç sistemi zaten bir ölçüde değişime ve dönüşüme uğramış olmalıdır. Öte yandan, Urartu yönetimin esas aldığı inançların tüm Azzi/Hayaşa ülkesinde kabul edildiğini söylemek mümkün değildir. Altın-tepe gibi belli başlı merkezler dışında, ülke halklarının kendi kadim inanışlarını terk edeceklerini söylemek mümkün olmadığı gibi, Bianili toplum üzerinde bu bölgenin kadim ve zengin inançlarının etkisi olduğunu düşünmek akla yakındır. Nitekim hem siyasi, diplomatik açıdan Urartulara doğu-batı ilişkilerinde katkı sunan Hayaşa halkı, mimarisi ve sanatıyla da çok etkindir. Urartu'nun batı sahasındaki yapıların doğu bölgelerinden daha farklı ve ileri olduğunu kanıtlayan çok sayıda somut arkeolojik malzemeler bulunmaktadır. Buna koşut olarak, aynı durumun dini ve fikir hayatında da kendini göstereceği açıktır.

Urartuların doğal kayaları esas alarak yaptıkları kaleler ve tapınım alanlarıyla özdeşleştirilmesi yaygın bir kanaat hâlinindedir. Bu bir ölçüde doğrudur da. Ancak, Urartulardan çok daha öncesi yüzyıllarda Azzi/Hayaşa ülkesinde yapılan çok sayıda kaya kaleler ve tapınım alanları bulunmaktadır. Bu yapılar, Urartulardan çok önceleri yapılmaları yanı sıra farklı nitelikleriyle ve özgünlükleriyle de dikkati çekmektedirler. Zaman olarak önceki yüzyıllara ait olmaları yanı sıra Azzi/Hayaşa'nın Urartu egemenliği dışında kalan Ağkale ve Araköy gibi kutsal mekanlarda görüldüğü gibi; kayalara yapılan mekân, sunak ve kabartmalar, Van ve çevresinde doğrudan Urartulara ait yapılardan çok daha kompleks, zengin ve ince işçilikle ele alınmışlardır. Hayaşa bölgesinde Urartu izi taşıyan kaya kale ve yapıların çoğunluğu ise yine eski Azzi/Hayaşa yapılarıdır. Urartular, öncelikle güvenliği esas alarak bazı tadilat ve tahkimatlar yapmışlardır. Unutulmamalıdır ki, bu yenilikleri gerçekleştiren mimar, sanatçı, usta ve işçiler de bu bölgenin halkıdır.

Urartuların üç önemli tanrılarında biri olan Haldi, tüm ülkede baş tanrıdır. Kendisine kurbanlar kesilir, tapınaklar inşa edilir, çeşitli kıymetli eşyalar hediye edilir ve adaklar sunulurdu. Hurrilerin Teşup'u, Urartularda Teişeba/Teshub olarak yine fırtınaları idare ederdi. Teşup'un karısı Hepat ise Huba olarak anılmıştır. Ardinî (Hititlerin Arinna'sı) ise güneşin sembolüydü. Altın-tepe' de bulunmuş bir damga mühür baskısında bu tip dikili taşların önünde ayın görünümünde bir insan tasviri mevcuttur. Bunun Urartularda yaygın dinî törenlerden biri olduğu kabul edilir.⁵⁶

Altın-tepe duvar resim örneklerinden biri. Yayat ağaçları ve cin(?) ler.

Urartu merkezinin devşirdiği Haldi kültüne yönetim merkezlerinde ağırlık verildiği anlaşılmaktadır. Ancak halkın kendi geçmiş dinî kült ve geleneklerinden kopmuş olduğunu söylemek zordur. Hurri-Hayaşa geçmişi olan halk içinde Teişeba'nın kullanımı yaygınlığını sürdürdüğü gibi⁵⁷ daha yerelde tanrı Yariş ve Zababa gibi kültlerin de yaşatılmış olması mümkündür. Ne ki bu kültler için öncesi gibi aleni tapınımlar yerine, yöneticilerin tavrına bağlı olarak örtük olarak tapınılmış da olabilir. Urartu sonrası Erzincan yöresinde ortaya çıkan

gizem tapınımı ve tapınaklarının geçmişinde bu dönem yönetim- yerel halk inanışları arasında bu örtük ilişkiler olduğunu sanıyoruz. Nitekim Urartu Krallığının ortadan kalkmasından sonra, bu iktidarın egemen kılmak istediği din de ortadan kalkmış⁵⁸ halk gizli ya da açık aralıksız devam ettirdiği eski inanışlarına geri dönmüştür. Ne var ki, Hayaşa, Urartu ve daha sonraki tapınım alanlarının MS, V. Yüzyılda yok edilme çabası, bu eski inanışlar konusundaki verilere ulaşılmasını büyük ölçüde güçleştirmiştir.

Halib ve Haldiler: Birbirinin devamı olan bu insanlardan Haliblerin bölgedeki güç dengelerinin değişmesi nedeniyle birçoğunun daha kuzeylere çekildikleri, bugünkü Trabzon ilinin güneylerinde yaşadıkları, çelik üretiminde ileri oldukları ve bu sanatı Yunanlılara da onların öğrettikleri yönünde görüş bildirenler bulunmaktadır.

Haldi/Halip/Khaldi coğrafya ve topluluk adı olmadan önce bir kült adıdır. Urartular sonrasında bu dinin bağlılarına ve o toplulukların yerleşim yerlerine verilen adlar içindedir. Kelkit-Bayburt yöresinde çoğunlukta olduklarını bu yörenin Khaldeliler yurdu olmasından

⁵⁶ Lehmann-Haup, *Armenian Einst und Jezt*, II/2, Berlin 1931, s. 549, 596.; B.B. Piotrovsky, *Il Negro di von Urartu*, DTGFD. XXIII/1-2, 1965, s. 37; A.H. Sayce, *Van'ın Çivi Yazılı Kitabeleri*, JRAS- XIV- XXXVIII, 1882-1894; *The Kingdom of Van (Urartu)*, Cambridge 1925.

⁵⁷ A. Çilingiroğlu, *Urartu Dini, Doğuda Değişim*, s. 194.

⁵⁸ A. Çilingiroğlu, *Urartu Dini*, s. 201.

ve Plutakhos'un onların (Khaldelilerin) Armenyalılara komşu olduğunu söylemesinden anlıyoruz⁵⁹.

Tanrı Haldi, öncelikle Urartu yönetici aristokrat kesimin inanç merkezindedir. Urartu aristokrat kesimine bağlı Haldi topluluğuna mensup bazı sülalelerin Hayaşa yöresinde de yaşamış olduklarından kuşku duyamayız. Nitekim yazılı kaynaklarda “Khaldi” olarak geçen bu kavram Urartu bağlamında “Haldi” tanrısıyla ilişkilidir ve Urartuların koruyucu baş tanrılarının adıdır. Urartu egemenliğinin sona ermesi ve öncelikle yönetici-kentli kesimlerinin baskı altında kalarak başka yurtlara göç etmeleri çok doğaldır. Altın-tepe kent merkezinde yaşayan Haldi taraftarı sülalelerin bir kısmının kuzeye ve kuzeydoğuya çekildiği ve o yörenin VI. yüzyıl sonrasında “Haldililer yurdu” olduğu kanaatindeyiz. Herodotos, Lidya egemenliğine katılan Halys ırmağının batısındaki topluluklar arasında Halipleri de (Khalyb) sayar. Görünüşe göre çoğunlukla Hayaşa'daki aristokrat-yönetici sülalelerden gelen bu kitlenin bir kesimi bugünkü Kızıldağ- Suşehri arasında yaşarken Kapodakya'ya egemen olan yeni siyasal oluşuma katılmışlardır. Xenophon'un Hayaşa'nın kuzeyinde karşılaştığı birçok topluluk görece o dönemin uygarlık verilerinden oldukça uzak iken, Khalipler giyimleri, kuşamları, silahları, yerleşiklikleri ve müstahkem alanlarıyla dikkati çekmektedirler.

Urartu merkezi Altın-tepe' nin çevre yerleşimleri içerisinde bulunan bugünkü Keleriç (Khaldi-Khyleriç) adının kökeninde de bu sözcükle ilişkisinin olup olmadığını bilemeyiz. Ancak bu köyün Hayaşa-Urartu dönemine kadar giden kalesiyle ünlü olduğunu bilmemiz gerekir. Hayaşa'nın kuzey batısında “Halitler” yerleşimine ise daha önce değinmiştik.

2.1. URARTULAR DÖNEMİNDE HAYAŞA PANTEONUNA KATILAN TANRILAR

Urartuların dini yapısı, ortaya çıktığı alan ve yayıldığı bölgenin dinî geçmişinden bağımsız değildir. Gerek yönetici zümrenin gerekse halk kitlelerinin bu dönem içindeki “dinî hayatının uzun bir ön geçmişe sahip olduğu”⁶⁰ göz önünde tutulmalıdır. Hayaşa bölgesi Urartu siyasal bütünlüğüne katıldığında, bu katılımın kendi kadim geçmişlerinde oluşan inançlarıyla birlikte olacağı açıktır.

Her ne kadar Urartuların ortaya çıktığı sahanın Transkafkasya kültürüyle sürgit organik bir bağı olsa da bu topluluğun Hayaşalılarla Hurriler döneminde buluşan müşterek bir geçmişinin olduğunu da unutmamak gerekir. Nitekim Hayaşa ülkesinde yüzyıllarca bilinen tanrı ve tapınımlar, MÖ, IX. Yüzyılda kurulan Urartu Devleti döneminde de yaşatılmaya devam etmiştir. Ancak, siyasal gücün merkezinde olan Urartu yönetici sülalelerinin kendi başat konumunun vurgulanması ve ayrıcalıklılığının korunması adına belli bir idolü önceliyeceği de anlaşılabilir bir şeydir. Bu bağlamda, baş tanrı Haya ile Teşup ve

⁵⁹ Plutarkhos, Lucullus, XIV, XIX; Ayrıca bk. Ksenophon **Anabasis**, (çev. H. Örs), İstanbul 1975, IV, VII, 15.

⁶⁰ A. Çilingiroğlu, *Urartu Dini, Urartu/Doğuda Değişim*, İstanbul 2011, s. 188.

Şivini gibi Hurri-Hayaşa kökenli tanrılar yanı sıra Haldi'nin "baş tanrı" sıfatıyla egemen kılınması doğaldır.

Baş tanrı sıfatıyla Haldi'nin Hayaşa ülkesindeki rolünün ölçüsünü tayin etmek güçtür. Buna rağmen bölge merkezlerinde yer alan Urartu yönetim merkezlerinde Haldi'nin ön planda olduğunu, siyasilere ve bürokratik ailelerin bu tanrı etrafında durduklarını söyleyebiliriz. Başta Altıntepe merkezindeki veriler olmak üzere bu durum kanıtlanabilmektedir. Bunun yanı sıra Urartu aristokrasisinde ister önceki kabullerine bağlı olarak ister sonraki kabul zorunluluğunun mantıklı bir sonucu olarak, hükmedilen bölgelerin halk inançlarını ve tanrılarını da kabul ettikleri anlaşılmaktadır.

Altıntepe de aslan heykel, kabartma ve resimleriyle vurgulan Haldi yanı sıra çok sayıda boğa figürleriyle de Teşup vurgusunun yapıldığı açıktır. Aslan'la temsil edilen ve Hayaşa'da cari tanrı ise Zababa'dır. Urartu baş tanrısı Haldi'nin Haya yanı sıra Zababa'ya atfedilen nitelikleri de cem ettiğini düşünebiliriz.

Öncelikle ve özellikle Kral İşpuni ve oğlu Menua dönemi kitabelerinde yetmiş aşkın tanrı ismi zikredilmekte ve bunlara ilişkin kurbanların nasıl olacağını detaylı bilgisi verilmektedir. Urartuların da Hayaşalılar gibi baş tanrı adına çeşitli kent, dağ, ırmak, savaş ve bazı nesnelere ilişkilendirdikleri (örn. "Haldi kentinin tanrıları") görülmektedir. Bu ilişkilendirilmenin Hayaşa ve Hitit geleneğinden de etkilenmiş olması mümkündür.

Haldi örneği, Urartu döneminde Hayaşa panteonuna yeni tanrıların katıldığını göstermektedir. Hayaşa tanrılarının sayısı ve bilgisi Hitit belgeleriyle sınırlı olduğu için, Urartu kitabelerinde sayılan yetmiş dokuz tanrının kaç tanesinin ve hangilerinin eklendiğini öğrenme imkânımız yoktur. Hayaşa dönemi tanrılarından bazıları ise kısmen farklı telaffuzlarla devam ettirilmiş görülmektedir. Eski tanrı algı ve anlayışlarının yeni dönemde değişime uğrayabileceğini de unutmamak gerekir. Bu değişim sürecin yaşanmışlığını, Urartular sonrasındaki tanrıların ve tapınakların niteliği teyit etmektedir.

Hayaşa ülkesinde Urartu döneminde yaşanan dinî yapıların gelişiminde Hurri/Hayaşa çizgisini görmek ne kadar önemliyse, MÖ. VI. Yüzyıl ve sonrasındaki dinî atmosferin anlaşılmasında Urartu kesitini görmek de o kadar önemlidir. Hayaşalılar batı ülkeleriyle olan kültürel ilişkilerinde Urartuların çok önünde de olsalar, bu dönemde Hayaşanın İranî ve Turanî ülkelerle kurduğu yeni ilişkilerde Urartu katkısını göz ardı edemeyiz. Urmiye ve Sevan göllerinden Kızılmağın kaynak alanına kadar egemen olan bir siyasal yapının sağladığı güvenlik, Hayaşa toplumuna güneyde Samsat' tan doğuda İran içlerine kadar ticarî, dinî ve kültürel alanda geniş bir imkân alanı açmış demektir.

Urartuların son döneminde gelen Kimmer ve İskit kitlelerinin Hayaşa ülkesiyle ilişki içinde olduklarını biliyoruz. Özellikle atlı göçebe olan bu savaşçı toplulukların yerleşik Hayaşa topluluklarını, özellikle dinî açıdan derinden etkilediklerini söylemek zordur. Yerleşik kültürel değerlerin daha baskın olduğu da düşünüldüğünde, bu ilişkide Hayaşa topraklarında kalan kitlelerin de "Hayaşalılaştıkları" düşünülebilir. Toplumsal etkileşim açısından bakıldığında, ülkeye gelen atlı-göçebe topluluklarının yaşama biçimi ve inançları

karşısında, yerleşik toplulukların kendi inanç ve değerlerini reflektif olarak gözden geçireceklerini, en azından değerlerinin korunması adına yeni yorumlarda bulunabilecekleri doğaldır. Ancak, Kimmer ve ağırlıklı olarak İskit kitlelerinin bu ülkedeki varlığı, yerli yopluluklara hareketli bir toplumun eklemleştigi anlamına gelir. Bu süreç başta hayvancılık ve taşımacılık olmak üzere, bölge ekonomisinde pozitif katkı sağlamış olmalıdır.

2.2. MİTRA, ARAMAZD VE ANAHİTA (ANAİTİS)

Hurrilerin ve onların devamı oldukları kabul edilen Mitannilerin, Horasan-Maveraünnehir, Kafkasya, Hindistan ve İran ülkeleri arasında yaşayan toplumlarla olan kültürel ilişkileri bilinmektedir. Bu ilişkiler, Anadolu'ya II. binin ortalarında taşınan tanrı ya da tanrıça adlarından anlaşılmaktadır.

İndra, Mitra ve Varuna gibi tanrıların Sankristçe kökenli olduğu söylene de, esasında yazılı kayıtlar bu tanrıların MÖ. II. bin ortalarında Anadolu, Mezopotamya, Hindistan, İran ve Maveraünnehir bölgeleri arasında müşterek olarak kullanıldığını göstermektedir.

Mitra, Hitit Kralı I. Şuppiluliuma (MÖ, 1355-1320)'nın Mitanni hükümdarı Şattiwaza ile yaptığı iki antlaşmada diğer Sumer ve Hurri tanrılarıyla birlikte “*Mitra- Wuruna Tanrıları*” biçiminde ilk kez geçer.⁶¹ Bu metinler içinde Pittiyarik kenti Fırtına Tanrısı'yla, Şamuha kenti Fırtına Tanrısı ve Tanrı Abara ile Arziya kenti ise Savaş Tanrısı ve Tanrı Yarış ile birlikte kullanılır. Mitra- Wuruna tanrı çifti ise Mitanni ülkesi kentleriyle (bugünkü Halep ve civarı) birlikte anılır. Hayaşalıların Hurri- Mitanni halklarıyla olan yakınlıkları yanı sıra Hayaşa ülkesinde doğrudan Hurri halkların da yaşadığı düşünüldüğünde, bu bölge her ne kadar Tanrı Yarış, Savaş Tanrısı, Fırtına Tanrısı merkezli inançlar esas olsa da Mitra'nın da bölge için uzak bir kült olmadığı düşünülmelidir. Kaldı ki “Hayaşa” daki “Haya” adının da Sumer- Hurri ortak tanrısı (Tanrı Nidaba'nın kocası olan) “Haya Tanrısı”ndan geldiğine daha önce değinmiştik.

MÖ. VI. yüzyıl ve sonrası yazılı belgelerde Erzincan ve çevresinde Mitra- Anaitis inancının yoğunlukla yaşanmışlığının bilgisi, bu inanç sisteminin ancak bu dönem sonrasında tanındığı anlamına gelmez.⁶² Söz konusu inancın bölgede özellikle Perslerden itibaren örgütlü ve yaygın oluşunun görülmesi, İran Mitracılığının bu yörede önceden var olan belli bir temel bulmasıyla izah edilebilir. Herodotos, Mezopotamya'dan Assur aracılığıyla İran'a taşınan tanrıçaya (Alilat, Mylitta) Perslerin Mitra dediğini, bu tanrıçanın batıdaki Afrodit olduğunu belirtir.⁶³ Her ne kadar Mitra, Hint tanrıları arasında da olsa, bu

⁶¹ CTH 51; 14 (A. Ay.54-58), Güngör Karauğuz, **Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti'nin Siyasi Antlaşma Metinleri**, Konya 2002, s. 214.

⁶² Modern dönem bazı uzmanlara göre Mithraizm yaklaşık MÖ. 3500 yıllarına kadar geri götürülmektedir. Giulio Bonfante, “*The Name of Mithra*”, **Etudes Mithriaques**, ed. J. Duchesne- Guillemin, Leiden, 1978, 56. Ancak bu kadar geriye götürülen olgunun klasik niteliğine kavuşan bir Mithraizm değil, Mithraist yaklaşımların ortaya çıkışına zemin hazırlayan anlayışın olduğunu kabul etmek daha doğru olacaktır.

⁶³ Herodotos, I, 131.

ülkede fazla önemsenmemiş,⁶⁴ İran'da çok önemsenen ve gizemsel ritüeller eşliğinde yaşatılan köklü bir inanç olarak benimsenmiştir. Mevcut veriler, Mitra'nın Hint kökenli olmaktan çok, Anadolu dâhil, güneybatı Asya'daki varlığına ve etkinliğine işaret etmektedir.

İskender, ele geçirdiği doğu ülkelerinde kendini ve iktidarını meşrulaştırmak için, Pers sarayında doğu geleneklerine uygun bir törenle tahta oturmuş, satraplıkların yönetim biçimini değiştirmemiştir. Ancak, Zerdüşlüğün sözlü geleneğinin taşıyıcısı konumunda olan Mecusileri bastırmak ve onları yok etmek için çaba sarf ettiği bilinmektedir.⁶⁵ Bu baskılardan kaçmayı başaranların İskender güçlerinin etkisiz olduğu Hayaşa gibi bölgelere kaçmış olmaları doğaldır. Genelde Doğu Anadolu'da, özelde Hayaşa yöresinde halkların Hellen kültürünü benimsememelerinin bir nedeni de bu olmalıdır.

Darius I döneminde yapılan Bisuton (Behistun) Anıtı. Anıtta Kral Darius'un bölgesel kıyafetleriyle gösterilen asileri ezdiğini gösterir. 9. figür diğerlerinden farklı olarak ucu sivri İskit şapkası taşımaktadır. Kanatlı disk figürünün bu üç dilde adı sık geçen Ahura Mazda olduğu kabul edilir. (G. R. Garthwaite, s. 44).

bu inancı bir ölçüde paylaşmıştır. Hurri- Mitanni ve bu sürecin bir parçası olan Hayaşa halklarında belli çizgi ve nitelikleri olan Mitra'nın ikincil olarak İran versiyonu olduğu gibi Roma versiyonunun da olduğuna kuşku yoktur.

Hint kaynaklarda "*Mitra*", İran kaynaklarında "*Mithra*" ve Grek kaynaklarında "*Mithres*" ve Roma'da "*Mithras*" olarak dört farklı şekilde⁶⁸ karşımıza çıkan kelimenin

Halk çoğunluğunun eski inanç ve geleneklerinden kopmaması, Selevkosların bu gerçeği bunu kabullenmelerine, ironik olarak bu sayede onların yörede egemenliklerinin güçlenmesine neden olmuştur.⁶⁶ Buna rağmen, Selevkos yönetimin kültürel derinlikten yoksunluğu, bölgelerde yerel unsurların etkin, Selevkos etkinliğinin ise silik olmasının gerekçeleri arasında sayılabilir.

Anıtta Kral Darius'un bölgesel kıyafetleriyle gösterilen asileri ezdiğini gösterir. 9. figür diğerlerinden farklı olarak ucu sivri İskit şapkası taşımaktadır. Kanatlı disk figürünün bu üç dilde adı sık geçen Ahura Mazda olduğu kabul edilir.⁶⁷

Gizem ve gizemli sembolik veriler içeren Mitracılık Romalılar da derinden etkilemiş, bölgeye egemen olan Romalılar yerli halkla

⁶⁴ Orhan Hançerlioğlu, *İnanç Sözlüğü*, İstanbul 1975, "*Mithra*" mad.

⁶⁵ G. R. Garthwaite, *age*, s. 59.

⁶⁶ G. R. Garthwaite, *age*, s. 61.

⁶⁷ G. R. Garthwaite, s. 44.

⁶⁸ Paul Thieme, "*Mithra in the Avesta*", *Etudes Mithriaques*, ed. J. Duchesne- Guillemin, Leiden, 1978, 501.

anlamı “anlaşma, bağlılık sözü/ant-yemin”, “aracılık eden”dir.⁶⁹ “Mithra”nın "Mihr" olarak Farsça karşılığı "güneş", aynı zamanda "dost, arkadaş" karşılığı da vardır⁷⁰. Sözleşme kavramı aslında sadece Hint ve İran geleneklerinde değil, aynı zamanda Babil, Assur, Çin, Yahudi, Roma ve İslâm hukuk literatüründe de mevcuttur. Hatta sözleşme kavramına özel vurgu yapmayan bir toplum bulmak mümkün değildir.⁷¹ Günümüz Anadolu'sunda halkın geleneksel medeni ilişkilerinde karşılıklı “mihr/ mehr” verme şeklinde uygulamalar hâlâ devam etmektedir.

Karsaga'da bulunan asrolojik kap: Mithra kültü Hayaşalılardan Hristiyanlığa kadar, yaşadığı bölgede o bölge halkları ve egemenlerince kendi kültürel nitelikleri doğrultusunda biçimlenmiş bir inançtır. Bu inanç içinde astrolojik sembolizmin ayrı bir önemi vardır.

Antik Çağ yazarları ve günümüz araştırmacıları, Pers ve Roma Mitra öğretisinde uzayda yer alan iki yıldız küresi ile yedi gezegen sembolü (yedi kapılı merdiven) üzerinde dururlar. Romalılara ait boğa kurbanı heykel ve kabartmalarında yedi gezegen; boğa, köpek (canis minor), yılan (hydar), kuzgun (corvus), akrep'tir. Bunlara öldürülen boğanın kuyruğunda yer alan buğday başağı (spika) ile “yedi kapılı merdiven” olarak sembolize edildiğinde ise en tepede bulunan sekizinci kapı da ilave olduğunda $7 + 2 = 9$ rakamına da erişilebilir.

Asrolojik kap. (Nusretin Şahin'den temin edilmiştir)

⁶⁹ W. Burkert, **İlkçağ Gizem Tapıları**, (çev. S. Şener), Ankara 1999, s. 20; G. Bonfante, 47; Mary Noyce, “*On Mithra's Part in Zoroastrianism*”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, C. 32 (1969), 10; H. Stuart Jones, “Mithraism”, **Encyclopaedia of Religion and Ethics** (E.R.E), Ed. by James Hastings, New York 1951, VII-VIII/ 752.

⁷⁰ Mithra ya da Mihr'in etimolojisi, Hint, İran ve Roma ile ilişkileri konusunda ayrıntılı ve güvenilir bir çalışma olarak bak. Mustafa Alıcı, **Mithraizm**, Basılmamış nüsha, 2013 Erzincan. Ayrıca; John R. Hinnells, “*Introduction: The Questions asked and Tobe Asked*”, **Studies in Mithraism**, ed. John R. Hinnells, Roma 1994, 15- 16; Philip G. Kreyenbroek, *Mithra and Ahreman in Iranian Cosmogonies*, **Studies in Mithraism**, (Ed. John R. Hinnells), Roma 1990, 173; A. D. Bivar, *Towards An Integrated Picture of Ancient Mithraism*, **Studies in Mithraism**, (Ed. by John R. Hinnells), Roma 1990, 63; Giulio Bonfante, *The Name of Mithra*, **Etudes Mithriaques**, (Ed. J. Duchesne-Guillemin), Leiden, 1978, 56; Mary Noyce, *On Mithra's Part in Zoroastrianism*, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, C. 32,1969, s. 10; Ayrıca H. Stuart Jones, Mithraism, **Encyclopaedia of Religion and Ethics**, (Ed. by James Hastings), New York 1951, VII- VIII/ 752; Geniş bilgi için Ilya Gershevitch, **The Avestan Hymn to Mithra**, Cambridge 1959, s. 30.

⁷¹ Hans Peter Schmidt, “*Indo-Iranian Mithra Studies: The State of the Central Problem*”, **Etudes Mithriaques**, (Ed. J. Duchesne-Guillemin), Leiden, 1978, 351, 368; M. Alıcı, s. 4.

Karsaga'da ve Hıristiyanlığın yaşandığı Karsaga kentinde (Cengerli Köyü, Tepetarla mevkiinde) bulunan artsrololik sembollerle donatılı tabak geleneksel Mithra sembolleri yanı sıra farklı unsurlarıyla da oldukça ilginçtir. Resimde görüldüğü gibi Karsaga astrolojik tabağında; merkezde biri büyük ve yanlarında üç, kenarda el içinde kavranılanla birlikte toplam dört adet küre bulunmaktadır. Hurri- Hayaşa mitolojisinde Ullukummi, Hititlerde İlluviyanka ve Yunan- Roma döneminde Hydarla diye adlandırılan su yılanı/ejderin iki adet kabartması, biri diğerinden büyük iki adet de fare bulunmaktadır. Tabakta astral çizgi zeminine ikisi üçer(6), birinde iki, üstte ise bir olmak üzere dokuz unsurun 9 gezegen karşılığı olduğu kanaatindeyiz. Tabak içinde 14 paralel daire çizgi, meridyen tarzı dik inip orta kürede birleşen 54 (56) çizgi vardır.

Astral tabağın madeni alaşımı ve döküm tekniği seri bir üretiminin olabileceğini aklı getirmektedir. Yapımı MS. XVI. yüzyıldan önceki bir döneme ait olmalıdır, çünkü bu tarihten sonra yöreye Müslüman Türk toplulukları tarafından yerleştiği Osmanlı Tapu Tahrirlerinden bilinmektedir. Bu, Hıristiyanlığın hüküm sürdüğü dönemlerde de eski inançların yaşatıldığına dair bir kanıt niteliğindedir.

Pekerîç'te daha sonraları yıkılan ya da kiliseye dönüştürülen çeşitli tapınak kalıntıları vardır. Köyün içinde bulunan kilise kalıntılarında biri. Büyük ihtimalle, eski pagan tapınağı iken, Hıristiyanlığa geçen Paulikienler tarafından kiliseye dönüştürülmüştür.

Mitra ve Anahita: Mitra, klasik İran tarihinde başat tanrılardan biridir. Ancak mevcut arkeolojik ya da yazılı verilerin kronolojisi, bu inanışların İran kökenli olmadığını, Ashiran kıtasının bir parçası olarak İran'da da yerleşikliğini göstermektedir. Mithra, Hayaşa için Anahita(Anaitis) ile birlikte özel bir önemdedir.⁷² Zira İlk Çağ yazılı kaynaklarında Mitra ile yine Anahita'nın önemli kült merkezi Erzincan'dır. Her iki tanrı/tanrıça baş tanrı Ahura Mazda'nın yanında

⁷² Rigveda din metinlerinin en önemli özelliği, ilahlar çift hale getirilip onlara yakarılmasıdır. Bir başka ifadeyle ilahlar ikili bir şekilde yaklaşık bir düzine olarak tüm ilahilerde hitap edilir. Söz gelişi Mithra- Varuna, çoğu kez hitap edilen ilah çiftidir. Burada Mithra göğü (Dyava), Varuna ise yeri (Prthivi) temsil etmektedir. "Introduction", *Hymns from the Rigveda- The Selected Metrically Translations*, trans. A. A. Macdonell, London- Kalkuta, 1840, 18. Atharva-veda'ya göre Mithra ilahı güneşin doğduğu anda ve akşam olunca Varuna ile ters düşer ona ihtilaf eder. Zira Mithra gündüz, Varuna ise gece ile özdeşleştirilmiştir. Bütün bunlar göstermektedir ki Mithra, Vedalara göre güneş ilahıdır ve onun bu özelliği İran dininde Mithra'nın güneş ilahı olarak onaylanmasıyla zirveye çıkmıştır. "The Hymn to Mythra", *Hymns from the Rigveda- The Selected Metrically Translations*, trans. A. A. Macdonell, London- Kalkuta, 1840, 23- 24. Hayaşa bölgesinde aynı şekilde Mithra gök ve güneşi, Anahita su ve yeri temsil etmektedir.

yer alır. Urartu döneminde Assur ülkesinden taşınan Haldi,⁷³ Teişeba (Hurri ve Hayaşa'nın Teşup'u), Güneş Tanrısı Şiuini (Hurrilerin Şimigia'sı) ön plandayken, Urartu sonrası Pers ve Pontus döneminde Mithra ve Anahit kültürünün ön plana çıktığını, çeşitli kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu kültürün Doğu Anadolu ve Hayaşa yöresinde eski inanışların içerisinde kurumsallaşarak yaygınlaşıp pekişmesinde Pers İmparatorluğunun çabasının olduğu ve Persli rahip - tüccarlar aracılığının da bunda etkisinin bulunduğu düşünülebilir. Pers merkezinden uzak batı sınırlarında bulunan askeri yönetimlerde Mithra'ya "kutsal savaşçı" olarak tapınması, bu kültürün militarist sınıfın "birlik ve bilincini" kazanmasına yaramıştır. Mithra geleneğindeki savrulmuşluk ise Zerdüştilik- Ahuramazda, Avesta-Gatalar metinlerinin keşmekeşliğiyle de ilgilidir.⁷⁴

Mitra ya da başka tanrılar olsun, bunlar adına yapılan ritüeller toplumlar arasında ve farklı zamanlarda farklı biçimlerde sergilenmiştir. Kaldı ki aynı toplumda ve aynı zaman kesiti içinde bile o toplumun yönetici elitleri ile tebaa arasında bile farklı algılama ve farklı kutlamalar olabildiğini göz önünde tutmak gerekir. Hatta tanrıça tapınmasında kişisel gizli törenler bile olurdu.⁷⁵ Herodotos, Pers merkezinde, dini konularda saygın oldukları anlaşılan Mag sülalesinin gözetiminde, Mitra adına yapılan törenlerin nasıl yapıldığını bizlere aktarmıştır.⁷⁶ Bu törende Perslere, özellikle Pers kralına dua edildiği anlaşılmaktadır. Aynı Herodotos, Afrodit'in karşılığı olan ve Assurlularda Mylitta denen tanrıça tapınaklarının din adına bir tür genelev gibi kullanıldığını söyler.⁷⁷

Strabon, Zela kentinde Persler tarafından inşa edilen Anaitis Tapınağı'nın ilk rahiplerinin yörenin efendisi konumunda olduklarını belirtirken, bunu Pers egemenliğinin/emperyalizminin simgesel gücü, vergi toplama merkezi olduğunu vurgulamaktadır. Aynı tapınak Pontus halkı için önemli sorunlarıyla ilgili yemin yeri, onun zamanında ise hizmetkârları suistimal edilen, gelirleri kötüye kullanılan bir kurumdur.⁷⁸ Bütün bu süreçlere bakıldığında, Mitra'nın dini bir kültür, toplumsal bir gelenek, gizem içeren tapınım ögesi, kişi- halk- seçkinler arasında farklı konumda olabilen bir algı ya da kurum, hatta dini ya da dindışı nesnelere toplandıği müze-tapınak merkezi gibi bir dizi niteliğinin olduğu görülür.

Mitracılığın yazılı bir kitabı ya da kuralları olmadığı gibi her toplum veya zamana göre şekillenebilmektedir. Bu nedenle, hepsini kapsamasa da, Mitra'ya inanan birçok toplulukta

⁷³ M. Salvini, s. 49.

⁷⁴ J. Wiesehöfer, **Antik Pers Tarihi**, (çev. M. A. İnci), İstanbul 2003, s. 154-155.

⁷⁵ W. Burkert, **İlkçağ Gizem Tapıları**, (çev. S. Şener), Ankara 1999, s.19.

⁷⁶ Herodotos, I, 132.

⁷⁷ Herodotos, I, 198.

⁷⁸ Strabon, XII, II – 3, 37.

tam bir din olduğu bile söylenemez.⁷⁹ Buna karşın Mitra adına sıra dışı sanat eserleri ve yapıların inşa edildiği de bir gerçek.

Tanrıça Anahita'nın büstü (British Mz.)

Urartular zamanında meşhur Haldi (Khaldi) adlı tanrının yerini Babil kökenli ve İran-Mazdeizmi içinde tasavvur edilen Anahit (Anaitis-Anahita) tanrıçasının aldığı; Anahit kültürünün geliş kaynakları ve Babil'in Sus ve Ekbatan'da, Anahit tapınaklarının varlığına işaretle Sumerlerin Anusu, Assurluların Mylittası, Suriyelilerin Astartas'ı, Lid ve Friglerin Kübelesi olduğu söylenir. Ancak bu yorumu olduğu gibi kabullenmek pek mümkün değildir.

Anahita, öncelikle kutlu, temiz, saf-bakire (Mazdeizmde Mithray'da ile Ahura-Mazda'nın eşi veya kızı), tertemiz (Yunanlıların Afrodit'i), kadındır (Anadolu'nun Kybelesi). Roma lejyonları Anadolu'nun özgün moral değerlerini küçültüp yok etmek adına Zile'deki Anahita Tapınağı'nı farklı amaçlarla kullanmaya kalkmış olsalar da, her hangi

bir tapınakta veya dinî ibadet alanında yapılanların, o dinin soyut gerçeklik olarak inanılan idollerine sirayet etmediği ortadadır.

Günümüzdeki cari dinlerin mabetlerinde bazen rastlanan nahoş olaylar nasıl ki o dinlerin önderlerinden uzak vakalar ise, Anahita'nın her hangi bir tapınağında yaşanan olaylar da Anahita kültürünü kötülemez vesile teşkil etmez. Anahita ya da benzer tanrıçalar hakkında hakaret etmek veya kötü sıfatlandırma gayretleri, Anadolu'nun kültürü hakkında bilgiden mahrum olanlarla sınırlıdır.

Ayrıca "Myrina" var ki, o da Amazonlar'da, yani İskit topluluklarında geçer. Ancak bu tanrıçanın Libya, Mısır, Arabistan, Suriye yoluyla Anadolu'ya gelmiş olduğu dikkat çekicidir. Astarta (veya Astarte), Fenike dişi tanrısı Aştoret; yine Fenike erkeklik tanrısı Adonis'e aşık olduğu söylenir. Bunun ve Anadolu'nun ana tanrıçası Kibele'nin Anahit'e yakınlığı söylenebilir. Mitolojiye ilişkin kaynaklara dayanılarak Anahit'in özelliklerinden ve isminden hareketle, onun bağının Sumerlerdeki İnanna; Babillilerde Annimitu; Fenikelilerde Astarte; Assurlularda Aştarte; Hititlerde Kybele; Yunanlılarda Artemis (Latinlerde Diana); İran (Pers)lilerde Anahita olması kuvvetle muhtemeldir.

⁷⁹ Ernest Renan'ın "Hristiyanlık sekteye uğrasaydı, dünya Mithracı da olabilirdi" sözünün ne kadar geçersiz olduğu, doğrudan Mithra'nın tarihsel süreç içindeki konumu göstermektedir. Günümüz bilim adamları gibi W. Burkert'in de bunu saçma bulmakta, "Mithracılığın tam anlamıyla bir din bile olmadığı"ni belirtmektedir. Bak. W. Burkert, *age.*,s. 16.

I. Darius Ahura Mazda'dan bahsetmektedir. Fakat tanrısal isimlerin okunması doğru ise Mitra, İran tanrılar panteonunda en belirginidir. Bir başka İran hükümdarı Artaxerxes Mnemon (MÖ, 403-358) ise Ahura Mazda, Anahita ve Mitra'yı kendi özel tanrısı ve koruyucuları olarak adlandırmaktaydı.⁸⁰ İran, kendi siyasal yapısı içerisinde bu inanç unsurlarını kendine göre sıfatlandırdıktan, Hayaşa'da bu olgular siyasal dolaşım malzeme olmaktan çok, halkın kendi kadim anlayışında yaşatılmıştır.

Baş Tanrı Aramazd (Ahura Mazda): Güney batı Orta Asya (Horasan)- Batı Hindistan- İran – Mezopotamya ve Hayaşa'yı içine alan bu büyük coğrafya, başta Hurriler olmak üzere geçmişte oluşan siyasal- kültürel bütünlükler içerisinde aynı değerleri paylaşan bir alan bulunmaktadır. Bu coğrafyanın bölgeleri arasındaki siyasal, kültürel ve ekonomik ilişkilerin yakınlığını hatta bazı dönemlerde ise yoğunluk kazandığını, inanç dünyasına ait kavramlardan da açık görmek mümkündür.

Hititlerin Mitannilerle olan karşılaşmaları sonucu kaydettikleri *Varuna*, Hintlilerin *Varuna'sı*, İran dilindeki *Ahura* ve Hayaşa coğrafyasındaki *Aramazd*, tüm bu coğrafyanın “baş tanrı” olarak telakki ettikleri aynı tanrıdır. İran'da bu coğrafyanın müşterek baş tanrısı “Ahura- Mazda” olarak ifade edilir. Bu ifade çifti; Aramazd ve Ahura/Mazda benzerliğini ve İran Mazdeizm dininin eski kaynağının nereye dayandığını göstermesi açısından da önemlidir. İran'ın asli kültürünü oluşturan Ahura-Mazda, Aramazad adıyla bu dönemlerin yeri göğü yaratan, mutluluk saçan, verim-bereket tanrısı olmuştur. Diğer tanrıların (Yunanlılardaki Zeus gibi) atasıydı. Kemah'ta (Ani) Aramazad adında bir tapınak kurulmuş ve adına boğalar, atlar, katır ve koyun gibi pek çok ehli hayvanlar kurban edilmiştir. Simgesi ateşti.⁸¹

Varuna, Ahura-mazda ya da Aramazd olarak söylenegelen bu “baş tanrı”nın, Hayaşa coğrafyasında yedi büyük tanrı ve tanrıçaların (Anahit, Mihr, Nane, Tir, Barşamin, Astğik) “baba”sı sayılan Aramazd'ın kökeninin doğrudan hangi coğrafyadan çıktığı konusu tartışmalıdır. Ancak, Hititlerin Hurrilerden gelen Mitannilere dayanarak bu tanrıyı zikrettikleri, dolayısıyla Hurri- Varuna/Aramazd'ın Hurri- Mitanni- Hayaşa ile bağı olduğunu göstermektedir. Erken Ermeni yazılı kayıtlarına dayalı açıklıklardan biri de Aramazd'ın merkezî tapınaklarının Ani (Kemah) ve Erez (Arziya-Erzincan)'de olduğu bilgisidir.

Akatankeğos'a (Patmut'ivn Hayots', CVIII/4-5.) verdiği bilgide de görüldüğü gibi; İran-Arşakuni krallığı ve onlara bağlı Arşak kökenli idareciler Hayaşa Bölgesi'ne egemen olduklarında Ani ve çevresi (Tortan, Garni, Pakeriç), krallık mezarlığının (*gerezman*) bulunduğu yerdir. Ayrıca, İran kralı II. Hüsrev'in (279-287) özellikle Erez (Erzincan) ve Ani (Kemah) bölgesiyle ilgili bilgilerin verildiği yerde, bu tapınakların“ataları Arşakunilerin geleneksel ibadet yerleri” olarak nitelenmesi dikkat çekicidir. Kral Tirdat'ın bir fermanında

⁸⁰ Jones, **ERE.**, VII-VIII/ 752; M. Alıcı, **age**, s. 19.

⁸¹ Esat Uras **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1976, s. 117; Ş. Günaltay, **Yakın Şark- IV**, s. 641.

halkın iyiliği, refahı, huzuru, bereketi, esenliğinin tanrıların ve krallarının yardımıyla gerçekleşeceği vurgulanarak kralların tanrısallığına işaret edilmektedir.⁸²

Aramazd kurban törenleri: Baş tanrı Aramazd'ın egemen konumuna paralel olarak kralların bu tanrı üzerinden muktedir konuma gelmelerini istemeleri anlaşılır bir olgudur. “Tanrı- kral” ya da “tanrısıl/kutsal kral” algısını pekiştirmenin yöntemleri tapınak inşa etmek ve bu tapınaklarda dinî törenler düzenlemek büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle doğrudan kral ya da krallık ailesi mensupları adına Aramazd’a ait Ani tapınağında görkemli törenler düzenlenmiştir. Kral ile halk arasındaki ilişkide tapınağın önemi büyüktür. Bu nedenle, tapınağa sunulanların bir kısmı tapınak rahip ve görevlilerine hediye edilir, yine bu görevliler aracılığıyla kurban gibi bazı sunular çevredeki insanlara ulaştırılırdı.

Kralın tanrı Aramazd adına sunduğu kurbanlıklar arasında *beyaz tosun*, *beyaz koç*, *beyaz at*, *beyaz katır* ya da *domuz* olduğundan bahsedilmektedir. Ayrıca, Aramazd tapınağına *altın ve gümüş ziynet eşyaları*, *sırmalı ve püsküllü ipek kumaşlar*, *altın taçlar*, *gümüş altınlar*, *kıymetli taşlarla süslü güzel vazolar*, *parlak kumaşlar* takdim edilir ve bunlarla tapınaktaki heykeller donatılırlardı.⁸³ Bu kayıta belirtilen “beyaz at” kurbanının bezerinin yapıldığı alanlardan biri de Orta Asya’dır. “*Türk- Tatar halklarının başta gelen dinî törenlerden biri olan at kurbanı yılda bir kez yapılır ve iki-üç gün sürer. İlk akşamda kayın ağacından yeni bir “yurt” kurulur. Kayın ağacına “taptı” denilen dokuz çentik açılır. Kurban için beyaz atlar seçilir, çadırda ateş yakılır.*”⁸⁴

Hayaşa- Asyatik topluluklar arasındaki “*Beyaz at*” kurban etme benzerliği, yapılan dinî ritüellerin sembollerinde de görülür: “*Üstte beyaz gökler/Ötesinde beyaz bulutlar/Üstte mavi gökler/Uç göğe ey kuş!*” (Şaman şarkısı). Yapılan ritüelde kurban edilen beyaz at, baş tanrı/gökle eşlenen tanrı Bay Ülgen’e ulaşacaktır. Şaman, merdiveni ve yükselişi temsil eden dokuz çentiği yani dokuz katı kuş aracılığıyla çıkacaktır. Altıncı katta Ay’a, yedinci katta Güneş’e dua edilir. Dokuzuncu katta Bay Ülgen’e gerekli rükn ifa edilir.

Gök katı Doğu’nun evrensel değerler dünyasında “yedi”dir. Ural-Altay halklarında da böyledir. Ancak, “yurt”un (çadırın) direği sekiz, çadırın tepesinde olup Kutup Yıldızı’na gidilen geçit “dokuz”dur. Hayaşa-Urartu geleneğine uygun olarak Altıntepe’de “hayat ağacı” simgesi taşıyan buluntularda yedi dal, bu ağacın üzerindeki kuş kanadını temsil eden iki dal, onun da üstünde astronomik motif yer alır.⁸⁵ Diğer Urartu eserlerinde kullanılan grifonlardaki “kuş” (kartal), Haya geleneğinin esintisi, gökselliğinin vurgusu olmalıdır. Nitekim Altıntepe, öncelikle Hayaşa ülkesinin merkezinde inşa edilmiş, bu toplumun varlığıyla var olabilmıştır. Hayaşa toprakları Haya- Haldi- Aramazd düzleminde güneş, kuş, aslan motifleriyle; Teşup düzleminde Ay-boğa motifleriyle ve kurban düzleminde at

⁸² Canan Seyfeli, *Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu*, **Ondokuz Mayıs Üniv. İ.F.Dergisi**, 2011, S.30, s. 150-151.

⁸³ C. Seyfeli, *agm.*, s. 152- 153.

⁸⁴ M. Eliade, *Dinler Tarihi*, (çev. Mustafa Ünal), Konya 2005, s. 142.

⁸⁵ T. Özgüç, *Altıntepe II*, s. 56.

motifleriyle doludur. Bu din-sembol geleneği Hristiyanlığa rağmen yaygınlıkla kullanılmıştır.

Ölüm sonrası göğe yükseliş, göksel katmanlar arası geçiş temleri vs. Hristiyanlık öncesi yüz yıllarda yoğun biçimde yaşanılmıştır.⁸⁶ Arkeolojik verilerden Hayaşa ülkesinde yaşanan yoğunluğu görmek mümkündür. Kemah'ta baş tanrı Aramaz Tapınağı ve ona hizmet eden baş rahip (baş kâhin) lerin bilgisi de bunu teyit eden yazılı kayıtlar arasındadır.

Ani/Kemahlı Aramazd kâhinleri: Erken Ermeni tarihçilerinden Khorenatsi, Ardeşes'in Ani'de Majan isimli birini Aramazd'ın başkâhini (*k'rmamet*) olarak atadığını yazar. Krallık ailesine mensup olan bu Majan daha sonra Bagrevand (Eleşkirt)'a yine başkâhin olarak tayin edilmiş, ancak orada öldürülmüştür.

Tanrı Aramazd ve dinî ve sanatsal entelektüel hareketler açısından Ani'nin önemini ortaya çıkaran başka bir bilgi de Khorenatsi'nin kaynak olarak yararlandığı tapınak tarihinin şiirlerinin bestekârı şeklinde tanımlanan Olimpos isimli Anili bir kâhinin eserinden bahsetmesidir. Bu ismin kim olduğuna dair bir bilgi olmamakla beraber hem kâhin olması hem isminin Aramazd'ın sıfatı olarak ifade edilen Olimpos olması hem de Anili olması dikkat çekicidir.⁸⁷

Mithra tören ve ritüelleri: Özellikle Doğu Anadolu'da yaygın bir kült olan "Mitra", "Mihtra" ya da "*Mihr*" hep aynı tanrıdır. Pont – Arsak krallarının (Mithridatlar) isim ve unvan kaynağı olmuş, adına "Mithriak" denen bayramlar yapılmıştır. Altı ayda bir yapılan bu bayramda insan dahi kurban edildiği ileri sürülmüştür. Muş, Van ve Yüksek Armenia'da da tapınakları vardı. Bir önemli tapınağın ise Dergsen (Derxen/Tercan)deki Bagaridit (Pekeriç-Tanrılar karargâhı) adındaki kasabaydı. Erzincan ve çevresinde bazı Mihar, Mitini vb. yerleşim adları var ki, bunların Mithra'yla ilgisi yalnızca ad benzerliğiyle değil, bu yerleşimlerdeki ritüel mağaraları ve sair arkeolojik objelerle de kanıtlanabilirler.

Erken Ermeni kaynaklarında Aramazd'ın oğlu Tanrı Mihr'in tapınağın Tercan eyaletinde Bagayaric (Bagariç, Pekeric) diye isimlendirilen köyde olduğu kaydedilmiştir. Khorenatsi'ye göre kral II. Ardeşes in Yunanistan'dan getirdiği ve ölümü sonrasında Ani (Kemah) kalesine götürülen heykeller arasında Hephaistos'un ki, yani Mihr'inki de vardır. Sonra Kral Tigran tapınaklarla ilgili yaptığı düzenlemede Hephaistos heykelini Bagayaric'te diker. Ancak yeterince açık olmayan konu, Hephaistos heykelinin hangi Pekeriç'e dikildiğidir. Kaynaklar söz konusu gelişmelerden sonraki zamanlara aittir. Bu kaynakların yazarları için öncelikle bilinen yerleşim Tercan- Pekeriç'tir. Oysaki Tortan ve Garni'yle coğrafi yakınlığı ve önemli bağı olan merkez Kemah-Pekeriç'tir. Dahası Kemah-Pekeriç'in bulunduğu alandaki arkeolojik veriler, bu yerleşimin çok önemli kült merkezi olduğunu göstermektedir. Pekeriç'in doğusunda, Erzincan- Kemah arasındaki Garni tapınağının da güneş tanrısına, yani Mihr'e adanmış olduğu düşünülmektedir. Taş ve demir kullanılarak

⁸⁶ M. Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 146.

⁸⁷ H'orenatsi, Movses, **Hayots Patmut'ivn**, *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Ant'iliyas-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzi Tann Kilikiyoy, 2003, II/12 – 48 -53) -'den nakl. Canan Seyfeli, *agm*. s. 151.

Tirdat'ın Garni kalesini yaptırdığının bilgisi, Mihr tapınağının MS, I. Yüzyılda yine onun tarafından Garni'ye yapıldığı düşüncesini desteklemektedir.

Perslerin Küçük Asya veya Babilonya'dan getirdikleri Mâ ve Mylitta'nın, İran'da Anaitis namıyla takdis edildiğine işaretler; Strabon'un Antitoroslardaki Komana'da bulunan ve halk tarafından Enyo denilen Mâ ile Anahit'i aynı tutulmuştur.⁸⁸ Ancak, Mâ (Enyo), savaş tanrıçasıdır ve Strabon, Pontus'daki Zelitis (Semiramis tepesindeki Zela (Zile) de tapınılan Anaitis'i bununla birlikte kaydetmez.⁸⁹

Eski İran dinleri ve Rig Veda politeist dinlerdir. Mitra bu dinlerdeki tanrılar panteonunda ya baş tanrı ya da tepeye yakın tanrılardan biri olarak kabul görmüştür. Daha sonraları Zerdüşt ve Avesta'ya inanan kadim İran halkı Mitra'yı kendi dini yapı ya da sistemleri veya gelenekleri içinde bir yere yerleştirmiştir. Zerdüşt'ün tebliğ ettiği din monoteist olduğu için Ahura Mazda ve Mitra'ya verilen önem tek tanrının altında onun soyut sıfatları içinde tutulmaya çalışılmıştır. Örneğin Mithra, Tanrı ile melek arası bir varlık konumundadır. Eski İran-Hint inançlarında, Zerdüştlük'te, Zaratusra'nın öğretilerinde ve Roma'da Mitra'nın farklı sıfatları ön plana çıkartılmış ve bu bağlamda değerlendirilmiştir.

"Mithra kültü", Romalı lejyonerlerce büyük ilgi ve hevesle karşılandı. Ancak, yukarıda değinildiği gibi, Mitanni- Assur- Hayaşa- Pers çizgisi içinde farklı versiyonlar içinde gelen bu inanç Romalılar tarafından da kendi zihniyet dünyalarına göre uyarlanmıştır. Nitekim Romalı Mithra dini üyeleri aristokratlar ve askerlerdi; kadınlar ise (Roma için insan bile sayılmayan köleler olarak) bu dine kabul edilmiyordu. Ayrıca boğa kurbanı (tauroktoni) Roma- Mitra törenlerinde esastır.⁹⁰

Mitra'cılık lejyonerlerle birlikte İran'dan Roma'ya, Tunus'a, Ren nehri boylarına ve ta Londra ve Hadrianus surlarına kadar yayıldı. Mithra, insanları Hıristiyanlığa yönlendiren hemen hemen aynı ihtiyaç ve dürtüleri tatmin etmekteydi, zira rütbe ve karşılıklı sorumlulukların, yerleşik toplumsal statüye göre değil, kapalı bir çevrenin gizli bağlarına göre oluştuğu bir kardeşlik topluluğuydu.

Mithra'cılık, Roma İmparatorluğu'nun toplumsal yapısının içine yayılmış ve güçlü sadakat gerektiren bir yeraltı şebekesiydi."

Anahita (Anaitis) ve Anahita törenleri: Doğu Anadolu'nun çeşitli yerlerde bulunanlardan ayrı olarak Erzincan'da buluna Anaitis Tapınağı bu inancın en eski ve merkezidir. Anahita heykeli ise, Altıntepe madeni verilerinden de anlaşıldığı gibi, yörede oldukça eskiye giden ve ileri düzeyde bulunan madeni sanatların inanç objesi olarak yine bu alanda yapılmış olmalıdır. Her ne kadar, II. Tigran'dan önce Artaksiad kralı Artavasad

⁸⁸ Yakın Şark IV, s. 638.

⁸⁹ Strabon, XII, II - 3/III - 37; Ayrıca bkz. Lütfi Tuğrul, "Küçük Asya Kitabelerinde Artemis", T A D. VII - 2, s. 46 - 1958.

⁹⁰ David Ulansey, *Mithras / Gizlerin Kökeni*, (Çev. H. Ovacık), İstanbul 1998, s.12,15. W. Burkert, s.78.

(Ardaşes)e daha başka tanrı heykelleriyle beraber Yunanlıların armağanı durulmuş⁹¹ ise de, hem tapınak kalıntılarının hem de heykelin yapım yılını belirleyen arkeolojik veriler bu rivayetin doğru olamayacağını göstermektedir. Yine anlatımlara göre, daha sonra Anaitis diyecekleri bu Diyana heykelini Armavir'e dikmişler, güya ölümünden sonra onu oğlu Tigran, Eriza'ya (Erzincan) getirmiştir.⁹² Rivayetlere dayalı sonraki dönem yazılı kayıtları ve teyit edilemeyen rivayetlerin sürekli tekrarı, Anahita'nın Hayaşa Bölgesi'nde Hurri- Sumer bağıını ve Anahita'nın Haya- Nideba geleneğinin bir izdüşümü olduğu gerçeğini örtmüş görülmektedir.

Anahita/Anaitis tapınaklarının çok zengin oldukları konusunda hiç kuşku yoktur. Akilisen (Yegeğats) eyaletindeki Eriza (Erzincan)'daki tanrıça heykelinin büyük bir altın heykel olması ona *Vosgemayr*, yani "altın ana" denmesine neden olmuştur. Antonios'un MÖ, 34 yılında gelip buraları fethetmesi sırasında, Erzincan'daki Anaitis heykelinin bulunduğu tapınak da yağmadan kurtulamayacaktır. Romalı askerler tarafından parçalanan heykel aralarında pay edilmiştir. Plinius, Podolya'lı bir askerın paydan hissesine düşen altından, Augustos'a ziyafet verebildiğini kaydeder. Bu bilgi, Roma'nın yağmacı niteliği yanı sıra o dönemde Erzincan'ın maddi niteliğinin büyüklüğüne de işaret eder.

Erzincan ve çevre halkı her altı ayda bir tanrıça Anaitis bayramını kutlardı. Rahipler görkemli bir alay ile bu som altın heykeli caddelerde gezdirir, heykelin etrafında dini danslar yapılırdı. Heykelin çevresinden bütün yol ve sokaklara kadar her yol güllerle bezenirdi. Navasart, yani yılbaşı olan Ağustos ayında kutlanan bu bayrama "Vardavar" (Vardaver=Gül bayramı) denmesinin nedeni buydu.⁹³ Aynı şekilde kendisine "homa" (kutsal içki) sunulur; beyaz et, boğa ve teke kurban edilirdi.

Temiz, kutlu ve bakire gibi sıfatları taşıyan Anaitis geleneği daha sonraları Roma lejyonlarının Mithra'yı ön plana çıkarmak ve yöre halkının asli kültürünü din temelinden sarsmak için yaptıkları desiselerle "iffet ve namus" tanrıçasını gözden düşürme amaliyesin de buldukları, egemenliklerine aldıkları Zela Tapınağı'nda çığrından çıkarmak ve tanrıçayı aslı doğasıyla çelişen sıfatlarla anılması için gayret ettikleri görülür.⁹⁴ Oysa ki dün ya da bugün, her hangi bir tapınakta (havra, kilise, cami dahil) yaşananların, o dinin eskiye giden ve soyut niteliğiyle algılanan kutsallarına her hangi bir hanel getiremeyeceği açıktır. Roma'nın Anahita karşıtlığı sürecinde, çevredeki güzel kızlar olmak üzere bakireler ve

⁹¹ Ş. Günaltay, **Yakın Şark- IV**, s. 638 - 639; "Mabutu Erzincan'da olan Anaitis-Leto mezhebinin merkezi, adı Armenia'da geçen, Kelkit'in doğusundaki Satala (şimdiki Sadağ köyü)dir. S.William M. Ramsay, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, s. 47

⁹² Esat Uras, **age**, s. 117; Ş. Günaltay, **Yakın Şark - IV**, s. 639.

⁹³ Vartavar, Tufan'dan kurtuluşu simgeleyen bir bayramdır. Bayram günü insanlar biri birini ıslatır ki Anahita'nın "su" ile bağıntısı olduğu bilinmektedir. Surp Garabet yortusuyla birleştirilen Vartavar, bu şekilde Hristiyanlığa uyarlanmış, Hz. İsa'nın Tabar Dağı'ndakini suretini simgeleyen bir dini törene dönüştürülmüştür. Doğu Anadolu Hristiyan Ermenilerinin beş büyük bayramından biridir. Ayrıca bk. H. Mintzuri, **Armıdan/Fırat'ın Öte Yanı**, İstanbul 1996, s.12.

⁹⁴ Strabomn, XII/3- 37; C. Texier, **Küçük Asya- III**, s. 96 - 97.

kadınlar Anaitis uğruna kendilerini yabancılara peşkeş çekmeye zorlanıyor, o günler içerisinde yapılan bu olayları yörenin diğer toplulukları yanı sıra Romalılar dahi (güya) kınamaktan geri kalmıyorlar'mış.⁹⁵

Hristiyanlık öncesinde yılsonu sayılan Ağustos'ta kutlanan Anaitis bayramı, sonraki yüzyıllarda, bu yöreden değer devşiren Ermeni Kilisesi tarafından "İsa'nın zuhuru" yortusu olarak devam ettirilmiştir. Ermeniler arasında adı hala Gül Bayramı (Vardavar) dır.

Anaitis ve Su Simgesi: Su, hayatın kaynağıdır. Bilinen bütün bir geçmişte su, ay ve kadın; evrendeki verimliliği simgeler ve biçimlendirir. Su ve onunla bağlantılı olan balık, İlk Çağ topluluklarında doğurganlığın amblemidir.⁹⁶ Refahiye- Kemah arasındaki vadiden akarak Fırat'a karışan Kömür Çayı kıyısında, geçmişi MÖ, II. binlere giden Münkâr-Sarıtaş Kalesi'nin ana kayası üzerinde görece büyük bir balık figürü işlenmiştir. Balıklı Kaya olarak da anılan yerleşim, Anaitis geleneğinin çok daha eskiye giden geçmişini bu arkeolojik kalıntı bile tek başına yansıtmaktadır.

Sumerlerde Ninlil tanrıçası da balıklı mekânlarda konuşlandırılmıştır. Böylece Anaitis kültürüne Nanna ile birlikte Ninlil'in eklenmesindeki koşulların bir yönü daha anlaşılabilir. Tüm varoluşların kaynağı ve dayanağı olan su, kutsal büyü ve tıbbın da kaynağıdır. Su, tedavi eder, diriltir, gençleştirir, hayatı sonsuzlaştırır. Bütün suların kökeni göksel "soma" ve beyaz "haoma" gökyüzünden biyerden gelmiştir. Hayat suyuna, Haya'nın suyuna, o suyun kaynağına erişmek için de ritüeller, takdis törenleri gerekir.⁹⁷

İran'da su tanrısı Anahita'ya "*Sürüleri, malları çoğaltan...ülkeleri zenginleştiren, insanların tohumlarını ve kadınların rahimlerini arındıran...süt veren..*" biçiminde seslenilir. Bu sesleniş İran'la sınırlı değil hemen tüm Orta Doğu, Mezopotamya ve Anadolu'da Hayaşa ülkesinde öteden beri söylenegelen atıflar arasındadır. Yeryüzündeki tüm pınarlar, dereler ve çaylar; şifalı su kaynakları ve tabii büyük ırmaklar bir biçimde kült olarak hayatın içine alınmışlardır. Erzincan Ovası'ndaki Ekşi-su şifalı kaynakların kıyısında yer alan Kervan Kayalıkları yerleşimini, yakınındaki "mübarek" su'dan ayrı tutamayız. Su ve bitki, su ve at (aygır gölleri) temleri; Orta Asya, Hint- İran ve Batı Anadolu'ya kadar tüm coğrafyalarda esintisi olan temler arasındadır.

Piteriç Anahita Tapınağı: *Piteriç* adının kökenini, Ashirand Bölgesi'nde ortak ve yaygın olarak kullanılan ve Tanrı anlamına gelen "Boğ" ve "Bağ" kelimelerinden hareketle çözümlenmek mümkün olmuştur. Nitekim biri Erzincan'ın doğusunda, bugünkü Tercan-Mans arasında bulunan Pekiçi ile Kemah- Refahiye arasında bulunan Pekiçi'nin "Bogariç/Bagariç'ten geldiği bilinmektedir. Boğ/Bağ, eril bağlamda "Tanrı" anlamına gelmektedir. "Eriç" veya "riç/iç" ekleri ise yurt, konuşlanılan yer, karargâh olarak

⁹⁵ E. Uras, *age*, 118; Ş. Günaltay, *Yakın Şark- IV*, s. 640.

⁹⁶ M. Eiliade, *Dinler Tarihi*, s. 226, 227.

⁹⁷ M. Eiliade, *age*, s. 231.

kullanılmaktadır. Buna göre; Pkeriç (Boğariç'ten mülhem) “Tanrı/tanrılar yurdu”, Pit-eriç ise “Tanrıçanın yurdu” demektir.

Piteriç'in batısında yer alan Keleriç'in de yine tanrı merkezli bir mekân olduğunu, bunun Khaldi/Haldi bağlantılı olabileceği konusuna daha önce değinmiştik. Urartu döneminde merkezî kent olan Altuntepe, bu yönetici kitlenin baş tanrısı “Haldi”nin şehridir. İhtimal ki, tarihsel adı “Haldiya” olan Altuntepe'nin hemen kuzey doğusunda bulunan Keleriç; Khaldi (Haldi) tanrısının, Piteriç ise tanrıçanın mekânıdır. Anadolu'daki en ünlü Anahita tapınağının Erzincan'da Til kasabasında olduğunu yazılı kaynaklar yanı sıra arkeolojik veriler de desteklemektedir. Su ile (kutsal homa) ilişkili olarak iffet ve güzelliği temsil eden Anahita tapınaklarının su kıyısında olmasının özel bir önemi olduğu anlaşılmaktadır.

Nesnel buluntular arasında sutaşları ve çeşme yapı malzemeleri bu tür tapınak alanlarında sıkça görülmektedir. Til'de bulunan ve suyla ilişkili kaya buluntular Piteriç'le aynı niteliği yansıttığı gibi, kadim tapınağa ait dış surlar, Til bölgesinde bulunan oval planlı bir tapınak ile büyük benzerlik göstermektedir. Her iki yapı da Anahita ve Anahita ile zaman zaman örtüşen Nane tapınağıdır.

Piteriç su taşları/su kurunları: Tapınak alanının kuzey batı köşesinde bir su kaynağının önünde iki adet olarak yapılmıştır. Bugün her iki sutaşı bağlantılı olarak aynı görevi görmekte, kaynak suyu bu içi oyuk kayalardan akmaktadır.

Sur duvarı ve alt katman yapı izleri: Tapınak alanının çevresi moloz taştan, yaklaşık 4 m. yüksekliğinde bir surla çevrilidir. Ancak daire biçiminde yapılan ve çapı yakl. 30 m. olan surdan bugüne kadar bir bölüm gelebilmiş, çoğu yıkılmıştır. Sur duvarının orijinal konumunu yansıtan bölüm, alanın kuzey batısında, şapel'in arkasındadır. Sur dibinde yapılan kaçak kazılardan, oldukça derin bir temel olduğu anlaşılmaktadır. Temellerde bulunan taşlar daha büyük ve özenle seçilmiş harçsız olarak bağlanmıştır. Yine oldukça tahrip edilen Şapel'in bu toprak altında bulunan yapılardan çok sonra inşa edildiği anlaşılmaktadır.

2. Vahagn ve Astghik: Anaitis'ten ayrı olarak Vahagn ve Astghik adlarındaki diğer tanrılar üçlü bir teslis oluşturur. Vahagn, halk muhayyilesindeki ejderha ve sair mahlûkları yok eden ve aynı zamanda güzellik tanrıçası Astghik (Venüs)'in kocasıdır. Yunanlıları yenen (bu zaferin sembolü olan) odur. Bu tanrı, Hint ve İran'daki ateş tanrısı Agni'dir. “Vah”, *getiren*; “akni” ise *ateş* demektir.

Astghik (küçük yıldız), güzellik tanrıçasıdır. Yine Erzincan'ın batısında, Karadağ-Köynem Dağı eteğindeki Ağgi köyü, adını bu tanrıçadan almıştır. Vahagn'ın sevgilisi telakki edilir. Fenike ve Sidonluların Astarte'si, aynı zamanda Assurlulardaki Temmuz'un karısı İştar'ın kopyesidir⁹⁸. Üç tanrının idari karargâhları Astişat'da bulunan Vahavedian tapınağıydı. Buradaki dini reisler, Vahunik adı altında ayrıcalıkları olan ailevi bir zümreyi

⁹⁸ Ş. Günaltay, *Yakın Şark- IV*, 641, Esat Uras, *age*, s. 117.

meydana getiriyorlardı. Bu üç tanrıya ait tapınakların ziyadesiyle buldukları alan Akilisen ve Muş (Taronitid) havalisiydi.

3.Til ve Til Köyü Yöresi Tapınakları: Alt Avrasya kıtasında ve hemen hemen tüm uygarlıklarda ve zamanlarda kullanılan başat kavramlardan biri de *Til*'dir. Yapısı itibariyle Hint-Aryen dilinden farklı, Ural/ Altay dillerinin özelliklerini taşıyan bir dil kullanan Hurrilerin Yukarı Ülke (Erzincan ve çevresi) dâhil Ön Asya'ya taşıdıkları "Tir" (Til, Tur, Tur'an=Turan) ise onların Turan, İran ve Hint ülkeleri arasında edindikleri kültürel kimliğin Turani/Asyatik yanına işaret eden izlerden biri olarak görülebilir. Son araştırma ve veriler giderek Hurri ve Sumer topluluklarının çağdaş olduğu yönündeki kanaatleri güçlendirmektedir. Hurri kökenli bazı toplulukların Mısır'a kadar gittikleri bilgisi göz önüne alınarak Sina'daki "Tur" Dağı'nın da bu tarihsel olaylarla olan ilişkisini kurmak mümkündür. Asyatik oldukları artık kesinleşen Sumerler de Til ve versiyonlarını Ön Asya'ya yayan ikinci unsurdur.

Til yöresi tapınak / kilise kalıntısı. Erzincan'ın batısında Laha Dağı alt etek ve düzlüklerinde çeşitli dinî ve sivil mimariye ait kalıntıları bulunmaktadır. Til Köyü'nün 2 km güneyinde, Gönye- Çardaklı Çayının 500 m batısında bulunan ikiz tapınak kalıntısı bunlar arasındadır. 10 x 7 ebatında, doğu-batı yönünde inşa edilen eski tapınağın duvarları 1 metre kadar harçsız ve toprak altındadır. Üzerine daha sonra harç kullanılarak yapılan kilise binası bulunmaktadır. Bu haliyle Anahita'ya ait bir tapınağın kiliseye dönüştürüldüğü izlenimi edinilmektedir. Daha sonradan iliştirilen taşlarının bazıları üzerine yalın çizgisel haçlar kazınmıştır. Bu tür kiliselerin birinde bulunan haç taşlarından biri çeşitli yazı ve motiflerle bezelidir (Hah/Köyünde Cihan Evcan'ın evinde korunmaktadır).

Roma ve öncesi, Artaksid hanedanlıkları zamanında Akilisen – Erez (Erzincan) yakınlarındaki kasaba, Aramazd'ın kızı, akıl ve hikmet tanrıçası ve sanatın koruyucusu olan tanrıça Nane'nin heykelinin dikili olduğu yerdir. Hayaşa'da

aynı adla olmasa da, nitelikleriyle kadim tanrılarla bağlantılı olan Til adının, İranlılarda akıl ve zekânın hükümranı Tir (Tiur, Dir, Dur, Tur) tanrısıyla örtüştüğü, yani iki ayrı ülkede aynı tanrının bilindiği anlaşılmaktadır. Akatankeğos'un tanımlamasına göre Tir'in en belirgin özelliği Aramazd'ın Kalem'i (*Divan grçi Ormizdi*) olmasıdır. Ayrıca bu özelliğine ilişkin açıklamalarda da bulunmuştur. Tir'in "rüyaların yorumcusu, pagan ilminin yazıcısı (*dpri gitut'ean k'rmats*)" olduğu söylenmiştir. Tapınağı ise "ilmi eğitim tapınağı" şeklinde tanımlanmıştır.⁹⁹ Haya'nın karısı Nideba ilişkisi sürecinde tahıl ve sonrasında yazı-hesap bağlantısına değinilmiştir. Yüzyıllar içerisinde Haya ve Haldi geleneğinin bölgedeki devamı olan Aramazd'ın yazı-hesap/ölçü ile ilişkisinin Til/Tir aracılığıyla sağlandığını söylemek de mümkündür.

Afganistan'da da bu isimde bir yer Babur'un hatıratında yer almıştır. Güney batı Asya ve Anadolu bağlantısı açısından bu yer adı benzerliklerinin ayrıca önemsenmesi gerekir. Bazı araştırmacılar Anadolu'nun geçmişteki inanç ve kültürel bağlarını zayıf veriler üzerinden Assur'la ilişkilendirmek için abartılı ve uçuk kanaatler ileri sürerken, bu ülkenin doğu, daha fazla olarak da Orta Asya bağı görülememekte ya da görülmek istenmemektedir.

Orta Asya, Hindistan ve İran müşterek kültür havzasından taşınan kültürün küçük bir yansıması olarak Til adı, Erzincan Ovası ve çevresindeki dört yerleşimde kullanılmaktadır: *Til*, *Tilek*, *Tıhas* ve *Kurutilek*. Eğin ilçesi Başvartenik bucağı köylerinden *Timik*, Til'in *Tir* olarak da kullanıldığının önemli bir kanıtıdır.

Til yöresinde Laha dağı doğu alt sekilerinin biri üzerinde bulunan daire planında inşa edilen tapınak binasına ait duvardan ayrıntı. Kaynakların belirttiği Anahita ya da Nane'ye aittir.

Tir (Tiur-Tür-Tor, Dir, Dur), Aramazt'a yani Ahura-Mazda'ya çok yakın, ona hizmet eden tanrıdır. Til gibi yerleşimler (Erzincan ve Kemah'ta), Tur, Tiridat (Tir'in ihsan ettiği) gibi özel adlar da bu tanrıdan gelmektedir. İran'da mitolojik hükümdar Feridun'un üç oğlundan biri "Tur"dur (diğerleri İrec ve Selm). *Turan* bölge adının da buradan kaynaklandığı düşünülebilir. Til ya da Dır, Dir, Tir'le ilişkin başka yerleşme merkezleri de vdir.

Tivnik, Divrik, Divir, Dıralar, Ti'ginkâr, Tinkâr, Terkiloh, Tarhanik, Tarı, Terbüsek, Ağatırı... gibi bazı benzer köy, mezra ve mıntıka adlarının Tir'le doğrudan bir bağıntı içinde görülmesi zor fakat bazıları için ihtimal dahilindedir. Tir'le

dolaylı olarak ilişkili bir kavram olan "div", kadim zamanlarda kutsal bazı niteliklere hatta tanrı ya da tanrıçalara izafeten kullanılsa da, paganizm sonrası zamanlarda (div/dev= kötü

⁹⁹ C. Seyfeli, *agm*, s. 170.

ruh, şeytan, kötülük güçleri gibi) anlam kaymasına veya dönüşümüne uğramış olması mümkündür. İran'da "daeva"ların zaman içinde kötü güçlere dönüşmesi bu tür değişimlere örnek olduğu gibi daeva- div/dev benzerliği de dikkati çekmektedir.

Genel bir değerlendirme yapılırsa, doğu kökenli inançların yörede yaygın ve köklü olduğunu, bu anlayışın Urartu, Pontus, Rum, Ermeni ve Türkleşme süreçlerinden de eski olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Eski İran edebiyatında yer alan "Tur" ya da Türk illerinin genel adı olan "Turan" daki "tur" un mekân boyutuyla değil kişi ismi olarak yöreye taşınmasına XIV. yüzyılda Tur Ali Bey'le (Erzincan), XVI. yüzyılda Tur Hasan Baba (Refahiye) karşılaşırız.

Önceleri Roma saldırısına uğrayan kadim tapınaklar, Hristiyanlığın yeni yayılışı sırasında, Kirkor Lusoroviç'in çabalarıyla yerle bir edilmişlerdir. Erzincan'daki Til kasabasında bulunan tapınak ve tanrı heykelleri de yıktırılıp talan edilen ve yerine kiliseler kurulan kült merkezlerinden biridir. Daha sonraki Bizans çağı kiliselerinde de Til (T'il, T'ılın, Tir) adına rastlanmaktadır.

Eski Armenia'nın başkenti Artaksata (Erivan) yakınında Arazamuin (Rüyaların Yorumu) adlı yerde Tir için bir tapınak yapılmıştır. Tir, akıl ve zeka tanrısı olarak sanatın kaynağı ve yakınlığının olduğunu belirttiğimiz tanrıların atası Aramazd'ın habercisidir.

4. Nana: Sumer Ay tanrısı Nanna (Sin) ile aynı tanrıçadır. Haya ve Nideba'nın kızları Ninlil, Enlil ve Ninnil'in kızı Nanna ve İskit sikkelerinde görülen adıyla Nanai, Hayaşa'da birleşik tanrıça konumuna dönüşmüş ve "Nana" diye anılmıştır. Nane (Nana), Haya'nın yerini tutan Aramazd'ın kızı olup hikmet ve akıl tanrıçasıdır. Savaşçıların ve bakirelerin koruyucusu olduğunu söyleyenler olduğu gibi zeka ve sağlıklı düşünce tanrısı diyenler de vardır.¹⁰⁰ Sonraları Astğig hatta Anahita'yla bir tutulmuştur. Ayrıca, sanatın koruyucusu olan Yunan kökenli Sanagarios (Sakarya) ırmak tanrısının kızı ve Attis'in anasıyla da eş tutulur.

Bu tanrıçaya ait heykel Akilisene'deki Erez (Arziya/Erzincan) yakınlarında, Fırat'ın kollarından Gayl (şimdiki Göyne) çayının sol yakasına, Til kasabasının bulunduğu dağın yamacında bulunan Anahita tapınağının karşısına dikilmişti.¹⁰¹ İhtimal ki bu mevkii, bugünkü Sütçınar köyünün yakınındaki yamaçlar üzerinde bir yerdir.

Ardeşes'in Yunanistan'dan getirdiğini söylediği heykeller arasında Nane ile ilişkilendirilen Athena'nın heykeli de vardır. Bu heykeller önce Ani (Kemah) Kalesi'ne yerleştirilir. II. Tigran, Ardeşes'in ölümünden sonra kral olunca ilk iş olarak yeni tapınaklar inşa etmek ister. Ancak Yunanistan'dan getirdiği kâhinler, Ani'de biriken bu tanrı heykellerinin ülkenin çeşitli bölgelerine yerleştirilmelerini istediklerinden Tigran da Athena heykelini Til'e yerleştirir.¹⁰² Buna göre; Arziya kentinin batısında yer alan (aynı

¹⁰⁰ C. Seyfeli, *agm*, s. 168.

¹⁰¹ Ş. Günaltay, **Yakın Şark - IV**, 642; C. Seyfeli, *agm*, s. 168.

¹⁰² C. Seyfeli, *agm*, s. 169.

zamanda eski Arziya yerleşim alanlarından biri olan) Til yöresinde Anahita, Nane ve Athena adına tapınaklar yapıp heykelleri dikilmiştir.

Tordan (Thordan): Sınırları geniş tutulduğunda Akilisen'e, dar anlamda Taranağık / Daranalıs'e bağlı ünlü kasabalarındandı. Gökyüzünün hâkimi ve güneşin timsali olan Barşamin (Balşamin /Baal-şamin) tapınağı da burada bulunmaktaydı. Til'deki heykellerle birlikte buradakiler de yok edilmişlerdir.

5. Barşamin ve Tortan Köyü (Kemah): İlk Çağ'da meydana gelen tarihsel gelişmelerden, Hayaşa'nın MÖ, II. binden itibaren batıda Hatti, kuzey batıda Tipiya, kuzeyde Azzi ve güneyde İşuwa ile yakın ilişkilerinin olduğu görülmektedir. Bu ilişkilerin sonraki bin yıl içinde de devam ettiğini Strabon gibi Grek ve Khorenatsi ve Akatankegos gibi Erken Ermeni kaynaklarından öğrenmekteyiz. Bu ilişkilerin siyasal boyutunun yanı sıra kültürel nitelikte olduğunu ve sürekliliğini anlamamız açısından müşterek “tanrı” anlayışlarının önemli bir yeri vardır.

Tortan köyü eski tapınak yıkıntısının bulunduğu alanın bir bölümü.

Tanrı Barşamin/Parşam, “göklerin efendisi” sıfatını taşıyan Mezopotamya/Suriye kökenli Baal-Şamin'le ilişkilidir.¹⁰³ İsmi “Barşamin” olarak kaydeden Khorenatsi'nin Yunan tanrıları ile ilişkilendirmediği, buna karşın Mezopotamya ile ilişkilendirdiği tek tanrı Barşamin'dir.¹⁰⁴ Gerek Batılı gerekse Doğulu erken dönem klasik kaynaklarında Hayaşa Bölgesi'nin Hatti/Friğ, Mezopotamya, İşuwa ve Pontus'la olan ilişkilendirmeleri, bu coğrafyanın

esasinda kadim “Yukarı Ülke” olarak kendine özgü bir tarihsel-kültürel bir geçmişe sahip olduğunu, merkezî Armenya'dan ayrı

konumda bulunduğunu gösteren sair kayıtlardır. Yakın ve uzak çevrelerle ilişkili ve fakat kendine özel tarihsel bir alan niteliğine sahip olması nedeniyledir ki, Hristiyanlık döneminde Doğu Ermeni Kilisesi ve Batı Bizans Ortodoks Kilisesi'nin tüm baskılarına rağmen, bu yeni din bile bu yörelerde “Paulikienlik” ve “Tulaycılık” olarak onlardan ayrı bir Hristiyanlık anlayışı benimsenmiştir.

¹⁰³ R. Grousset, *Historie de L'Armanie des Origines*, Payot- Paris, 1947, s.116.

¹⁰⁴ C. Seyfeli, *agm*, s. 178.

Barşamin Tapınağı Taranağık (Daranalıs, Daranağeats) eyaletinde Tortan köyündeydi. Bu köy Garni'ye yakın Erzincan ve Kemah arasında, ünlü Kutsal Laha Dağı'nın (Karadağ) güneyindedir. Khorenatsi, her ne kadar Tigran'ın Barşamin heykelini Mezopotamya'dan getirdiğini, onu fildişi, kristal ve gümüşle süsleyerek T'ordan kasabasına yerleştirilmesini emrettiğini yazsa da, bunu teyit edecek başka bir bilgi yoktur. Ancak, bu ek bilgi, Barşamin'in Mezopotamya ile ilişkisini göstermesi bakımından kayda değer. Gümüş kaide üzerinde fildişi ve billurdan yapılu bu heykel "beyazlığıyla ışıldayan tanrı" olarak anılmıştır.

Karadağ güney eteklerinde yer alan Tortan Köyü ve Tortan Vadisi.

Akatankeğos da Tortan tapınağında bir Barşamin heykelinin olduğunu, altın ve gümüş dolu hazinesi ile arazi ve topraklarının bulunduğunu yazar. Bundan Khorenatsi'nin verdiği heykelinin fildişi, kristal ve gümüşle süslenmesinin paralellik arz ettiği anlaşılmaktadır.

Krikor Lusavoriç ve yandaşları Hayaşa'daki tapınakları yıkarken önce Tortan'dan başlar ve buradaki zenginlikleri yağmalar. Tortan'ın yağma ve yıkımından sonra Ani'ye (Kemah) geçer.¹⁰⁵ Onun Tortan'dan Kemah'a geçmesi, geliş yönünün Gülen Dağı'nın güney yolunu ve bu alandaki Pekeriç vadisini ya da daha kuzeydeki Kömür Çayı vadisi yolunu kullandığını göstermektedir.

¹⁰⁵ C. Seyfeli, agm, s. 179.

Kefrenci Mabedi: Mananalıs Bölgesi'ni kuzeydoğu, güneybatı yönünde kesen “Limes Kaleleri” sınırları, Roma'nın VI. yüzyılda doğu sınırını teşkil etmektedir. Bu sınırın karşı kesiminde ise Ermenilerle mücadele eden İran kuvvetleri bulunmaktaydı. Şirinli (Smbat) Kalesi'nin doğusunda ve coğrafi yönüyle de aralarında tabii sınırı belirginleşen Kefrenci köyündeki bu anıt, doğrudan İranlılara ait oldukça az verinin olduğu Doğu Anadolu'da nadir sanat yapılarından birisidir. Mabedin özellik arzeden penceresi üzerinde karşılıklı iki arslan ve aralarında bir insan figürü yapılmıştır.

Duvarları çevreleyen taş aralıkların geometrik uzantılarla bezenmiş olması, binaya verilen önem derecesini tayin etmektedir. Hiçbir koruma bakımı olmadığı için bir hayli yıpranmış olan eser, hala bir devrin değer verilen amtlarından olduğunu bugünkü görüntüsü içinde de muhafaza etmektedir.

Tivnik - Harabeler Kalesi (Tivnik Kalesi) : Tivnik köyünün 2 km. güneydoğusundaki kale bölgeye egemen bir konumaadır ve yerden yaklaşık 40 m. yüksekliktedir. Yerleşim yerinin üzerindeki duvar tamamen yıkıktır. Bu duvarların yapımında moloz taş mazeme kullanılmış olmalıdır. Yüzeyinde İlk Çağ sonrasına ait çok sayıda sırlı ve sırsız keramik parçaları bulunmaktadır.

Araköy. Genel görünüm (Ağustos sonu 2014).

Ara Köy- Azzi/Hayaşa Kutsal Yerleşim Alanı: Şiran ilçesine bağlı

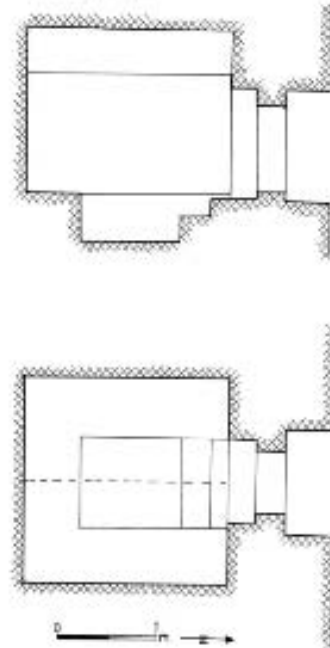
Araköy'ün batısındadır. Azzi/Hayaşa ülkesinin kuzeyinde, yörenin bugüne kadar gelen olağan üstü İlk Çağ yerleşimlerinden biridir. Birçok Anadolu kenti gibi, işgaller sırasında yakılıp yıkılmaksızın günümüze kadar gelmesinde “kutsal” yerleşim olmasının avantajı olduğu anlaşılmaktadır.

Kayaların yapısı, bu kutsal mekanın oluşması açısından çok elverişlidir. Bu nedenle geniş bir alanda bulunan ana kayalara çeşitli kaya mezarları, sunaklar ve taş odalar yapılmıştır.

Araköy kaya mezarlar, niş ve mağara odalar, kaya mezarlar.

EK: “*Arakoy/Konger Kaya Mezarı*: Ara Köyü'n batısında, Cevizlibağ veya Kayalık mevkiinde bulunan kaya mezarı, kayalık alanın kuzey cephesi düzleştirilerek cephe ortasına yerleştirilmiştir. Zeminden 0.60 m. yükseklikindedir. İç mekân 2x2 m. ölçülerinde kare plândadır. Zemin de 0.40 m. derinliğinde alçalmıştır. Mezar içerisinde bulunan nişler murçla kırılmıştır. Bu kaya mezarının hemen doğusunda kaya yüzeyine işlenmiş üç adet niş bulunmaktadır. 11.0 m. açıklığa sahiptir. İçeri doğru 0.90 m. derinliğindedir. Yapılan incelemelerde mezarın ve bu nişlerin yakınında herhangi bir yazıtla karşılaşılmasıdır.

Konger Höyük ve Çevresi: Yukarıda tanımlanan **Plan - Araköy Kaya Mezar** kaya mezarı ve nişler arasında yer almaktadır. Güney-kuzey doğrultusunda 38 m., doğu-batı doğrultusunda 33.30 m. ve 10 m. yüksekliğindedir. Höyük doğuda ana kaya, batıda dağın yamacına yerleştirilmiştir. Höyüğün doğusu ve

kuzeydoğusu tamamen tahrip edilmiştir. Höyükte siyah mat, parlak ve kısmen Karaz türüne benzeyen keramikler, çok açık kırmızı Demir Çağı ve Ortaçağ keramikleri ile bir adet işlenmiş obsidiyen âlet, bol miktarda obsidiyen parçaları ve maden cürufu bulunmuştur. Höyüğün içi hafriyatla boşaltılmış durumda olup hafriyat toprağı içerisinde önemli maddî kalıntılar yer almaktadır. Höyük büyük bir oranda tahrip edilmiş olup araştırmalarımız esnasında bu tahribatı kanıtlayan el arabası, kazma kürek gibi kaçak kazı malzemeleri tespit edilmiş bunlar valilik ve kaymakamlık makamlarına rapor edilmiştir. **Yaklaşık 300 m.lik bir uzunluk içerisinde bulunan kaya mezarı, höyük ve nişler son derece önemli birer kültür varlığı olması yanında, bölgenin tarihsel gelişimini yansıtmaları açısından da son derece önemli konumdadır.** Ayrıca höyüğün hemen kuzeyindeki kayalık alan üzerinde sunu çukurları tanımlanmıştır”. (Süleyman Çiğdem, *2003 yılı Gümüşhane Yüzev Araştırmaları, Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. I, Ankara, 2005, s. 293–294*).

Araköy sunak ve kaya mezarlar

3. TAPINIM MAĞARALARI, KUTSAL KAYALAR, “DAĞIN ANASI” VE GİZLİ DİNİ TÖRENLER

Kayalar ve kayalıklar her zaman insanların ilgi alanı olmuş, niteliğine bağlı olarak sıra dışı görülmüş ve bazıları özel olarak kutsal kabul edilip daha ötede bir şey temsil ettiğine inanılmıştır. Mağaraların din ve dünya bağı açısından önemi hakkında gerek politeist gerekse monoteist dinlerde yaşanan çok sayıda olaylar olduğu bilinmektedir. Kaya mağaralar ise zamana, toplumlara, toplumların inançlarına ve yaşanan olaylara göre değişebilen algılamalara rağmen, büyük ölçüde kesintisiz ilgi alanı olmuşlardır. Elbette ki doğallığının dışına taşınan her kaya-mağaranın kendi öyküsü vardır. Biz bu öykülerin ne olduğunun bilgisinden çok, elimizdeki çok az verilere bağlı olarak nasıl olabileceğinin tasavvuruna sahibiz.

Taşlar, kayalar, kayalıklar ve kaya mağaralar, bir takım ruhsal güçlerin işaretlerini barındırırlar.¹⁰⁶ Kayalar içindeki mağaralar ruhsal güçlerle kurulacak ilişkinin uygun mekânlarıdır.

Hayaşa coğrafyasında kaya mağaralar günümüzde “delikli taş” olarak da adlandırılmıştır. Bunlar arasında giriş ve çıkışı olanlar da vardır. Hâlâ işlevsel olanlar ise bu giriş çıkışı olanlardır. Delikli taşlar geçmiş inanışlar içerisinde “yeniden doğuş” la ilgilidir. Bugün de aynı anlayışa yakın olarak “doğum” la bağlantılandırılmaktadır. Bu nedenle çocuğu olmayan kadınların bu kaya deliklerinin içinden geçmesi sağlanır.

Koçkiri mağaralı tapınım kayası ve yerleşim alanının doğu yükseltisi.

Kuzkişla -Bastana mağaraları

Yeniyurt köyü- Deliktaş yerleşim alanında bulunan mağara.

Hayaşa toplumuna ait yazılı kaynaklar sınırlı olduğu için mağara - ritüel bağlamında doğrudan bir bilgi kaynağı edinmek imkânsız gibi görülmektedir. Bu nedenle yapılacak yorumları belli sınırın ötesine taşımak gereksiz spekülasyon anlamına gelir. Şu var ki, genel hatlarıyla bildiğimiz İlk Çağ dinleri ve bunlara ait tapınak ve tören bilgileri, mağara-tapınaklarında ne tür ritüellerin yapılmış olabileceğine az çok ışık tutabilir. Bunda, dokunabileceğimiz kadar somut olan mevcut mağaralar ve arkeolojik kalıntılar bilindik dillerde olmasa da kendi ifade biçimiyle

bizlere oldukça incelikli ve derin anlatımlarda bulunabilmektedirler. Sorun bu ifade biçimini kendi gerçeğinde nasıl okuyabileceğimizdir.

¹⁰⁶ M. Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 262.

Anadolu'da yazılı dönemlerin çok öncesinden beri "Ana Tanrıça" kültü ve bu kült etrafında tapınım olabileceği bilinmektedir. Hurri ve Hayaşa döneminde bu kadim gelenek Hepat- Şauşka (İştara)- Mitra/Anahita- Nane (Ninlil ve Nanne) çizgisinde sürdürülmüştür. Yalnızca tanrı adları ve kutsal kavramlardan hareket edildiğinde bile, tanrı ve topluluklar arası ilişkileri de göz önüne alarak Yukarı Ülke'nin İlk Çağ ve sonrasındaki kültürel çeşnisi çok rahat anlaşılabilir. Bölge, Turani/Asyatik, Aryen, Urartu, Firig ve yerli halkların gen havuzu olmasının yanı sıra güney halklarla da genel ticari ve kültürel ilişkiler doğrultusunda dini ilişkisiyle de oldukça özgün bir çerçeveye sahiptir.

Mağaralar, paganist veya tek tanrılı dinlerde dini önder ya da peygamberler tarafından inançlı bireylerin adak veya duaları için önemli mekânlar olmuştur. Zihinsel, ruhsal ve seküler sorunların çözümünde bu mekânların derinliği içinde arınıp tanrılara yakın olma duygusuyla kurtuluşa erme, esenliğe çıkma umudu oluşmuştur. Tüm bu mağara ritüellerinin salt bireysel yalnızlık içinde ve arınma amacıyla olduğu söylenemez. Ayrıca farklı zaman, bölge, inanış ya da farklı tanrılara yönelik olarak yapıldığı düşünüldüğünde, tapınaklarda olduğu gibi, mağaralarda da birbirinden farklı kurallar içinde ritüellerin yapıldığı söylenebilir. Tekil değil de mağaranın hacmine göre grupça yapılan ritüellerde, grubun içten bir birliktelik duygusu yaşadığını söylemek yanlış olmaz.¹⁰⁷

Haçır Köyü- Gölenmerek mevki tapınım kayası (Deliklikaya)

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hayaşa ülkesi içerisinde yer alan ve tapınak niteliği olması mümkün mağaralar çoğunlukla doğal oyuntulardır ve bunların bazıları (Koroğlu, Pekerçi, Haçır, Bezgün, Çinariçi, Gülen vadisi vs.) traşlanarak, sunak oyunu ya da kanalları yapılarak biçimlendirilmişlerdir.

Tapınak- toplum- yönetim ilişkileri açısından yazılı ya da yazısız kaynaklarda önemli bilgiler yer almakta, özellikle İran-Mitra ilişkileri hakkında bu bilgiler daha da artmaktadır. Bununla birlikte, Doğu Anadolu İlk Çağ tanrıları hakkındaki bilgi kaynakları sınırlıdır.

Deliktaş tapınım mağarası Refahiye'nin 7 km. güneyinde 11 m. yüksekliğindeki doğal kayanın zemininde kuzey- güney doğrultusunda oyularak yapılan taş tunel içerisinde yedi oyuntu bulunmaktadır. Bunların mezar ve adak oyuntularıdır. Taş kalenin kuzey doğusundaki taş sahinin zemin ve traşlanmış duvarları çatlamalarla ve çökmelerle oldukça

¹⁰⁷ W. Burkert, *İlkçağ Gizem Tapıları*, s. 85.

harap durumdadır. Taş mağara ve tunel çevresinde 14 kadar oyuntu dışında bazı doğal oyuk ve ve derin çatlaklar görülmektedir.

Munzur- Marsinik kaya zirvesi

Miran Yerleşimi tapınım mağaraları: Eğin'e bağlı Ençiti, Maşkir ve Sing köyleri yöresinde ilgi çeken buluntular arasında yer alan mağaraların, MÖ. II. ve I. binde dini törenler için kullanılan mekânlar olduğu kanaatindeyiz. Yörede oldukça kadim "Miran kenti" olduğunun ve "battığı" nın söylencesi bugüne kadar gelmiştir.

Çinariç Köyü Oskar /Marsinik Kült Kayalıkları: Kemah'ın 7 km güneydoğusunda, Çinariç Köyü yakınındadır. Munzurların yüksek dorukları arasındaki kayalık vadilerden biri içerisinde. İlk Çağ gizemli kült alanlarından biridir.

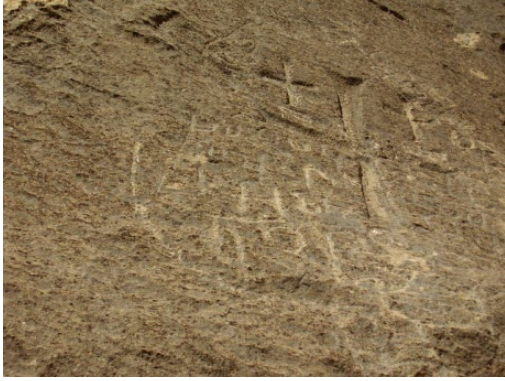
Erişilmesi güç, gözden ırak bu kült kayalıklarından bazılarının tıraşlanmış yüzeylerine henüz çözülmemiş yazı ve semboller işlenmiştir. İlk kült alanı oluşundan sonraki dönemlerde de kutsallığını koruyan alan taşları üzerine yeni motifler ilave edilmiş olmalıdır¹⁰⁸.

Çinariç Köyü Oskar /Marsinik Kült Kayalıklarının yer aldığı alanın genel konumu

Yukarı Ülke'de bulunan kutsal tapınım mağaraları bunlarla sınırlı değil, ayrı bir çalıştırmayı gerektirecek kadar çok daha fazladır.

¹⁰⁸ Erzincan Tarihi' nin (1985) içeriğinde ilk kez neşredilen ve bilim dünyasına tanıtılan tarihsel alanların bilgisi yer almıştır. Bu ve benzeri çalışmalarımızda da Çinariç- Oskar kült kayası gibi ilk kez gündeme taşınan yeni tarihsel değerler bulunmaktadır. Kemah yöresinde henüz bilinmeyen alanlarının bilgisi ve dokümanları konusunda bizi haberdar edip yardımcı olan Sayın Mehmet Fatih Mengüç'e müteşekkirim.

Oskar/ Marsinik kült kayalarında yer alan yazı ve motiflerinden ayrıntı (M.Fatih Mengüç)

Oskar dağı Hayaşa tapınım alanı. Sonraki yüzyıllarda yöre hristiyan halkı tarafından kutsallığı devam ettirilmiştir

Anahita tapınım mağarasını lejyonlar tarafından Mitraist niteliğe evriltilmesinin nadir bir örneğidir.

Köroğlu tapınım mağarası. Çok sayıda niş ve oyukların bulunduğu yerleşimin İlk Çağın kült alanlarından biridir. Hayaşa- Urartu sonrasında Helenistik-Roma döneminde de gizem tapılarında biri olarak bu işlevini devam ettirmiştir.

Not: Bu mekân ve çevresinin sit alanı olması sağlanmış, ancak gerekli kontrol ve ilgi gösterilmemesi sonucu 2022 yılında kemer yıkılmıştır. Roma duvarı ise daha önceden yıkılmış, bazı bölümleri çayın içinde durmaktadır. Doğrudan ya da daha önce

Refahiye Dumanlı Dağları üzerinde bulunan mağaralardan biri.

Sırataşlar Kalesi sunak bölümü (Fot. G. Arslan).

Mircika (Sırataşlar Ky.) Kalesi: Mans'ın 8 km. kuzeydoğusunda yer alan Kale, ana kaya yapısına uygun olarak dikdörtgen bir yapıya sahiptir.

Ana kayadaki taş işçiliği dikkati çekmektedir. Ana kayanın tıraşlanmış bir kısmı boş bir pano görünümündedir. Kalede kayaya oyularak yapılmış su kanalı ve su tüneli bulunmaktadır. Kalıntılarından, kale duvarları kiklopiktaş tekniğiyle örüldüğü anlaşılmaktadır.

Ağdaş. Güneydoğudan genel görünüşü.

Kayalar üzerinde yapılan ark ve sunaklar Urartu dönemi öncesine ait, ancak Urartu yapılarıyla kısmen benzeşmektedir. Büyük bir ihtimalle Ağdaş Kalesi ve Ezbider Kalesi, Urartu egemenlik sahasının dışında, kuzey batısındaki uç noktalarıdır. Refahiye Cengerli Kalesi mezar odası dahil,¹⁰⁹ Erzincan, Kemah, Mans, Tercan yanı sıra Erzincan – Suşehri ve kuzeyde Alucera- Bayburt hattı boyunca görülen kaya mezarlarının büyük bir çoğunluğu Urartu döneminden önceye aittirler ve yapımların teknikleri arasında önemli farklar bulunmaktadır.

Hurrilerin, Hurri- Hayaşa- Mitanni bütünü olarak Hititlerin dinî- kültürel yapılarına etki ve katkılarının olduğu bilinmektedir. Aynı şekilde Hayaşalıların

Ağdaş Kalesi, Ejder ve Diğer Mitolojik Figürlü Kayalar: Endres (Suşehri) ve Ezbider(Akıncılar) ilçeleri sınırında, Endres'in güney doğusunda Polat Deresinin aşağı bölümündedir. Kale, Kızıldaş Köyünün Bileyli Mezrası arazisi içerisinde, Bileyli Deresi sağ kıyısındadır. Kalenin, güvenlik yanı sıra önemli bir tapınım merkezi olduğunu gösteren çok sayıda unsurları bulunmaktadır. Yerleşimdeki veriler, yerleşimin İlk Çağ Hayaşa kutsal kentlerinden birisi olduğu kanaatini güçlendirmektedir.

Ağdaş. Uçan Ejder. Anadolu İlk Çağ dönemine ait ilk ejder motiflerinden biri.

¹⁰⁹ Yasin Topaloğlu, *Yeni Buluntular Işığında Kuzeydoğu Anadolu Kaya Mezarları*, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Journal of Institute of Social Sciences Sayı Number 10, Sonbahar Autumn 2012, 131-163.

Urartularını mimari dahil birçok açıdan etkiledikleri, Urartuların diploması dahil pek çok inceliği Hayaşalılarından öğrendikleri giderek daha da anlaşılmalıdır. Buna göre; Anadolu'da Urartu öncesi taş işçiliğinin büyük ustaları ve öğretmenleri Azzi/Hayaşa insanlarıdır.

Ağdaş yerleşiminde MÖ. II. bine ait olanlar yanı sıra bazı seramiklerin niteliği, Roma döneminde de bu yörenin yerleşim olduğunu göstermektedir. Ana kayanın güney yarısı doğal nedenlerle kopmuş, kaya parçaları hâlinde alt yamaç yüzeyine dağılmışlardır. Oyularak işlenen çeşitli figürler ve sunak bölümleri kopan bu irili ufaklı kaya kütleleri üzerindedir. Kalenin orijinal yüksekliği yaklaşık 10 m.dir.

Ağdaş. Kaya motiflerinden biri.

Ağdaş Kalesi mitolojik yaratık (ejder) ve balık motifleri

Ağdaş Kalesi -sunak.

Ağdaş Kalesi. Ana kayanın kuzeyden genel görünüşü .

Ejder figürü ve diğer mitolojik yaratıklar. Kaya figürler içerisinde 2.7. m. uzunluğunda uçar konumdaki ejder figürü olağan üstüdür. Bu kanatlı ejder figürünün Anadolu'daki ilk örneklerinden biri, hatta bilinen ilk ejder olduğu kanaatindeyiz. Diğer kopmuş kaya parçalarından biri üzerinde de mitolojik bir hayvan, Jeolojik dönemlerde yaşayan dişli

kuşları hatırlatacak niteliktedir. Aynı kayada balık figürü de bulunmaktadır. Ejder, diğer mitolojik yaratıklar, balık ve tanımlanması güç tüm bu oyuntu figürlerin ana kaya parçalanmadan önce, ana kayanın belli bir bölgesinde mi, yoksa ayrı cephelerinde mi olduğunu anlamak güç. Ancak, tüm bu unsurların parçalanmış kayalar üzerinde olması, bunların Kalenin güney ve doğusunda yer almış olabileceklerini göstermektedir. Ana kayadan ayrılan büyük bir parça üzerinde ise çeşitli taş oyuntular, arklar ve taş sahneler bulunmaktadır. İçlerinden dikdörtgen birinin üç tarafı ark şeklinde oyulmuş durumdadır. Bu taş sahnelerin ritüeller için özellikle bu biçimde mi yapılmak istendiği ya da istenilen taş oda zemini için başlanmış işlemin yarım mı kaldığını bilemiyoruz. Ancak sunak kayaları ve figürleriyle Ağdaş'ın, Anadolu İlk Çağ'ının olağan üstü ve gizemli yapılarından biri olduğuna kuşku yoktur. Anadolu'daki diğer kutsal kentler gibi, Ağdaş yerleşimi de bu olağan üstü kutsal niteliği sayesinde, ülke içinde yapılan siyasal mücadele ve savaşlardan korunan nadir alanlar arasındadır. Bu tür yapılar bir anlamda Anadolu kültüründe dinlere karşı gösterilen tolerans ve saygının da somut kanıtlarını teşkil etmektedir.

Ağdaş yerleşimi ve kalesi, Hayaşa'nın Dukhama bölgesi içinde olmalıdır. Nitekim, Hitit ve Hayaşa sınırında ve Hayaşanın kuzey batısında yer alan son yerleşimi olan Ura, bu mevkiinin kuzeybatısında, Suşehri civarında olmalıdır. Hitit kayıtlarında şab madeniyle önemli Tilimra'ya Şamuha'dan Arziya (Erzincan) üzerinden (savaş ve siyasal gerginlikler nedeniyle) gidememeleri hâlinde Kuşşara üzerinden gidilmesi uyarısı vardır. Bu kayıtlardan, Şamuha'dan Arziya- Dukhama üzerinden olduğu gibi; bugünkü Divriği yönünden de gidildiğini, coğrafi konum ve yerleşimlerle anlatıların örtüştüğünü söylemek mümkündür.

Ağdaş yerleşimi dahil, Erzincan, Mans (Mirciga Kalesi ve yerleşimi), Tercan (Şirinli Kalesi), Şiran, Şebinkarahisar ya da Koyulhisar kalelerinde görülen bazı benzerlikler, dönemin genel asgari müşterek anlayışlarını yansıtmaktadır. Kuzeybatıda Ura'dan doğuda Kop Dağlarına, güneyde Murat ırmağına kadar uzayan alanlarda yaşayan Hayaşa halklarının büyük çoğunluğunun sonraki yüzyıllarda çoğu Urartu Krallığına bağlı kadim halklarından olduklarını, bu uygarlığın Urartu kültürü üzerinde yerel ve derin etkide bulduklarını unutmamak gerekir. Kaldı ki, Azzi/Hayaşa topraklarının bir bölümü üzerinde egemen olan Urartu uygarlığının batıdaki niteliğini anlamak için eski Hayaşa dönemi kültürünü kavramak gerekecektir.

Aşağı Tersun Tapınım Mağaraları: Aşağıtersun'da önemli varlıklardan biri de, köyün kuzeyinde bulunan üç oyuklu tapınım mağarasıdır. Cephesi güneye dönüktür. Aynı ana kaya kütlelerinde bulunan mağaralardan biri batıda ve diğerlerinden kısmen yükte, ikisi batıda ve yan yanadır. Mağaralara yontu basamaklarla çıkılmaktadır. Dördüncü bir mağara ise, üçlü mağaranın karşısında, cephesi kuzeye dönük ve karşı mağaraları görmektedir.

İlk Çağa ait bu kutsal mekânının doğusunda yine bir taş ocağı marifetiyle kemirilmiş ve mekânın eski dokusu büyük ölçüde tahrip edilmiştir.

Aşağıtersun Tapınım Mağaraları.

Aşağıtersun Mağaraları. Batıdan genel görünüşü.

Aşağıtersun Mağarası'nın içinden bir görünüm.

Tirekes Kalesi güneyinde dikili taşlar (dolmen)

Zankar (Kazanpınar) Köyü- Kaya Kale ve Tapınım Mağaraları: Tirekes köyünün kuzeybatısında, ana asfaltın 4 km kuzeyindedir. Köyün kuzeyinden giden yol, Zankar Kalesi ve mağaralarına ulaşmaktadır. Kale ve İlk Çağ Azzi/ Hayaşa yerleşimi ve kalesi, doğu-batı yönünde doğal duvar görünümlü kaya kitlesi ve çevresidir. Bu alan Azzi ile Kaşka ülkesi arasında sınırda bulunmuş olmalıdır. Coğrafi konumu nedeniyle günümüz Kelkit ilçe sınırı da bu alan üzerinden geçmektedir.

Ana kayanın güney batısında 9 m. eni, 8 m. yüksekliği ve 15 m. derinliği olan Zankar Büyük Mağara'sı bulunur. Mağaranın girişinde, daha önce özenle yapıldığı anlaşılan duvar kalıntısı yaklaşık 0.5 m. kadar temelleri kalmıştır. Duvarın yapımında horasan harcı kullanılmıştır. Girişi Roma döneminde yapılan bu mağaranın diğer bir örneği Refahiye'nin 5 km. doğusundaki Köroğlu tapınım mağarasıdır. Burdan hareketle, Zankar Büyük Mağara önüne inşa edilen duvarındaki girişin kemerli bir kapı olarak yapılmış olabileceği düşünülebilir. Bu mağara çifti aynı zamanda Zankar'ın Azzi bölgesinde ve fakat Azzi/Hayaşa Krallığı içerisinde olduğunu teyit eden unsurlardan biri olarak da önemlidirler. Her iki mağara, Haya, Ahuramazda, Anaitis ve Mithra dini süreçlerine tanıklık ve tapınak vazifesi görmüşlerdir.

Zankar Büyük Mağara'sı içerisinde sunak kayası yanı sıra dipte tanrı ya da tanrıça idolü için kullanıldığı anlaşılan büyük bir niş/oyuntu bulunmaktadır.

Zankar kutsal mekânındaki ikinci büyük mağara, ana kayanın doğusundadır. Yanındaki mağaramsı oyuntuyla birlikte çift mağara görünümündedir. Bu haliyle akla, yontusu yarım kalmış alabileceğini düşündürmektedir.

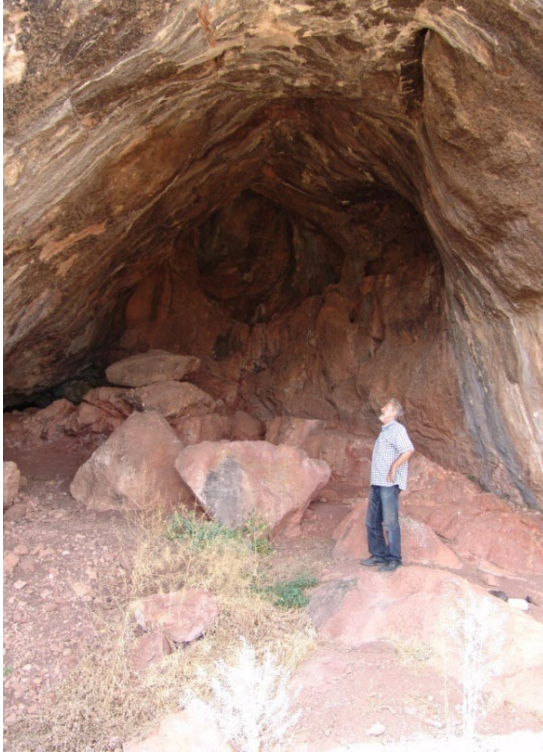
Çevredeki yüzey seramik yapısı Roma dönemine aittir.

Zankar kayalıklarından..

Zankar kayalıkları- Büyük Mağara.

Zankar kayalıkları Büyük Mağara'dan

Zankar kayalıklarından genel görünüş

4. ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ VE MEZARLAR

Hayaşa Bölgesi'nde İlk Çağ'da farklı ölü gömme geleneklerinin olduğu arkeolojik verilerden anlaşılmaktadır. Cengerli köyünün 3 km. kuzey doğusunda Çamlıca Vadisi Hayaşa yerleşiminde doğal nedenlerle bir tarla yamacında ortaya çıkan seramik içinde kül malzeme ve insan dişi parçaları Hayaşa dönemiyle örtüşen bu Erken Tunç Çağı yerleşiminde “ölü yakma geleneği”nin ağırlıkta olduğunu kanıtlamaktadır. Aynı yöredeki Hayaşalılarla iskân edilmişken daha sonra Urartu döneminde kale konumuna getirilen mevkideki kaya mezarın içerisinde traşlanmış taş duvarlarda bazı nişler bulunmaktadır. Bu nişlerde bazı değerli eşya ve heykelcikler yanı sıra yakılan ölümlere ait kül kaplarının konulduğu da düşünülebilir.

Kessis Dağı üstünde bulunan Tümülüsler özgün anıtsal mezar örnekleri arasındadır.

Kemah'a bağlı Pekiçi köyü Konut Yazısı mevkiinde bulunan Sarıtepe Höyük çevresinde çıkarılan bir seramik kap içerisinde yakılmadan konulan bir çocuk iskeletine rastlanmıştır. Çamlıca Vadisi ve Sarıtepe Hayaşa yerleşimlerinde bulunan veriler, ölümlerin yakılarak ya da yakılmaksızın, ancak seramik kaplar içinde defnedildiğini göstermektedir.

Urartu mezar yapıları ve ölü gömme geleneğinde de çeşitlilik vardır. Altın-tepe'nin kendi içerisinde bile yer altı oda mezarları lahitleri ile yakılarak¹¹⁰ veya definli gömü izlerine rastlanması bu çeşitliliğin yalnızca farklı alanlarda farklı inanç sahibi toplulukların ortaya koyduğu bir çeşni olmadığını göstermektedir.

Yakılan ölünün içine defnedildiği bir toprak kaba ait kapak (urne) - Erzincan Müzesi

Keşiş Dağı Tümülüsleri: Hayaşa bölgesinin sıra dışı tarihsel verilerinden biri de Keşiş Dağı'nın Erzincan Ovası'nı kuşbakışı seyreden yükseltilerinde bulunan bazı tümülüslerin varlığıdır. Bu Tümülüsler hiç kuşkusuz Kommagene Krallığı Nemrut Dağı tümülüsünden önceki yüzyıllara aittir.

Urartu- Altın-tepe Mezarları: Tepenin güney kısmında Açık Hava tapınağının

Keşiş Dağı üzerinde Erzincan Ovasına hâkim konumda bulunan Tümülüsler. Mecidiye ve Kurutilek köyleri arasında bulunmaktadır. (Fot. Deniz Aslan)

¹¹⁰ R. D. Barnet, N. Çevik, **Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri**, Ankara 2000.

yanında, alt seviyeden 40 m. yüksekliğinde ve doğu-batı doğrultusunda 40 metrelik bir sahayı kaplayan üç bölüme sahiptir. Kentin yöneticileri bu mezarlara gömülmüştür. Ölü hediyelerinin zenginliği açısından Ön-Asya'nın en önemli mezarlarından. Bu hediyelerin konulabilmesi için mezarların ana yapısına temel teşkil eden iri taş duvarlarda niş oyukları bulunmaktadır. Mezarların üstü iri taş bloklarla kaplı, düz veya yalancı kemer şeklinde örtülüdür.

Altın-tepe mezar odalarından ve taş lahitlerinden biri.

694) zamanında inşa edilmişlerdir.

1. Mezar: 1956 yılında yol inşaatı işçileri tarafından bulunup içindeki eserlerin çoğu tahrip ve yağma edilmiştir. Tahsin Özgüç'ün kanaatine her üç mezar da -60 yıllık- (iki nesil) bir zaman içerisinde yapılmıştır. Bu mezarda bulunan tunç kapların birinin üzerinde tesadüf edilen Kilikya kralı Urukki adı diğer mezarlara nazaran öncelikle yapılmış olduğu konusunda bir kanaat oluşturmuştur.¹¹¹

2. Mezar: 1938 yılında ilk kez tesadüfen bulunan ve eserlerin pek çoğu talan edilen mezardır. Tek odalı, 7,5 x 5 metrelik bir alandadır. İçten uzunluğu 4, güney-batı iç uzunluğu 2,75, kuzey-doğu en uzunluğu 2,50 ve yüksekliği ise 2 metredir. Tam dikdörtgen şeklindedir. İç çukurluğuna yerleştirilen dromosun ebatları 2,49 x 0,90 metredir. Birinci

Bu mezarlardan ilk ikisinden 1938 ve 1956 yılında, talan edilenler hariç at koşumlarıyla harp arabası, madeni levhalara işli tanrı resimleri, çeşitli dini ve geometrik şekillerle süslü tunç kemerler, gümüş ve tunç kaplama ağaç sandalyeler, ağaç taht, masa, altın safihalar üstünde insan başlı boğa gövdeli varlıklar, fayans vazolar, çanak-çömlek, iskeletler, fildişi eserler, tunçtan çeşitli at, boğa ve kartal kursları, altın düğmeler, altın pul ve gerdanlıklar, çeşitli boncuklar çıkarılmıştır. Mezarlar II. Sarduri (MÖ, 760-733), I. Rusa (733-714), II Argisti (714-

Altın-tepe'de 2011 yılı kazılarında çıkarılan Roma dönemine ait iskeletlerden biri.

¹¹¹ F. Steinherr, *IDE Urartaeischen von Altın-tepe*, **Anatolia III**, 1958, s. 97 vd.

mezarda olduğu gibi bu mezar odasının duvarlarında nişler mevcuttur. Ancak, taş lahiti yoktur. İçinden çıkan hediyelerden, buranın bir kadına ait olduğu tahmin edilmektedir.

Mezar odasının üstünde de kalın taş duvarlarla örülü dikdörtgen yapı bir kulemsi yapı daha vardır.

3. Mezar: İkinci mezarın 16 metre güney-batısında 1959 da arkeolojik çalışmalar neticesinde bulunan ve 8,50 x 6,75 metre ebadında bir çukurluğa yerleştirilmiştir. Aralarında duvar kalınlığı 1 metre olan üç odadan oluşmaktadır. Birinci oda 4.2 metre, ikinci oda (asıl lahitlerin bulunduğu) 4.2,50 metre, üçüncü oda 2,50 x 2 metredir. Aynı şekilde bu mezarda iri taş bloklardan yapı ve iç yüzeyleri gayet güzel işlidir. Çeşitli eşyaların yanı sıra büyük tunç kazanın bulunduğu mezardır. Kronolojik açıdan en son inşa edilendir.

Davarlı/Bahik Çay kıyısı tandır mezarlar:

Erzincan Üniversitesi ile Davarlı/Bahik köyü arasında bulunan bir vadinin sağ yamaç düzlüğünde hem eski bir yerleşim hem de bu alanda on civarında tandır mezar bulunmaktadır. Hemen her biri 2 m. yüksekliğinde ve 1 m. eninde olan bu mezarlarda bazı kemik parçalarına rastlanmıştır. Büyük ihtimalle honker ölümler honker tarzında gömülmüşlerdir.

Davarlı/Bahik köyü çay kıyısı tandır mezarlardan bir çift.

Kop Kaya Mezarları: Bayburt'a 33 km. mesafede, Kop köyünün kuzeybatısı, yakınındadır. Kaya mezarı olarak nitelendirilen iki oyuklukta biri 1.95x1.40 m. ölçülerinde apsidal biçimli, diğeri ise 2.10x1.40 m. ölçülerinde kareye yakın biçimli ağza sahip iki oyukluktan ibarettirler. Kaya mezarı olabilecekleri düşünülen ve etraflarında herhangi bir arkeolojik veriye rastlanmayan bu iki küçük mağaracığın güneyinde de yaklaşık 7 m.'lik kısmı görülebilen ancak devamı toprakla dolu olan bir tünel yer almaktadır.¹¹²

Ezbider'in 1 km. doğusunda bulunan taş lahit. 40 x 60 ölçülerindedir. Derinliği konusunda bilgi edinilememiştir. İçinde bulunan küller arasında insan dişine de rastlanmıştır. Roma dönemi lahitlerinden olmakla birlikte, lahit, bölgenin "ölü yakma geleneği"ni yürüten yerli halktan birilerine ait olabileceğini akla getirmektedir. Buluntu kayıptır. Çıkarıldığı alanda bulunan bazı unsurlar bu lahitin parçalanmış olabileceğini göstermektedir.

¹¹² Ünsal 2006, 193-194

5. HUWAŞI (ZI-KIN) KUTSAL KAYALARI VE STELLER

II. binyılda tanrı-tapınak bağlamında yapılan dinî ayinler dışında yaygın bir tapınım ve ritüel de “taş”lara ilişkindir. Birer işaret olarak telakki edilen taşlar, her zaman kendinden daha başka şeyleri ifade edrler. Bazıları “gök taşı” olarak düşen bu kayalar ve taşlar her hangi bir tanrıyı temsil ediyorsa, temsil ettiği değerler nedeniyle insandan daha büyük bir değerdir.¹¹³ Bu taşlar zamanla büyük stel gibi devasa anıtlar olarak karşımıza çıkar.

Başlangıçta “huwaşi” (zı-kın) denilen bu tapınım ya da dilek taşları doğada uygun görülen her hangi bir yere dikilir veya her hangi bir taş doğal konumunda huwaşi olarak kabullenilirdi. Huwaşi taşı bir biçimde Hayaşa toplumuyla ilintilidir¹¹⁴. Hitit belgelerinde Hayaşa ve Arziya (Erzincan) adlarının geçtiği

Liylik Taşı: (Kemah) –Munzur- Oskar dağı eteğindedir. Aynı yörede bulunan iki huwaşi taşından biri. Yöre halkı tarafından “liylik” diye adlandırılan bu doğal dikili taşlar halen kutsanmaktadır. Adak ve kurban ritüelleri yapılan bu taşların çevresinin temizliğine özel bir önem verilir. (Fot. F. Mengüç)

¹¹³ M. Eliade, **Dinler Tarihi**, s. 280.

¹¹⁴ **KUB XII 2 II 24** ; G. Karauğuz, s. 149 ve not:105. Hamza Ekmen, Anadolu’da “ölü gömme geleneğine ilişkin” makalesinde: “Hitit yazılı belgelerinde kutsal işlevi olan “Huvaşi” isimli taşlardan sıkça bahsedilmekte ve bunların dikili steller olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, gerek yazılı belgelerde ve gerekse arkeolojik verilerden, Orta Tunç Çağı’nda, Anadolu’da dini amaçlı stellerin kullanıldığını anlaşılmaktadır Darga, Geç Hitit Çağı’na ait arkeolojik buluntuların yardımıyla, bunların stilize bir tepeyi temsil eden, özellikle stel şeklindeki kült taşları olduğunu düşünmektedir. Buradan yola çıkarak, Darga’nın yorumuna göre Güterbock ve Goetze’nin Elbistan-Karahöyük stelini Huvaşi taşı olarak yorumlamaları doğru kabul edilirse, Altıntepe’deki Urartu dönemine ait yan yana dört stelin açık hava tapınağına ait olduğu gibi, Elbistan-Karahöyük steli de bir açık hava tapınağına ait mimari öğelerden olabilir. Darga’ya göre bunlar, tapınakların olmadığı alanlarda onların yerini tutuyor ve gerekli törenlerin yapılması için tapınak fonksiyonu görüyordu. Shaw ise Asur ve erken Suriye-Filistin geleneği ile ilişkilendirdiği, taş stellerin Altıntepe ve Anadolu’daki diğer temsilcilerinin ölü kültü ile ilgili olabileceğini ve Girit-Kommos’taki stellerle benzer özelliklere sahip olduğunu belirtmiştir F. Işık, Göbeklitepe ve Nevali Çori örneklerinden yola çıkarak söz konusu dikme taşların kökeninin Anadolu’da Neolitik Çağ’a kadar uzandığını belirtmektedir. Ona göre, Frig ve Urartu Dönemi’ne ait dikili taşlar, eski Anadolu’nun düşünce dünyasının ürünleridir ve “soyut insan biçimli tanrısal simgeler”dir” demektedir. Hamza Ekmen, **Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.Ö. II. Binin Sonuna Kadar Anadolu’da Yakarak Gömme (Kremasyon) Geleneği**, **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 5, Sayı 1, Haziran 2012 s. 23-49. Ayrıca bak. M. Darga, “*Hitit Metinlerinde Geçen ZI.KIN= huwaşi Kelimesinin Anlamı Hakkında Bir Araştırma*”, **Belleten XXXIII/132**, 1969, s. 493-505; F. Işık, **Uygurluk Anadolu’da Doğdu**, İstanbul 2012, s. 358 vd; J. W. Shaw, “*Phoenicians in Southern Crete*”, **American Journal of Archaeology** 93/2, 1989 (pp. 165-183. 183). 1989, 175).

verde özellikle anılan bu taşların “Hayaşa-Huwaşi” ad benzerliği de ilgi çekicidir.

Anadolu’da yönetim merkezinin saray salonu girişinde yer alan stel taşı örneğinin ilki Altın-tepe’de ortaya çıkmıştır. Bu anıtsal dikili taş geleneğinin bu yörede huwaşi taşı geleneğinden geldiği konusunda önemli kanıtlar bulunmaktadır.

Erzincan Ovası ve çevresi Hayaşa-Urartu-Roma olarak sürekliliğini koruyan iki bölgede de stel geleneğinin iki örneği bulunmaktadır. Şimdiki Hahk Köyü’deki beyaz, Ekrek-hüma köyü yakınında (Urartu Sancar Kalesi güney batısında) gri renktedir. Her iki taş da benzer geometrik işlemeye sahip ve ebatları aynıdır. Her iki stel/kitabe üzerinde bulunan yazılar maalesef okunamaz konumda fakat yazı olduğu anlaşılır durumdadır. Hahk Köyünde (eski Til yöresi) bulunan stel/kitabe üzerinde önemli ölçüde silikleşmiş kartal kanadı, Ekrek-hüma’daki kadim Mitra tapınağı (sonradan kiliseye dönüştürülen) alanında bulunan stel/kitabenin baş yüzey kısmında güneş motifi yer almaktadır.

Hah Köyü Kızlar Kalesi’nin doğusunda bulunan kaya. Halk arasında Fiske taşı diye söylenmektedir. Ana tapınım yerinden görece uzak, ekime uygun arazi içerisinde.

Laha dağı eteklerinde Huwaşi taşı niteliğine sahip dikik doğal taşlar da bulunmaktadır. Bu taşlar, Altın-tepe saray salonu girişinde yer alan stel geleneğinin prototipi olmakla bilinir. Urartu sonrasında da bu geleneğin devam ettiği, yine Hahk ve Ekrek-hüma köylerinde bulunan iki taş kitabeden anlaşılmaktadır.

Cengerli köyü-. Çamlıca Vadisi Hayaşa yerleşim çevresinde bulunan huwaşi taşı. Üzerindeki yapılan sunak oyuntusu kısmen yıpranmıştır.

Munzurların zirvesinde bulunan huwaşi taşlarından biri. (Fot. Ercan Korhan)

Bahçeli/Hahk Köyü. Sitel/kitabe taşının ilk yapım yılı belirsizdir. Üzerinde daha sonra işlenen yazı okunamaz durumdadır. Üst motif de (güneş!) tümüyle silinmiş, altında yer alan kuş motifinin sağ kanadı kısmen görülebilecek konumdadır.

71

Erzincan Ovası'nın güneyinde, Sırnas Kalesi'nin doğusunda bulunan Ekrekhüma köyü arazisinde bulduğumuz stel ve stel parçaları. Bahçeli ve Ekrekhuma köylerindeki bu objeler de tarafımızdan Erzincan Müzesi'ne kazandırılanlar arasındadır.

Altıntepe- Açık Hava Tapınağı ve siteller. (1970'ler. T. Özgüç)

CUMHURİYETİN 100. YILINDA ERZİNCAN

II İSLAMİYET ÖNCESİ YUKARI FIRAT HAVZASI'NIN DİNİ TARİHİ- II

HRİSTİYANLIK, HAYAŞA HRİSTİYANLARI
(PAULİKİENLER- TULAYL/TONDREKLER)
HAYHORUMLAR VE GREGORYENLER

Tahir Erdoğan Şahin

1. HRİSTİYANLIK, DOĞU ANADOLU VE HAYAŞA BÖLGESİ¹

Hristiyanlık, yayılışının ilk evresinde Kudüs, Antakya ve İskenderiye çevrelerinde; daha sonra Urfa yöresinde, Albanlar aracılığıyla Kafkasya'da, Hayaşa Bölgesi'nde taraftar bulmuştur. Kuzeybatı Anadolu'da, dönemin ifadesiyle Bitinya/Bithynia Eyaleti'nde MS, 111-113 yılları arasında vali olarak görev yapan Genç Plinius'un "*Mektupları*"nda (96-97) Anadolu'da Hristiyanlığın yayılışına ilişkin bilgi verilir. Ayrıntı olmasa da bu bilgiler Hristiyanlığın Anadolu'daki konumu hakkında ilktirler ve buradan hareketle, Bitinya'ya kadar ulaşan Hristiyanlığın, daha önce Hayaşa başta olmak üzere, Kudüs ve Kuzeybatı Anadolu arasındaki topraklarda tanındığını göstermektedir. Plinius'un kayıtlarında Anadolu'nun bu ilk Hristiyanları "*..bir suç işlemek üzere değil; herhangi bir hırsızlık, yol kesme ya da zina suçu işlememek, sözünde durmak ve emaneti inkâr etmemek için kendilerini yeminle bağlamak olduğunu*" ifade eden insanlardır.²

¹ Bu bölüm daha önce yayınlanan **Hayaşa Bölgesi Tarihi- II** (Ankara 2013), **Erzincan Tarihi-1** (Ankara 2019) ve **Azzi/Hayaşa Bölgesi Efsaneleri** (Erzincan 2021) çalışmalarımızda ele alınmıştır. Bu nedenle tarihsel gelişmelerin ve yapılan yorumların büyük oranda benzerlik göstermesi doğaldır. Ancak bu çalışmanın planlanan kapsamına uygun olarak konular yeniden gözden geçirilmiştir. Daha geniş bilgi için anılan çalışmalarımıza bakılabilir.

² **Genç Plinius'un Anadolu Mektupları**, (çev. Çiğdem Dürüşken- Erendiz Özbayoğlu), İst. 1999, s. 65- 67.

Kaynaklardan edinilen ipuçları, bazı yerleşimlerin adları ve konumları yanı sıra tespit ettiğimiz işaretler yoluyla Hayaşa Bölgesi'ne ilk yüzyıl içinde gelen havarinin *Andreas* olduğu kanatine vardık. *Andreas*'ın adı *Endires* biçimiyle Kiği'da (*Endires*), Erzincan'da (*Endiresi/Endrisi*), yaşatılagelmıştır. Erzincan – Bitinya arasında bulunan Suşehri'nin tarihsel adı *Endires*'tir. *Andreas*'ın adıyla anılan bu yerleşimler, onun uğradığı bölge ve güzergâhları yansıtmaktadırlar.

H. 1052- M. 1642 tarihli Erzurum Eyaleti (Mad 5152) Mufassal Avârızhâne Tahrir Defterine göre Erzincan'da bulunan bir köyün adı *Endiresi* olarak anılır.³ Bu köyde ise 16 Müslüman hâne ile 10 gayr-i Müslim hâne vardır. Köy sakinleri arasında 5 Beşe bulunmaktadır. Ayrıca 3 Çiftlik, I Bağçe ve Alihan Beşe' ye ait bir ziraat alanı bulunmaktadır.

Kudüs- Urfa- Şimşat/Samsat- Kiği- Erzincan- Suşehri güzergâhı Bitinya'ya, bu bölgeden İstanbul üzerinden Yunanistan'a gitmektedir. *Andreas*'ın Yunanistan'da öldürüldüğü bilinmektedir. Buna göre, Genç Plinius'un bahsettiği İsa yanlılarının *Andreas* ve taraftarlarının olduğu düşünülebilir. Hristiyanlığı teslisçi yöntemle telkin eden propogandist Pavlus'un *Andreas*'ın adını anmaması, *Andreas*'ın tevhidi Hristiyanlığı esas aldığını, onunla karşıt konumda olduğunu akla getirmektedir.

Karadeniz- Albanya (Kafkasya) ve Kudüs'ün konumu göz önüne alındığında *Hayaşa Bölgesi'nde ilk Hristiyan yayılışının MS. I. yüzyılın sonu ve II. yüzyılın hemen başlarında gerçekleştiğini* söylemek yanlış olmayacaktır. Bu yayılışın Hayaşa coğrafyasında öncelikle hangi yerleşiminde olduğunun henüz somut kayıtlarına erişemedik. Ancak gelişen olaylar ve kahramanların durumuna bakılırsa, bu yerin *Arsamosata* (*Arşamaşat/Sumaysat*, Urartu kayıtlarında *Supani*, Şemşat Kalesi, günümüzde Örencik) olma ihtimali vardır. Nitekim 260 ile 268 yılları arasında Antakya patrikliği yapan ve teslis'e karşı çıkan, "Paulikien" adı konusunda kaynak olduğu ihtimalinden bahsedilen Paul, *Arsamosatalı*'dır (*Samsatlı Paul* olarak da zikredilir. Bu yer *Adıyaman*'ın *Samsat*'ı değil, *Hayaşa Bölgesi* içerisinde olan *Palu*'daki *Şemşat/Samsat*'tır).

Bu süreçte Hristiyanlık aslı ilkelerine uygun olarak kabul edilmiştir. Daha sonra bu din; anlayış ve algılama açısından Helenistik kültürlerin, siyasal açıdan Roma İmparatorluğu'nun direnişiyle karşılaşmıştır. Bu yeni dinin çatışmak ve elemine etmek zorunda olduğu bir diğer alan da Doğu kaynaklı eski dinlerin kökleşmiş anlayış, kural ve kaideleridir.⁴

Albanya'ya Hz İsa'nın mesajlarını götüren Havari Taddey (*Faddey*), Ermeni/Ardaşes sülâlesine mensup hükümdar Sanatrük (MS, 115-116) tarafından katledilir. Bunun üzerine Taddey'in görevini Aziz Yelisey alır. Yelisey, Kudüs'e gitmiş, Hz. İsa'nın kardeşi Yakup'tan icazet almıştır. Yazılı verilere göre Hristiyanlığı toplum ve devlet dini olarak ilk kabul edenler Albanlardır.⁵ Yine MS. 144' de Sinoplu Marcion tarafından örgütlenen Hristiyanlar vardır ki, bunlar günümüzde "markonist" olarak anılmak istenmektedir. Ayrıca, IV. yüzyılda Urfa'da

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MAD 5152/414.

⁴ C. Dawson, **Batının Oluşumu**, s. 53

⁵ Kalankatlı Moses, **Alban Tarihi**, (çev. Z. Bünyadov- Y. Gedikli), İstanbul 2006, s. 33.

ortaya çıkıp Kapadokya ve Pontos'a kadar yayılan Messalian da (Namaz kılanlar) ilk Hristiyan topluluklar arasındadır.

Hristiyanların elinde, doğrudan Hz.İsa'ya vazettiği İncil yerine, Hz.İsa'nın hayatına ilişkin kısmen gerçek olayların ve kısmen gerçek İncil metninin de yer aldığı, sonradan yazılmış farklı kitap demetleri vardır. Bu derleme İncil metinleri ve "Pavlus'un mektupları" gibi çeşitli propogandist dini bildirimlerle yayılış macerasına giren Hristiyanlık, çatıştığı zihinsel, dinî, siyasi ve geleneksel yapılarla ilişki içerisinde evrilip dönüşerek yoluna devam etmiştir.

250/60 senelerinde çeşitli güçlüklerle karşılaşan Hristiyanlar için Anadolu elverişli bir sığınak olmuştur. Anadolu'da bu yeni dine giren toplulukların eski dinlerinden kalma çeşitli anlayış ve geleneklerini farklı oranlarda bu dinin şeriatı ile kaynaştırmış olmaları çok doğal ve mümkün görülmektedir.

Hristiyanlığın bir biçimi de (Ortodoksluk) Doğu Anadolu'nun belli alanlarına batıdan (Kapadokya yönünden) girmiştir. III. yüzyıl sonlarında batıdan gelip bu bölgelerde örgütlenen Hristiyanlar, ilk yıllarda bağlı buldukları Kayseri'de oturan Leons'un şahsında dinî merkezler kurma yoluna gitmişlerdir. Ancak bu yeni dine karşı geniş kitlelerce direnç gösterildiği gibi Hristiyanlık inançlarını ilk zamanlarda yüzeysel olarak benimseyen bazı gruplar bu dinden vazgeçerek eski dinlerine dönme temayülü göstermişlerdir. Bu ortamda örgütlü militer güç sahibi olduğu anlaşılan Krikor Lusavoriç adlı din adamının, yanındaki güçlerle bu dönüşleri zorla önlemeye çalıştığı ilk Ermeni kaynaklarından öğrenilmektedir.

Krikor Lusavoriç, Part Surenler ailesine mensup Anak'ın oğludur. Anak, 238-252 yılları arasında Ermenistan kralı Khosrov'u öldürtmüş olan kişidir. İktidar kavgaları içerisinde Anak'ın ailesi katliama uğrayınca Krikor Kayseri'ye götürülmüş ve orda Hristiyan olarak büyütülmüştür.⁶ Baş ruhani reis Leons tarafından takdis edilen Krikor, onun mürşidi olarak kabul olunmuş ve Doğu Anadolu'nun dini lideri olarak atanmıştır (285).

Kirkor'un, Leons'dan aldığı doktrinin esası teslise (kutsal üçleme) dayalı ve monofozist (İsa'da insan ve Tanrılığın bileşimi olduğu inancı) karakterlidir. Yani Roma'nın egemen olduğu koşulların dayattığı yaklaşımdır. Yöntemini de Kayseri'den alan Kirkor, Doğu Anadolu'ya gelince, başta soylular olmak üzere, yöre halkını takdis etmeye başlamıştır.

Krikor Lusaroviç, bu işin misyonerliğini yapmaları için Orta Anadolu'dan ve hatta Suriye'den kendi meşrebine uygun din adamları getirdiği söylenir.⁷ Krikor Lusaroviç (Aziz Greguvar, Arsaklı Suren - Bahlav sülalesi mensubu, 305 - 325), yirmi yıl süreyle en büyük ruhani patrik olarak bu dinin yayılmasında emeği geçmiş; Yunanca ve Suryanice İncil ile

⁶ René Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, s.118.

⁷ Doğu Anadolu'da Hristiyanlığın yayılışı konusunda, özellikle kiliseye bağlı tarihçiler, gerçek olması mümkün olmayan rivayetlere dayalı çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunlardan birinde; Ermeni Arşam'ın oğlu ve Güney Armenia kralı Kara Apkar'ın (Ukama) yakalandığı cüzzama şifa sebebiyle bizzat İsa'ya mektup yazmış ve bu münasebetle havarilerden Tatyos (Taday) ve Partagomyos (Bartolomeos), İncil'i Armenia'ya getirmişler. Bk. E. Uras, **Tarihte Ermeniler**, s. 120.

Ermenice vaazlarını Erzincan'dan Kaspi (Şirvan) yurduna, Medzbin (Nisibin - Nusaybin)'den Alan (Kafkasların kuzey kesimi) bölgelerine kadar tanıtabilmiştir.

Arsaklı hükümdarı Tiridat (Dırtad) Han, Roma'ya gidip döndüğü sıra, Krikor Lusavoriç, Doğu Anadolu'nun diğer asilzadeleri gibi onun emrine girmiş ve zahitleri arasına katılmıştır. II. Tiridat'ın katibi müverrih Agathangelos'un "Tiridat Han Tarihi" adlı eserinde (Bab. 3, 5, 11, 13, 16) Aziz Krikor'un Hristiyanlığı bir süre kendi içinde sakladığı ve sonra yayma fırsatını bularak çalıştığı anlatılmaktadır:

- *"Atalarının tahtına yeniden gelip oturan Tiridat, Anahit ilahesi sayesinde bu lafla erdiğini belirtmek için Erez (Erzincan)'deki tapınakta ona kurbanlar kesti ve mahiyetiyle birlikte çiçeklerden çelenkler sundu. Bu arada zabitlerden Kirkor'a da çelenk sunmasını buyurdu. O ise, Hristiyan dininde olduğunu ve bir puta tapınamayacağını bildirdi. Bu hale kızan hükümdar ona işkence yaptırıp kendi dinine döndürmek istediysen de muvaffak olamadı.*

Hazır bulunan beylerden birisi, bu inatçı adamın Arsaklı Anak'ın oğlu olduğunu ortaya koydu. Tiridat da, Kirkor'u zincire vurdurarak Erzincan'dan Ararat eyaletindeki Ardaşat'a gönderip, (Divin'den 17 km. kadar güneyde bulunan) Khor- Virab'a (Derin Kuyu) attırdı. Onüç yıl (288 - 301) burada tutulmuş olarak kaldı. Hristiyanlara çok zulmedip, onların işkencelerle öldürülmesini emreden Kayser Diyoletianus çağında, Roma idaresindeki topraklardan kaçan müminler arasında, kız rahibeler de Küçük Arsaklı ülkesine gelirler. Bu bakire rahibelerden Heripsime (veya Ripsime) ile Gayene, halkı bu dine sokmaya çalıştıklarında yoldaşlarıyla birlikte yakalandılar.

Heripsime çok güzel olduğundan, Tiridat onunla evlenmek ve kendine baş hatun yapmak ister. Ancak, teklife rıza göstermeyen rahibe arkadaşlarıyla beraber kaçmıştır. Heripsime ile Gayene, otuz kadar kız arkadaşıyla yakalanıp Valarabad'da öldürüldüler. Bunun üzerine zalim Tiridat, bir kaç gün sonra Tanrı'dan cezasını bulur: -Dönük- illetine tutulur, yaban domuzu (varaz) kılığında gözükür ve ağzı köpürerek kendi etlerini koparmaya başlar! Vaktiyle Buhtunnasır (Musa dinindeki Yahudiler'e zulmeden II. Babil kralı Nabukadnesar) ın uğradığına uğrar. Çaresiz kalan çevresindekiler, Khor-Virab'da bulunan Aziz Kirkor'u getirterek şifa dilerler. Tiridat da Aziz Kirkor'un duasını alarak, iyileşip eski haline döner.

Gün doğarken, hükümdar ve maiyetindekiler, kerametine inandıkları bu Aziz'in huzurunda secdeye kapanıp, Tanrı'nın birliğini tanıyorlar. Aziz Kirkor ise, Tanrı - İsa'nın tecelli edip kendisine görüldüğünden, ilahi nuru almış bulunuyordu. Bu yüzden II. Tiridat'ı - Ohannes - adıyla vaftiz etti ve kraliçe Aşkhen (Aşken)'i de Hristiyan yaptı".⁸

Yukarıda zikredilen müverrihin (eski geleneksel-dini anlatılardan yola çıkarak düzdüğü) kayıtlarına ve ayrıca Khorenli Movses'in iddialarına göre, Tiridat'ın Hristiyanlığı benimsemiş olması, bu dinin yayılışını kolaylaştırmıştır. Kraliçenin yardımıyla Azize Heripsime ve Gayene'nin cesetleri kaldırılıp Ağrı Dağı'na gömdürülmüştür.

⁸ Agathangelos, "Tiridat Han Tarihi ile Işık Saçan Aziz Greguvar'ın Menkıbeleri"nden naklen: Kırzioğlu, Her Bakımdan Türk Olan Kürtler, Ankara 1964, s. 55; Kars Tarihi, s. 174 - 177; E. Uras, age, s. 120 - 121.

Artaksata kentiyle Valarsabad arasındaki rüyaların tabir edildiği yakınındaki Tir ilahına ait tapınak, Ani'deki (Kemah) Aramazd (Ahuramazda) ve Erzincan'daki altından yapılmış Anahita timsali ve Til kasabasındaki Aramazd'ın kızı Nane'nin heykelleri yok edilmeye çalışılmıştır.

Akatankeğos ya da Movses Khorenatsi gibi klasik Hristiyan Ermeni kaynaklarının sözlü geleneksel anlatımları derleyerek verdiği bilgiler, bu dinin bölgede yayılışında Arsaklı (Part) iktidarı yanı sıra, Heripsime ve Gayene örneğinde görüldüğü gibi Doğu Roma'dan ülkeye gelenlerin etkinliklerini ve katkılarını anlamamıza yardımcı olmaktadır.⁹ Bu süreçte, halkların eski inanışlarını korumak adına direnme göstermediklerini düşünmek mümkün değildir. Hristiyanlığın bölgedeki yayılışına ilişkin rivayetlerde, tapınaklarda bazı "iblislerle" savaşıldığı vurgulanır. Hiç kuşkusuz bu sıfat, tapınaklarını koruma refleksi gösteren eski dinlere bağlı insanlar için kullanılmıştır. Eski dinlerine bağlı insanları yeni dine ısındırmak için ekonomik araçların da kullanıldığı, "tapınak hazinelerinin yoksul halka dağıtıldığı" biçiminde yer alan ifadelerden anlaşılmaktadır. Pekiç'deki Mihr tapınağının başına gelenler, Akatankeğos tarafından bu tarzda, yani zenginliğinin yoksullara pay edildiği şeklinde anlatılır.

Doğu Anadolu'da Gregoryen anlayış çerçevesinde yapay bir Hristiyanlaşma oluşumunun birinci aktörünün, Ermeni Kilisesi'nin ilk patriği kabul edilen Krikor Lusavoriç olduğuna kuşku yoktur. Hristiyanlığın bu yapay- mezhebî karakterde gelişmesinin birinci nedeni; bu dinin niteliklerinin ikinci elden, yani Leons gibi Roma kültürü bünyesinde kalan bir Hristiyan aracılığıyla alınmış olmasıdır. İkincisi; teslisçi ve siyasal nitelikli bu Roma versiyonlu algı, Doğu halklarında egemenlik aracı olarak kullanılmaya uygun bir araç olmasıdır. Bu dinin yayılışına ivme kazandıran önemli unsur ise başta Tiridat olmak üzere yerel prenslerin ve yöneticilerin Hristiyanlığı tercih etmeleridir.

Soylular tarafından bağışlanan gayri menkullerle desteklenen Hristiyanlık, dördüncü yüzyıl başlarında kilise ve manastırlara sahip güçlü bir yapı kazanmıştır. Bununla ilgili olarak Akatankeğos "Krikor, orduyu, kralı ve kraliçe Aşkhen'i ve bütün soyluları çağırdı; onları Fırat kıyısına götürdü ve vaftiz etti... Kral her

Tortan Kilisesi içerisinde bulunan Tridat ve Krikor Lusavoriç adına yapılan sembolik mezar anıtı. www.collectif 2015.org (Union Internationale des Organisations Terre et Culture). Maalesef bu eserde defineci yaratıklarca parçalanıp yok edilmiştir.

⁹ René Grousset, *age*, s.119.

kiliseye kırsal alanda dört tarla ve kasabalarda yedi mülk verilmesini yazdı.” der.

Kirkor’un ömrünün son yıllarını Kemah yöresinde, o dönemin adlandırılmasıyla Taranağık eyaletindeki Sebuğ (Karadağ) ve Kohanam (Köhnem) dağında “Mane’nin mağarası”nda bir keşiş olarak inzivaya çekildiği söylenir. 325 yılında burada ölmüş, aynı yöredeki Tortan’a defnedilmiştir. Dava arkadaşı, dostu ve siyasi desteğini aldığı Tiridat, kendi mabeyincisiyle iş birliği yapan Sünik beylerinin kurduğu komplo sonucu Erzincan’ın güneyindeki Yegegiats eyaletinde öldürülünce, “genel yas tutulduğu” bir atmosfer içerisinde o da Tortan’a defnedilmiştir. Karadağ’ın güneyinde Fırat ırmağının kuzeyinde yer alan Tortan ile ona yakın Karni köylerinde Meryem Ana ve Lusavoriç diye söylenen iki kilise harabe de olsa hâlâ mevcuttur.

Tordan, toplumda belli bir mevki edinen din adamlarının ilgisi, burada bulunma arzuları ya da buraya defnedilme vasiyetleri sonucu Doğu Anadolu Hristiyanları için giderek önemi artan kutsal bir mekân olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰

Kirkor’dan sonraki etkili din adamlarından biri de, yerine geçen oğlu Aristakes’tir. Ermeni Kilisesi’nin önderi Aristages de yine Tiridat’la benzer kaderi paylaşmış, o da Sophene (Dzopk) nahiyesinde bir yerel yönetici tarafından öldürülmüştür. Bu gelişmeler, Arşaguni (Arsak) sülalesinden gelen siyasî ve dinî önderlere karşı ülke içinde önemli bir muhalefet olduğunu göstermektedir. Eski paganist dinlerine dönme eğilimi taşıyan, Hristiyanlığı ilk hâliyle benimseyen ve gerekirse İran- Sasani yönetiminden destek alan bu muhalefete karşı Hristiyan olan Constantin’in Bizans’ı yeterli korumayı sağlayamamıştır. Buna rağmen, Tiridat’ın yerine oğlu II. Küçük Khosrov’un tahta çıkması, Aristages’in yerine de Krigor’un diğer oğlu Vırtanes’in Kilise’nin yeni lideri olması, Arşaguni sülâlesinin siyasî ve dinî iki koldan hâla iktidarda kalabilecek güçte olduğunu göstermektedir.

Roma, coğrafi olduğu kadar tarihsel ve kültürel anlamda da oldukça uzak olduğu Doğu Anadolu halklarına karşı hep kuşkuyla yaklaşmıştır. Bu bölgenin Hristiyanlaşarak Doğu Roma ile aralarında din bağının olması da yeterli birlikteliği sağlayamamıştır. Kirkor öncülüğündeki Hristiyanlıkla Tiridat önderliğindeki yerel siyasetin uzlaşıp bazı başarılar elde etmesi, bu hareketin özerkleşmesine ve nihayetinde Gregoryenliğe evrilmesine kapı açmıştır. Gregoryen Hristiyanlığının kültürel ve tarihsel olarak Armaniya’da (Ermeniya= Ermenistan) yaşayan topluluklar tarafından kabulü ve onların bu dinde otoritelerinin olması, gelecek yüzyıllarda diğer ırkların da Hristiyan olduktan sonra Armaniya bütünlüşmesine yani Ermenileşmelerine sebep olmuştur.

¹⁰ Makamını, oğlu Aristakes’e bırakan Kirkor’un inziva hayatı yaşamak üzere Erzincan yakınlarındaki Sebuğ (Sebuk) Dağı’nda yerleşip 325 yılında burada öldüğü, daha sonra cesedinin buradan alınıp “Tortan” kasabasına veya sonraki bir kilise an’anesine göre de, Mamikonlu bir bey (622 - 685) tarafından Tortan yahut İstanbul’dan “Valarsabad” a götürüldüğüne dair bk. Bizanslı Faustus, Tarihi Kütüp. Fr. tere. J. B. Emine, V. Vanglois, III, s. 2; Khorenli Mouses Mem. Hist. et Gèorg. sur l’Armènie, Nşr. M. J. Saint – Martin II. s. 91; Rène Grosset, **age**, s. 121-124, 3; F. Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 177. Sebük Dağı’nda bulunan bir mağara veya manastır uzun zaman kutsallığını koruduğunu XII. yüzyılın ilk yarısında üçüncü Ani emiri Fadlün’ün aynı yerde 15 sene inziva hayatı yaşamış olduğundan anlaşılmaktadır. Daha sonra Kilikia’ya giden Fadlün orada ölmüştür. F. Kırzioğlu, **age**, s. 384.

Tarihsel veriler, Doğu Anadolu' da Ermeni diye adlandırılan toplumun, homojen bir ırk ve kültürün temsilcisi değil, pek çok etnik zümrelerin karışıp kaynaştığı toplulukların adı olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak bu durum, “Armaniyalı” Gregoryenlerle Gregoryen olmayan Armaniyalılar arasında kimliksel bir ayrımın yapılması gereğini ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle Gregoryenler, daha sonra Tevrat kökenli bir soy icat edip kendilerine “Hay” ya da “Hay oğulları” denmesini tercih etmişlerdir.

Diğer taraftan; Sasanilerin katı bir Mazdeizm dininde kalmayı tercih etmeleri, ırk, tarih ve kültür bağları olan Doğu Anadolu – İran arasında süregelen müşterekleri giderek ortadan kaldıracaktır. Böylece iki dünya arasında kalan Doğu Anadolu’da Persilikten uzaklaşarak kendi yerel halklarıyla vücut bulan bir Ermenileşme, Küçük Armanya olarak da bilinen Batı Armanya’da, yani Hayaşa’da ise hem Roma’dan farklı hem de Doğu Armanya’daki Gregoryen süreçle uzlaşamayan bir Hristiyanlık gelişecektir.

Özellikle ve öncelikle Hayaşa Bölgesi’nin aslî halkları tarafından kabul edilen Hristiyanlık Bizans ve Gregoryen kaynaklarında “Paulikienlik” ve Tulaycılık olarak sıfatlandırılmışlardır. Ayrıca, “evrensel kilisenin” kendilerini olduğunu, İsa’nın peygamber fakat Tanrı olmadığını söyleyen bu kitlelere duyulan husumetle hem Doğu Roma hem Gregoryenler; “Maniciler”, “Heretikler” (Sapkınlar), “Şeytanın uşakları” gibi bir dizi hakaret içeren sıfatlar vermekten geri durmamışlardır. Biz, yaygınlıkla “Paulikien” veya “Tulaycılar” diye sıfatlandırılan, ancak kendilerini bu adlarla anılmasını istemeyen kitleye, merkezî alanları Hayaşa coğrafyası olduğu için “Hayaşa Hristiyanları” demeyi tercih ediyoruz.

Roma’nın stratejik önem atfettiği alanlarda kendi Ortodoks nüfusun yerleşimine ve Ortodoks manastır ya da kiliselerin yapımına ağırlık vermiştir. Satala, Arauraka, Karsaga’dan Kuruçay ve Eğin hattına kadar olan yerleşimlerde bulunan ve genellikle belli belirsiz hâle gelen kalıntılardan da bu anlaşılmaktadır. Bu hattın doğu iç kesimlerinde de yer yer Rum Ortodoks köy ve kiliseleri bulunmaktadır.

XI. yüzyıl ve sonrasında Rumların birçoğunun bölgeden çekilmesiyle bu binalar bakım görmedikleri, bazıları Gregoryen Ermeni Hristiyanlar tarafından değişime uğrattıkları ya da tümüyle tahrip edildikleri nedeniyle hemen hemen yok olmuşlardır. Hristiyanlığın, yayıldığı bölgelerdeki değişik dinlerden etkilenerek taraftarlarının farklı görüşlere yakınlaşmaları nedeniyle değişik renklere büründüğü vakidir.

Hristiyanlığın doğulu çok tanrılı dinler arasında eriyip gitmemesini, çağımızın Hristiyan batılı düşünürlerinden C. Dawson, onun, Doğu kaynaklı olup, gizliliklerle dolu bir din veya Roma İmparatorluğu’ndaki gibi sıradan bir inanç olmamasına bağlar. Böyle olması hâlinde bu dinlerin karşıt kaidelerinin bir araya gelmesi zor olabileceği gibi, hayatîyetinin sonunu hazırlayacak iç çelişkilerden de kurtulması mümkün olmayacaktır.

Hristiyanlık, bir teşkilat olarak kendisine cephe alan Roma ve Sasaniler karşısında din - dünya ilişkisini ayırt edebilen vasfı sayesinde o zamanların tek dini olabilmıştır. Kendini korumaya, kendi özelliği sayesinde muktedir olabilmıştır. Her şeye rağmen, Anadolu tanrılarının çeşitli şekillerde Hristiyanlar arasında yaşatılması, kendine özgü ve mezheplerce zengin bir “Anadolu Hristiyanlığı” tezahür ettirmiştir, demek mümkündür. Hatta Doğu

Anadolu'da kendi farklılaşmasını sağlam temellere dayayan mezhepler Bizans Devlet Kiliseciliği'ne karşı halkçı bir tavırla karşı gelmiş ve Justinyan'ın “tek tip inanç” teorisini yıkacak kadar da kemikleşmiştir.

Doğu Anadolu'da Gregoryen ya da Hayaşa Hristiyanlığının dinî literatürüne İran ve Süryani dilinden oldukça çok sayıda kavramlar egemendir. Örneğin papaz yerine *kahana*, keşiş - rahip karşılığı olarak kullanılan *apeğa* Süryaniceden gelmedir. Efendi karşılığı olan *vartabed*, peygamber karşılığı *markare*, melek karşılığı *hireşdag*, İncil karşılığı *avedaran*, manastır karşılığı *vank* kelimeleri İran dilinden gelmedir.¹¹

Erzincan ve civarında Hristiyan hareketinin eskiliği, bazı bölgelerde tesadüf edilen bu dinle ilgili tapınakların özelliğiyle de belli olmaktadır. İmparatorluk tarafından uzun süre illegal görülerek baskı altında tutulan Hristiyanlık, ancak 313 yılında İmparator Constantin tarafından serbest bırakıldığı zaman, mensuplarının rahat bir nefes alması sağlanabilmiştir. İmparatorluğun geç dönemlerinde, bizzat imparatorlukla organik bağları olan yüksek zümreden kişilere karşı çıkılsa bile, piskoposlara dokunma cesareti gösterilememiştir.

IV. yüzyılda dini teşkilatlanma, imparatorluğun kurumlarıyla kaynaşırken piskoposlar kişiden kentlere ve kentlerden eyaletlere kadar işleyen bir yönetim biçiminde; adeta “hak savunucusu” rolünü yüklenmişlerdir.

Hristiyanların giderek sayılarının arttığı eyalet merkezlerinde kurulan metropolitler, bütün yerleşme merkezlerinin din adamlarına hükmetme iradesine sahip olmuşlardır. Bu gelişmeler, geleneksel kültürlerle hem hal olan, siyasallaşan, siyasi-seküler çıkarlar adına Constantin gibi hükümdarlar tarafından kullanılan Hristiyanlığın ayrıca ruhbani nitelikli bir sınıflaşmaya doğru gidişinin öyküsüdür.

1. 1. HRİSTİYAN DUALİZMİ VE HRİSTİYANLIK- ZERDÜŞLÜK - MANİHEİZM İLİŞKİSİ

Algı olarak “dualizm”, mantıksal akıl yürütme yöntemi olarak “diyalektik” anlayış¹², Kadim Doğu'nun kültür ve inanç dünyasında çoğunlukla “iyi” ve “kötü” karşıtlığı ekseninde gelişen düşüncelerden kaynaklanmıştır. Çin, Hindistan ve Ön Asya'da “iyi” ve “kötü” ilkesi evrende yer tutan iki temel olgudur. İslâm dünyasında ise bu anlayış “Her şey zıddı ile kaimdir” biçiminde dile getirilir.

Çeşitli din ve düşünceler, kadim Doğu'nun kültür ve inanç dünyasında çoğunlukla “iyi” ve “kötü” karşıtlığı ekseninde gelişen düşüncelerden etkilenmişlerdir. “Hristiyan dualist” hareket ya da mezheplerden biri olan Paulikienliğin oldukça eskiye giden bir geçmişi olmakla birlikte, bu hareket MS. VII. yüzyılda Mananalıslı Constantine (641-668) tarafından, yani Erzincan'a bağlı bugünkü Mans' ta (Çayırılı- Tercan – Vican ve çevresi) ortaya çıkmıştır.¹³

¹¹ Meillet, *Le mot ekeleci*, R.E.A,IX/I,1926, s. 132-133'den nkl. R.Grousset, *age*, s.122.

¹² T. E. Şahin, Bilim, *Bilimler ve Bilgi Anlayışı*, Ankara 2006, s. 150-151.

¹³ Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, Leipsick 1829, X.; Fred C. Conybeare, M. A., *The Key of Truth: A Manual of the Paulician Church of Armenia*, At the Clarendon

Paulikienliğin ortaya çıktığı, geliştiği ve bu mezhep etrafında çok sayıda dini-politik olayların geçmiş olduğu zemin, başta Mans kasabası olmak üzere Erzincan ve çevresi ile bu bölge ile tarihsel-kültürel bağları bulunan Divriği'dir. Bu nedenle Pulikien hareketi "Hayaşa Tarihi" kapsamında ve tarihselliğini ön planda tutarak özel olarak ele almamız doğaldır.

Başta din ve mezhepler olmak üzere, tarihselliği olan konuların ortaya çıkışını ve niteliğini anlamak için bu olguların ortaya çıktığı alanın tarihsel coğrafyasını, diğer dini ya da toplumsal bağıntılarını ve ilişkilerini göz önünde bulundurmak gerekir. Aşağıda, Paulikien hareketi öncesi ve fakat onunla ilişkili olduğunu düşündüğümüz tarihsel arkaplan üzerinde kısmen durulmuştur.

Paulikien mezhebinin kaynaklarda zikredildiği VII. Yüzyıl ve bu dualist hareketlerin Hristiyan dünyasındaki yansımaları konusunda yapılan çeşitli araştırmalar mevcuttur. Paulikien hareketine olan ilgide Edward Gibbon'un ünlü eseri "*Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*" nde yer verilen bilgiler¹⁴ yanı sıra Fred C. Conybeare tarafından neşredilen "*The Key of Truth*" un¹⁵ önemli etkisi olmuştur.¹⁶ Sicilyalı Peter'in "*Paulikienlerin Tarihi*" adlı raporu merkeze alarak J. Hamilton, B. Hmlton ve Y. Stoyanov'un birlikte hazırladıkları ve Türkçeye de çevrilen "*Bizans Döneminde (650-1405) Hristiyan Düalist Heretikler*" bu bölüm için özel bir öneme sahiptir¹⁷. Günümüzde, Grek ve Ermeni kaynaklarının verdikleri bilgiler ile bu bilgilerden yola çıkılarak yapılan araştırmaları gözden geçirerek yapılan nitelikli yeni çalışmalarla Paulikien ve Tulaycılık ile Avrupa'da bu hareketlerle ilgili anlayışlar hakkında geniş bir literatür oluşmuştur.¹⁸

Zerdüşlük - Maniheizm ve Hristiyanlık: İran'ın da başat dini olan Zerdüştlüğe ilişkin çalışmalarda, bu dinin ortaya çıkışı, gelişimi ve dönüşümü hakkında farklı yorumların yapıldığı görülür. M. Boyce, *Gata* adı verilen ilahilerle *Avesta* kutsal metinlerin en eski örneklerine dayanarak Zerdüş'tün MÖ 1100 'lerde yaşamış olabileceği kanaatindedir. (Bu tarihi MÖ. 570'ler olarak tahmin edenler de vardır). Gatalar, Orta Asya'da konar-göçer bozkır topluluklarından biridir. Gerek İran gerekse Hint-Aryen dini gelenekleri bu merkezde ortak

Pres, Oxford 1898; John T. Christian, *The Paulician Churches*, *Review &Expositor* 7/3, July 1910, s. 414-433 J. Hamilton, B. Hmlton ve Y. Stoyanov, , *Bizans Döneminde (650-1405) Hristiyan Düalist Heretikler*, (Çev. L. Kuzucular), Ankara 2010; Sakin Özışık, *Ortaçağ Hristiyan Heresi Gruplarından Pavlikanlar*, Cum. Üniv. SBE, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2007. s. 7- 28.

¹⁴ Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, Leipsick 1829, X.

¹⁵ Fred C. Conybeare, M. A., *The Key of Truth: A Manual of the Paulician Church of Armenia*, At the Clarendon Pres, Oxford 1898.

¹⁶ John T. Christian, *The Paulician Churches*, *Review &Expositor* 7/3, July 1910, s. 414- 433.

¹⁷ J. Hamilton, B. Hmlton ve Y. Stoyanov, , *Bizans Döneminde (650-1405) Hristiyan Düalist Heretikler*, (Çev. L. Kuzucular), Ankara 2010. Ayrıca, Paulikienler hakkında yapılan çalışmalara ilişkin detaylı bir çalışma olarak bak. Nina G. Garsoian, *Paulikanların Tarihi*, (çev. B. Murat Eyrik), İstanbul 2020.

¹⁸ Sakin Özışık, *Ortaçağ Hristiyan Heresi Gruplarından Pavlikanlar*, Cum. Üniv. SBE, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2007. s. 7- 28.

bir köke sahiptir¹⁹. Sonraki yüzyıllarda Hint -Vedik geleneği içinde biçimlenen Zerdüştlük, “Ahura Mazda” temel kavramı etrafında erginleşir. Pers döneminde hükümdarlığın evrensel buyruklarında ve merkezi otoritenin meşrulaştırılmasında “Ahura Mazda” bir biçimde yer alır. Sonraki uygulamalarda ateş ve güneşle ilişkilendirilen Mithra ile suyla özdeş görülen Anahita kült yüceltimleriyle ayrıntılı bir inanç örgüsü ortaya çıkar. Gatalarda geçmeyen Anahita'nın Assur-Babil tanrıcısı İştâr'ın Perslere uyarlanmış olabileceği sanılır.

Hurri ve Hayaşalılarda Hepat (Hepatu), Şausğa ve Sumerlerde İştâr'ın aynı tanrıçaya işaret ettiğini, bu kültürler üzerinden Hitit panteonunda da yer aldığına daha önceden değinmiştik (Bak. Cilt 3'de Hurri- Hayaşa/Azzi ve Hititler). Erzincan yöresinde Hayaşalılardan beri var olan bu Hepatu- İştâr ön bağlantısı, İranlıların egemenliklerinden sonra da bu yöredeki “Anahita” kültüne bağlılığın tarihsel nedeninin anlaşılmasına ışık tutmaktadır.

Gathaların ve Avesta metinlerinin çeşitli parçaları farklı zamanlarda derlenmiş, İskender'in yaptığı gibi zaman zaman yok edilmeye çalışılmış, esas itibarıyla Zerdüşt rahiplerinin sözlü aktarımlarıyla yaşatılmıştır. Ancak, “canlı kitap olan rahipler” in ölümü²⁰, farklı yörelerde değişik okul ve rahiplerin o yöre kültürü içerisindeki Zerdüştlük algısı, ayrıca farklı kültürlerin bu dini düşünceye eklenmesi gibi birçok nedenle, kopuş ve dönüşümlerin olması kaçınılmazdır.

Günümüz Avesta orijinal metinleri MS. IX. Yüzyıldan daha geriye gitmeyen bir “temel elyazması” na dayanmaktadır.²¹ Ancak, bu çalışmanın kapsamı ve amacı açısından bizim üzerinde durmak istediğimiz, Zerdüşt ilahileri olan Gatalarda ki “bilge efendi” olarak Ahura Mazda'nın “tek tanrı” niteliğine sahip konumudur. Ona diğer kutsallar (bir tür melekler ya da oğulları veya kızları olarak da algılanan= Ahuralar) yardım etmektedirler. Başlangıcından yakın dönemlere kadar eğer Zerdüştlük içinde yer alan yan kutsal unsurlar soyut düzlemde düşünülürse “dengesiz” de olsa “tek tanrıcılık”, yok eğer bu unsurlar kişileştirilir ya da maddi öğelerle yansıtılırsa yine dengesiz bir “çok tanrıcılık” olarak görülebilir. Günümüzde Zerdüştlüğün “tek tanrı” ya da “paganist” biçiminde farklı algılanmasının, geçmişte de iki boyutlu olarak yaşanan Zerdüştlüğe örtüştüğünü de belirtmemiz gerekir. Dahası, Mithra ya da Anahita gibi Zerdüşt anlayışı içerisinde yaşatılan kültürler aynı coğrafya ve toplum içinde bile zamana göre değişen nitelikleriyle törenlere konu olabilmişlerdir.

İran merkezli Zerdüşt dini geleneği, “ateş”i merkeze alan Mecusilik ile “zaman”ı merkeze alan Zervanist dini inanışlarıyla olan ilişki sürecinde giderek daha kompleks hâle gelmiştir.

Mani tarafından kurulup onun adıyla söylenen ve gizemli yönüyle ön planda olan Maniciliğin kaynağı da Zerdüştlüktür. Mani, özellikle Mithra ile Yaşayan Ruh'u özdeşleştirmekle aslında Mithra ile kendi dönemindeki kabile otoriteleri arasında güçlü bir bağlantı kurmak istemiştir. Zira Mani, özellikle Avesta geleneğindeki Mithra hakkında derin

¹⁹ G. R. Garthwaite, **İran Tarihi**, (çev. F. Aytuna), İstanbul 2011, s. 57.

²⁰ J. Wiesehöfer, **Antik Pers Tarihi**, (çev. M. A. İnci), İstanbul 2003, s. 149.

²¹ J. Wiesehöfer, s.151-152.

bilgiye sahip bir bilge olarak görünmektedir. Dahası Mani'nin, Yaşayan Ruh'un beş oğlunun ismini o dönemin önde gelen beş önemli İran kabilesinin isimleriyle özdeşleştirilmesi dikkat çekicidir. ²² Mani kendi öğretisini açıklarken Yaşayan Ruh ilahını Zerdüşt Mithra ilahıyla özdeşleştirmişti. Bu aynileştirme sonucu Mani ilahının adı "Mihr yazd" olmuş ve tüm Mani kutsal metinlerinde kullanılmıştır.²³ Görülüyor ki bu dinlere ilişkin apaçık bilgi edinmenin ve nesnel yargılarda bulunmanın güçlüğü yalnızca kaynakların az sayıda ve zaman içerisinde değişik versiyonlar içinde sunulmasıyla değil, doğrudan kendi iç yapılarından da kaynaklanmaktadır. Bu tür muğlak geçmişe sahip olguların günümüz bazı inanç ya da dini düşüncelerle bağlantısını kurmak, çoğu gülünç durumda olan tutarsız ve mesnetsiz yorumlarda bulunmak, fantastik bir takım tezler ileri sürmek de kolaylaşmaktadır. Nitekim ortalıkta bu tür gayri ciddi, nesnellikten uzak spekülasyon çalışmalarına rastlamak, hatta kaynakların verdiği bilgileri "icat edilmiş" düzeysiz düşünceler adına çarpıtılabildiğini görmek üzücü ve fakat şaşırtıcı değildir.

Manicilik: III. yüzyılda yaşayan Mani, 216/7'de Güney Babil'de doğmuş İran (Part) asıllı biridir. Hatta ana tarafı Part kraliyet ailesine mensuptur. Yaşadığı bölgede Doğu Aramacasının lehçelerinden biri konuşulmaktaydı. Babası Patek, içeriğinde vaftiz ve perhiz uygulaması olan bir dine mensuptur.

Annesi aracılığıyla Part kültürünü, babası aracılığıyla "Esseni"liği aklı getiren (İsa'nın da önceden Esseni Yahudi cemaatinden olduğu büyük bir ihtimaldir) ve bu doğrultuda Hristiyanlığı bilen Mani, kaynaklardan çıkartılabildiği kadarıyla Hindistan, İran, Sind ve Turan bölgelerini dolaşmıştır. O dönemde yaygın olan "iyi" ile "kötü", ("ruh" "madde", "ışık" ve "karanlık", "ateş ve su" vs) karşıtlığı esasına dayalı Zerdüşt / Ahura- mazda kökenli dini anlayışı benimsemiştir.

Mani, İran merkezine geldiğinde, I Şapur tarafından iyi karşılanmış ve inançlarını yaymasına izin verilmiştir. Verilen iznin iki nedeni olabilir; biri kraliyetle olan akrabalığı, ikincisi ve daha önemlisi, krallığın bağlı olduğu geleneksel İran dini ile olan yakın ilişkisi. Yani, Zerdüştlüğe olan ilgisi konusunda hükümdarlığı ikna etmiş olması. Ancak bu Zerdüşlük Hristiyanlıktan edindiği bilgilerle alایشım hâlinindedir. Nitekim kendi ifadesiyle kendisini "Adem'den Buda'ya, Zerdüşt'ten İsa'ya kadar gelen peygamberlik zincirinin son halkası" olarak takdim etmektedir. Ona göre; "hakiki dinin geçmişteki vahiyleri tek bir dilde ve tek bir halka seslendiği için etkili olamamışlardı. Oysa ki kendisi, bütün bu dinlerin yerini olacak evrensel bir dini yaymakla görevlendirilmişti".

Anlaşılacağı gibi, bu tür bir yaklaşım, kendini Tanrı adına görevlendiren birinin teolojik-felsefi bir çıkışıdır. Geçmişteki geleneksel dinlerin yazıya geçirilmeyişi ya da yazılı metinlerin kayboluşu konusunu da bildiğine şüphe olmayan Mani, zengin bir miras bırakan bilindik dinlerin metinlerinden yararlanarak eklektik bir din icat etmiştir.

²² Werner Sundermann, "The Five Sons of The Manichaean God Mithra", *Mysteria Mithrae*, Ed. Ugo Bianchi, Leiden 1979, 785- 786.

²³ Werner Sundermann, s. 777.

Birçok din tarihçisinin ortak kanaati: Mani, o güne değin bilinen tüm dini sistemlerin ve bilindik dinlerden ve metinlerden oldukça başarılı bir sentez gerçekleştirmiştir. Mancilik, Zerdüş t d ualizmini, Güney Babil- İran folklor ve dini geleneklerini, Budist ahlâk ilkelerini ve Hıristiyan unsurlarını içermektedir. Bu tür dinî bileşimlerin halk üzerinde etkisi ve kabulü, bilindik ve açık hükümlere sahip olmasıyla doğru orantılıdır. Bu nedenle Maniciliğ in temel ilkesi iki kadim ilkenin, “iyi” ve “kötü”nün çatışmasıdır.

Din tarihi araştırmalarında, Maniciliğ i bir tür dinî d ualizm olarak sınıflandırılması doğaldır. Mani, kurduğ u dinin kalıcılığ ını sağlamak için öğretilerini kendi sağlığ ında yazıya geçirmiştir.²⁴ Maninin öğretileri Sasani hükümdarı I. Şapur’u ikna etse de Zerdüş t rahiplerini yeterince ikna edememiştir. Onların saldırılarına uğramış , I.Behram’ın krallığı döneminde hapsedildiğ i Belapet Hapistanesi’nde ölmüştür.

Mani, Şapur döneminde aldığ ı izinle devletin batı kesiminin büyük bir bölümünü gezdiğ i sanılmaktadır. Bu oldukça akla yakındır, zira bu yeni din için doğ u (Hindistan) ve güney (Babilonya) den çok Sasani Devleti’nin batısı ile kuzey Turan ülkeleri için daha cazip görülecektir. Bu din IV. yüzyıl sonuna gelindiğ inde Roma’da (İspanya ve Güney Galya’da), Kuzey Hindistan’da kabullenildiğ i alanlar bulmuştur. Çin ve Türkistan’da VII. Yüzyıl Mani dininin tanınıp kabullenilmesinde İpek Yolu ticaretinin büyük rolü olmuştur. Maniciliğ in Ön Asya, Anadolu ve Avrupa’daki esintileri V-VI yüzyıllarda önemli ölçüde yok edilirken, Türkistan’da, öncelikle Uygur Türkleri arasında XIII. Yüzyıla kadar yaşama ş ansı bulmuştur.

Zerdüş tlükten Paulikienliğ e: Mani dininin geniş alanlarda hızla yayılıp bu ülkelerin birçoğ unda yine aynı hız içinde silinmesinin yanı sıra bu dinin diğ er dinler üzerindeki etkisi de oldukça kayda değer bir gelişmedir. Ancak, eklektik bir din olan Maniciliğ in bazı ilkelerinin diğ er dinlerde de görülmesi, salt bu dinin etkisiyle olmadığ ını, o dinlerin içinde zaten var olan ilkeler olduğ unu gözden ırak tutmamak gerekir. Mani taraftarlarının Türkistan ya da Çin gibi ülkelere ihraç ettikleri bu din o ülkelere “yeni” denilebilecek birçok öğeyi taşımakla birlikte, pek çok ülkeye ve özelde Doğ u Anadolu’ya taşıdıkları Manicilik, bu yörelerdeki zengin dini geçmiş nedeniyle fazla orijinal değildir. Ancak bu, söz konusu yörelerde Maniciliğ in kabullenilmediğ i anlamına gelmez. En azından bir kültür olarak kadim inanış ların ilkelerinin pekişmesine neden olmuş olmalıdır.

²⁴ 31 Mart 297 tarihinde İskenderiye’de Maniheistlere karşı *Diocletien fermanı* çıkarılarak Mani’ye ait kayıtları yok edilmesine çalışılmıştır. Mani’nin yok edilen eserleri arasında Süryânî ve Pehlevî dillerinde yazılmış olan Hayat İncili, Hayat Hazinesi, Sapuragan, Pragmateia, Sırlar Kitabı, Devler Kitabı, Mektuplar ve İlâhiler’in bulunduğu bilinmektedir. Ancak, ona ait kayıtlar Mani’nin öğrencileri tarafından kaleme alınan eserlerde parçalar halinde günümüze ulaşabilmistir. Sadece bunların Maniheizm’e ilişkin ilk elden kaynaklardır. Mani’nin Mektupları, İlâhi Kitabı, Hayat İncili Yorumu, Köln Mani Kodeksi ve Vaazlar bunlar arasında zikredilebilir. Sinasi Gündüz, “Mani” , *Din ve İnanç Sözlüğü*, İstanbul 1998, s. 245; Hans Wilhelm Haussing, **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, s. 275; İskender Oymak, “*Maniheizm*”, s. 70; Mehmet Aydın, “*Maniheizm*”, s. 465-466; Haji Murad Bik, **Tarihte İpek Yolunda Ortaya Çıkan Dinler**, Necmettin Erbakan Ün v. Sosyal Bilm. Enst.- Yüksek Lisans Tezi, Konya 2012, s. 62.

Eski Hayaşa'dan İran'a değin gelen süreç içerisinde oldukça zengin bir dini miras üzerinde duran Erzincan ve çevresinde ortaya çıkan Paulikien hareketinin bir tesadüf olmadığını, bunun tarihsel-kültürel bağlarının mevcut olduğunu bilmek gerekir. Nitekim, tarihi boyunca "Doğu" ve "Batı" diye ayrımlanan iki farklı kültür alanı arasında kalan bölgenin karşı direnç refleksleri Ortodoks Hristiyanlığa karşı da kendini göstermiştir. Nasıl ki, Eski İran ya da Roma'dan gelen inançlar bu bölgede kendi geleneksel inanışları ve süre gelen zihniyet dünyası içerisinde algılanıp dönüştürülmüş ise, Mananalıslı (Tercan- Çayırılı yöresi) din adamları da Yeni Ahit'i de bu bölgede yüzyıllardır içselleştirilen düalist bir algıyla okumuşlardır.

Mananalıslı'te ortaya çıkan Paulikien hareketi yalnızca Bizans Ortadoks Hristiyanlığına ya da Doğu Anadolu'da egemen olan Hristiyanlığa karşı salt dini bir tavır olarak göremeyiz. Bu hareketin temelinde yüzyıllar öncesinden beri doğu ve batılı istilacılara karşı olduğu gibi, Khorenli Movses'ten itibaren kendilerini Hayk olarak adlandıran kitlenin kendilerine benzer "Ermenileştirme" çabaları yanı sıra Rumlaştırma çabalarına karşı bölgenin kadim halklarının karşı direnişi bulunmaktadır. En yakın tehlike, IV. yüzyıl içerisinde Kemah- Erzincan arası yerleşimlere gelip konuşlanan ve yöre halkının kadim tapınaklarını talan eden Kirkor Lusoroviç ve ardıllarının asimilasyonudur. Bu nedenle diğer emperyal güç olan Bizans ile zaman zaman ittifak etmek zorunda kalmışlar hatta Bizans ordusuna asker olarak katıldıkları zamanlar olmuştur.

2. HAYAŞA BÖLGESİ HALKLARININ HRİSTİYANLIĞI; PAULİKİENLER VE TULAYLILAR

2.1. PAULİKİENLER

Zerdüş-Mani Geleneği ve Paulikien İlişkisi: Yukarı Ülke-Hayaşa bölgesi (sonraki adlandırmayla Küçük/Batı Armenia /Ermenistan) Pers-Part- Sasani süreçlerinde bu devletlerin batı ucunda yer almaktadır. Önceleri Mithra-Anahita inanç zemininde Zerdüştlükle tanışan bölge, III. yüzyıl sonlarında yine Zerdüş kaynaklı Manicilikle tanışmıştır²⁵. Bölgede Hristiyanlığın yayıldığı yüzyılda eski Mithra ve Anahita tapınakları ve heykellerinin olduğu bilinmesine rağmen, doğrudan Maniciliğe ait olduğunu ifade edebileceğimiz arkeolojik veya yazılı verilere rastlanmaz. Bunun, Maniciliğin soyut öğretiler ağırlıklı bir din olduğundan kaynaklandığı da ileri sürülebilir. Ancak, bölgede III -IV. yüzyıllarda hâlâ Mithra ve Anahita inaçlarına olan bağlılık ve bu inançlara ait öğelerinin varlığı, Maniciliği benimseyenler olsa da, bu dinin yörede egemen din olmadığını, Mithra/Anaitis- Zerdüştlük bağlamında gelen dinî yapıya eklemleştigi söylenebilir.

Hristiyanlığın daha ilk yüzyıllar içerisinde Antakya, Roma ve İstanbul gibi dinî-siyasî merkezler etrafında biri diğerini öteleyen farklı mezheplere doğru kaymıştır. Bu farklılaşma bazı alanlarda çok daha radikal ve genel Ortodoks anlayışlarla "sapık"lıkla nitelenen biçimde ortaya çıkan muhalif gnostik hareketlerle çoğalmıştır. İslâm dininin temel kaynaklarının

²⁵ J. Hamilton- B. Hamilton- Y. Stoyanov, *age*, s. 36.

netliği, Museviliğin ise öncelikle belli bir toplum inhisarında kalmasına karşın Hristiyanlık; İsa'nın tarihsel konumu, ortaya çıkan farklı İnciller, Havarilerin kişisel konumları ve ulaştıkları ülkelerde anlattıkları dini bilgilerin farklı algılanışı, St.Paul gibi bilehare aziz mertebesine çıkarılan figürlerin dini tanıtım yöntemlerinin ortaya çıkardığı sorunlar yanı sıra Anadolu'nun tarihsel-kültürel konumuna bağlı olarak ziyadesiyle birbirinden farklı, içinde karışıklık toplulukların yer aldığı bir tarihe sahiptir. Daha ilk iki yüzyıl içerisinde, örneğin MS. 144' de Sinoplu Marcion tarafından kurulan ve egemen yapılarca "heretik" olarak değerlendirilen, Pontus'tan Azerbaycan'a kadar olan bölgelerde etkisi görülen Marcionizm ile IV. yüzyılda Urfa'da ortaya çıkıp Kapadokya ve Pontos'a kadar yayılan Messalian (Namaz kılanlar) bunlar arasındadır. Marcionizm' ya da Messalian gibi öncül gnostik çıkışlarla daha sonraki Paulukienlik ve Tulaycılık arasında gözle görülür benzerlikler, aralarında karşılıklı etkilenmeler olduğunun da kanıtıdır.²⁶ Karşılaşılan karmaşayı önlemek adına 325 yılında İznik'te yapılan kanonik (sahih İncil seçimi) çabasının da yeterli olamadığı daha sonraları anlaşılmalı, bu ve sonraki konsüllerde siyasal menfaatlerin ön plana alınması nedeniyle yüzyıllarca bu karmaşa sona erdirilememiştir.

Marcionizm gibi Paulikien hareket içinde esas olan düalist düşüncenin varlığı ile Zerdüşt- Manicilik içinde de olan düalist düşüncenin örtüşmektedir. Ancak, Paulikienleri geleneksel eski anlayışla Hristiyanlığı okumuş olmaları ve yorumlamış olmaları, onların doğrudan Zerdüşt ya da Manici olduğunu göstermez. Tüm Paulikien ve Bogomil hareketleri Hristiyan teolojisi içinde kalarak yorumda bulunmuşlardır. Aynı şekilde düalist olan Manicilik de Hristiyanlık değildir. Bu nedenle, birçok Hristiyan Ortodoks ya da Katolik bilim adamlarının "Hristiyan düalistlerin kılık değiştirmiş Maniheiztler" olduğu biçimindeki yargılarının doğrudan geçerliliği yoktur. Buna rağmen, geçmiş temelinde Zerdüşt- Mani anlayışlarının bulunduğu, bölge kültürüne nüfuz eden kadim anlayışlarla bir ilişkisinin olduğunu kabul etmek gerekir. Bu noktada, geçmişle kurulan "ilişki" ile geçmişle olan "doğrudan bağıntı"nın farklı olgular olduğunu bilmek gerekecektir. Dinî inanç ve yargılamalar bu denli keyfi bir mantıkla (bire bir bağıntılarla) ortaya getirildiğinde, üçlü (teslis) esasına dayalı Hristiyanlığın bir değil birçok eski paganist inanışların kılık değişmiş biçimi olduğunu söylemenin de yolu açılacaktır. Kaldı ki Pavlus'un Yeni Ahit'i "bilinenlerden bilinmezlere gitme" mantığıyla yayma çabası; Zeus= Baş Tanrı, Afrodit=Meryem, Apollon=İsa eşlemesi aşikârdır. Bu aşikârlığa rağmen, egemen Hristiyanlığı eski Anadolu-Yunan paganizminin kılık değiştirmiş biçimi olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Sorunun kaynağı, siyasal güç sahibi iktidarların dayatıp konsüllerle meşrulaştırmaya çalıştıkları Hristiyanlık anlayışına karşı, bu dini kendi özerk alanında yorumlayan ve buradan hareketle kendi kültürel kimliğini koruma çabasında bulunan toplum arasındaki çatışmadır. Kaldı ki Paulikienler İsa ve Aziz Paul'e taparcasına bağlanan Hristiyanları kınadıkları gibi Maniheizt

²⁶ Geniş bilgi için bak. Mehmet Çog, *İslâm- Bizans İlişkileri Bağlamında "Pavlikanlar" Üzerine Bir Değerlendirme*, İFD, XIII/2, S.76.

fikirleri de eleştirmekten kaçınmamışlardır.²⁷

Özetle, Mani dini ve ardılarını her zaman için eleştiren Paulikienler ve sonraki dönemde ortaya çıkan Bogomiller doğrudan Manici değillerdi.²⁸ Böyle olmadıkları gibi, düalist düşünceyi sonradan kendine yamayan Manicilik'ten çok daha önceden düalist düşüncenin zaten var olduğu toprakların insanlarıydılar.

Düalist Hristiyanlık ve Gnostik Düşünce. Varlık, olay, mana ve Tanrı gibi konularda gerçeğe ve derin bilgiye erişimin iç keşif ve ilhamla varılabileceğini ön gören anlayışlar, bu insani sezgisel yaklaşımlar Yunanca “gnostik”, İslâmi literatürde “irfanilik” olarak adlandırılır. Sezgi, keşif ve ilhamla ilintili bir anlayışın insanlık tarihi kadar eski olacağı, ancak toplumsal düşüncelerin tanımlanabilme aşamasında bu tür bir adlandırmaya varabileceği açıktır. Soyut-psikolojik bir tutum olan gnostizmin dinlerle olan ilişkisinde “gizem”li bir biçim alacağı açıktır. Bu nedenle batınî hareketler, kozmolojik öğretiler, olgu ya da olayları semboller aracılığıyla yapmayı tercih eden yorumlar gnostik çerçevesi içerisinde görülebilir. İlk Çağ dinlerinde bir biçimde var olan gnostik düşüncelerin, Musevilik, Hristiyanlık ve İslâmiyet gibi dinlerin ortaya çıkışından sonra da ivme kazanmaları, bu dinleri keşif ve ilhama dayalı yorumlama çabalarını ortaya koymaktadır.

Hristiyanlıkla birlikte aynı dönemde ve bu dinin dayandığı toplumsal yapılar içinde gelişen gnostizm, Eski ve Yeni Ahit'in kozmolojik önermelerle yorumlanmasına neden olmuş, ancak “kutsal metinlerin gizemini ortaya çıkardığını, İsa'nın gizli öğretisine ulaştığını” iddia eden Büyük Kilise (İstanbul/Constantinapolis Hagia Sophia katedrali), bu yargılarını sıradan halktan gizlemiştir.²⁹ Hristiyanlığı, siyasal gücü de arkasına alarak kendi tekelinde tutan ruhban elitlerin, gnostik öğretiyi de gizli bir silah gibi ellerinde tuttukları açıktır. Bu gizli/gizemli silah, doğası gereği istenmeyen toplulukların suçlanmasında da bir araç olarak kullanılabilirdi. Nitekim öyle de yapılmış, bazı Hristiyanlar düalistlerin, özellikle Bogomillerin (suçlayıcı biçimde) gnostik oldukları iddia edilmiştir. Oysa ki, ikili oynayan, münafık merkezî Ortodoks Kilisesi gibi, ne Paulikienler ne de Bogomiller, bu anlayışın metinlerine vakıf olmalarına rağmen gizli ya da açık gnostik değildiler.³⁰ Onlar, diğer Ortodokslar gibi İsa'yı kurtarıcı gören, ancak Ortodoks Kilisesi'nden ayrıлып bu dini kendi özerk alanlarında radikal biçimde yorumlama cesaretini gösteren muhalif Hristiyanlardı.

Paulikien Hareketinin Ortaya Çıktığı Bölgenin Genel Konumu. VI. yüzyılda Anadolu büyük oranda siyasi ve dinî anlamda Bizans egemenliğindeydi. Önceleri Manici inanışlara karşı takınılan baskı ve yok etme girişimleri, daha sonraları siyasetle iç içe olan Ortodoks

²⁷ İskender Oymak, *Paulikienlerin Tarihçesi, İnanç Esasları ve Pratikleri (History of the Paulicians, Principles of Belief and Practisals)*, **Dinî Araştırmalar**, XI, s. 138.

²⁸ **BDHDH**, s. 36. Hamilton'lar Paulikienliğin “kesinlikle” Manicilik” olmadığını defaatle vurgulamaktadırlar. Ancak bu “kesinlik” kavramı iki anlayış arasında hiçbir bağ olmadığı biçimiyle algılanabileceği için biz “dolaylı bir ilişki” nin olabilirliğini belirtmek durumunda kaldık.

²⁹ **BDHDH**, s. 37.

³⁰ **BDHDH**, s. 38.

elitlerin Manici diye damgaladıkları Hristiyan düalistlere karşı uygulanmıştır. Siyasi ve dini merkezî otoritenin uğraşmak zorunda kaldıkları temel “sorun”lar içerisinde, bölgeleri arasında etnik ve dinî farklılara sahip Doğu Anadolu da vardı.

Daha önce değinildiği gibi, Doğu Anadolu’da Hristiyanlığın kitlesel olarak kabul edilmişinde III. Tiridates’in önemli bir rolü olmuştur. Hristiyanlığın kabulünde öncü ülkeler arasında sayılan bölgede V. yüzyıldan itibaren İncil ve çeşitli dinî dua kitapları Ermeniceye çevrilmiştir. Böylece Ermeni Kilisesi “Katholikus” adı altında özerk bir yapı oluşmuştur.

Doğu Anadolu, Roma ve İran arasında paylaşımdan doğan sorunlarla, yerel yönetimlerin iki egemen güç arasındaki politik tavırlarıyla iç içeyken, Hristiyanlık anlayışının farklılaşmaya doğru giden biçimiyle de ön plandadır.

VII. yüzyıl ortalarında Doğu Anadolu'ya yapılan Arap-İslâm akınları ve 661’de bölgede etkin olmaları yeni demografik alt üst oluşlara neden olmuştur.

Arap- Bizans Çekişmeleri: Yaptığı pek çok savaş ve kent fetihleri Habib bin Mesleme'nin ününü hayli artırmıştır. Bizans imparatoru II. Constant 653 (H.33) yılında güçlü bir orduyla Erzincan - Erzurum üzerine geldiği zaman yöre reisleri Mesleme'nin yer yer yaptığı anlaşmaların etkisiyle Müslümanlara karşı sempati içinde oldukları için, İmparator’a ancak göstermelik olarak bağlılık ifade etmişler; o gidince tekrar sempatilerini açığa vurmaktan çekinmemişlerdir.³¹ İmparator döndüğü zaman bölgeye güvendiği adamlarından Varazdirots ve daha sonra Sempad’ı vali olarak tayin etmiştir. Sempat, Arap istilalarıyla uğraşmaktansa, onlara vergi vermeyi yeğ tutar. Duruma hiddetlenen İmparator bütün Doğu Anadolu'yu yakıp yıkma kararındayken, dini reis III. Narses'in telkinleriyle yatıştırılabilmektedir.

Sempad'ın yerine atanan yeni Bizans valisi, Arap vergilerinin ağırlığından dolayı doğrudan Bizans'a bağlanmak istemiş, ancak Araplar tarafından tekrar itaate mecbur kılınmıştır. Bu sırada yöredeki bazı Hristiyanlar, özellikle Bizans'ın mezhep yönünden baskıları nedeniyle, 657 yılında resmen Arap yönetiminde olmak istediklerini Muaviye'ye bildirmişlerdir.³²

Müslümanların işgal ettikleri yerlerde yaşayan ve değişik dinde olan insanlara karşı hoşgörülü olmaya çalışmışlar, bu da onları Bizans'a karşı daha avantajlı kılmıştır. Yalnız, kabul etmek gerekir ki, Arap egemenliği, halkları vergiye bağlamaktan ibaret olan basit bir fütühat karakterini aşamamıştır. Hz. Ömer zamanından itibaren Doğu Anadolu'ya yazlı-kışlı pek çok akınlar yapmalarına rağmen, ellerine geçirdikleri kentleri uzun süre muhafaza edebilmekten de aciz kalmışlardır. Bu arada Kemah gibi savunması çok güçlü olan yerlerin fethi de Araplara çok pahalıya mal olmuştur.

Habib bin Mesleme'den sonra, başarısız bir kuşatmayı da Şimşat'ta bulunan Safvan bin Muattal yapmıştı. Aynı şahıs 678 yılında Umayr Bin Hubab'ı da yanına alarak Kemah kalesine yine hücum eder. Umayr'ın şahsi çabası ve kahramanca tavırları karşısında çoşan Arap

³¹ İ.H. Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960, s. 13.

³² İ.H. Konyalı, s. 13.

askerleri, ancak geçici bir başarı sağlayabilmişlerdir. Sonradan kale yeniden Rumların eline geçmiştir.³³

Emevi halifesi I.Velid 'in (705 - 715) kardeşi ünlü komutanlardan ve Hazar fetihleriyle meşhur Mesleme bin Abdülmelik, Kemah Kalesi'ni muhasara ederek Bizans beldelerine saldırılar düzenleyenlerdendir. Fakat, sonuçta Rumlar yine başarılı ve kazançlı çıkmışlardır. Diğer taraftan Habib bin Mesleme ile Safvan bin Muattal'a bağlı askeri güçler Şimşat'ı (Samsat) fethederler. Safvan, Şimşat'da kalırken Habib bin Mesleme oradan Kemh (Kemah) üzerine yürür. Kemah'ı alamayan³⁴ Habib bin Mesleme, Erzurum'a giderek uzun bir süre buranın muhasarasıyla uğraşır. Şehir halkının haraç vermeyi kabul etmesi üzerine bu muhasaradan vazgeçilir.³⁵

Muaviye döneminde kuzey illerinin zaptına ağırlık verilmiş, İslâm orduları bir yandan Afganistan'a yayılırken, diğer yandan Bizans'la olan mücadeleler için "cihat sistemi" kurulmuştur. Muaviye, vali olarak Doğu Anadolu'ya Abdullah bin Numan bin Amr'ı, onun ölümünden sonra da kardeşi Abdulaziz bin Hatim bin Numan'ı atamıştır. Bu dönemde kuzey sınır bölgelerinde askeri güçlerle desteklenen bir hat meydana getirilmiştir. Hat üzerinde kurulan askeri garnizonlar, her an Bizans'ı baskı altına ve denetime alacak bir güce eriştirilmişlerdir. Bizanslılar ise hiç taviz vermeksizin mücadele ederek karşı koymaktan yılmayacaklardır.³⁶

Emevi saltanat politikalarına karşı girişilen hareketlerden Bizans kârlı çıkacağı gibi, Doğu Anadolu topluluklarından bir kısmı da ayaklanarak Arapları zor durumlara sokmuşlardır. II. Justinyanus'un 686 yılında doğuya yaptığı sefer ile Erzincan - Erzurum havalisini almasında bu gelişmelerin rolü büyük olmuştur.³⁷

Bizans'ın Doğu Anadolu'da yeniden elde ettiği üstünlük ancak Abdülmelik'in (685-705) zamanında önlenebilmiştir. Doğu Anadolu'ya vali olarak gönderdiği kardeşi Muhammed bin Mervan, bölgede merkeze karşı politikalar yürütmeye çalışmıştır. Bu politika içerisinde, ayaklandıkları bahanesiyle Hristiyanlarla savaşarak bir kısmını öldürmüş bir kısmını da tutsak almıştır. Belazuri, aynı şekilde sağ kalanların bir bölümünü Ahlat Kilisesi'nde toplayıp tehdit ettiğini yazar. Bölgeye vali olarak atanan Osman bin Velid b. Ebu Muayd, öncelikle Doğu Anadolu'da baş gösteren toplumsal huzursuzluğu gidermeye çalışmıştır. Bölgede iç güvenlik sağlandıktan sonra, Bizans güçleri üzerine gidilmiş ve Sebastopolis'te (Sivas) onları yenilgiye uğratmışlardır.

Halife el-Velid zamanının ünlü kumandanı Mesleme bin Abdülmelik'in emrindeki Arap orduları aynı zamanda Hazar Türkleriyle de mücadele etmiştir.

³³ Belazuri, s. 287.

³⁴ Belazuri, s. 296 - 297.

³⁵ Belazuri, s. 318.

³⁶ Belazuri, s. 331; İ. Hakkı Konyalı, **age**, s. 15.

³⁷ Belazuri, s. 331 - 332.

Süleyman bin Abdülmelik (715 – 717) ve Ömer ibn Abdülaziz zamanlarında, Adi b. Adi b. Umayr ve Hatim bin Numan'ın Doğu Anadolu'ya vali olduklarını Belazuri rivayeten zikreder. Yezid II. (720 – 724) zamanında da Malik bin Saffar Behrani ve Haris bin Amr ile Cerrah bin Abdullah zikredilir³⁸. Cerrah bin Abdullah Hakimi, Hazarlar'la yapılan muharabelerde önemli başarılar elde etmiş, yine bir muharebeden ölmüştür. Hişam (724 – 743), Mesleme b. Abdülmelik'i, Sad Hareşi'yi, Mervan bin Muhammed'i ve Mervan bin Muhammed de halife olduğunda (744 – 750) yerine İshak bin Müslim Doğu Anadolu'nun valiliğine gönderilir.³⁹

VII. yüzyılın ortalarından itibaren aralıksız süren İslâm akınları ve aralıklarla kurdukları egemenlikleri sürecinde kuşkusuz ki çeşitli kopmalar ve yenilgiler de sergilenmiştir. Bazı Bizans imparatorlarının izlediği akılcı politikalar ve düzenledikleri askeri hareketler Arap ordularını güç durumlara sokmuştur. 718 yılında III. Leon (İsavralı), Karasu civarına sokulabildiği gibi, V. Constantinos zamanında 20 bin kişilik bir Bizans kuvveti Malatya üzerine yürümüş, 750 senesinde de Erzurum'u alarak Arap tarafı halkı Mezopotamya'ya sürmüştür.⁴⁰

Arap Tarihçisi Belazuri, H. 149 - 150 (M. 766) yılında yapılan bir Kemah muhasarasını şöyle anlatır: *“EI-Mansur, H. 149'da Bağdat'dan hareket edip, Hadisetü'l - Maysıl(Musul)'a geldi. İlk önce Hasan bin Kahtabe'yi, onun arkasından da Muhammed bin Eş'aş'ı kutsal savaşta (Bizans'a karşı cihat) bulunmak üzere gönderdi. İki komutanın emrindeki kuvvetlere Abbas bin Muhammed'i emir olarak atadı. Abbas'a onlarla beraber Kemh (Kemah) üzerine yürümeyi emretti.*

Muhammed bin Eş'as, Amid (Diyarbakir)'de öldü. Hasan ile Abbas ilerlediler. Malatya'ya vardılar, oradan yiyecek maddeleri yüklettiler. Oradan kalkıp Kemah çevresine geldiler. Abbas, mancınıklar kurmayı emretti. Fakat kaledekiler mancınıklardan atılan taşlardan korunmak üzere, kalelerinin (duvarları) üstüne, dikenli ardıç ağaçları yerleştirdiler. Müslümanları taşladılar. Bu taşların tesiriyle 200 müslüman şehit oldu. Müslümanlar Debbabeler (?) yaparak şiddetli bir surette savaştıktan sonra, kaleyi fethettiler. Abbas bin Muhammed bin Ali ⁴¹ ile birlikte Matar Varrak da bu kutsal savaşlara katıldı.

*Sonradan Rumlar Kemah'ın kapılarını kapattılar.”*⁴²

H. 177 yılında, Şimşat valilerinden Abdullah bin Abd. b. Ebu Ömer, Kemah üzerine

³⁸ Ali Kemalî adını zikretmediği bir yazma eserde, H. 105 vukuatına ilişkin olarak: “... Cengi Cerrac ve Hakan der: Ermeni'ye ve inhizamı Türk ve fethi Kemah bedest Mervan” şeklinde bir alıntı zikreder. Bak. **Erzincan**, s. 24 Not: 1.

³⁹ Belazuri,- s. 300 - 321,

⁴⁰ Ohannes Katagiros –*Tarihi-fasil* 13(ten naklen, Esat Uras, s. 72)

⁴¹ İhtimal ki bu zat halk arasında, günümüze kadar rivayet olarak gelen “Hz. Ali'nin Kemah Boğazı'ndaki kaleyi yarmasıyla” ilgili efsanenin müsebbibidir. Konuyla ilgili olarak bk. “*Kemah Kalesi ve Hz. Ali*”, **Mengüceli Der**, Sayı: 1, s. 17.

⁴² Belazuri, s. 298.

yaptığı seferde, o yılın Rebiülahirinde (Temmuz - 793) kaleyi teslim alır. İslâm ülkesinde Muhammed bin Reşid kargaşalıklarına kadar Müslümanların elinde kalan kale, ahalisinin kentten kaçması veya Ubeydullah bin Akta'nın esir olan oğlunu Rumlardan kurtarmak için takası üzerine yine Bizanslıların eline geçmiştir.

Halife Me'mun zamanında (786 - 838) Abdullah bin Tahir, Kemah kalesini ele geçirir. Şimşat, Kalikale ve Hilat (Ahlat) Hristiyanları patriği Şimşat'da bulunan mülk ve çiftliklerini kurtarmak galesiyle Bizans'ın yanında Araplar'a karşı mücadele edip, bu kalenin kurtarılmasına çalışmıştır.⁴³

Hz. Ali zamanında artan iç karışıklıklar nedeniyle Doğu Anadolu fetih hareketlerinde durgunluk yaşanmıştır. O sırada Azerbaycan'da savaşmakta olan Eş'as bin Kays'ı, halife olduğunda Doğu Anadolu'ya vali tayin eden Hz. Ali, Muaviye ile olan mücadelelerinde ihtiyaç duyduğu için onu geri çağırmıştır.⁴⁴

Arap akınları öncesinde de doğudan batıya çeşitli göçler olduğu bilinmektedir. Bu dönem göçleri Bizans'ın egemenlik alanlarına kadar nüfuz etmiş, çoğunluğu Trabzon- Kayseri arası hat üzerinde, yani Armenia'nın batısında (Armeniakon) tutulmaya çalışılmıştır. Ancak, Bizans'ın bu kitleler üzerine uyguladığı dinî baskıya karşın⁴⁵ Müslüman yöneticilerin geleneksel tüm eski inançlar karşı gösterdikleri tolerans, göçleri tersine çevirmiş, batıya gelenler tekrar yurtlarına dönmüşlerdir⁴⁶.

Erzincan ve çevresinde yaşayan halkların homojen bir Hristiyan algı içinde olduğu söylenemez. Bizans'ın savunma hattı olarak önem verdiği Satala – Arauraka- Cengerli- Zımara boyunca merkezî kiliseye bağlılık esas iken, Tortan dahil (Kirikor Lusoroviç ailesi ve III. Tridat'ın defnedildiği yer olarak) Erzincan Ovası kıyılarında yer alan köy ve kasabalar ile Erzincan– Kemah arasındaki stratejik yerleşimler Ermeni Katolikosluğuna bağlıydı. Ancak, elinde siyasal güç olmayan, zorunluluk nedeniyle ses çıkaramayan, egemen düzene karşı⁴⁷ halkın büyük bir bölümü, kendi dinî ve etnik kültürünü dayatan her iki otoriteye içten ve sıcak bakmıyordu. Paulikien hareket bu koşullar altında doğmuştur.

Merkezi Ermeni ve Bizans Kilisesi'ne karşı yine Hayaşa Bölgesi'nde ortaya çıkan Tulaycılar (Tondrakyan) gibi başka muhalif hareketler de vardı. Tulayl adı, Mananaği'ye (Vican) bağlı Tulayl köyünden gelmektedir. Aşağıda bu harekete de yer verilecektir.

⁴³Belazuri, s. 330; İA., *Es'as bin Kays* mad.

⁴⁴ Belazuri, s. 330; S. F. Mahmud, *İslam Tarihi*, (çev. A. Kevenoğlu), İstanbul 1962, s. 44 - 45.

⁴⁵ Y. Stoyanov, *BDHDH*'nin Türkçe baskı için yazdığı –önsöz-, s.17.

⁴⁶ *BDHDH*, s. 41.

⁴⁷ G. A.Bournouatian, *Ermeni Tarihi*, (çev. E. Abadoğlu- O. Kılıçdağı), İstanbul 2011, s.85.

PAULİKİEN HAREKETİN DOĞUŞU, NİTELİĞİ VE TARİHÇESİ

Paulikienler haklarındaki bilgiler önemli ölçüde Grek kaynaklarına dayanır.⁴⁸ Bu Eski Hayaşa ülkesi Hristiyanlığına karşı saldıranlar arasında bulunan Ermeni Katolikosluğuna bağlı kaynaklar da yeterli bilgi vermez. Verdikleri bilgiler ise onlara nasıl saldırdıkları ya da onları Hristiyan asiler olarak görmeleriyle ilgilidir.

Bizans Ortodoks ilahiyatçıları tarafından, İmparator II. Constans zamanında (641- 648) doğan Mananalisli Constantine'i Hristiyan düalizminin kurucusu kabul ederler. Constantine, İncil dahil Hristiyanlığa ait çeşitli kitapları Suriye'de tutuklu iken daha sonra Mananalis'e gelerek misafir olan bir papaz aracılığıyla edindiği kaydedilir.

Paulikyen/Pavlikyen adının neden geldiği konusu tartışmalıdır.⁴⁹ Hayaşa bölgesi Hristiyan düalistlere bu ad Ortodokslar tarafından verilmiştir. Onların Hristiyanlık, Mecusilik ve Manicilik arasında orta bir yol seçtiklerini vurgulayan İslâm tarihçisi Mesudi ile çağdaş araştırmacıların bazıları Paulikien adının Samsatlı Paul'le ilişkilendirir.⁵⁰ Akla yakın bir açıklama, bu hareketin VIII. yüzyılda yaşayan önderlerinden Paul'e alaycı bir gönderme

⁴⁸ Paulikenlerin inancı ve tarihi hakkında en önemli kaynağın Sicilyalı Peter'in "History of the Manichaeans who are also called Paulicians" in olduğu konusunda ve diğerleri için bk. BDHDH, s. 41-43. Ayrıca bu çalışmada belirtilen Latince, Yunanca ve diğer dillerde neşredilen bibliyografya için s. 479-485.

Paulikenler ve diğer Hristiyan Düalist hareketlere ilişkin derli toplu bir tarihçe ile ilgili metinlerin bir arada sunulduğu en kapsamlı çalışma; Yuri Stoyanov'un Slav metinlerinin İngilizceye çevirisinde katkıda bulunduğu *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World C.650-C.1405*, Janet Hamilton ve Bernard Hamilton'a aittir. Kitap, Leyla Kuzucular tarafından (Bizans Döneminde- 650-1405- Hristiyan Düalist Heretikler) Türkçeye çevrilmiştir (Yurt kitap-Yayın, Ankara 2010). Biz, Paulikenler ve diğer Hristiyan Heretikler konusunda L. Kuzucular'ın oldukça yetkin olan çevirisini esas aldık, yapılan sair çevirileri dikkate almadık. Adı geçen kitapta Sicilyalı Peter'in Tarihi s. 129-168. sayfalarda yer almıştır. Hamilton'ların -Tarihsel Giriş- bölümüne yaptığımız atıflarda BDHDH kısaltmasıyla ile S. Peter'in ifadeleri, metnin kendi paragraf no'ları verilerek (örn. S.Peter, Historia, 20) kullanılmıştır.

Anılan eserin çeviri saptırması ve bazı mezhep ya da inanışların suistimaline ilişkin etik dışı tutum ve bilimsellikten uzak neşriyat kirliliği için BDHDH, -Yayınveinin Önsöz- , s. 9-not. Ayrıca, Hamza Aksüt'ün haklı ve yerinde eleştirileri için bk. www.zohreanaform, Zöhre Ana Form, www.alevicanlar.net

⁴⁹ Gibbon, bu adın "Aziz Pavlus'un öğrencileri" anlamına geldiğini belirtir. Paulikienlerin bu kişi için besledikleri özel ilgi ve tüm Paulikien önderlerinin Aziz Pavlus'un öğrencilerinden birinin adını almaları bu görüşün dayanağı olmaktadır. Ancak, "Samsat'lı Pavlus'un izleyicileri" anlamına geldiği de ileri sürülmüştür. Armenian Soviet Encyclopedia, *Armenian SSR: Armenian Academy of Sciences*, Yerevan1983, cilt IX, s., 140-141; Fred C. Conybeare, s.CV-CVII; Leon Arpee, The Armenian Awakening, A History of Armenian Church 1820-1860, London 1909, s.63; Samsatlı Pavlus 200 ile 275 yılları arasında yaşamış, 260 ile 268 yılları arasında Antakya patrikliği yapmış Hristiyan din adamıdır. Evlatlık edinme anlamında (adoptionizm) görüşünün öncülüdür. Antakya Sinod'u tarafından sapkın olarak değerlendirilerek 268 yılında görevinden alınmıştır. Ancak, Samsat'lı Pavlus'un öğretisi ile Paulikienlerin doğrudan bağlantısı yoktur. Photius'un aktardıklarına göre ise, Samsatlı Kallinice adlı Manici bir kadın Pavlus ve Yohan adlı iki oğlunu bu öğretiyi yaymak üzere Ermenistan'a göndermiştir ve Paulikienlerin adı işte bu Pavlus'den gelmektedir. Paul Lemerle, **Byzantine Humanism**, Canberra 1986, s. 81-84.

⁵⁰ İskender Oymak, *Paulikienlerin Tarihçesi*,... s. 137.

yapılarak (Paulikianoı= küçük, alçak Paul'un takipçileri) verildiği biçimindedir.⁵¹ Paulikien adını bu hareketin mensuplarına başkalarının verdiği düşünüldüğünde, adın nerden kaynaklandığının çok da önemi olmamaktadır. Onlar kendilerini “*evrensel havari kilisesinin üyeleri*” olarak görmüşlerdir. Her ne kadar Paulikienlik ve Tulaycılığın iz ve etkileri zaman içerisinde Azerbaycan'dan Suriye'ye, Anadolu'dan Avrupa'ya kadar geniş bir alanda görülse de, gelişip büyüdüğü çekirdek alanın Tercan- Mans, Divriği- Şebinkarahisar, Malatya arasında olması nedeniyle biz bu harekete “Hayaşa Hristiyanlığı” da demeyi uygun gördük.

Constantin-Silvanus ve Paulikien Didaskaloslar (öğretmenler): Paulikienler hakkında temel kaynağın yazarı Sicilyalı Peter'in onlardan dinlediği bilgilere dayanarak Constantin'in Batı Armenia'daki Mananalıs'te (bugünkü Mans, resmî- uydurma adı Çayırılı) doğduğunu öğreniyoruz.⁵² Bu bölgenin hristiyanlarından biri olan Constantin, Yeni Ahit ve St. Paul'un mektupları gibi ana kaynakları konuk ettiği papaz yardımcısı olan bir keşişten elde etmiştir.⁵³

Peter, İmparator'un emriyle Paulikien hareketi öğrenip rapor tutan birisi olarak dini yorumları tartışmaya açık olsa da, verdiği tarihsel kayıtlar güvenilirdir. Zira ona anlatılan olaylar ile imparatorluğun doğu bölgelerinde meydana gelen askeri ve politik olaylarla büyük oranda örtüşmektedir.

İncil metninin ve ana kaynaklarının Constantin ve ilk Paulikien didaskalosların ellerinde olmasının sembolik bir önemi de vardır. Bu, Hristiyan kültür tarihinde “gerçek havari geleneğinin yeniden keşfi” anlamını içermektedir.

Constantin, Hristiyanlığın yeniden yorumlanması ve inşası adına giriştiği çabayı devam ettirmek ve bunu yaymak için Şebinkarahisar (Colonea/Kolonya) yakınındaki Cibossa'ya (Kibossa) gider. Bu dönem (İmp. Constans II- 654-655) Bizans yönetiminin Doğu Anadolu'da yeniden idari yapılanmaya gittiği zamanla örtüşmektedir. Gerek Şebinkarahisar ve gerekse Mananalıs ve çevresi Bizans'a bağlı idari bölge olduğu için, iki yer arasında geçilmesi gereken siyasal bir sınır yoktur⁵⁴.

Constantin burada Havariler Kitabını öğrencilerine gösterip o döneme gönderme yaparak kendisinin “Silvanus” olduğunu söyler. Cibossa'da göreve başladığı yaklaşık tarih 655'

⁵¹ Hamilton, **BDHDH**'nin Türkçe baskı için yazdığı –önsöz-, s.13; Sakin Özışık, s.42-43.

⁵² Kaynaklarda (bk. B. Hamilton, s. 49) “Samsat bölgesine bağlı Mananalıs köyü” ibaresi geçer ki, Samsat dinî ya da politik bölge olarak IV. Yüzyıldan itibaren bağlı alanları sürekli değişen bölgeler arasındadır. Bu değişiklikler içerisinde köy olmaktan bölge olmaya evrilen Mananalıs müstakil idari bir alan olmuştur. Geniş bilgi için bk. E. Honigmann, s. 5, 16, 21 vd. Ayrıca ilgili haritalar.

⁵³ Hristiyan tarihi uzmanı Samuel Vila'a göre M.S. 660 yılında Constantin'e kendi evinde kabul ettiği bir kilise yetkilisinin kendi avuçlarına altın değerinde bir kitap olan Yeni Ahit'i bırakmıştır. Constantine bu kitabı okuyunca Mesih'in kurtuluş planını anlamış ve onu diğerleriyle paylaşmayı arzulamış ve etrafında vaizler ve diğer inananları toplayarak bu gün Paulikienler diye bilinen grubun tohumlarını atmıştı. Samuel Vila, **A las fuentes del cristianismo**, Madrid 1976, s. 203.

⁵⁴ J. Laurent, **L'Armenie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête Arabe jusqu'en 886**, Fortemoing-Paris 1919, s. 90, n. 1.

tir⁵⁵ ve bu tarihten sonra Constantin-Silvanus olarak da anılır. Kendini Silvanus olarak adlandırması, onun “yeni bir dönemde yeni bir adlandırmaya” duyduğu geleneksel ihtiyaçtan ve yeni bir manastır sistemi kurması amacıyla kaynaklandığı anlaşılmaktadır.⁵⁶ Öğrencileri de onun öğretisine uygun hareket ederek kurdukları kiliselere St. Paul’un ziyaret ettiği yerlerin adlarını vermişler, bir anlamda gerçek Apostolik Kilise’nin kendileri tarafından kurulduğu algısını yaratmaya çalışmışlardır.

Constantin-Silvanus’un Şebinkarahisar’a gidişinin ve bu yörede yirmi yedi yıl süreyle vaizlik yapmasının nedenleri üzerinde ayrıca durmak gerekir.

Constantin-Silvanus’un Şebinkarahisar tarafına gitmeden önce bulunduğu yörede ve hatta Doğu Anadolu’nun kuzey doğu alanlarında (Caspian Albania) düşüncelerinin yayılıp kökleşmesi için faaliyet gösterdiğini Ermeni kayıtları da doğrular. Örneğin 719 yılında Dvin’deki bir kilisede, Paulikienleri suçlu ilan edildiği bir toplantıya başkanlık eden Ermenistan Katolikus Ojunlu John (717-728), Paulikienler aleyhine bir risale yazmış, “*ebedi ateşin soyları ve şeytanın çocukları*” diye onlara karşı kin ve nefret kusulan bu risalesinde Paulikienleri daha önceden Ermeni Katolikus Nerses (641-661) tarafından uyarıldıklarını belirtmiştir.⁵⁷ Katolikus Nerses’in dönemi ile Constantin’in 655’ten önce Mananalıs’te bulunduğu dönem örtüşmektedir. Ojunlu John’un risalesinde Doğu Anadolu’nun kuzey doğusuna sürülen Ortodoks Kilisesi’nden bazı ikonoklastların da Paulikienlere katıldığını yazar.⁵⁸ Bu bilgi XII. yüzyıl Ermeni tarihçisi Ani’li Samuel tarafından da doğrulanır. Buradan hareketle, Paulikien hareketin daha ilk ortaya çıkışından itibaren bölgede yayılma kudretini gösterdiği anlaşılmaktadır. Ancak, Kuzeydoğu Doğu Anadolu merkezli Ermeni Kilisesi’nin Paulikienlere saldırıları kesintisiz devam etmiş, Nerses’ten sonra Ermeni Katolikus Elias (703-717) zamanında ve sonrasında “yasa dışı” ilan edilen Paulikienler (Ermenilerin *Payl-i keanklar*, Arapların ise *El-Baylikâni* veya *El-Bayâlika* diye andıkları) sürekli baskılara uğramışlardır⁵⁹. Nitekim, Ojunlu John’un onların “*ülkenin çeşitli bölgelerinde saklandılar*” ifadesi, Paulikienlere yapılan saldırıların fiili şiddet seviyesinde olduğunu göstermektedir.

Başta Ermeni Kilisesi mensuplarına ait kaynaklar olmak üzere, Paulikien harekete karşı yapılanlar kayıtlıdır. Constantin-Silvanus’un Şebinkarahisar tarafına gidişinin en önemli nedenleri arasında onun baskılara maruz kalmış olduğunu göstermektedir. Bu durum Bizans Ortodoks Kilisesi’nin Paulikienlere karşı tolerans gösterdikleri anlamına gelmese de Şebinkarahisar ve çevresindeki dini-düşünce atmosferinin görece uygun olduğunu göstermektedir. Dahası bu yöre geçmişte Hayaşa Krallığı’nın ilişkide olduğu, Erzincan’la organik bağı olan Mithra-Anahita geleneklerinin köklü olarak yaşatıldığı ve hatta

⁵⁵ P. Lemerle, *L’Histoire des Pauliciens d’Asie Mineure d’après les sources grecques*, T& M 5 (1973), s. 84.

⁵⁶ BDHDH, s. 53.

⁵⁷ L. Arpee, s. 65; İ. Oymak, s. 140.

⁵⁸ *The Key of Truth*, Ed. F. C. Conybeare, *A manual of the Paulician church of Armenia*, Clarendon Press, Oxford 1898, Ek IV, S. 152-4.

⁵⁹ BDHDH, s. 55.

Hristiyanlık öncesinde Zela'da Anahit adına önemli bir kült merkezi olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

Bizans Egemenliği Sürecinde Dini ve Ticari Gelişmeler: IV. yüzyılın başlarından itibaren Doğu Anadolu'da yerleşen Hristiyanlık, prensip olarak bölgenin resmi dini olmuş ve Krikor Lusavoriç'ten son erkek torunu Sahak'a kadar (439) gelen ruhani reisler, bu dinin kökleşmesini temin etmişlerdir. İlk ruhani reislerin ana merkezi Muş'taki Ardaşat, daha sonra Eçmiyazin ve oradan Tovın'e nakledilmiştir. VII. yüzyılda ise tekrar Eçmiyazin olmuştur. Ortaçağlar süresince Bizans'ın çeşitli bölgelerinde ve Doğu Anadolu'da diğer ekonomik ve toplumsal kurumlardan daha etkin olan Hristiyan örgütlenmesidir ve başlangıçta Edessa'nın (Urfa) önemli bir ağırlığı vardır.

Bizans İmparatorluğu'nda da aynı yüzyılın sonlarında kendini kabul ettiren Hristiyanlık, Doğu Roma ve Batı Roma farklılaşmasını derinleştiren unsurlardan biridir. Yine Hristiyanlık, Doğu Anadolu ve civar mıntikalarda değişik tezahürler içerisinde kabullenilmesi yüzünden; Doğu Roma ve Doğu Anadolu farklılığını çok daha ileri boyutlara çıkarmıştır. Hellen birliği ise, Ortodoks Kilisesi'nin indirdiği son darbeden de önce Anadolu'da yaşayan ve çok çeşili diller konuşan topluluklarca zaten geçersiz bir zihniyet olarak adı yok olmaya mahkum bırakılmıştır.

Doğu toplumları V. ve VII. yüzyıllar süresince İmparatorluk Kilisesi'nden değişik ve ondan ayrı bir gelişme seyri geçirmiştir. Bunun yanı sıra imparatorluk diniyle kaynaşmayan bazı mezhep mensupları da Doğu'ya sığınmışlardır. Öyle ki doğu, eski Zerdüş ve benzeri dinlerin izlerini ve kendi yerel putperest ananelerinin kalıntılarını barındıran bir yer olarak, madurların kendi inançlarını yaşayabilmek için gelenlerin bir sığınaktır. Bu bölgede dinler özgünleşerek yeni mezhep formları içinde yaşanabildiği gibi, farklı din ve mezhepler arası ilişkilerle yeni anlayışlara varılabiliyordu.

Daha önce sözünü ettiğimiz Gnostisizm dini düşünce hareketlerinden sonra, Doğu Anadolu da dahil, Mısır ve Suriye'nin batısında Monofizist⁶⁰ mezhebindeyken; Doğu Suriye üzerindeki toplumlar ve İran kesimlerinde Nestorilik⁶¹ mezhebi hakimdi⁶².

İmparatorluk Kilisesiyle zaman zaman ters düşen Ermeni Kilisesi, aynı şekilde 451'de Khalkedon'da (Kadıköy) toplanan ruhani reislerin kararlarını da kabul etmemişlerdir. Bunlar Hz. İsa'da iki tabiatı kabul etmemekle beraber, O'nda, baba ile aynı nitelik ve öz, bir kişilik, Tanrılık görürler. A'raf'a (Purgarorice) inanmazlar. Papa'nın günah çıkarmak yetkisini reddederler. Ancak, eskiden beri var olan eski inanç kaidelerinden bir kısmını (-Madagdenen hayvanı kurban etmek gibi) korurlar. Bunlar söz konusu farkların bir kısmıdır.

VI. yüzyıl Monofizist mezhebinin altın çağıdır. İmparatorluğa karşı devamlı direnmişler ve kendi kültür-edebiyat, manastır hayatlarını geliştirmişlerdir. Diğer bir deyimle,

⁶⁰ Monofizist: Tanrı, İsa ve Kutsal Ruh'un İsa 'da özümlemlenip tecelli elmesi meyanındaki mezhep fikri.

⁶¹ Nestorilik: İsa'nın tanrısal nitelikli fakat tanrı değil; anası Meryem gibi kul olduğunu savunan mezhep. Günümüzde Mar Şıman adını verdikleri bir patrikliğe bağlı olarak hayat sürerler.

⁶² C. Dawson, **Batının Oluşumu**, s. 156 – 157; Felicen Challenge, **Dinler Tarihi**, s. 273.

kolonizatör grup ve parti olmaktan çıkarak örgütlü kurum hâline gelmişlerdir.

Bizanslılar ve Monofozist mensupları dinen birleşmek hususunda beş kez teşebbüste bulunmuşlarsa da birleşememişlerdir. ⁶³

Justinianus zamanında yapılan birleşme hareketlerinin sonunda, İmparatorluk hiddetlenerek bazı Monofizist papazlardan görevlerini geri almış, eyaletlerindeki pek çok manastır, askerler tarafından işgal ettirilmiştir. O sırada karşı gelmeleri yüzünden bazı din adamları öldürülmüştür. Boşa giden ikinci teşebbüs, Heraklius, İran seferine çıktığı zaman Ermeni Katogirosu Yez'i Erzuruma çağırarak (629) yapmıştır.

Manastırlar ve Manastırların İşlevi. Bizans Hristiyanlığının doğudaki varlığını ve bunun etki sınırını izleyebilmemizi sağlayan somut veriler, Bizans Ermenistanı'nda yapılan kilise ve manastır kalıntılarıdır. Başta Erzincan ve çevresi olmak üzere, Bizans'ın merkezine daha yakın olan bu alanlarda ve özellikle hakim alanlarda oldukça muhkem kilise ve manastırlara rastlanmaktadır. Carsaga kenti kilisesinin temelleri ve Kurtlutepe Manastırı (V – VII. Yy) bunu ortaya koyan örnekler arasındadır.

Manastır, Hristiyanların hayatında dini düşünce ve duygu dünyasında önemli bir olgu olarak görülür. İlk olarak Hristiyanlığı yaymak amacıyla olan keşişliğin yerleşim merkezi olarak ortaya çıkan manastırlar, zamanında sadece dini vecd uğruna toplanma yerleri olmaktan başka, değişik fonksiyonları da yerine getiren kuruluşlardı.

Manastırlar, eğitici özelliklerinin olması nedeniyle, Batı için anlamlı olan Orta Çağ'ın kendine has düşünce yapısında belki en önemli rolü oynamışlardır. Pek çoğunun dağ başlarında ve ulaşılması zor mıntikalarda kurulmuş olması; vecd için uygunluğu (dünyadan el-etek çekip, sosyal gelişmelerle beraber ortaya çıkan teferruatlardan uzaklaşma arzusu) ve ilk asırlarda dindarların (Hristiyan) saldırılara karşı güvenli görülmesiyle izah edilebilir.

Manastırlarda yaşayan zümre, aynı zamanda çevresinin (eğer müsaitse) topraklarını ekip biçmek işiyle bilfiil uğraşmışlardır. Çalışma içerisindeki bir kısım insanlar, “Azizlerin” hizmetinde olmaktan adeta memnun kalmakta ve binlerce yükseklikteki binaların yapımı için gereken koca taş kütlelerinin taşınmasında hiçbir beis görmedikleri gibi, zaruri yeme ihtiyaçlarının üretilmesi işinden de zevk almış olmalıydılar.

Giderek toplumda üstün bir mevki edinen manastırlar, tarım - ziraat merkezi (ki tesadüf ettiğimiz bazıları gerçekten de eski kervan yolları güzergahları üzerindedirler) ve hatta para - kredi sistemleri dahi vücuda getirebilen ekonomik girişkenlikleri sayesinde bir tür banka veya sigorta hüviyetini kazanmışlardır. Manastırların mevki ve vecd cazibesi, yer yer bazı bürokrasi veya feodal bazı yüksek zümrenin bile sürekli olarak dünyevi işlerden sıyrılıp, buralara kapanmasına vesile olmuştur ⁶⁴.

Bizans Dönemi Ticari Gelişmeler ve Ticari Yollar: Bizans, Doğu Anadolu'da her ne

⁶³ C. Dawson, a g e s. 157.

⁶⁴ E. Uras, a g e s. 128 – 129.

kadar mezhepler için yapmak arzusunda olduğu barışı sağlayamamışsa da, özellikle Justinianus zamanında iktisadi işler ve ticari öneme haiz yollar, belirli bir disiplin ve düzene sokulabilmiştir. Doğu Anadolu'da büyük askeri ve sivil reformlar vücuda getiren Justinianus'un amacı, bölgeyi yerel inanç ve adetlerden arınmış normal bir Bizans eyaleti yapmaktır. ⁶⁵

Yine bu asırlarda Bizans'ın doğu kesimleri, yollar ağı bakımından desteklenip çoğalması oranında yeni yerleşme merkezlerine kavuşulmuştur. Sönük kalan bazı yerler ise gelişip yavaş yavaş şehir ve hatta piskoposluk mevkiine yükselmişlerdir. Bizans ülkesinin başka yörelerindeki posta teşkilatları ihmal edilebilmesine rağmen Justinianus zamanında doğuya giden yollar her zaman önemli görülmüştür.⁶⁶ Justinianus döneminde güzergahları belirginleşen yollar, güvenlik ve işlevselliği açısından örgütlenmiş, uzun yıllar ticaret ve ulaşımında yeterli kapasitede olduklarını göstereceklerdir. Zaman içerisinde bazı yolların eski önemlerini yitirdiği, bunların üzerinde bulunan yerleşimlerin de gerilediği ya da tümüyle terk edildiği bilinmektedir.

VI. yüzyılda ticaret hayatında görülen ilerlemeler, bazı kentlerde, alt yapı donanımlarının yeniden ele alınmasını gerektirmiştir. Yerleşimlerin mimari dokusunda yapılan dönüştürmeler yanı sıra tuğla yada taş malzemelerden yapılmış su kanalları ve su yolları yapılmıştır. Günümüze kadar gelebilen bu su borularının bir kısmı oldukça uzak mesafeler arasına döşenmiştir. Anlaşıyor ki, Roma - Bizans dönemlerinin mühendisleri, şehirlerin ihtiyaç duydukları suların uzaklardan getirilmesinde büyük çaba göstermişlerdir. ⁶⁷

Özellikle sınır alanlarında stratejik önemde olan bazı kentlerin ulaşım ve su sorununda güçlük çekilen mevkilerde iskan edildikleri görülmektedir. bölgelerinde bulunanlar için) stratejik bazı hesaplar etki etmekteydi. Bazı yerleşim merkezlerinin yol kenarlarında konumlanması isteği de su sorununun çözümünde güçlüklerle neden olmuştur.

Orta Asya, Ön Asya, Hindistan ve hatta Çin'den gelen ticaret kervanlarının ana yollarından biri üzerinde kurulu Erzincan, gelişmesini önemli ölçüde bulunduğu konuma borçludur. VI. yüzyılda Batı Çin'den ipekli dokumalar getirilmekteydi. Çeşitli uluslara mensup kimselerce el değiştirilerek gelen mallar, İran'ın kuzeyindeki panayır yerlerine ve Hazar iç denizinin güney bölgelerine geliyordu. Buradaki pazar yerlerini İranlılar ve bir aradan sonra Türkler (Efhalit Hunlarının) ellerine geçirmişlerdir. 457 yılında İran devletinin Türk güçleri karşısında yenilmesinden sonra, pazar yerleri de el değiştirmiştir. ⁶⁸

⁶⁵ C. Dawson, **a g e** s. 103 - 106.

⁶⁶ A. A. Vasıliev, **a g e** I, s. 393 - 394.

⁶⁷ W. M. Ramsay, **a g e** s. 219.

⁶⁸ W. Heyd. Yakın Doğu Ticaret Tarihi, s. 5.6.

İran'ın kuzeyinden gelen ana kervan tarihi İpek Yolu daha sonra Bizans - İran ticaret antlaşmaları sırasında belirtilen kontrol merkezlerine uğramak mecburiyetindeydi. Bu gümrük merkezlerine sahip olan kentlerden Artaxate, bilhassa Erzincan'ı ilgilendiren ve onunla organik ticari bağı olan bir yerleşimdi. Bu yer aynı zamanda Hint - İran mallarının mübadele merkezidir⁶⁹.

Bazen İran - Bizans arasında çıkan savaşlardan dolayı bu yerlerde ticari ilişkilerde önemli aksamalar oluyordu. Justinian, kargaşa döneminde kara yollarının düzeninde gösterdiği başarıyı, ne var ki deniz yollarında gösterememiştir⁷⁰. Bu, aynı zamanda, Erzincan - Trabzon yolunun doğu - batı yoluna kıyasla daha geride olduğu anlamına gelmektedir. Ayrıca savaşlar, yol güzergahları üzerinde kurulu kentleri diğer iç kesimlerde bulunanlara oranla daha fazla etkilemekteydi.

Kentin taşıdığı eski isimlerden biri de "Aziris" tir⁷¹. Yörenin merkez yerleşimi olan Arzinga/Erzinga'nın, IV. yüzyıl yazarı Agathange'nin eserinde "Ezez" olabileceği ihtimaline de değinilir⁷². Ptolemy'de Fırat boyları ve yöre üzerindeki (Akilisen) şehirlerden biri de "Aziris" tir. Aynı bölge civarları üzerinde Aziris adıyla başkaca herhangi bir yerin tespiti şimdiki kadar mümkün olmamıştır.

Zaman içerisinde ve bilhassa halkların dil yapıları kentin orijinal isminde bazen büyük, bazen küçük değişikliklere yol açan farklılıklar getirmiştir. Eski Grek yazarlarınca "Akilisen", yine dönemin sair metinlerinde "Yegegiats"; Erzincan'ı, daha doğrusu, Erzincan'ın merkez olduğu yakın çevresiyle birlikte coğrafi bir bölgeyi ifade eder. "Akilisen/ Yegegiats eyaletindeki Erez/ Eriza" gibi.

Bizans, Ermeni ve Arap etkisiyle büyük değişikliklere uğrayan yer isimlerinin hangi nedenlerle değişime uğratıldığını kolaylıkla kestiremiyoruz⁷³. Ancak, bunda, Erzincan'ın

Erzincan yöresinde bulunan Roma heykeli (8.5x2.7). Açık kiremit renginde pişmiş toprak kadın figürünü dizden itibaren alt kısmı eksik mantolu, baş örtülü ve kucağında çocuk taşımaktadır.

⁶⁹ W. Heyd, *Age* a. g. e., s. 7, not: 14.

⁷⁰ W. Heyd, *Age* s. 8.

⁷¹ Ptolamy, *V*, 13.

⁷² Urfalı Mateos, s. 81- not 198.

⁷³ C. Cahen, *Osm. Önce And. Da Türkler*, s. 191.

belirli tarihlerde piskoposluk merkezi ya da siyasal yönetim merkezi olması da etkilidir. Uzak ya da yakın tarihlerde, egemenliklerini vurgulama hevesindeki totaliter yönetimlerin yer isimlerini değiştirme girişimlerine zaman zaman rastlanmaktadır.

Constantin - Silvanus'un Öldürülüşü ve Titus Simon: Yirmi yedi yıl Şebinkarahisar'da vaizlik yapan Constantin-Silvanus'un bu süreçte pek çok taraftar kazandığına kuşku yoktur. Bu gelişmeler Ortodoks Kilisesini, dolayısıyla İmparatorluğu tedirgin edecektir. Harekete geçen İmparator II. Constantin, Constantin-Silvanus'un Ortodoks Kilisesi ile uzlaşmalarını

Açık Kiremit renginde pişmiş toprak çocuklu kadın figürinidir(11.5). Boyundan kırık iki parça halindedir.

sağlamak, daha doğrusu, onların merkezî kilisenin yasalarına uymaları yolunda ikna edilmeleri için Symeon (Simon) adında bir görevliyi bölgeye gönderir. Paulikienleri taviz vermelerini sağlamanın bir şartı olarak görülmüş olmalı ki, Manicilikle suçlanan Constantin- Silvanus hakkında yapılan ihbarları değerlendiren İmparator onu öldürtür. Sicilyalı Peter, Paulikienleri anlattıkları doğrultuda her ne kadar onun taşlanarak öldürüldüğünü yazsa da bunun doğruluğu şüphelidir. Çünkü Bizans yasalarında taşlanarak öldürme olmadığı gibi Maniheiztler için bu tür ceza verileceğine ilişkin her hangi bir kayıt da yoktur. Büyük ihtimalle, liderlerinin ölüm biçimini ilk Hristiyan şehit Stephan'le ilişkilendirmek için bu olay Paulikienleri kendi yakıştırmalarıdır.⁷⁴

Constantin-Silvanus'un idamından sonra Ortodoks din adamları lidersiz kalan Paulikien mensuplarına "hatalarından!" dönmeleri için yardım eli uzatırlar. Ortodoks ve Paulikien din adamları

arasında çok sayıda diyalog ve tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmalara şahit olan Simon İstanbul'a dönmüş, ancak Paulikienleri görüşlerinden derin bir biçimde etkilenmiştir. Üç yıl

⁷⁴ BDHDH, s. 52. **Stephan:** Taşlanarak öldürülen ilk Hristiyan şehittir. Müsebbibi Tarsus'ta bir Yahudi ailesinin çocuğu olarak doğan Paul'dür (ölm. MS 67). Bu Paul (Pavlus), Hristiyanlığa inananlara zulmüyle ünlüdür. Stephan'ın taşlanarak öldürülmesindeki rolü ve gösterdiği sevinç, Kiliselere düzenlediği baskınlar ve yaptığı Hristiyan tutuklamalar, Hristiyan oluşundan sonra da unutulmamıştır. Paul hakkında sonradan uydurulan bir rivayete göre Şam'a kaçan Hristiyanların peşinden giderken İsa'yı rüyasında görmüş ve inayete ermiştir. İsa'dan sonra St. Piyer ile birlikte kurumsal Hristiyanlığın iki önemli kurucusundan biri olarak kabul edilir. Hristiyanlığı kendi algıladığı biçimde yaymak için üç kez uzun yolculuğa çıkmıştır. Antakya, Pisidya Efes, Galatya, Makedonya ve Korint gibi yerlere uğrayarak buraların meclislerine mektuplar sunmuş ve bazılarında kiliseler kurmuştur. İtalya ve Fransa'ya kadar giden Paul, Roma'da idam edilmiştir. Yazdığı mektuplarında Hristiyanlığı öğretiş yöntemi eski paganist kültür kodlarına dayalıdır.

sonra Cibossa'ya gelen Simon, Paulikienleri yeni didaskalosu olarak kabul görmüş ve bu süre içinde etkisiz kalan topluluğun başına geçmiştir. Titus adını alan Simon'un çabaları sonucu Paulikien Kilisesi yeniden canlanmıştır.

Titus-Simon ve Justus Mücadelesi: Justus, Constantin_Silvanus'un evlat edindiği oğludur. Olayların akışına bakılırsa, öldürülen babalığının yerine lider olamayışı, onun Titus Simon'la rekabetine yol açmıştır. Hristiyan düalizmiyle St. Paul'un öğretisi arasında var olduğu iddia edilen Paulikien düşüncesinin aksine, bu uyumun kuşkulu olduğu yönündeki düşüncelerini dillendirir. Onun bu çıkışının, Bizans Ortodoks Kilisesi'ne yaranmak için olduğu açıktır.⁷⁵ Bunu, Şebinkarahisar Ortodoks Piskoposuna gidip kendisinin ve Titus Simon arasında bir seçim yapmasını istemesinden de anlamak mümkündür.

Şebinkarahisar piskoposu Justus'dan yana tavır almış, Titus Simon'u İmparator II. Justinian'a ihbar etmiştir. Bu ihbar, yakalanan Titus ve ona bağlı olanların ölüm cezasına çarptırılıp diri diri yakılmalarıyla sonuçlanmıştır. Verilen cezanın yakılma biçiminde olması, Simon'un bir dönem İmparatorluğun görevlisi biri olmasından, dolayısıyla Tanrı'yı ve İmparatoru hayal kırıklığına uğratmasından duyulan kinin eseridir.⁷⁶

Titus Simon'un ölümüne neden olan ve Ortodoks Kilisesi'yle uzlaşma yoluna giden Justus ve yandaşları topluluk içerisinde bekledikleri saygıyı bulamamışlardır. Kibossa'daki Paulikien Kilisesi'nin Ortodoks Kilisesi'yle yaptığı uzlaşma, hareketin kendi ilkelerinden saptığı anlamına geldiği için buna karşı topluluk üyeleri tepki göstermişlerdir. Bu gelişmeler, Mananalisli Constantin Silvanus'un öğretilerine bağlı kalanlar üzerinde artan bir zulüm süreci başlatmıştır. Zulme uğrayanlar arasında Armenia'dan gelen Paul adlı biri de vardır. O ve oğulları Paulikien hareketin kendi ekseninde gelişimi için büyük rol oynamışlardır.

Timothy Genesis: Paul, oğulları Genesis ve Theodore ile birlikte Doğu Anadolu'da Ermeni Kilisesi'nin zulmünden kaçıp Şebinkarahisar'a gelenler arasındadır. Bu kez Justus döneminde yapılan zulümden kaçmak zorunda kalmış ve Şebinkarahisar'dan ayrılıp Epispharis'e gitmiştir.⁷⁷

⁷⁵ Justus'un dinî liderlik hırsı ve Ortodoks Kilisesi'yle uzlaşma çabası bir tarafa bırakılırsa, onun St. Pavlus'un düşünceleri ile Pauliken öğretisi arasında uyumsuzluklar olduğu yönündeki kuşku ve kanaatinde doğruluk payı bulunmaktadır. Paulikenler gerek St. Paul ve gerekse St. Peter (Petrus)'in düşüncelerini yeterince öğrenmemiş ya da yeterince önemsememişlerdir. Onların St. Paul vurgusu, egemen Hristiyan dünyasına karşı bir korunma ihtiyacı olarak gözükmektedir. Zira Paulikenler St. Peter'i okumuş olsalardı, Silvanus'un St. Paul'ün değil St. Peter'in yazıcısı olduğunu görürlerdi. (*Petrus 1. 5. 12:* “ Kendisini sadık bir kardeş saydığım Silvanus vasıtası ile size kısaca yazdım, sizi teşvik ederek Allah'ın hakiki inayeti budur diye, şahadet ettim; onda durun”) Böylece St. Pavlus'a çağrışım olması için Mananalisli Konstantin'in Silvanus yerine başka bir ad alması gerekirdi. Ayrıca bak. **BDHDH**, s. 52. n. 40.

⁷⁶ **BDHDH**, s. 53.

⁷⁷ Sicilyalı Peter her ne kadar Paul'ün Şebinkarahisar'ın batısında Phanaröia'daki (Samsun-Amasya- Tokat arası) Epispharis'e gittiğini yazsa da Lemerle (T& M 5, s. 77-78) ve bazı araştırmacılar bu yerin Armenia'nın sınırında olabileceği görüşündedirler (**BDHDH**, s. 54, n. 44). Buna göre Epispharis (ya da farklı bir ada sahip olmakla birlikte sehven Epispharis olarak kaydedilse de ilgili yerleşmenin) Fırat'a yakın bir yerde, Erzincan – Suşehri arasında olması gerekir.

Paul, her ne kadar Paulikien hareketini toparlamayı başarsa da, onlar üzerinde yeterli dinî otoriteyi kuramamıştır. Ancak Paulikienleri yaşadığı bir çeşit fetret sonrasında, onları yeniden toparlayıp birleştirilmesi çabası kayda değer. Kendisinden sonra bu hareketin onun adıyla anılmış olmasını hak etmiş görünmektedir.

Paul'un topluluk üzerinde yeterli otoriteyi kuramamış olması, her ikisi de didaskalos olduklarını iddia eden oğulları Genesisus ve Theodore arasında rekabete yol açmıştır. Paul liderlik için Genesisus'u desteklemiştir. Böylece, 718'de Paulikienlere lider olan Genesisus "Timothy" adıyla 748 yılında ölünceye kadar otuz yıl bu görevde kalmıştır.

Timothy'nin Paulikien liderliği dönemi ile Bizans İmparatoru III. Leo'nun hükümdarlık süresi (717- 741) büyük oranda örtüşmektedir. İmparatorluk'ta VI. yüzyıl ve sonrasında gelişen dinî resim ve imgelere (İsa, Meryem, melekler, azizler vs.) bağlılık bu dönemde sorgulanmaya başlamış, III. Leo, ikon karşıtları yanında yer almıştır.⁷⁸ Hatta 730 yılında ülke içerisindeki tüm dini imgelerin yok edilmesine ilişkin fermanı İstanbul patriğinin istifasına ve güçlü bir muhalefetin oluşmasına neden olmuştur. İmparatorun bu tarihten önce (726-730 yılları arası bir tarihte) yaptığı bir diğer aktivite de Timothy' yi başkente getirip onu Ortodoks inancı çerçevesinde sorguya çektiği olmasıdır. Timothy'nin bu sorgulama karşısında alegorik (mecazi) ve genel politik cevaplar vererek hem patriği ikna ettiği hem de kendi ilkelerine ters düşmediği söylenir. Örneğin "Tek ve kutsal apostolik Kilise'ye inanıyorum" cevabı, içten içe Paulikien Kilisesi'ni kast etmişliği biçimiyle, "tek vaftize inanıyorum" sözünün içeriğinin ise İsa'nın kendisinin yaşayan su olarak okunmalıdır. 730- 741 yılları arası bir tarihte görülen dava sonucu Timothy 'nin Ortodoks olduğuna karar verilmiş ve Phanarolia'ya gönderilmiştir.

İmparator III. Leo'nun ölümü ve başkentte gelişen olaylar Timothy'nin Bizans'ın egemen olduğu alandan uzaklaşmasına ve o yıllarda Arap-İslâm güçlerinin kontrolünde olan Mananalıs'e gitmesini gerekli kılmıştır.⁷⁹

Timothy Sonrasında Paulikienlerler

İslâm ordularının Doğu Anadolu ve ülkelerde başarılı olmalarındaki en büyük unsur, Bizans Ortodoks Hristiyanlığı'nın ve İranlıların kıskançlıkları uğruna halkın ezilmesine göz yuman yerel yöneticilerinin maddi ve manevi baskılarına karşılık, Müslümanların farklı inanç ve kültürlerle karşı olgun bir tutum sergilemiş olmalarıdır. Bu sebeple bir kısım Bizans yanlılarının yanı sıra, bizzat Arap yanlısı dini liderler, ülkelerine İslâm ordularının gelmelerini isteyebilmişlerdir. Hz. Ömer zamanında Katogikos Yogiyan'ın halifeye yazdığı mektup gerçekten ilginç ve Doğu Anadolu'nun o dönemdeki genel tutumunun ne olduğu hakkında önemli bir bilgi sayılır: "*Ülkemizde bir Episkopos'la dul bir kraliçe var. Bunlar muhterem hükümetinize itaatten kaçınıyorlar. Adınızı daima dua ve takdirle anan bendenizle birleşmek istemeyip, Roma'yla işbirliği yapıyorlar. Bu vesileyle ülkemizde kargaşa çıkarıyorlar. Bunları bertaraf edip, benim yanımdan kaldırmak için acele etmelisiniz. Zira,*

⁷⁸ A.A. Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, (Çev. A. M. Mansel), Ankara 1943, s.151.

⁷⁹ BDHDH, s. 57-58.

kendini Roma, para ve sair vasıtalarla daimi surette destekleyip güçlü kılmaktadır.”⁸⁰

Kendini Ortodoks/Bizans Hristiyanlığı'ndan ayrı ilkelerle tanımlayan anlayış, yüzyılın yarısında Paulikien mezhebinin kurulmasında çekirdek rolü oynamıştır. Merkezi önce Mans ve Niksar daha sonra Tephrike (Divriği) olan Paulikienler, Araplardan aldığı destekle tahkim ettikleri dağlık alanlardan Bizans İmparatorluğu'na karşı iki yüzyıl militanca bir direniş göstermişlerdir.⁸¹

Bizans VI. yüzyılda Erken Hristiyan adı verdiğimiz bir üslûba henüz erişmişken, çoğunluğu ikonolara (dini resim veya figürlere) karşı olan Doğu Anadolu'lu halkı çok daha öncesinde kendilerine özgü bir üslûp ortaya koymuştur. Bölgede özellikle dini mimaride, bu özgünlüğü görmek mümkündür.

750 yılında İmparator Constanstinus, Malatya civarına indiği zamanlar, İslâm ülkesinde Emevi hanedanlığının sonu ve Abbasilerin kuruluşuyla ilgili yoğun gelişmeler yaşanmaktaydı. Bu fırsattan yararlanan İmparator, daha önceden Kemah Kalesi'ni fethetmişti. Halkı Paulikien mezhebine dahil Kemah, Müslüman yöneticilerin idaresindeydi. Müslüman vali, kuşatma sırasında Malatya'ya adam göndererek 800 kişilik bir süvari yardımı almışsa da, bunlar Rumların karşısında bozguna uğramışlardır. Daha sonra Malatya'yı zapteden İmparator, kenti harabeğe çevirmiştir. Kent 757 yılında El-Mansur tarafından onartılmıştır.⁸²

Abbasilerin kuruluş yıllarında El-Mansur Doğu Anadolu'nun valisi olmuş, halife olunca Yezid bin Üsayd'ı bu göreve atamıştır. Daha sonra İbn Ukayl; Bekar bin Müslim ve Hasan bin Kahtabe vali olmuşlardır. Bu dönemler içerisinde İmparator Constantinus'un başlattığı karşı savaşlar sürmekte ve bölgeler sürekli el değiştirmektedir.

755 senesinde Erzincan, Erzurum'a kadar Bizanslılar tarafından alınarak Müslümanlar bu yöreden uzaklaştırılmıştır.

Roma'ya olduğu kadar, İslâm'a da karşı olan yerli halkın, iki güce karşı direnmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Hasan bin Kahtebe'nin hükmü altına alabildiği Doğu Anadolu'da, Moşatil adlı birinin önderliğinde yapılan direniş Arapları zor durumda bırakmıştır. Halife El-Mansur, Hasan'a yardım göndererek Moşatil ve yandaşlarını öldürerek ayaklanmayı bastırabilmiştir.⁸³

Emevi iktidarına karşı Horasanlı Ebu Müslim'in başlattığı ihtilâl girişimi sonrasında Abbasilerin 750'de iktidarı devralmışlardır. Arap yönetiminde meydana gelen bu gelişmeleri fırsata dönüştüren İmparator Erzurum ve Malatya'yı da alarak bu bölge üzerindeki egemenliğini yenilemiştir (751). Aynı yıl ve sonrasında bu yöreden belli bir nüfusu yine veba nedeniyle boşalan Trakya bölgesine yerleştirmiştir. Bu göçürülen kitlelerin içerisinde

⁸⁰ C. Texier, **Küçük Asya III**, s.100; C. Dawson, s.201.

⁸¹ Belazuri, s.301.

⁸² Belazuri, s. 338- 339.

⁸³ Belazuri, s. 339.

Ortodoks ilan edilen ve bu dönem içinde heretiklikle suçlanmayan Paulikienler de vardır.⁸⁴ Böylece İmparatorluk kuzeyden gelecek olan Bulgarların saldırılarına karşı yeni bir savunma gücü oluşturmak istemiştir.

Bölge, VI. yüzyıl yarlarından itibaren dört yüz yıla yakın bir süre Arap akınlarıyla ve yer yer Arap egemenliğiyle yüz yüze gelmiştir. Ancak Araplar tarafından köklü bir yerleşim, örgütlenme ve düzen sağlanamamıştır. Arap kültürünü yansıtacak türde eserlere pek rastlanamaması da bunu teyit etmektedir. Aksine, çıkan ayaklanmaların bastırılışı sırasında pek çok yer tahrip edilip yağmalanmıştır.⁸⁵

Joseph: Timothy'nin ölümünden sonra bir süre Erzincan-Mans yöresi ve Doğu Anadolu Paulikienleri lidersiz kalmışlardır. Paulikienler ikiye bölünmüş, bir kısmı Timothy'nin oğlu Zakhariyas'ı bir kısmı ise evlatlığı Joseph'i lider görmek istemişlerdir. Bu dönemde bölgenin yine Arap-Bizans çekişme alanı olmasının bu gelişmeleri nasıl etkilediğini bilemiyoruz. Ancak, 772'de Abbasi iktidarının bölgede köklü bir idari yapı kurmaya çalışması karşısında farklı didaskalos talepleri olan Paulikienler arasında birlik olmaya doğru gittikleri anlaşılmaktadır. Aynı yıllarda kayda değer bir gelişme de Arap-İslâm idaresi altında olmak istemeyen bölge Hristiyanlarından (Paulikienler yanı sıra ihtimal ki Ortodoks olanların çoğunluğu oluşturduğu) bir çok kişinin Bizans'tan sığınma talebinde bulunmuş olmalarıdır.

777'de Maraş ve Amik Ovası'na kadar ilerleyen Bizans güçleri Hasan bin Kahtebe tarafından yenilmişlerdir. Daha sonra Halife Mehdi'nin (775-785) oğlu Harun Reşid'in komutasında bir ordu Marmara kıyılarına kadar gidebilmiştir. Sıkıştırılan Bizans İmparatorluğu, her yıl 8.000 dinar vermeye zorunlu kalır. Harun Reşid, halifeliliği döneminde (789 - 809), Bizans ve Hazarlarla kıyasıya mücadele etmiş, yine kendisinin çıktığı 797 - 798 tarihli bir seferde, umduğu sonucu alabilmiştir. Bu sırada Bizans, iç karışıklıkların dinmediği bir ülkedir. Ancak, Abbasiler'de de çeşitli sorunlar yok değildir.

Doğudan batıya olan göç yollarının Arapların kontrolünde olması, Bizans'ı tercih eden göçmenlerin hareketini kısıtlamış, zayı olmalarına neden olmuştur. Hatta Zakhariyas'a bağlı müritlerin birçoğu Bizans topraklarına geçmek isterlerken öldürülmüştür. Bunda, onları terk edip kaçan Zakhariyas'ın sorumsuzluğu büyük rol oynamıştır. Kendine bağlı kitleyi tehlikeye atan Zakhariyas'ın artık didaskalos iddiası olamadığı gibi, ona ne olduğu hakkında daha fazla bir bilgi bulunmamaktadır.

Liderlik konusunda gerekli iradeyi gösteren Joseph, karşılaştıkları sınır görevlilerine yeni otlaklar için Suriye tarafına gitmelerinin gerekliliğini ifade ederek önce güneye yönelmiş, daha sonra batıya yönelip Phanaroya'daki Episparis'e gitmiştir.⁸⁶ Bu bilginin içeriğinde Joseph ve ona bağlı kitlenin hangi alandan hangi yolla ve güneyde hangi yere kadar

⁸⁴ A.A. Vasiliev, s.303; Ostrogorsky, s. 155-156; A. Lombard, **Constantin V, Empereur des Romains**, Paris 1902, s. 59. **BDHDH**, s.59; J. Laurent, **L'Arménie entre Byzance et l'Islâm Depuis la Conquête Arabe Jusqu'en 886**, s. 192 vd.

⁸⁵ N. Marr, **Kafkasya Medeniyeti ve Ermenia**, s. 313-314; Barthold, **Zapiski Kollegii Vostokoveduv.** I, 643

⁸⁶ **BDHDH**, s.60; Lemerle, S. 68.

gittikleri açık olmamakla birlikte, bu yürüyüşün Hayaşa Bölgesi'nin doğusundan (Mans-Tercan yöresinden) Dersim- El-aziz-Malatya yöresinden batıya bir kavis çizdiğini, Phanaroya'ya varıldığına göre; Eğin- Divriği vadilerinden geçilmiş olabileceği ihtimalini ileri sürmek mümkündür. Sayıları giderek azalmakla birlikte, günümüzde hâlâ El-aziz, Palu, Dersim ile Munzurların kuzeyinde (Erzincan ve Tercan arasında) otlak alanları için mevsimlik göç eden yarı göçebe kitleler (Şavaklılar) bulunmaktadır.

Paulikienleri güneye “otlak gerekçesiyle inmek istedikleri” ifadesi, B. Hamilton'un da dikkati çektiği gibi,⁸⁷ onların çoğunlukla hayvancılıkla uğraşan yarı göçebe – yaylacı insanlar olduklarını, dolayısıyla hareket ve göç yeteneklerinin bulunduğunu göstermektedir.

“Epaphroditus” adını alan⁸⁸ Joseph'i Episparis Paulikienlerinin oldukça sıcak karşılamaş olmaları, onun tartışmasız didaskalos olduğunu göstermektedir. Ancak, İmparatorluk içerisinde legal bir hareket olmalarına rağmen, ibadet etmeleri için toplandıkları bir sırada, yörenin idari yetkililerinden (arkhonlardan) Krikoractes adında biri tarafından bir süre sonra tutuklanmışlardır. Joseph- Epaphroditus'un müritlerinin pek çoğu tutuklanırken kendisi kaçmayı başarmış ve Orta Anadolu'nun batısındaki Antiock'a (Yalvaç) gitmiştir.⁸⁹

Bu tutuklamanın dinî reflekslerle değil siyasi olabileceğini, onların Arap sınırından geçmelerini İmparatorluğun kuşkuyla karşılamaş olabileceğini ifade eden Lemerle'nin bu görüşünü Hamilton da akla yakın bulmuştur.⁹⁰ Arap Müslümanlarının Joseph ve ona bağlı Paulikienlere sınırda anlayışlı davrandıkları ve onlara dokunmadıkları konusunu İmparatorluk kuşkusuyla da teyit edilebiliyor ise, Zakhariyas' a bağlı olanların Müslümanlar tarafından öldürülmelerinin dinî taassup dışında önemli bir gerekçesi olmalıdır. Daha önce Joseph'i bir taşla vurup öldürmeye kalkışan, Bizans topraklarına göç sırasında müritlerini bırakıp kaçan ve “kılavuz değil uşak” olarak suçlanan⁹¹ Zakharias'ın bu olayda kışkırtıcı bir rolünün olabileceği ihtimalini de gözden ırak tutmamak gerekir.

Yaklaşık otuz yıl Paulikienlere liderlik yapan Joseph- Epaphroditus Philippi, Paulikien Kilisesi'ni kurduğu Yalvaç'ta Khortokopeim (Sebzepazarı) denen yerde 800 yılından hemen öncesi bir tarihte ölmüştür.

Baanes: Joseph – Epaphroditus'un yerine Doğu Anadolu doğumlu Baanes geçer. Sicilyalı Peter onun Paulikien anne babadan olduğunu belirtmekle birlikte hakkında farklı dedikodular çıkartılan, hatta babasının bir Yahudi olduğunu söyleyenler de vardır. Yalvaç'a gelip Joseph'e katılmış daha sonra onun halefi olarak didaskalos seçilmiştir. Baanes hakkında

⁸⁷ BDHDH, s.60

⁸⁸ Hareketin yine. Paul'le (Propagandist Pavlus) ilgisini vurgulamak, bir anlamda Ortodoks Hristiyanlarla dolaylı ittifakı güçlendirmek amacıyla bu adı almış olmalıdır. Zira Epaphroditus, Pavlus tarafından “.. ihtiyacıma da hizmet etmiş olan kardeşim, yakın arkadaşım ve silah arkadaşım” diye tanımlanan bir kişidir. *Paul'un Filipililere Mektubu, 2.25.*

⁸⁹ S. Peter, *Historia*, 128; Lemerle, 68; BDHDH, s. 60, 154.

⁹⁰ BDHDH, s. 60,61.

⁹¹ S. Peter, *Historia*, 124.

Grek ve Ermeni kaynakları tüm diğer Paulikienlere yaptıkları gibi bir dizi hakaret ve yergide de bulunsalar da cemaatin onu kabul etmesi önemlidir.

Baenes'in didaskalosluğu çok sürmemiş, onunla rekabet eden Sergius'un tehditleri ve yapılan yıpratmalar sonucu görevi sonlanmıştır.⁹²

Sergius : Tavium'a bağlı Annia köyünde⁹³ doğan Sergius, Druinus adlı birinin oğludur. Büyük ihtimalle Ortodoks- Grek bir aileye mensup ve okur-yazar olan Sergius hakkında, İmparatorluk görevlisi ve katı Ortodoks bakış açısıyla hareket eden Sicilyalı Peter yoğun hakaret ve yermeleri yanı sıra satır aralarında oldukça ilginç bilgiler verir.⁹⁴ (Dipnotta S.

⁹² S. Peter, **Historia**, 130-132; BDHDH, s.61; N. Garsoyan, **The Paulician Heresy**, 1967, s.119.

⁹³ Tavium, Yozgat'ın 30 km batısındaki Büyüknefes köyü arazisi içindedir. Hititlere kadar giden bir geçmişi olan Tavium, Galatlar ve Roma- Bizans zamanında önemini korumuştur. Eski Galatya'nın kuzey doğusunda, Paflagonya ve Pontus'a yakın bir yerdedir. Annia'nın bu yerin Paflagonya yönünde, kuzey batısında olma ihtimali vardır.

⁹⁴ “..Sayısız kurdu koyuna dönüştüren, onların sayesinde Hristiyan sürüsünü dağıtan Sergius, kuzu postunun altındaki kurt, erdemliymiş gibi davranan ve birçoklarını kandıran Sergius, İsa'nın haçının düşmanı olan Sergius, dinsizliğin sesi, bütün azizleri ve Tanrı'nın annesini hor gören, İsa'nın havarilerinin en büyük düşmanı Sergius, peygamberlerden nefret eden ve kutsal kitaba sırtını dönen, yalanlara ve peri masallarına sığınan; İsa'dan nefret eden Sergius, Kilisenin düşmanı, Tanrı'nın oğlunu ayaklarının altında çiğneyen..” (132).

“..Kendisine Paraclete (Mani'nin kendini tanımladığı sıfat) ve Tychicus diyen, müritleri tarafından kutsal ruh olarak tapılan, kendini “seher yıldızı” olarak adlandıran karanlığın sesi Sergius...” (135).

“En kötü günahın bazı öğretmenleri Seracenler (Müslümanlar) soyundan, bazısı kölelikten gelir..” (136)

“..Sergius genç bir adamken, söylenenlere göre ... Maniheist topluluğa bağlı bir kadınla tanıştı (Metinde küfür ve hakaret içeren ifadeler ... noktalarla geçildi. TEŞ) . . Kadın ona şöyle dedi: -“ Adını duydum kyr Sergius, mektup ve eğitim konusunda deneyimli, her yönüyle iyi bir adamsın. Söyle bana neden kutsal metinleri okumuyorsun?”

Sergius:- Benim gibi sıradan bir adamın okuması doğru değildir, ancak rahipler okuyabilir.

Kadın ona şöyle dedi:- “Sandığın gibi değil, çünkü Tanrı ayırım yapmaz. Efendimiz (İsa) tüm insanların kurtarılmasını ve gerçeğin bilgisine ulaşılmasını diler. Ama senin rahiplerin Tanrı sözlerinin pazarlayıcısı olduğu ve İncil'in sırlarını gizlediği için senin duyma için yazılmış tüm o şeyleri sana okumak istemiyorlar, sadece bir kısmını okuyorlar ki gerçeğin ilmine ulaşamıyasın.” (138,139).

...

“ Bunu ya da buna benzer şeyleri bilmeyen Sergius İncillerden araştırdı. Kadının anlattığı sözleri bulduktan sonra o kadına şöyle dedi:- “Söyle bana, Tanrı bunlar hakkında ne söyledi?”

Kadın bir süre yanıtlamadı ancak sonra ekledi: -“ Doğudan ve batıdan birçok insan gelecek Göklerin Egemenliği'nde İbrahim'le, İshak'la ve Yakup'la birlikte sofraya oturacaklar, ancak, bu egemenliğin asıl mirasçıları dışındakiler karanlığa atılacak” (144).

“ (Sergius) yorulmak bilmeden tüm kentleri ve bölgeleri dolaştı ve birçok kişiyi Ortodoks inancından uzaklaştırıp...”(153).

Sicilyalı Peter'in tüm tarafgirliğine, kinine, kendince yanlışlamalarına, olur olmaz yergi ve hakaretlerine rağmen; Sergius ve Paulikienler hakkında yazdıklarından, onların makul, akılcı, ahlaki ve dönemin aydınlık düşüncelerine sahip oldukları anlaşılabilir. Ortodoks ve Doğu-Ermeni Kilisesinin tahakkümü karşısında yer alan bu hareket, sonraki yüzyıllarda Batı-Katolik Kilisesi'ne karşı çıkan Reform

Peter'in ilgili bilgi, kanaat ve yorumları aktarılmıştır. Aşağıda çıkardığımız sonuçlarla karşılaştırılabilir). Buna göre;

-Bilgisi, erdemi ve Tanrı'ya olan samimi bağlılığı sayesinde pek çok Ortodoksu etkilemiş, onların dogmalardan ve egemen dinî ideolojik bakış açılarından uzaklaştırmıştır.

-Resimlerin; Meryem'in, havari ve azizlerin kutsanıp yüceltilmesine karşı olmuştur.

-Kilisenin söylem, baskı ve despotizmine karşıdır. İsa'nın "Tanrı'nın oğlu" oğlu anlayışını ayaklarının altına almıştır.

- Eski kültürel gelenek, bilgi ve birikilerini önemsemektedir (..”*peri masallarına sığınan*”.., .. “*Maniheist sapkın topluluğuna ait ...bir kadınla ilişkiye (diyaloga) girdi.*”.. “*kendini seher yıldızı olarak adlandıran karanlığın aşığı* (S. Peter'in, ışığın/aydınlığın aşığı olduğuna dair Sergius taraftarlarının verdiği bilgiyi tersine çevirme gayretinin olduğu çok açıktır.TEŞ)..”.

- Müslümanlarla da tanışmış, onlardan İslâm dini hakkında bilgi sahibi olmuştur.

- Hristiyanlığa ilişkin temel eserlerin bilgilerine inat, Otodoks rahip sınıfının bunları kendi menfaatlerine göre tevil ettiklerinin ve din ticareti yaptıklarının farkına, diğer Paulikienler sayesinde varmıştır.

-Tanrı'nın insan ve sınıfsal zümreler arasında ayırım yapmayacağını ve gerçeğin bilgisinin herkes tarafından bilinmesinin gereğine (diğer Paulikienler gibi) inanmaktadır.

- İncilleri ayrıntılı biçimde araştırıp analiz ederek tevhidî geleneğin (İbrahimi anlayışın) farkına varmıştır.

- Şebinkarahisar ve civarında yaşayan ve önceden beri düalist düşünce hareketini kurumsallaştıran Paulikienlere, bu tutumlarının haklılığını, onlara geçmişle olan bağlarını kesmemeleri yönünde vaaz vermiştir (.. “*İnancınızın şöhretini duyduğum için size, sizden önceki kiliselerin klavuzları ve öğretmenleri (didaskalosları) olduğunu* (Mananalisli Constantin'den itibaren), *bundan dolayı parlayan bir meşale, seher yıldızı, kurtuluş klavuzu aldığınızı hatırlatmak isterim*”. *Aynen yazıldığı gibi: -Bedenin ışığı gözdür. Gözünüz sağlamsa bütün bedeniniz aydınlık olur*”- Matta.6.22).

S. Peter, Sergius'un verdiği vaazı bire bir naklederken iki açıdan onu eleştirir: Paulikienleri illegal dönemini desteklemesini ve St. Pavlus'un müridi olduklarına rağmen onun klavuzluğunu değil kendi klavuzluklarını ön plana çıkardıklarını. Esasında bu iki eleştirisinde de haklıdır. Sergius ve Paulikienler geçmişlerini legal görmekteler ve St. Pavlus'u önemsememektedirler.

- Hristiyanların egemen kiliseye ya da kutsanan azizlere değil, kendilerine güvenmelerini, Tanrı'yı ve İsa'yı onların tasvir ettikleri biçimde değil, kendi vicdanlarında

ve Rönesans hareketlerinin öncüsü olarak görülebilir. Bu nedenle Avrupa'daki Reform-Rönesans ve Aydınlanma süreçlerinin tarihsel arka planında Paulikien hareketi ile bu hareketin Balkanlara ve İtalya'ya değin giden uzantılarının (Paulikien- Bogomil- Kathar) etkilerinin anlaşılması gerekmektedir.

algılayıp ifade etmelerini telkin etmiştir. (S. Peter,161)

Sicilyalı Peter, Sergius'un Paulikienler safına katılmasına, tanışıp diyalogda bulunduğu bir kadının neden olduğunu özellikle vurgular (135,138-147). Satır aralarında dolaylı olarak bazı Müslümanlardan etkilendiğini (136), inançlar ve Hristiyan kaynaklara ilişkin ayrıntılı araştırma yaptığını (146) belirtir. Bazı yazarlar ise onun öğretmenin Lycopetrus ya da "Kurt Peter" adlı bir büyücü olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁹⁵ Bütün bunlardan anlaşılın, Sergius'un Paulikienlerle ilişki içinde bulunup onlardan hareketin ilkelerini öğrendiği ve Hristiyanlığa ilişkin kaynakları tanıdığıdır. Bazı Paulikienler Baanes'e bağlılıklarını sürdürürken çoğunluğu onun didaskalosluğunu kabul etmiştir.

St. Paul'un "Sevgili kardeşim ve Tanrı'nın inançlı vaizi" diye tanımladığı Tychicus adını alan Sergius, Batı (Roma-Bizans) ve Doğu (Ermeni) kiliseleri tarafından kurumsallaştırılıp biçimlendirilen Hristiyanlıktan uzak, Tanrı, İsa ve havarileri siyasî-seküler merkezli anlayıştan farklı biçimde yeniden değerlendiren bir insanın yaşayacağı heyecanla görev yaptığı, onun Malatya'ya kadar uzanan alanlardaki faaliyetlerinden anlaşılmaktadır.

Bizans'ın Konumu, Yapılan Koğuşurmalar, Kıyımlar ve Arguvan'a Göçen Paulikien Astatoy'ler

Bizans tarihçileri III. Leon'un yönetiminden (717-741) başlayıp 802 yılına kadar geçen süreyi "Suriye Sülâlesi Dönemi" yanı sıra "İkonoklast/tasvir kırıncılık Dönemi" olarak adlandırırılar. İmpator V. Constantin'in de ikonoklast olduğu bilinmektedir. 754'te Yedinci Ekümenik Konseyi toplamış, tüm Hristiyan Kilisesi'ni bu inançta birleştirmek için Ortodoksluğun ilkesinin ikonoklast öğretisi olduğunu ilan ettirmiştir. Ancak bu toplantıya Bizans dışından katılan olmadığı için ekümenik statüsü ve ikonoklast ilanı kadük kalmıştır.⁹⁶ İmparator IV. Leon'un kısa süren saltanatı (775-780) sonrasında V. Constantin'in vekili olarak İmparatoriçe İrene 787'de İkinci İznik Konsülü'nü toplamış, ikonoklast ilkeleri fesh edip tasvir kültürünün kabulünün kararını aldırıştır. Bu karar Doğu ve Batı Kiliseleri tarafından kabul görmüştür.

Sergius, İmparatoriçe İrene zamanında (797-802) didaskalos olmuştu. İrene ve Patrik Nikephorus (802-811) zamanında Paulikienlerin yasallığı devam etmiştir. Merkezini Şebinkarahisar'dan Niksar (Neocaesarea) yakınındaki Kinokhoryon'a (Cynochorion) taşıyan Sergius, Paulikien kiliselere dinî içerikli mektuplar yazmasının yanı sıra bu yerde Laodicea adıyla bir kilise kurmuştur.

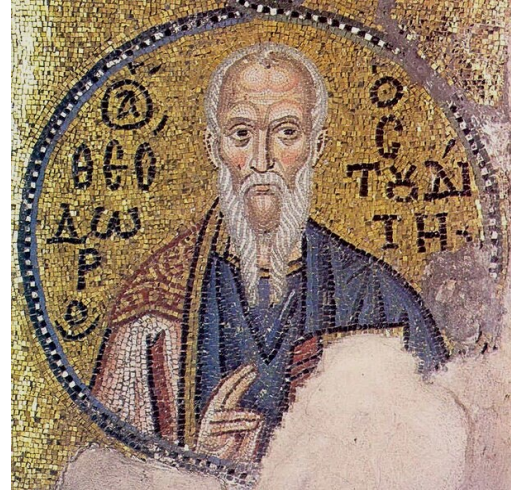
⁹⁵ BDHHDH, s.61.

⁹⁶ A.A. Vasilev, s.297, 317; G. Ostrogorsky, s.137, 140, 161-163; J.Hussey, **The Orthodox Church in the Byzantine empire**, Oxford, Clanrendon Pres, 1986, s. 41.

Bizans yönetimi ve Ortodoks Patrikliği Paulikienler hakkında hep kuşku duymuşlardır. İmparatorluğun dinî ve siyasî politikalarına karşı çıktıkları için dağıtılan bazı askeri birimlere mensup kimselerin Paulikienlere katılması bu kuşkuları artırmıştır. Hatta İstanbul'da yönetim karşıtı hareketlere Paulikienleri de karıştırdığı düşüncesi egemen olmuştur. Patrik Nikephorus, İmparator Michael Rangabe'ı (811- 813) Paulikienleri "dualist" olduğuna ve idam edilmeleri gerektiğine ikna etmeyi başarmıştır. Böylece Paulikienler için zor bir dönem başlamıştır. Ancak çok daha kötüsü, Michael'in halefi Ermeni Leon'un tahta çıkışı olmuştur.

Ermeni Leon (813-820) daha önce Anadolu teması strategos'u (ordu komutanı) olmuştu.⁹⁷ Doğu Ermenisi ya da Ermenileşmiş Gnuni ailesine mensup olan Leo'un sülalesi, Doğu Anadolu'da o dönemde gerçek güç sahibi Bagradit hanedanıyla bağlantılıydı.⁹⁸ Michael'in aksine ikonoklast olan Leon, İkinci İznik Konsülü kararlarını geçersiz ilan edip ikonoklazmı yeniden güncelleştirmiştir. Ne var ki, Paulikienleri de ikona karşıtı olmalarını bilmesine rağmen, onlar için çıkarılan ölüm cezasını geri çekmemiştir. Bu durum, Doğu Ermeni etnik yapısının ve Ermeni Kilisesi'nin Hayaşa Bölgesi halkına olan kininin ap açık göstergelerinden biridir. Ayrıca, bölge halkının neden doğuyu değil de Bizans topraklarını tercih etmelerini anlamak da kolaylaşmaktadır. Diğer taraftan Leon'a rağmen, etnik fanatizmden uzak vicdan sahipleri Leon'un tavrına karşı olmakla birlikte çaresiz kalmışlardır. Örneğin kendisi bir ikonoklast karşıtı olmakla birlikte Stodiumlu St. Theodore'a heretiklikle ilgili kanunların zorlama olduğunu ifade etmiş, Paulikienlere verilen ölüm cezasına şiddetle karşı çıkmıştır. Onun bu muhalefet girişimi sürgün edilmesine neden olmuştur.⁹⁹ Yine, bu ölümlere karşı çıktığı için Peleceteli St. Macarius da Paulikien bir grupla birlikte ölüm cezasına çarptırılmıştır.¹⁰⁰ Dönemin tanıkları Ermeni Leon'u "yerde sürünen bir yılan" olarak tanımladıkları gibi onun zamanını "kış"a yahut "yoğun bir sis"e benzetmişlerdir.¹⁰¹

Kendisi ikonoklazm karşıtı olmakla birlikte, Paulikienler hakkındaki kanunların zorlama olduğunu söyleyen, onların öldürülmesine ve sistematik olarak yok edilmelerine karşı çıkan St..Theodore. (XI. Yy. a ait mozaik. Nea Manastırı- Sakız Adası) .

⁹⁷ G. Ostrogorsky, s.187.

⁹⁸ BDHDH, s. 63; G. Toumanoff, **Studies in Christian Caucasian Hitory**, Washington, DC, Georgetown Üniv. Pres. 1963, s. 200-n.228.

⁹⁹ Vasiliev, s. 357; Ostrogorsky, s. 189.

¹⁰⁰ BDHDH, s. 63.

¹⁰¹ A. A.Vasiliev, s. 357.

Dönemin kaynakları ve tarihçilerin tespitinden çıkan sonuca göre; Hayaşa Bölgesi ve bu bölgenin kuzey doğusunda yer alan Şebinkarahisar- Niksar çevresi Paulikien Hristiyan kitleleri Bizans ve Ermenistan kuşatması altında sistematik olarak yok edilmeye başlanmışlardır. Sicilyalı Peter, Leon'un uygulamalarını şu şekilde aktarır:

“ Roma İmparatorluğu'nun her yerine adamlar gönderip bu bozuk inanca katılanların öldürülmesini emretti”(175). “İmparatorun emri Ermenistan'a, Niksar piskoposu Thomas'a, exarch (vali- manastırların yetkilisi) olan Paracondacus'a ulaştı. Bu kişiler imparatorun emrini uygulayarak ölümü hak ettikleri (!) ve yıkıma klavuzluk ettikleri gerekçesiyle, bulduklarını öldürdüler (176).

Niksar başpiskoposu Thomas, Paracondacus'un yardım ve desteğiyle Paulikien kıyımının öncülüğünü yapmış, birçok Paulikien tutuklanıp idam edilmiştir. Yapılan kıyımlar karşısında Paulikien Laodicea Kilisesi'nin bazı üyeleri, katliamın öncüsü Thomas'ı öldürerek kaçtılar. Daha önce (750'lerde) bir kısmı İmparatorluk tarafından Bulgar saldırılarına karşı savaşınlar diye Trakya'ya gönderilen Hayaşa-Niksar Hristiyanları altmış yıl sonra kendi yaşadıkları topraklarda hayatta kalma mücadelesi verirler.

Thomas'ı öldürenlere, daha sonra Paulikienleri askeri kanadına Sergius'un müritleri tarafından *astatoiler* (yurtsuz gezenler) denmiştir.

İmparator Ermeni Leon'un Paulikienleri yok edilmesine ilişkin emri Anadolu ve Ermenistan'da uygulanması, bu kitlenin batı, kuzey ve doğudan kuşatılması anlamına gelmektedir. Yapabilecekleri tek şey güneye, yani o yıllarda Müslümanların kontrolünde olan Malatya yönüne gitmektir.

Araplar tarafından alınan Malatya, “Sugûrü'l-Cezire”nin askerî merkezi hâline getirilmişti.¹⁰² Ancak, Belazuri'nin verdiği bilgilerden de anlaşıldığı üzere, Muaviye zamanında alınan kent Emevî Dönemi'nde Araplarla Bizans arasında el değiştirmiş, bu süreçte yer yer tahribat görmüştür. Abbasiler Dönemi'nde, özellikle Harun Reşid zamanında (786-809) “El-Avasım” adıyla oluşturulan ve Bizans'a karşı savunmaya yönelik idarî bölgenin merkezi yapılmıştır.¹⁰³ O dönemde Malatya; Horasan'dan gelen Türklerin yerleştiği, bazılarının Adana, Tarsus ve Maraş gibi yerlere nakledildiği bir merkez olma özelliğine de sahiptir. Arap- Bizans mücadeleleri sırasında yaşanan olaylar, hayatı menkibelere konu olan Battal Gazi, Bizanslılar arasında Akritas gibi bazı şahsiyetler ortaya çıkarmıştır.¹⁰⁴

¹⁰² Belazuri, **Fütuhu'l-Büldân**, (Çev M. Fayda), Ankara 1973, s.266.

¹⁰³ G. Göğebakan, **XVI. Yy. Malatya Kazası** (1516-1560), Malatya 2002, s.11-n.64.

¹⁰⁴ Kaynakların (Taberi, İbn Esir, İbn Kesir, Mesudi, Cezvî) verdiği bilgiler arasında farklılıklar olsa da, asıl adının Abdullah olduğu ve 740 yılında Akroinon (Afyonkarahisar)' da şehit olduğu kabul edilir. Müfessir ve Tarihçi Taberi'nin (839-923) genel tarih niteliğindeki eserinde (**Tarih-i Taberi**) Battal Gazi'ye ilişkin kısmî bilgide onunla Harun Reşit arasında bir karşılaşma olduğunu ve sohbetini kaydederse de bunun rivayeten yazıldığı ve başka bir halife yerine isim farklılaşmasına uğradığı anlaşılmaktadır. (İst. 1292 ve 1327 Osmanlıca baskılarından trans. Sebat Basımevi- İst. 1974), s. 496-499. F. Köprülü, **Türk Edebiyatı Tarihi**, (Yayımlayan: O. F. Köprülü- N. Pekin), İstanbul 1980, s. 254. İbn Kesir'in verdiği bilgide Battal Gazi, Abdülmelik (685-705) tarafından Misis kentine vali yapılmıştır. Bu kayıt doğru ise, bu tayin

Osman bin Umara b. Huraym, Ravh bin Hatim, Mühellebi Huzeyme bin Hazım, Yezid bin Mezid, Ubeydullah bin Mehdi, Fazl bin Yahya, Said bin Selam, Muhammed bin Yezid; El - Memun döneminde (813 - 822) Doğu Anadolu Bölgesi'ne tayin edilen valilerdir. Hepsisi halifeye karşı, kendilerine bağlı olan yörelerin patrik ve reislerini kendi denetimlerine alarak, onların belirli yerlerde sorumluluk alanlarını çizmişlerdir. Bağlı patrik ve yöneticiler, belirli zamanlarda valiliğin görevlendirdiği kişiler aracılığıyla haraç veriyorlardı. Araplar, hükümler bir güç olmakla beraber, kalıcı bir sistem kurmanın altyapısını oluşturamamışlardır. Zira toplanan haraçlar, gelen vali ve sair idareci zümrenin tavırları nispetinde değişmekte ve hatta bazen küçümsenecek kadar az olmaktadır.

EI-Mutasım zamanında tayin olan Halid bin Yezid b. Mezid, ilk kez Ermeni Patrik ve beylerine çeşitli armağanlar vermek kaydıyla, onlardaki zaafi ifşa etmiş, kendisinden sonra gelenler de bu işi yapar hâle gelmişlerdir. Böylelikle, kendilerinin ve adamlarının Hristiyan tebaa ve ileri gelenlerinin kendilerini daha uygar görme vehmiyle Arapları küçük görme tutumlarına karşı bir argüman bulmuşlardır.¹⁰⁵

Harun Reşid zamanında Toros ve Doğu Toros dağ zincirine paralel olarak Tarsus (Çukurova) -Malatya- Erzincan'a varan bir hat çekilmiştir. "Avasım" adı verilen bu hat, sınır vilayeti olarak Abbasilerin kontrolüne alınmıştır. Hattın batısı ise Bizanslılara aitti.

Bizans, elden çıkardığı bölgelerin dışında kalan Anadolu kesimini VII. yüzyılda yeniden düzenleyerek yönetim açısından değişik bir politika izlemeye başlamıştır. Sınır savaşları nedeniyle halk üzerindeki askeri unsurlar etkinliklerini iyice artırmıştır.

Babek ve Hurremi Hareketi: Me'mun ve Mu'tasım'ın halifelik dönemleri sırasında ortaya çıkan Babek hareketi, Doğu Anadolu bir yana, bütün İslâm âlemini büyük ölçüde etkileyecektir. 838 yılında ölen Babek, Taberi'ye göre Maztar adlı bir dilencinin gayri meşru çocuğudur.

Babek'in başlattığı "Hurremi" hareketi, daha önceki zuhur eden Mazdekizm'in devamı telakki olunur. İran'da yer tutan Mazdekizm, maddi ve manevi değerlerin ortaklığını da içerdüğinden, bazı komünal düşüncelere ortam hazırlayabilecek niteliklere sahiptir.

Mazdek ortaya ilk çıktığında, en büyük yardım ve desteği İran hükümdarı Kubat (Kavat)'dan görmüştür. Fakat, hükümdar bilahare Mazdek'den çekinerek bu kez ona karşı mücadele etmek zorunda kalır. Akhun Türk Hakanı'ndan aldığı askeri yardım sayesinde Mazdek hareketi bastırılabilmiş ve Mazdek öldürülmüştür (395).

Babek hareketinin gelişmesi ve ileri gitmesinde Doğu Anadolu'da ortaya çıkan çeşitli ayaklanma ve kışkırtmaların da payı olmuştur. Bazı Arap komutanlarının Babek taraftarı üzerine düzenledikleri seferler boşa çıkmıştır. Ayaklanmayı bastırma işinde görev alan Afşin - Buga ikilisine bağlı güçler Hurremileri bir kaç kez bozguna uğratırlar. Babek, onu

halifenin son yıllarında ve Battal'ın çok genç yaşta olduğu söylenebilir. Geniş bilgi için bk. P.N. Boratav, **İslâm Ans.** "Battal" mad.

¹⁰⁵ Belazuri, s.340- 341.

tanıyanlar tarafından Afşin'e ihbar edilir ve yakalanıp başı kesilerek ortadan kaldırılır (838).

IX. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru baskılar sonucu güneye inen Paulikienler, Malatya'nın kuzey ve kuzey batısında geniş bir alan üzerinde yarı göçebe/yarı yerleşik tutunmuşlardır.

Astatoylar, Malatya Emiri Ömer bin Abdullah el-Akta'dan sığınma talebinde bulunmuşlar ve bu istekleri kabul edilmiştir. Emir, Sergius'un liderliğinde zaten nüfusunun çoğunluğunun tutundukları bölgedeki Arguvan Kalesi'ni onlara vermiş ve onları himayesine almıştır.¹⁰⁶ Bizans ve Ermenilerin baş hedefi konumunda olan Sergius'un öncülüğünde Arguvan, Tephriké (Divriği) ve Amara'yı (Cuinet'e göre Emir köyü) müstahkem konuma getirmişlerdir.

Paulikienleri bu yıllarda inşa faaliyetlerine girecek kadar rahat hareket etmelerinin önemli nedeni, hiç kuşkusuz Abbasi korumasında olmalarıdır. Buna karşın Paulikienler de Arapların safında Bizans'a¹⁰⁷ ve Ermenilere karşı¹⁰⁸ savaşan gruplar içinde yer almışlardır. Ayrıca, Divriği dahil yakın çevre üzerinde etkin olmaları, V. Leon'un adamları tarafından Ayasofya Kilisesi'nde ortadan kaldırtıp yerine geçen II. Mikail zamanında (820-29) Anadolu'da Thomas'ın başlattığı iç ayaklanmanın avantajıdır. Bu iç savaş ülkenin büyük bölümünde etkili olmuş, 820-823 yılları arasında üç yıl içinde isyancılar etrafı kasıp kavurmuşlardır. Ülkede İstanbul'dan merkezî otoriteden nefret eden tüm kitleler bu hareketi desteklemiş, altı eyaletten yalnız Opsikion ve Ermenistan eyaleti sadakatlerini devam ettirmişlerdir. Belazuri dahil çeşitli tarihçilerin kaydından da bilineceği gibi; Ermenistan (İrminiye) dört bölümden oluşmaktaydı ve Erzincan bu eyaletin dışındaydı.¹⁰⁹

Abbasi halifesi her ne kadar bu isyanı desteklemiş ise de büyük bir taarruzda da bulunmamıştır.¹¹⁰ Bu şartlar içerisinde Paulikienlere ne Bizans'ın ne de tasvir taraftarı cepheye yer alsın da Thomas'ın isyancı hareketine katılanların saldırılarının olduğu düşünülemez.

Sergius'un Öldürülüşü ve Sinekdemoy'ler: Sergius Hz. İsa gibi marangozluk yaparak hayatını kazanan, savaşçılıktan uzak, okur-yazar biridir. Arguvan'da Colossians Kilisesi'ni, Kilikya'ya gidip Ceyhan Irmağı kıyısındaki Mamistra'da (Maopsuesta-Misis) Ephesus (Efes) Kilisesi'ni kurmuştur. Her iki kilise de Tychicus'la (Tihikos) yakın bağları olan Paulikien kilisesidir. ¹¹¹ Bizans ve Ermenilerin düşmanlığı yanı sıra Baanes yanlısı Paulikienleri de ona muhaliftiler. Arguvan'da ağaç kesmek için gittiği bir dağda iken, Nikopolis Kalesi'nden (ya da Kale niteliğine veya adına sahip bir köyden) gelen Tzanius adlı biri Sergius'un kendi baltasını

¹⁰⁶ Ter Mkrcean, **Die Paulikianer**, Leipzig 1893, s. 116 vd.; E. Honingmann, **İslâm Ans.**, "Malatya" mad. ; E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, (Ed. M. Th. Houtsma), 1913-1936, C.5, s.13.

¹⁰⁷ G. Ostrogorsky, s.207.

¹⁰⁸ **S. Peter, 178**

¹⁰⁹ Bak. IV/I. Böl. not: 3.

¹¹⁰ G. Ostrogorsky, s.192.

¹¹¹ *Tihikos*: Pavlus'un yakın dostlarından biri. Efes Kilisesi'nin kurucusu. **BDHDH**, s. 64.

elinden kaparak onu katletmiştir (834/5). Şebinkarahisar'ın güneyinde bulunan Nikopolis'ten gelen bu Tzanius adlı katil ya Ortodoks ya da Baanes yanlısı fanatik biri olmalıdır. Sergius yanlılarının aralarında barış sağlanana kadar Baanes yanlılarını öldürmeye devam ettikleri düşünülünce, bu kişinin Baanes yanlısı olabileceği daha mümkün görülmektedir.¹¹²

Sicilyalı Peter, Sergius'un öldürülüşünden sonra "synekdemoi" (yoldaş, gurbetteki dostlar) adı verilen altı kişinin (Michael, Canacharis, John Aoratus, Theodotus, Basileius, Zosimus) eşit bir statü içinde hareketin geleceği için çalıştıklarını kaydeder. (S. Peter, 182, 183). Her nedense yeni bir lider seçilmemiştir. Paulikienler Arguvan'da güven içinde bulunurken yine birçoğu Bizans topraklarında (Hayaşa ve Niksar civarında) yaşamlarını devam ettirmişlerdir.¹¹³

İslâm ülkelerindeki karışıklıklar sırasında İmparator Teofilos'un askeri faaliyetleri sonucunda Çukurova (Kilikya) Bizans ordularının saldırısına uğramış (837), o ara Erzincan-Tercan bölgeleri, yeni bir idari düzene konulan Pont Bölgesi'ne katılmıştır.

Mu'tasım, İmparator Teofilos'un başarıları karşısında, yine Türk kumandanlarının yardımına muhtaç olur. Afşin - Eşnas, İtak gibi kumandanlar Ankara önlerine kadar gelerek karşılaştıkları bir Bizans gücünü etkisizleştirirler.

Karbeas ve Divriği Paulikienleri: Bizans İmparatoru Theophilus'un 842 yılında ölümü üzerine, iktidar (II. Michael'in vekili olarak) dul karısı Theodora'nın eline geçmiştir. Döneminde II. İznik Konsülü kararları yeniden yürürlüğe konmuş, Patrik Methodius 844'ten geçerli olmak üzere "lanetlenmiş heretikler"i kapsayan bir liste çıkarmıştır. Heretik addedilenler için çıkarılan ölüm yasağı ülkede tavizsiz uygulanmıştır. Bu süreçte yine çok sayıda Paulikien katledilmiş, birçok Paulikien Trakya'ya tehcire zorlanmıştır.¹¹⁴ Öldürülenler arasında Anatolikon Theması'nın önemli bir görevlisi olan Carbeas'ın babası da vardır.

¹¹² S. Peter, 179, 180; BDHDH, s. 64.

¹¹³ BDHDH, s. 65.

¹¹⁴ G. Ostrogorsky, s.207

Babası öldürülen Carbeas, yanında beş bin kadar Paulikienle birlikte ayaklanmış, İmparatorluğun güçleri karşısında Arguvan'a gitmiştir (843/4). O yıl içinde Şebinkarahir'da bulunan diğer Paulikienler arasından bazı kimseler vali Callitus'u Kaçırıp Carbeas'a kaçırdıkları da kayıtlara geçen olaylardandır.¹¹⁵ Carbeas ve Paulikien savaşçılar Malatya Emirliğinin emrinde Bizans'a ve Doğuda Ermenilere karşı uzan yıllar Türk ve Arap askerlerle birlikte mücadele etmişlerdir.

843- 844 yıllarındaki Paulikienlerin katliamını anlatan bir resim. (Armenian SSR: Armenian Academy of Sciences IX, Yerevan 1983, s., 141).

Babek'ten sonra da devam eden toplumsal olaylar, Bizanslıların askeri hareketlerine devam etmeleri ve Ermenistan içindeki yerel yöneticilerin ikili tutumları Halife Mütevekkil zamanında Doğu Anadolu'ya yeni fetihleri gerekli kılmıştır.

el-Mutasım zamanında tayin edilen vali Yasan bin Ali zamanında başlayan Ermeni ayaklanmaları Yusuf bin Muhammed b. Yusuf döneminde, hayli ileri varır. Reisleri, Aşot'un yakalanarak bazı manastırların tahribi üzerine dini galeyana gelen halk, Yusuf'u öldürürler.¹¹⁶ Bütün bu huzursuzluk ve keşmekeşliklerin düzelmesi için Halife Mütevekkil (847 - 861), Türk Kumandanı Buga'yı görevlendirir. Buga, Bitlis'e geldiğinde ayaklanmanın önderlerini ortadan kaldırmış, ayaklanmaya katılan birçok insan bu takibat sırasında öldürülmüştür. Buga, İshak bin İsmail'in ele geçirdiği Cürran'ı zapt ederek buradaki huzursuzlukları giderir. O zamana kadar sürüp giden olayların sonunda önemli ölçüde bir huzur ortamı sağlamayı başaran Buga daha sonra 855 (H.241) yılında Serremen-Ra-ah'a döner.¹¹⁷

Divriği, Bizans'a sınır olmakla birlikte Şebinkarahisar, Hayaşa Bölgesi ve Arguvan üçgeni

¹¹⁵ BDHDH, s. 65.

¹¹⁶ Belazuri, s. 341.

¹¹⁷ E. Honigmann, s. 62; Lavrent, L'Armanie, s. 256 vd.; Levçenko, s. 224.

arasında, doğal yapısı savunmaya elverişli stratejik bir merkezdir. Büyük ihtimalle Sergius'un liderliğinden itibaren burayı yurt tutan Paulikienler tarafından tahkim edilmekteydi. Carbeas'a bağlı savaşçı kitleler 856 yılına doğru bu kaleye yerleşmişler, 863 yılında şehit olana kadar Malatya Emiri Ömer bin Abdullah el-Akta'nın emrinde batıda ve doğuda yapılan savaşlara katılmışlardır.¹¹⁸ S. Peter, Carbeas'ın Pontus içlerine kadar akınlar yaptığını, Divriği'nin Pontos ve Ermenistan'a yakınlığının avantajlarını kullandığını yazar (184). Bu avantajın hem akınlar düzenlemek hem de Şebinkarahisar ve Hayaşa tarafındaki Paulikienlerle ilişkilerin sürdürülmesi yönünde olduğu anlaşılmaktadır.

Divriği, Bizans ve Doğudaki Ermenilerden zulüm ve baskı gören Paulikienler için kaçıp sığınabilecekleri önemli bir yer hâline gelmiştir. Hatta Paulikien olmayan, ancak her iki kilisenin (Bizans ve Ermeni) ilkelerini benimsemeyen veya etnik asimilasyona karşı çıkan kimseler için de kurtuluş kapısı olduğu, Carbeas'ın onlara rahat yaşayabilecekleri imkânlar sağladığı söylenir.¹¹⁹

Carbeas'ın III. Michael'in Paulikienlere karşı düzenlediği bir seferde Malakopea diye bir yerde Lalakaon savaşı öncesinde Emir Ömer ile birlikte öldürülüşünden sonra yerine Chrysocheires geçmiştir. Sergius'un hayatta kalan iki müridi Basileius ve Zosimus ise bu süreçte dini liderliklerini devam ettirmişlerdir. 867 yılında İstanbul'da meydana gelen saray içi ayaklanmayı fırsat bilen Chrysocheires pek çok şehri yakıp yıkarak Efes'e kadar ilerlemiş ve pek çok Ortodoksla din adamını tutsak almıştır (868-870).

868 yılında III Michael'i öldürüp başa geçen İmparator Makedon I. Basil, Sicilyalı Peter'i (Peturs Siculu) tutsak değişiminde görevlendirmiştir. Paulikienleri yanında kaldığı dokuz ayda edindiği izlenimleri *History of the empty and vain heresy of the Manichæans, otherwise called Paulicians (Boş ve sapkın Maniheiztlerin tarihi: nam-ı diğer Pavlikienlerin Tarihi)* adıyla kaleme almıştır.

Bizans ordusu 870 senesine doğru önce Divriği'ye saldırmış daha sonra Şebinkarahisar themalarının askeri güçleriyle birlikte Fırat - Arsinos (Arsanias) arasına kadar inmiştir. Bizanslı güçlerin kararlı yürüyüşü ve saldırılar karşısında Ömer bin Abdullah'a bağlı kuvvetler Malatya'da bozguna uğramıştır. İmparator'un 877, 881 - 883 senelerinde yapılan seferler, genel olarak Arapların aleyhine olmuştur. Bu arada Divriği, Zebèra, Samosete alınmış; Maraş ve Tarsus üzerine de akınlar olmuştur.¹²⁰

E. Honigmann'ın Kudama'ya dayanarak verdiği bilgiye göre, Bizans'ın Doğu Anadolu'daki varlıklarından hoşlanmamakla birlikte, Tercan'daki Tuzla Suyu yakınlarında bulunan Mananalis bölgesi Paulikienlerinin Araplara karşı Bizanslılara yardım etmeleri ve Bizans'ın doğudaki başarılarına önemli katkı sağlamaları ise ilginç bir ayrıntıdır.¹²¹

¹¹⁸ Norwich, John Julius, *A Short History of Byzantium*, New York 1997, s. 140.

¹¹⁹ S. Peter, 183- 186; BDHDH, s. 65- n.75.

¹²⁰ Levçenko, s. 224.

¹²¹ E. Honigmann, s. 71

Sicilyalı Peter tutsak değişiminde başarılı olsa da Paulikienleri onun aracılığıyla Bizans'a teklif ettikleri barış antlaşmaları kabul edilmemiş, Bizans - Paulikien mücadelesi devam etmiştir. İmparator I. Basil, Paulikien Devleti'ni ortadan kaldırmış ve o bölgede hayatta kalanların bir kısmı Suriye ve Erzincan yöresine kaçabilmiştir. 872'deki bir olayda öldürülen Chrysocheires'in başı kesilerek İmparatora götürülmüştür.

Gücü kırılan ve Divriği dışındaki egemenlik alanlarını tümüyle kaybeden Paulikienlerin pek çoğu Trakya bölgesine sürülmüştür.¹²² 878'de Divriği'de meydana gelen deprem bu kale-kentte de sonun başlangıcı olmuştur. Chrysocheires'in sağlığında güvendiği damadı Diaconitzes emrindeki bir Paulikien savaşçı grubuyla 885 yılından itibaren Bizans'a hizmet etmiş, daha sonra İmparator IV. Leo (886- 912) tarafından Ortodoksluğa döndürülmüştür.

İmparator VI. Leon ve oğlu VII. Constantinos (913 - 959) dönemlerinde uzun süreli Arap - Bizans mücadeleleri olmuştur. Bu mücadeleler, ara yerde kalan Doğu Ermeni Kiliselerine bağlı topluluklar arasında dini ve toplumsal birliğin pekişmesine ortam hazırlamıştır. Buna rağmen Ermeni Kiliselerine karşı sürekli aykırı dini temayülleri olan ve mücadele eden Hayaşa Hristiyanları, ancak köylerde azınlık olarak silik bir hayat sürdürmeye çalışmışlar hatta zaman zaman Ermeni Merkez Kiliselerinin temel sorunu olarak gündemde olmayı başarmışlardır.

Van'ın kuzey ve güneyinde Arzunili Kagit ve Kurken adlı şahıslardan birincisi bölgedeki Arap emiriyle işbirliği yaparak (908), Doğu Anadolu'nun batı kesimindeki kalelerde Araplara karşı ayaklanan Sempat'ın öldürülmesinde yardımcı olmuştur.

Sempat'dan sonra gelen Aşot, Araplarla ve kendini istemeyen Hayaşa Hristiyanlarıyla sürekli mücadele etmiş, Bizans İmparatoru VII. Constantinos'dan yardım istemiştir Bu fırsatı değerlendirmek isteyen İmparator, General Kurkuas'ı Doğu Anadolu'ya istilasına gönderir. Araplara karşı başarılı olan Kurkuas, 927 - 928'de Erzincan, Erzurum ve Malatya'yı almıştır (934).

X. yüzyıl kaynaklarında tarif edilen Bizans - Arap sınırı Malatya - Sumaysat (Şimşat) arasında uzanmaktadır. Kemah'la Zibatra, Bizans'ın egemenlik alanı içerisindedir.¹²³

3. TONDRAKÇILAR HAREKETİ (TULAYLILAR)

Hristiyan dualizminin ikincisi Tondrakyan hareketidir.¹²⁴ 840 'ta ortaya çıkan bu hareketin Paulikienlikle önemli ölçüde benzerliği bulunmaktadır. Paulikienlik bir önceki yüzyıl içinde önemli ölçüde sindirilince Tondrakçılık onun mirasçısı olmuştur.¹²⁵ Kuşkusuz bu mirasın ana karakterini belirleyen itici güç, Hayaşa Bölgesi'nin kadim halklarının Doğu Ermeni Kilisesi ve batıda Rum Ortadoks Kilisesi'ne karşı tepkisidir.

¹²² **Encyclopædia Britannica**, *Constantine-Silvanus*. 2008. **Encyclopædia Britannica** Online. Accessed 2 September 2008.

¹²³ E Honigmann, s. 149 - 154.

¹²⁴ **BDHDH**, s. 27; F. C. Conybeare, **The Key of Truth**, LVII- LXXI.

¹²⁵ R. Grousset, **a g e**, s. 461; **BDHDH**, s. 27.

Paulikienlik gibi, önce Tondrakyan¹²⁶ daha sonra yaygınlıkla Tulaycılık olarak adlandırılan hareketin mensuplarının taban bulduğu merkez yine Hayaşa Bölgesi'dir. Kaynaklar,¹²⁷ hareketi başlatan Sımbat'ın Abahunik'teki Manazgerd yöresindeki Tontrag'ı mesken edinen Zarehavanlı Sımbat adında birisinin olduğunu kaydederler. Sımbat Zarehavantsi, Dsağkotın Bölgesi'nin Zarehavan köyünde doğmuştur. Doğu Anadolu'nun çeşitli yörelerinde, Tefrik'e (Divriği) kadar uzanan Hayaşa Bölgesi'nde seyahatlerde bulunmuştur. Böylece doğrudan Paulikienlerin öğretisiyle tanışmıştır. Ülkeye dönerek, Apahunyats Bölgesi'ndeki Tondrak köyüne yerleşir ve vaazlarına başlar. Kısa zamanda çok sayıda müritleri oluşur ve ilk tarikat cemaatini oluşturur.

Bu hareket, Tondrak köyünün adıyla Tondraklılar hareketi, katılımcıları ise Tondraklılar olarak adlandırılır. Anılan bölge, farklı dinlerin ve dinî düşüncelerin yer aldığı, önce Hristiyanlığa karşı direnilirken, daha sonra Hristiyanlaşmış kitlelerin İrani dinlerle çatıştığı bir alandır. Sımbat doğrudan bir Hristiyan ilahiyatçısı değil, öncelikle bir düşünürdür. Mensuplarına “Güneşin oğulları” denmesi, bu hareketin Zerdüştlük ve Manici geleneklerle olan bağını ve Sımbat'ın eski dinlerin içerdiği düşünceler doğrultusunda Hristiyanlığı yorumlayan bir filozof olduğunu göstermektedir.¹²⁸

Tondraklılar, yönetimin ve ruhanilerin baskılarından kaçınmak amacıyla son derece gizlilik içinde faaliyet göstermekteydi. Açığa çıkarılan Tondraklılar, ağır cezalara, hapse, işkencelere vs. maruz kalmakta, toplumdan gizlenememeleri için yüzlerine tilki damgası vurulmaktaydı. Doğu Anadolu'daki heterojen yapıyı tekil etnik bir topluma dönüştürme çabasındaki Ermeni Kilisesi ruhani liderlerinin Tontrakçılar üzerine saldırıları gecikmemiş,¹²⁹ 847'de patrik Ovalı Hovhannes tarafından aforoz edilmişlerdir. Pakraduni ve Vaspuragan Krallığı içerisinde etnik-ulusal bir Ermeni kitlesi oluşturmak ve egemenliğini pekiştirmek için siyasi ve dinî çabaların arttığı Kral Apas dönemi, etnik Ermenileştirilme baskısına karşı direnen azınlıklar üzerine merkeze bağlı ruhani liderlerin elini güçlendirir. Bu baskılar üzerine Tontrakçıların batıya çekildikleri, bu kitle nüfusunun Erzincan'ın doğusundaki Mans yöresinde tutunmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.

¹²⁶ Şimdiki Bayezid yakınında Tondrak kasabası. Tondrag/Tondrek yöredeki Tendürek'le lokalize edilir. Sarkis Seropyan, *Küçük Asya'nın Sapkın Hristiyanları: Pavlikyanlar*, **Agos Gazetesi**, 7 Haziran 2013, s. 10.

¹²⁷ Anania Naregatsi, Arisdages Lasdivertsi, Krikor Magistros, Narses Şınorhali. R. Grousset, s. 461.

¹²⁸ Güneşin oğlu= Arewordik, kaynaklarda geçmekten başka Hayaşa yöresinde bu adla anılan kilise(ler) de mevcuttur. Güneş kültü olarak “areworik”, anlaşıldığı kadarıyla Paulikien ve Tulaycı hareketin önemli fakat soyut işaretleri arasındadır. Geniş bilgi için bak. Resul Ay, **Bizans'tan Osmanlıya Anadolu'da Heterodoks İnanışlar: “Öteki” Dindarlığın Ortak Doğası Üzerine (650-1600)**, pdf. Bazı kilise kalıntılarında (Ekrekhüma-Venk, Erzincan) güneş ve ay sembolleri mevcut olduğu gibi, güneşi temsilen aslan figürleri kabartmalarının bulunduğu tapınak/kiliseler ile (Karadağ ve Tercan yöresinde) çeşitli mezar taşları bulunmaktadır. Ancak bu somut işaretlerin, her türlü resme karşı çıkan, Maniheiztler gibi tapınılacak oranda güneş'i öncelemeden (Sakin Özışık, s.52-53) Paulikienlerle bire bir ilişkisini ortaya koymak güçtür. Eğer bu işaretler Paulikienlere ait ise, bunun da Hayaşa Hristiyanlığı içinde kısmen bir sapma ya da kadim inanaçlara bazen abartılı bir gönderme olabileceği düşünülebilir, o kadar.

¹²⁹ Sarkis Seropyan, **Agos**, göst. yer.

Zerdüştlük ve Manicilik üzerinden eski inançlarını geleneksel formlarla korumaya çalışan Mans (Mananalis, Mananaği) yöresi yerel halkı, Paulikienlikten sonra bu kez Tontrakçılık üzerinden kimliklerini koruma mücadelesine girişirler. Diğer taraftan X. yüzyıl içinde Arapların sürekli uğraşmak zorunda kaldığı yerel ayaklanmalar bu yüzyıl sonlarında Bizanslıları da uğraştıracaktır. Doğu Anadolu'da meydana gelen 976 – 979 ve 987 - 989 yılları ayaklanmaları, Bizans hakimiyetinin önemli ölçüde sarsılmasına neden olmuştur.¹³⁰ Güçlülük bu ayaklanmaları bastıran Bizans, Arap tehlikesini koz olarak kullanarak yerel yöneticilerle dostluk anlaşmaları yapmıştır. Bunlardan II. Aşhod'a Doğu Anadolu'da ilk kez “şehinşah” (kralların kralı) ünvanı verilmiştir. Yetkisini Bizans'tan alan II. Aşhod X.yüzyılın ikinci yarısında krallığının merkezini Ani'ye (Kars) nakletmiştir. Tüm bu siyasi gelişmeler Tulaycılık gibi Hristiyan muhalefeti zayıf düşürürken, onları yok etme peşinde olan ve siyasi güçle donanan egemen Doğu Ermeni Kilisesi'nin elini güçlendirmiştir.

Yöredeki Tulayl köyünde hayli kalabalık oldukları için Tontrakçılar, “Güneşin Oğulları” yanı sıra “Tulaycılar” olarak da adlandırıldılar.

R. Grausset, Tulaycılar hareketinin vazettiği ilkeler arasında aşağıdaki tespitlerde bulunmuştur:

-Azizler ve dini tasvirleri, hatta harici kültleri ilahlaştırmayı reddetmişlerdir. (İsa Mesih'in tanrılığını reddedip onu peygamber olarak görmüşlerdir)¹³¹

-Tanrı'nın insan olarak cisimlendirilmesini reddetmişlerdir. (Tanrı ile insan arasında hiç kimsenin giremeyeceğini, hiç kimsenin afroz ya da lanetleme yetkisinde olamayacağını vurgulamışlardır).

-Vaftizi ve kilise hiyerarşisini reddedip insanlar arasında mutlak eşitlik olduğunu savunmuşlardır.¹³² (Haç ve din adına yapılan canlı resimlerinin önünde ritüellere karşı çıkmış, şatafatlı dinî törenler yerine sade ibadeti yeğlemişlerdir).

Görülüyor ki bu hareket temelde özgürlüğü ve insanlar arasında eşitliği savunmaktadır. Tulaycılığın ahlaki duruşu ve dogmalara karşı tavrı, öncelikle Ermeni Kilisesi hiyerarşisine ve bu kilisenin baskıcı politikalarına ters düşmektedir. Siyasi güçle iş birliği içinde olan Patrik Anania Mogatsi'nin talimatıyla Tulaycılar üzerine fiili ve yazılı her türlü saldırıların önü açılmış, statüko dışı görülen ve sapkın ilan edilen hareketin ilkeleri Anania Neragatsi gibi kilise ile iş birliği yapan kimselerin eserlerinde çürütülmeye çalışılmıştır.

Tulaycı hareket X. yüzyılın ortalarından itibaren etkili bir güce dönüşmüş ve Paulikienlerin önemli merkezlerinden biri olan Mananaği Bölgesi'nde geniş bir taban bulmuştur. Hareketin güçlenip yayılması karşısında yerel Ermeni episkoposu, Bizans yönetimiyle iş birliği yaparak onlardan askerî güç ister. Bizans- Ermeni güçleri Tulay

¹³⁰ A. A. Vasiliev, s. 398.

¹³¹ Parentez () içleri açıklamalar diğer kaynakların verdiği bilgiler ölçüsünde bizim tarafımızdan ilave edilmişlerdir.

¹³² R. Grousset, s. 462.

mensuplarını buldukları köylerden kovar ve Mananağı'deki Tulaycıları geçici olarak bastırır.

Tulaycılar üzerine yapılan saldırılara ve onları yok etme çabalarına rağmen, bu özgürlükçü ve eşitlikçi hareket, baskı ve asimilasyon yoluyla Ermenileştirilmeye çalışılan karşı kitleler için umut olmuştur. Hatta Sünik piskoposu Hagop, Ağvan gatoğigosu Sahak gibi yerel dini liderleri Ermeni patrikliğinden ayrılmak için yollar denemişlerdir.

XI. Yüzyıl başlarında Tulaycıların geri almak istedikleri Haçköy (Tercan) Paulikien yerleşimi olduğu dönemde Pazmağpür (Bazmaghbiwr: Çeşmeler) iken Hayk/Ermenileri tarafından zabt edilmiş, onların (Paulikienlerin) hilafına XI. yy'da Ermeni Kilisesine bağlılığını vurgulamak için anıtsal bir haç dikilmiştir. Dikilen bu haç nedeniyle Haç Köyü olarak anılmaya başlanmıştır. (Aristakes Lastivert, "Şu anda Gaylaxazut denir, Paxra Dağı'nın bir kısmında, Bazmaghbiwr (Çeşmeler) adlı inşa edilmiş eski ve harikulade bir köy vardı. Köyün adı dikilen bu haç nedeniyle Xach ("Haç"), olarak değiştirildi". Badmutyun/ 23)

Tulaycılar Hart bölgesinde de önemli bir güç oluşturmuşlardı. Tulaycıların önderi olan episkopos Hakob'u, müritleri izin vermeyeceğinden dolayı, yerinde yakalama ümidi olmayan Ermenistan katolikosu, onu çeşitli yalanlarla kandırarak yanına davet eder ve hapse attırır. Anlaşılan o ki bölgenin Ermenileşmesi için Kiliseye mutlak itaatin gerekliliği bu eşitlikçi hareketleri yok etmek için her çeşit mücadeleden kaçınılmamıştır. Patrik Anania Mogatsi'nin ömrü, bu özgürlük ve eşitlik için direnen "Güneşin Oğulları"yla verdiği mücadeleyle geçmiştir.¹³³ Bizans'ta bulunan tanınmış Ermeni yöneticilerden Grigor Magistros Pahlavuni, XI. yüzyıl ortasında, hareketi bastırmaya kalktığında bu başarılıdır. Grigor Pahlavuni komutasındaki düzenli ordu, Tondraklıların cemaatlerini darmadağın edip ateşe verir.

¹³³ R. Grousset, s. 463.

Tondraklıların büyük bir kısmı imha edilir, hayatta kalanlar ise ya kaçmaya mecbur olur ya da ülkeden kovulur.

Mans- Tercan yöresinde tutunan Tulaycılar, Paulikienliğin de önemli merkezlerinden olan bu yörede kendilerini çok daha güvenlikte hissetmişlerdir. Mans bölgesinin kuzey batısında Tolos köyü ve çevresi (Gelengeç – Uzunhaç köyleri arası) ile güney batısında Tivniko- Tohlistan (Vican'ın kuzey batısında, Mans'ın güneyinde) iki alan önemli Paulikien ve daha sonraki Tulaycılarının önemli merkezleri arasındaydı. Tivniko-Tohlistan (Tulay)'ın doğusunda ünlü kale- kent Shirni (Şirinli Kalesi) bulunmaktadır.

Mananalıs'in güney batısındaki Tulaycılarının önderlerinden biri de Kuncik adlı birisidir. Korunmaya elverişli Shirni kale-kentinde konumlanan Kuncik'in dinî eğitiminde Albania'lı (Azerbaycanlı) olduğu söylenen bir din adamının da katkısı olmuştur. Kuncik önderliğinde ve yöre kadınlarının da katılımıyla Ermeni Kilisesi'nin zabt ettiği Haçköy gibi Paulikien kiliselerini tekrar geri alma hareketine girişmişlerdir.

Tulaycılarının bu Paulikien topraklarında verdikleri yeni mücadeleye karşı, egemen Ermeni Kilisesi'nin uzantısı olan Mananaği (Mans) Episkoposu Samuel karşı mücadeleye girişip Kaşen ve Ağüson köylerini yerle bir ettirmiştir.¹³⁴ Tulaylı ileri gelenlerini ve vaizlerini yakalatan Samuel, onları Çerm kazasında kendi dinî anlayışları ve yasalarına göre yargılayıp alınlarından tilki damgasıyla damgalatmıştır. Tulaycılar üzerine olan baskı ve onları yok etme faaliyeti Mans bölgesiyle sınırlı kalmamış, XI. Yüzyıl boyunca bu halkın yerleşimleri yakılıp yıkılmış, kiliseleri yağmalanmış, insanları öldürülmüş ya da göçe zorlanmışlardır.

4. PAULİKİENLER VE PEÇENEKLER; İKİ ASYATİK/ TURANİ HALKIN BALKANLARDAKİ BULUŞMASI VE İŞBİRLİĞİ

Hamilton'ların ilgili çalışmasında : “ Divriği'nin düşmesinden sonra Paulikien Kilisesi örgütüyle ilgili bir şey bilinmemektedir. Her ne kadar organize bir yapıları olmasa da parça parça yapılan toplantılar ortak inanç ve birlik duygusunu ayakta tuttu. Divriği'nin işgalinden sonra imparatorlukta yaşayan Paulikienlere yapılan zulüm sona ermiş gibi görünüyor. Yine de yetkililer Ortodoks vaftizini kabul etmeleri için ılımlı yollar da denediler. X. Yüzyıl süresince ve XI. yüzyıl başlarında Anadolu'ya yayılmaları devam etti ve Avkhat (Euchaita'da), Milet ve Efes yakınlarındaki köylerde de görüldüler.

970'e geldiğinde Bizans doğu sınırını Yukarı Fırat (Hayaşa yöresi/Yukarı Ülke. TEŞ) ve Kuzey Suriye'ye kadar Bu bölgede yaşayan Paulikienler de kontrol altına alındı. ¹³⁵ Antakya Patriği II. Theodore (970-76) John I. Tzimisce's'i (969-76) bu heretikleri doğu bölgelerinden kovmaya ikna etti. İmparator, 975'te büyük miktarda Paulikieni Plovdiv'e (Philippopolis. Balkanlarda, bugünkü Filibe) yerleştirdi . Bu da Balkanlarda Paulikien varlığını güçlendirdi. Ancak, Bizans'ın (Doğu Anadolu'nun batısı ve Kuzey Suriye'deki) egemenliğine rağmen bazı Paulikienler en azından XII. Yüzyıl başlarına kadar Müslümanların yönetiminde yaşamaya

¹³⁴ Aristakes A.Lastivertc'i's, **History**, Roberts Bedrosian, New York 1985,böl.23.

¹³⁵ Whittow, **The Making of Orthodox Byzantium**, s. 310-27.

devam etti. Çünkü batılı yazarların çoğuna göre bunlar, Müslüman ordularında gruplar kurmuş ve I. Haçlı Seferi'nde çarpışmıştı.

Kaynaklarda, 975'ten sonra Balkan Paulikienleri heretik (!) inançlarına rağmen kraliyet ordularında görev alan, iyi savaşan adanlar olarak geçer. Görev azmini yitirmiş ama inançlarını kendi toplulukları içinde yaşamaktan da memnun görünüyorlardı”¹³⁶ demektedir.

Hayaşa Bölgesi ve çevresinden ya da zaman zaman dağıldıkları Anadolu'nun çeşitli yörelerinden Balkanlara sürülen Paulikienler sürekli olarak Bizans'ın siyasî ve dinî denetiminde tutulmaya çalışılmışlardır. Koşulların gereği yer yer Bizans ordusu içerisinde birlik ya da alay olarak savaşlarda kullanılmışlardır. Bütün bunlara rağmen, “Paulikienler kendilerini Bizans'ın tebaası olmaktan çok müttefik statüsünde görmüşlerdir”.¹³⁷

Peçenekler, Batı Göktürk Devleti içerisinde yer alan Türk boylarından biridir.¹³⁸ Kaşgarlı Mahmut onların Oğuz boyları arasında olduğunu kaydeder.¹³⁹ Batı Göktük Devleti'nin çöküşü sonrası batıya göç eden Türk kitleleri arasında yer alan Peçeneklerin Bizans'la ilk ilişkileri ticarî alanda olmuştur. 1036 yılı ve sonrasında Peçenekler ve Bizans Tuna Irmağı'nın sınırında komşu olurlar. Onlarla iyi geçinmek için gayret eden Bizans, Balkan içlerine giren Peçeneklere (Grekçe Patzinaklara) Tuna'nın güneyindeki bazı alanlarda yerleşmelerini sağlamış, hatta Bizans ordusunda onları görevlendirmiştir. Peçeneklerle Paulikienler arasındaki ilk karşılaşmalar İmparator IX. Constantine (1042- 1055) zamanının tekabül etmektedir.

Ordu içinde hizmet etmelerine rağmen, Bizansla Peçenekler arasında yer yer irili ufaklı çatışmalar olmuştur. Bu çatışmalarda zaman zaman Paulikienlerin Peçeneklere destek oldukları bilinmektedir.¹⁴⁰ Peçenek- Bizans arasındaki çatışmaların şiddetlendiği İmparator I. Aleksios (1081- 1118) Normanlar üzerine seferdeyken, ordu içerisindeki iki bin kadar Paulikien, liderleri Xantas ve Couleon'un emrinde savaşın sonucunu beklemeden evlerine dönmüşlerdir. 1083 yılında yapılan Bizans- Norman savaşında ve baş gösteren Kuman

¹³⁶ Hamilton'un ilgili araştırma metninin devamında, çalışma içerisinde de sunulan çeşitli kaynaklardan seçme metinlerin bazı pasajlarına değinerek anlatımını sürdürür. Örneğin: ..Peribleptonlu Euthymius bile günah saydığı Heretizmin her türünden şikâyetçi olmasına rağmen Paulikienler hakkında şunu söyler: “*Sapkınlıkları çok açık ama bunu gelenek olarak kabul edenler dışında kimseye zarar vermezler; onların yüzünden hiç kimse üzülmez ya da yas tutmaz*” gibi. Ayrıca, Anneles Baresnes (MGH SS9, s. 248) ve Apulia'lı William'ın XII. Yy. başında kaleme aldığı **Gesta Poberti Guiscardi**'sinde, Paulikienlerin Bizans kuvvetleri arasında Normanlara karşı savaştıkları, Sicilya seferlerine katıldıkları vurgulanır. Peribleptonlu Euthymius'un eserini devam ettirmek amacını taşıyan John Scylitzes'in 811- 1057 yılları arasını kapsayan bir Synopsis yazmış ve Paulikienlerle Peçenekler arasındaki işbirliği içinde olduklarını da kaydetmiştir. J. Scylitzes, **Synopsis historiarum**, Edt. H. Thurn, CSHB, Berlin ve New York, 1973, s.74; BDHDH, s. 68, 247, 278.

¹³⁷ BDHDH, s. 68.

¹³⁸ A. N. Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1992, s. 44 vd.

¹³⁹ Kaşgarlı Mahmut, **Divan-ı Lügati't Türk**, (B. Atalay neşri), Ankara 1939, I, 57.

¹⁴⁰ M. Angold, **The Byzantine Empire 1025-1204: a political history**, London 1984, s. 14-17.

Türkleri tehlikesi karşısında Aleksios'un Paulikienleri yanına çekme girişimi devam etmiş, ancak bunda tümüyle başarılı olamamıştır. Bunun üzerine Paulikienleri bitirmek isteyen İmparator onların Ortodoks olmalarını ister. Karşı çıkılınca da cezaya uğrattılıp liderleri tutsak edilmiş ve evlerinden atılmışlardır.

Aleksî Commenos'un kızı Anna Commena babası döneminin olaylarını kayda aldığı metinlerde, ayaklanan Paulikienlerle (Maniheis olarak zikredilirler), Bogomiller arasına bağlar ve onların Peçenek Türkleriyle (metinde Scythian/İskitler) olan yakın ilişkileri hakkında ayrıntılar bulunmaktadır.¹⁴¹

İmparatorluğun baskısına karşı en önemli tepki, Paulikienlikten Ortodoksluğa dönen ve imparatorluğun güvenilir görevlilerinden olan (ordu komutanı) Traulus'tan gelmiştir. Ayaklanma gerekçelerinin başında, kendi kız kardeşi dahil cemaatin evsiz-yurtsuz bırakılmasıdır. Peçeneklerle anlaşan, hatta bir Peçenek soylusunun kızıyla evlenen Traulus, Filibe yakınlarındaki Belyatovo Kalesi'ni ele geçirmeyi başarmıştır. Anna Commena'nın verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre; Anadolu'dan (Hayaşa ve çevresinden) giden Paulikienler, hatta yine bu yöre kökenli Bogomiller ile Peçenekler iş birliği içerisinde Filibe'nin tüm çevresine egemen olmuş, yöre nüfusunun yoğunluğu bu kitlelerden oluşmuştur.¹⁴²

Paulikienleri kendi safları içinde tutmak isteyen İmparatorluk, onları Ortodoksluğa özendirmek için oldukça cömert davranmıştır. Verilen hediyeler dışında, onlar için Filibe yakınlarında, Euris (Meriç) Irmağı'nın karşı kıyısında Alexiopolis (Neocastron) adıyla yeni bir kasaba dahi yapılmış, tarla, bağ, bostan ve gayri menkuller bağışlanmıştır.

5. MALAZGİRT SAVAŞI VE HAYAŞALILAR

X. yüzyılda gelişen olaylardan biri de, Doğu Anadolu'ya Oğuz Türklerinin göçüdür. 960'larda iki bin çadırılık bir topluluğun bölgenin doğu kesimlerinde yurt tuttuğu tahmin edilmektedir. Yine, Dokak oğlu Selçuk'un kabilesi bir ara Seyhan Suyu'nun aşağılarına kadar inmiştir. Diğer taraftan Bizans generali II. Nikiforas Fokas da Halep'e kadar ilerleyerek durumu kendi kontrolleri altına almaya çalışmıştır. İmparator İonis Çimiskis zamanında Mezopotamya ve Suriye'nin Bizans egemenliğine alındığını görüyoruz (974 / 975).

Vasilios Vulgaroktan (II. Basil) ve VIII. Constantinos ikilisinin idaresi sırasında Bordas Kokas'ın 989'daki ayaklanması ülkede yeni bir kaosa neden olur. Kokas, bütün Anadolu'yu zapt etmek arzu, cüret ve gücünü gösterir. Ancak, istila hareketlerinin disiplinsiz askerler tarafından yapılmaya çalışılması, Kokas'ın İmparator Vasilios karşısındaki yenilgisiyle sonuçlanır. İmparator'un Kafkas seferi esnasında Doğu Anadolu'nun bir kısmını da Bizans ülkesine katması, onun saltanatında elde ettiği son zaferdir. Trabzon'da bulunduğu bir sıra, Ermeni prenslerinden Yohannes - Smbat (Senekerim), kendi hükmü altında şartlara bağlı olarak bulundurduğu Kuzeydoğu Doğu Anadolu'nun merkezi olan Ani'nin (Kars)

¹⁴¹ Anna Commena, **Alexiad**, Edt. E. Leib, Paris 1937-45, (6.4.2)' den nakl. **BDHDH**, s. 282- 284.

¹⁴² Anna Commena, **Alexiad**, s. 25, 470 vd.

anahtarlarını O'na teslim ettiği bilinmektedir. ¹⁴³

Laha (Karadağ) Dağı'nın doğusunda, Esesi Yaylası Kilisesi yakınında bir mezar üzerinde bulunan Oğuz başbuğuna ait miğferli taş kabartma.

XI. yüzyıl başlarında Arap dünyasında siyasal birliğin sarsıldığı, artan toplumsal ve ekonomik sorunlar yanı sıra askeri alanlarda da gerilemeye başlandığı görülmektedir. Anadolu'da Arap etkinliğinin tamamen yok olduğu bir sırada Selçuklu Türkleri tarih sahnesine çıkmışlardır. Tuğrul Bey'in 1038'de ve 1040'de Dandanakan'da kazandığı savaşlar, Türklerin Anadolu'ya yapılacak yürüyüşlerine de imkân sağlayacaktır. Nitekim Bizans ordusunun 1048'de Hasankala'de yenilmesi, bu yürüyüşün köklü olacağının ilk önemli işareti olmuştur.

1049'da Tuğrul – Yınal sürtüşmeleri, Bizans için yeni bir fırsat olur ve Bizans güçleri Kars'a kadar gelir. Bu arada yörede hüküm süren yerel Bagratid – Bagratuni sülalesinin egemenliği de sona ermiştir. Tüm çabalarına rağmen Bizans, Doğu Anadolu'da tutunamaz. Bölge halkı ise imparatorluğun dini ve idari politikasından yıldırdır. Türkler geldiği zaman askeri bir sınıf niteliğine haiz olan Rumlar batıya ve kuzeyde tahkim ettiği kalelerine çekilirken, Ermeni nüfusunun bir bölümü de güney Kilikya'ya göç eder.

Malazgirt öncesinde Bizans'la olan çatışmaların bir boyutu da Türklerin Gürcü ve Doğu Ermenileriyle olan savaşlarıdır. Alparslan'ın batıya yöneldiğinde onunla mücadele eden kitleler arasında Doğu Ermenileri ve bağlı oldukları yerel

kralları da vardır. Başta Ani olmak üzere fethedilmek istenen bu yörede Bizans güçleri yanı sıra Doğu Ermenileri de sürekli Türklerin karşısında olmuştur. ¹⁴⁴

Daha önceki bir çalışmamızda (Hayaşa Bölgesi Tarihi II, s.113- 116) Esesi- Ekrek arasındaki yaylada yer alan kiliseden ve bu kilisedeki Oğuz ongunundan bahsetmiştik. Bu tür kiliselerin ilk inşa faaliyeti içerisinde Balkanlarda Bogomillerle kaynaşıp Hristiyanlaşan, Malazgirt Savaşı sırasında Alparslan safına geçen Oğuzların varlığı bilinmektedir. Bu toplulukların bir kısmı Balkanlara geri dönmemiş, Türklerin egemen olduğu alanlarda kendi kiliseleri inşa edip bir süre bu dine bağlı olarak hayatlarını sürdürmüşlerdir. Hayaşa Hristiyanlığı etkisinde oldukları düşünülürse, Bogomillerin zamanla İslâmı seçtikleri gibi, bu

¹⁴³ A. A. Vasiliev, s. 398; J. Lavent, *Byzance et les turcs Seidjoucidesdans l'Asel occioarüame Jusqu'en 1081*, s. 16-18

¹⁴⁴ M A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III*, Ankara1992, s. 15- 20.

toplulukların da (en azından bir kısmının) daha Mengüçükler zamanında Müslüman oldukları söylenebilir. Resimde görülen börk tasarımlı miğfer kabartması üzerindeki motifler, tespit edilen çeşitli Türk miğferlerinde bulunan motiflerle benzerdir.

XI. Yüzyıl içinde Peçenekler ve Paulikienler Bizans ordusunda iken, Selçuklularla Bizans arasında 1071 Malazgirt Savaşı meydana geldiği, bu savaşta Uz ve Peçeneklerin Tamış adlı liderlerinin öncülüğünde Selçuklu tarafına geçtikleri bilinmektedir. Bunlar içerisinde Balkanlardan gelen Bogomil ve Paulikienlerin hatta hâlâ Erzincan- Malatya- Divriği- Şebinkarahisar arasında yaşayan Paulikienlerin de olabileceklerini tahmin ve tespit etmek zor değildir. Zira Anna Kommena'nın Filibe hakkında verdiği bilgilerde, dönem içinde genel ve yaygın kullanımıyla bağlantılı olarak *"Ermeniler, keza Bogomiloslar denenler, bu kenti sahiplenmiş idiler.."* demektedir. Dahası, yine Armenyalılıklarını defaatle vurguladığı Paulikienler ile Bogomillerin bu coğrafi ve tarihsel yakınlıklarının farkında olarak, karıştırılmaması gereken farkı da ortaya koyarak : *"Paulikianos'lar Manikhioslar'dan (Manicilerden) ayrılmaya bir daldır, adlarının kaynağı Paulos ve İonnes'in müritleridir; Manikhaios maddeciliğinin kuyusundan içmişlerdir"* diye devam eder.¹⁴⁵ Balkanlardaki Paulikien ve Bogomilleri tanımlayan ve kucaklayan ibareler onların Armenyalılıkları'dır, bu coğrafi adlandırmaya bağlı olarak "Armenyalı" anlamında söylenen Ermenilikleri'dir ve Ortodoksların Hristiyanlığın dışına atma gayreti olarak kullandıkları Manicilikleri'dir. Tarihsel gerçekliği ve bütünlüğü içerisinde daha açık ve anlaşılır bir ifadeyle; onların "Hayaşalılıkları"dır.

Dönemin İslâm, Bizans ve Ermeni kaynaklarında Romanos Diogenes'in doğuya yöneldiğinde ordusunda olan Rûm, Rus, Peçenek, Guz, Frenc'ler yanı sıra adları geçen "Ermeni" ler¹⁴⁶ ile Malazgirt Savaşı sırasında Türklerin safına geçtiği belirtilen "Ermeniler"den kast edilen kitlenin esasında Hayaşalılar olduğu açıktır. Bununla ilgili olarak, Romanos Diogenes'in doğuya 1068 yılı seferinde karşılaştığı olaylar ve buna bağlı faaliyetler hakkında kaynaklarda verilen bilgilerin gözden geçirilmesi gerekir.

Buna göre; 1068'te Sivas'a gelen İmparator, bu kent üzerinden güneye yani Suriye'ye geçmek istemiş olmasına rağmen, Türklerin Niksar yöresinde egemen olmaları nedeniyle planını değiştirmiş, önce bu yöredeki Türklerin varlığı sorununu çözmek zorunda kalmıştır.¹⁴⁷ Sivas'tan Divriği yönünde ilerleyen İmparator burada da Türklerle karşılaşmış onlarla çatışmaya girişmiş, onları geri çekilmek zorunda bırakmıştır.¹⁴⁸

Bizans, Ermeni, Gürcü ve İslâm kaynaklarından bilindiği gibi, Türklerin Anadolu'yu fetih girişiminde Mans (Mananagi, Mananalis) - Tercan- Erzincan ve Niksar yönündeki

¹⁴⁵ Anna Kommena, *Alexiad*, s. 470.

¹⁴⁶ F. Sümer- A. Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Ankara 1988, s. 7, 19, 51.

¹⁴⁷ Malazgirt Savaşı öncesi ve sonrası hakkında detaylı araştırmalar yapan Feridun Dirimtekin'in ilgili çalışmalarına bakılabilir: *Selçukluların Anadolu'da Yerleşmeleri*, *Malazgirt Armağanı*, Ankara 191972, s. 234 vd. Aynı yazar, *Malazgirt Meydan Muharebesi/Türklerin Anadolu'ya Gelmeleri*, İstanbul 1943, s. 10-16.

¹⁴⁸ M.A. Köymen, s. 23; P. Karolidis, *Romanos Diogenis*, (Çev. K. Dinçmen), İstanbul 1998, s. 48.

alanlarda kendilerine karargâh edinecek yerler edinmişler, başka yörelere yaptıkları mevsimlik akınlar sonrası yine bu alanlara dönmüşlerdir.¹⁴⁹ Bu yıllarda Bizans'ın ana savunma merkez karargâhı Amasya'dır ve bu merkezin doğusu onların kolay kolay giremedikleri tehlikeli bölgedir.¹⁵⁰ Bunun akılcı açılımı, bu yöre halkının Türklere verdiği destektir. Bu olaylar sırasında ilginç bir gelişme de, İmparator'un 1071 yılı harekâtında Sivas'a gelmesi sırasında ortaya çıkmıştır. Kendisini karşılayanlar arasında Ermeni prensler olmuş, karşılıklı olarak dostluklarını ortaya koymuşlardır. Buna rağmen yörede Armenyalı olarak anılan halktan pek çok insan katledilmiştir.¹⁵¹ Katledilenlerin Doğu Ermeni Kilisesi ve Bizans Ortodoks Kiliselerinin baskısına, her iki kesimin etnik asimilasyonuna karşı direnen Hayaşa Hristiyanları olduğu çok açık.

Bizans'ın katletme gerekçesi, bu yöre insanının Türklere yakınlaşırken Bizans'a karşı tavır almış bulunmasıdır. Aryen kökenli Doğu Ermenileri ve Kilikya Ermenileri (Ermeni Kilisesi bağlıları) ise halk olarak, prensleri aracılığıyla yapılan görüşmelerden de anlaşılıyor ki genel anlamda Bizans'tan yanadırlar ve baştan beri Türklere karşı olmuşlardır.¹⁵²

Bizans ve Doğu Ermeni Kilisesi'nin baskısını gören gnostik/ heretik inanç sahibi kitlelerin ve Paulikienlerin, Selçukluların gelişi sonrasında ve onların müsamahakâr yaklaşımlarından etkilenmeleri, aralarında yakınlaşmaların olması oldukça doğaldır. Bu süreç içerisinde Türkmen ve yerli halklar arasında karşılıklı dinî- kültürel ilişkilerin ve etkilenmelerin olduğu tarihsel olayların akışından da anlaşılmaktadır.

6. BALKANLARDA PAULİKİEN-BOGOMİL HAREKETLERİ

Aralarındaki bazı farklılıklara rağmen Paulikienlerle Bogomiller arasındaki benzerlikler ve ilişkiler ilginç bir konudur ve bunlar arasındaki ilişki hem dönemin hem de günümüz yazarları arasında değişik yorumlara neden olmaktadır. Kesin olan şu ki, Bogomil hareketi Hayaşa ve çevresinden Trakya'ya transfer edilen Paulikien kitlelerin Balkanlarda bulunmasından sonra ortaya çıkmıştır.

Sicilyalı Peter, Divriğili Paulikienleri yüz yıldan fazladır Trakya'da yaşayan Paulikienlerle ilişkilerinin devam ettiğini hatta o bölgeye misyonerler gönderdiklerini ifade etmesi ayrıca önem taşımaktadır.¹⁵³ Balkanlarda ortaya çıkan Bogomil hareketinin kültür, din ve etnik olarak Paulikienlerle, dolayısıyla Hayaşa yöresiyle yakın bağlarının olabileceği büyük bir ihtimaldir. Ancak, Balkanlardaki demografik alt üst oluşlar ve dini-kültürel süreçler içerisinde Paulikien ve Bogomiller arasında bazı farklılaşmaların olması doğaldır. Grek yazarlarının ısrarla bu kitlelere Maniheizm gözüyle bakmaları her ne kadar abartılı bulunsada, bunda, Hayaşa'dan taşınan tarihi- kültürel kodların bulunabileceğini göz ardı etmemek

¹⁴⁹ R. Grausset, s. 590.

¹⁵⁰ Anna Komnena, (I.2.3), s. 19; P. Karolidis, s.50.

¹⁵¹ J. Scylitzes, *Synopsis historiarum*, s. 680; F. Dirimtekin, *agm*, s. 239.

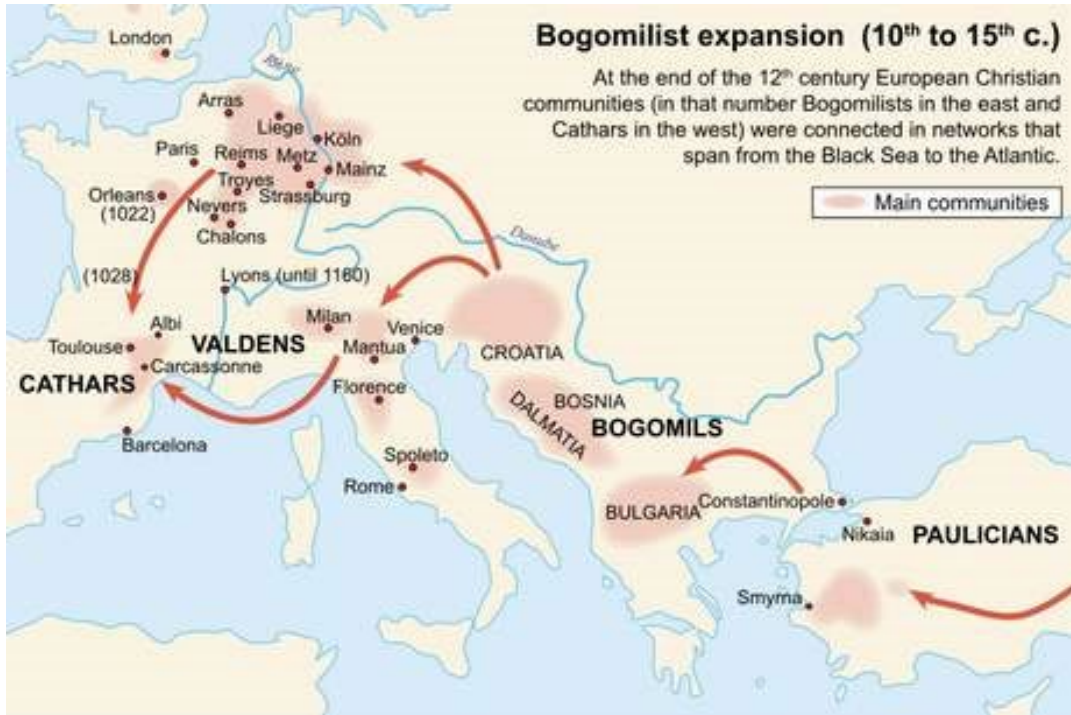
¹⁵² P. Karolidis, s.54.

¹⁵³ S. Peter, 5; BDHHDH, s. 67, 71.

gerekir.

XVII. yüzyılın sonunda Pulikien halkı Nicopolis (Modern dönemde Yunanistan'ın güney batısındaki bir sahil şehri) yakınlarında kılıçtan geçirildi. 1688 yılında Bulgar ayaklanması sırasında bu harekete mensup çok sayıda insan Tuna'yı geçerek Banat Bölgesi'ne kaçtı ve o dönemde Avusturya İmparatorluğu'nun bir parçası olan bu bölgede Banat Bulgarları diye yeniden filizlendiler. Günümüzde bazıları Pomak Müslümanlarına karşıp kimliklerini yitirmişken diğer bir kısmı ise Ortodoks Hıristiyan mezhebine mensuptur.¹⁵⁴

¹⁵⁴ Melik-Bakhshyan, Stepan. «Պավլիկյան շարժում» (The Paulician movement). *Armenian Soviet Encyclopedia IX*. Yerevan, Armenian SSR: Armenian Academy of Sciences, 1983, pp. 140-141.

Bogomillere Ait Bir Mezar Taşı

7. ORTODOKS OLAN HAYAŞALILAR (HAYHORUMLAR) VE TÜRKLER

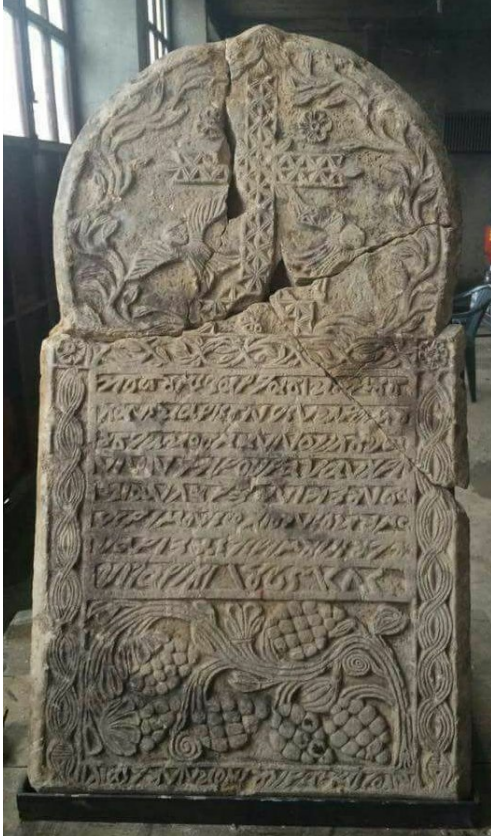
Hayaşa Hristiyanlarının en çok katliama uğradıkları, göç ettirildikleri ve asimile edilmeleri için baskı gördükleri dönem IX. yüzyıl başıdır. Bizans yönetiminde, özellikle Ermeni Leon'un (813- 820) ve bu imparatorla aynı soya mensup Gregoryenlerin baskısıyla Malatya'ya doğru güneye inen Hayaşa Hristiyanlarının bir bölümü Arguvan çevresinde teşkilatlanırken, bir bölümü Divriği, Eğin, Ağın yörelerinde tutunmuşlardır. Doğudan ve güney doğudan gelen saldırılarda Fırat'ın batı kıyılarında Bizans'ın özellikle tahkim olma çabası bilinmektedir. Bu tahkimatta toplulukların konumu da hiç kuşkusuz önemlidir. Bu nedenle yörede Roma (Rum) vatandaşlarının olması ya da gelen kitlelerin Bizans resmi kilisesine bağlı olması istenmiştir. Bu süreçte Hayaşalı Hristiyanların (Paulikienlerin) bazılarının Constantinapolis Kilisesine bağlılık gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Mezhep değiştiren Hayaşa Hristiyanları, bağlı oldukları egemen gücün hamiliği altında zaman içerisinde daha sonra Hayaşacayla oldukça yakın Türkçe konuşacaklardır. Onların Ortodoksluk yoluyla Hellenleşmeleri Hayaşalılıklarını da unutturmamıştır. "Hayaşa Rumları" diye anılan bu grup Erzincan, Kemah ve Eğin'in çeşitli köylerinde yüzyıllarca yaşamışlardır. Etnik ve mezhep olarak doğudaki Ermeni/Hayk-Gregoryenlerden ayrı oldukları gibi (dillerinden anlaşılacağı üzere) Ortodoks olmaları dışında Roma/Rumlarla da etnik bir bağları yok, ancak dine dayalı gönül bağları vardır. Bu kitle esas olarak Türkçe konuşmaktadır. Son bir iki yüz yıl içerisinde kısmen Batı Ermenicesi yanı sıra bazı ilahiler okuyacak seviyede

Rumcayı kullanmışlardır.

Doğu Anadolu'da Ortodokslaşan Hıristiyanlar yalnızca Hayaşalılar değildir. Hayaşa'nın daha doğusunda bulunan Hayaşa kökenli ya da farklı etnik gruptan olup önce Paulikienlerin daha sonra Bizans'ın sahnına geçenlerde vardır. Ayrıca, kendilerine sonradan "Hayk" adını veren Aryenik Ermeniler de vardır. Egemen Bizans Kilisesi'ne geçerek Rumca konuşan Hayaşalı Hıristiyanlar da yalnızca Eğin yöresinden ibaret değildir.

Eğin merkezinde bulunan yazı ve motiflerle bezeli mezar kitabesi. Hayaşa Ortodokslarına aittir. Hayaşa bölgesinde ve daha sonra Karaman yöresinde kullanılan alfabeyle yazılmıştır. Türkçedir. (Fot. Ayfer Dünder Zencirkaya)

Zetkiğ gibi Erzincan'ın bazı merkez köylerinde, özellikle güney kesiminde varlıklarının olduğu bilinmektedir. Bizans baskısı ve göç ettirmeleri karşısında Erzincan'ın ova köylerinde bazı Hayaşa Hıristiyanları, Ortodoks olmayı kabullenmeyi tercih ederek kadim yurtlarını terk etmemişlerdir.

8. HAYAŞA HRİSTİYANLARININ (PAULİKİEN VE TULAYL) MÜSLÜMAN TÜRKMENLERLE İLİŞKİSİ VE ALEVİLER

Günümüze kadar gelen tüm arkeolojik ve yazılı veriler, Hayaşa Bölgesi'nde yaşayan halkların aslı ve başat unsusunun etnisite ve inançları açısından Hurri ve Sumer bağıntıları nedeniyle Asyatik kökenli olduklarını, yine verilerin teyit ettiği gibi, Orta Asya'dan gelen sair Türk kitleleriyle eklemleştikleri anlaşılmaktadır. Emevi ve Abbasiler zamanında Doğu Anadolu içlerine giren ve askerî nitelikleriyle ön plana çıkan Türk unsurlarla da bu bağın derinleştiği görülmektedir. Bizans ve Gregoryen Ermenilerin baskı, tehcir ve zulümleri karşısında Hayaşa/Pavlikien- Tulayl halkının Selçuklularla olan yakınlaşmaları çok daha bilinen bir konudur.¹⁵⁵

Trakya tarafına sürülüp Balkanlarda Bogomil olarak anılan Pavlikienlerin önce Makedonya'nın Trakovitsa şehrinde ortaya çıkan Kattarianlar

hareketinin de müsebbipleri olduğu, Kathar- Paulikien- Bogomil benzeşmesinden de anlaşılmaktadır.¹⁵⁶ Bogmil olarak Balkanlarda, Kathar (Yunanca "katar", temiz, pak, saf ve

¹⁵⁵ Oman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1971, s. 56.

¹⁵⁶ Nazaret Dağavaryan, **Hristiyan Protestanlığının ve Kızılbaş İnançının Doğuşu**, (çev. Kevork Taşkiran), İstanbul 2017, s. 51.

bozulmamış halis inanç sahibi) olarak Avrupa içlerinde etkide bulunup, dolaylı biçimde Protest hareketlere neden olan bu yapının Doğu Anadolu'da yeni Müslüman olan Türkler üzerinde de etkilerinin olmaması mümkün değildir. Bu etkide, dönemin siyasi ve toplumsal konumu yanı sıra İslâm ve Hayaşa Hristiyanlığı arasındaki benzerlikler Hayaşa halkıyla Türkler arasındaki etnik bağ ve benzerliklerin kolaylaştırıcı rolü görmezden gelinemez.

Günümüzde Arguvan- Divriği- Bingöl- Mans arasında yaşayan Türkmen Aleviler ile yakın zamanlara kadar göçebe olarak yaşayan diğer Türkmen inanç ve geleneklerinde Hayaşa Hristiyanlarıyla benzeşen pek çok unsur, bu bağın evveliyatını ayrıca pekiştirmektedir. İlgili eserini 1914'de yazan Nazarat Dağaveryan, Kızılbaşlık ile Paulukien/Tulaycılık arasındaki benzerliklere yer verdiği gibi,¹⁵⁷ Fuat Köprülü¹⁵⁸ ile Selçuklu tarihinin büyük otoritesi Osman Turan da konuya dikkati çekmişlerdir. Yörede Müslüman ve Hristiyan halklar, müfrit Şif (İsmailî) kitleler, Maniheist geleneğin izlerini taşıyan Hristiyanlara (Pavlaki= Paulicien) ait eski inançlar birbirine karışmıştır. Bu topraklara yeni gelen göçebe ve yarı İslâm yarı Şamanist Türkmenler doğal olarak eski inaçların etkisinde kalmışlardır. Türkmen liderlerinden Baba İshak, 1230-1240'larda yalnızca Türkmenlerin değil, Paulukienlerin ve diğer yerli inanış sahibi olan kitlelerin üzerinde de önemli etkileri olmuştur.¹⁵⁹ Sonraki süreçlerde Horasan yoluyla gelen kimseler içerisinde bu yapıyı besleyen bazı liderlerin ve onlara bağlı Alevi Ocaklarının tezahür ettiği bilinmektedir.

9. ARMENYALI HRİSTİYAN HAYKLARIN (GREGORYENLERİN) İLK ÇAĞ İNANÇLARINA KARŞI SALDIRILARI VE KADİM TAPINAKLARIN YIKIMI

Hristiyanlık öncesinde yerli veya yabancı-yeni tanrılar, farklı tapınmalar ve gizem içeren törenler birbiriyle uyuşmasalar da biri diğerini dışlamamış, farklı algı, eğilim ya da ritüeller birlikte varolabilmişlerdir¹⁶⁰. Bölgenin geçmişinde dinî hoşgörüsüzlüğün, dışlayıcılığın ve yıkıcı yobazlığın somut biçimde ortaya çıkışı Kırkor Lusoroviç'in başını çektiği Hristiyanlığın yayılımı döneminde (MS IV-V. yy.) olmuştur.

Başta Vağarşabad'daki Anahit tapınağı olmak üzere, daha sonra Doğu Anadolu ve Erzincan çevresinde bulunan pek çok tapınak giderek güç elde eden bu kitle tarafından yok edilmiş, yerine kiliseler yapılmıştır. Bu konuda bilim etiğine sahip dürüst davranan Ermeni tarihi yazarları yanı sıra Ermeni kökenli bazı tarihçiler de vardır ve kadim tapınakların yıkılıp talan edildiğini, yerine kiliselerin inşa edildiğini ifşa edebilme erdemini göstermişlerdir¹⁶¹.

Hayk toplumu Hristiyanlığının eskiye yönelik yıkıcı niteliği tapınaklarla sınırlı değildir. Birçok Urartu yapısı ve kitabesi kilise ve mezarların inşası için kullanılmış ve bu süreçte

¹⁵⁷ Nazaret Dağavaryan, s. 59- 81.

¹⁵⁸ Fuat Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, **Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, S. IV, s. 302- 307.

¹⁵⁹ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 421.

¹⁶⁰ W. Burkert, s. 16.

¹⁶¹ G. A. Bournoutian, s. 31; R. Grousset, s. 119.

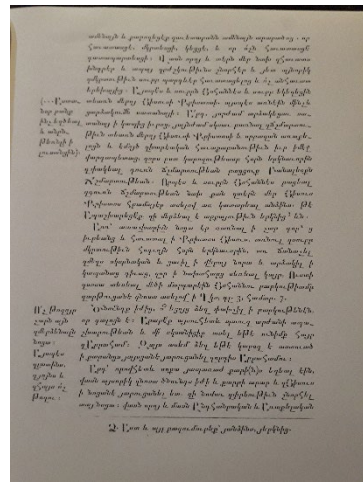
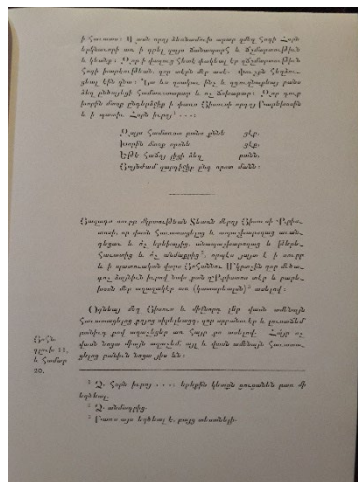
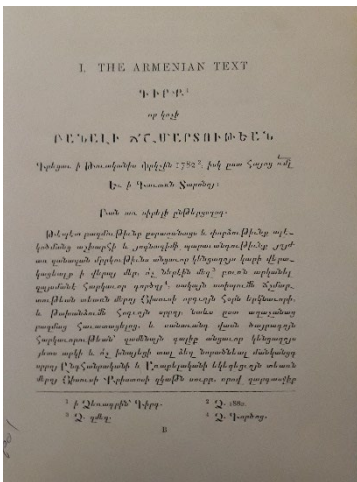
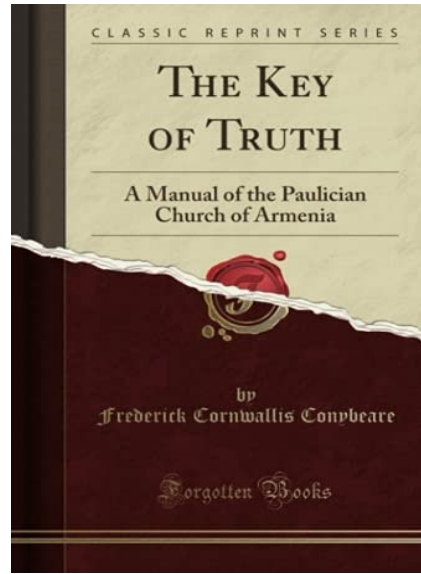
tümüyle ya da kısmen tahrip edilmiş veya yok edilmiştir¹⁶². Kadim eserlerin tahribatı veya yok edilmesinin tek sorumlusu ilk Hayk/Ermeni Hristiyanlar değildir. XIX. Yüzyıl sonunda bölgeye gelen Batılı Rahip Faber gibi eser toplama hırsına kapılmış kimseler yüzünden, bölge tarihinin anlaşılmasını sağlayacak belgelerin birçoğu yeterince değerlendirilememiş veya bunlardan mahrum olunmuştur. Buna karşın, Hristiyanlığın Doğu Anadolu'da yayılıp yaygınlaşmasıyla farklı etnik toplulukların yeni oluşan "Hristiyan Ermeni" bütününe girmesi uzun zaman da olsa çoğunluğu teşkil eden yerel halkla kaynaşıp "yıkıcılıktan yapıcılığa evrilen" bir Ermenileşme süreciyle sonuçlanmıştır.

Farklı kimliklerin melezleşmesiyle vücut bulan Hristiyan Ermeni toplumuna mensup bazı aileler yalnızca bölgede değil İstanbul gibi metropollerdeki inşa etkinliklerine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Ne var ki XX. yüzyıl başında bazı ırkçı-fanatik "Ermenici Ermeniler" bu ülkede Müslümanlarla yüzyıllardır birlikte yaşamının hilafına MS V. Yüzyıl yıkıcı yıkıcı ve katledici Hayk Hristiyanlığını tekrar dirilme çabasına girmişlerdir.

¹⁶² A. M. Dinçol, **Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları**, İstanbul 1978, s.7; M. Salvini, s.73.

EK: GERÇEĞİN ANAHTARI/THE KEY OF TRUTH

“Gerçeğin Anahtarı”, Paulikienlerden günümüze kadar gelen yazılı tek metindir. Bu metin 7. 9. Yüzyıllar arası bir tarihte yazılmış olmakla birlikte,¹⁶³ günümüzdeki nüshası 1782’deki bir kopya edilmiş hâlidir. Ne var ki, dönem dönem nüshası yapıldığı anlaşılan metnin orijinaliyle birebir aynı olduğu konusu oldukça şüphelidir. Nitekim bu 1782 tarihinde yazılan metin üzerinde bile alenen tahrifat yapıldığı, “Yaratıcı” kavramının silinmesinden anlaşılmaktadır.¹⁶⁴ Havari Andreas adının (Endires olarak) anıldığı, bazı yerlerde onu ifade eden X işaretinin bulunduğu ve Bitinya’da Miladi ilk yüzyılda Genç Pilinius’ta İsa yanlılarının varlığının kayda geçtiğinden hareketle; Yukarı Fırat Havzası’nda merkezi Mananalis/Mans (Çayırılı) olan Hristiyanlığın tek metninin bu dini fasikülden ibaret olduğunu asla söyleyemeyiz. IV. yüzyılda Ermenice alfabenin henüz ortaya çıkmadan önceki yüzyıllarda bu yörede henüz okunamamış bir alfabe kullanılmaktaydı. Bu alfabeyle yazılmış ve günümüze kadar gelen azımsanamayacak sayıda kitabe bulunmaktadır. Bu kitabeler okunduğunda ya da yeni bir metin bulunduğunda, Paulikienliğin hakkında yeni bilgilere erişmemiz de ihtimal dahilindedir.

The Key of Truth'un 1782'de Muş'ta Ermenice alfabeyle yazılmış nüshasından ilk üç sayfası.

¹⁶³ Fred. C. Conybeare, *The Key of Truth, A Manual of the Paulician Church of Armenia*, Edited, London 1898, s. VI.

¹⁶⁴ F.C. Conybeare, *The Key of Truth*, I. The Armanian Text/74-n. 3.

İNGİLİZCE'DEN TÜRKÇEYE ÇEVİRİ¹⁶⁵

Kitap “Hakikatin Anahtarı” olarak adlandırılır. Kitap, Kurtarıcının çağında 1782’de, Ermenilerin takvimine göre 1230’da; ve Taron Kenti’nde yazılmıştır¹.

Sevgili Okuyucularıma Hitap

Her ne kadar çılgın ve kalabalık dünyanın baştan çıkarmaları ve fırtınaları, çeşitli engeller, çeşitli yollardan geçici hayatımızı rahatsız etmek için güçlüyse de -her ne kadar bu zorunlu işi üstlenmememiz için, bunlar feci bir biçimde bizi rahatsız etse ve bize ıstırap verse de; yine de Efendimiz İsa’nın, Cennetteki Baba’nın oğlunun ve Kutsal Ruh’un gayretinin Hakikati’nin bastırın gereksinimleri [bizi teşvik etti] -ve elbette birçok inananın dualarını karşılamak için ve özellikle yüce gereklilik nedeniyle- geçici yaşamın tüm işlerini² geride bıraktım ve size, Efendimiz İsa’nın evrensel ve havari Kilisesi’nin yeni doğmuş çocuklarına, vermek için hiçbir şeyi esirgemedim; kutsal süt vasıtasıyla inanç içinde beslenip gelişmeniz için...

Bu nedenle Cennetteki Baba’nın Ruhu bizi kucakladı ve bunu yazmak için esinlendirdi, “yol ve hakikat ve yaşam”. Ayartmanın ruhu uzun zamandır Hakikati gizlediğinden, Efendimizin söylediği üzere: yabancı otlar onu boğdu. Dahası sizin için yayınladığım küçük ve narin söylevdir, kısa ve zengin değil. Oğul İsa’nın, Şefaatinin zaferine kadar ve Babası’nın³ onuruna derin bir dikkatle okuyacaksınız...¹⁶⁶

1 Yani kopyalanmıştır.

2 Buradaki Ermenice sözcük, *galiq*, kesin olmayan bir anlama sahiptir: “Olaylar” anlamına gelebilir. Ananias Catholicos’un (onuncu yüzyıl) yazılarında burada verdiğim anlamı taşır.

3 Elyazmasında Baba’dan sonra, “ve Yaratıcı” olabilecek bir sözcük silinmiştir.

Bu kısa söylevi taramanız ve üzerinde derin bir biçimde düşünmeniz gerekir. Hoşunuza giderse, bir gök gürültüsünün sesiymiş gibi onu kutsayın.

¹⁶⁵ Conybeare’nın Ermeniceden İngilizceye yaptığı çeviri metni Türkçeye çevrildi ve çeviri metni altına onun dipnotları aynıyla verildi.

¹⁶⁶ Tondraklar hareketi sırasında yazılan (IX. Yy) metnin zaman içerisinde dönüşümü ve tahrifatı, bazı syfalarda vurgulanan anlayışlarla çelişmesinden de anlaşılmaktadır. Örn.”Efendimiz İsa’nın andığı bir tek gerçek Tanrı olduğuna inanır ve bunu itiraf ederiz..Tekraren itirafımız ve inancımız (yeni bir canlı olan, Yaratıcı olmayan) İsa’yadır”..N.G. Garsoian doğru bir yorumla şunu ifade eder: “Burada sözü edilen -tek gerçek Tanrı- göklerin ve yerin yaratıcısı olandır. Burada İsa, Tanrı’nın Oğlu olarak doğmamış ancak Göklerdeki Semavi Baba tarafından hayatının erdemli oluşu ve inancı ve sadakatinin büyüklüğü sayesinde tanınmıştır.” Paulikanların Tarihi, s. 224.

Kateşizm öğrencilerinin [catechumens], tövbe etmeyenlerin ve inançsızların ve de saf olmayanların hatırına değil, inananların ve tövbe edenlerin hatırına miras bırakılan/devredilen, Efendimiz İsa'nın kutsal vaftiziyle ilişkili olarak; davetkâr, yüksek sesiyle Efendimiz İsa'nın ve Şefaatchi'nin önünde, yetişkinlere⁶ şunları söyleyerek seslenen, Vaftizci Yahya'nın kutsal ve değerli hayatında dış vurulduğu üzere:

* Yardım et, İsa, senin sevgililerin, tüm inananlar için şefaatchi ol. Çünkü Babana dua ederken söylediğin senin kutsayan ve aydınlatan sözcüklerin: Baba⁷ sadece bunlar için dua etmiyorum, sözcükleri aracılığıyla bana inananlar için de dua ediyorum & c⁸

BÖLÜM 1

“Tövbe edin çünkü göklerin krallığı yakındır” ve devamı (Matt. iv. 2).

Öyle ise, kutsal incilin sözleri bizden gizlenmedi; ama bu nedenle İsa Efendimiz'in Babası, [onları] Sevgili Oğlu'na hakiki bir delil olarak, ifşa etti. Bu nedenle de kutsa Yahya, kadınlardan doğan çocukların en yücesi, engerekler soyuna şunları söyleyerek seslendi: Tövbe edin, günah üstüne günahla siz yoldan çıkanlar, kötülüklerinizi [işlerinizi] birbiri üstüne yığıp duranlar ve eski günlerden bu yana içinizde saklanan ilk günahınızı tanıyın.⁹ Bu nedenle aziz Yahya bunu söyleyerek, onların zihinlerini hakiki inanca ilerlemeleri vegünahlarımızıbizden alan Efendimizİsa'nın, tanrının kuzusunun, yeni “Krallığı”¹⁰bilmeleri için uyandırdı. Yahya'nın kendisi bile, kutsal parmağını ileri uzatarak, dedi: İşte, dünyanın günahlarını bağışlayan İsa, Tanrı'nın kuzusu. Yeniden şunları söyleyerek devam etti: Ben o değilim, ama ondan önce gönderildim. Böylece Aziz Yahya, ilk olarak onlara vaaz verdi; ikinci olarak öğretti; üçüncü olarak

⁶ Ya da “tamamlanmış”lara, “yerine getirilmiş”lere, “üyelğe kabul edilmiş”lere. Elyazmasında sözcük her ne kadar hâlâ okunabilir olsa da sözcüğü silmek için bir girişimde bulunulmuştur.

⁷ Kenarda, Yuhanna xi. 20 (lege xvii. 20).

⁸ Yıldızla işaretlenmiş olan bu paragraf sonradan eklenmiş olmalıdır.

⁹ Paulus, Hebr. ii. 9.

¹⁰ Matt. xi. 11

onları tövbe¹¹ etmeye teşvik etti; dördüncü olarak onları imana getirdi. Ve bundan sonra bedenlerini lekelerden temizledi. Ve ardından Efendimiz ve Şefaathçi, Tanrı'nın kuzusu¹², onlara Ruhani kurtuluşu bağışladı. Bu nedenle yaptıklarında ve özellikle evrensel ve havari kilisesinin üzerine Kurtarıcımız İsa'nın yüklediği geleneklerinde aşikar olduğu üzere, Efendimiz İsa'dan¹³ öğrenen ve bunu yapmaya devam eden, evrensel ve havari kilisesi, tekrarlar, Markosxvi. "Dünyanın dört bucağına gidin ve Sevindirici Haber'i herkese yayın. İman edip vaftiz olan kurtulacak; iman etmeyense yargılanacak".

Bu nedenle de efendimiz önce imanı sordu ve ardından nazikçe şifayı verdi. Ve ardından inanlara kutsal vaftizi bağışladı; ama inanmayan Kâteşizm öğrencilerine [*catechumen*] değil. Bu nedenle Aziz Yahya ve Efendimiz İsa'nın Kutsal Kilisesi'de -Şeytan'ın saldırısına dek bunu yapmaya devam etti. Çünkü Şeytan zincirlerinden kurtulduğunda, Efendimiz İsa'nın ve onun kutsal havarilerinin hakikatini çalmaya başladı; ve hain görüşlerini öğretmenler arasında fark ettirmeden kabul ettirdi. Ki göklerdeki Babamız [onlar tarafından] kapatılan hakikat kapısını, Hakikatin Anahtarı'yla¹⁴ açmamıza izin verdi, muktedir kıldı. Aziz Yahya Hakikat'in kapısını Efendimiz İsa'ya açmış olsa ve bu emri yetişkin ruhtar atelaffuz etmiş olsa bile: Tövbe edin çünkü göklerin krallığı yakındır/ ve devamı.

Şimdi onların tövbesi, onların kötü işlerinden yüz çevirmekte ve İsa'ya inanmakta; Göklerdeki Babamızın Ruhunun kutsal vaftizini almakta, ve onların ilk günahını ve onların bundan dolayı lekelendiğini ve atalarının zamanından bu yana onları sıkıca saran iblislerin zincirlerinden kurtulmalarını kabul etmekte yatıyordu. Bu nedenle onlara baktığında, büyük peygamber Yahya öfkeyle onları şunları söyleyerek uyandırdı Luka iii. 7: "Engerekler soyu! Gelecek öfkeden kaçmanızı size kim öğütledi¹⁵? Günahlarınızdan döndüğünüzü kanıtlayan ürünler getirin. Kendi kendinize 'Atamız İbrahim'dir' demeye kalkışmayın.

Çünkü size diyorum ki, tanrı İbrahim'e şu taşlardan çocuklar çıkarabilir."

Ama onlar sert taşlar arasına düştüklerinden bu yana, o onlara engereklerin ve yılanları soyu olarak onları çağırdı. Ayrıca [Tanrı]İsa'nın onların arasından yükselmesini sağladı çünkü onun aracılığıyla onlara kurtuluşu bağışlayıcı bir

11. In magrin, John I,36.

12. John iv, 2.

13Against this sentence some words....

14 This seems to be aimed at the Popes as the successors of Peter to possession of the power of the Keys, There is also an echo of Luke xi,52, but there it is the key of gnosis, which the lawyers have taken away.

15In magrin is written against this and what follows;

biçimde ihsan etti. Bu nedenle evrensel ve havari kilisesinin bir üyesi¹⁶ olan Aziz Luka, bildirir, xiii. 23: Bu erkeğin tohumlarından, Tanrıverdiği sözler¹⁷ uyarınca İsrail’de Kurtarıcı İsa’yı yükseltti. Bu yolda makul/anlayışlı olanları¹⁷ inanca, kusurluları kusursuzluğa yönlendirmeliyiz ve söze sahip olmayanları, içlerinde olan İsa’nın sözleriyle doldurmalıyız; böylece Tanrının parmağıyla onların nefretle kusmasına neden oluruz ve ardından onlara, ister ilk isterse de onların içinde ameli günahları için bir çözüm veririz. Çünkü Aziz Yahya ilk olarak tövbe ve inancı öğretti ve ardından vaftiz etti ve ardından hakikatin ve yaşamın yolunu, şunları söyleyerek gösterdi: “İşte dünyanın günahlarını alan İsa, Tanrı’nın kuzusu”;bu nedenle bizim de hakikate göre ilerlememiz gerekir ve inanmayanları, mantıksızları ve tövbe etmeyenleri vaftiz eden diğerlerinin geleneklerinin

Cümlede bazı sözcükler kenara yazılmış ama tamamen silinmiştir. Bu Papaların, Petros’un ardılları olarak, Anahtarlar’ın gücüne sahip oldukları iddiasını hedeflemiş görünür. Burada Lukaxi. 52’nin de yankısı bulunmaktadır, ama avukatların alıp götürdüğü ruhani bilginin anahtarıdır. Kenarda bunun karşısına şunla yazılmıştır: “O,onların yaklaştığı bu Kötülüğe izin vermedi. Öyle ise, Latinlere, Greklere ve Ermenilere de izin vermez”.Öyle ise, bu nedenle vaftiz edildiğinde olgunluk mevsimindeydi.

Yazında,“bir parçası”¹⁸. Kenarına bir el, “ve mantığı olmayan, inançsız Kateşizm öğrencileri değil” yazmıştır. Aldatıcı savlarına göre değil. Bunlar tamamen yanlıştır ve iblislerin aldatmacasıyla [doludur] ve tanrısal değildir; Kutsal Ruh’un bizi muktedir kılmasıyla beyan edeceğiz.

BÖLÜM II

Kutsal vaftizle ilgili.Tanrı’nın yardımıyla ilerleyebilmemiziçin kilisenin kanunlarınıve kurallarınıkoyan Efendimiz İsa hakkında.

İlk olarak göklerdeki Babamızın emriyle, Aziz Luka’nın onun yaşını i fade ettiği üzere, otuz yaşındayken Efendimiz İsa vaftiz edildi, iii. 23: “İsa atandığı işe başladığında¹⁹ yaklaşık otuz yaşındaydı. Yusuf’un oğlu olduğu sanılıyordu”; ardından yetkiyi, yüksek rahipliği,²⁰ krallığı ve başçobanlık makamını aldı.

16 He permitted not This Evil, that they should draw nigh. So also he permits not the Latins, the Greks, and the Armenians, ‘In magrin..

17 Elyazmasının kenarına, bunun devamına şunlar yazılmıştır:“Latinler, Grekler ve Ermeniler, işlerinde aşıkâr olduğu üzere, aldatıcı delillerle Kutsal’ın üç gizemini gerçekleştirir”.

18 Kenarda Matta iii. 16veiii. 12.

19 Ermenice çeviri bu pasajdaki vv’ yi yanlışlıkla vv olarak çevirir.

20 Paulus, Hebr. v, 10.

Dahası o, ardından seçildi, ardından efendiliği kazandı, ardından göz kamaştırıcı hale geldi, ardından güçlendirildi, ardından yüceltildi, ardından bizim koruyuculuğumuza²¹ atandı, ardından övüldü, ardından şükredildi, ardından memnun²³ edildi, ardından parladı, ardından hoşnut edildi ve ardından keyiflendirildi. Hepsi bu kadar. Bütün bunların ardından göklerin ve yerin varlıklarının başı haline geldi, ardından dünyanın ışığı haline geldi, ardından yol, hakikat ve yaşam haline geldi²⁴. Ardından cennetin kapısı haline geldi, cehennemdeki zaptedilemez kaya haline geldi²⁵; ardından inancımızın temeli haline geldi; ardından biz günahkârların Kurtarıcısı haline geldi; ardından tanrılıkla²⁶ dolduruldu; ardından mühürlendi, ardından kutsal yağla mesh edildi²⁷; ardından sesle çağırıldı, ardından sevilen haline geldi, ardından melekler tarafından korundu, ardından lekesiz kuzu oldu. Dahası ardından Adem'in cennet bahçesinde yitirdiği ışığın ilk elbisesini giydi. Ardından²⁸ bu yüzden Tanrı'nın Ruhu tarafından Göklerdeki Babamızla söyleşmek için davet edildi; evet, ardından gökteki, yerdeki ve yerin altındaki varlıkları krallığına²⁹ atandı. Ve tüm diğerleri [bunların yanı sıra] Baba'nın tek doğmuş Oğlu'na verdiği³⁰ emre uygundu;-hatta kendisi bizim vasitamız ve şefaatchimiz, kutsal, evrensel ve havari kilisesinin azizi olarak atandı, Matt, xxviii. 18: “Ve İsa yanlarına gelip onlara şöyle dedi: ‘Gökte ve yeryüzünde tüm yetki bana verilmiştir. Baba'nın beni göndermesi gibi ben de sizi gönderiyorum”ve devamı. Böylece Baba'dan öğrendiği şekilde Efendimiz de kutsal vaftizi gerçekleştirmeyi ve diğer tüm emirlerini, başka bir zaman değil, tamamen yetişkin(ya da yazında tamamlanmış ve olgun bir mevsimde) bir yaşta bize öğretmeye başladı. Tanrı'nın kuzusu olarak, dirilişinin ardından, Mark xvi. 15, ifade ettiği gibi, bizi yönlendirir: “Dünyanın dört bucağına gidin ve Sevindirici Haber'i herkese yayın. İman edip vaftiz olan kurtulacak; iman etmeyense yargılanacak”.

²¹ Matt. xi. 18.3 Luke i.33

²² Ermenice sözcük ayrıca “antlaşıldı” anlamına da gelir.

²³ Lukai. 33.

²⁴ Yuhannax. 11.

²⁵ Matt. xvii. 2.

²⁶ Mark ix. 1.

²⁷ Karşılaştırınız,Geo. Mon.s. 76, xx.

²⁸ Lukaix. 28.

⁸ Cp. Geo. Mon. p. 76, xx. εἶτα φησ, ὡς ἐπὶ τοῦ Ὀκταβίου Καίσαρος, τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος τοῦ μοναρχήσαντος, γενέσθαι χάριτι ἢ ἀμοιβῇ τῶν πύρων καὶ τοῦ τελέσαι τὴν ἐντολὴν τὸν Χριστὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ.

²⁹ Matta. iv. I.

²⁰Yuhannaxi. 21and 20

³⁰ Paulus, Hebr. v. 8.

Bu nedenle ardından Efendimiz İsa'nın inkâr edilemez emrine kulak verin ve zihinlerinize yerleştirin. Çünkü Efendimiz İsa'nın kanunlarını ihlal edecek şekilde bazıları³¹, Kadr-i mutlak Baba'nın Efendimiz İsa'ya verdiği kutsal ve değerli kanunları ihlal ve yerle bir etti: ve onları şeytanî öğretileriyle ayaklarının altında çiğnedi. Bunlar Efendimiz İsa'nın hakikatine daima ve kesintisiz olarak karşı çıkanlar...³² aklî olmayanları (söze sahip olmayanları) vaftiz edenler ve inançsızlığı yayanlardır. Bütün bunlar, kutsal havarilerini aziz kıldığından bu yana, Kurtarıcımız İsa'nın kanunlarında aşikâr olduğu üzere, Efendimizin ve havarilerin yasaklarındandır: “Ayakları altında onu hemen çiğnemesinler ve ardından da dönüp sizi parçalamasınlar diye, köpeklere kutsallık atfetmeyin ne de incilerinizi domuzların önünde sergilemeyin” ve devamı. O halde bunları hangi yetkiyle yaptıklarını ya da öğretmenlerinin kim olduğunu bilmiyor muyuz? Açıkça Baba'ya, Tanrı'ya düşmanlığın³³ ruhuyla onlar işlerini yapıyor; Kurtarıcımızın bizi, şunu diyerek, uyardığı üzere: “Kötülük yapanların farkında olun” ve devamı. Bunu söyleyerek Efendimiz onların hilekârlığın [failleri], yani Şeytanın işçileri olduğunu bize gösterdi. Dahası kilisenin bir üyesi (yazında kısmı) olan aziz Yahya bu türden olanlar hakkında hüküm verdi, ilk katolik mektubunda, iii. 10, diyerek³⁴: “Bunda, Tanrı'nın çocukları ve Şeytanın çocukları birbirlerinden ayrılır”. Dahası Efendimiz “onları meyvelerinden tanıyacağız” dediğinde onları ifşa etti ve devamını alıntılama gereği yoktur. Böylece Efendimiz ve şefaatçi İsa bunlara ödülünü verecektir ama bu türden olanları yanlış öğretilerinden kurtaracaktır.

BÖLÜM III

Öyle ise alçakgönüllülükle Kutsal evrensel Kilise'ye boyun eğelim ve te zihin ve tek inançla hareket edenlerin ve bize öğretenlerin işlerini izleyelim. Şimdi hâlâ bizler, tek uygun (yazında zorunlu) zamanda, Efendimiz İsa'nın ve göklerdeki Babamızın kutsal ve değerli gizemini alıyoruz: -tövbe ve inanç zamanında bilmek için.

31 Kenarda: “haysmavours’e (yani, synaxaries) ve kan döken günahkâr konseylerine ve ayrıca Clemens olarak adlandırılan, Latinlerin sahte kitabına bakınız” yazılmıştır.

32 Elyazmasında bir sözcük silinmiştir.

33 G. M. s. 71, vi.

34 Kenarda, “Aldatıcı uslamlamayla devam edecekler Şeytan'ın çocuklarıdır” yazılmıştır.

Evrensel ve havari kilisesinin efendisinden öğrendiğimiz gibi, ilerliyoruz: ve biz kusursuz inançla [o zamana dek] kutsal vaftize sahip olmayacakları³⁵; ne Efendimiz İsa'nın etini tadan ve ne de kanını içenleri belirledik. Bu nedenle Efendimizin sözü uyarınca, ilk olarak onları inanca getirmeli, tövbe etmeye teşvik etmeli ve ardından onlara onu³⁶ vermeliyiz. Kilisenin³⁷ bir üyesi olarak Aziz Luka Habercilerin İşlerinde, viii. 12, dedi: “Ama Filippos’un Tanrı hükümdarlığına ve İsa Mesih’in adına ilişkin Sevindirici Haberi yayması üzerine iman ettiklerinde erkek ve kadın vaftiz edildiler” (307). Ve yine aynı yerde, viii. 36, dedi: “Yolda ilerlerken bir suya vardılar. Enenmiş kişi, ‘İşte bu’ dedi, ‘benim vaftiz edilmemi önleyen bir sorun var mı?’ Filippos, ‘Eğer tüm yüreğinle iman ediyorsan vaftiz edilebilirsin’ dedi. O da ‘İsa Mesih’in Tanrı’nın Oğlu olduğuna iman ediyorum diye yanıtladı”. Böylece ilk olarak onlar inancın beyanını onlardan işitti ve ardından yüce vaftiz bağışlandı. Onlar Efendimizden aldıkları gibi ve onlar da diğerlerine sadakatle bağışladılar. Ama İncil’i ve Onun kilisesini boşa çıkararak bazıları, muhalefet içinde [ayrıca], öne çıkan sahte bir tanık olan inançsız bir vaftizci pedere, inancın beyanymış gibi şunları söyleyerek sordu: “Kateşizm öğrencilerinin aradığı nedir, [sahte]³⁸ tanık?” Ve o yanıt verdi ve dedi: “İnanç, umut, aşk ve vaftiz”. O halde sen [sahte]³⁹ okuyucu nasıl olur da utanmazsın⁴⁰? Ya da nasıl olur da yüzün kızarmaz? Öyle ise senin ağzından çıkan senin sözlerini ve senin sorularını yansıtmayı tamamen başaramadım mı, hakiki [ama sahte] kanıt değilmiydi, [sahte] tanığın yanıtına da senin vaftizci babaya Kateşizm öğrencileri hakkındaki sorun ne olursa olsun, hakiki [ama sahte]⁴¹ kanıt değilmiydi? Bunlar tamamenve Efendimiz ve Şefaatçi İsa'nın bizi muktedir kıldığı üzere, bizler sizin zihninizi açacağız ve Tanrı'nın yardımıyla doktorunuzun ve öğretmeninizin kim olduğunu göstermeye yardım edeceğiz.

35 Kenarda, bunun karşısına şunlar yazılmıştır: “Bu vaftiz edilmemiş Latinler, Grekler ve Ermeniler anlamına gelir”. Bakınız, Markos xvi. 16.

36 Kenarda, o halde: “vaftiz, bakınız Markos xvi. 16” yazılmıştır.

37 Kenarda: “Et ve kan hakkında, Yuhanna vi. 56, yememiş ve içmemiş olan”.

38 Elyazmasında, ‘sout=sahte’ gibi görünen bir sözcük yarı yarıya silinmiştir.

39 Elyazmasının kenarında: “sahte tanığa katlanmayın. Tanrı'nın kutsal emirlerinde görün” yazılmıştır.

40 olarak düzeltilmiştir.

⁴¹ Her parantez Elyazmasından silinen bir ya da iki sözcüğü temsil eder. Tüm pasajın anlamını korudum.

BÖLÜM IV

Onların, inanan ve aşkla işlerini yerine getiren ve bunun Tanrı'nın işi olduğunu bilen, babasını ve öğretmenini açıkça belirt ve işaret et. Ve Tanrı bizim, bu tür işlere ya da kanunlara inanmamızı ya da zihnimizde taşımamızı [bağışlasın]⁴².

Aracımız ve şefaatçimiz İsa bizi içtenlikle, şu şekilde, yönlendirdi: “Kötülük işleyenlerin farkında olun” ve devamı.

Efendimiz İsa, onların babalarına işaret ederek, Yahudiler ve bölücüler hakkında çoktan hükmünü verdi ve dedi, John viii. 44: “siz babanız Şeytan’dansınız ve babanızın arzularını yerine getirmek istiyorsunuz. O başlangıçtan beri katildi. Gerçeğe bağlı kalmadı. Çünkü onda gerçek yoktur. Yalan söylemesi doğaldır. Çünkü o yalancıdır ve yalanın babasıdır” .Şimdi bu nedenle onun öğrencileri buraya geldi ve içtenlikle seni ve senin tahrif edilmiş (ya da sahte bir biçimde gerçekleştirilmiş) vaftizini yargılıyor, sen tamamen mitselsin ve evrensel ve havari kutsal kilisesinin kutsal İncil’ine aykırıysın, yani bu, kutsal ve değerli Havarilerin İşlerinde ya da aracımız, Efendimiz İsa’nın kutsal İncil’de bulunmaz. Bununla beraber, babalarınız size eskisinden öğrettiğinden ve sizi kendi [sahte]⁴³ inciline bağladığından, bu zamana dek, hakiki görüş sizin zihinlerinizden⁴⁴ kovuldu. Bu nedenle Efendimiz en açık bir biçimde, şunları söyleyerek, tanıklık etti: “Babanız başlangıçtan beri katildi ”ve devamı. Ama şimdi Efendimiz İsa’nın günahkarlara yönelttiği sözleri yerinde ve hakikat olarak görünür. Çünkü ilk başlarda bir yılan biçimindeydi ve Havva’yla, şunları söyleyerek, Ermenice konuştu: “Bu nedenle mi Tanrı katı bir biçimde meyveyi yemenizi ve ona yaklaşmamanızı emretti?⁴⁵ Çünkü Tanrı, ondan aldığınızda ve ona yaklaştığınızda, hemen gözlerinizin açılacağını ve tanrılar gibi olacağınızı biliyordu; bu nedenle o, yaklaşmamanızı ve dokunmamanızı kesinlikle emretti”.

Ama Havva kadın, sözünü ettiğimiz⁴⁶ babaya itaat etti ve sırası geldiğinde de adem’in zihnini tatmin etti.

⁴² Silinmiş bir sözcüğü varsayımsal olarak yeniledim. Tüm başlık olduğu haliyle açıkça bozulmuştur. Muhtemelen “Tanrı’nın işlerinden” önce olumsuzluk eki eklememiz gerekir.

⁴³ El yazmasında “sahte” gibi görünen bir sözcük silinmiştir.

⁴⁴ olarak düzeltilmiştir.

⁴⁵ Ermeniler hâlâ kendidillerinin cennet bahçesinde konuşulduğuna inanmaktadır.

⁴⁶ Yani, Şeytana, yalanların babasına.

Böylece her biri diğerini ikna ettikten sonra, birden bire onlar çıplak kaldı ve cennetten kovuldu. Ve ardından, tanrının ruhu sonuca tanıklık ederken, onlar birbirlerinin çıplaklığını gördü ve utanmadılar.

O anda, bununla beraber, bekâretlerinin peçesi aynı kötü olanın aldatmasıyla parçalanmıştı. Bekâret kanı onlardan kaçtı, onların çürüyen bedenleri sarsıldı; Tanrı'nın onlara yüklediği bağlar lime lime oldu; görünümünün alçak gönüllülüğü paramparça oldu, saygınlıklarını tamamen yitirdiler; yüzlerinden, Tanrılık ışığının rengi soldu; hükümdarlıklarının tacı onlardan alındı. Ve daha yeni donatılmış sarayları yitip gitti, zincire vuruldular. Dahası tüm diğer kutsamalar aynı kötü olan aracılığıyla onlar için kayboldu ve onları köleleri yaptı. Bu nedenle inanmaya Yahudilere kural dile getirildi: “Günah işleyen günahın kölesidir” ve devamı.⁴⁷ daim öğrenen yine de hakikatin bilgisine hiçbir zaman erişemeyen” sahte kanunun (ya da sahte örneklerin) sahte öğretmenlerine⁴⁸ ve sahte rahiplerine kanıtı verdi.

Söylenen, muamelelerine⁴⁹ gelelim; ve bu şekilde yeni-yaratılmış Adem'in gelişine dek zincire vurulmuş olarak onları tuttu; peygamberleri, patriyarkları, erkekleri ve kadınları, oğulları ve kızları, inananları ve inananmayanları, bir kalabalık olarak kendisine çektiği tüm diğerlerini kastediyorum. Ve bu nedenle, merhamet eden göklerdeki babamızdan aynı aldatıcı kandan yeni Adem'i [yaratmasını]⁵⁰ dileyen oydu. Ama [yaratılan]⁵¹ insan İsa Babası'nı bildi ve Kutsal Ruhun ilhamıyla, tüm nezaketi ve alçakgönüllülüğüyle onun tarafından vaftiz edilmek için Aziz Yahya'ya geldi. Ve aynı zamanda, şunu söyleyen, Kadir-i mutlak Baba tarafından taçlandırıldı: Yukarıda yazıldığı gibi, “Oradaki benim hoşnut olduğum, çok sevilen oğlumdur”.

Böylece Efendimiz İsa, onların babasının ve öğretmenin Şeytan olduğunu ifade etti. Atamız Adem'i [ve Havva'yı]⁵¹ yolundan döndüren ve onları ve onların çocuklarını Kurtarıcımız İsa'ya dek, köleleri ve tutsakları kılan ve onları zincire vuran katilin, şimdiye dek üstü kapalı olarak o an Şeytan, Tanrılığın sesini yeniden duyduğunda, aniden büyük bir korkuya ve dayanılmaz bir dehşete

⁴⁷ Yuhanna viii. 34.44

⁴⁸ Tim. iii. 7.

⁴⁹ Ya da “işlerine” ya da “sözlerine”.

⁵⁰⁻⁵¹ Elyazmasının kenarında verilen referans Luka x. 33. Elyazmasında her iki yerde, yorumlandığı gibi görünen bir sözcük silinmiştir.

kapıldı; ölçsüz bir biçimde titredi ve sarsıldı ve kötücül zihnini o ya da bu yola sevk etti ve dedi: Yukarıdan, onun yakınlarından yayılan bu ses ne olabilir? Onun Kutsal Ruhla karşılaşabilmesi ne olabilir? Bütün bu yücelik, gökte ve yeryüzünde tüm bu yetkinlik ne olabilir? Tüm bu görkem ve onur ne olabilir? Gerçekten de onun sayesinde çoğalan tüm bu neşe ve memnuniyet nedir? Şeytan tüm bunlara baktığında, çaresizdi ve o andan itibaren kötülüğünün tuzağını Efendimiz İsa'ya karşı hazırlamaya başladı; ve şeytan İsa'yı, Adem'i, patriyarkları ve peygamberleri ve sırasıyla tüm diğerlerini yakaladığı gibi, onu hangi tuzak ya da kapanla yakalayabileceğini düşündü. Ve böylece, sınamanın zamanına dek tereddüt⁵² ve büyük bir sıkıntı içinde kaldı.

BÖLÜM 5

[Yaratıcı]sının⁵³ içine giren ve gizemli bir biçimde onunla söyleşen ve Babasının emirlerini alan, dahası ev sahibiyile (ya da gücüyle) Beliar'ı yenen Efendimiz İsa'nın kırk gününe ilişkin.

Evrensel ve havari kilisesinin bir üyesi olarak Aziz Paulus, yazılarında, İbranileri yönlendirir, Bölüm iii. i: Kutsal yaşamlı kardeşlerim, göksel çağrının paydaşları! Bu nedenle, ruhsal tanıklığımızın habercisi ve Başrahibi İsa'yı aklınızdan çıkarmayın. O kendisini atayan Tanrı'ya sadıktı. Musa da Tanrı Evi'nin tümüne sadıktı. Çünkü [yaratılmış]⁵⁴ insan İsa Babasına çok sadık hale geldi, bu nedenle Baba, ona tüm adların⁵⁵, yani ister gökte ister yeryüzünde isterse de yeraltındaki olsun tüm varlıkların üzerinde olan bir övgü adı bahşetti. Ayrıca tanrı, Aziz Paulus'un başka bir yerde söylediği gibi, tüm nesnelere onun ayakları altına boyun eğmiş olarak serdi. Bu nedenle İsa yaratılmamış ve sevilen Babasını memnun etti, Ruh, onu hemen sına⁵⁶ma dağına götürdü ve onu kutsal Tanrılığın gizemine⁵⁷ kabul etti. Kırk gün kırk gece boyunca, kutsal İnciller sayesinde bizim için açık olan, derin düşüncenin, dost sohbetinin ve göksel Baba'nın emirlerinin tadını çıkardı;

52 Elyazmasının kenarında verilen referans Yuhanna iii. 35

53 Elyazmasında bir sözcük silinmiştir. Sözcük [yaratıcı] olmalıdır.

54 Bir sözcük tamamen silinmiştir. Sözcük "yaptı" olmalıdır.

55 Paulus, ad Phil. ii. 9.

56 Mark i. 12 ve Hebr. vii. 22.

57 Ya da "ayın" ya da "öğüt" olarak çevrilebilir.

ve onun [yaratıcısı]⁵⁸ ziyafeti ve dost sohbetini çekip aldığında, o zaman açlık hissetti. Ve bunu gören kıskanç tiran, Efendimizi kıskançlıkla tuzağa düşürmeye çalışmaya başladı, dedi⁵⁹ : “Eğer Tanrının Oğluyca söyle bu taşlar ekmek haline gelsin” ve devamı, Matt. i v. 3. * Ama İsa yanıtladı ve kötü olana: “Avlanan aslan⁶⁰ , düşman, canavar, insanların utanmaz katili, neden bana“Eğer⁶¹” diyerek hitap ediyorsun; şüphenin * örtüsünün altında beni tuzağa düşürmek mi istiyorsun. Seni düşünmüyorum ama sen beni düşünüyorsun, tüm hilelerle dolu olan sen” * İsa yanıtverdi ve dedi: “İnsan yalnız ekmekle yaşamaz, tanrının ağzından çıkan her sözle yaşar. ”Şimdi Efendimiz İsa'nın, ziyafeti, dost sohbeti ve Tanrılığın emirlerini ve görkemini alması nedeniyle, o günlerin sonunadek açlık çektiğini söyleyen metnin anlamını açıklığa kavuşturduk. Öyleki, o zaman, kötü olan Kurtarıcımız İsa'nın Havva ve Adem gibi tek bir sözcükle aldatılamayacağını gördü; ve Şeytan, onu kutsal şehre götürdü vetapınağınkulesineçıkardı vededi: “Kendini aşağı at. Çünkü kitapta şöyle yazılmıştır: ‘Meleklerine senin için buyruk verecek, seni elleri üzerinde taşıyacaklar; Ayağın taşa çarpmasın diye’”. İsa tekrar ona söyledi: “Tanrı'nın Rab'bi denemeyeceksin’ diye de yazılmıştır”. Bu kez Şeytan İsa'yı çok yüksek bir dağa götürdü. Yeryüzünün tüm ülkelerini ve zenginliklerini O'na göstererek şöyle dedi: ‘Eğer yere kapanıp bana tapınırsan, bunların tümünü sana veririm’. İsa, “Çekil Şeytan” diye yanıtladı “Çünkü kitapta şöyle yazılmıştır: ‘Tanrının Rab'be tapınacak ve yalnız O'na hizmet edeceksin’”. Evet, ve Aziz Luka kötü olan hakkında, Bölüm iv. 13'te, Şeytan'ın her türlü denemeyi bitirince, belirli bir süreye dek O'nu bıraktığını ekler.

58 Sözcük yarı yarıya silinmiştir. Yorumlandığı gibi olmalıdır.

⁵⁹ Matt. iv. 3.

⁶⁰ Şeytan için söylenen bu söz, “tüm hilelerle dolu olan sen” edek, bir eklememiş gibi görünür.

⁶¹ Elyazmasındaki, bir hipotezle bir tahmin ya da şüpheyile, bir “eğer” leanlamına gelen 'in yozlaşmış olmalıdır.

BÖLÜM VI

Efendimiz İsa'nın denenmesinden sonra, efendimiz ve Kurtarıcımız İsa'nın ikinci gelişine dek kesintisiz olarak onun uyguladığı, İblis'in hilekârlığı üzerine.

Aynısı kilisenin bir üyesi olan Aziz Luka tarafından Bölüm iv. 13'te ileri sürüldü: “Şeytan'ın hertürlü denemeyi bitirince, belirli bir süreye dek O'nu bıraktı”.

Öyleki Efendimiz İsa'nın sınanmasından sonra düşmanı Şeytan gazapla doldu ve o günden başlayarak kötülüğünün kurnaz araçlarını geliştirdi ve Efendimiz İsa'nın öğrencilerinin ve O'na inanan herkesin peşine düştü; HainYahuda'dan, Johnxiii. 27 söz eden kutsal İncil'in sözleriyle bu aşikârdır: “Yahuda lokmayı aldığı anda Şeytan onun içine girdi”. Bu nedenle Şeytan, Yahuda üzerinde kötülük edimlerini tamamladıktan sonra -amacını temin⁶² ettikten ve onu kölesi kıldıktan sonra, hemen Yahudilerin rahiplerinin ve başrahiplerinin içine girdi. Onlardan sonra, beklemeksizin, iblis genç bir kızın kalbine girdi ve kızın Petros'u baştan çıkarmasını ve uçurumdan aşağı atmasını sağlamak için kızın iki kez ona hitap etmesine neden oldu. Evet ve diğerlerinin içine de girdi. Aynı saatte Petros'u kendisine bağlamak için, onları tasdik etti. Ama şefaatchimiz ve aracımız İsa, Petros'un içinde olan iblisin sınamalarını önceden tahmin etti; ve bu nedenle Efendimiz, şunları söyleyerek, Petros'a büyük bir uyarı verdi, Lukaxxii. 31: “Simon, Simon! İşte şeytan buğdayı samandan ayırırçasına size elemek için olanak aradı. Ama imanın sarsılmasını diye senin için dua ettim. Sen de geri döndüğünde kardeşlerini destekle”.

Ve biz her zaman bu kutsal ve değerli duayı... Efendimiz İsa'nın önünde, bize merhamet etmesi ve biz günahkârlara aracılık etmesi, tüm kötü sınamalardan bizi kurtarması için söylemeliyiz. Amin.

Kutsal İsa, Kutsal efendi İsa, Tanrının Kutsal Oğlu, bize aracılık et⁶³.Ve ardından “Babamız” ve devamını söyleyin.

Ve ardından⁶⁴, John vi. 67'de açık olduğu üzere, kötülük işlerinin hiçbir şeye yaramadığını gören Şeytan, kötülüğünü öncesine göre, Efendimiz İsa'nın inananlarına ve öğrencilerine karşı ve Kurtarıcımızın havarilerine karşı, daha da sertleştirdi ve bileli.

⁶² Ermeni yazınında hiçbir anlama gelmeyen =“sustinens”.

⁶³ Yuhanna, Lath. Ep. ii. I.,

⁶⁴ Paulus, Rom. viii. 34.

BÖLÜM VII

Tanrı Babanın düşmanı hakkında söz edelim.

“O andan itibaren öğrencilerinin birçoğu geri döndü ve bir daha onunla yürümedi.”

Şimdi yukarıda yazdığım vahşi hayvan, efendimizin öğrencilerini büyük bir öfkeyle tehdit etmeye devam etti. Çünkü, İsa onun en kötücül tasarılarına kurban olmadığı söylendi, Aziz Luka'nın yukarıda tanıklık ettiği üzere, iblis O'nu terk etti ve belirli bir süreye dek O'nu bıraktı. Bu sürede cehennem azabının bu oğlu, Efendimizin sınanması sırasında, dünyanın sonuna dek onu memnun edeceklerin kalplerine ve kulaklarına kötücül arzularının tohumlarını ekme kararlılığını sıkı sıkıya aziz tuttu. Bu nedenle aracımız ve şefaathimiz, Luka xxii. 40'da şunları söyleyerek, bizi uyardıma asla son vermedi: “Oraya varınca onlara, ‘Dua edin ki denenmeyesiniz’ dedi”. Efendimiz iblisin tasarılarını çok iyi biliyordu ve bu nedenle bize gözlemeyi ve dua etmeyi açıkça emretti. Ve evrensel ve havari kilisesinin bir üyesi olan Aziz Petros, ilk Katolik mektubunda, Bölüm v. 8'de, der: “Ayık durun, uyanık olun. Düşmanınız iblis kükreyen aslan gibi dolaşarak, yutabileceği birini arıyor”. Nu tutumdan sonra biz de günah içinde uykuda değil, uyanık olmalıyız. Çünkü anlatılarda ve törenlerde aşikâr olduğu üzere, Kutsal Ruh'un yardımıyla bizim de ortaya çıkaracağımız, günahların altında ezilmiş olan bazıları, bu düşmanı izledi,

BÖLÜM VIII

Şeytan hakkında, aldatılan ve onun kölesi haline gelenlere hangi biçimde görüldüğü hakkında, buradan yola çıkacağız.

Cehennem kapısında ilk olarak bir yılanın⁶⁵ biçimini aldı; ikinci olarak bir kuzgunun; üçüncü olarak bir buzağının⁶⁶; dördüncü olarak vahşi hayvanların; beşinci olarak ışığın; altıncı olarak kadının; yedinci olarak erkeğin; sekizinci olarak rahiplerin; dokuzuncu olarak okulun öğretmenlerinin; onuncu olarak havarilerin; on birinci olarak piskoposların;

⁶⁵ Kenarda karşısına: Kabil'in Doğumu (ya da yaradılış), Çıkış, İncil'de I Krallar (= Samuel) xxviii. 12.

⁶⁶ Elyazmalarında kullanılan *hordo*j sözcüğü bir “mühür, ya da bir “buzağı” ya da bir “canavar” anlamına gelir.

on ikinci olarak keşişlerin⁶⁷. Ve kılık değiştirmek için üstlendiği tüm diğer biçimler; ve bu aynı biçimleri onu seven ve memnun edenleri mühürler⁶⁸ ve damgalar, ve onları zamanın sonuna dek korur. Çünkü kötücül bilgelikte kendisini ve tüm kendisine ait olanları cezalandırır, söylendiği üzere: Kurtçuğu ölmez ve ateşleri sönmez. Efendimiz, Kadri mutlak Tanrı, sevgili Oğlunun aracılığı ve şefaatiyle, bu tür bir sınamada hakiki bir inanç itirafında bulunan herkesi korusun ve kurtarsın. Amin.

Ve burada İsa'nın önünde şu duayı söylemeliyiz.

Benim tatlı efendim, İsa, Babanın [ve yaratanın]⁶⁹ adil elinde olan bizler, senin her şeye gücü yeten Hükümdarlığına tapıyoruz, dua ediyoruz, yalvarıyoruz ve diliyoruz, biz günahkarlar için, şimdi ve ölüm saatimizde, araya gir ve aracılık et. Amin.

BÖLÜM IX

Kendisini gizleyen hakkında söz edelim.

Günümüzde bölücülerin ve heretiklerin öğretmeni ve babası kılık değiştirmenin birçok biçimini üstlenir. Ama, sizi, sevdiklerimi sıkmamak için, sadece on ikisinden bahsettik. İblisin kendisini gizlemesinin nedeni nedir? Bunun nedeni, kılık değiştirerek kolayca onları kendisine köle haline getirebilir. Bu nedenle ilk olarak yılan biçimini alır çünkü yılan hilekârlıkla doludur. İkinci olarak kuzgundur çünkü kuzgun adiliğin bir sevgilisidir. Üçüncü olarak bir buzağıdır, çünkü buzağı insanın bir dostudur ve ona yararlıdır. Dördüncü olarak vahşi bir hayvandır⁷⁰ çünkü vahşi hayvanlar tüm imgeleri anlatır. Beşinci olarak ışıktır çünkü ışık karanlığın dağıtıcısıdır. Altıncı olarak bakirelerin ve kadınların biçimindedir çünkü avlamak için erkeklerin peşinde olduklarından kendilerini güzelleştirmeye çok yatkındırlar. Yedinci olarak erkeğin biçimini alır çünkü onlar söylenen şeyleri hevesle kabul eder. Sekizinci olarak rahiplerdir çünkü onlar düzenbazların hayatını sürer. Dokuzuncu olarak okul öğretmenleridir.⁷¹

67 Geo. Monach. 73, Ayrıca bakınız Anahtar, s. 122.

68 Çocukların vaftiz edilmesine bir gönderme.

69 Elyazmasında sözcük neredeyse silinmiştir açıkça yorumlandığı gibi olmalıdır.

70 Elyazmasının kenarında şu not yer alır: Bakınız, kefarete (ya da mektup) kitabına (ya da araf'ınkine). Tekrar ortaya çıkan göndermeyi anlamadım.

71 Elyazmasının kenarında şu not yer alır: Bakınız, İncil'deki Kralların Birincisine (= Samuel), xxviii. 12.

Çünkü onlar herkesin öğretmenidir. Onuncu olarak havarilerdir, çünkü onlar ruhun ve bedenın sağaltıcılarıdır. On birinci olarak piskoposlar ve katolici çünkü onlar gururlu ve kibirlidir, ve özellikle onlar Efendimiz İsa'nın yetkisinin satıcılarıdır; evet ve kutsal kanunun dağıtıcıları olmalarına rağmen, yalanların paragözü ve icat edenleridirler. Son olarak onlar kendilerini keşişlerin⁷² görünümünde gizler çünkü onlar daima bitkileri ve sebzeleri sever, evet ve ayrıca ...⁷³ ve onlar oruç tutar, çünkü onların yiyecekleri daima nemli yerlerde yetişir. Bu nedenle yaşadıkları yerler de oralardadır çünkü onlar nemi çok sever.

BÖLÜM X

Kutsal havarilerin tanıklıkları ve dışsal (yani, Yahudi olmayan ya da pagan) yazıları hakkında, iblisin⁷⁴ biçimini aldığı doğrudur.

İlk olarak aziz Paulus, Korintoslulara ikinci mektubunda, iblisin aldığı çeşitli biçimleri, şunları söyleyerek Bölüm xi. 12 sergiledi: “Yapmakta olduğumu yapmayı sürdüreceğim. Öyle ki elverişli ortamı kollayanlara böyle bir ortam bırakmayayım. Onlar övündükleri konularda bizimle eşit düzeyde olmak istiyorlar. Bunlar yalancı haberciler, düzenbaz işçilerdir. Mesih habercilerinin görünüşüne bürünenlerdir. Buna şaşmamalı! Şeytan da nur meleğinin görünümüne bürünür. Onun için şeytana hizmet edenlerin de doğruluğa hizmet edenlerin görünüşüne bürünmelerinde şaşılacak bir şey yok! Onların sonu yaptıkları işlere göre olacak”. Ama.....⁷⁵

BÖLÜM XIV

.....öğrencilerini seçen Efendimiz İsa, dedi: “Dünyanın dört bucağına gidin ve Sevindirici Haber'i herkese yayın. İman edip vaftiz olan kurtulacak; iman etmeyense yargılanacak” ve devamı. İşte seni kör, Efendimiz senin usullerini nasıl sahte ve boşuna kılıyor ve seni onun inkârcılarından ilan ediyor,

72 Kenarda bu not: “pederlerin yaşamlarında”[dır].

73 Elyazmasından bir sözcük silinmiştir.

74 Muhtemelen burada “bir keşişin” ifadesi yer alır.

75 Burada yirmi dört sayfaya eşit folyolar, 30r-53r, Elyazmasından yırtılmıştır. Bu sayfalar X. Bölüm'ün son kısmını, XI-XII Bölümlerin tamamını ve XIV. Bölümün ilk kısmını içerir gibi görünür. Bu bölümler Ortodoks suiistimallerinin özgür bir eleştirisini içeriyor olmalıdır.

İşte artık yalancı babanızı iyice tanıyorsunuz, ruhunuzun gerçeğini tanıyorsunuz, yanlış Tanrı'nızı bile tanıyorsunuz. Hatta öğretmeninizi tanıyorsunuz ve dahası Papa'nızı, Katolikleri ve başkanınızı tanıyorsunuz. Sahte Mesih'inizi ve diğerlerini tanıyorsunuz. Onun hakkında aracımız ve arabulucumuz, yaşamımız ve sığınağımız açıktan şu sözleri söyler: 'Yalan konuşan kendi dışından konuşur, babası da Şeytan'dır.' Böylece Rabbimiz İsa ve tüm kutsal havari cemaati bizim yukarıda yazdığımız şekilde gördü ve konuştu. 1. Timoteos'tan bir daha aktaralım, iv. 1: 'Ruh açıkça diyor ki, son zamanlarda bazıları imandan dönecek,' vb. Yine bir başka yazısında siz körleşmiş olanlar hakkında şöyle diyor: 'Kendine aşık olan, kendini beğenen, gururlu ve küstah kişiler olacaktır. Hatta işlerinize güveniyorsunuz ancak Rabbimiz İsa'nın ve kutsanmış havarilerinin kutsal işlerini inkâr ediyorsunuz. Size bu Yasa'yı veren şeytani babanızın izinden gidiyorsunuz; inanmayanları vaftiz etmek için, imgelere tapmak için, gümüşle altını bir imgeye dönüştürmek için....⁷⁶ aynısına tapmak için, erkek ve kadınların günahlarını merakla izlemek için, aynısını keşfetmek ve bağışlamak için. Ancak Tanrımız'ın buyurduğu üzere Tanrı'dan başka kimse günahları bağışlayamaz. Tüm diğer sözlerini inceleyin ve Göklerin Tanrısı'na ve doğmuş tek Oğlu'na övgülerinizi sunun.

BÖLÜM XV

Rabbimiz İsa Mesih'in vaftiziyle ve seçilmiş ve kutsanmış havarilerinin nasıl vaftiz edildiğiyle ilgili.

Farisilerin İsa'nın birçok havari edindiğini ve Yuhanna'dan başkalarını da vaftiz ettiğini duyduğunu İsa öğrendiğinde.
değildi

[BÖLÜM XVI]⁷⁷

.... acı çekti, senden bahsetmiyorum; ancak tövbe etmezsen sen de yok olursun.

Böylece Rabbimiz İsa Mesih dinleyenlere konuştuğunda bu üç tanımlanması imkansız gizemin (*ya da* ayinin) gerekli olduğunu buyurdu⁷⁸.

78 Ya da şu şekilde: 'Böylece neyin gerektiğinden bahsettiğinde.'

76 Bir ya da iki sözcük silinmiş. Sözcüklerin 'İsa'nın ve Bakire'nin' ya da benzer bir şey olduğu kesin görünüyor.

77 BÖLÜM XV'in neredeyse hepsi ve BÖLÜM XVI'nın başlığının ilk satırları da dahil olmak üzere 56-59. dosyalar kayıp halde.

İlk olarak yukarıda bahsi geçen Aziz Yuhanna gibi tövbeyi vurgular ve buyurur. İkinci olarak Nikodemos'a dediği gibi bize kutsal vaftizi bahşeder⁷⁹: 'İsa ona şu karşılığı verdi, Sana doğrusunu söyleyeyim, bir kimse yeniden doğmadıkça Tanrı'nın Egemenliği'ni göremez.' Üçüncü olarak Yuhanna vi. 54'te açıkça anlatıldığı gibi, kutsal ve değerli bedeni ve kanıyla ilgili olarak Kurtarıcı bize ikisini de ayrı ayrı yapmamızı emreder: 'İsa onlara şöyle dedi, Size doğrusunu söyleyeyim, İnsanoğlu'nun bedenini yiyip kanını içmedikçe, sizde yaşam olmaz.'

Dahası aynı bölümde, yine onlardan ayrı ayrı konuşur ve sayısal olarak konuşmaz, vi. 56: 'Çünkü bedenim gerçek yiyecek, kanım gerçek içecektir.' Kutsal emre iyi bakın, baştan aşağı göz gezdirin; inananların iyiliği için tövbeyi, vaftizi, kutsal bedenini ve kanını nasıl da sunuyor ve öne sürüyor. Kurtuluş kapısı inananlar hakkında konuşuyor, inanmayanlar hakkında değil ...⁸⁰ Çünkü ne Tanrı'yı doğru düzgün bilirler, ne de İsa Mesih'e ilişkin, Mesih'in kutsal cemaatine ilişkin, yani kutsal Havarilere ilişkin bilgileri doğru düzgündür. Dahası sevinci ve üzüntüyü bilmezler, babalarını ve analarını bilmezler, ses çıkararak bakıra ve çınlayan zile benzerler, vb.

Öyleyse bu tür meselelerde Yasa'ya uygun olarak bizim için neyi yapmak doğrudur⁸¹? Yapmak gereken şey şudur: Çocuklar doğduktan yedi gün sonra, sekizinci günde seçilmiş kişinin doğmuş çocukların evine gitmeleri gerekir. Görevli, annelerle babaları büyük bir sevgiyle rahatlatmalıdır ve onlara iyi ruhani öğüt vermelidir ki annelerle babalar yavrularını imanla, inançla, umutla, sevgiyle ve tüm iyi işlerle büyütsünler. 1. Timoteos'ta Aziz Pavlus şöyle der, iv. 7⁸²: 'Kutsallıktan yoksun kocakarı masallarını reddet. Kendini Tanrı yolunda eğit. Bedeni eğitmenin biraz yararı var; ama şimdiki ve gelecek yaşamın vaadini içeren Tanrı yolunda yürümek her yönden yararlıdır.' Buna benzer olarak kutsal havarilerin kanonlarına⁸³ göre annelerle babaların yavrularına her zaman sanki süt verir gibi eğitim ve öğretim vermeleri gerekir ve hiç bir şeyden kısınmamalıdır. Aziz Pavlus'un 1. Korintliler'e demiş olduğu gibi, iii.1:

79 Yuhanna iii. 2.

80 Bir ya da iki sözcük yok olmuş.

81 Grekçe'de 'gerçek dini kurala göre' anlamında.

82 Kenar boşluğunda dört sözcükten oluşan bir not bulunuyordu; birinci sözcük olan 'vaftiz' dışında hepsi silinmiş.

83 Yazar, Grekçe olan busözcüğü 'kurallar' anlamında kullanıyor ve eylem hâli olan *canonem*'i "yönlendiriyorum" şeklinde kullanıyor.

‘Kardeşler, ben size ruhsal kişilerle konuşur gibi konuşmadım. Benliğe uyanlara⁸⁴, Mesih’te henüz bebeklik çağında olanlarla konuşur gibi konuştum. Size süt verdim, katı yiyecek değil. Çünkü katı yiyeceği henüz yiyemiyordunuz. Şimdi bile yiyemezsiniz. Çünkü hâlâ benliğe uyuyorsunuz.’

Bu nedenle bizim içinde, annelerle babaları çinde öncelikle öğrencilere ad vermek en doğrusu olacaktır, bir zaman sonrada iyi işler için eğitilmelerini sağlıyoruz....⁸⁵ o zaman ha erkek olsun ha kadın, kişi daha şimdiden ...vaftiz olabilsin. Buna göre erkek olursa, çocuk doğuştan gelen arzularına karşı tetikte olmayı öğrenecek; kadın olursa, Adem ve Havva’nın kandırılışında açıkça görüldüğü üzere ihtiyatlı olacak [vegünahlardan kaçınacak]⁸⁶. Çünkü önce Havva’nın onuru lekelenmişti ve Adem’in aklını uyandırmıştı. Bu nedenle bizde gereken zamanda onları uyandırmalıyız ve atalarından miras aldıkları günah konusunda bilgilendirmeliyiz, şu anda onları İsa Mesih yoluyla en büyük mutluluklara doğru yönlendiriyor olsak da bunu yapmalıyız. Bu amaçla ilk olarak Aziz Pavlus, aracımız ve arabulucumuz İsa Mesih ve kutsal havarileri iman gösterdi, sonra tövbe ettiler, son olarak da Kurtarıcımız İsa’nın eylemlerinden açıkça görüleceği üzere vaftiz olma ayrıcalığını edindiler. İsa, önce körlere⁸⁷, topallara, solmuşlara, cinlilere ve özellikle ölü efendilere⁸⁸ imana gelmeleri çağrısında bulundu ve şöyle dedi: ‘Bunu size yaptırabileceğime inanıyormusunuz?’ Ama onlar büyük bir korkuyla çılgık attılar ve şöyle dediler: ‘Evet, Rabbimiz, yapabilirsin. ’Ve ona tapındılar ve iyileştiler. Ayrıca ölüleri de dirildi. Bu nedenle Rabbimiz gibi erişkin çağa geldiklerinde biz de onları vaftiz edelim, böylelikle inanarak bizden bunubekleyebilirler; onları vaftiz edebilir ve mükemmel bir şekilde kutsayabiliriz.

Sözgelimi bir dağın tepesinde ya da derin bir vadide haramiler ya da hırsızlar tarafından yakalanan bir insan düşünün; ellerini ve ayaklarını zincirle bağlamış ve bir çukura atmış olsunlar. Elbette bu insanın kendisini kurtarmak için mücadele etmesi gerekir, öyle değil mi?

⁸⁴ Buradaki gönderme, kitabın erikalan kısmında Clemens’in Latince’deki sahtesi olarak kınadığı havari kanonlarına değil.

Kenar boşluğunda şu not bulunuyor: ‘Öncelikle ad verme törenini uygulamak gerekir, süt gibi.’

⁸⁵ Satırın yarısı silinmiş.

⁸⁶ Kopyada bir boşluk bulunmamasına rağmen metinde bir şey eksik görünüyor.

⁸⁷ Körlere ilgili olarak bkz. Juhanna ix. 40, Luka xi. 27, Markos ii. 5.

⁸⁸ Metinde ‘ölülerin efendilerine (ya da sahiplerine) yazması muhtemel. Belki birşeyin yozlaşmış hali olabilir. Ancak benzer bir ifade Priscillian’ın Cehennem’deki reis ve peygamberlere ilişkilerinde de bulunuyor.

Ama bu soruya adamın kendini serbest kılana kadar, vahşi bir hayvana yem düşme korkusuyla çok çalışması ve mücadele etmesi gerektiği şeklinde cevap verebilirler. Tövbeye ilişkin Tanrı'nın iradesi, metinlerimizde belirtmiş olduğu üzere böyledir. Büyük bir bilgelikle bizi inanmamamız ve tövbe etmememiz durumunda vaftiz olamayacağımız ve haklı çıkamayacağımız, günahlardan arınamayacağımız ve Şeytan'ın zincirlerinden kurtulamayacağımız yönünde uyarır. Bu anlamda aracımız ve arabulucumuz İsa Mesih, tövbe edenlerle tövbe etmeyenlere ilişkin bir kıssa anlattı, Lukaxiii.6⁸⁹. 'Adamın birinin bağında dikili bir incir ağacı vardı. Adam gelip ağaçta meyve aradı ama bulamadı. [Bağcıya, 'Bak'dedi, 'Ben üç yıldır gelip bu incir ağacında meyvearıyorum, bulamıyorum.] Onu kes⁹⁰. Toprağın besinini neden boşyere tüketsin?' Bağcı, 'Efendim' diye karşılıkverdi, 'Ağacı bir yıl daha bırak, bu arada ben çevresini kazıp gübreleyeyim. Gelecek yıl meyve verirse ne iyi; vermezse onu kesersin.'

Okurlar, şimdi Rabbimiz, İsa Mesih'in kıssasını iyiden iyiye incelemeniz ve kıssasını anlamanız gerekir; İsa Mesih öncelikle tövbeye vurgu yapmış, ancak doğrudan ya da bir başkasından kıssayı, onu dinleyip içerdiği letiyi alanlara iyi niyetiyle lütfetmiştir. Böylelikle Rabbimiz İsa Mesih, Kutsal Baba'nın Oğlu, bize yolu, doğruyu ve yaşamı göstermiş bulunur; imanı, tövbesi, umudu ve sevgisi olmayanların ne vaftiz olabileceklerini, ne de Tanrı'nın Oğlu'nun kutsal bedeninin ve kanının yanına yaklaşabileceklerini göstermiş bulunur. Üç gizemle ilgili yukarıda anlatıldığı üzere, Tanrı'nın Egemenliği'ne, kutsal koynuna da giremeyeceklerine, dahası çok sevilen Kutsal Baba'nın zaferine ortak olamayacaklarına dair bizzat tanıklık eder.

BÖLÜM XVII

Vaftizle ilgili.

Böylelikle aracımız ve elçimiz İsa Mesih, inananlar ve inanmayanlara değinen bukıssayı anlattı⁹¹. Tanrı'nın Egemenliği, lambalarını alıp gelin-güveyle buluşmaya giden on bakireye benzetilmişti. Bakirelerden

⁸⁹ Kitapta tüm bir satırsilinmiş. Bir ihtimal tövbe etmeyenlerle Ortodoks kiliseler özdeşleştiriliyordu.

⁹⁰ Kitapta Lukaxiii.7'nin ilk kısmı Homoioteleuton tarafından atılmış.

⁹¹ Kenar boğluğunda şu not takip ediyor: 'İsa olan güvey ve tüm kutsal cemaat gelin. Pavlus. Efesliler'e söylüyor, v. 32.'

beşi akılsız, diğerbeşi bilgeydi. Akılsız olanlar lambalarını aldılar⁹² oradan oraya Rab Tanrı, doğmuş tek Oğlu'nun aracılığı ve arabuluculuğuyla sizi babanızın cezbedişlerinden korusunve ve kutsal bilge bakirelerin katında görsün. Bunun bilinciyle senin kutsal ve değerli sözünü dinlediler ve hiçbir şekilde senin, kusursuz ve doğmuş tek Oğlun'a lütfetmiş olduğun, bütünüyle kutsal geleneğinden sapmadılar⁹³. Yetişkinlik çağında tövbe edip sevgili Oğlun İsa Mesih'in adına inananları vaftiz edenleri....⁹⁴ ve hatta onları da kutsal ruhunla doldur ve zihinleriyle bedenlerine güçver. Çünkü Oğlun bize tüm içtenliğiyle söz verdi ve şunu dedi: 'İnananlar vaftiz olsun veyasın; inanmayanlar ise yargılansın.'

Öğrenciye ad vermekle ilgili.

Doğumdan yedi gün sonra, sekizinci gün yeni doğmuş çocuğun evinizi ziyaret etmeliyiz ve Rabbimiz İsa'nın kutsal 'Babamız' duasını okuyarak başlamalıyız.

'Babamız' duasını okuduktan sonra seçilmiş olan görevliyle tüm cemaat hep bir ağızdan imanlı öğrenciler için bu duayı tekrarlamalıdır:

Rabbimiz İsa Mesih'in Babası, sana yalvarıp yakarıyoruz, bu öğrencini kötülükten uzak tut ve kutsal gözünü onlardan ayırma, onu dünyanın tüm cazibelerinden uzak tut ve ona iyi iraden ölçüsünde yaşam ver ki çocukluğunu atlatınca senin, Oğlun ve Kutsal Ruhun katında kabul görür hale gelsin. Kutsal vaftize erişmesine izin ver ve sevgili Oğlun'un kanatları altına sığınması için ona çağrıp. Rabbim ve Tanrım, sevgili Oğlun İsa'nın aracılığıyla öğrencini kutsa. Bedenin kirinden onu temizle, günden güne lütfunla zenginleştir ve yükselt; şimdi ve sonsuza, sonsuzluğun sonsuzluğuna dek kutsal vaftiz et tamıtamina erişmesinisağla. Amin.

Sonra Aziz Pavlus'un sözlerini oku, Korintliler xiii. 11.

Çocukken çocuk gibikonuşur, çocuk gibi anlar, çocuk gibi düşünürdüm. Yetişkin biri olunca çocukça davranışları bıraktım. Şimdi her şeyi aynada görür gibi görüyoruz, ama o zaman yüzyüze görüşeceğiz.

⁹² Sayfa 66-67'yikapsayanbirdosya kayıphalde.

⁹³ Matta xxviii. 18.

⁹⁴ Buradabirsözcüğün düştüğünden şüpheediyorum.

Şimdi bilgim sınırlıdır, ama o zaman bilindiğim gibi tam bileceğim. İşte kalıcı olan üç şey vardır: iman, umut, sevgi. Bunların en üstünü de sevgidir.

Pavlus'u okuduktan sonra, seçilmiş kişi öğrencinin adını sorar: 'Harika bir adla değilde Yasa'ya⁹⁵ göre bu öğrenciyi hangi adla çağırarak istersiniz?'

Ve sonra kutsal kitabı okudu, Luka ii. 21⁹⁶.

'Sekizinci gün, çocuğu sünnet etme zamanı gelince, O'na İsa adı verildi. Bu, O'nun anne rahmine düşmesinden önce meleğin kendisine verdiği isimdi.'

Hamdolsun sana, Zaferler Kralı'na, bu öğrenciyi ad vermeye yaraşır bir kişi yaptın. Öngörüne muhtacız majesteleri, vaftiz çanağından kutsal doğuma erişene kadar onu koruman için sana yalvarıyoruz. Sana, Oğlun'a ve Kutsal Ruhun'a şimdi ve sonsuza dek şükranlarımızı sunarız. Amin.

'Babamız'duasınıtekrarlayın veevinizegidin.

Tanrı, lütfun meyvelerini yaratacaktır.

Vaftiz edecekler için vaftiz edilenlerin ne tür kişiler olmaları gerektiğine ilişkin bilgiler.

BÖLÜM XVIII

Rab, kutsal kitaplarında bize gelenleri vaftiz ediniz diye emretti. Aziz Pavlus, kendisine tövbe etmek için gelenleri yönlendirdi. Havarilerin tüm kutsal Katolik cemaati, Rabbimiz İsa'dan öğrendikleri şekilde hareket ettiler; yukarıda belirttiğimiz üzere siz de onlar gibi hareket etmelisiniz. Birinci olarak öğrettiler, ikinci olarak inanmalarını istediler, üçüncü olarak tövbe etmeye ikna ettiler ve sonrasında yetişkin olanlara, özellikle de ilk günahlarının farkında olanlara kutsal vaftizi bahşettiler. Tekrar söylenecek olursa, siz seçilmiş kişiler, vaftiz eğitim ve öğretiminden önce vaftiz edilecekler, hem beden hem de ruh bakımından olabildiğince dikkatli göz kulak olunuz. Aziz Pavlus'un demiş olduğu gibi: 'Kendinizi tanrısal işlerle meşgul ediniz.' Bu nedenle size gelenleri gecikmeksizin iman, umut, sevgi ve tövbeye getirmelisiniz ve olabildiğince dikkatle ve deneyerek onlarla meşgul olmalısınız; kim olursa olsunlar, düzenbaz, dolandırıcı ya da Elçilerin İşleri'ndeki (viii.13) Simun gibi birsihibazın size gelip gelmediğini anlamak için bunu yapmalısınız.

⁹⁵ Beşinci yüzyıldan onikinci yüzyıla kadar kullanılan 'Yasa' sözcüğü, doğaya tapınmaya karşılık Hıristiyanlık dini anlamına geliyordu.

⁹⁶ Kenar boşluğunda: 'Ayrıca Lukai.63.'

Ancak Simun bizzat inandı, vaftiz oldu ve hile yoluyla kutsal ruhun gücünü elde etmek için düzenbazlık ve şarlatanlık yapan Filipus'a karşı çıktı. O nedenle çok sevdiğim sizlerde size gelenleri, yani size kuzu donunda gelen hırsız ve sahtekârları incelemelisiniz⁹⁷. Efendimiz İsa Mesih şöyle der:

'Bunun gibiler, kutsallık edinmek⁹⁸ ve sizden inciyi kapmak için sizlere kutsal olduklarını kanıtlamaya çalışabilirler, ancak sonrasında bunları ayaklarının altında ezeceklerdir. 'Aziz Pavlus, yazdığı mektupta Romalılara şöyle buyurur, xvi. 18: 'Böyle kişiler Efendimiz Mesih'e değil, kendi midelerine kulluk ediyorlar. Saf kişilerin yüreklerini kulağı okşayan tatlı sözlerle aldatıyorlar. 'İster doktor, ister rahip, ister diyakoz⁹⁹ olsunlar; ister erkek, ister kadın olsunlar– onları tamamıyla sınamadan hemen vaftiz etmemeli, onlara komünyon vermemelisiniz.

Vaftiz olanlar için, bizim görebilmemiz ve onlara güvenebilmemiz açısından nasıl kutsal vaftizi olacaklarıyla, görevlerinin ne olduğuyla, sergilemeleri gereken meyvenin ne olduğuyla ilgili. Rabbimiz bizi yönlendirmek amacıyla şöyle söyler: Onları meyvelerinden bilin.

BÖLÜM XIX

Vaftiz olacakların, Petrus, Pavlus, kahpe Meryem ya da Simun'un karısının annesi ya da benzer diğerleri gibi acı gözyaşları dökmeleri doğru ve uygundur. Bu kişiler, kutsal kitapta, Elçilerin İşleri'nde ve diğer yerlerde açıkça belirtildiği üzere büyük bir pişmanlıkla Kurtarıcımız İsa Mesih tarafından hamdoldular ve şereflelendirildiler. Tekrar sorulacak olursa, kutsal vaftizi olmak isteyenlerin ne yapmaları gerekir? Seçilmiş kişiye yumuşak huy ve alçak gönülle yaklaşmaları, iblislerden kurtulmak için ondan ricada bulunmaları gerekir ki Rabbimiz İsa'ya kulluk edebilsinler. Ancak o zaman seçilmiş kişi onlara öğütte bulunmalıdır: Benim küçük çocuklarım, benden kutsal kurtuluşu rica ettiğinize göre şunları söylemelisiniz....¹⁰⁰ Sizi rahatsız ederler ve İsa'nın kitabını çarpıtma arzusunda olurlar.

⁹⁷ Matta vii. 10. ⁹⁸ 'arnel' yerine 'arnoul' şeklinde yazıyor.

⁹⁹ Geo. Mon. s. 74, xiv.

¹⁰⁰ Kitapta iki yaprak eksik, yani dört sayfa (74-77) yırtılmış. Muhtemelen Ortodoks hatalardan vazgeçme içeriyorlardı.

Eğer biz ya da bir melek cennetten gelir de size kitaptan vaaz ettiğimden daha fazlasını vaazetmeye kalkarsa, izin verin aforoz olsun. Daha önce söylemişim ve şimdi yine söylüyorum. Eğer her hangi biri, size vaaz edilenden daha fazlasını vaaz etmeye kalkarsa, izin verin aforoz olsun.’

Çok sevilen size bunu tekrar yazıyorum. Efendimiz İsa Mesih’in kutsal kitabını ve Elçilerin İşleri’ni azimle araştırdınız ve sonra bizi cezalandırdınız¹⁰¹, zamanı gelince siz de cezanızı alırsınız.

Gelin çocuklarım, yeni Yeuşalim’in çocukları,
Efendi İsa’nın tacını başınıza geçirin.
Söylenen her sözü bağrınıza basın,
Sağel katındaki yerlerinizi alın.
Cemaati dinlerseniz eğer,
SonsuzTanrı kurtaracak sizi.
Efendi İsa her şeyin başıdır,

Kutsal Pavlus’un¹⁰² itirafta bulunduğudur,
Ve Hıristiyanlığın başı Tanrı ve Işık’tır. Elçilerin İşleri,vs.13.
Petrus ve Yakup, Yuhanna ve Andreas, Filipus ve Tomas, Bartalmay ve Matta,
Alfay oğlu Yakup,
Ve Yurtsever Simun,
VeYakup oğluYahuda;
Ve seçim kulu Pavlus.
Bunlar bütün cemaattir,
Petrus da yalnız değildir.
Bütün cemaattir,
Nuh’un gemisinin habercisi olunan.
Onunla sayısız ruh kurtuldu,
İblislerin oyunlarında kaybolan.

BÖLÜM XX

Seçilmiş kişinin ne diyeceği ya da onlara söylemeleri için ne vereceğiyle ilgili. Aşağıda yazdığı üzere seçilmiş kişinin onlara ayrıca tekrarlasınlar diye iman öğretisi vermesi gerekir.

İtiraf ediyoruz; inanıyoruz ki tek bir doğru Tanrı vardır, o da Efendimiz İsa Mesih’in sözünü ettiğiidir, Yuhanna xvii. 3: Sonsuz yaşam,

¹⁰¹ ‘Size kutsal kitapları düşen bir şey öğretmiş olmamız durumunda’ anlamında.

¹⁰² Efesliler v. 29.

tek gerçek Tanrı¹⁰³ olan seni ve gönderdiğin İsa Mesih'i tanımalarıdır. Tekrar İsa Mesih'e, [ki yeni bir yaratıdır, yaratan değildir]¹⁰⁴ yaratana¹⁰⁵ inandığımızı itiraf ediyoruz. Aziz Pavlus'un İbranilere demiş olduğu gibi, iii. 2: İbraniler; Musa, Tanrı'nın bütün evinde Tanrı'ya nasıl sadık kaldıysa, İsa da kendisini görevlendirene sadıktır. Söylemiş olduğumuz gibi Efendimiz İsa Mesih'in arabuluculuğu dışında kimseninkine inanmayınız. Kutsal havarilere ve Latin, Grek ya da [Ermeni]¹⁰⁶ olmayan Katolik cemaati mensuplarına inanınız.

Dahası babasının emriyle hızlı ve ölüleri yargılamaya gelecek olan İsa Mesih'e inanınız¹⁰⁷.

Seçilmiş kişinin ve aynı zamanda yöneticilerin önünde iman itirafını tamamladıklarında, seçilmiş kişi, Göklerin Tanrısı'nın yüzüne karşı aşağıdaki duayı okuyacaktır:

Göklerin Tanrısı'nın huzurunda Rabbimiz İsa Mesih'in duası.

Baba, yerin ve göğün Rabbi! Bu gerçekleri bilge ve akıllı kişilerden gizleyip küçük çocuklara açtığın için sana şükrederim. Evet Baba, senin istediğin buydu. Babam her şeyi bana teslim etti. Oğul'u, Baba'dan başka kimse tanımaz. Baba'yı da Oğul'dan ve Oğul'un O'nu tanıtmak istediği kişilerden başkası tanımaz. Ey bütün yorgunlar ve yükü ağır olanlar! Bana gelin, ben size rahat veririm. Boyunduruğumu yüklenin, benden öğrenin. Çünkü ben yumuşak huylu, alçakgönüllüyüm. Böylece canlarınız rahata kavuşur. Boyunduruğumu taşımak kolay, yüküm hafiftir.

Rabbimiz İsa Mesih'e kutsal duayı etmeyi bitirdiklerinde –

Artık vaftiz görevlisinin nasıl [olması], nasıl yaşaması gerektiği ya da tövbekârla nasıl ilgilenmesi ve hangi biçimde ona vaizlik yapması gerektiğinden bahsedelim.

103 Bir ihtimal Pavlusçular bu sözleri şu şekilde yorumladılar: Görünen dünyayı yöneten demiurgos (hakim) yerine gökyüzündeki Tanrı – Yeni Ahit'te Şeytan 'bu dünyanın tanrısı ve rabbi' şeklinde belirtiliyor.

104 Metinde yorumlanmış görünen, silinmiş bazı sözcükler bulunuyor. Tiflis'li Sayın Alex Eritzean kitabı bağımsız olarak incelemiş ve bir kısmı silik haldeki sözcükleri aynı şekilde deşifre etmiş.

105 Geo. Mon. s. 76, xx.

106 Kitapta bu sözcük silinmiş bulunuyor.

107 Geo. Mon. s. 75, xx.

Tüm bunları vaftiz edecek kişiye ve Tanrı'nın yardımıyla vaftiz edilecek kişiye ayrıntılarıyla bildirelim.

Öyleyse vaftiz görevlisinin, Göklerin Tanrısı ve sevgili Oğlu'nun sözleri doğrultusunda seçilmesi gerekir. Luka ix. 35'te şöyle der: Bu benim Oğlum'dur, seçilmiş Olan'dır. O'nu dinleyin! İkinci olarak, Efendimiz İsa Mesih'in İncil yazarları yoluyla verdiği, Yuhanna xv. 16 ve 19 ve xi. 28'de belirtilen emrine göre yumuşak huylu ve alçakgönüllü olmalıdır. Ayrıca Matta'da söyler: 'Benden öğrenin. Çünkü ben yumuşak huylu, alçakgönüllüyüm,' vb.

Öğretmen bilge, itaatkâr, alçakgönüllü, aklı başında, erdemli, takva sahibi ol[malıdır], herkesçe sevilmelidir ve kendisi de tüm inananları sevmelidir. Batıl inançlı, laf ebesi, yalancı ve fitneci olmamalıdır. Ne ahlâksız ya da kötü niyetli, ne de dolandırıcı ve düzenbaz olmalıdır. Alçaklık yoluyla kazanmaktan haz almamalı, zevk düşkünü olmamalıdır.

Ne kavgacı ve hiddetli olmalıdır, ne de şarapçı ve ayyaş. Zafer sarhoşu olmamalı, kâr gütmemelidir. Hediye beklentisinde, açgözlü olmamalıdır, haramilik ve hırsızlık etmemelidir; öldürmemeli, yoksulu ezmemelidir. İncisinde zayıf olmamalı, sapkınlık ya da ihtilafta bulunmamalıdır. Erkek ve kadınları aldatmamalıdır. Çift-dilli olmamalı, kötülüğü çağırılmamalıdır; başkalarına iftira atmamalıdır. Kendiyle böbürlenmemeli, kibirli olmamalıdır, gümüş ya da diğer zenginliklere düşkün olmamalıdır. Kirli işlere karışmamış, soytarılık etmemiş olmalıdır. Zina yapmamalı, kadınsı davranışlarda bulunmamalıdır. Kör ya da topal, sağır ve dilsiz olmamalıdır. Boyu ne aşırı uzun olmalıdır, ne de aşırı kısa. İsa'nın havarisi Pavlus, Titus'a özellikle şöyle demiştir, i. 7: 'Gözetmen, Tanrı evinin kâhyası olduğuna göre, eleştirilecek yönü olmamalı. Dikbaşlı, tez öfkelenen, şarap düşkünü, zorba, haksız kazanç peşinde koşan biri olmamalı. Tersine konuksever, iyiliksever, sağduyulu, adil, pak, kendini denetleyebilen biri olmalı. Hem başkalarını sağlam öğretiyile yüreklendirmek, hem de karşı çıkanları ikna edebilmek için imanlılara öğretilen güvenilir söze sınıksız sarılmalı.'

Aziz Pavlus, Timoteos'a da şu sözleri yazmıştır, iii. 1: 'İşte güvenilir söz: Bir kimse gözetmen olmayı gönülden istiyorsa, iyi bir görev arzu etmiş olur. Ancak

gözetmen ayıplanacak bir yanı olmayan, tek karılı, ölçülü, sağduyulu, saygın, konuksever, öğretmeye yetenekli biri olmalı. Şarap düşkünü, zorba olmamalı: uysal, kavgadan ve para sevgisinden uzak olmalı. Evini iyi yönetmeli, çocuklarına söz dinletmeli, her yönden saygılı olmalarını sağlamalı.’

Öyleyse seçilmiş kişi, İsa'nın havarisi Pavlus'un söylediklerine ve verdiği emre göre tüm kötü düşüncelerden uzak durmalıdır: Mesih'i örnek aldığım gibi, siz de beni örnek alın. Tüm zenginliğime sahip olduğunuz için sizi övüyorum. Korintliler 1, xi. 10.

Bakın ve görün, siz tanrısal olanlar, Rabbimiz İsa Mesih'in havarileri bize katılıyor. Onlara benzemezseniz seçilemez ve inananlara liderlik edemezsiniz, vb.

Vaftiz olanlarla, seçilmiş kişiye nasıl yaklaşacaklarıyla ve seçilmiş kişi tarafından nasıl vaftiz olacaklarıyla ilgili.

BÖLÜM XXI

Bu konuda şunu diyoruz: Yasa'ya boyun eğiniz ve yeni gelenleri¹⁰⁸, seçilmiş kişiye nasıl yaklaşıp kendilerini nasıl takdim etmeleri gerektiği konusunda yönlendiren kurallara kulak veriniz. Efendimiz İsa Mesih, Vaftizci Aziz Pavlus'un önünde nasıl yumuşak huy¹⁰⁹ ve alçakgönülle durduysa onlar da yumuşak huy ve alçakgönülle [yaklaşmalıdırlar]. Aynı şekilde yeni doğanlar da seçilmiş kişiye gelmelidirler. Seçilmiş kişi ayağa kalkacak ve şunları diyecektir: 'Ey bütün yorgunlar ve yükü ağır olanlar! Bana gelin, ben size rahat veririm. Boyunduruğumu yüklenin, benden öğrenin. Çünkü ben yumuşak huylu, alçakgönüllüyüm. Böylece canlarınız rahata kavuşur. Boyunduruğumu taşımak kolay, yüküm hafiftir.' Matta xi. 28. Tövbekâr, bu sözler üzerine büyük bir istekle, yalvarış ve gözyaşları içerisinde seçilmiş kişinin ayaklarına kapanıp şöyle söylemiştir: Ey sen, Tanrı'nın ve İsa Mesih'in seçtiği kişi, sana yalvarıyor, senden rica ediyorum, değersiz olan benim Şeytan'ın boyunduruğundan kurtulmamı sağla.

İnsanların önünde bunu açıktan söylemelidir.

Sonrasında seçilmiş kişi, iyi niyetli bir bakış ve büyük bir sevgiyle ona şöyle sormuştur: Şeytan'ın kötülük boyunduruğundan kurtulmak isyeyen küçük çocuğum, günahlarının bağışlanması için hangi meyveye sahipsin? Cemaatin önünde bize bunu söyle. Ancak tövbekâr mükemmel bir biçimde, hakiki bir güvenle imanı öğrenmiş ve edinmişse eğer, suyun ortasında dizleri üzerine

108 Ya da 'yeni takdim edilenleri.'

109 Matta iii. 14.

çökmeli ve büyük bir sevgi ve gözyaşları içerisinde seçilmiş kişiye şunları söylemelidir: --

Öncelikle Efendimiz İsa Mesih'e kutsal havariler gibi tüm kalbimle inanıyorum. Matta xvi. 13 ve Elçilerin İşleri viii.-v. 18'de şöyle yazar: 'İsa onlara, "Siz ne dersiniz" dedi, "Sizce ben kimim?" Simun Petrus, "Sen, yaşayan Tanrı'nın Oğlu Mesih'sin" yanıtını verdi,' vb. Yuhanna vi. 69. Özellikle İsa'nın havarisi Pavlus, öğretisi sırasında şunu dedi: 'Her erkeğin başı Mesih, Mesih'in başı da Tanrı'dır.' Korintliler, xi. 3. Kutsal kitapta da açıkça belirtildiği üzere, Yuhanna xvii. 3, 'Sonsuz yaşam, tek gerçek Tanrı olan seni ve gönderdiğin İsa Mesih'i tanımalarıdır.' Ben de Tanrı Baba'ya, aracı ve arabulucu Oğul'a ve biz inananlara lütfetmiş Kutsal Ruh'a inandığımı, hizmet ettiğimi ve tapındığımı itiraf ediyorum.

Kutsal iman öğretisini tamamladığında seçilmiş kişi hemen avuçlarına su alır ve göklere bakarak (der) – ayrıca kendinde (*ya da* kendine doğru) gizemi (*ya da* ayini), biçimi (*ya da* figürü) ve niyeti gözlemektedir – doğrudan ya da başkası yoluyla başın tepesinden aşağı suyu boşaltmalıdır ve şunu söylemelidir: Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına bu erkeği ya da kadını – adını belirtmelidir – burada mevcut bulunan cemaatin tanıklığında vaftiz ediyorum.

Sonrasında Efendimiz İsa Mesih'in kutsal kitabından okur: --

Matta iii. 13: 'Bu sırada İsa, Yahya tarafından vaftiz edilmek üzere Celile'den Şeria Irmağı'na, Yahya'nın yanına geldi.' Markos i. 9: 'O günlerde Celile'nin Nasıra Kenti'nden çıkıp gelen İsa, Yahya tarafından Şeria Irmağı'nda vaftiz edildi.' Luka iii. 21: 'Bütün halk vaftiz olduktan sonra İsa da vaftiz oldu. Dua ederken gök açıldı,' vb. Yuhanna i. 29: 'Yahya ertesi gün İsa'nın kendisine doğru geldiğini görünce şöyle dedi,' ve vaftiz olan kişiyle ilgili olarak gerisini de okuyun.

Sonra seçilmiş kişi yeni gelenleri kabul eder, ancak yeni gelenler korku içindedir, dizlerdeki titreme artıyordur, çıplaktırlar, başlarını aşağıya eğmişlerdir ve büyük bir inançla Şeytan'dan kurtulacaklarını düşünüyorlardır. Seçilmiş kişi avuçlarına su alır ve söz ve eylemle gizem¹¹⁰ (*ya da* ayin) ile suyu her seferinde tek bir başın üzerinden tamamıyla boşaltır. Önce 'Baba adına' der, sonra suyu kişinin başından

110 Kenar boşluğunda şu not bulunuyor: 'Bir kez Baba, bir kez Oğul, bir kez Kutsal Ruh önünde doldurmalıdır.'

üç kez boşaltır [ve sonrasında] ‘Oğul adına ve Kutsal Ruh adına’¹¹¹ birlik içinde, Çünkü Baba boyunduruklardan kurtarır, Oğul günahkârlara umut verir ve Kutsal Ruh dinleyenlerin, inananların, vaftiz olanların yüreklerindeki sevgidir, vb.

Bu şekilde kalmalısınız.

Bir kral, günah hapisanesinden bazı yöneticileri çıkarır, ancak Oğul onları kendine çağırır ve yüce (*düz anlamı: harika*) sözlerle rahatlatır (*düz anlamı: umut verir*) ve kralın kutsal ruhu gelir, onları taçlandırır ve onlara (*ya da onlarla*) sonsuza dek yerleşir. Amin.

Kutsal kitabı okuyun.

‘Bu sırada İsa, Yahya tarafından vaftiz edilmek üzere Celile’den Şeria Irmağı’na, Yahya’nın yanına geldi. Ne var ki Yahya, “Benim senin tarafından vaftiz edilmem gerekirken sen mi bana geliyorsun?” diyerek O’na engel olmak istedi. İsa ona şu karşılığı verdi: “Şimdilik buna razı ol! Çünkü doğru olan her şeyi bu şekilde yerine getirmemiz gerekir.” O zaman Yahya O’nun dediğine razı oldu. İsa vaftiz olur olmaz sudan çıktı. O anda gökler açıldı ve İsa, Tanrı’nın Ruhunun güvercin gibi inip üzerine konduğunu gördü. Göklerden gelen bir ses, “Sevgili Oğlum budur, O’ndan hoşnudum” dedi.’

O, Baba’nın huzurundadır.

Her şeye kadir Babamız olan seni, doğmuş tek Oğlun adına vaftiz olan hizmetkârlarına vaftiz hakkını bağışladığın için yüceltir, hamdeder ve sana şükranlarımızı sunarız. Kutsal Babamız olan sana tapar, bizi iblislerin oyunlarından koruman ve kötülerin cezbedişlerinden kurtarman için yalvarırız. Kutsal Babamız; şimdi ve sonsuza dek yüreklerini, canlarını ve bedenlerini doğmuş tek Oğlun’un değerli bedeni ve kanıyla mühürle.

111 Kitapta iki ya da üç sözcük yok olmuş. Buradaki boşluk, muhtemelen şuna benzer şekilde doldurulmalı: ‘Kutsal Ruh adına, *ayrı ayrı*; birlikte *değil*.’ Zira kenar boşluğundaki not, birbirini takip eden üçer avuç su, üç Kişi’nin farklılığının sembolü olarak görülüyordu. Buranın silinmiş olması, Pavlusçuların her nasılsa vaftiz formülünü Üçlemecilerden daha farklı yorumladığını kanıtlıyor.

Sonrasında Elçilerin İşleri'ni okuyun, ii. 1.

'Pentikost Günü geldiğinde bütün imanlılar bir arada bulunuyordu. Ansızın gökten güçlü bir rüzgârın esişini andıran bir ses geldi ve buldukları evi tümüyle doldurdu. Ateşten dillere benzer bir şeylerin dağılıp her birinin üzerine indiğini gördüler. İmanlıların hepsi Kutsal Ruh'la doldular. Ruh'un onları konuşturduğu başka dillerle konuşmaya başladılar.'

Markos, i. 9.

'O günlerde Celile'nin Nasıra Kenti'nden çıkıp gelen İsa, Yahya tarafından Şeria Irmağı'nda vaftiz edildi. Tam sudan çıkarken, göklerin yarıldığını ve Ruh'un güvercin gibi üzerine indiğini gördü. [Göklerden,] "Sen benim sevgili Oğlum'sun, senden hoşnudum" diyen [bir ses duyuldu]¹¹².'

Sonrasında Göklerin Tanrısı'nın Oğlu önünde bu duayı okuyalım.

Tanrı'nın oğlu İsa olan sana tapar, bu kullarını kutsal havarilerin arasına alman ve Baban'ın Ruhunu yüreklerine göndermen için sana yalvarırız. Onlara söz vermiş ve şöyle demiştin: Ben gitmezsem Kutsal Ruh size gelmez. Ancak tutkulu bir sevgiyle, yüz üstü kapanmış halde senden, senin kutsal adına vaftiz olmuş bulunan ve Egemenliğin'in imanlı sözünü büyük bir heyecanla beklemekte olan bu hizmetkârların adına yüreklerine ve sana inanmış olan tüm hizmetkârlarına göndermen için sana yalvarırız.

Sonra Pavlus'un Galatyalılar'a söylediklerini okuyun, iii. 24-29.

'Yani imanla aklanalım diye Mesih'in gelişine dek Yasa eğitmenimiz oldu. Ama iman gelmiş olduğundan, artık Yasa'nın denetiminde değiliz. Çünkü Mesih İsa'ya iman ettiğiniz için hepiniz Tanrı'nın oğullarısınız. Vaftizde Mesih'le birleşenlerinizin hepsi Mesih'i giyindi. Artık ne Yahudi ne Grek, ne köle ne özgür, ne erkek ne dişi ayrımı var. Hepiniz Mesih İsa'da birsiniz. Eğer Mesih'e aitseniz, İbrahim'in soyundansınız, vaade göre de mirasçısınız.'

Luka'ya göre İsa Mesih'in kutsal kitabından, iii. 21-22.

'Bütün halk vaftiz olduktan sonra İsa da vaftiz oldu. Dua ederken gök açıldı ve Kutsal Ruh, bedensel görünümde, güvercin gibi O'nun üzerine indi. Gökten "Sen

112 Homoioteleuton tarafından atılmış.

benim sevgili Oğlum'sun, senden hoşnudum” diye bir ses duyuldu.’

Kutsal Ruh'un huzurunda bir de şu duayı okuyun.

Göklerin Tanrısı'nın kutsanmış Ruhu, nasıl Baba tarafından yaratıldıysan, Efendimiz İsa Mesih'i tüm bedenler üzerinde yetkili kıldın. Onu kral yaptın, gökyüzündeki, yeryüzündeki ve yeraltındaki tüm canlıların başına getirdin; seninle dolmuş Aziz Pavlus bile aynı şeyi bildiriyor. Dahası kutsal havarilerin ateşli dillerini böldün ve onları tek bir sözde birleştirdin, Tanrı Baba'nın Oğlu'nun Katolik cemaati haline getirdin. Tüm hürmetimizle buralara inmen ve İsa Mesih'e vaftiz olanların yüreklerini doldurman için sana yalvarırız. Göklerin Tanrısı'nın doğmuş tek Oğlu'na inananlara kirli ruhlar yaklaşabilir. Onların ruhlarını ve zihinlerini temizle, şimdi ve sonsuza, sonsuzluğun sonsuzluğuna dek kendi kendini yaratan Baba'nın ve arabulucumuz Oğlu'nun tapınağı ve mesken edindiği yer haline getir. Amin.

Elçilerin İşleri'nden, viii. 26-40.

‘Bu arada Rab'bin bir meleği Filipus'a şöyle seslendi: “Kalk güneye doğru, Yeruşalim'den Gazze'ye inen yola, çöl yoluna git.” Filipus da kalkıp gitti. Giderken Etiyopyalı bir hadım gördü. Bu adam Etiyopya Kraliçesi Kandaki'nin vezirlerinden biriydi. Kraliçenin bütün hazinelerinden sorumluydu. Yeruşalim'e, tapınmaya gelmişti. Geri dönerken arabasında oturmuş, Peygamber Yeşaya'nın Kitabı'nı okuyordu. Ruh Filipus'a, “Git” dedi, “Şu arabaya yetiş.” Filipus koşup arabanın yanına gedi ve hadımın Peygamber Yeşaya'yı okumakta olduğunu işitti. “Acaba okuduklarını anlıyor musun?” diye sordu. Hadım, “Biri bana yol göstermedikçe nasıl anlayabilirim ki?” diyerek Filipus'un arabaya binip yanına oturmasını rica etti. Kutsal yazılardan okuduğu bölüm şuydu: “Koyun gibi kesime götürüldü, Kırkıcının önünde kuzu nasıl ses çıkarmazsa, O da öylece ağzını açmadı. Aşağılandığında adalet O'ndan esirgendi. O'nun soyunu kim anacak? Çünkü yeryüzündeki yaşamına son verildi.” Hadım Filipus'a, “Lütfen açıklar mısın, peygamber kimden söz ediyor, kendisinden mi, bir başkasından mı?” diye sordu. Bunun üzerine Filipus anlatmaya koyuldu. Kutsal Yazılar'ın bu bölümünden başlayarak ona İsa'yla ilgili Müjde'yi bildirdi. Yolda giderlerken su bulunan bir yere geldiler. Hadım, “Bak, burada su var” dedi.

Yolda, bir suya yaklaşırlar; ve hadım şöyle dedi, bakın, işte su; vaftiz edilmeme ne engel olabilir? Ve Philip şöyle dedi, eğer tüm kalbinle inanırsan, olabilirsin. Ve Philip cevap onlarak şöyle dedi, İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğuna inanırım. Ve at arabasına beklemesini emretti: böylece Philip ve hadım bereberce suya girdiler; ve hadım Philip'i vaftiz etti. Sudan çıktıklarında Kutsal Ruh hadımın üzerine geldi ve bu esnada Tanrının meleklerinden biri de Philip'i uzaklaştırdı; hadım onu bir daha görmedi ve sevinçle yolunda ilerledi.

Ve ardından kutsal incili okumalısınız, Yuhanna (John) xx.

John'a göre İsa Mesih Tanrının kutsal müjdesidir.

Ya da söze şöyle başlayalım: John tanrının müjdesi İsa Mesih'i şöyle anlatır:

“ O gün akşamüstüydü, haftanın ilk günüydü, İsa'nın havarilerinin toplandığı yerde kapılar Yahudilerin korkusu ile tamamen kapalıydı; sonra İsa geldi ve havarilerin ortasına dikilip şöyle dedi ‘Tanrının rahmeti üzerinize olsun’. Bunları söyledikten sonra ellerini ve iki yanını havarilere doğru gösterdi, havariler Hz İsa'yı gördükleri için mutluydular. Sonra İsa aynı şeyi bir kez daha söyledi, ‘Tanrının rahmeti üzerinize olsun: Tanrının bana verdiğini ben de size veriyorum. Bunları söyledikten sonra onlara nefesini üfledi ve onlara doğru dönüp şunları söyledi: Kutsal Ruhu içinize çekin: ‘Kimin günahlarını bağışlarsanız, bağışlanmış olur; kimin günahlarını bağışlamazsanız, bağışlanmamış kalır.’

İnananlar ‘Babamız’ ilahisini söylemeden önce bir kez daha bir araya geldiler.

Ve şu sözlerle huzuru sağladılar: Baba, Oğul ve Kutsal Ruhun selameti üzerinize olsun. Amen.

VAFTİZ EDİLİŞ BURADA SONA ERDİ.

Üzerine ellerini sürme ile ilgili

BÖLÜM XXII

Cennetteki Babamızın oğlu İsa, kutsal sözlerinde vaad ettiğin gibi, bize yardım et ve bize ve tüm inananlara aracılık et: Yuhanna xvii. 20, “ Ben yalnızca onlar için değil, aynı zamanda bana inandığımı söyleyenler için de dua ederim.”

Bir kez daha bu kişiden bahsedelim ve onun seçilmesinin doğruluğunu anlatalım ve ardından ona dokunalım (mukadder kılmak); belki hasbelkader Hazreti İsa ve kutsal havari Paul'un Birinci Timothy v.22'de ilan ettikleri ve emrettiklerine göre bizler suçlu bulunuruz : ' Acele ile kimseye el sürmeyin ya da hiçbir yabancıнын günahlarına ortak olmayın'. Fakat aynı zamanda bize arabuluculuk eden İsa Mesih şunları söyler ve bizi engeller : ' Köpeklere kutsiyet tanımayın ve nefesinizi boş yere tüketmeyin.' Dikkatle bakıldığında, bunun seçilmiş kişinin sorumluluğu olmadığı ve rahiplerin böyle bir kişiye yetki vermediği görülür ¹. Böyle şeylere el sürmenin, yabancıların günahlarına ortak olmanın ve bunun gibi şeylerin kötü ve korkunç olduğu ortadadır. Dolayısı ile, onlara karşı koruyucumuzun yanında yer almamız ve onların günahlarına ortak olunmasını engellememiz gereklidir; seçilmiş İsa ya da evrensel kutsal kilise tarafından emredilmedikçe bunun böyle olması gerekir. Gelin Kurtarıcımızın sözlerini, eylemlerini ve kurallarını daha çok dikkate alalım ve aynı zamanda seçilmiş ve yüce rahip İsa tarafından eğitilmiş olan kutsal havarileri ve onların bize miras bıraktıkları geleneklere ² kulak verelim. Aziz Paul'un Galatyalılar'a Epistle (kutsal mektubunda) i. 11, dediği gibi : ' Kardeşlerim, benim tarafımdan vaaz edilen Müjdeye dokunarak size onu bilinir kıldım, ki bu insan aklımdan çıkma değildir. Çünkü ben onu ne bir insandan aldım ne de onu bana biri öğretti, o İsa Mesih'in vahiylerindedir.' I Cor.xv.1: Eph. iii. 3.

İşte bundan sonra, bu sözlere bakarak, kutsanmış olanlar bunu İsa'dan aldılar; ve Kurtarıcımız İsa da bunu Matta'da ² da anlattığı gibi, Yüce Baba'dan aldı : "Ve İsa geldi ve onlarla konuştu. Şöyle dedi : Bana hem cennette hem de yeryüzünde yetki verildi. Yüce Babamız beni gönderdi ve ben de sizi gönderiyorum.' Aynı zamanda Mark xvi. 15.'de de geçer. Hazreti İsa'nın Yüce Baba ⁴ tarafından ilk seçilmiş olması ve yüce Babamızın lütfunu alması Matta bölüm xii'de de anlatılır : 'Seçtiğim hizmetkarım değerlidir ve benim ruhum onun içindedir. Ben kendi ruhumu onun içine verdim ve o da hükümleri Özgür Roma Yurttaşlarındaki emekleyükümlüdür.' Ve İsa vaftiz edildiğinde ⁵ o suyun içinde doğruldu ve işte! Cennetona açıldı ve o

¹ örnek : denenmemiş biradam

² Liyonların Yeni Ahitlerindeki onüçüncü yüzyıldan kalma bir Kathar ritüeli, ed.

Cledat, syf

3 XVII . Bölüm xxviii. 18.

⁴ Matta iii. 17; Mark i. 11;Luka iii. 22; 18

⁵ Matta iii. 16.

Tanrının Ruhunun bir güvercin gibi kendisine doğru alçaldığını ve kendisine doğru geldiğini gördü.

Ve işte, cennetten bir ses geldi; ' bu benim sevdiğim ve kendinden hoşnut olduğum Oğlumdur'. Mark x. 10, Luka iii, 22, ve Yuhanna i.32. Ve geri kalanlar kutsal yazılarda yazan İsa'nın Yüce Baba tarafından ilk seçilmiş olduğunu ve onun tarafından önder belirlendiğini okumalıdır. Bu yüzden, bu kişinin rahipler ve sonra da piskoposlar tarafından seçilmesi doğrudur. Şimdi Başkan önce onu yumuşaklık ve tevazu yönünden test etmeli ve önderlik ettiklerine karşı bilgelik ve sevgi dolu olup olmadığını, sağduyulu, yumuşak, adaletli, şefkatli, ağırbaşlı ve güzel hitabetli olup olmadığını görmelidir. O aynı zamanda her durumda itidalli, şefkatli, ölçülü, ruhani, mazlumu seven, merhametli ve iyi bir hayat rehberi ve tüm diğer iyi huylara malik ve vicdanla dolu bir tövbekârdır. Tüm bunları öğretmen test etmeli ve doğrusunu bulmalıdır; ve ancak bundan sonra Rahibin onu onaylaması mümkündür. Fakat eğer ki bir kişi bu özellikler ile doğmamış ise, o zaman Başkanın ya da kura koyucuların ona el sürmeye hakkı yoktur. Yaratıcımız ve evrensel ve kutsal havariler kilisesi bizi bu kişilere el sürmekten ve bunların günahlarına ortak olmaktan men eder. Hatta bu konuda arabulucumuz olan İsa da şu sözleri ile bizleri bunlara karşı uyarır : ' Şeytana çalışanlardan uzak durun, size kuzu postunda yaklaşırlar ama içlerinde yırtıcı kurt vardır,' der ve devam eder.

Sevdiklerim, Tanrının bizi bu gibi sahte peygamberlerden, düzenbazlardan, itaatsiz ve aptallardan ve bunun gibilerden nasıl men eder, bakın ve fark edin. Tekrar, bu gibilere düşünmeden el sürmek sizin gibi tanrıyı seven rahiplere uygun değildir, Aziz Paul da Titus'da bununla ilgili şöyle der : ' Piskopos günahsız olmalıdır' der ve devam eder. Ve buna göre, seçilmiş olan her yönden lekesiz ve kutsal olmalıdır. Dahası, o kişi uyanık ve ağırbaşlı olmalıdır çünkü Kutsal Babamız tarafından seçilmiş olan O şöyle demiştir : ' Bir yılan kadar uyanık ve bir güvercin kadar ağırbaşlı olmalısınız' der ve devam eder.

Bakın ve bu kutsal sözleri ihlal edenler olmasın diye özenle ve sebatla araştırın. Hatta, dahası, Yüce Babamız sevdiği Oğlu aracılığı ile bize lütfunu bahşet ve hırsızları, çalanları, katilleri, zina yapanları, eşini aldatan erkekleri, aleyhte konuşanları, şeytanın sözcülerini, küfürbazları, ağız bozukları, kafirleri, şirretleri, kadın gibi davranan

erkekleri, oğlancıları, hayatlarında kaba tavırlarla davrananları, kavgaya düşkün olanları, uzlaşmaz olanları, masumları katledenleri, miskin ve uyuşuk olanları, ahlaksızları, cimrileri, yavaş öğrenenleri, sermest, batıl inançlı, inançsız olanları, kendini çok sevenleri, kendini beğenmiş, burnu büyük olan, iki yüzlü, açgözlü, şeytanla lekelenmiş, şehvet düşkün, yalancı tanıklık yapan, ihtişamı seven, parayı seven, sahtekar, anlayışsız, kendini çok seven, insanlara rütbesine göre davranan, şeytanın takipçisi, gizli kapaklı düşünceleri olan, sahte peygamberlere ya da sahte hekimlere meyleden, sahte vaiz ve sahte kitaplara meyleden bu düzenbazları tespit ederek ruhlarımızın gözünün açılmasını sağla; ki bu kimseler hiçbir zaman gerçeğin bilgisine vakıf olamazlar, tıpkı evrensel ve havari kilisesinin de bize buyurduğu gibi. Bunlar birçok testle seçilmelidir, tıpkı Kilisenin Başının da bize söylediği gibi : ‘Şeytana çalışanlardan uzak durun’.

Dolayısı ile, adı zikredilenlere el sürmemeli ya da onlarla bir şey paylaşmamalı ve onların günahlarına ortak olmamalıyız. Dahası, bu konuda şunu demeliyiz: bu kötülüklerin hepsinden biri gerçekten bulunabilir mi? Ya da bu kötülükler sahip olup da sonra bunlara yüz çevirmiş ve bunları terk etmiş biri var mıdır?¹ Evet, böyle bir kişi vardır, bunlardan yüz misli daha kötü olan ve seçilmeye vakıf olmuş ve ardından kendisini düzeltmiş ve tam olarak yüce Babamızın lütfuna sahip olmuş biri vardır; evrensel ve havari kutsal kilisesinin bir üyesi olan Aziz Luka Anlatıları vii, 60’da bize onu şöyle anlatır, ‘ Ve Saul, Stephen’in katline razı olmuştu.’. Yine bölüm iv, 1 içinde de şunları okuruz : ‘ Ancak hala korku dolu olan ve Tanrının kurallarını bozan Saul, baş rahibe gitti ve Şam’a sinagoglarından gelen mektupları sordu, bu yolda olan kadınlar ya da erkekler var mıdır, onları bulup bulmadığını sordu, onları Kudüs’e getirebilirdi.’

İçinde tanrı korkusunu duyanlar, bakın ve görün Saul nasıl pişman olup Tanrımızın Mesih’ine geri döndü ve Kutsal Ruha sahip oldu ve evrensel ve havari kutsal kilisesi tarafından rütbelendirildi; ve seçim kanalı, gerçeği tesis eden, inancın gururu ve İsa ve evrensel ve havari kilise tarafından ilan edilmiş kutsal havarilere siper oldu.

Ve kutsanmış Aziz Paul’un dediği gibi, günahlar çoğaldığında, rahmet de çoğalmalıdır. Ve bir kez daha, her yede söylediği gibi şunu zikreder : ‘ Çocukken bir çocuk gibi düşünür ve bir çocuk gibi konuşurdum; fakat yetişkin bir adam olduğumda çocukluktan kalma şeyleri bir kenara bıraktım.’

¹ Bu cümlelerin Ermenicesi muğlaktır. Ben anlamının olması gerektiğini düşündüğüm şekilde çevirdim.

İşte, sevdiklerim, insanoğlu için düşmek nasıl doğalsa, aynı şekilde bu insanların tekrar doğrulup ayağa kalkması da doğal değil midir? Gelin bir kez daha Yaratan'ımızın bu şeklini ele alalım; o biz günahkarlara işlediği günahlardan sonra pişman olmuş olan Oğlu vasıtası ile yaklaşır; O oğul babasına gidip şunları demiştir: Baba, cennete ve sana doğru gelmeden önce günah işledim ve bundan böyle senin oğlun olarak anılmayı hak etmiyorum, beni emrindeki hizmetkarlarından biri yap. Ama baba, karşılık olarak dizleri üzerine eğildi ve oğlunu öpüp şöyle dedi, Bu benim oğlumdur, ölen ve tekrar dirilen, kaybedilen ve tekrar bulunan. Ve bir kez daha büyük sevgisini tekrar etti ve şöyle dedi, 'Onun elbisesini getirin ve eline bir yüzük takın ve onu güzel bir şekilde ağırlayın, çünkü o benim ölmüş ve tekrar dirilmiş olan, kaybedilen ve tekrar bulunan oğlumdur. İşte şimdi gerçekten ödüllendirilmiş olan ve tüm inananlara emreden Hz İsa'mızın ve havarilerinin hükmünü anlayın.

Gelin halihazırda açıkladığımız gibi, esas konumuza geri dönelim ve seçilen kişinin ona rahiplik, piskoposluk (ya da yöneticilik) , doktorluk, havarilik ya da başkanlık yetkisi vermeden (ya da kural koyma yetkisi vermeden) önce bu kişinin tüm yönleri ile kötülüklerden arı olmasının neden gerekli olduğuna bakalım. Tüm bunlar birdir ve aynı şeydir; biri diğerinden daha fazla ya da daha az önemde değildir. Bunların hepsi tek bir düzeydedir, tıpkı bize aracılık eden İsa'nın kutsal seçilimle ilgili Luka xxvi., 26'da da söylediği gibi : ' Sizin gibi olmayan, ancak sizlerin içindeki en yüce olan aynı zamanda en küçük olmalı ve hizmetkarların efendisi (lider anlamında) olmalıdır.' Bu suretle Hz İsa'nın Matt xvi, 15'de de dediği gibi tüm havarilerine yetki vermeyi vaad eder. Tıpkı Matta xviii., 18'de de belirtildiği gibi o tüm seçilmişlerine tam yetki verir: 'Size doğrulukla söylerim ki, yeryüzünde neye bağlı iseniz, cennette de ona bağlı olacaksınız.' Dahası, Yuhanna xx.23'de şöyle geçer, 'Kimin günahlarını bağışlarsanız, bağışlanmış olur; kimin günahlarını bağışlamazsanız, bağışlanmamış kalır.'

Buna bağlı olarak, hem Latinler, hem Grekler hem de Ermeniler serbest kalış anından (? = günahların affedilmesi) benzer şekilde bahsederler. Katolik ya da piskoposlar (ya da denetçiler) ya da rahipler (örneğin doktorlar) ya da bunların rahipleri aynı şekilde, birbiri ile uyumlu olarak şöyle derler : ' Bu görevle ben, rahiplik yetkisi ile onları ortak oldukları günahlardan affederim,' derler.

Bakınız sevdiklerim, onların nasıl şahitlik ettiklerini görelim, yetki tektir ve daha çok ya da az değildir. Evrensel havariler kilisesi aracılığı ile gelen Kutsal Ruh'tur ve onları evrensel ve havari Katolik Kutsal Kilisesi yapar. Ve biz onların sözlerine inanırız, onların yeminine, günah çıkarmalarına ve yaptıklarına inanırız, sonsuza kadar, ahirete kadar. Amen.

EMİR BURADA SONA ERER.

Seçilmiş kişiye el sürmek ve ona rütbesinin verilmesi ile ilgili

Başkan tarafından, hakimler ve rahipler tarafından onaylandıktan sonra, büyükler bu kişiyi Başkan tövbe ettirmeden önce gözyaşları içinde yolunu açarlar.

Ve hakimler şunları söyleyerek onu piskoposun (ya da rahibin) önüne dualarla getirirler: Kutsal Baba, sana acizane¹ yakarıyoruz ve büyük bir sevgi ile dua ediyoruz, ruhlarımıza doğru kılavuzluk etmesi için bu adama el ver. Amen.

Ve Piskopos² karşılık olarak Rahiplere şunları söyler :

İyi çobanınız olması için onu hak eden sizler özenle ve sebat ederek onu denediniz, aynı şekilde ben de onu büyük bir tevazu ve sevgi ile denemedim mi?

Ama onlar cevabını buldular ve İsa Mesih'in Havarisine şöyle dediler : -

Evet, saygıdeğer babamız; Tanrının yardımı ile Mesih'imizin tüm emirlerini yerine getirdik.

Ve bir kez daha, seçilmiş kişi rahiplere hitap etti ve hepsi onu dinledi : ' Ben bunlara karşı sorumlu (ya da masum) değilim. Ve sizler sorumlusunuz.'

Ve ardından seçilmiş kişi İsa Mesih'in ve arabulucumuzun sözleri ile başladı ve Matta, xx, 23 'de de geçtiği gibi şu sözlerle devam etti : -

'Siz de benim içtiğim kasemden mi içeceksiniz. Ve de siz de benim vaftiz edildiğim gibi mi vaftiz edileceksiniz?'

Ve cevabını da Başkana dönüp yine kendisi sevgi ve istekle verdi : Evet, kutsal baba, benim için, senin hizmetkarın, her türlü kırbacı, hapsi, işkenceyi, suçlamayı, çarmahı, küfrü, derdi ve dünyanın her türlü baştan çıkarıcı cazibesini üzerime aldım, Mesih'imiz ve elçimiz.

¹ yüzümüze düşen

² ya da rahip, genellikle

Ve ardından Başkan ona önderlik ederek onu tahta oturtup şunları söyler : ‘
Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına¹. Amen.’

Ve ardından İsa Mesih’imizin duasını tekrar etmelidir.

Ve bundan sonra, kutsal kitabı okumaya başlamalıdır, Matta, i, 16’dan ve aynı zamanda Emirler vi, 8’den.

Ve ardından da, onlar Kanunlar i, bölüm 5 okunur, ‘ yaratan Babamız,’ ve devam eder.

Sonra, bunun ardından, bir kez daha Matta, iii, 17’den : Emirler xiii. Bölüm 6 okunur.

Ve evrensel ve havari kutsal kilisesinin de sevgi ile kabullenip üzerine aldığı gibi. Ve ben de İsa Mesih’in değersiz bir hizmetkârı olarak büyük bir sevgi ve istekle tüm bunları üzerime alıyorum, ta ki ölüm saatime kadar. Amen.

Ve bunun ardından, piskopos rahipleri kendine doğru gelmeleri için çağırır ve rahipler gelip ellerini okuyanın üzerine koyarlar; fakat rahip kutsal kutsal kitabı eline alır ve onu okuyanın eline verir ve ardından de nazikçe ve tevazu ile ona adını sorar ve şöyle der:

‘Adın nedir benim küçük sevgili oğlum?’

Ve o cevabını verir ve şöyle der : -

‘Hizmetkârınızın adı Peter² dir.’

Ancak lider onun adını kutsal kitaba göre değiştirmelidir ve ricacının⁴ isminin değiştirilmesinin ardından, şunlar söylenerek ona yetki verilir:

¹ ‘Adına’ şeklinde okudum. Ermeniler ‘adıyla’yı çıkarırlar, ‘adı’ derler.

²

³ Markos iii. 11 (sic); Luka vi. 14.

⁴ ya da ‘soran ve arayan’

Sen bu insanoğullarını hem yeryüzünde hem de cennette bağlama ve çözme yetkisini al, Matt xviii, 18, ve John xx., 23.

Burada, yetki verilirken, kutsal inciller okunmalıdır. Bunların okunmasının ardından, Luke ii, 13 ve Matta ii ve 13'de geçen doğum müjdelerinin de okunması gerekir.

Fakat Kutsal Luka incilinin okunmasının ardından ve meleklerin ilahilerini söyledikleri pasajın okunmasından sonra, piskopos, yeni seçilmiş olan ve rahipler ve tüm dini topluluk şu ilahiyi söylemelidir : ' Tanrının ihtişamı, en büyük ihtişam yeryüzündeki, insanoğluna iyiniyet.'

Bu kadardır ve dahasını söylemelerine gerek yoktur:

Kralların kralı tüm varlıkların hükümdarı ve yaratıcısı, ilk babamızı kilden yaratan ve ilk anamızı da onun göğsünden yaratan; ne var ki onlar kutsal kanunlara sabırla katlanmadılar, Şeytan'ın hilekârları (gıybetçileri) tarafından aldatılmışlardı. Kutsal Paul'un da dediği gibi, senin ilahi şefkatin ile sen yeni insanı dirilttin İsa: O adamla ölüm geldi ve o adamla kurtuluş. Aynı zamanda¹ İsa Mesih benzersiz buyrukları aldı ve seninkini çürüttü; söylendiği gibi sen tek doğan Oğulsun sen sevilensin, John xv. 10: 'Eğer buyruklarımı yerine getirirseniz sevgimde kalırsınız, tıpkı benim de Babam'ın buyruklarını yerine getirdiğim ve sevgisinde kaldığım gibi.'

Önderimiz İsa sözünü tuttu ve Yüce Yaratıcının emirlerine uyup ve tüm günahlarımızın kefareti ödedi ve sonsuz kutluluğa erişti. Ve şimdi biz de alçakgönüllülükle² sana yakarıyor, yalvarıyoruz, babanın tek evladının aracılığı ve onun kutsal vaftizinin şefaati ile, onun hayat veren aziz bedeni ve kanı ve onun kutsal dayanılmaz çilesi aracılığı ile dualarımızı kabul et. Sana gelip kutsal yetkini isteyen bu kişiye kutsal lütfunu bağışla, söylendiği gibi o da kutsal Oğulun ardındaki sırasını alabilsin, ' ben nerede isem, bana inananlar da orada olacaktır.'

Ve bunun ardından, rahipler ellerini geri çekmeli ve kollarını piskoposa kaldırmalıdır, ve şu ilahiyi hep birlikte yeni seçilmiş doğru söylemelidirler :

Hayatımız ve sığınağımız, aracımız ve yardımcımız. Yaratılmışların yeryüzündeki ve cennetteki şimdiki lideri ve yer altında, cennetin kapısında, doğruluk yolunda, ona doğrulukla inananların hayatında.

¹ MS'de iki kelime silinmiş şekildedir. Bu kelimeler muhtemelen 'yeni yaratılmış kişi' anlamındadır.

² Bakınız say 94, not 2

Tıpkı senin inançlı sözlerinde dediğin gibi: ‘Bana yönelenler karanlıkta kalmazlar, ve ben bana gelenleri dışlamam.’ Şimdi, dolayısı ile, kutsal isimle vaftiz edilen ve Babanın Kutsal Ruhu ile seçilen bu adam ciddiyetle senin sadık sözünü beklemekte (şunu dedi): ‘İlahi güçle donatılana kadar Kudüs şehrinde oturmalısınız.’ Şimdi, dolayısıyla, coşkun sevgimizle yüzümüzü ayağına kapayıp acı gözyaşları ile yakarıyor, sana yalvarıyoruz onun içine Babanın lütfunu gönder ve onu tüm şeytani düşüncelerden muhteşem bir şekilde ari kıl. Ve ona senin Ürdün nehrinde aldığın Babanın Ruhunu bahşet. Onu güçlü kıl ve kitabı mukaddesi anlaması ve haçı sevmesi için dimağını aç; ki böylece seni şimdi ve sonra, sonsuza dek ebediyen takip edebilsin. Amen.

Ve ardından piskopos yeni seçilenin yüzüne üç kez üfleyerek şöyle der: Şimdi İsa Mesih'in soluğu senin dimağını açsın, ey benim sevgili küçük oğlum, yaptıklarında güç bul. Amen.

Ve ardından İsa ile konuşmasında başmeleğin söylediği kutsal sözler okunmalıdır. Luka i, 26 – 38 :-

‘Elizabet'in hamileliğinin altıncı ayında Tanrı, melek Cebrail'i Celile'de bulunan Nasıra adlı kente, Davut'un soyundan Yusuf adındaki adama nişanlı olan bir kıza gönderdi. Kızın adı Meryem'di. Onun yanına giren melek, ‘Ey Tanrı'nın lütfuna erişen kız, selam! Tanrı seninledir’ dedi. Söylenenlere çok şaşırان Meryem, bu selamın ne anlama gelebileceğini düşünmeye başladı. Ama melek ona, ‘Korkma Meryem’ dedi, ‘sen Tanrı'nın lütfuna eriştin. Bak, gebe kalıp bir oğul doğuracaksın, adını İsa koyacaksın. O büyük olacak, kendisine `en yüce Olan'ın Oğlu' denecek. Yaratan Tanrı O'na, atası Davut'un tahtını verecek. O da sonsuza dek Yakup'un soyu üzerinde egemenlik sürecek Ve egemenliğinin sonu gelmeyecektir.’ Meryem meleğe, ‘Bu nasıl olur? Ben erkeğe varmadım ki’ dedi. Melek ona şöyle cevap verdi: ‘Kutsal Ruh senin üzerine gelecek, en yüce Olan'ın gücü senin üstüne gölge

salacak. Bunun için doğacak olana kutsal, Tanrı Oğlu¹ denecek. Bak, senin akrabalarından Elizabet de yaşlılığında bir oğula gebe kalmıştır. Kısır bilinen bu kadın şimdi altıncı ayındadır. Tanrı'nın yapamayacağı hiçbir şey yoktur.' 'Ben Rab'bin kuluyum' dedi Meryem, 'bana dediğin gibi olsun.' Bundan sonra melek onun yanından ayrıldı.

Ve ardından Havarilerin Kanunlarını okuyun, ii. 1 aynı zamanda da bölüm 21 de dahil şekilde :

'Ve hamsin yortusu günleri tamamlandığında, aynı yerde hep beraber toplandılar. Ve birden kuvvetli bir rüzgarın esişi gibi bir sesle cennetten bir ses geldi; ve oturdukları odayı kapladı. Ve o an her birinin karşısına oturduğunda, dillerini ateşe atılmış gibi parçalanmış hissettiler. Ve her biri Kutsal Ruh ile doldu ve Ruh onlara ifade kabiliyeti verince konuşmaya başladılar. Şimdi Kudüs Musevilerinin evinde ikamet eden, dini bütün bu adamlar gökyüzünün altındaki her ulusa dağıldı. Ve bu ses duyulduğunda, kalabalık bir araya toplandı, hepsi şaşkına dönmüştü, çünkü her bir kişi kendi dilinde ayrı bir dili konuşuyordu. Hepsi hayrete düşmüş, şaşkındılar, bunlar Galilelilerin dilini konuşanla değil miydiler? Ve şimdi nasıl oluyordu da her bir kişiyi kendi anadilimizde konuşurken duyuyorduk? Parthialı, Medli, Elamitli ve Mezopotamya sakinlerinden, Yahudiyeden, Kapadokyadan, Pontus ve Asya'dan, Frigya ve Pamfilya ve Mısırdan, Libya ve Kuzey Afrika'daki Sirene'den ve de Romadaki misafirlerden hem Yahudiler ham de din değiştirenlerden herkes, akılları karışmış, birbirlerine şunu soruyorlardı; bu ne anlama geliyordu? Fakat diğerleri şöyle diyordu, onların hepsi kafayı bulmuş. Ancak o sırada onbirin içinde dikilmekte olan Peter sesini yükseltti ve kalabalığa doğru dönüp şöyle dedi; Siz Yahudiyeliler, ve Kudüs sakinleri, biliniz ve sözlerime kulak veriniz. Bu gördükleriniz sizin sandığınız gibi günün üçüncü saatinde sarhoş olmuş kimseler değildir; aksine onlar peygamber Joel'in de dediği gibi; son günlerde, dedi Tanrı, tüm bedenlere ruhumdan üfleyeceğim: ve oğullarınız ve kızlarınız gaipten haber verecekler, ve genç erkekler hayaller görecekler ve genç erkekleriniz rüyalar görecekler: siz hizmetkarlarıma ve hizmetçilerime bu günlerde Ruhumdan üfleyeceğim; ve onlar gaipten haberler verecekler. Ve yukarıdaki cennetten mucizeler göstereceğim ve yeryüzünden

1. On verse 35 the following note in margi: If it be the forty days of holiness, the newly-elected one reads the holy gopeland testament, and at once he receives the Holy Spirit.

işaretler vereceğim; kan, ateş ve duman sisi: İsa gelmeden önce, o büyük ve önemli gündən önce güneş karanlığa gömülecek, ve ay kanla dolacak. Ve İsa'nın adını anan herkes korunacak.'

Ve ardından şu dua söylenir.

Sana şükrederim ve seni methederim, tek doğan sevgili Oğulu göklere çıkararak ve ona kutsal ruhu bahşeden Yüce Babamız, gerçek Tanrı. Hem de senin tek doğan Oğlunun kutsiyeti ile güzelleştirdiği kutsal evrensel ve havari kilisesi. Ve şimdi sana taparak sana dua ederiz, merhametli Babamız, sonsuz lütfunu bu yeni seçilmiş kişiye de gönder; onunla dolsun ve iblise karşı tek doğana inananların sonsuza dek bir zırh ve koruyucusu olsun. Şimdi, işte burada, kutsal sağ elini burada seçilmiş hizmetkarına doğru uzat ve onu şeytandan ve gerçek Oğlunun aracılığı ile sonsuza dek ve ebediyen dünyanın cazibelerinden koru. Amen.

Ve ardından kutsal incil, Yuhanna xx. 19, bölüm 24'e dek okunmalıdır.

'Haftanın o ilk günü akşam olunca, öğrencilerin Yahudilerden korkusu nedeniyle buldukları yerin kapıları kapalıyken İsa geldi, ortalarında durup onlara, 'Size esenlik olsun!' dedi. Bunu söyledikten sonra onlara ellerini ve böğrünü gösterdi. Öğrenciler Rab'bi görünce sevindiler. İsa yine onlara, 'Size esenlik olsun!' dedi. 'Baba beni gönderdiği gibi, ben de sizi gönderiyorum.' Bunu söyledikten sonra onların üzerine üfleyerek, 'Kutsal Ruh'u alın!' dedi. 'Kimin günahlarını bağışlarsanız, bağışlanmış olur; kimin günahlarını bağışlamazsanız, bağışlanmamış kalır.'

Ve ayrıca Aziz Paul'un öğretileri de okunmalıdır, Heb. xiii., 17 – 21

'Sizi yönetenlere itaat edin ve onlara teslim olun: onlar sizlerin ruhlarınızın koruyucularıdır ve size değer verirler; bunu şevkle yaparlar, elemle değil: çünkü bu sizin için nafiyledir. Bizim için dua edin: iyi vicdanlı olabilmemiz için dua edin, onurlu yaşam için dua edin. Ve ben size bunu fazlasıyla yapmanızı salık veririm çünkü pek yakında aranıza

dönebilirim. Şimdi, kuzuların yüce çobanını ebedi akdin kanı ile ölümden sonra diriltten yüce Tanrı, İsa Mesih'imiz, her güzel işte onun yolundan gitmek için kendinizi adayın, o bizim içimizde sevinçle çalışır, zafer ilelebet onun olsun. Amen.'

Ardından İsa'dan önce ilahisini söyleyin.

İnananların ve meleklerin ekmeği, aracımız ve günahkarların arabulucusu, Tanrının Kuzusu, bize ve özellikle de bu senin sevgili terbiyene yeni katılmış, yeni seçilmiş hizmetkarına yardım et. Senin evrensel ve havari Kilise'ne, cehennem kapısındaki yerinden oynatılmaz taş, senin incilini nasip et. Ve ona iyi vaazlık ihsan eyle ki sürünü büyük bir sevgi ile idare etsin; evrensel ve havari kutsal kilisesi üyesi Aziz Peter'ın da Katolik Epistle (Yeni Ahit'te yer alan mektup) bölüm v. 2 'de dediği gibi : 'Tanrının sürüsü ile ilgilenin ki o sizin aranızdadır.' Senin çağrına uyarak o da senin azizlerine katıldı, bu hizmetkarını senin seçimin ile koru; ki şeytanın kirli ruhu ona yaklaşmaya cesaret edemesin. Senin seçimin ile korunana işlerinde güç ver, tıpkı senin seçiminle seçilmiş ve üçlemeye inanmış hepimize verdiğin gibi. Amen.'

Ve tüm insanlara esenlik veren bu duanın ardından piskopos yeni seçilmiş olanı kendine çeker ve büyük sevgi ile ona emir vererek kutsal Evangel'i her zaman okumasını söyler ve ona verir. Aynı zamanda evrensel ve havari Kilisesinin kutsal kitabını da verir; ki kırk günlük boşluk süresince Kutsal Ruh'un lütfuna tam olarak erişebilsin.

BÖLÜM (?)

Kutsal incil yazarlarının (evangelist) tanıklığı ile İsa Mesih'imiz hakkındaki önemli söylencelerin açıklamaları. Matta i. 25.

' Ve bunu bilerek ilk doğan Oğlu'nu doğurana dek yaklaşmadı²¹

1. Geo.Mon.p.74,xvi...

.....

²MS'de birkaç kelime silinmiştir.

Sekiz gün sonra Melek Cebrail'in ona bakire iken görünüp söylediği İsa adını verdiler.' Bakınız Luka i. 26.

Dolaysıyla kutsal sözler, kutsanmış havariler ve Efendimiz İsa Mesih, Yuhanna ii. 4'te Tanrının Oğlunun öne sürdüğü üzere, doğumdan önce Meryem'in bakire olduğunu açıklarlar, ancak doğumun ardından ondan kadın olarak bahsedilir ve bekareti büsbütün inkar edilir, tıpkı John ii, 4 içindeki Tanrı'nın Oğlu'nda geçtiği gibi.

Galile Cana'da (Celile'nin Kana köyünde) sudan şarap yaptığı yerde : ' Sen kadın benden ne istiyorsun, benim zamanım daha gelmedi?' dedi.

Çile zamanı geldiğinde (çarmıha gerilme anında) , haçı kaldırdı ve annesine şöyle seslendi : 'Kadın, oğluna bak.' Ve onun öğretisine inananlara dönüp annesini göstererek : 'Anneme bakın.'

İsa'nın kutsal öğretilerinde ve havarilerin anlatılarında daha bir çok tanıklıklar mevcuttur; ve biz gerçeğe yardımcı olması için ve hasetten uzak şekilde bunların bir kaçını paylaşırız. Örneğin, İsa'nın çile saatinde vaizlerin şu anlatı¹ üzerinde ısrar ederler : ' Aralarında/orada aynı zamanda kadınlar da vardı, bunlar Magdalalı Meryem ve Jacob ve Jashua'nın anneleri Meryem'di.' Ve bir başka yerde de, İsa'nın ülkesinde, büyük bir şaşkınlıkla şunu söyleyerek kanıt sunarlar : ' O marangozun oğlu değil midir? Onun annesinin adı Meryem² değil midir? Ve onun erkek kardeşleri John ve Jose, Simon ve Judas'dır (Yakup, Yusuf, Simun ve Yahuda) ve kız kardeşleri de bizimle birlikte'dir.'

Yine Aziz Luka³ Meryem kutluluğunu açıkça inkar eder ve bunu İsa Mesih'e inananlara atfeder, Luka-bölüm xi, 27 : ' Ve kalabalıklarla konuştuğu⁴ esnada, kalabalığın içinden bir kadın sesini yükseltir ve şöyle der: Ne mutlu seni taşımış olan rahme, seni emzirmiş olan memelere.' Ancak İsa sonra kalabalığın sesleri arasında gitti, annesince kutsandı ve onu ona inananlara verdi.

Ve ayrıca İncil yazarlarından John (Vaiz Yuhanna), Hz İsa'nın erkek kardeşlerinin onların inançsızlığını en açık şekilde ortaya koyandır, ("Mademki bu şeyleri yapmıyorsun, kendini dünyaya göster! Kardeşleri bile O'na iman etmiyorlardı") yaptıkları işlerden de anlaşılır ki, bu kardeşler ona henüz inanmamıştır¹. Özellikle seçim aracısı ve tüm kutlal havari cemaatinin sözcüsü (üyesi) Aziz Paul, İsa hakkında: 'o bir kadından doğmuş ve Tanrı'nın emriyle (doğan öz oğlu) gelmiştir². İfadesini kullanmıştır.

¹ Matta, xxvii. 56

² Matta, xiii. 55 ve Markos vi. 3.

³

⁴ Luka, xi, 27.

⁵ Yuhannavii. 3

⁶ Gal. iv. . 4.

Bu yüzden, Meryem yeni yaratılan Adem yaratısını doğurmadan önce, başmelek Gabriel (Cebrail) onu bakire ilan eder ve selamlar, ancak doğumdan sonra aynı melek artık onu bakire olarak çağırılmaz. Bir rüyada Joseph'e söylediklerinden, İncil 'de⁷ de açık bir şekilde belirtildiği olduğu üzere,; 'Yüksel, çocuğu ve annesini al, ve Mısır'a kaç'; ve bir müddet sonra, bir kez daha, Tanrı'nın meleği rüyada belirdi ve dedi ki: 'Yüksel, çocuğu ve annesini al, ve kendi topraklarına doğru yola çık.'

Adem'in ve efendimiz Hz İsa'nın Yaratılışı Üzerine

İlk önce, Yüce Tanrımız, gerçek Tanrı, ona ait olan her şey ile beraber cennetleri ve tüm nitelikleriyle dünyamızı meydana getirdi (ya da yarattı). Tanrı'nın vahiysinde de açık olduğu üzere. Tekrar, yüce gönüllü Tanrı, her şeyin ne kadar da iyi olduğunu görmüş ve varolan her şeyin hakimiyetine bir kral getirmiştir; ve özellikle en kötü İblis (yani Şeytan) yüzünden, söyle demiştir: 'İnsanı kendi suretimizde meydana getireceğiz.' Böylece bir göz kırpışıyla, tek bir sözcükle cenneti ve dünyayı meydana getirdi. Ancak, gene tek bir kelimeyle Büyük Günah'ı meydana getirdi (ya da yarattı) ve onu tüm mahlukatların hükümdarı yaptı. Şeytan ki Büyük Günah'ın olağanüstü krallığına sahiptir, kıskançlık içindeydi ki İlahi Kelam kendisine ilişkin şöyle buyurmuştu: 'ölüm, İblise olan kıskançlık yüzünden, indi yeryüzüne.' Dahası Aziz Paul⁸ demister ki 'insan sayesinde geldi ölüm ve insan sayesinde diriliş. Ve gene bunu tekrar eder nitelikte demister ki: 'Adem sayesinde öldüyse tüm insanlar, İsa sayesinde de yeniden canlandırılmalılar.' İlk başta Yüce Tanrının tek bir sözcükle Adem'i çamurdan ve Havva'yı onun kaburgasından meydana getirdiğini (ya da yarattığını) söyledik, tıpkı onun üstüne.....⁹ dedi, Yüce Tanrı, onların ellerine ruhumu¹⁰ işliyorum. Ayrıca düşmanları için de dua etti, Tanrım, onları affet çünkü onlar ne yaptıklarını bilmemekteler. ve tekrar havarisi Magdalalı Meryem'e dirilişinden sonra der ki¹¹, henüz Tanrımın ve senin Tanrının yanına ve Tanrıma ve senin Tanrına çıkmadım. Ve tekrar, kutsal evrensel kilise tek bir ağızdan bağırdı: İsa öldü ve Tanrı onu yeniden diriltti. Ayrıca burda bahsetmediğimiz daha nice [tanıklıklar] da vardır.

⁷ Matta ii. 13

⁸ Cor xv 21.

⁹ Sayfa 126-7'den bir yaprak kopartılmıştır. Bu sadece İsa'nın bedeni ve oluşumu ile ilgili Paflikyanların görüşünü kapsayan pasajdır.

¹⁰ Luka xxiii. 46.

¹¹ Yuhanna xx. 17

Efendimiz Yüce İsa'nın aracılığına¹ dairdir, ve ister ölü olsun ister diri isterse taştan, ister haçtan² olsun öteki kutsallardan hiçbirine dair değildir. Bu konuda bazıları değerli Tanrı'nın oğlunun arabuluculuğunu ve aracılığını³ reddetmişler ve özellikle resimleir, taşların, haçların², suların, ağaçların, çeşmelerin ve daha nice boş şeyin peşinden gitmişler, ve kendileri de Kabul ettikleri üzere onlara tapınmışlardır, böylece onlar tütsüler ve mumlar ve hepsi tanrının uluhiyetine ters olan kurbanlar⁴ sunarlar. Tanrımız tüm bunları ayağının altına koyduğunda demister ki⁶: 'Ben kapıyım. Eğer benimle girmek isteyen herhangi biri olursa, önce çıkmalı, sonra tekrar girmeli ve otağı bulmalıdır.'

Ve tekrar, ben yolum, ben hakikatim ve ben yaşamım dedi⁶.

Ve ayrıca: ben gerçekten de dirilişim ve yaşamım dedi⁷.

Ve tekrar dedi ki⁸: ben sizin arabulucunuzum.

Ve tekrar Luka'da⁹ Peter'a (Petrus) dedi ki: ve ben imanını yitirmeyesin diye senin adına Tanrı'ya dua ettim.

Ve havarilerine de dedi ki: ben yalnız onlar için dua ediyor değilim fakat onların sözüyle bana iman edenler için de dua ediyorum.

Ve inanan bizlere de dedi ki¹⁰: Onlar için dua ediyor değilim, fakat bana onların sözüyle iman edenlere dua ediyorum.

Ve tekrar eder¹¹: Tanrım, onlar için dua ediyor değilim, çünkü sen onları bu dünyadan aldın götürdün, ama sen orada onları kötülükten korumaktasın.

Congerning the testimonies of the Holy Abostles

Yüce İsa'nın arabuluculuğuna ilk kez taşlaşması anında Aziz Stephan şahit olmuştur ki bu Aziz Luke tarafından da Acts (Elçilerin İşleri)vii 55'de şu şekilde belirtilmiştir: Ve o cennetlerin aralandığını, ve İsa'yı Tanrı'nın sağ elinde (sağında) dururken gördü.

¹ Luka xxii. 31

² Geo. Mon. s.72 ix

³ Yuhanna xvii. 5, 17, 20

⁴ Kilisede kurban sunma ve onların etlerini yeme Ermenistan ve Gürcistan'da hala devam etmektedir. Bu yüzden Datev'li Gregory , c 1375 el kitabında Müslümanları, Ermeni kurbanları yemedikleri için, suçlamıştır.

⁵ Yuhanna x. 9.

⁶ Yuhanna xiv. 6.

⁷ Yuhanna xi. 25

⁸ Matta xxvi. 53

⁹ Luka ccii. 31

¹⁰ Yuhanna xvii. 20

11. Yuhanna xı. 15 (öyle yazılmış)

Ve Aziz Paul demistir ki: Öyleyse kimdir o hüküm giymesi gereken? Tabii ki İsa ki o ölmüştür, daha doğrusu göğe yükseltilmiştir ve Tanrı'nın sağ elinde (sağında) bizim için arabulucudur.

Ve tekrar dedi ki. Sadece tek bir Tanrı ve tek bir arabulucu vardır ve Tanrının ve insanların arabulucusudur, Yüce İsa. Aziz John katolik mektubunda seslenmektedir: Küçük çocuklar, bu mektubu size yazıyorum. Günah işlemeyin; eğer ki aranızdan biri günah işlerse, bize Tanrı'nın arabulucusu sayesinde doğru ve kusursuz bahşolunmuştur. Ve o, günahlarımızın kefareti ve bağışlanmasıdır; ve sadece bizim günahlarımızın değil ve ona gönülden inanan diğerlerinin günahlarının da. Gerçekten de, arabulucu kutsal bedenini ve lekesiz kanını aldı, sadece O ve ondan başka hiç kimse.

Yukarıda bahsi geçenlere ek.

Size tekrar soruyorum inkar içindeki Papalar ve onların takipçileri –siz ki onları daha annelerinin karnındayken, daha dünyaya gelmemişken ya da ölü doğmamışken, bazılarını ana rahminde bazılarını ölüm esnasında vaftiz ettiniz. Tüm bunlar şeytanidir ve hayır, ilahi değildir.

Sevdiklerine böylesi hediyeler bahşeden o herkesin Tanrısıdır ve o, içten ve gerçek olan lütuf hediyeler bahşedir ki kendisi de içtentir. Yapıp etmelerinizden de aşıkardır ki bazen hakikat tarafından hüküm giydirilmiş ve gerçeği söylemeye mecbur edilmişsinizdir, tıpkı şölye konuşurken dediğiniz gibi: hiçbir catechuman'a izin vermeyin, ne de iman etmek isteyenlere, ne de tövbe etmeyen günahkarlara. Onun kutsal ilahi gizemlerin üzerini örtmesi münasip değildir.

Şimdi eğer ki Tanrı'ya, İsa'ya ve evrensel ve apolistik kutsal kilise'ye kulak vermezseniz; sahte tanıklıklarınıza ve vaatlerinize bir şekilde boyun eğmelisiniz. Ki göklerden, tek oğluna ve büyük peygamber Aziz John'a bildirdiği. üç tane ilahi gizem vardır. İlki, tövbe. İkincisi, vaftiz. Üçüncüsü Kutsal Kominyon (ayinidir). Öyle ki bu üçünü tekamül eden kişilere bahşetmiştir fakat tövbe etmeyen veya inançsız olan catechuman'lara (öğrencilere) değil.

Soruyorum sana, yasaları bozan kimse, bu senin catechuman'ın ne zaman sordu ya da ne zaman yalancı şahitten talepte etti şu sözlerle: Onlardan iman, umut, sevgi ve tüm diğer iyi şeyleri istedim, yalancı bir şahitten?

¹ Romalılar. Viii 34

² I. Timoteos. ii. 5.

³ Hebr. Vii 26; 1 Yuhannaii. T.

⁴ Thekav kelimesi burda da ch. V. s. 15'tek igibi kullanılmıştır. Referans ölülerin vaftiz edilme pratiği ile ilgili değil fakat cesetleri vaftiz etme pratiği ile ilgilidir.

Madem catechumen en genç yaştakinden talep etmektedir, o zaman neden dolaysızca, yasaları bozan sizden istememektedir? Bu yüzden senin yanlışların bir güneş gibi Yüce İsa Mesih'in hakikatini yansıtmaktadır. Ve senin tüm geleneğin yanlış ve hileli bulunmuştur ki Yüce İsa Mesih hakkında şöyle demiştir: 'Ve o yanlış ne söylediye, kendiliğinden söylemiştir, onun babası Şeytan'dır. 1

Bir Hristiyan'ın Eğitimi

Eğer Ortodoks inancını edinmek için bir arzu varsa, benim küçük çocuklarım, önce gerekli soruları ve günah çıkarmayı (itirafı) tam olarak öğrenilmelidir. Ve daha sonra kutsal vaftiz talebinde bulunabilirsiniz; bir catechumen olarak inançsız olunan dönemde değil fakat artık inanılıyorken Yüce Mesih İsa'nın değerli bedeni ve kanı yenmeli ve içilmelidir.

Hristiyan Doktrinine Dair

BÖLÜM [?]²

Soru. Hristiyan mısınız?

Cevap. Evet İsa'nın lütfuyla Hristiyan'ım.

S. Bir Hristiyan'ı nasıl tanımlamalıyız?

C. Şöyle – Efendimiz İsa Mesih'İ, onun ne olduğunu bilen ve emirlerini yerine getirendir.

S. Efendimiz İsa Mesih'in bizim yerine getirdiğimiz emir ve hükmü nedir?

C. Bu hususta Yüce İsa havarilerine ve sadık kişilerine şu şekilde buyurmuştur: 'Eğer beni seviyorsanız, benim emirlerimi yerine getirirsiniz. Ki bende tıpkı bu şekilde Tanrı'nın emirlerini yerine getirmişimdir.'

S. Efendimiz İsa Mesih'in emirleri kaç tanedir?

C. Şöyle ki, Birincisi, Umut. İkincisi, Tövbe. Üçüncüsü, İman. Dördüncüsü, Vaftiz. Beşincisi, Komünyon. Altıncısı sevgi ki hepsi arasında en mühim olanıdır.

S. İsa nedir onu ne olarak bilmeli ve ona inanmalıyız?

1. Yuhanna, bölüm ve söz yazılmamış.

² Bölüm ve satır boş bırakılmıştır.

C. Tüm kutsal Havarî cemaati inandıysa, biz de inanmalıyız.

S. Kutsal havariler nasıl inanırlar? Öğretin bize.

C. Aziz John (Yuhanna) ve Evangelist'in belirttiği gibi: Biz inandık ve bildik ki sen, Tanrı'nın oğlu İsa'nın ki dünyaya gelecek idin.

S. Öyleyse, catechumanları vaftiz edenlerin vaftizi geçerli midir yoksa geçersiz mi?

C. Evet geçersiz ve sahtedir. Çünkü catechumanlar ne tövbe etmiştir, ne bir umutları vardır ne de kutsal imana sahiptirler. Bu yüzden vaftizleri gerçek ve kurtuluş değildir.

S. Öyleyse tüm vaftiz ve komünyon geçerli midir?

C. Kutsal vaftiz ve komünyonları sadece ilk günaha sahip olanlarda geçerlidir.

S. Analarının rahminden [yeni] çıkan catechumanların ilk günaha sahip oldukları kesin midir?

C. Evet çocuklarım, doğru, catechuman'ların böyle günahları yoktur.

S. Öyleyse kutsal kitapta catechumanlara dokunmakla ilgili kesin bir bilgi var mı?

C. Evet saygıdeğer peder, kutsal müjdeden gerçek şahitliğim ki bu kutsal Kilise'de Yüce İsa'nın da hoşuna gitmiş ve şöyle buyurmuştur: 'dünyaya ininiz ve tüm canlılara İncil'i öğretiniz. O ki inanmıştır ve vaftiz olmuştur yaşamalı; o ki inanmıştır yargılanmamalı.' Dikkat ediniz, o ki önce iman, ve tövbe etmeyi öğrendi, daha sonra kutsal vaftiz emrinde bulundu.

S. Söyleyin bana çocuklarım Tanrı'nın Oğlu İsa gelene kadar kaç kişi kırk gün kırk gecer perhiz yaptı?

C. Dört kişidir¹ oruç tutan. Enoch(Hanok) ve Elias(İlyas) ki Cennete yükseltilmişlerdir. İkinci olarak Abraham (İbrahim) ki Tanrının meleklerinden, İsaac(İshak)'ın sözünü almıştır. Ve son olarak, Musa ki kendisine on emir gönderilmiştir. 2

¹ Petrus Sic. Col. 1927 Segius'un bir Montanist olan Leo'ya yazdığı mektuptan alıntılama yapar. Burdaki referans muhtemelen dört peygambere yönelik yapılmıştır:

² Manişeistler bile on emre saygı göstermişlerdir ancak Musa'nın vahiyi larka değil '(Latince metin)' olarak saygı göstermişlerdir. August, c Faust man. Xix ch. 3'e bakınız.

S. Efendimiz ve Şefaatchimiz İsa gerçekten de onlar gibi kırk gün kırk gece oruç tuttu mu?

C. Evet, oruç tuttu ve her şeye kadir olan Baba'sından gökteki, yerdeki ve yerin altındaki varlıklar üzerinde krallığını aldı.

S. O zaman neden Kadir-i mutlak Tanrı patriyarklardan birini her şeyin kralı ve lideri kılmadı? Onlar da o günlerde oruç tutmadı mı?

C. Her ne kadar oruç tuttularsa onlar¹³ Efendimiz İsa gibi 3 değillerdi. Ama onlar ilk günahla rahme düşmüştü, onlar ilk günaha sahipti ve ameliydi. Ama arabulucumuz İsa, Evangelist Aziz Yuhanna, Bölüm i. 13'te, şunları söyleyerek açıklık getirdiği gibi, ilk günahla rahme düşmemişti ve ilk günaha sahip değildi ve onlar gibi ameli değildi: "Onlar doğal kan ilişkisinden, beden in isteğinden ya da insan isteğinden doğmadılar; Tanrı'dan doğdular. Tanrısal söz⁴ beden oldu, kayra ve gerçekle dolu olarak aramızda yaşadı".

S. Ardından, Tanrı Efendimiz İsa'yla söyleşti mi?

C. Kadri mutlak Tanrı, onun tek-doğmuş Oğluyla her zaman ve daima söyleşti, Evangelist Aziz Yuhanna'nın şunları söyleyerek tanıklık ettiği gibi, "Orada oturup bunu duyan halk, 'gök gürlendi'⁵ dedi. Kimisi de, "Bir melek O'nunla konuştu" diyordu". Ama aracımız ve şefaatchimizin kendisi, Babanın kendisiyle söyleştiğini, şunları söyleyerek doğruladı: "Bu ses benim için değil, sizin için geldi" dedi. Ve yeniden dedi: "Kendi adıma hiçbir şey söylemiyorum; ama Babamdan duyduklarımı sizin için bilinir kılacağım".

S. Efendimiz İsa'nın insanlığı kurtaran sözcüğü kaç tanedir?

C. insanlığı kurtaranlar dört tanedir. İlki Tövbe. İkinci Doğru İnanç. Üçüncüsü Kutsal Vaftiz. Ve Dördüncüsü Efendimiz İsa'nın kutsal, değerli eti ve kanıdır.

S. (ve C.) O halde kiliseye kabul töreni, rahiplik düzeni, son kutsal yağ, ve evlilik ruhlarımız için kurtuluş değildir. Ama zorunlu ve bağlayıcı değildir. Kutsal Kilisenin bile söylediği üzere: "Erkek bekâretini evlilikte verirse iyi yapmış olur. Ve onu evlilikte vermezse, hala iyi yapmıştır". Bu nedenle ne zorunlu olan ne de kurtuluşun kapısı olan kiliseye kabul törenine, rahiplik düzenine, son kutsal yağa itibar et me[me]lisin.

3 Elyazmasında bir ya da iki sözcük silinmiştir. Silinen sözcükler İsa'nın bedenini Bakire'den almadığını ima ediyor olabilir. Ne olursa olsun bunlar heretiktir.

4 Elyazmasında "sözle birlikte" yazılıdır. Ben düzelttim.

5 Yuhanna xii. 28, 29.

S. Kaç nedenden dolayı her şeyin Tanrısı dünyaya sevgili yeni Adem'i gönderdi?

C. Dört zorunlu nedenden dolayı. Bunlar: İlk olarak ilk günahtan dolayı. İkinci olarak ameli günahla nedeniyle. Üçüncü olarak şimdi olmakta olan⁶, aracılık, uzlaştırma ve şefaathatırına. Dördüncü olarak, dünyanın sonu nedeniyle, Kadri mutlak Baba kendisinin tek doğmuş Oğlunu gönderdi ve ve O'nu canlıları ve ölüleri yargılamaya atadı.

S. Muhterem peder, bizim için azizlerin şefaatine sahip olmak doğru⁷ mudur?

C. Onların şefaatinin ne doğru ne de zorunlu olduğunu savunuyoruz. Çünkü onlar yaşayanların şefaatine gereksinir, yaşayanlar onlarınkini değil⁸. Ayin (yazında aşai rabbani töreni) saatinde haklı bir biçimde bunları söyleyen⁹ heretiklerin ve bölücülerin törenlerinde açık olduğu üzere: "ister rahipler ya da diyakozlar, ya da katipler için, yani havariler, azizler, peygamberler, doktorlar, şehitler, patriyarklar, keşişler, bakireler, münzeviler ve tüm azizler için, kutsal aşai rabbani töreninde onların anmak için dua edelim". Evet, ve rahipler ve katipler hep bir ağızdan yüksek sesle dedi: "Hatırla, Efendimiz, ve merhamet et". Ve kendisine sunulan dedi: "Azizlerin ruhlarını rahat bırakın" ve devamı.

S. onların şefaathememesinin başka hangi nedenleri vardır?

C. Her ne kadar onlar da İsa'nın aşkının ıstırabını çekmiş olsa da, onlar hâlâ Tanrı'nın krallığını¹⁰ yüceltmedi, feragathetmedi ve taçlandırmadı. İsa'nın kutsal Kilisesi'nin şunları dediğinde açık hale getirdiği gibi: "Azizler ebedi yaşam vaadini aldı, onlar vaatler elde etti, aslanların ağzını bağladılar¹¹" ve devamı. Dahası Efendimiz İsa, sözünü verirken, sevdikleriyle konuştu: "Nerede olursam olayım, orada inananlarım da olacak". Yine şunları söyledi: "Şimdi benim ardımdan gelemezsiniz; ama daha sonra ardımdan gelebilirsiniz". Ve ayrıca onların için ayrılan yere işaret etti: "Babamın evinde birçok konak var".

6 Ya da muhtemel çevirisi: "şuandakiler".

7 Kenarda: "Ve Efendimiz İsa yüceltildikten sonra onun azizleri taçlandırılacaktır" yazılmıştır. Paulus, 2 Thess. i. 10.

8 Geo. Mon. s. 72,

9 Karşılaştırmamız, Brightman, Liturgies (içinde Liturgy of the Armenians), s. 440-443. Orada "Hatırla, Efendimiz, ve merhamet et" duası sadece rahip tarafından söylenir, ayrıca diyakoz tarafından değil.

10 Paulus, 1 Thess. iv.

11 İbranilere Mektup xi. 35.

Görün benim hürmetkâr çocuklarım, kutsal İncil'in ve kutsal kilisenin zihni nasıl temizlendi. Şan ve taçla değil, umutla dolu olanların tümü azizdir¹², aracımız ve şefaathimiz İsa'nın, tarifsiz yargısını dile getirerek yönlendirdiği üzere: "Gelin Babamın kutsanmış olanları, koşulsuz ya da amaçsız neşenin mirasçıları olun". Söndürülemez ateşte eziyet edilen günahkarlara da aynı şekilde¹³ bakmalısınız.

Dahası benim sevgili küçük oğlum, Yusuf'a çok öfkelenmiş olan firavunun onu nasıl hapsedtiğini; ve hapsedilenlerden bazılarının bir rüya gördüğünü ve korktuğunu anlatan büyük peygamber Musa'nın sözünü dinle. Öyle ki onlar hapisanenin ortasında Yusuf'a gördükleri rüyayı anlattı. Ama atamız Yusuf, Tanrı'nın ruhuyla, birine şunları söyleyerek, onlara onların rüyasını anlattı: "Benim iyi adamım, işte Firavun kral, büyük bir ihtişamla yarın sana taç giydirecek. Ama diğerine dedi: sen de yarın kral tarafından cezalandırılacaksın. Bak, benim hürmetkâr çocuğum, Yusuf'un söz verdiği taç giydirildi ve diğer cezalandırıldı. Efendimiz İsa'nın Lazarus ve İbrahim hakkında anlattığı meselin manası gibi.

Dahası İsa'nın kutsal kilisesi onun nasıl gidip hapisanedeki ruha vaaz verdiğini anlatır, çünkü Efendimiz İsa'nın vaazı buna işaret eder; yani patriyarklara ve peygamberlere, Babam size dünyanın sonunda taç giydirecek diyerek, vaatler ve büyük umutlar verdi. Ama günahkarlara, şunları söyleyerek vaaz verdi: Kadri mutlak Baba sizi büyük bir cezayla cezalandıracak.

Bir olan ama iki olmayan yargıya ilişkin.

BÖLÜM [?]

Soru. Ölüler ve yaşayanlar hakkında Tanrı'nın kaç yargısı vardır?

Cevap.. Bir olan ama iki olmayan yargı vardır.

S. O halde Tanrı'nın İsa aracılığıyla verdiği tek bir yargı varsa¹⁴; neden bazı inkâr edenler bir değil iki -biri özel ve ayrı ve diğeri evrensel- yargının olduğunu söylemektedir?

12 Bu cümle şu şekilde yorumlanabilir: "azizler tamamen umutla doldu ve değil", &c.

13 Elyazmasının kenarındaki not: "Efendi İsa'nın, yaşayanlardan söz ettiği meselini dikkate al, Luka xvi. 19".

14 Elyazmasının kenarındaki not: "Bakınız, Theophilus'un Kitabı'nda".

C. Onlar sadece bu şekilde yalan söyler çünkü babaları Şeytan'dır¹⁵. Efendimizin söylediği gibi “kim ki yalan söyler, o kendi dışından konuşur ve babası Şeytan'dır”.

S. Kaç yargı olduğu hakkında bize bilgi vermeniz için size dua ediyorum muhterem peder.

C. Size söylüyorum, evrensel ve havari kilisesi, insanın bir kez öldüğünü ve bundan sonra yargı olduğunu söyleyerek sadece birini itiraf eder. Bu, insan için ölümün bir kez geleceği, ayrıca kişinin dirileceği ve yargının iki kez değil bir kez olacağı, kutsal kilisenin anlamıdır.

S. O halde İsa, Efendimiz ve aracımız, sahte ve canavarca kanunları koyanların zihninin kötücüllüğünü hakikaten biliyor muydu?

C. Evet muhterem peder, hakikaten biliyordu ve bu nedenle dedi: “Kötülük işçilerinden sakının”, hakikatimin değil yalanın ve hilenin öğrencileri olan “onları meyvelerinden tanıyacağız”. Kutsal kilisenin açıkça bildirdiği gibi.

S. Efendimiz İsa gerçekten de yargı gününü biliyor muydu?

C. Dünyanın sonu hakkında söylediği gibi, Göklerdeki Babamız, Hakiki Tanrı, Sevgili Oğlu'na yargı gününün zamanını ifşa etmediğinden; “Hiçbir insan onu bilmez, ne göklerdeki melekler ne de Oğul; sadece Baba [bilir]”. Dahası şunları da söyledi: “Kendim dışında hiçbir şey söylemedim; Babamın bana verdiği emir ne olursa olsun, sadece onu söyledim”. İşte hürmetkârlarım, İsa, Tanrı'nın Oğlu, Babası ona ifşa etmediği sürece, kendi başına hiçbir şey söyleyemez.

S. Ama Tanrı'nın talimatı olmaksızın Efendimiz İsa kendi başına yargı gününü bilememesine rağmen, Basıl oluyor da bazı inkâr edenler, Oğulun hakikatinin aksine, günahkarlar için ayrı bir yargının ve kefaret yerinin olduğunu bildiriyor?

C. Çünkü ilk başta söylediğim üzere, onlar babalarının hilesinin mirasçılarıdır; ve aynı iblisin ruhu aracılığıyla onlar her zaman ve daima sahte kanunlar ve sahte kurallar buyurdu. İşte, sevilenlerim, kendisini¹⁶ bir keşişin¹⁷ biçiminde gizlemiş olan onların öğretmeni,

15 Elyazmasının kenarındaki not: “Bakınız, Sebastia'nın (Sivas) Sahte Kitabı”.

16 Elyazmasının kenarındaki not: “Bakınız, Kefaret Yeri Kitabı'nda” ya da araf. Muhtemelen bu, yukarıda gönderme yapılan Theophilus'un eseridir.

17 Bakınız 84. sayfadaki i. not.

onların ruhlarını tuzağa düşürmek için, onlara cehennemin eziyetini telkin etti.

BURADA SORULAR BİTİYOR.

Efendimiz İsa'nın, Şefaatçi, Etinin ve Kanının Takdis Edilmesi Üzerine.

BÖLÜM [?]

Şimdi Efendimiz İsa kutsal etini ve kanını öğrencilerine ve inanlara dağıtmaya kararlıdır.

İlk olarak şu şekilde¹⁸ başladı. Önce şunları söyleyerek zihinlerini açtı: “Etim hakiki yiyecek ve kanım hakiki içecektir”. Ve yeniden, dedi¹⁹: “Ben göklerden gelen hayatın ekmeğiyim. Bu ekmeği yiyen sonsuza dek yaşayacak”. Efendimiz bunları söyledikten sonra öğrencilerinin birçoğu geri döndü. Ardından, O geride kalan öğrencilerine dedi: “Gidin ve inananlarım²⁰ ve sevgililerim için, kurtuluşun gizemini birazdan sergileyeceğim kutsallık masasını hazırlayın”. Akşam olduğunda İsa gitti ve oturdu, ve on ikiler onunla birlikteydi. Mayasız bir ekmeğin somununu²¹ eline aldı, onu kutsadı, şükretti, onu böldü ve dedi: “Alın ve yiyin. Bu, günahların kefareti ve bağışlanması için birçoklarınıza dağıtılan benim BEDEN'imdir”. [O kase²² için de söyledi.]

Efendimiz İsa'nın Kutsal Gizeminin ifşası

Aracımız ve Şefaatçimiz İsa, Tanrı'nın kuzusu, ekmeği²³ eline aldı ve kutsadı, kutsal Evangelistlerin bildirdiği budur. Yani, İsa alçakgönüllülikle İsa, Kadri mutlak Babasından onun hakiki, değerli bedenine dönüştürmesini diledi. Bu nedenle, “İsa kutsadı” dendi, yani İsa Efendimize ekmeği hakikaten kendi bedenine dönüştürmesi için dua etti. Ve böylece göklerdeki Babamızın ruhu aracılığıyla kesinlikle dönüştürüldü. Ve ekmeğin kendi bedenine dönüştüğünü gördüğünde, onu kendi bedenine ve kanına dönüştürdüğü için Kadri mutlak Babasına şükretti.

18 Bu sözcükler “bu tarzda” şeklinde de çevrilebilir.

19 Elyazmasının kenarındaki not: “Yuhanna vi. 51'den 59'a dek, bu şekilde (ya da bu tarzda) konuşur”.

20 Elyazmasında “benim” yerime “onun” sözcüğü yer alır.

21 Yazında =“bir ekmeğin”.

22 Parantez içindeki ifadeler Elyazmasında yer alır.

23 Elyazmasının kenarındaki not: “Ve burada İsa hakikaten dağıttı”.

Şimdi kutsama ve şükranın yorumunu anladın mı, küçük çocuğum?

Evet kutsal peder, şimdi iyice anladım. Alçakgönüllülikle muhterem peder sizden, İsa'nın "benim" sözcüğünü kullanımını yorumlamanızı rica ediyorum, yani: "Bu *benim* bedenimdir", ayrıca dirilişten sonra Petros'a, "*Benim* koyunlarımı besle" dedi. Bunu söylediğinde aracımız ve şefaatchimiz İsa, tüm insanları sadece ekmele²⁴ kandıran ve onu, İsa'nın değil, kendi etleri ve kanları kılan, sahte papaların gelebileceğini ve keyiflerine göre [bunu] değiştirebileceklerini biliyor muydu? Çünkü bu nedenle Efendimiz İsa şunu da dedi: "Bu *benim* bedenimdir". Evet devamı, bununla İsa şunu ima etti: Kim ki herhangi bir suyu, herhangi bir ekmeği ya da herhangi bir ıslatılmış lokmayı yapar ve hilekarca basit insanlara (aynı şekilde) dağıtırsa, bu onların kendi eti ve kanıdır ve İsa'nınki değil²⁵.

Her daim yüceltilene. Amin.

Bu Taron Kenti'nde İsa'nın 1782. yılında ve Ermeni takvimine göre 1230'da yazılmıştır²⁶.

(COLOPHON²⁷.)

..... tamamen muhteşem John Vahaguni. Çünkü onlar bizim yarafımızdan büyük bir şevkle seçildi. Ama onların seçilmesinden dolayı, hakikat sevgisi kalbime doldu. Bu nedenle, Kutsal Ruh'un lütfunu gizleyemedim. Ama soranların ve alanların sevgisi için sırasıyla Kutsal Törenleri ve Hakikatin Anahtarını yazmaya başladım. Dahası sizden alçakgönüllülikle eksiklikleri, yetersizlikleri ve kompozisyon ve gramer hatalarını bağışlamanız için sıcak sevginizi ve inancınızı rica ediyorum. Ve ayrıca heceler, ya da yazı, ya da fiiller ya da isimler (yazında sözcükler) ya da sanatın sekiz kısmı hakkında da, onlarla ilgili olarak herhangi bir hata ya da eksiklik bulursanız, bunlar bizden değil, deneyimsiz metin kopyalayıcılarının (hataları) olarak yollarını bulmuştur.

Hakikaten var olan Baba ve onun Oğlu, aracımız ve şefaatchimiz yücelsin. Şimdi ve Daima ve sonsuzlukların sonsuzluğuna dek. Amin.

24 Elyazmasının bir ya da iki sayfası burada kayıptır.

25 Geo. Mon. s. 72,

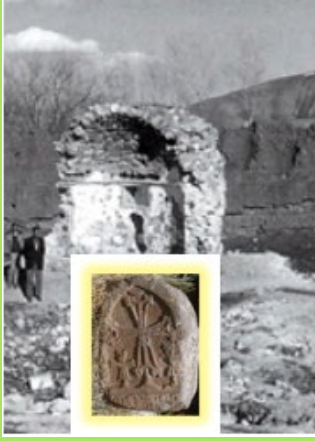
26 Bu önemli pasajın aslına uygun *Latince* çevirisini ekledim: *Hoc dicens cognouit mediator et intercessor noster Iesus Christus quia uenturi sunt falsi papae, et mutaturi sunt secundum uoluntatem sui ? Qui mero pane decipiunt omnes et faciunt ilium corpus et sanguinem sui sed nequaquam Christi. Propleiea et dominus noster Iesus Christus dicit quia Hoc est corpus meum. Immo hoc uult dicere quia quicumque aquam aliquam (or aliquid). merum panem aliquem (or aliquid) siue tinctum frustum aliquid faciat et distribuatur dolo ad simplices congregationes, illorum est corpus et sanguis, sed non Christi.*

27 Bu "kopyalanmıştır" demektir. Çünkü *grem* sürekli olarak bu şekilde kullanıldı.

CUMHURİYETİN 100. YILINDA ERZİNCAN

III HAYAŞA HRİSTİYANLARINA, BİZANS'A VE GREGORYENLERE AİT TAPINAKLAR, KİLİSELER, MEZARLAR¹

Tahir Erdoğan Şahin

GİRİŞ: HAYAŞA İNANÇLARINDAN HAYAŞA HRİSTİYANLIĞINA

Hayaşa Bölgesi, öncelikle baş tanrı “Haya” ve onun çevresinde örülen inançların merkezidir. Urartular zamanında Haldi yanı sıra başkaca tapınım öğeleri de bu coğrafyada tanındığı gibi Mithra- Varuna, Ahuramazda, Anaitis, Zerdüşt ve Mani düzleminde birçok inanç aynı bölgede varlık göstermişlerdir. Art zamanlı ya da aynı zaman dilimi içerisinde aynı bölgede varolan bu dinler arasındaki etkileşim, değişim ve dönüşümün, nesiller arası algı biçiminin ne kadar karmaşık olabileceğinin anlamak zor değildir.

Hayaşa Bölgesi inanç yapısında etkili önemli bir alanın da Mezopotamya- Filistin yöresi olduğunun somut ve yazılı kanıtları bulunmaktadır. Örneğin, Anadolu’da tek örnek olarak Baal-Şamin tapınağının bu bölgede oluşu oldukça önemli ve güney-kuzey dünyaları arasında gelişen dinî hareketleri anlamamız açısından oldukça ışık tutucudur. Mithra-Anahita inanç geleneğinde esas olan mağara tapınım alanlarının özellikle bu coğrafyada yoğun oluşu da, sonraki dinlerin nasıl bir süreç içerisinde kabul edilebileceğini bilmemizi kolaylaştırmaktadır.

Hayaşalıların geçmiş yüz yıllar içerisinde güneyle olan ilişkisi, Hristiyanlık dâhil bu yörelerde ortaya çıkan din ve düşüncelerden erken dönemde haberdar olmalarını sağlamıştır.

¹ Ele alınan bölgenin dini tarihi içinde, dini yapıların da ele alınması, sürecin kavranması açısından önemlidir. Ancak bu yapılar bölgenin sanat tarihi açısından da ele alınan unsurlar olduğu gibi, il, ilçe, köy ve sair yerleşimlerin tümüyle ele alındığı bu külliyatta, bu yapı unsurlarının bulunduğu yerleşim bütünü içerisinde verilmesi uygun görülmüştür. Bu nedenle, mükerrer olmasına rağmen, sanat tarihiyle ilgili cilt (C.6) ile yerleşimlere ilişkin ciltte (C. 19, 20) daha kapsamlı bilgiler verilmiştir. Bu ciltte olanlar örnek teşkil etmektedir.

Gerek kendi kadim ve köklü inanışları ve gerekse Hristiyanlık gibi yeni dinleri bu derin kültürel geçmiş bağlamı üzerinde tanımaları, Hayaşa halkının neden Ortodoks Bizans ve Gregoryen Ermeni kiliselerine itibar etmediklerini, bu teslisçi ve aslından dönüşmüş siyasal mezheplere karşı direndiklerini açıklamaktadır.

Erken dönemde Hristiyanlığın bilgisinden haberdar bu toplulukların aynı dönemde topyekûn Hristiyan oldukları elbette ileri sürülemez. Kaldı ki bunu teyit edecek nesnel veriler henüz elimizde yok. Ancak, Doğu Roma ve Erivan merkezli siyasal Hristiyan mezheplerine karşı öncelikle kendi yerel inançları çerçevesinde, daha sonraları ise kendi tevhîdi nitelikteki Hristiyanlıkları düzleminde çetin mücadeleler verdikleri hem yazılı hem de arkeolojik verilerle açık kanıtlanabilmektedir. Nitekim Kirkor Lusavoriç, Kayserili Leons'tan propogandist Paul ve Doğu Roma siyasal etkinliğinde oluşan Hristiyanlığı devşirip doğuya bu dini yaymak için geldiğinde, ona karşı Kemah vadilerinde Pekerîç, Erzincan'da Til gibi Mithra- Anahita merkezlerinde, Erzincan- Kemah arasında Thortan'da Baal- Şamin tapınağı mensupları tarafından direnişle karşılaşmıştır. Kaldı ki, Kirkor Lusavoriç Doğu Roma'nın öndemli siyasî merkezi Kayseri üzerinden Hristiyanlığı öğrenirken, Hayaşalıların bu bilgiye daha önceden vasıl oldukları Hayaşa Hristiyanlığına "Paulikien" denmesine neden olan ve İsa'nın yaşadığı alanlara yakın yerde olan Antakya Patriği Samasotalı Paul'un (260- 272) konumundan da anlaşılmaktadır.

Hayaşa şehri olan Arsamota/Sumaysat (Pertek) ile aynı adı paylaşan Samasota (Şimşat), Hayaşa ile Filistin arasında oluşan dinî- kültürel akışların merkezleri konumundadır. Mithra- Anahita tapınım merkezi olarak "Til" in hem Erzincan ve hem de Pertek'te oluşu, iki belde arasındaki kültürel ilişkinin kadim dönemlerde var olduğunu gösteren unsurlardan sadece biridir. Bu nedenle, Paulikien yani Hayaşa Hristiyan liderlerinin Doğu Roma ve Erivan'a karşı "*gerçek evrensel kilisenin kendileri olduğu*" söylemi, her şeyden önce tarihsel gerçeklerle örtüşmektedir. Evrensel Kilise olma iddiası Doğu Roma'da ağırlıklı olarak siyasal kaygıya, Erivan ise bunu Kirkor Lusavoriç'in uydurma rüyalarına bağlamaktadır. Vatikan merkezli icat edilen Hristiyanlığın ekümenikliğinin ise tümüyle sahtekârlık olduğu artık bilinmektedir.

Hayaşa Krallığı (MÖ, 1500- 800) zamanında siyasal bütünlüğünü koruyan bölge, sonraki dönemlerde bu bütünlüğü koruyamamış, ancak dinî- kültürel etkinliğini kuzey batıda Zile'ye, doğuda Divriği'ye, güneyde Arguvan'a kadar artırmıştır. Anadolu'da Antakya ve Efes gibi görece bölge dışında görülen Hayaşa Hristiyanlığı, Doğu Roma'nın tehciri sonucu önce Bogomiller olarak Balkanlarda, daha sonra Katharlar olarak Avrupa kıtasının birçok yerinde varlığını göstermiştir.

Kuzeyde Gümüşhane dağlarından güneyde Murat ırmağına, doğuda Kop dağlarından batıda Şebinkarahisar, Zara ve Pingan hattına kadar uzanan bölgenin bilinen kadim kutsal mekân ve tapınakları Hayaşa dönemine aittir. Çoğunlukla yüksek kayalık alanlarda doğal mağara ya da ana kayaların oyulup tıraşlanması yoluyla oluşturulan kaya odalarda oluşan bu tapınım alanları, yerini Mithra- Anahita inanç ve geleneklerine terk etmiştir. Ahuramazda- Zerdüş ve Maniheist geleneğe bağlı insanların da bu alanları kullandığına kuşku yoktur. Helenistik ve Roma dönemini tapınaklarının da bu kadim tapınaklara eklemleştirdiği

anlaşılmaktadır. Refahiye Köroğlu Mağarası, Zankar Köyü mağarası, Kemah kanyonu mağarası gibi tapınım mekânları girişlerine yapılan Roma dönemi duvar ve kemerler bu eklemleşmenin kanıtları arasındadır. Hayaşa Hristiyanları, eski tapınaklardan uygun olanlarını bu kez yeni dinin gereklerine uygun olarak yeniden tahkim ederlerken, yerleşik hayatın yoğunlaştığı dönemler içerisinde yerleşim alanlarında yeni kilise ve manastırlar inşa etmişlerdir. Egemen konumdaki Roma'ya ait kiliselerin de varlığı bilinmektedir.

Erzincan ve yakın çevresi, Kemah, Refahiye, Munzurların güneyinde Eğinden Muş ve Bingöl'e kadar uzanan bölgede; tarihsel Mananalıs (Mans, Tercan, Bingöl-Muş) çok sayıda manastır ve kilise bulunmaktadır. Erzincan'ın batısında, bugünkü Mans, Tercan, Kargın, Mercan, Pekerçiç, Vican ile bu yerleşimlerin bulunduğu alanları içinde, Murat Havzası'nda, dinî-tarihsel olayların yaşandığı, farklı dinî inanç ve ritüellerinin yapıldığı tapınakların bazıları ayakta, bazıları harap olarak günümüze kadar varlığını devam ettirmektedir.

Paganist dönem tapınakları çoğunlukla Hayaşa Hristiyanlığı (Paulikien- Tulay) kiliselerine evrilirken, daha sonra bazıları Doğu Roma ve Doğu/Ermeni-Gregoryen Kiliseleri tahakkümü altına alınarak dönüşüme uğramışlardır.

1. HAYAŞA HRİSTİYANLARINA AİT YEDİ KİLİSE

Hayaşa Bölgesinde Hristiyanlığın yayılışıyla birlikte uygun olan birçok eski tapınaklar kiliseye dönüştürülürken, ihtiyaç duyulan yeni kiliseler de inşa edilmiştir. Paulikienler hakkındaki yazılı kaynaklardan yedi kilisenin kimlerce yapıldığı, adı ve inşa edildikleri yerler bilinmektedir.

1. Cibossa (Kibossa) Kilisesi: Kilisenin kurucusu Paulikien hareketini örgütlendiren Mananalıslı Konstantin'dir. Konstantin, Paulikienlerin ilk resmî didaskalosı (öğretmen) olarak gerçek Hristiyanlığı yaymak ve "*gerçek havari geleneğini*" mecrasına koymak adına harekete geçer.² Doğu Gregoryen/Haykların baskısından uzak kalmak için Koloneia (Kolonya)'ya yani bugünkü Şebinkarahisar'ın güneyinde ve ona yakın Cibossa (Kibossa)'ya gelir. Cibossa'da görev aldığı tarih yaklaşık 655'tir.³ "Yeni bir dönem, yeni bir başlangıç için yeni bir isim" geleneğine uygun olarak adının "Silvanus" olduğunu deklere eder.

Cibossa, Şebinkarahisar Kalesi'nin 10 km. kadar güneyinde, Bayram Köyü'nün doğusundaki Tepeköy mevkiindedir. Kilisenin bulunduğu yer büyük ihtimalle bu oldukça geniş bir alan üzerindeki eski yerleşimin güney doğu köşesindedir. Yerleşimin yüzeyinde İlk Çağ'a ait çok sayıda ritüelistik kaya blokları yanı sıra Roma- Bizans dönemiyle örtüşen konut

² Hristiyan tarihi uzmanı Samuel Vila'a göre M.S. 660 yılında Constantin'e kendi evinde kabul ettiği bir kilise yetkilisinin kendi avuçlarına altın değerinde bir kitap olan Yeni Ahit'i bırakmıştır. Constantine bu kitabı okuyunca Mesih'in kurtuluş planını anlamış ve onu diğerleriyle paylaşmayı arzulamış ve etrafında vaizler ve diğer inananları toplayarak bu gün Paulikenler diye bilinen grubun tohumlarını atmıştı. Samuel Vila, **A las fuentes del cristianismo**, Madrid 1976, s. 203.

³ J. Laurent, **L'Armenie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête Arabe jusqu'en 886**, Fortemoing-Paris 1919, s. 90, n. 1.

yapı unsurları bulunmaktadır. Düzlük alanda yapılan ekim nedeniyle eski konutlara ait ve birçoğu işlenmiş yüzlerce taş malzeme serpişik haldedir.

2. Epispharis Kilisesi: Epispharis, Strabon'un Phanaroya diye kaydettiği bugünkü Erba'dır.

Mananalisli Konstantin Silvanus'un öğretilerine bağlı kalanlar üzerinde artan bir zulüm süreci başlatmıştır. Zulme uğrayanlar arasında Hayaşa'nın batısından Cibossa'ya gelen Paul adlı biri de vardır. Paul burada bu kez Paulikien lideri Justus döneminde yapılan zulümden kaçmak zorunda kalmış ve Koloneia'dan ayrılıp Phanoriya (Erbaa)'da bulunan Epispharis'e gitmiştir⁴. Paul ve yerine geçen Timothy gerçek didaskalos olduğu için, Cibossa da eski önemini yitirmiş, 728 tarihi sonrasında Phanoria'daki Epispharis Kilisesi önem kazanmıştır.

3. Ak-Haya Kilisesi: Paulikenlerin son liderleri (didaskalos) Sergius'un bildirdiğine göre; Timothy, Mananalis'te Achaia (Akhaya, Ak-haya) adında üçüncü Pauliken kilisesini kurduğunu⁵. Sicilyalı Peter, 800'lü yılın başlarında didaskalos olan Sergius'la ilgili kaydında "Mananalis'e Ak-haya (Achaia) diyor" demektedir.⁶

Dinî ve politik sınanmalardan geçen Timothy'nin döneminde yapılan uzlaşısı ve taviz süreçleri yararlı olmuştur. Timothy Mananalis'te içinde ortaya çıkan vebadan öldüğünde (748), Paulikenler sürekli zulüm gören bir topluluktan Bizans içinde saygınlığı olan bir harekete dönüşmüş durumdaydı. Bu barış dönemi İmparator Konstantin (741- 775) döneminde de sürmüş, Pauliken hareketin etki alanı büyümüştür.⁷

Ak-Haya Kilisesi'nin Mans'ta kurulduğunun yazılı kaydı olmakla birlikte, tam olarak yerini henüz tespit edemedik. Bölgenin merkezi Mans'ta (Miadin) olabileceği gibi, Pülk, Piriz, Tolos yerleşimlerinden birinde de olabilir. Ancak ad benzerliğinden hareketle ve bazı

⁴ Sicilyalı Peter, Paul'un Şebinkarahisar'ın batısında Phanaroi'daki (Samsun-Amasya- Tokat arası= Erbaa yayınında Kale Köy) Epispharis'e gittiğini yazar. Ancak, Lemerle (T& M 5, s. 77-78) ve bazı araştırmacılar bu yerin Armaniya'nın sınırında olabileceği görüşündedirler (BDHDH, s. 54, n. 44). Buna göre Epispharis'in Fırat'a yakın bir yerde, Erzincan – Suşehri arasında olması gerektiği sonucu çıkarılmaktadır. Biz, Paulikienler hakkında doğrudan ve verdiği bilgilerin tarihselliği açısından doğru olduğu kanaatinde olduğumuz Sicilyalı Peter'in "Epispharis" (bugünkü Erbaa yakınında) kaydının da doğru olduğunu düşünüyoruz. Yapılan itirazların nüfus-coğrafya adlarının özdeşleştirilmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim daha önce "Arasta- Ararat- Armania" diye adlandırılan coğrafya belli bir alandan (Zagros- Van Gölü arası) geniş bir alana (Doğu Anadolu) teşmil edildiği gibi, büyüyen coğrafya oranında ayrı halklar da "Armenyalı" diye tek bir ada indirgenmiştir. Hayaşa Bölgesi adı yerine Armania adının kullanımı ön plana geçtiğinde Hayaşalılar da "Armenyalı" olarak ifade edilmiş, onların Niksar, Zile, Erbaa'daki varlıkları "Armenyalı" biçiminde algılanmıştır. İhtimal ki, bazı çağdaş araştırmacılar, kaynaklarda geçen Armaniya ve Armenyalı genellemesinden doğan kargaşayı ve çelişkileri göz önüne almaksızın Armenyalılar oranında Armaniya sınırı çizmelerinden dolayı S. Peter'in kaydını "sehven" diye nitelendirmiş olmalıdır. Oysa ki, Balkanlara göçürtülen Paulikienlere de Armen ya da Armanialı denmiş, Gregor Ermenilerle Armenyalı Paulikienlerin ayırdına dönemin yazarı Anna Commena bile değinmiştir. Anna Kommena, **Alexiad**, (Çev. B. Umar), İstanbul 1996.

⁵ BDHDH, s.58.

⁶ S. Peter, **Historia**, 164.

⁷ BDHDH, s. 58

Yukarıda belirtilenler, öncelikle Sicilyalı Peter'in verdiği bilgilere dayalı olarak tespit edilen Paulikien kiliseleridir. Ojonlu John, Paulikien hareketinin merkezinin “*suların birleştiği yerde Cirga'da*” olduğunu yazar. Bu sulardan kastı Pülk Çayı ve onun katıldığı Fırat'tır. Cirga dediği yer bugünkü Mirciga (Sırataşlar) olmalıdır. Nitekim Mirciga, öncelikle Hayaşa dönemi önemli tapınım merkezlerinden biridir ve kutsal alan olduğunu gösteren kaya mezarlar, oda, sunak alanları hâlâ durmaktadır. Paulikienlere ait ilk merkezi kiliselerden birinin bu mevkide olması gerekir.

Mans- Piriz Köyü Kilisesi sütun kalıntıları

Mans- Piriz Köyü çeşmesi. Eski yerleşime ait sütun parçası ve kurun taşı üzerinde yer alan işaret / yazılar.

2. KUTSAL LAHA DAĞI VE ÇEVRESİNDE BULUNAN VE KİLİSEYE DÖNÜŞTÜRÜLEN HAYAŞA TAPINAKLARI

Baal-Şamin Tapınağı ve Tortan Kilisesi: Daha önce hakkında bilgi verilen Thortan (Thordan), sınırları geniş tutulduğunda Akilisen'e, dar anlamda Taranağık/Daranalis'e bağlı ünlü kasabalarındandı. Gökyüzünün hâkimi ve güneşin timsali olan Barşamin

(Başamin /Baal-şamin) tapınağı da burada bulunmaktaydı.⁸ Göğün efendisi ya da güneşle eşleştirilen Baal-şamin'e atfedilen sıfatlardan,⁹ Hayaşa'daki kadim Haya tanrı geleneğinin yürütüldüğü anlaşılmaktadır.

Lazkiye'nin 12 km. kuzeyinde bugünkü Ras- şamra harabelerinin yerinde olan Ugarit, bölgenin en eski ve en önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Her ne kadar liman olmasa da, Attalig, Gib'ala ve denizin ortasındaki küçük bir adada yer alan Himuli limanlarına hâkimdi.¹⁰

Hurricce dâhil, Anadolu, Mısır ve Ön Asya'da kullanılan eski dillere ait belgelerin bulunmuşluğu, bu kentin uluslararası konumunu yeterince açıklamaktadır.

Ugarit belgelerinde Baal ve onun iki tanrıçası (Anath ve Aşera) hakkında en eski bilgilerinde bulunması,¹¹ bu tanrı ve tanrıçaların merkezî kentlerinin burası olduğunu akla getirmektedir. Baalbek kenti (Heliopolis), Akdeniz dünyasında ticarî yönleriyle tanınan Fenikeliler tarafından kurulmuştur. Baal tanrısı adına inşa edilişi nedeniyle, bugünkü Lübnan'ın doğusunda, Bekaa vadisinde bulunan kent Baalbek diye anılmaktadır. Roma döneminde altın çağını yaşayan kentin tarihindeki en büyük yıkımı Haçlıların yaptığı bilinmektedir. Suriye- Filistin'deki Palmira ve Heliopolis yanı sıra Kemah'a bağlı Tortan Ugarit mirasını devralmış gibi görülmektedirler. Kirkor Lusavoriç ve taraftarlarınca yıkılan Baal-Şamin tapınağının yerine Gregoryen kilisesi inşa edilmiş, sonraki yüzyıllar içinde tamir ve tadilatlarla geliştirilmiştir. Kilisenin inşası sonrasında Krikor Lusavoriç'in sembolik mezarı buraya yapılmıştır. IV. Tiridates de bu mekâna defnedilmiştir.¹²

⁸ Agat'angeğos, **Patmut'ivn Hayots**CIX/1-8.

⁹ E. Laroche, *Hurriler'de Ulusal Panteon ve Yerel Panteonlar*,(çev. A. Alpman), Tarih Araştırmaları, 1979- 1980, C.I3, S. 24/9, s. 7.

¹⁰ Füzuran Kınal, *Ugarit .Kırallarının Tarihi*, **AÜDTCF**. C. VIII-XII, S:14-23 (1970-1974), Ankara 1963, s. 15;Dennis Pardee, *Background to the Bible: Ugarit, Ebla to Damascus/ Art and Archaeology of Ancient Syria*, Washington 1985, s. 253- 259; Ercüment Yıldırım, *M.Ö. I. Binyılda Paylaşılmayan Topraklar: Kuzey Suriye*, **The Journal of Academic Social Science Studies, Publication of Association Esprit**, Société et Rencontre, Strasbourg/France 2012, s. 1388.

¹¹ F. G. Bratton, **age**. s. 103; Jean- Paul Thalmann, *Geç Tunç Çağında Ticari Bir Başkent: Ugarit, Kentlerin Doğuşu*, (çev. A. B. Girgin), Ankara 2000, s. 205.

¹² Gregoryen Ermenilerin eski tapınaklar yanı sıra, kendilerine bağlı olmayan sair Hristiyan kiliseleri de yıkma çabasında oldukları veya kendi dışındaki Hristiyan kitleleri tard edip tapınaklarını dönüştürdükleri bilinmektedir. Hayaşa yöresinde birçok Paulikien kilisesi bu akibete uğradığı gibi, örneğin "M.S 1075 yıllarında Harput'u 10-15 yıllığına ele geçiren Romanın ermeni komutanı Fileteros zamanında, çok ilginçtir ki, Ermeniler Harput'taki Süryani kiliselerinin bir kısmını yıkıyorlar, bir kısmını da tahrip ediyorlar. Tahribat ve yıkıma uğrayan yerler arasında Harput Meryem Ana kilisesi de vardı". İshak Tanoğlu, *Harput Süryani Kadim Ortodoks Meryem Ana Kilisesi'nin Dünü ve Bugünü*, **Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu**, Elazığ 23-25 Mayıs 2013, s. 780. Hayaşa dönemi tapınak merkezlerinden biri de Pertek'ti. Bu kasabanın yakınındaki Til, Erzincan'ın merkezine yakın Til'le eş yerlendendi. Buradaki Anahita tapınağı da kiliseye evrilmiş, ancak yine Gregoryen Ermenilerin yıkımına maruz kalmıştır. Yerli halkın yıkıma uğraya tapınak ve kiliseleri Türkler döneminde yeniden imar görmüşlerdir. Nitekim Harput yöresi Suryani metropoliti M.S 1134 yılında Artuklu hükümdarı Davut Aslan'a gidip onarım izni almıştır. Böylece bugünkü Pertek'in yanındaki

Tortan Kilisesi. 2015. Kirkor Lusavoriç ve bağlıları tarafından yıkılan Balşamin tapınağının üzerine inşa edilmiştir.

Karadağ Çengilivenk- Avak Vank (Büyük Manastır): Hititler dönemi belgelerinde “Kutsal Laha Dağı” günümüzde büyük kesimi Karadağ, batıdaki bölümü ise Köhnem Dağı olarak anılır. Bölge Ermenileri ise Sebuhan diye adlandırmışlardır. Hayaşa Krallığı döneminde Laha Dağı'nın batısında merkezî yönetimin bulunduğu Arziya, doğusunda ise Dukkamma ve güneyinde Kummaha'nın ortasında bulunur. Bütün bir çevrenin kutsal olan Laha üzerinde ve eteklerinde çok sayıda kutsal mekânların olması doğaldır. Bugün Çamlıvenk ya da Avak Vank yani “Büyük Manastır” olarak zikredilen yapının kadim kutsal bir mekân üzerinde olduğuna hiç kuşku yoktur. Kemah'a bağlı Karni Köyü yakınlarında, Karadağ Yaylası'nda bulunan kadim manastır ve kiliseler arasındadır. Bu mekânın yakınlarında bazı Mithra-Anahita- Nane tapınım mağaraları hâlâ durmaktadır.

Çamlıvenk- (Büyük Manastır)

Til köyündeki kilise yanı sıra Hüseyinik, Mornink ve Harput'un arka tarafındaki Sinamurd kiliseleri 1134-1135 yıllarında onarılabilmıştır. İshak Tanoğlu, *agm.*, s. 781.

Gökkaya/Garni Manastırı: Karadağ'ın güneybatısına, Gökkaya köyü yakınındadır. Büyük ihtimalle bu kilise de önceki bir tapınağın yıkılarak ya da tadil edilip genişletilerek külliye olacak şekilde inşa edilmiştir.

Laha Dağı (Karadağ) Esesi-Tahsulekrek Yaylası Eski Tapınak ve Kilisesi: Laha Dağı (Karadağ)'nın doğu tarafı üst platosu ve Esesi- Tahsulerkek (Sütlüinar) Ky.) yayla arazisi içerisinde önemli bir kilise kalıntısı bulunmaktadır.

Yapının doğusu kubbe, batıya olan devavı bazilikal biçimde örtülüdür. Gerek kilise ve gerekse ilgili bitişik üniteleri oldukça haraptır. Plato eski bir yerleşim alanıdır. Kilise binası çevresinde bulunan değirmen taşı, kuzeyde yer alan çay kıyısında daha önce bulunan bir su değirmenine aittir. Yerleşimin 1 km. güneyindeki görece yüksek bir mevkide mezarlık alanı bulunmaktadır. Tesadüf ettiğimiz yazılı taşlardan biri bu mezarlık alanında.

Esesi-Tahsulekrek Yaylası Kilisesi

Cevizli/Şoha Köyü Kilisesi- Şoğagat S. Asdvadzadzin Manastırı: Şoha Köyü, Erzincan'ın batısında, kadim Arziya- Til bölgesi yerleşimleri arasındadır. Bu yerleşimlerde İlk Çağ'dan günümüze çeşitli dönemlere ait bazı objelerin kalıntıları bulunmaktadır. Şoha Kilisesi olarak adlandırılan ve oldukça harap yapının da oldukça eski fakat vasat bir tapınım mekânı olması mümkündür. Yapı ve çevresinde haç veya benzeri hiçbir unsura rastlanmamıştır.

Cevizli/ Şoha Kilisesi'nden.

Piteriç Anahita Tapınağı ve Piteriç Kilisesi: Piteriç'in batısında yer alan Keleriç'in de yine tanrı merkezli bir mekân olduğunu, bunun Khaldi/Haldi bağlantılı olabileceği konusuna daha önce değinmiştik. Urartu döneminde merkezî kent olan Altın-tepe, bu yönetici kitlenin baş tanrısı "Haldi"nin şehridir. İhtimal ki, tarihsel adı Haldiya olan Altın-tepe'nin

Pekeriç Tapınağı sur duvar kalıntıları. Solda, koyu renkli moloz taşlardan örülen sur duvarının hemen önünde şapelin güney duvarı görülmektedir. Şapel ve sur duvarı arasında yapılan kaçak kazı çukurları yaklaşık 5 m. kadardır ve alt yapı katı izleri görülmektedir.

Roma/Bizans dönemine ait, yaklaşık X-XI. Yüzyılda eski tapınak alanı üzerine inşa edilen Şapel.

hemen kuzey doğusunda bulunan Keleriç; Khaldi (Haldi) tanrısının, Piteriç ise tanrıçanın mekânıdır.

3. MUNZURLARIN ETEĞİNDE BULUNAN VE KİLİSEYE DÖNÜŞTÜRÜLEN HAYAŞA- ANAHİTA TAPINAĞI: MERCAN MANASTIRI

Sancar Kalesi - Mercan Deresi Arası Eski Yerleşim ve Ekrekhüma Venk Mevki Kalıntıları: Erzincan Ovası'nın güneyinde, Munzur eteğinde yer alan Ekrekhüma (Konakbaşı)- Mercansürbehanı (Kılıçkaya) köyleri arası eski bir yerleşim alanıdır. Mercan deresinin batı kıyısında bulunan kilise eski kentin içinde yer aldığı anlaşılmaktadır.

Ekrekhüma Eski Tapınak (önde) ve Ekrekhüma Kilisesinin 1970'lerdeki konumu. (Fot.: Bruchhaus, 1975-Kaynak: Ermeni mimarisini araştırma vakfı, HCUM, Erivan) Günümüzde daha da tahrip edilmiş, fotoğrafın arkasında görülen beyaz sıvalı duvardan bir bölüm kalmıştır.

Kilisenin kadim bir tapınağın yerini aldığını yazılı kayıtlardan da biliyoruz. Anlatılarda Kirkor Lusavoriç'in atıldığı ve bir süre burda tutulduğu "derin kuyu" bu tapınaktır. Gregoryen Ermeni Hayk toplumu tarafından yağma edilip kiliseye dönüştürüldükten sonra "Çarçaranats Surp Krikor Lusavoriç Manastırı" diye adı da değiştirilmiştir.

4. ERZİNCAN OVASININ KUZEY VE KUZEY DOĞUSUNDA- KEŞİŞ DAĞLARININ GÜNEY ETEKLERİNDE BULUNAN TAPINAK VE KİLİSELERDEN ÖRNEKLER

Çakırman Köyü Kiliseleri: Birisi Keşiş dağlarının güney yüksek ve düz bir sekisinde 2030 rakımda Venk ya da Küçük Çakırman, diğeri Eçirip vadisinin alt kesiminde ve sağında olmak üzere Eski Büyük Çakırman köy yerleşimi bulunmaktadır.

Yukarı Küçük Çakırman'a "Venk" denmesine ve "Kilise Arkası" adı verilen bir mevki bulunmasına rağmen, bu kadim Paulikien kilisesinden günümüze hiçbir yapı kalıntısı gelmemiştir. Eski Büyük Çakırman köyü içerisinde bulunan kilise, Küçük Çakırman Kilisesi'nden sonraki bir dönemde inşa edilmiş, bugün oldukça harap haldedir.

Altıntepe Doğu Roma Kilisesi tabanındaki mozaiklerden-geyik.

Altıntepe Roma (Bizans) Kilisesi; mozaikler ve mezarlar: Altıntepe'nin 2003 yılından itibaren başlayan yeni dönem kazı çalışmaları sonucu VI. yy yüzyıl sonrası Erken Bizans Dönemi'ne ait bir kilise ortaya çıkarılmıştır. Zemini tümüyle mozaiklerle kaplıdır. Devam eden kazılarda yine Bizans dönemine ait 2 lahit ve lahitlerin yakınlarında ise üç yetişkin mezarı ve iskeletleri bulunmuştur.

Yaylabası/Kiğ Kilisesi-güney cephesi.

5. MUNZUR DAĞININ KUZEY ETEKLERİNDEKİ TAPINAK VE KİLİSELER

Kiğ Kilisesi: Erzincan'ın güneyinde, Munzur dağlarının kuzey eteklerinde yer almaktadır. Eski Kiğ yerleşimin de bu kilisenin güney ve batısında olduğunu kanıtlayan yapı izlerine raslanmaktadır. Sancar Kalesi, Kiğ, Ekrekhuma, Zetkiğ ve çevredeki diğer izler, bu alanın eteklerinde yer alan Munzur örüntüsü içindeki kayalıklarla birlikte ele alındığında, yörenin kadim dönemde Erzincan Ovası'nda kurulan eski kentlerden, hatta "Eski Erzincan" lardan biri olduğu söylenebilir. Nitekim rivayete göre, S. Nerses manastırı Kral II. Diran/Tiran (338-350) zamanında tesis edilmiş. Bu nedenle de Diraşen veya Diranaşen (Diran tarafından inşa edilen) ismini almıştır.¹³

Zetkiğ Kilisesi-güney cephesi.

Zetkiğ Kilisesi: Erzincan Ovasının güneyinde, Munzurların kuzey etekleri boyunca kurulan köyler içinde yer alan önemli kiliselerden biri de Zetkiğ Kilisesi'sidir. Binanın ilk inşa tarihi belli olmamakla birlikte, alt yapı malzemeleri ve bazı öğelerden X- XI. yüzyıllara giden bir geçmişinin olabileceğini düşündürmektedir. Yine haç türlerinden farklı Hristiyan mezhebi mensuplarınca el değiştirdiği izlenimini vermektedir.

Bunlardan bazıları Doğu Roma üslûbunda işlenmişlerdir. Son tadilat ve ikmal XIX. yüzyılda gerçekleşen yapının Gregoryen tipi haçları da geç dönemlere ait olmalıdır.

¹³ This website uses cookies to ensure you get the best experience on our website. Learn more'de nakl. *Arevelyan Mamul*, Şubat 1888, s. 49.

6. REFAHİYE VE ÇEVRESİNDE BULUNAN BAZI MANASTIR VE KİLİSELER

Pösür mevkii ve Pösür Paulikien kilisesinden bugüne gelen kalıntılar.

dokusunun gözetlenme ve korunmasına uygun bir görünüm sergilemektedir. Yüzeyle seramik unsuruna rastlanmamıştır

Horun Köyü; Pulikien Pösür Yerleşimi ve kilisesi: Melikşerif Köyü arazisinde yer alan Arauraka'nın 2 km. batısında, Horun Köyü'nün güney batısında aynı Roma dönemine ait bir yerleşim daha bulunmaktadır. Yerleşim tümüyle haraptır. Kalıntıları içerisinde, çok üniteli bir kilisenin temelleri dikkati çekmektedir. Eski köy alanının doğusunda, harçsız batı savunma dış duvarı yaklaşık 35 m kadardır. Pösür Çayı yerleşim ile kilise alanı arasında akmaktadır. Vadi içerisinde yer alan eski yerleşim; kuzey, doğu ve batısındaki tepeler arasındadır. Bu yükseltilerin ana yerleşim

Horun- Pösür mevkiinde bulunan bir sütun başlığı. Refahiye ilçe merkezinde bulunan bir evin bahçesinde. Ayrıca, Pösür Ve Arauraka (Melikşerif Ky.)'Dan Getirilip Refahiye İlçe merkezinin bazı binalarında kullanılan taş malzemeler.

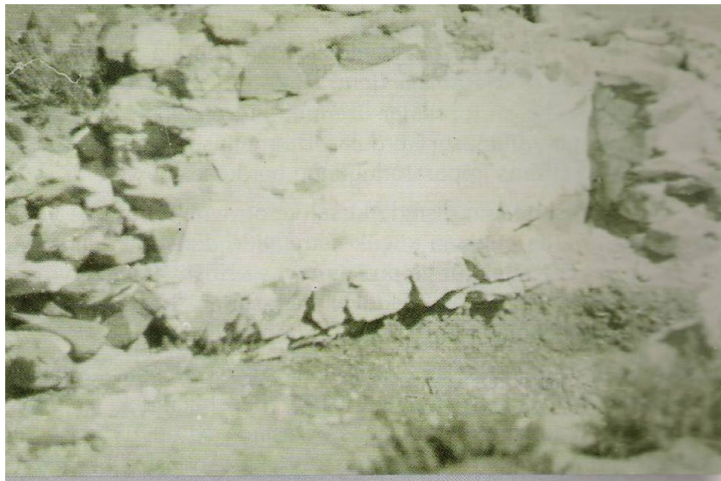

Kurtlutepe Masnastırı ve Cengerli Carsaga Kilisesi: Grek ve Latin kaynaklarında adı geçen Arauraka, Olotodariza ve güneyde bulunan Carsaga kentleri arasında 2711 rakımlı Kurtlutepe dağı yer almaktadır. Tepe üzerinde Doğu Roma/Bizans Dönemi'ne ait bir manastır yanı sıra su kuyusu bulunmaktadır.

Roma (Bizans) dönemine ait Kurtlutepe Manastırı'na motifli haç taşı.

götürülmüştür. Bu taşlardan birisi de yine Alacatlı köyüne indirilirken bir vadiye düşürüldüğü bilgisi edinilmiştir. Onyıllar içerisinde toprak altında kalan bu unsur henüz bulunamamıştır. Erken dönem Doğu Roma kiliselerinden biri olan Carsaga Kilisesi, Cengerli köyünün 2 km güneyinde, Kiliseboynu mevkiindedir.

Kurtlutepe Manastır binasına ait duvar kalıntısı (1977)

Yapı hemen hemen tümüyle yıkılmış, kuyu son on yıllar içerisinde dolmuştur.

Doğu Roma egemenliği döneminde Hristiyanlık bu yörede kabul edildiğinde, kuzey güney, doğu batı yönlerinde giden yol ve kentlerin merkezinde bulunan Kurtlutepe'nin hemen her dönemde stratejik bir önemi olduğu anlaşılmaktadır.

Kurtlutepe Manastırı'na ait taş unsurlarının bazıları Alacatlı ve Cengerli köylerine

Bağasor Hayaşa- Roma dönemi Yerleşimi ve Kilise mevki: Refahiye – Kemah arasında, Gülendağı vadisinde bulunan Bağasor ve çevresi İlk Çağ Hayaşa ve Urartu dönemleri sonrasında da önemli yerleşimlerden biri olma özelliğini korumuştur. Bugünkü köyün 3 km. güney doğusunda, vadinin kuzey sekisinde “Kilise” olarak anılan yerde Paulikienlere ait kadim bir kilise olduğu kanaatindeyiz.

Bağasor ve çevresinde bulunan objelerden...

Bağasor Kilise sekisi...

Kanlıtaş Kilisesi: Hitit kayıtlarında Aripşa diye geçen İlk Çağ yerleşim alanı bugünkü Kanlıtaş köyü ve çevresindedir. Adı geçen köyün 3 km. kuzey batısında erken dönem kiliselerinden birinin temel duvar kalıntıları bulunmaktadır.

Kanlıtaş Paulikien kilisesinin temel kalıntıları yüzey seramik örnekleri.

7. KEMAH VE ÇEVRESİNDE BULUNAN BAZI MANASTIR VE KİLİSELER

Kemah köyleri arasında İlk Hristiyanlar açısından önemli yerler arasında Yukarı ve Aşağı şeklinde iki bölümden oluşan Pekiç'tir. Surp Nişan, Surp Lusavoriç Kiliseleri ile iki manastırın bulunduğu Aşağı Pekiç'te; Surp Hagop, Surp Asdvadzadzin ve Surp Sarkis Kiliseleri ile Surp Kevork ve Surp Asdvadzadzin Manastırları Yukarı Pekiç'tedir. Marik Köyü'nde Surp Asdvadzadzin ve Surp Sarkis Kiliseleri, Surp Anardzat Manastırı; Hazerik Köyü'nde Surp Asdvadzadzin kilisesi, Tavginer Köyü'nde Surp Minas Kilisesi, Surp Asdvadzadzin, Surp Toros, Surp Kevork ve Surp Hireşdagabed Manastırları bunlar arasındadır.¹⁴

Taşdibi Meryem Ana Kilisesi (Aziz Archangel Manastırı): Erzincan Kemah ilçesinin kuzeyinde, Fırat kıyısında bulunan kayalıkların oyulması ile yapılmıştır. Bu yöredeki kiliselerin en eskilerinden biridir. Hıristiyanlığın ilk yayıldığı döneme tarihlendirilmektedir. Ancak, Kemah'ın Ahura-mazda ve Anahita inancının önemli merkezlerinden biri olduğu düşünüldüğünde, kilisenin kadim bir ritüel mağara alanında yapıldığını söylemek mümkündür.

Taşdibi Kilisesi'nden..

¹⁴ Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu'ndan Kartpostallarla 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler, Editör: Osman Köker, İstanbul 2005, s. 330-331.

8. İLİÇ/İLİÇVE ÇEVRESİNDE BULUNAN BAZI MANASTIR VE KİLİSELER

Armudan Kilisesi: Büyük Armudan'daki bu kiliseden günümüze bazı duvar kalıntıları ve çevreye dağılmış bazı işlenmiş taşlar gelebilmiştir. Dikdörtgen planlı, orta nefi büyük tutulan üç nefli kilisenin hücreleri toprak örtüsü altında kalmıştır.

Kilimli – Apuşta Şapeli'nden..

Büyük Armudan Kilisesi'nin bodrum odalarından birinin girişi (doğu) ve kilise yıkıntısı

9. MANANALİS BÖLGESİ (MANS-TERCAN) HAYAŞA TAPINAKLARI VE KİLİSEYE DÖNÜŞTÜRÜLEN YAPILAR

Zağyeri Güneş Tapınağı ve Vican: Vican beldesinde bulunan birkaç tapınak ve kilisenin sadece yerleri bilinmekte, bu belde içerisinde eskiye ait izler tümüyle silinmiş durumdadır.¹⁵

Zağyeri Köyü içerisinde bulunan eski bir tapınak kalıntısı, üzerinde hâlâ kalıntıları bulunan ateş kulesiyle (4 x 4) oldukça sıra dışı ve Ahura Mazda / Mitra geleneklerinin eski anısını koruyan somut bir varlık olarak oldukça önemlidir.

Kadim tapınaklarını koruyan Zağgerili Pavlukien kitlenin eski tapınaklarını da korudukları anlaşılmaktadır.

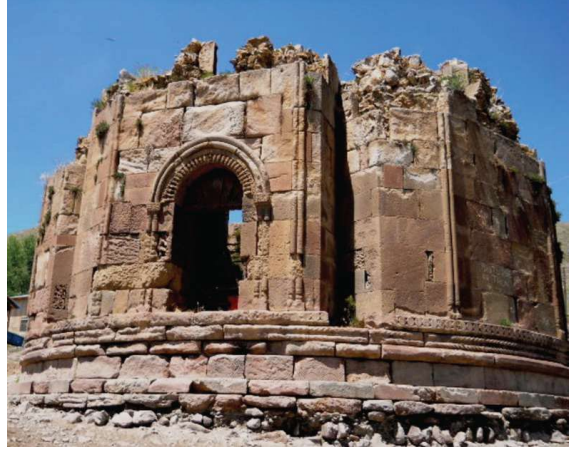

Zağyeri Tapınak binası kalıntıları.

¹⁵ Vican'ın yakın geçmişteki konumu hakkındaki bilgiler belde sakinlerinden Ömer Mustafa Ateş'ten alınmıştır.

Kefrenci Tapınağı: Mananalıs Bölgesi'ni kuzey doğu, güney batı yönünde kesen "Limes Kaleleri" sınırları, Roma'nın VI. yüzyılda doğu sınırını teşkil etmektedir. 55 Bu sınırın karşı kesiminde ise bölge halkıyla mücadele eden İran kuvvetleri bulunmaktaydı.

Oğulveren/Kefrenci Tapınağı

Şirinli (Simbat) Kalesi'nin doğusunda ve coğrafi yönüyle de aralarında tabii sınırı belirginleşen Kefrenci Köyü'ndeki bu anıt doğrudan Ahura Mazda'ya ait oldukça az verinin olduğu Doğu Anadolu'da nadir sanat yapılarından birisidir.

Pülk Köyü Kilisesi, Pülk Kalesi'nin doğusunda bulunmaktadır. Günümüze yaklaşık 1 m. yüksekliğinde geniş duvar kalıntıları gelebilmiştir. Bu kalıntılardan, yaklaşık 100 m² alana sahip kilisenin üç apsisinin olduğu anlaşılmaktadır.

Mirciga- Kilise: Mirciga köyünün güney batısında bir mevkidedir. Ancak günümüze her hangi bir kalıntısı gelememiştir. Yüzeyinde saçılmış olarak durulan bazı yapı taşları vardır.

Üçpınar-Abrenk Kilisesi: Üçpınar/Abrenk Köyü ve Mirvası arasında kalan Vank Dağı tepesinin güneydoğusundaki çukurca bir alan içine yapılmıştır. Kilise 65x32 m. dış duvarlarla çevrelenmiş bahçenin doğuya yakın yeri üzerindedir. Hemen hemen bütün yapılarde pembe-turuncu renkte yumuşak taş kullanılmıştır. Ana kilisenin kubbesi tek parça dört sütun üzerine oturtulmuştur.

Abrenk'ten..

Ana kiliseye bağlı ek bir yapı 150 m. doğudaki yükselti üzerindedir. Yapı 6 x 11 m. ebatındadır. Güneyinde 8 x 8 m. karebir bahçe alanı bulunmaktadır. Binanın güneybatı köşesinde motiflerle bezeli, haçlı ve alt bölümünde iki kuş motifiyle birlikte yazıların yer aldığı stel bulunmaktadır. Stellerin biri üzerinde yer alan tarih (1191-1194), motif ve Arapça harflerle yazılar da bulunur.

10. HAYAŞA HRİRTİYANLARINA (PAULİKİEN- TULAYL) AİT ÇEŞİTLİ MEZARLIKLAR

Yukarı Fırat Havzası Hayaşa Hristiyanlarına ait somut unsurlar arasında mezarlıkların önemli bir yeri vardır. Bu mezarlıklardaki taşların hemen hepsinin üçte ikisi zamanla toprağa gömülü durumdadır. Ayrıca hemen hemen hiçbirinde yazı ya da motif bulunmamaktadır.

Alavorik/Alamerik Yaylası Mezarlığı.

Alavorik/Alamerik Yaylası Paulikien Mezarlığı. Bilineceği gibi, Yukarı Fırat Havzası'nda yaşayan son Paulikien topluluklar Alavorikler olarak anılmışlardır. Sakaltutan mevkinin 2 km. kadar güneyinde, Köhnem Dağı'nın batısında bulunan Alamvorik Yaylası, halk arasında Alamerik olarak söylenmektedir. Alavorik Yaylası Mezarlığı, görece büyük bir alanı kaplamaktadır.

Tarihi süreçler ve yazılı kaynaklardan anlaşıldığına göre; buradaki mezarlık daha önce Til- Hahk- Esesi- Şoha köylerinin bulunduğu alanda yaşayan ve bölgenin aslı halklarından olan Paulikien topluluklardır. Bu topluluk din ve etnik yapıları nedeniyle Bizans ve Gregoryenler tarafından baskıya uğramış ve bu yüksek yöreye gelmişlerdir. Çoğunluğunun ise Eğin- Malatya ve Divriği yörelerine gittikleri, Bizans tarafından Trakya'ya sürüldükleri

bilinmektedir. Bu göçmek zorunda kalan kitlelerin kendi inançlarını terk etmedikleri, ancak uzak ve ücra yerlerde yaşamak zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır.

Alavorik Mezarlığı'nın güneyinde, dağın alt eteğinde eski konut izleri belli belirsiz gözükmektedir. Gerek bu konutların kapladığı alan gerekse mezarlığın konumu, bu mevkide bir dönem büyük bir yerleşimin ve kısmen kalabalık bir nüfusun yaşadığını göstermektedir. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Alavorik adıyla anılan bir grubun Tunceli/Dersim yöresinde görüldükleri bilgisi vardır.

Alavorik/Alamerik Mezarlığı'ndan Alamerik Yaylası. Güneyindeki dağın alt sekisinde konut izleri vardır. Bölgede su kaynakları bulunmakta ve otlaklarla kaplıdır.

Alavorik/Alamerik Mezarlığı.

Piteriç mezarlığı: Köyün kuzeyinde bir yamaç üzerinde geniş bir alan üzerinde hemen hemen çoğu motif, bezeme ve yazısız taşları olan büyük bir mezar alanı bulunmaktadır. Hayaşa yöresinin çeşitli bölgelerinde benzer mezarlar bulunmaktadır. Bunların temel özelliği, Paulikienlerin bulunduğu yerleşimlerde olması (Örn. Çayırılı, Tercan, Refahiye- Pösür, Suşehri, Dersim), hemen hiçbir iz ya da yazının olmamasıdır. Ancak bazılarında şekilsel olarak cephelerinin taşlanmış olabileceğinin izlenimini vermektedir.

Piteriç Eski Mezarlık alanı.

Piteriç Eski Mezarlıkta bulunan taşlardan biri. Üzerinde oldukça yıpranmış olarak kazınan yazı Piteriç Tapınağı kitabeleriyle aynı karakterdedir

Piteriç Eski mezarlık alanında rastladığımız tek haç işlemeli mezar taşı. Bu taş mezarlığın en alt uç köşesindedir.

Mezarlık içerisinde de üzerinde yazı ve belirsiz motif izleri taşıyan ve üzerinde haç kazınan birer mezar taşı tespit edebildik. Yazılar Piteriç Tapınağı kitabelerindeki alfabeye benzeşmekte, haç da yine tapınak taşlarının bazılarında bulunanlarla örtüşmektedir. Anlaşılan, gerek mezarlık ve gerekse tapınak, yörede nüfusun

yoğunluğunu oluşturanlar yerli Hayaşa halkıdır. Paulikien dönemleri oldukça uzun sürmüş, Bizansın siyasi otoritesi yanı sıra Ortodoks karakteri de etkin olmuştur. Ortodoks mezhebine bağlı bazı kişilerin etnik olarak Hayaşa-Paulikien bağları nedeniyle aynı mezarlığı paylaşmış olmaları mümkün gözükmemektedir.

İliç/Bağıştaş- Padik/Pağdik/Pağnik Mezarlığı: Bağıştaş köyünün güneybatısında kayalık dağ örtüsünü kuzeye bakan eteğindedir. Küçük bir kaya kaledir. Padik ya da Pağnik diye söylenişi, bu bölgenin Paulikienlerle olması muhtemel ilişkisini ortaya koymaktadır. Nitekim aynı bölgede Paulikien mezarlığının varlığı da tespit edilmiştir.

Çayırılı- Büyük Gelengeç: Gelengeç eski yerleşiminin doğusunda ve rakım olarak daha alçaktaki yamaçta *Eski Mezarlık* bulunmaktadır. Paulikienler zamanına ait izlenimini veren bu mezarlığın hemen yanında ise Türkmen mezarları bulunmaktadır.

Çayırılı- Tolos Köyü Akpınar mevki Paulikien Mezarları: Zerne- A. Tolos - Şebge arasında altı civarında eski yerleşim yeri (Akpınar, Erzun, Yanıkkom, Gezbahtur, Neflik, Dorum) bulunmaktadır. Bunlardan Akpınar mevkiinde Paulikien mezarları, Dorum'da ise kilise kalıntısı bulunmaktadır.

Çayırılı/Turnaçayırı /Koçmaşat/Koçmeşat: Koç-meşat. Koyun mezarlığı demektir. Tükler, Türk olmayan insan veya hayvan mezarlarına meşatlık demektirler.

Koçmeşat köyü ve Paulikien mezarlığı.

Çayırılı Tosunlar (Sevkâr) Eski Yerleşim Alanları ve Paulikienler : Bugünkü Küçük Sevkâr'ın güneybatısında 50 dönüm kadar bir düzlük vardır. Düzlük alanda bazı yapı izleri ve

Küçük Sevkâr- Cin Deresi Şelalesi.

Bizans Dönemi yüzey keramikleri vardır. Bölgenin tarihsel geçmişi ve arkeolojik okumalarla, bu alanda bir dönem Ortodoks Bizans topluluğunun da bulunduğu, Paulikien/Tulaylı yanlılarını devlet desteğiyle baskı altında tutmaya çalıştıkları düşünülebilir. Köyün 5 km batısındaki bir yükselti üzerinde beyaza yakın gri renkte bir kaya "Yunan Taşı" olarak anılır.

Büyük Sevkâr köyünün kuzeybatısında Bereza mevkiinde daha önceden bir kilise olduğu bilgisi edinilmiştir.

Türk fütuhâtı sonrası göçen Rumlar sonrası yöre Türklerle Hayaşa kökenli topluluklarının bir dönem birlikte yaşadıklarını, daha sonraları Akkoyunlu Türkmenlerinin de bu yöreye eklemleştğini söylemek mümkündür. Günümüzde Zaza Türklerine bağlı Derviş Cemal aşiretine bağlı aileler yaşamaktadır. Azzi/Hayaşa coğrafyasında bu yöre insanların arasında o en eski birlikteliklerin yansımaları dilde, arkeolojik unsurlarda, sivil mimaride Hunlara kadar giden köç heykellerinde ve mezar taşları ile konutlara

işlenen tezyinatta apaçık görülmektedir.

Bir bütün olarak bakıldığında; Büyük ve Küçük Sevkâr köylerinin yer aldığı sekiler ile kuzeye doğru uzayan Taht Vadisi, İlk Çağ'da Hayaşalıların yaşadığı bir yerdir. Bu topluluklar daha sonra bir dönem Anahita inancına sahip iken Havarî Andreas'ın öğretilerine uygun Tevhidi Hristiyanlığı kabul etmişler, ancak bir dönem Bizans topluluklarının, daha sonra Gregoryenlerin baskısı altında yaşamaya çalışmışlardır. Vadideki önemli unsurlardan biri de, kayalarda **X**, yani Andreas'ın sembolünün kazınmış olmasıdır. Türkler zamanında kendi Hristiyan inancı çerçevesinde ve Türklerle sorunsuz bir hayat sürdürmüşlerdir. Bu süreçte Türkmenler, Zazalar ve kadim Hayaşalılarından gelen topluluklar arası ilişkiler, yöre kültürünü biçimlendirmiştir.

Çayırılı-Ördekhacı köyü Kilise Dereleri Yerleşimi: Ördekhacı köyünün 4 km batısındadır. Yüzey keramikleri Roma/Bizans dönemi karakteristiğindedir. Mevkiinin kuzeybatısındaki İkizler Tepesi üzerinde yer alan mezarlık diğer Paulikien mezarlıkları niteliğine sahiptir.

Yerleşim alanında bulunan küçük su kaynakları yanı sıra, doğusunda Zuğur Deresi, batısında Kilise Deresi bulunmaktadır. Güneyde birleşen bu iki dere, Aba Çayırın Dere olarak akışını sürdürmektedir.

Kilise Derelemi mevkiinin güneyi.

Karakulak/Otlukbeli- Tekesor Vadisi

Paulikien Yerleşimi ve Mezarları: Tekesor Yaylası'nın 1.5 km doğusunda, vadinin kuzeyinde birbirine yakın iki mezarlık bulunmaktadır. Özensiz ve taşları oldukça yüzeyin altında kalan bu mezarların sayısal durumu, küçük ölçekte bir yerleşime ait ya da belli bir zaman içinde terk edilmiş olduğunu izlenimini vermektedir.

Mezarların ait olduğu eski yerleşim 200 m güney batıda, vadi düzlüğündedir. Keramikler Bizans Roma/Bizans Dönemi karakteristiğindedir.

Tekesor Vadisi Paulikien yerleşim alanı.

Tekesor Vadisi Paulikien mezarlığı.

Çayırılı- Gelinpınar:/Gelinpertek: Köyün yakınındaki mezarlıktan da anlaşıldığına göre bu topluluk esas olarak Hayaşa Hıristiyanı, yani Paulikien/Tulaylı hareketine bağlı bir geçmişten gelmektedir. Ancak, Bizans Ortodoks ve Gregoryen Ermenilerinin baskısıyla asimilasyona uğrayıp uğramadıkları belirsiz. Köyün güneyi boyunca giden vadinin yamacında görülen şaşırtmacalı haç (X'E yakın hilalli haç), Sevkâr ve Tohlistan gibi Paulikien/Tulaylı direniş merkezlerine yakınlığı, onların tevhidî Hıristiyanlıklarını bir biçimde gizleyerek yaşamış olabileceklerini akla getirmektedir.

Bugünkü köy sakinleri arasında Balabanlı ve Putekânlı aşiretine bağlı aileler vardır.

Gerek köyün hemen güneydoğusundaki eski mezarlık gerekse güneyindeki Kızılcaadağ'ın yüksek sekisindeki eski yerleşim, tespit ettiğimiz diğer Paulikien/Tulayl mensuplarının yaşadığı merkezlerden biri olduğunun gerekli ipuçlarını vermektedir.

Gelinpertek- Eski Mezarlık.

CUMHURİYETİN 100. YILINDA ERZİNCAN

IV ERZİNCAN'DA DİNÎ HAYAT

Prof. Dr. İsak Emin Aktepe¹

GİRİŞ

Türk milletinin en belirgin özelliklerinden biri dine ve dinî kurumlara olan saygısı ve bağlılığıdır. Türklerin fethettikleri yerlerde inşa ettikleri mescitler, camiler, türbeler, kervansaraylar ve medreseler ile karşılığını yalnızca Allah'tan bekleyerek yaptıkları vakıflar bunun açık delillerindendir. Dinî inanç, Cemâlullah ile müşerref olma isteği, Allah'ın rızasını talep ve cennete girme ümidi olmadan bunca hayır hasenât müessesesinin bina edilmesi mümkün değildir. Türklerin i'lây-ı kelimetullah ve hürriyetlerini muhafaza için yaptıkları savaşlarla özellikle son birkaç on yılda terörle yaptıkları mücadelede şehâdete koşmaları yine dinî inançlarının kuvvetini ispatlar.

Erzincan, Türklerin dinî hayatlarını tespit etme anlamında güzel bir örnektir. Evliyâ Çelebi'nin (ö. 1684) Erzincanlıları şöyle tanıttığı görülür: “(Erzincan'ın) hayli zeki, reşîd, necîb, zî akıl ve zî fehm, sulehâ-yı ümmetten ehl-i sünnet ve'l-cemâat, musallî, ehl-i ırz ve ehl-i hâl hulûk ve halîm ve selîm adamları vardır”.² Erzincan halkı bugün de aynı vakar ve dindarlık içinde vatanına milletine bağlı bir yapıdadır. Erzincanlılar, Sünnî ve Alevî geleneğin her ikisini de yüzyıllardır içinde yaşatmaktadır. Erzincan'da İslâm dininin ve ondan neşet eden geleneklerin hepsine ait kurumlar ve yapılar mevcuttur. Elbette bu şehirde başka yerlerde olduğu gibi Müslüman Türklerin hâkimiyetinden evvele ait kilise kalıntılarının varlığı da muhakkaktır. Bu çalışmada Müslüman Erzincan halkının dinî hayatına ait bazı kurumlardan, kişilerden ve olgulardan bahsedilecektir.

I. ERZİNCAN'DA TASAVVUF

Tasavvuf, İslâm dininin ahlâkî yönünü öne çıkaran bir disiplindir. Tasavvufun amacı insanların dünya nimetlerine düşkünlük göstererek âhireti unutmalarını engellemek, kalplerini her türlü kötülüklerden arındırmak ve dinî vecîbelerini iç huzuruyla yapmalarını

¹ Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Hadis ABD. Öğretim Üyesi.

² Faris Çerçi, “Evliya Çelebi'nin Erzincan Yolculuğu”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2012, cilt: V, sayı: 2, s. 417-453, s. 443.

temin etmektir. Bir başka deyişle kişinin nefsanî arzularından uzaklaşıp ruhî derinliğinin ve olgunluğunun artmasını sağlamaktır. Tasavvuf, pek çok İslâm beldesinde ve Müslüman toplumunda derin tesirler icra ettiği gibi Erzincan'ın mütedeyyin halkında da etkisini hissettirmiştir. İnsanın iç âlemini dinginleştirme ve nefsinin tezkiye etme yolculuğunda önemli işleve sahip tasavvufa Erzincan halkı da çok eski tarihlerden beri ilgi göstermiş; Mevlana Celaleddin Rûmî'nin (ö. 1273) babası Sultânü'l-ulemâ Behâeddîn Veled (ö. 1231)³, başka pek çok tasavvufî eseriyle birlikte *Mirsâdü'l-ibâd* adlı kitabın müellifi Kübrevî şeyhi Necmeddîn-i Dâye (ö. 1256)⁴, Anadolu'da faaliyet gösteren ilk Halvetî şeyhlerinden *Makâmâtü'l-ârifîn ve maârifü's-sâlikîn* adlı 815 beyitlik manzum eserin müellifi Muhammed Bahâeddîn Erzincânî (ö. 1474)⁵ gibi önemli tasavvuf büyüklerini ağırlamıştır. Erzincan'da yaşamış ya da bulunmuş tarikat şeyhlerinin sadece isimlerini bile kaydetmek uzun bir liste ortaya çıkaracaktır.⁶

Erzincan, tasavvuf kültürünün hâkim olduğu şehirlere birisidir. Tasavvuf ekollerinden (Halvetîlik, Celvetîlik, Mevlevîlik, Kadirîlik ve Nakşibendîlik) pek çoğu Erzincan'da var olmuştur. Bugün de bu ekollerin tekkeleri ve zikirleri şehrin çeşitli yerlerinde kısmen yaşatılmaktadır. Evliya Çelebi (ö. 1685) de *Seyhatnâme*'sinde XVII. asırda Erzincan'da bulunan tasavvufî kurumlar hakkında bilgiler kaydetmektedir. Yazdığına göre, o dönemde aktif yedi tekkeden en meşhuru Mevlevîlere aittir.⁷ Fakat zamanla Nakşibendîliğin şehirde daha yaygın tarikat olduğu anlaşılmaktadır.

Erzincan'da yaşamış tasavvuf büyüklerinin yayınlanmış hatıraları ya da şiirleri Erzincan'daki tasavvufî hayat hakkında eşsiz mâlumat sunmaktadır. Bu bakımdan Erzincan'ın en önemli tasavvuf büyüklerinden olan Terzi Baba namıyla meşhur Muhammed Vehbi el-Hayyât'ın (ö. 1848) *Kenzü'l-fütûh*'u⁸, onun halifelerinden Lelebici Baba'nın *Tuhfetü'l-uşşâk*'ı, yine Terzi Baba'nın halifelerinden Şeyh Mustafa Fehmi Efendi'nin müntesiplerinden Aşçı İbrahim Dede'nin *Mecmuası*⁹, Terzi Baba ile birlikte Erzincan'ın mânevî önderlerinden Muhammed Sâmî Erzincânî hakkında bilgiler sunan ve müellifi tam olarak bilinmeyen *Şevkistân* ve Pîr-i Sâmî Hazretlerinin kurduğu tekkenin şeyhlerinden Muhammed Beşir Efendi ve Dede Paşa hakkında bilgiler içeren *Salih Baba Divanı* Erzincan'daki mutasavvıfların hem eser vermedeki hem şiirdeki hem de tasavvufî hayattaki başarılarının açık kanıtlarıdır. Bugün Erzincan'daki en büyük camiye (2001) ve şehrin aslı

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Nazif Şahinoğlu, "Bahâeddîn Veled", DİA, IV, 460-462.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Okuyan, "Necmeddîn-i Dâye", DİA, XXXII, 496-497. Necmeddîn-i Dâye'nin bizzat Erzincan'da Mengüçöklü Sultanı Alâeddîn Dâvud Şâh'a ithâfen *Mermûzât-ı Esedî der Mezmûrât-ı Dâvûdî* adında bir eser kaleme aldığı bilinmektedir.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Zaur Şükürov, "Muhammed Bahâeddîn Erzincânî", DİA, XXX, 504-505.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Aslan, *Erzincan'da Tasavvuf Kültürü ve Nakşibendîlik*, EBYÜ, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018, s. 11vd.

⁷ Erzincan Mevlevîliği hakkında ayrıntılı bilgi için bak. Tahir Erdoğan Şahin, "Erzincan'da Mevlevîlik Hareketleri", *9. Milli Mevlana Kongresi*, 15- 16 Aralık 1997, Konya, 1998, s. 123-141.

⁸ Bu eser Rüşdü Efendi tarafından nazma çevrilmiş ve *Miftâhü'l-kenz* adıyla yayınlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nurettin Albayrak, "Terzi baba", DİA, XL, 521-522.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Nihat Azamat, "Aşçı İbrahim Dede Mecmuası", DİA, III, 546-547.

mezarlığına Terzi Baba isminin verilmiş olması Erzincan kültüründe Terzi Baba'nın ve tasavvufun etkisini göstermektedir.

Erzincan kültüründe çok önemli bir yeri olan Terzi Baba'ya ve fikirlerine özel olarak değinmek yerinde olacaktır. Terzi Baba, Nakşibendiyye tarikatının Hâlidiyye kolunun kurucusu Mevlânâ Hâlid Bağdâdî'nin (ö. 1827) halifesi Abdullah Mekkî Erzincânî'den (ö. 1850'ler) seyrüsülûkunu tamamlamış ve onun halifesi olmuştur. Erzincan'da Câmî-i Kebîr ile Kurşunlu Câmîi arasında Benderli mahallesinde ikamet etmiş; Kasaplar çarşısında mescide bitişik dükkânında terzilik yaparak geçimini sağlamıştır. Tabii olarak dürüst bir esnaf, ibadetlerine düşkün bir kul olmuştur. Sistematiik eğitim almamasına rağmen nefis tezkiyesine verdiği önemle Allah'ın lütfuna mazhar olarak vehbî bir ilimle donanmıştır. Terzi Baba kırklı yaşlarına kadar Kâdirî tarikatına mensuptur. Daha sonra Abdullah Mekkî vasıtasıyla Nakşibendîliğe intisap etmiştir. Abdullah Mekkî'nin onu ilk karşılaşmalarında sınamak üzere bir virde devam etmesi halinde zenginleşeceği yönündeki telkinine "Vallâhi dünya için Allah demem!" sözüyle cevap vermiş ve şeyhinin güvenini kazanmıştır. *Kenzü'l-fütûh* adlı eserinde özellikle sıfâtullah ile ilgili itikâdî görüşlerini ve Nakşibendîliğin tasavvuf ilkelerini anlatmıştır. Kitabında müşid mürid ilişkisinden, ilâhî tecelliden, zâhir ve bâtın ilimlerden, keramet ve ezkârdan, ahlâktan bahsetmiştir. Terzi Baba, Erzincan halkı üzerinde derin tesirler bırakarak 1848'te vefat etmiştir. Terzi Baba için yapılan türbe yakın dönemde kesme taş işçiliğiyle büyütülmüş ve halkın Cuma, bayram öncesi günler, düğün ve sünnet gibi vesilelerle ziyaret ettikleri bir yer olmuştur.¹⁰

Erzincan'ın önemli tasavvuf büyüklerinden bir diğeri isim de Pîr-i Sâmi adıyla meşhur Muhammed Sâmi Erzincânî'dir (ö. 1912). Pîr-i Sâmi Hazretleri tasavvufi eğitimi yanında iyi derecede zâhir ilimlere de vâkıf olmuştur. İstanbul'da Fatih medreselerinde eğitim aldığından ve Erzincan'da imamlık ve Erzurum'da medreselerde muallimlik yaptığından bahsedilmektedir. Hâlidî şeyhi Abdurrahmân Tâgî'ye intisap edip halifesi olmuş ve Erzincan'da irşad ile görevlendirilmiştir. Kırtulzâde/Kırtuloğlu Tekkesi'ni kurmuş; hayır hasenât işleriyle de meşgul olmuştur. Öldüğünde dergâhına defnedilmiştir. Bugün türbesi halkın ziyaretgâhlarından ve yakın zamanda kesme taş işçiliğiyle oldukça güzel bir yapıya kavuşmuştur. Pîr-i Sâmi Hazretleri'nin halifesi Muhammed Beşîr Erzincânî'dir (Beşîr Efendi) (ö. 1932). Şeyhinin onun hakkında "Şah-ı Nakşibend Efendimizi görmek isteyenler Beşîr Efendi'yi ziyaret etsin" dediği nakledilmiştir. Onun halifesi de Dede Mûsâ Bayburdî'dir (Dede Paşa) (ö. 1973). Dede Paşa da yerine Abdurrahim Reyhan Hazretlerini (ö. 1998) bırakmıştır.¹¹ Hâsılı Erzincan, tasavvuf büyüklerinin her dem alakası altında bulunan bir şehir olmuştur. Bugün de şehrin farklı yerlerinde pek çok dergâhta hatmelere oturulmakta,

¹⁰ Erzincan'daki tasavvufi hayat hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Aslan, *Erzincan'da Tasavvuf Kültürü ve Nakşibendilik*, EBYÜ, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018, s. 3vd; Halil Baltacı, "Aşçı İbrahim Dede Hatıratı Çerçevesinde XIX. Yüzyıl Erzincan'ında Dinî ve Tasavvufî Hayat = Religious and Mystical Lif in Erzincan in 19th Century According to Memories of Ascî Dede", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015, sayı: 1, s. 47-64.

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil Baltacı - Ömer Aslan, "Erzincan'da Nakşî-Hâlidî Gelenek", *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi*, 2017, cilt: 1, sayı: 2, s. 80-95.

zikirler yapılmakta, tasavvufi sohbetler icra edilmekte ve halkın nefis tezkiyesi için çaba sarf edilmektedir.

II. ALEVİLİK

Erzincan'ın demografik yapısında Alevîlerin önemli bir yeri vardır. Şehir merkezinde Alevîlerin belli mahallelerde yoğunlaştıkları, köylerde ise Alevî Sünnî ayrımının daha da belirginleştiği görülmektedir. Halk arasında Sünnî Alevî nitelemeleri bilinir ve kullanılır. Sünnîlerle Alevîler arasında evlilikler, dostluklar, arkadaşlıklar ve komşuluklar çokça rastlanan durumlardır. Bununla birlikte yine de Sünnî Alevî farklılaşmasının keskin olduğu yerlerden biri de Erzincan'dır.

Alevîlerin dinî hayatı kendilerine özgüdür ve Sünnîlikten büyük oranda farklıdır. Alevîler, Sünnîlerin dinî yaşamında önemli yer işgal eden namaz, oruç, zekât, hac ve umre gibi ibadetleri çoğunlukla yapmazlar ya da bunların yerine kendi inançları doğrultusunda muâdil ibadetler tercih ederler. Örneğin Sünnîlerin beş vakit namazı yerine Alevîler cem sırasında yüz yüze (cemal cemale) secdeye giderek halka namazı ya da tarikat namazı kılarlar. Yine Kâbe'ye gidip hac yapmak yerine başta Hacı Bektâş-ı Velî olmak üzere pirlerinin evlerini ziyaret etmeyi ya da insanların kalplerini kırmamayı gönül haccı sayarlar. Alevîlerdeki teberrâ anlayışı yani "Ali'yi ve neslini sevmeyeni sevmemek" ya da "Sünnîlere benzememek ve onlardan uzak durmak" anlayışı onları Sünnîlerin dinî hayatından da uzak durmaya itmiştir.¹² Bunların yerine Alevîlerin dinî hayatında Hak-Muhammed-Ali, dört kapı-kırk makam, kırklar, Ehl-i beyt, on iki imam, Hacı Bektâş-ı Velî, cemevi, cem, dede, semah, deyiş ve nefes gibi kavramlar önem arz eder. Alevîlerde şeriat, tarikat, marifet ve hakikat diye dört kapı ve bu her kapının da on makamı olduğu inancı söz konusudur. Hacı bektâş-ı Velî'ye göre bu dört kapı ve kırk makam şunlardır: Şeriat kapısında Amentü'ye inanmak, ilim öğrenmek, İslâm'ın beş şartını yerine getirmek, helal kazanmak, faizi haram bilmek, nikah kıymak, hayız ve lohusa ile cinsî münasebet kurmamak, ehl-i sünnet ve'l-cemaat ehlinden olmak, şefkatli olmak, temiz yemek ve giyinmek, emr-i bi'l-maruf nehy ani'l-münker makamları bulunmaktadır. Tarikat kapısında tevbe etmek, mürid olmak, saç kesmek, nefis savaşında olgunlaşmak, Pir'in hizmetinde olmak, havf sahibi olmak, Allah'tan ümit kesmemek, hırka, zenbil, makas, seccade, tesbih, iğne ve asa sahibi olmak, makam, cemaat, nasihat ve muhabbet sahibi olmak, aşk, şevk, sefa ve fakirlik sahibi olmak makamları bulunmaktadır. Marifet kapısında edep, korku, perhizkârlık, sabır ve kanaat, utanmak, cömertlik, ilim, miskinlik, marifet ve kendini bilmek makamları; hakikat kapısında ise alçak gönüllülük, hoşgörü, hayırseverlik, emânet, Mülk sahibine yüz sürüp yüz suyunu (Muhammed nurunu) bulmak, sohbette hakikat sırlarını açmamak, seyr-i süluk, sır saklamak, münacaat sahibi olmak ve vuslattır.¹³

¹² Cenksu Üçer, "Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı ve Alevîlerin Temel İslâmî İbadetlere Yaklaşımları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi V* (2005), Sayı: 2, s. 172.

¹³ Abdurrahman Güzel, "Ahmed Yesevi, Hacı Bektâş Veli, Yunus Emre ve Kaygusuz Abdal'da Dört Kapı Kırk Makam = Four Way Forty Position in Ahmed Yesevi, Hacı Bektash Veli", *Yunus Emre and Kaygusuz Abdal, Türk Kültürü ve Hacı Bektâş Veli Araştırma Dergisi*, 2007, sayı: 41, s. 19-159, s. 147-149.

Alevîler cemevlerinde icra ettikleri cemi temel ibadet olarak telakki ederler. Cem genellikle sonbahar ve kış aylarında yapılır. Cemde on iki hizmeti yerine getirecekler (pir ya da mürşit, rehber, gözcü, çerağcı (ışıkçı), zakir, süpürgeci, kurbancı, sakacı, semahçı, peyik (haberci), tarikçi ve kapıcı) seçilir. Ceme eli boş gelinmez. Herkes imkânı ölçüsünde ikramlık (lokma, kurban) getirir. Dede bu getirilenleri dualar. Cem, dede önderliğinde kadın erkek bir arada gerçekleştirilen bir nevi zikirdir. Cemde on iki imam ve Hz. Peygamber'in miracı zikredilir. Cem sırasında Kur'an'dan âyetler okunur. Ceme katılanlar arasında küskünlük olamaz. Dökülen doldurulmalı; ağlatılan güldürülmeli, aç doyurulmalı; herkes eline beline diline sahip olmalıdır. Cem meydanında küsler barıştırılır; hatalı olana cezası verilir ve kul hakkı bu dünyada ödenir. Pir, suç ya da kabahat işlemiş olanlara ceza takdir eder. En ağır ceza düşkün ilan edilmek ve dışlanmaktır. Cemde zakir bağlama çalıp deyişler söyler. Bu sırada semah dönülür.

Alevîler için önemli bir ibadet de kurbandır. Alevîler pek çok gerekçeyle kurban keserler. “Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı ve Alevîlerin Temel İslâmî İbadetlere Yaklaşımları” adlı çalışmasında Cenksu Üçer, Alevîlerin âyin-erkân içinde kesilip kesilmemesine göre kurbanları ikiye ayırdıklarını belirtmiş; Alevîlerin kestikleri içeri kurbanları şu şekilde sıralamıştır: “Yola giren bir Alevînin giriş töreninde kestiği İkrâr Kurbanı, her yıl düzenlenen Görgü Cemleri'nde görülecek olan şahısların kestikleri Görgü (Yıl) Kurbanı, Bektâşîler'in bir kısmı hariç bütün Alevîler için önemli bir unsur olan musâhiplik erkânında kesilen Musâhiplik Kurbanı, düşkünlüğü kaldırılacak kişinin kestiği Düşkünlük Kaldırma Kurbanı, ölen/Hakk'a yürüyen bir Alevînin varsa musâhibi ve yakınları tarafından, onun adına borçlarını ödemek ve kalanlarla helalleştirmek için Dedenin öncülüğünde düzenledikleri Dardan İndirme töreninde kesilen Dardan İndirme Kurbanı, tohumlar ekilmeden önce ekilişlerin bereketli olması veya kaza ve belalardan korunmak için kesilen Abdal Musa (Birlik) Kurbanı ya da Bereket Kurbanı, Muharrem orucu sonrasında yapılan cemde kesilen Muharrem Kurbanı ve Hızır orucu sonrasında yapılan Hızır ceminde kesilen Hızır Kurbanı.”¹⁴

Alevîlerin kendilerine özgü oruç ibadetleri söz konusudur. Alevîler büyük çoğunluğu itibariyle Sünnîlerin tuttuğu Ramazan orucunu tam olarak tutmazlar. Onlar Ramazan ayında Kadir gecesinden sonra 3 ya da Ramazan'ın 21'inden sonra 9 gün ve Muharrem ayında on iki imama atıfla 12 gün oruç tutarlar. Bunlar dışında çeşitli inanışlarla başka oruçlar da tutarlar. Alevîlerin hac ibadeti de Sünnîlerden farklıdır. Onlar Hacı Bektâşî Velî türbesini ziyaret etmeyi hac sayarlar. Ayrıca pirlерinin evlerini ziyaret etmeyi ve insanların kalplerini kırmamayı da hac kabul ederler. Hâsılı Alevîlik'te İslâm dininin temel kaynaklarında yer alan bilgiler çok büyük oranda ahlâkî çerçeve öne çıkarılarak bâtinî tarzda yorumlanmakta ve Alevîlik öğretisinin kendi sistemi içinde bir dinî hayat şekillendirilmektedir.

¹⁴ Cenksu Üçer, “Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı Ve Alevîlerin Temel İslâmî İbadetlere Yaklaşımları”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* V (2005), Sayı: 2, s. 168.

Erzincan merkezde, merkeze bağlı Alevî nüfusun yoğunlukta olduğu köylerde ve pek çok ilçeye bağlı Alevî köylerinde cemevleri mevcuttur. Erzincan merkeze yakın cemevleri şunlardır: Beşsaray Köyü Cemevi, Caferli Köyü Cemevi, Erzincan Merkez Cemevi, Ganiefendi Ciftliği Cemevi, Gecit Beldesi Hacı Bektaş Veli Cemevi, Kurutilek Köyü Cemevi, Mertekli Köyü Cemevi, Mollaköy Cemevi, Ulalar Yunus Emre Cemevi, Yeşilçat Köyü Cemevi. Modern dönemde cemevlerinin fonksiyonu üzerine Fatih Ertugay şu değerlendirmede bulunmuştur: “Cemevleri, geleneksel ocakların ve dedelik kurumunun “sosyal ve dinsel bakımdan topluma önderlik etme ve davranışlarıyla, yaşantısıyla örnek olma”, “topluma mürşidlik (irşad/aydınlatma) ve bilgilendirme”, “sosyal/dinsel ibadet ve törenleri (cem ibadeti, cenaze, evlenme törenleri vb.) yönetme” ve “inancı ve gelenekleri yaşatmak ve aktarmak” gibi önemli işlevlerini üzerlerine almışlardır.”¹⁵

III. HİRİSTİYANLIK

Erzincan’da dinî hayatın bir veçhesini de eski Erzincan’dan kalma kilise kalıntıları oluşturmaktadır. Tarihte Erzincan halkının bir bölümü de Ermenilerden müteşekkildi. Dolayısıyla onların kendi yaşam alanlarında inşa ettikleri birtakım dinî yapıların kalıntıları günümüze ulaşmış bulunmaktadır. Erzincan’ı ziyaret eden İbn Battûta (ö. 770/1368) *Seyehatnâme*’sinde Erzincan’ı şöyle tanıtmıştır: “Irak Sultanı’na bağlı şehirlerden biridir Erzincan. Bakımlı ve büyüktür. Halkın çoğunluğunu Ermeniler oluşturuyor. Müslümanlar Türkçe konuşuyor. Gayet muntazam ve canlı çarşıları var. Erzincanî diye bilinen nefis kumaşlar dokunur burada. Ayrıca bölgenin bakır madeni de meşhurdur. Bakırdan çeşitli ebatlarda kap kaçak ve bizim taraflardaki ayaklı çıradanlıklara benzeyen şamdanlar yapılır”.¹⁶

*Erzincan’daki Hıristiyan Dinî Mimarisi*¹⁷ adlı yüksek lisans tezinde Abdülkadir Beyaztaş, Yalınca Köyü St. Grégoire (Surb Grigorivank) Kilisesi, Garni (Karni) Köyü St. Thaddée (Surb T’adeosivank) Manastırı, St. Astuacacın Kilisesi, St. Thaddée Kilisesi, St. Précurseur Kilisesi, Kemah Merkez St. Archange (Surb Hrestakapet) Kilisesi, Boğaziçi (Vaslı) Köyü Kilisesi, Boğaziçi (Vaslı) Köyü St. Roi (Surb T’agaworivank) Kilisesi, Doğan (Tordan) Köyü IX Tombeaux (T’ort’anivank) Kilisesi, Hakbilir (Bagaric) Köyü St. Jacques Kilisesi, Hakbilir (Bagaric) Köyü St. Georges Kilisesi, Hakbilir (Bagaric) Köyü Kilisesi, Oğuz (Hogos) Köyü Kilisesi, Üçpınar Köyü St. Jean Baptiste (Surb Yovhannesivank) Manastırı, Üçpınar Köyü St. David (Surb Dawt’ivank) Manastırı, Bayırbağ (Bt’aric) Beldesi St. Nicolas (Surb Nikolayosivank) Kilisesi, Kemah St. Illuminateur (Surb Lusaworic) Manastırı ve Kemah St. Jacques de Kapos (Surb Yakobay K’aposivank) Manastırı gibi kilise ve manastırların kalıntıları üzerinden mimari özelliklerini tanıtmaya çalışmıştır.

“Erzincan’dan Tek Nefli İki Kilise: Değirmenliköy ve Yaylabaşı Kiliseleri” adlı çalışmasında da Demet Okuyucu Yılmaz, Zetkiğ / Değirmenliköy’de 19. yüzyıldan kalma

¹⁵ Fatih Ertugay, “Bir Ara Kurum Olarak Cemevleri”, Bilig, Kış 2018, Sayı: 84, ss. 197-218, s. 206.

¹⁶ İbn Battûta, *Seyehatnâme*, (A. Sair Aykut), İstanbul, 2000, I, 418.

¹⁷ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

olduğunu tahmin ettiği halen büyük oranda ayakta olan bir kiliseyi ve Kiğ / Yaylabası'nda yine 19. yüzyılda inşa edildiğini düşündüğü bir kiliseyi tanıtır. Yaylabası kilisesi Değirmenköy'dekine nazaran daha fazla yıpranmış olmasına rağmen yine de ayakta. Yılmaz'ın çalışmasında adı geçen bir başka kilise ise Altın-tepe kilisesidir. Bu kilisenin tarihi 6. yüzyıla kadar götürülmektedir. Erzincan'da Ermeni nüfus hakkında ise "Erzincan merkezinde yaşayan Ermeniler Surp Nişan, Surp Yerrortutyun, Surp Sarkis, Surp Pırğıç ve Meryem Ana Kiliseleri ve okul binalarının bulunduğu dört mahallede toplanmışlardır. Çevrede bulunan Dört Hazine, Surp Kevork, Surp Nerses, Surp Giragos, Surp Hagop, Şoğagat, Surp Garabed Miamor, Surp Boğos-Bedros, Surp Tateos, Khıntragadar, Havari Tateos, Surp Asdvadzadzin ve Surp Kevork manastırlarına hac ziyareti için gelindiği; Erzincan kazasının diğer kesimlerinde ise 53 kilise, 24 manastırın var olduğu belirtilmektedir" bilgisini vermektedir.¹⁸

IV. ERZİNCAN İL MÜFTÜLÜĞÜ

Diyanet İşleri Başkanlığı ve ona bağlı il ve ilçe müftülükleri ülkenin her köşesinde sahil dinî bilginin halka yayılması ve halkın dinî ihtiyaçlarının karşılanması hususunda yoğun gayretler göstermektedir. Erzincan İl Müftülüğü ve ona bağlı ilçe müftülükleri de bu amaçla şehirde, ilçelerde ve köylerde imam-hatipler ve müezzin-kayyımlar vasıtasıyla gerçekleştirdiği cami hizmetleriyle, vâizler aracılığıyla yaptığı vaaz irşad faaliyetleriyle, dinî özel gün ve gecelerde düzenlediği programlarla, halkın doğumlarında, cenazelerinde, mevlitlerinde, sünnetlerinde, nişanlarında ve düğünlerinde yaptıkları sohbetlerle ve dualarla, hac ve umre organizasyonlarıyla, cezaevlerinde, sevgi evlerinde, kadın konuk evlerinde, huzur evlerinde, gençlik merkezlerinde, hastanelerde ve öğrenci yurtlarında verdikleri hizmetlerle, çocuklara özel, yatılı ve ihtiyaç odaklı Kur'ân kurslarıyla, aile ve dinî rehberlik bürolarıyla, alo fetva hatlarıyla, yaz Kur'ân kurslarıyla, radyo ve TV programlarıyla, basılı yayınlarıyla, Diyanet Vakfı'nın ihtiyaç sahiplerine yönelik yardım faaliyetleriyle, hafızlık eğitimleriyle ve başka pek çok hizmetleriyle Erzincan halkına dinî anlamda hizmetler sunmaktadır.

Dinî hayatın vazgeçilmez öğelerinden biri mescitler ve camilerdir. İbadethanelerin çokluğu halkın dinî duygularının kuvvetini gösterir. Erzincan, tarih boyunca ibadethanelerin fazlaca bulunduğu bir şehir olmuştur. Bir araştırmada XVII. yüzyıl Erzincan'ında 22 cami, 31 mescitten söz edilmiştir.¹⁹ Bir başkasında ise şu rakamlar verilmiştir: "Hurufat defterlerinde ise durum şu şekildedir: Erzincan merkezde 1691- 1834 tarihleri arasında toplam 120 adet cami, 130 adet mescid kaydına rastlanmıştır."²⁰ Ne yazık ki Erzincan, tarih boyunca (1290, 1457, 1583, 1888, 1930 ve 1939) ağır depremler

¹⁸ Demet Okuyucu Yılmaz, "Erzincan'dan Tek Nefli İki Kilise: Değirmenköy ve Yaylabası Kiliseleri", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 43, ss. 234-247, s. 243.

¹⁹ Kenan Ziya Taş, "Erzincan Câmii ve Mescitleri, 1690-1730", *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1994, sayı: 5, s. 379-384, s. 381-383.

²⁰ Funda Naldan, "Eski Erzincan Şehri Camileri", *Akdeniz Sanat, 21. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 355-370, s. 357.

yaşadığından ve en son 1939 yılında çok şiddetli bir zelzeleyle sarsılarak neredeyse yok olduğundan şehrin bulunduğu yerden kuzeye doğru taşınmasıyla hiçbir tarihî camisi bulunmamaktadır.

“Eski Erzincan Şehri Camileri” adlı çalışmasında Funda Naldan, Erzincan tarihinde yer aldığı bir şekilde tespit edilebilen şu camilere işaret etmektedir: “Erzincan’da Akkoyunlu ve Osmanlı dönemi günümüze gelemeyen ancak arşiv belge ve bilgisi bulunan 10 adet cami bulunmaktadır. Bu camiler Akkoyunlu Camisi (1301), Çukurköyü Camisi (19.yy.sonları), Gerek Gerek Camisi (1454-55), Gülâbi Bey Camisi (15.yy.), Gülâbi Mescidi (15. yy.), Hacı Mahinur Camisi (1897), Halilullah Camisi (15.yy.), İzzet Paşa Camisi (19.yy.), Kale Camisi (1535-36), Kurşunlu Camisi (1584-85) şehirde Akkoyunlu ve Osmanlı mimarisi hakkında bilgi vermektedir. Günümüze kadar ayakta kalamayan bu camilerin 1904 yılına kadar ayakta olduğunu şehir haritalarından öğreniyoruz.”²¹

Günümüzde Erzincan İl Müftülüğü’ne bağlı olarak şehir merkezinde 186 adet cami, 258 adet imam-hatip ve müezzin-kayyım görev yapmaktadır. Cami görevlileri her daim halkın içinde bulunmakta ve onların sevinçli ve hüzünlü günlerinde dinî rehberlik yapmaktadır.

Erzincan İl Müftülüğü’nün önemli hizmetlerinden biri de Kur’ân kurslarıdır. Şu an şehir merkezinde aktif olarak 7 adet yatılı Kur’ân kursu, 54 adet ihtiyaç odaklı Kur’ân kursu ve 28 adet 4-6 yaş Kur’ân kursu faaliyet göstermektedir. Bu kurslarda 108 adet Kur’ân kursu öğreticisi görevlendirilmiştir. Kur’ân kurslarının amacı, nitelikleri uygun olan vatandaşlara; Kur’ân-ı Kerîm’i usûlüne uygun olarak yüzünden okumayı öğretmek, Kur’ân-ı Kerîm’i doğru bir şekilde okumayı sağlayan bilgileri (tecvid, tashîh-i hurûf ve talim) uygulamalı olarak öğretmek, ibadetler için gerekli sûre, âyet ve duaları doğru olarak ezberletmek ve bunların meallerini öğretmek, hafızlık yaptırmak, İslâm Dini’nin inanç, ibadet ve ahlak esasları ile Peygamberimizin hayatı ve örnek ahlâkı (sireti) hakkında bilgiler vermektir. Ayrıca bu kurslar vasıtasıyla çocuk, genç, orta yaş ya da yaşlı yüzlerce hatta binlerce insanın hayatına dokunulmakta, sevinçleri ve kederleri paylaşılmakta ve sosyalleşmelerine katkı sunulmaktadır. Yardıma muhtaç olanlarına yardım edilmektedir.

Erzincan İl Müftülüğü tarafından gerçekleştirilen çok önemli hizmetlerden biri de vaaz irşad programlarıdır. İl müftüsü, müftü yardımcıları, kadın ve erkek vâizler aracılığıyla neredeyse her gün mutlaka çeşitli camilerde ya da merkezî sistemle vaazlar yapılmaktadır. Hatta günümüzde bu vaazlar çevrimiçi olarak da yerine getirilmektedir. Bu vaazlarda halkın dinî bilgisini artırmak ve dinî hassasiyetini pekiştirmek amaçlanmaktadır.

İslâm’ın itikat, fıkıh ya da ahlâk alanındaki hükümleri halkın anlayabileceği bir dille aktarılmaktadır. Vaazlar normal günlerde genellikle Cami-i Kebîr’de; özel gün ve gecelerde ise genellikle Terzi Baba Camii’nde icra edilmektedir. Ayrıca cami görevlilerinin kendi görevli oldukları camilerdeki vaazları da sıkça karşılaşılan bir durumdur. Kimi zaman İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinin de çeşitli vesilelerle vaaz programlarına katıldıkları görülmektedir.

²¹ Funda Naldan, “Eski Erzincan Şehri Camileri”, s. 355.

V. ERZİNCAN İMAM HATİP LİSESİ

Erzincan İmam Hatip Lisesi, Erzincan'daki dinî hayatın önemli kurumlarından biridir. İmam Hatip Lisesi müfredatında Türkçe, fizik, kimya ve matematik gibi bilimler yanında dinî ilimlere ait Kur'ân-ı Kerîm, Arapça, tefsir ve hadis gibi ilimlerin de bulunması Erzincan halkının İmam Hatip Lisesi'ne rağbet göstermesine sebep olmuştur. İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin üniversite sınavlarında da başarılı olması mevzu bahis rağbeti artırmıştır. Son yıllarda proje imam hatip lisesi ya da Anadolu imam hatip lisesi gibi daha özel eğitim müfredatı uygulanan okullar açılmıştır.

İmam Hatip Lisesi, 1967-1968 öğretim yılında Karaağaç Mahallesi Kur'ân Kursu binasında eğitim öğretime açılmıştır. Erzincan İmam Hatip Okulu Yaptırma ve Yaşatma Derneği tarafından temin edilerek Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'ne devredilen 9525 metrekarelik arsa üzerinde Bakanlık tarafından inşa ettirilen 16 derslikli okul binası, 1976-1977 öğretim yılında hizmete açılmıştır. Orta kısmı 4 yıllık olan okul, 4 Ağustos 1971'de normal ortaokul durumuna getirilmiştir. 1972 yılında yayınlanan İmam Hatip Okulları İdari Yönetmeliği ile ortaokul üzerine 4 yıllık öğrenim veren meslek lisesi durumuna getirilmiştir. Öğrenci sayısı Erzincan halkının okula gösterdiği taleple artmış ve 16 derslikli ek bina 1992-1993 öğretim yılında eğitim öğretime açılmıştır. 1981 yılında açılan 200 öğrenci kapasiteli Devlet Parasız Yatılı Pansiyonu yakın dönemde yeni lise inşaatı sebebiyle yıkılmıştır. İlim Yayma Cemiyeti tarafından yaptırılan 27 derslikli kız şubesi 1995-1996 öğretim yılı II. yarısında hizmete açılmıştır. Devlet tarafından yaptırılan Anadolu İmam Hatip Lisesi 1996-1997 öğretim yılı II. yarısında hizmete girmiştir.

Erzincan İmam Hatip Okullarından biri de TOBB Binali Yıldırım Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi'dir. Okul Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'nün 12/07/2013 tarihli 70160723/105.01/1721193 sayılı makam onayı ile açılarak 2013-2014 eğitim öğretim yılında faaliyete başlamıştır. Açıldıktan sonraki iki yıl Erzincan Merkez İlkokulu'nun ek hizmet binasında sürdürdüğü mevcudiyetini, 2015 Eylül ayında taşındığı Mimar Sinan Mahallesi'ndeki 16 derslik, kapalı spor salonu ve pansiyonu ile bir eğitim kompleksi olan yeni binasında devam ettirmektedir. Okul, 05.05.2016 tarihli ve 70160723-903-E.5073269 sayılı Bakanlık oluru ile Türkiye'deki 166 proje okulundan biri olarak, Doğu Anadolu'nun ilk, Erzincan'ın tek Fen ve Sosyal Bilimler Ağırlıklı Proje Okulu olmuştur.

Erzincan İmam Hatip Okullarından biri de 15 Temmuz Şehitleri Anadolu İmam Hatip Lisesi'dir. Okul, 2018-2019 öğretim yılında faaliyete başlamıştır. İzzetpaşa Mahallesi'ndeki 8 derslikli, kütüphaneli, fen laboratuvarlı, spor salonlu kompleksinde eğitim öğretim hizmeti sunmaktadır. Ayrıca Erzincan'da birkaç imam hatip ortaokulu bulunmaktadır.

İmam Hatip Lisesi'nin özülküsü, bulunduğu bölgede dinî eğitimin merkezi olan, millî, ahlakî ve yüksek moral değerlere sahip yapıcı bir eğitim anlayışıyla, insanî unsurları ve yeni teknolojileri eğitimin her alanında uygulayan ve hayata çok yönlü bakabilen, dinî ve estetik değerleri önemseyen, geleceğe yönelik planlama yapabilen bir eğitim ortamı oluşturmak olarak belirlenmiştir. Okulun özgörevi ise inanç, ahlak, zihin, duygu, beden ve ruh bakımından dengeli ve sağlıklı, hür ve bilimsel düşünme gücüne sahip, Türk Milleti'nin;

dinî, millî, ahlakî, insanî, manevî ve kültürel değerlerini benimseyen, dinini, vatanını, milletini seven ve daima yüceltmeye çalışan, insan haklarına ve doğal yaşama saygılı, teknolojik yeniliklere açık, çağı okuyabilen, sorumluluklarının bilincinde, kendine güvenen ve başkalarına saygılı, hoşgörü sahibi bireyleri hayata ve geleceğe hazırlayan başarılı bir eğitim sunmak olarak tespit edilmiştir.

VI. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

Erzincan'da üniversite eğitiminin ilk kurumları (Erzurum) Atatürk Üniversitesi'ne bağlı birimlerle gerçekleştirilmiş ve bunların ilki de 1976 senesinde Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak kurulan ve daha sonra 41 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Atatürk Üniversitesi'ne bağlanan Erzincan Meslek Yüksekokulu ve Erzincan Eğitim Yüksekokulu olmuştur. İlâhiyat alanındaki ilk birim yine Atatürk Üniversitesi'ne bağlı olarak açılan Erzincan İlahiyat Meslek Yüksekokulu'dur. İlahiyat Meslek Yüksekokulu, Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Yürütme Kurulu'nun 03.06.1991 tarih ve 91.25.713 sayılı kararıyla kurulmuştur. Eğitim ve öğretime, Yükseköğretim Kurulu'nun 12.09.1991 tarih ve 91.33.1014 sayılı kararıyla başlamıştır. Toplumun ihtiyacına cevap verebilecek yükseköğrenim görmüş din görevlisi sayısını artırmak amacıyla açılan Yüksekokul, açıldığı 1991-1992 yılında 29 öğrenciyle eğitime başlamış 1993 yılında ilk mezunlarını vermiştir. Mezunların sayısı 2008-2009 öğretim yılı sonu itibarıyla toplam 334'tür. Yüksekokul, Erzincan Üniversitesi'ne bağlı İlâhiyat Fakültesi'nin kurulması aşamasında kapatılmıştır.

01.03.2006 tarih ve 5467 sayılı Kanunla Erzincan Üniversitesi kurulmuştur. Kanunun yürürlüğe girmesinden sonra, o güne kadar Atatürk Üniversitesi'ne bağlı olarak eğitim veren pek çok fakülte ve yüksekokulla birlikte İlahiyat Meslek Yüksekokulu da Erzincan Üniversitesi'ne bağlanmıştır. 18 Mayıs 2018 tarih ve 30425 sayılı resmi gazetede yayımlanan 7141 sayılı kanunun 6. Maddesi ile Erzincan Üniversitesi'nin ismi Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi şeklinde değiştirilmiştir.

İlâhiyat Fakültesi, Bakanlar kurulunun 2010/503 sayılı kararı ile kurulmuş olup 29 Haziran 2010 tarihli 27626 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan karar şöyledir: "Erzincan Üniversitesi Rektörlüğüne bağlı olarak İlâhiyat Fakültesi kurulması; Milli Eğitim Bakanlığının 27/5/2010 tarihli ve 8873 sayılı yazısı üzerine, 28/3/1983 tarihli ve 2809 sayılı Kanunun ek 30'uncu maddesine göre, Bakanlar Kurulu'nca 1/6/2010 tarihinde kararlaştırılmıştır."

İlâhiyat Fakültesi'nin özülküsü evrensel İslâmî değerleri, asrımızın ve toplumumuzun ihtiyaç ve anlayışına uygun bir tarzda ve akademik ölçütler çerçevesinde ele alan; temel İslâmî kaynaklar ve bilimsel mantık içinde yorumlayan; tarihten tevârüs ettiği sorumlulukla, edindiği bilgi, tecrübe ve kazanımları mikro âlemde ferdi, makro âlemde toplumu tatmin ve huzura kavuşturacak bir biçimde sunan; bölgesinde olduğu kadar ulusal ve uluslararası düzeyde her yönüyle örnek bir yüksek öğretim kurumu olmak diye belirlenmiştir. Fakülte'nin öz görevi ise başta temel İslâmî ilimler olmak üzere, din bilimleri alanında özgün ve objektif araştırmalar yapmak ve yayınlamak; İslâm kültürüne vakıf pedagojik formasyonla donanımlı, alanında ehil uzmanlar, din bilgisi öğretmenleri ve din görevlileri

yetiştirmek; bilimsel ve teknik gelişmelere paralel, değişen dünya dzenini içinde sosyal ve kiltrel gelişmeleri göz arđı etmeden millı, dinı, ahlakı ve tarihı değerlerimizi koruyup geliştirmek; insanımızın maddı-manevı kalkınmasını temin edecek değerlerle toplumumuzu donatmak olarak beyan edilmiştir.

İlahiyat Fakultesi'nde Temel İslam Bilimleri, Felsefe ve Din Bilimleri ve İslam Tarihi ve Sanatları adıyla 3 bölüm bulunmaktadır. Temel İslam Bilimleri Bölümü'nde Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat, Tefsir, Hadis, İslam Hukuku, Kelam, İslam Mezhepleri, Tasavvuf ve Arap Dili ve Belagati adıyla 8 ana bilim dalı yer almaktadır. Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü'nde İslam Felsefesi, Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi, Felsefe Tarihi, Din Felsefesi, Dinler Tarihi, Din Eğitimi ve Mantık anabilim dalları yer almaktadır. İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü'nde ise İslam Tarihi, Türk İslam Edebiyatı, Türk İslam Sanatları Tarihi ve Türk Din Musikisi anabilim dalları bulunmaktadır. İlahiyat Fakultesi, bu bölüm ve anabilim dallarında görevlendirilmiş yaklaşık 50 akademisyenle 850 civarında lisans, 150 kadar yüksek lisans ve doktora öğrencisine hizmet vermektedir.

İlahiyat Fakultesi'ni kazanan öğrenciler ilk yıllarında Arapça hazırlık sınıfına kaydedilmekte ve yoğun Arapça eğitimi almaktadırlar. Sonraki yıllarında ise Kur'an-ı Kerim okuma, tefsir, hadis ve İslam hukuku yoğunluklu olmak üzere diğer İslamı ilimlere, din eğitimi, din sosyolojisi, din psikolojisi, din felsefesi, dinler tarihi, İslam tarihi, edebiyatı ve sanatları gibi bilimsel alanlara ve pedagojik formasyona ait zorunlu ve seçmeli onlarca ders olarak mezun olmaktadır. İlahiyat Fakultesi ğretim üyelerince yönetilen yaklaşık 60 civarında yüksek lisans ve doktora tezi günümüze kadar tamamlanmıştır.

İlahiyat Fakultesi ğretim yeleri resmı eğitim ğretim faaliyetlerinin yanında yüz yüze ya da evrimii olarak özel derslerle öğrencilerini desteklemekte; kitap ya da makale türünden yayınlar yaparak dinı hayata bilimsel katkılar sunmakta; sempozyum ve panellere katılarak akademik çalışmalarını sunmakta; bilimsel tez ve yayınlara jrilik ve hakemlik yapmakta; Erzincan İl Müftülüğü'ne bağlı camilerde ve yurtlarda vaazlar ve dersler vermektedirler. Bu bakımdan İlahiyat Fakultesi, kurulduğu günden beri Erzincan'da dinı hayatın daha doğru yaşanması adına bilimsel faaliyetler icra etmektedir.

VII. ZİYARET YERLERİ

Erzincan'da dinı hayatın en önemli parçalarından biri de sevap ummak, vesile edinilerek Allah'a dua etmek ve dinı duyguları pekiştirmek gibi sebeplerle ziyaret yerlerine gidilmesidir. Erzincan tasavvuf kiltrnn etkisinde oldukça fazla kaldığı için ziyaret yerleri bakımından zengindir. En önemli ziyaret yeri Terzi Baba Türbesi'dir. Terzi Baba Mezarlığı'nın merkezinde yer alan türbe halkın cenazelerinde, cuma günlerinde, kandillerde ve bayramlarda sürekli ziyaret ettikleri, etrafında el açıp dua ettikleri bir yerdir. Eskiden küçük bir yapı halindeyken günümüzde kesme taştan büyük bir yapıya dönüşmüş haldedir. Terzi Baba Türbesi yakınında medfun bulunan Muhammed Beşir Efendi, Dede Paşa ve Abdurrahim Reyhan Hazretlerinin mezarları da halkın ziyaret yerleri arasındadır. nemli ziyaret yerlerinden biri de Pir-i Sāmı Hazretlerinin türbesidir. Bu türbe şehrin güneyinde Terzi Baba Mezarlığı yolu üzerindedir. Bu türbe de eskiden nispeten üstü açık

büyükçe kabir halindeyken günümüzde kesme taştan büyük bir yapıya dönüşmüş ve yanında yine kesme taştan cami inşa edilmiştir. *Erzincan İli ve Çevresinde Bulunan Ziyaret Yerleri ve Etrafında Oluşan Halk İnanmaları*²² adlı yüksek lisans tezinde Yusuf Kenan Bezgin, Sünnî ve Alevî kültüre ait Küstüm Evliyalari, Acepşir Gazi, Ali Cerrah, Molla Camii, Kara Baba, Kırklar, Kırklar Tepesi, Ulu Baba, Sancı, Leblebici Baba, Kümbet Baba, Aziz Baba, Müderris Mehmet Efendi, Ciminli Baba, Şeyh Karpuz, Üçler Ocağı, Tütüncü Oluğu Molla Pir ve Hıdırellez gibi ziyaret yerlerinin de içinde bulunduğu 65 mekânı ve etrafında şekillenen halk inançlarını tanıtmıştır. “Erzincan’da Bulunan İki Alevi Ziyaretgâhı: Kırklar Makamı Ve Sultan Seydi (İnançlar, Anlatılar)”²³ adlı çalışmasında da Yusuf Babür, Alevîlerin yoğun ziyaret ettikleri iki ziyaret makamını tanıtmıştır. Kırklar Makamı (Nazargâh) Çağlayan beldesinde, Girlevik şelalesinin güneydoğusundadır. Sünnîler şelaleye gelip gezdikleri halde yakınında böyle bir ziyaret yeri olduğunu bilmezler. Alevîler burada kurban (adak) kesip misafirlere ikram ederler. Kırklar Makamı’ndaki medfun zatın Çağlayan bölgesinin manevî muhafızı olduğuna inanılır. Ayrıca bu makamda yapılan dualar vasıtasıyla dileklerine kavuşacakları inancı vardır. Alevîler tarafından değer verilen bir başka ziyaret yeri de Sultan Seydi (Seyyid Aceb Şir Gazi) Türbesi’dir. Bu türbe Ergan Dağı tarafında Binkoç ve Türkmenoğlu köylerinin üst kısmındadır. Bu türbe de Alevîlerin hastalıktan şifa bulmak, dileklerini Allah’a arz etmek, dua etmek ve kurban kesmek için çokça ziyaret ettikleri bir yerdir. Bu türbe de Erzincan Sünnîlerinin çok büyük bölümünce bilinmez.

VIII. ERZİNCAN’DA DİNİ HAYATIN GÖRÜNEN YÜZÜ

Erzincan şehir merkezinde sık aralarla camiler yer alır. Günde beş vakit ezanlar okunur ve cemaat namaz için camilere yönelir. Özellikle çarşıya yakın camilerin vakit namazlarında cemaati fazladır. Bu bakımdan Cami-i Kebîr, Boyacılar ve Yeni Mahalle camileri vakit namazlarında da dolup taşar. Cami-i Kebîr, avlusu geniş olduğu ve çarşı merkezinde yer aldığından cenaze namazları için de toplanma yeridir. Cami cemaati tanışınlar tanınmasınlar cenaze namazına iştirak eder. Çarşıdaki iş hanlarının mescitleri de vakit namazlarında dolu olur. Cuma, bayram ve kandil geceleri ise büyüklüğü sebebiyle Terzi Baba Camii rağbet görür. Camilerde günlük vaazlar yapılır. Cuma akşamları, cuma namazları, kandil geceleri ve cenazeler sebebiyle ezanlardan önce selâ okunur.

Ramazan ayı için halkın hazırlığı görülmeye değerdir. Üç ayları bütünüyle ya da kısmen oruçlu geçirenler çoktur. Ramazan ayının bereketli atmosferi bütün şehri sarar. İftar vaktinden önce şehirde bir telaş, iftar vakti huzurlu bir sessizlik ve iftar sonrası teravih namazına katılmak için camilere yönelim görülür. Sahurda Ramazan davulcularının çaldığı davul duyulur. Davulcular bayram sabahı harçlıklarını alır. Ramazan’da camilerde vakit namazlarından önce ya da sonra mukabele okunur. Hanımların kendi aralarında evlerde mukabele okudukları da sıkça görülür. Mukabeleler Kadir gecesinde hatim duası alınsın diye

²² Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

²³ *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu (18-20 Ekim 2018 Ankara) Bildiriler Kitabı*, s. 155-175.

Ramazan'ın 27. gecesine kadar tamamlanmaya çalışılır. Teravih namazları da bazı camilerde hatimle kılınır. Ramazan'ın bir güzel tarafı da akrabaların, arkadaşların ve dostların iftar davetidir. İftar için en güzel yemekler hazırlanır ve mükellef sofralar donatılır. Ramazan münasebetiyle son yıllarda şehrin bazı yerlerinde büyük iftar çadırları kurulur ve orucunu orada açmak isteyenlere iftarlık yemekler sunulur. Ramazan'ın bir diğer güzelliği de sadakaların, zekâtların ve Ramazan kolilerinin muhtaçlara ulaştırılmasıdır. Hâsılı Ramazan, bütün İslâm dünyasında olduğu gibi Erzincan'da da bereket ayıdır.

Bayramlar için de özel hazırlıklar yapılır. Tatlılar yapılır ya da satın alınır. Kuruyemişler, şekerler, çikolatalar, kolonyalar ve gül suları temin edilir. Evler temizlenir. Çocuklara bayramlıklar satın alınır. Bayramda herkes güzel giyinir ve öz bakımını yapar. Ramazan bayramı sabahı camiler yine yoğun cemaatle şenlenir. Sabah namazı sonrası vaaz olur ve güneş doğduktan yaklaşık 45 dakika sonra bayram namazı kılınır. Namaz sonrası cemaat arasında bayramlaşma olur. Büyüklerin evinde bütün aile kahvaltıda buluşur. Çocuklara harçlık verilerek sevindirilir. Bayramlaşmaya gelenler ağırlanır; bayram ziyaretlerine gidilir. Kurban bayramı sabahı da namaz ve kahvaltı sonrası erkekler kurban kesim yerlerine akın eder. Kesilen kurbanla o gün akşama kadar meşgul olunur. Komşulara ve fakirlere kurban etinden paylar ayrılır. Bayramın sonraki günlerinde bayramlaşmalar yerine getirilir.

Halkın dinî yaşamı neredeyse bütün hayatı kapsar. Doğumda Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hasan'ın sağ kulağına ezan okumasına ve bebeğin sağ kulağına ezan okunmasını, sol kulağına kâmet getirilmesini tavsiye etmesine²⁴ imtisâlen bebeğin sağ kulağına ezan, sol kulağına kâmet okunur. Ardından bebeğin ismi sağ kulağına fısıldanır. İsimler büyük oranda İslâm ve Türk büyüklerinin isimleridir. Ayrıca yine Hz. Peygamber'in tahnik²⁵ uygulamasına uyarak bazı ailelerde bebeğin damağına ezilmiş hurma sürülür. Bebeğin kırkı çıktığında ailenin evinde bebek mevlidi okunur. Bebek biraz büyüdüğünde Hz. Peygamber'in "*Sünnet olmak erkekler için sünnettir*"²⁶ sözüne uyularak çocuk sünnet ettirilir. Çocuklar yaz aylarında camilerde Kur'ân okumayı öğrenmeye gönderilir. Nişan, düğün ve nikâhlarda Kur'ân ve nikâh duaları okunur. Cenazelerde cenaze namazını müteakip genellikle Terzi Baba Mezarlığı'na ya da Pir-i Sâmi Mezarlığı'na definler Yâsin sûresinin son sayfası okunarak ve dualar edilerek gerçekleştirilir. Ardından cenaze evine gelinir ve yine Kur'ân okunarak taziyeler iletilir. Cenazenin üçüncü ve bazı ailelerde kırkıncı gününde mevlit okutulur.

SONUÇ

Erzincan, Sünnî ve Alevî din kültürünün her ikisine de ait kurumları çokça ihtiva eden bir şehirdir. Sünnî nüfusun yoğunluğu sebebiyle şehrin her tarafına yayılmış camilerle özellikle Alevî nüfusun fazla olduğu mahalle ve köylerde yer alan cemevleri şehrin

²⁴ Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, I-XIV, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 2003, XI, 105-106.

²⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I-L, Müessesetü'r-Risâle, 2001, XLIV, 504.

²⁶ Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, I-VII, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1409, V, 317.

mâneviyat merkezleridir. Halk doğumdan ölüme hemen her gün dinî hayatın bir yönüyle mutlaka karşılaşır. Erzincan'da dinî hayat üzerinde Terzi Baba, Pîr-i Sâmî, Dede Paşa, Muhammed Beşir Efendi, Abdurrahim Reyhan gibi Sünnî, Aziz Baba gibi Alevî tasavvuf büyüklerinin büyük etkisi vardır. Bu sebeple halkın dinî bilgisi büyük oranda şifahî kültüre dayanmaktadır. Erzincan İl Müftülüğü'nün birkaç on yıldır yaptığı faaliyetlerle halkın daha kitabî bir din kültürüne sahip kılınması yönünde ilerlemeler sağlanmıştır. Son on yıldır Erzincan'da eğitim öğretim faaliyeti icra eden İlâhiyat Fakültesi vasıtasıyla halkın din kültürünün daha bilimsel temellere oturtulması, yanlış inanışlardan arındırılması ve dinî kültürün saflaştırılması çalışmaları daha da hızlanmıştır. Sonuç olarak Erzincan, dinine, ülkesine ve milletine bağlı Sünnî ya da Alevî insanların bir arada huzur içinde yaşadığı güzel bir Anadolu şehridir.

CUMHURİYETİN 100. YILINDA ERZİNCAN

V ERZİNCAN'DA DİNÎ GELENEKLER

Prof. Dr. Nizamettin Parlak¹

GİRİŞ

Erzincan'ın İslâm'la ve Müslümanlarla tanışması, ikinci halife Hz. Ömer zamanına (634-644) kadar dayanır. Onun döneminde İyâz b. Ganm (ö. 641) komutasındaki İslâm orduları M. 638'de Erzincan'a ulaşmışsa da burada kalıcı olamamışlardır. Dolayısıyla Erzincan'ın Müslümanlarla ilk temasının Hz. Peygamber'in vefatından sadece altı yıl sonra gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

Daha sonra Emevî ve Abbasî dönemlerinde Doğu Anadolu'ya ve Erzincan'a yönelik bazı girişimler olmuşsa da şehre Tuğrul Bey devrinde (ö. 1063) ilk akınlar gerçekleştirilmiştir.

Malazgirt Zaferi'nin (M. 1071) ardından Kuzey Doğu Anadolu Bölgesinde kurulan Türkmen beyliklerinden Mengüçük Beyliği döneminde Erzincan ve çevresi fethedilerek bölge hem Türkleştirilmiş hem de İslamlaştırılmıştır. Böylece Erzincan, Alparslan'ın komutanlarından Mengüçük Gazi tarafından kurulan beyliğin topraklarına dâhil olmuştur. Bu devirde çeşitli ticarî ve siyasî hareketlilikler sebebiyle Erzincan'ın önemi iyice artmış, tarihî İpek Yolu üzerinde yer alan şehir, yüzyıllar boyu hareketli bir tarihe ve kültürel yaşama sahne olmuştur.

M. 1229'da vefat etmiş olan İslâm coğrafyacısı Yakut el-Hamevî, yaklaşık 800 yıl önce (XIII. yüzyıl Erzincan'ıyla ilgili olarak) şu bilgileri vermektedir: “Erzincan güzel, meşhur, nezih bir beldedir. Hayratı bol, nüfusu çoktur. Halkın kahır ekseriyeti Ermeni'dir. Şehirde içki tüketimi fazladır, fîsk u fücür yaygındır. Bu belde de Müslümanlar da yaşamaktadır ve

¹ Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi ABD Öğretim Üyesi.

Bu bölüm, Prof. Dr. Nizamettin PARLAK ve Dr. Öğr. Üyesi Suat ÇELİKKOL tarafından yaklaşık on iki word sayfası olarak hazırlanan ve Erzincan Üniversitesi Web sayfasında Ocak 2021'de yayınlanan (<https://erzincankulturatlasi.com/erzincan-kulturunde-dini-cosku/>) “Erzincan'da Dinî Gelenekler” başlıklı çalışmanın genişletilmiş hâlidir.

onlar kentin seçkin insanlarıdır. Ama şehre nispet edilen ve “Erzincanî” lakabıyla anılan kimseyi tanımıyor, bilmiyorum.”²

Hamevî'nin bahsettiği zaman dilimi, Mengüçüklerin dönemine tekabül eden 1200'lü yıllar olup ondan yaklaşık yüz yıl sonra Erzincan'a gelen büyük seyyâh İbn Batuta (ö. 1368) da şehrin halkının çoğunun o dönemlerde Ermeni olduğunu, Müslüman Erzincanlıların Türkçe konuştuğunu ve dolaylı anlatımla da olsa bunların İmam-ı Azam Ebû Hanife mezhebine mensup yani “Hanefî” olduklarını kaydeder.³

Farklı dönemlerde Osmanlı, Karakoyunlu ve Akkoyunlu hâkimiyetlerinde kalan Erzincan'da özellikle Akkoyunlular devrinde çok sayıda cami, medrese, zaviye, hankâh yapılmıştır. Otlukbeli Savaşı (1473)'ndan sonra şehir Osmanlıların denetimine geçmişse de 1502'de Şah İsmail'in kendisine karargâh yaptığı Erzincan, 1514'te Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi sırasında tekrar ve kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle birlikte gelişme göstermiştir. Çünkü daha önce Türkmenler arasındaki mücadeleler ve buna bağlı olarak oluşan merkezî otorite boşluğu, bir fetrete yol açmış, özellikle Şah İsmail'in yıkıcı etkileri ve baskıları hem bölgeyi hem de Erzincan'ı oldukça sıkıntılı bir sürece sokmuştu. Bölgedeki şiddet ve tahribat ancak Osmanlı'nın hâkimiyetiyle son bulmuştur.⁴

1516-1518 tahrirlerine göre Erzincan'da yedisi Müslümanlara, on üçü Hıristiyanlara ait olmak üzere olmak üzere toplam yirmi mahalle bulunmaktaydı.⁵ Müslüman mahalle isimlerinde de yoğun bir şekilde dinî motiflere şahit olmak mümkündür. Bunların bir kısmı Hoca Evran, Hoca Beğ/Beği, Molla Ahmed, Molla Ali gibi isimleri taşıırken bir kısmı da Halilullah, Hafızlı, Cuma, bazıları da mahallede bulunan camilerden hareketle Cami-i Kebir, Gülabi Bey mahalleleri gibi adlar taşımaktadır.⁶ Bu mahalle adlarının bir kısmı hâlâ kullanılmaktadır.

XVII. yüzyılda yaşamış olan Evliya Çelebî de Erzincan'ın insanı ve manevî hayatıyla ilgili kısa ama önemli bilgiler verir. Ona anlattığına göre “Erzincan'ın halkı cömert, zeki, asil, akil ve anlayış sahibi, namuslu, halim selim insanlar olup namazlarını kılarlar, ehl-i sünnet vel-cemaattirler.”⁷

² Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, Beyrut, 1977, c. 1, s. 150; Kemal Taşçı, “Ortaçağda Erzincan”, *Erzincan 2019*, ed. Hüsrev Akın, Ankara 2019, s. 107-120; Şeyda Büyükcan Sayılır, “Osmanlı Döneminde Erzincan Kazası”, *Erzincan 2019*, ed. Hüsrev Akın, Ankara 2019, s. 121-128.

³ İbn Batuta (ö. 1368), *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev: A. Sait Aykut, İst. 2004, c. 1, s. 418; Kemal Taşçı, “Ortaçağ Döneminde İdari Yapı”, *Erzincan 2019*, ed. Hüsrev Akın, Ankara 2019, s. 137.

⁴ Bölgedeki İslâm fetihleri için bkz. Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, tah. Abdullah Enis ed-Dabbâğ, Beyrut, 1987, 204-205, 272-297; Sayılır, s. 121-128. Ayrıca bkz: Kemal Taşçı, “Kitâb-ı Diyârbekriyye'ye Göre Çoruh Vadisinde Akkoyunlu Hâkimiyeti”, *KAREN*, 1/1, Ocak 2015, s. 160-178.

⁵ İsmet Miroğlu, “Erzincan”, *DİA*, XI, s. 318-321; Tahir Erdoğan Şahin, *Erzincan Tarihi*, I-V, Ankara, 2019, c. I, s. 413-422.

⁶ Gül-Başbüyük, *Erzincan Kazası*, s. 79-86.

⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, tab: Ahmed Cevdet, Dersaadet, 1314, 1. Basım, c. 2, s. 375-385; Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. S. A. Kahraman- Y. Dağlı, İstanbul, 2008, 2/2, s. 454-456

Ali Kemali de XX. yüzyıl Erzincan'ı için şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “Yakut Hamevî'nin tenkitlerine uğramış olan Erzincan ahalisi, herhâlde dinine bağlı ve takva sahibi olmalıydı. Zira (şehirden) ne tarafa bakılsa mescit görülür. Evliya Çelebi bunların miktarını yetmiş rakamıyla kaydeder ve birçok tekkeden bahseder. ... (1930'lardaki) mescit sayısı daha da fazladır ama tekkelerden eser kalmamıştır. Bununla beraber ahali şimdi de çoğunluk itibarıyla takva sahibidir ve beş vakit namazındadır... Erzincan hem ilim ve irfan yuvasıydı hem de sanatta oldukça ileriye gitti.”

Erzincan insanı hakkında bu malumatı veren Ali Kemali, eserinin ilerleyen sayfalarında şehrin XX. yüzyılın ilk çeyreğindeki durumunu, Hamevî'nin zikrettiğine benzer cümlelerle beyan etmektedir: “Erzincan halkı dindar olmakla beraber dinin yasakladığı şeylere düşkünlü. Şehirden Ermeniler ve Rumlar tarafından yapılan meyhanecilik, bir kontrole tabi tutulmadığı, zamanın âdetlerine ve geleneklerine tabi olarak içki kullananlar bir dereceye kadar çekingen davrandıkları (bu durumu gizledikleri) için memleketteki alkol tüketimi hakkında fazla bir bilgi mevcut değildir. Ancak Rum ve Ermenilerin bu yüzden servetler kazanmış oldukları göz önünde bulundurulursa, tüketimin büyük ölçüde olması lazım geldiği hususunda şüphe edilmez.”⁸

Ali Kemali, bu malumatı verdikten sonra Erzincan'da 1929 ve 1930 yıllarına ait içki ve tütün satış bilgilerini iki cetvel hâlinde sunmakta, bu bilgilere dayanarak şehirde alkollü içecek ve tütün kullanımının fazla miktarda olduğuna dikkat çekmekte ardından da şöyle bir hesaplama yapmaktadır. “1929 ve 1930 yıllarında) Erzincan'da her sene alkollü içecekler harcanan para 70.000 lira olup bu meblağ ile iki büyük okul yapılması mümkündür. Ne yazık ki bu para, neslimizi tahrip eden zehirli bir ateş olup gidiyor... Şehirden tütün tüketimi de dikkat çekici mahiyettedir. Bu da kullanımı gitgide artan keyif verici bir maddedir. Pek çok tedbir alınmasına rağmen Rize ve Trabzon taraflarından gelen kaçakçıların (faaliyetleri tam olarak bilinemediğinden) gerçek anlamda tüketim miktarı tespit edilememekle beraber fazla miktarlarda olduğu meydandadır. Her sene yüz binlerce liralara buharaya dönüştüren Erzincanlılar, bu büyük meblağdaki parayı yol yapımına sarf etseler yahut faydalı başka işlerde kullansalardı bu bolluk ve bereket ovalarında, bu cazip ve taze yaylalarda ne eserler vücuda getirirler, ne büyük kazançlar temin ederlerdi.”⁹

⁸ Ali Kemali, *Erzincan*, ed. Nejat Bayram-Kurtuluş Güran, 3. Basım, İstanbul İst. 2013, s. 350, 507.

⁹ Ali Kemali, *Erzincan*, s. 507-508. Bu malumatın ardından Ali Kemali, salgın hastalıklar, özellikle de sığır vebası ve buna karşı geliştirilen serumla ilgili de oldukça ilginç bilgiler vermektedir. Şöyle ki “(1930'ların) Erzincan'ı Kars ve Erzurum'dan Kayseri'ye ve diğer batı vilayetlerine sevk edilen sığır hayvanlarının transit merkezidir. Her sene temmuzdan başlayarak kasım sonuna kadar devam eden bu sevkîyat (1930'da sevk edilen sığır sayısı 13.038'dir) sığır vebasının yayılmasına sebep olmaktadır. Vaziyet, hükümetin nazarı dikkatini çekti. Bunun için seruma ihtiyaç vardı. Fakat serumun uzak yerlerden getirilmesi hem zor hem de masraflıydı. Nihayet Mutasarrıf Esat Rauf Bey zamanında şehirde bir serum laboratuvarı açılmasına karar verildi. Kasabanın kuzeyinde 16 dönümlük bir arazi seçildi, 3000 liraya ihale edilen inşaat 1911 senesinin Ağustos sonunda tamamlandı. Bu laboratuvarın temin ettiği faydalar saymakla bitecek değildir.” Yazar bu bilginin ardından da bu merkezde üretilen serum miktarları ve yapılan masraflar hakkında bir tablo sunmaktadır. Bkz. Ali Kemali, *Erzincan*, s. 515-516. Ali Kemali bu malumatı aldığı kaynağı da “Muzaffer, *Erzincan Serom Laboratuvarı*” diye kaydetmiştir. Yaptığımız araştırmalarda

Fakat o tarihlerde Erzincan'da gayr-i Müslimlerin de yaşadığını ve alkol tüketiminin fazla oluşunda onların rolünün de olabileceğini unutmamak gerekir. Alkol ve tütün tüketimiyle ilgili rakamların verildiği yıllarda (mesela 1931'de) Erzincan merkezinin nüfusu 18.000, köyleriyle birlikte bütün kentin nüfusu 146.000'dir.¹⁰ Bunun ne kadarının gayr-i Müslim olduğunu tespit edemedik ama hatırı sayılır bir oranda olduğunu söylemek mümkündür. Zira bu tarihe en yakın olarak 1917 yılında Erzincan'ın merkez nüfusunun 64.000 olduğu, bunun da yaklaşık 5.000'ini, şehirdeki Ermeni, Rum ve Hıristiyanların teşkil ettiği, dönemin nüfus kayıtlarında görülmektedir. Yine XX. yüzyılın başlarına ait bir istatistikte Erzincan merkezde yaşayan toplam 6461 erkek nüfusun yaklaşık %77'sini (4965) Müslümanlar, %23'ünü (1496) Gayr-i Müslimler oluşturmaktadır.¹¹ İçki tüketimi ile ilgili değerlendirmenin yapıldığı 1930-31'de de yaklaşık %20 kadar gayr-i Müslim vatandaşımızın şehirde yaşamakta olduğu düşünülürse Erzincan'daki alkol tüketimi ile ilgili daha sağlıklı tespitler yapmak mümkün olabilir.

Bunun böyle olmasından Erzincan'ın Müslüman halkının alkol ve sigara tüketiminden tamamen uzak olduğu anlamı elbette çıkarılmamalıdır. Ama Ali Kemal'in yaptığı gibi üstelik de şehirde meyhanelerin Ermeniler ve Rumlar tarafından hem de kontrolsüz bir şekilde işletildiğini vurguladıktan sonra kentteki bütün içkilerin Müslümanlar tarafından tüketildiğini ihsas ettirecek bir takım hesaplamaların yapılmasının da doğru olmadığını söylemek gerekir.

Zaman zaman gözlemlenen bir takım olumsuzluklara rağmen şehirde dinî hayatın olumlu yönelimlere yol açtığını ve bu bağlamda iz bırakan önemli isimlerin yetişmiş olduğunu da ifade etmek gerekir. Bunlar arasında Pîr Muhammed Bahâeddin Erzincânî, Ömer Vecîhüddin Erzincânî, Şerefeddin Muhammed Erzincânî ve Yahyâ b. Süleyman b. Ali er-Rûmî el-Erzincânî sayılabilir.

Bu döneme ait eserler içinde Gülâbî Bey Hamamı, Gülâbî Bey Camii (Ulucami), Akkoyunlu (Cimin) Mescidi, Ahî İne Bey Tekkesi, Mutahharten Medrese ve Zâviyesi, Pîr

Serum laboratuvarı müdürü Muzaffer Bey'in böyle bir kitap yazdığını ve bunun T. C. İktisat Vekâleti İstatistik ve Neşriyat Müdürlüğü tarafından basılmış olduğunu tespit ettik. Kitabın bilgileri şöyledir: Muzaffer, *Erzincan Serom Laboratuvarı*, İstanbul Sanayii Nefise Matbaası, 1930. Bu konuyla ilgili olduğunu düşündüğümüz bir haber 11 Mart 1930 tarihli Milliyet gazetesinde yer almaktadır. Gazetede "Vebayi bakterinin (İnek vebasının) aşısı keşfedildi." başlığı altında bir haber yer almaktadır. Aynı gazetenin iç sayfalarında da Erzincan Serum Müdürlüğü'nün kobaylık hayvan alımı ile ilgili bir ihale ilanı da bulunmaktadır.

¹⁰ Ali Kemal, *Erzincan*, s. 441.

¹¹ Bak. Gül-Başıbüyük, *Erzincan Kazası*, s. 174, 179. Nüfusla ilgili rakamların (1917'de 64.000, 1931'de 18.000 şeklinde) tutarsızmış gibi görünmesi, her şeyden önce Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinin nev'i şahsına münhasır özelliklerinin yanı sıra farklı tarihlerde şehre bağlı yerleşim yerlerinin değişiklik göstermesinden de kaynaklanmış olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca Erzincan bölgesi halkının 1916 yılında Rus işgalinden dolayı İç Anadolu'ya göç etmeleri ve işgal bittikten birkaç yıl sonra hatta bazı ilçelerde ve köylerde 5-6 yıl sonra memleketlerine dönmüş oldukları da dikkatlerden kaçmamalıdır. Bkz. Parlak, *Bölükova Köyü Tarihi*, s. 44-47.

Ömer Zâviyesi, Uğurlu Mehmed Bey Zâviyesi, Veled Bey Zâviyesi, Sultan Seydi Türbe ve Zâviyesi kaydedilebilir.

Burada zikredilen isimler ve kurumlar, çalışmanın devamında kaydedilecek olanlarla birlikte Erzincan'da dinî geleneklerin şekillenmesinde ve yerleşmesinde önemli rol üstlenmişlerdir. Bunun için en temel unsurun eğitim-öğretim olduğu muhakkaktır.

1. DİNİ BİLGİLERİN ÖĞRETİLMESİ

Erzincan'ın Mengücek Ahmet Gazi tarafından fethinden sonraki dönemlerde şehirde 29 medrese olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla Erzincan'da ilk medrese, Mengücekliler tarafından kurulmuştur. Onlardan sonra da Türkiye Selçukluları, İlhanlılar, Eretnalılar, Mutahharten Beyliği, Akkoyunlular ve Karakoyunlular döneminde eğitim kurumları inşa edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu ilk yıllarda Erzincan'da on bir medrese mevcuttu ama daha sonra 1530'da 5 medrese, 1 sıbyan mektebi olduğu görülmektedir.¹² 1870'lerden itibaren şehirde sıbyan mekteplerinin olduğu ve buralarda çocuklara dinî eğitim verildiği kayıtları mevcuttur. Osmanlının daha sonraki dönemlerinde de faaliyet gösteren 101 sıbyan mektebinin ve 19 medresenin kaydı mevcuttur.

1.1. Çocukların Okul Öncesi Din Eğitimi ve Sıbyan Mektepleri:

Anadolu'nun hemen her yerinde olduğu gibi Erzincan'da da çocuklar, dinî temel bilgilerini önce aileden alırlardı. Eğer ailede bir hafız varsa mesela dede ya da baba hafızsa bu sefer biraz daha farklı eğitim söz konusu olabilir, çocuk belli bir yaşa geldiğinde hafızlığa başlatılabilirdi. Çocuğun eğitilmesi görevini çoğunlukla dede ve nineler üstlenirdi. Onların bulunmadığı ortamlarda da anne-babalar bu görevi ifa ederlerdi. Çünkü Erzincan'daki o dönem örf adetlerine göre anne baba kendi çocuklarıyla, büyüklerinin bulunduğu ortamlarda ilgilenemez, onları sevip okşayamaz ve kucağına alamazdı. Böyle davranmak, büyüklerle karşı saygısızlık olarak algılanırdı.

Ailedeki eğitim konusunda somut örnekler vermek mümkündür. Mesela ömrünü Erzincan'da Kur'an hizmetine adayan Şemsettin Uçar Hoca (ö. 2007) ilk eğitimini basası Ethem Hoca'dan (ö. 1952) almış ve Kur'an okumayı ondan öğrenmiştir.¹³

Ailedeki eğitim, çok küçük yaşlardan itibaren başlar ve hayatın her alanını kapsayacak şekilde gerçekleşirdi. Mesela anneleri tarafından sabah uyandırılan çocuklara, her hangi bir söz söylemeden önce kelime-i tevhidi ya da kelime-i şahadeti söylemeleri ve bununla güne başlamaları telkin edilirdi. Ondan sonra da ilk iş olarak elini ve yüzünü yıkaması istenirdi. El ve yüz yıkanmadan asla sofraya oturulmaz ya da her hangi bir şey yenilmez, içilmezdi.

Çocuklar konuşmaya başladıklarında, kendilerine kısa sûreler ve dualar ezberletilir, aşağıdaki gibi standart bazı sorular ve cevaplar öğretilerek ilk dinî bilgiler verilirdi.¹⁴

¹² Hacı Hasan İçli, "Erzincan Medreseleri", *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu 26-28 Eylül 2019 Bildiriler*, s. 1479-1494.

¹³ Adem Dölek, *Ömrünü Kur'an Hizmetine Adayan Şemsettin Uçar Hocaefendi*, Erzincan: Doğu Yay. 2012, s. 29-31.

¹⁴ Nizamettin Parlak, *Erzincan-Çayırılı Bölükova (Kısmısor) Köyü Tarihi ve Kültürü*, Ankara 2010, s. 199-205

Soru: Rabbin kim?	Cevap: Rabbim Allah.
Soru: Allah kaçtır?	Cevap: Allah birdir.
Soru: Birliğine delilin nedir?	Cevap: Kul hüvellâhu ehad, sadakallahülazîm. ¹⁵
Soru: İki olmadığına delilin nedir?	Cevap: “Lev kane fihimâ âlihettün illellâhu lefesedetâ.” Yani Hâşâ Cenab-ı Allah iki olsaydı yer gök fesada giderdi. ¹⁶
Soru: Kimin kulusun?	Cevap: Allah’ın kuluyum.
Soru: Kimin ümmetisin?	Cevap: Muhammed Mustafa’nın ümmetiyim.
Soru: Kimin zürriyetindensin?	Cevap: Âdem atamızın zürriyetindenim.
Soru: Kimin milletindensin?	Cevap: Halil İbrahim Peygamber’in milletindenim.
Soru: Müslüman mısın?	Cevap: Elhamdülillah. Hakkâ Mümin-Müslümanım
Soru: Nerede Müslüman oldun?	Cevap: Sidreyi Münteha’da.
Soru: Sidreyi Münteha ne demek?	Cevap. Ruhların birleşip Allah’a secde ettiği yer demektir.
Soru: Ne zamandan beri Müslümansın?	Cevap: Kalu beladan beri.
Soru: Kalu ne demek belâ ne demek?	Cevap: Elestü birabbiküm hitabının cevabıdır. (Yani: “Ben sizin Rabbiniz değil miyim” ¹⁷ sorusunun cevabı)
Soru: Ne zamana kadar Müslümansın?	Cevap: İla gayri nihaye, (yani Müslümanlığın nihayeti yoktur. Sonsuza kadar Müslümanım.)
Soru: Mümin misin Müslüman mısın?	Cevap: Hem Mümin hem de Müslümanım. Elhamdülillah.
İman mı senden çıktı, sen mi imandan çıktın?	Ne iman benden çıktı, ne ben imandan çıktım. Ben Müminim, iman da benim sıfatımdır.
Soru: Mümin kime derler, Müslüman kime derler?	Allah’a ve peygambere inanana mümin, beş vakit namaz kılanı da Müslüman derler.
Soru: Otuz iki farzı say.	Cevap: 3’ü guslün farzı, 4’ü abdestin farzı, 5’i İslam’ın şartı, 6’sı mü’minün bih’tir (imanın şartı), 12’si namazın farzı, 2’si de emr-i bil-maruf ve nehyi anil-münkerdir. ¹⁸
Soru: İmanın şartı kaçtır?	Cevap: 6’dır.

¹⁵ “De ki Allah birdir.” İhlas Sûresi 1. ayet.

¹⁶ “Eğer yerde ve göklerde (Allah’tan başka) ilahlar olsaydı kesinlikle ikisinde de düzen bozulurdu.”, Enbiyâ Sûresi, 22. Ayet.

¹⁷ Kur’an-ı Kerim’de A’râf Sûresi 172. Ayette verilen bilgiye göre Allah ruhları toplu hâlde yaratmış ve “Elestü bi-rabbiküm/Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” diye sormuş, onlar da “Kâlû: Belâ/Evet demişlerdir.” Bu olayın yaşandığı güne kısaca “Bezm-i Elest/Elest Günü” denir.

¹⁸ “Emr-i bi’l-ma’rûf nehy-i ani’l-münker: İyiliği emretmek, kötülükten alıkoymak demektir.

Soru: İmanın şartları nelerdir?	Cevap: Amentüyü baştan ahırına okumak ve içindekilere inanmaktır. Amentü billâhi ve melâiketihî ve kütübihî ve rusulihî vel yevmil âhiri ve bil kaderi hayrihi ve şerrihi minellâhi Taâlâ ve'l ba'sü bade'l mevti hakkun. Eşhedü en lâ ilâhe illallah ve eşhedü enne Muhammeden abduhû ve Rasûlüh. Ben Allah'tan başka ilah olmadığına inandım, meleklerine de, kitaplarına da, resullerine de inandım. Ahir zamana da inandım ¹⁹ . Kadere, hayır ve şerrin Allah'tan geldiğine de inandım. Ben şehâdet ederim ki (Ben şâhidim) Allah'tan başka ilah yoktur ve yine şehadet ederim ki Muhammed ^{as} Allah'ın kulu ve elçisidir.
Soru: İslam'ın Şartı kaçtır?	Cevap: 5'tir ²⁰ ; Sıvı/oruç, salat/namaz, hac, zekât, kelimeyi şehâdet getirmek/söylemek.
Soru: Abdestin farzı kaçtır?	Cevap: 4'tür; Yüzü, tüy bitiminden tüy bitimine yıkamak, kolları dirseklerle beraber yıkamak, başın dörtte birine mesh vermek, ayakları topukla beraber yıkamak.
Soru: Namazın farzı kaçtır?	Cevap: Namazın farzı on ikidir: 6'sı içinden, 6'sı dışından. Dışındakiler; şart, içindekiler; Rükündür. Dışındakiler: Hadesten taharet, necasetten taharet, setr-i avret, istikbal-i kible, vakit, niyet. ²¹ İçindekiler: İftitah tekbiri, kıyam, kıraat, rükû, secde, kâde-yi ahirede teşehhüd miktarı oturmak. ²²
Soru: Guslün/Boy abdestinin farzı kaçtır?	Cevap: 3'tür; Ağza dolu dolu su verip çalkalamak, burna su verip temizlemek, cemi bedeni iğne ucu kadar kuru yer kalmayacak şekilde yıkamak.
Soru: 32 farzın ikisi nedir?	Cevap: Emr-i bil maruf, nehy-i ani'l münker. Emrini emir bilip uymak, nehyinden kaçmak. ²³

¹⁹ Sonuncu güne. Bunun doğrusu: "Ahirete inandım" şeklindedir.

²⁰ Buradaki sorular ve cevaplar, Erzincan'ın, Çayırlı ilçesine bağlı Bölükova Köyü'nde öğretilen şekliyle örnek olarak verilmiştir. Bu satırların yazarı, bahsi geçen köyde 1970'li yıllarda çocukluğunda bu soru ve cevapları talim etmiş bir kişi olarak bu malumatı birinci ağızdan nakletmiştir.

²¹ Hadesten taharet: Manevî temizlik (yani gerekiyorsa boy abdesti ve abdest almak), necasetten taharet: Maddî temizlik, setr-i avret: Örtülmesi gereken yerleri örtmek, istikbal-i kible: Kibleye yönelmek, vakit: Namaz vaktinin girmiş olması, niyet: Kılınacak namaza niyet etmek.

²² İftitah tekbiri: Başlama tekbiri, kıyam: Ayakta durmak, kıraat: Ayaktayken Kur'an'dan bir bölüm, bir sûre okumak, rükû: Rükûya varmak/eğilmek, secde: Dizleri, elleri ve alını yere koymak, kâde-yi ahirede teşehhüd miktarı oturmak: Son oturuşta "Ettehiyyatü" yü okuyacak kadar oturmak.

²³ Aslında "Emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker'in anlamı; iyiliği emretmek, kötülükten alıkoymak demektir. Fakat yukarıda kaydedildiği şekilde öğretilirdi.

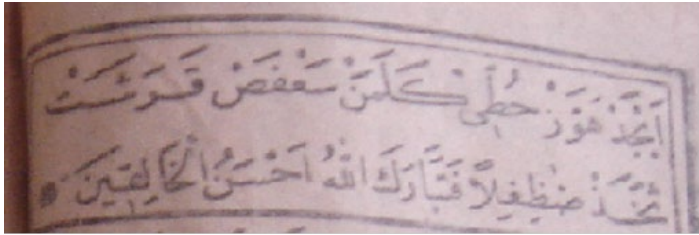

Soru: Edile-yi Şer'iyye²⁴ kaçtır?

Cevap: Edile-yi Şer'iyye dörttür; Kitap, Sünnet, İcmâ-yı ümmet, Kıyas-ı Fukahâ.²⁵

Çocuklar daha sonra köylerdeki ve mahallelerdeki Sıbyan mekteplerinde bu eğitimlerini ikmal ederlerdi. Çocukların mektebe başlaması için “cemiyet” yapılırdı. Mekteplerde Kur'an alfabeti öğretilirdi. Öğrenci “amme”ye²⁶ çıkınca Kur'an'a geçmiş olurdu.²⁷

Kur'an öğretimi için önce harfler ve hareketler analogik bir yöntemle öğretilir bunun için de özel bir metot kullanılırdı. Şöyle ki:

“ا (Elif) merteğe benzer, ب (be) tekneye benzer. ت (te) ona benzer. ث (se) ona benzer. ج (cim) karnı yarık. ح (ha) ona benzer. خ (hı) ona benzer. د (dal) beli bükük. ذ (zal) ona benzer. ر (re) eğri-büğü, ز (ze) ona benzer. س (sin) üç dişli. ش (şın) ona benzer. ص (sad) bağı yassı. ض (dat) ona benzer. ط (tı) tavşan kulaklı. ظ (zı) ona benzer. ع (ayın) ağız açık. غ (ğayın) ona benzer. ف (fe) ferik başlı. ق (kaf) koyun başlı. ك (kef) içi kurtlu. ل (lem) orak gibi. م (mim) çomak gibi. ن (nun) çanak gibi. و (vav) hançer gibi. ه (he) iki gözlü. ه (lam elif) yatmış, bacaklarını çatmış. ی (ye) eğri büğü.

Harfler öğretildikten sonra onları seslendirme işaretleri olan üstün, esre ve ötrenin yani hareketlerin öğretilmesine geçilirdi. Onda da şöyle bir yol takip edilirdi:

“Elif bir üstün ‘e’, elif bir esir ‘i’, elif bir ötür ‘ü’,

elif iki üstün ‘en’ elif iki esir ‘in’, elif iki ötür ‘ün’,

be bir üstün ‘be’, be bir esir ‘bi’, be bir ötür ‘bü’

cim bir üstün ‘ce’, cim bir esir ‘ci’, cim bir ötür ‘cü’...”

bütün harf ve hareketler bu şekilde tekrarlanarak öğretilmiş olurdu.

Sonra harflerin birbirine vurularak (birleştirilerek) okunmalarını sağlamak amacıyla kelime gruplarını okuma çalışmalarına geçilir. Okunan ilk kelime grupları aşağıdaki gibiydi:

Bu kelimeler de harflerdeki tekniğe benzer bir sistemle şu şekilde öğretilirdi:

Elif besin eb, cim dalısın ced: ‘ebced’.

He vavısın hev, vez vesin vez: ‘hevvez’

Hı diyatür hud, diyasa di: ‘huddi’.

Kefsin ke, lemsin le mim, nunusun men: ‘kelemen’.

²⁴ Dinî bilgilerin kaynağı/delilleri.

²⁵ Sahip olduğumuz bütün dinî bilgiler şu dört kaynaktan elde edilir: 1. Kitap: Kur'an-ı Kerim, Sünnet: Hz. Peygamberin uygulamaları, İcmâ-yı ümmet: Kur'an ve Sünnette cevabı olmayan meselelerde İslâm ulemasının o iki kaynağa ters düşmeyecek şekilde meseleye bir çözüm üretmeleri ve bu konuda görüş birliğine varmaları. Kıyas-ı Fukahâ: Yine Kur'an'da ve Sünnette cevabı bulunamayan sorunlara bu iki kaynaktaki benzer meselelere kıyas yapılarak fakihler tarafından çözüm üretilmesidir.

²⁶ Kur'an-ı Kerim'in son cüzü olan 30. Cüzün ilk suresi Nebe' Suresidir. Bu surenin ilk kelimesi “Amme” olduğu için halk arasında bu cüze “Amme cüzü” denir.

²⁷ Aşçı Dede, I, s. 452; Parlak, *Bölükova Köyü Tarihi*, s. 204; Parlak-Çelikkol, 1-12.

Sesin se, sin ayınsın se, fes fesin fes “sa’fes”.

Gafısın ga, resin re, şin teşin şet ‘garaşet’.

Se sin se, hez a zin hez ‘sehez’...

Bu kelime gruplarını başarıyla okuyan öğrenci Sübhaneke, Ettehiyyatü, Salli, Barik, Kunut dualarını, Amentü ve namaz surelerini Arapça olarak okur, bitirir böylece Kur’an’a geçmiş olurdu. Bundan sonra artık Kur’an-ı Kerim’i Fâtiha Sûresi’nden itibaren yüzünden okumaya başladılar.²⁸

Bir öğrencinin Kur’an okumaya başlaması sevinçle karşılanır, büyükler, ona abartılı olmayan bazı hediyeler verirdi. Öğrenci de bu konuda kendisine yardımcı olan hocasına yün çorap, kete-kesme gibi mütevazı hediyeler götürürdü. Bir çocuk Kuran-ı Kerim’i hatmedince yani Fâtiha Sûresinden Nâs Sûresine kadar Kur’an’ın tamamını okuyup bitirince boynuna puşu takılıp ilahi ve tekbirlerle köyde/mahallede dolandırılırdı. Kendi evinin önüne gelince de ailenin büyükleri ona bir koyun ya da keçi hediye ederlerdi. Diğer taraftan içinde havlu, peşkir ya da çorap bulunan bir bohça hazırlanarak hocaya yollanırdı.

Çocuk okutma görevini kimi zaman köyden/mahalleden bilen biri, kimi zaman imam, bazen de bu iş için dışarıdan özel olarak tutulan hocalar yapardı. Hatta muhtemelen verilecek para olmadığı için, çocukları okutması karşılığında getirilen hocaya, emeğinin karşılığı olarak bağ, bahçe, tarla verildiği de olurdu.

Dışarıdan özel olarak getirtilen hocalar için önemli bir örnek Erzincan’ın Çayırılı ilçesine bağlı Bölükova köyünde yaşanmıştır. Köylülerin anlattığına göre köyün eşrafından Molla Ahmet, muhtemelen 1930’larda Trabzon’un Of kazasından Serdaroğulları diye bir hocayı getirerek hem bu köydekilerin hem de civar köylerden gelen talebelerin din eğitimi almalarını sağlamıştır.

“Serdaroğulları” diye isimlendirilen bu hocanın, Müderris Muhammed Bahâüddin Efendi olduğunu ve Tercan civarında -ki o zamanlarda Bölükova ve civarı, Tercan’a bağlıydı- altmış kadar icazetli öğrenci yetiştirdiğini ve Hocanın 1939’da hayatta olduğunu tespit ettik ancak yörenin tarihini araştırırken bilgisine müracaat ettiğimiz canlı kaynaklarımızdan bu konuda daha fazla bilgi alamadık.

“Serdaroğulları” diye bilinen bu hocanın torunu olan Ahmet Hulusi Serdaroğlu, İmam-ı Gazzali’nin *İhyâ-yı Ulûmiddîn* adlı eserini Türkçeye tercüme eden kişidir. Bu konuda Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan *İslam Ansiklopedisi*’nde “Ahmet Hulusi Serdaroğlu” maddesinde şöyle bir malumat yer almaktadır: “Ahmet Hulusi Serdaroğlu, Trabzon Çaykara’nın Kumlu (Mimilos) köyünde doğdu. Kendisi ilimle uğraşan bir aileye mensup olup Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde yetişmiş âlimlerden Muhammed Bahâüddin Efendi’nin torunudur. Muhammed Bahâeddin, 1863 yılında aynı köyde doğdu ve İslâmî ilimleri, müderris olan babası Süleyman Efendi ile Taşkiran (Paçan) köyü müderrislerinden Mehmed Sabri Efendi’den tahsil ettikten sonra İstanbul’a gidip Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî’ye intisap etti. Onun tekkesinde yaklaşık bir buçuk yıl tasavvuf dersleri alıp hilâfet mertebesine ulaşmasının ardından irşad ve tedris faaliyetine başladı. Kendi

²⁸ Parlak, *Bölükova Köyü Tarihi*, s. 202-204.

memleketinden başka **Erzincan-Tercan** ve Rize-Güneyce gibi yerlerde imamlık ve müderrislik yaptı. Yöresinde daha çok “Serdarzâde (Serdaroğlu)” olarak tanınan Muhammed Bahâeddin Efendi 1950 yılında vefat etti ve köyünde defnedildi.”²⁹

Muhammed Bahâeddin Efendi Hocanın diğer torunu da Mehmet Serdaroğlu’dur.³⁰ O da *İhyâ* müterciminin kardeşi olup aynı zamanda 1953-1958 tarihleri arasında Erzincan’da müftülük yapmıştır.

Bulunduğu yerde temel eğitimini alan ve daha ileri düzeyde bir eğitime talip olanlar, ya Serdaroğulları örneğinde olduğu gibi özel olarak tutulan hocalardan ya da civardaki diğer ulemeden eğitim alabilirlerdi. Daha sonra imkânı olanlar başka şehirlere özellikle de İstanbul’a giderlerdi. Bu şekilde İstanbul’a gitme imkânı bulanlar, tahsillerini tamamlamadan memlekete dönmezlerdi. Hatta memlekettekiler, İstanbul’da okuyan çocuklara-gençlere önemli olayları haber vermezlerdi ki eğitimini yarıda bırakıp dönmesin. Nitekim 1724’te Erzincan’da doğmuş olan Mehmed Sadık Erzincanî (ö. 1794) ilk eğitimini babasından ve diğer hocalardan almış bir süre sonra da ilim tahsili için İstanbul’a gitmiştir. Talebeliği boyunca Erzincan’dan gelen mektupları açmamış, biriktirmiş ancak icazetini aldıktan sonra onları açıp okumuştur.³¹

Aynı şekilde temel dinî eğitimini babasından almış olan Şemsettin Uçar, İstanbul’a giderek dönemin meşhur ulemasından yüksek dinî tahsil görmüştür. Hoca özellikle Bacağkesik İsmail Efendi (ö. 1972)’den kıraat-i aşere, Gönenli Mehmed Efendi (ö. 1992) den ise Arapça talim etmiş ve icazet/diploma almıştır.

Eğitim için İstanbul’a gitmiş olan Şemseddin Uçar’ın annesi, bir süre sonra memlekette vefat etmiş fakat kardeşleri, eğitimini tamamlasın diye bu üzücü haberi kendisine iletmemişlerdir. Tahsilini tamamlayan Şemseddin Hoca, daha sonra Erzincan’a dönmüş bu sefer kendisi öğrenci yetiştirmeye başlamıştır Bu iş için de Cami-i Kebir’i seçmiş, günümüzde imam odası olarak kullanılan yerde fahri olarak Kur’an eğitimi vermiştir. Bir süre sonra hocanın şöhreti bütün Erzincan’a yayılmış, çok sayıda talebe, onun rahle-i tedrisinden geçmiştir. Şemseddin hoca 20 m²’lik bu odada gündüzleri kız çocuklarına, gece geç vakitlere kadar da erkek çocuklara ders vermeye devam etmiştir.³²

²⁹ Yusuf Şevki Yavuz, “Serdaroğlu, Ahmet Hulûsi (1911-1999)”, *DİA*, c. XXXVI, s. 553-554.

³⁰ Mehmet Serdaroğlu hoca Mart 2008 itibarıyla hayattaydı ve Ankara’da ikamet etmekteydi. Fakat rahatsızlığından ve kulaklarındaki işitme kaybından dolayı hoca ile yüz yüze görüşme imkânı bulamadık. Ancak hocanın oğlu Kamil Serdaroğlu, babasıyla görüşerek Muhammed Bahâüddin Efendi’nin, Tercan bölgesinde öğrenci yetiştirdiğini teyit etmiştir. Kamil Serdaroğlu’nun eşi ve Gazi Üniversitesi Tıp Fakültesi öğretim üyesi olan Prof. Dr. Ayşe Serdaroğlu ile 2009 yılında bizzat görüşerek bu bilgileri teyit ettik. Parlak, *Bölükova Köyü Tarihi*, 204-205.

³¹ Ali Kemali, *Erzincan*, (2013), s. 303.

³² Dölek, *Şemsettin Uçar*, s. 31-34, 40-67; Erzincan’da din eğitimi konusunda bkz. Mehmet Zeki Göksu-Sümeyye Yamak, “Din Eğitimi Özelinde Erzincan: Dünü Ve Bugünü”, *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu 26-28 Eylül 2019 Bildiriler*, s. 1863-1881.

1.2. Buk'a³³ ve Medrese Eğitimi

İslam tarihinin ilk dönemlerinden beri hatta daha net ifade edilecek olursa M. 622'de gerçekleşen Medine'ye hicretten itibaren mescitler/camiler, ibadetin yanı sıra birer eğitim merkezi olarak hem de yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Bu uygulama, İslâm'ın yayıldığı geniş coğrafyalarda da uzun bir süre devam etmiştir. Sonraki dönemlerde medrese uygulamasına geçilmiştir. Bu arada mektepler de genelde camilerin etrafında eğitim veren yerler olmuştur. Medreseler, XI. yüzyıldan itibaren kurumsal bir şekilde tarih sahnesine çıkmıştır.

Bu bağlamda Erzincan'da XVI. yüzyılda 7 medrese ve 1 buk'anın faaliyet gösterdiği tespit edilmiştir. Bunların hepsi XX. yüzyılın başına kadar varlığını korumuş, bunlara ilave olarak sonraları 7 yeni medrese ve 3 buk'a daha kurulmuştur.³⁴

Osmanlı döneminde Erzincan'daki medreseler:

XVI. Yüzyılda

- Atabek Medresesi, - Dârü'l-ilm Medresesi, - Kadı İftiharüddin Medresesi,
- Taharten Medresesi, - Melik Fahreddin Medresesi, - Abdülkerim Medresesi,
- Ahmediye Medresesi,

XVIII.-XX. yüzyıllarda

- Eyne Bey Medresesi, - Ahmediye Medresesi, - Dârü'l-ilm Medresesi,
- Pervane Bey Medresesi, - İftiharuiddin Medresesi, - Taharten Bey Medrese
- Hacı Mustafa Medresesi,- Ali Reis Medresesi, - Molla Ali Medresesi,
- Hocağazade Medresesi,

Aynı dönemlerde biri Erzincan şehir merkezindeki Eskişehir Mahallesi de diğerleri de Mollaköy ve Pizvan köylerindeki kiliselerin yanında olmak üzere 3 tane de Ermeni mektebi bulunmaktaydı. 1871'de ise Erzincan Sancağında Müslümanların 101, Hıristiyanların ise 16 mektebi vardı.

Bu vesileyle farklı din mensuplarının Erzincan'da birlikte yaşamaları konusuna da kısaca değinmek gerekir. Bilindiği gibi Erzincan'da Müslümanlar ve Ermeniler bir arada yaşamaktaydı. Fakat yerleşim, karma değil, etnik ve dinî farklılığa göre biçimlenmişti. Yani aynı isimdeki mahalle, mekânsal açıdan bir bütünlük içinde olsa da aynı mahallenin farklı bölgelerinde farklı etnik yapılar vardı. Bu yüzden bazen iki farklı mahalle de yaşıyorlarmış gibi algılanırdı.

XVII. yüzyılın ortalarına doğru Erzincan'da 11 mahalle vardı, bunların 8'inde Müslümanlar, 3'ünde gayr-i Müslimler yaşamaktaydı. XVI. XVII yüzyıl boyunca farklı din mensuplarının ayrı mahallelerde oturma geleneği, XIX. yüzyılda kısmen bozulmuş, Müslim ve gayr-i Müslimler 3 mahallede birlikte yaşamaya başlamışlardı.³⁵

³³ İslâm dünyasında türbe, zâviye ve özellikle eğitim yeri için kullanılan bir terimdir. Geniş bilgi için bkz: Mehmet İpşirli, "Buk'a", *DİA*, VI, s. 386-387.

³⁴ Gül-Başbüyük, *Erzincan Kazası*, s. 117-8. Medreselerin ve buk'aların adları, vakıfları ve varidâtı hakkında bkz. Gül-Başbüyük, *Erzincan Kazası*, s. 118-120, Şahin, *Erzincan Tarihi*, III, s. 43-45.

³⁵ Gül-Başbüyük, *Erzincan Kazası*, s. 79-82, 117-119.

Erzincan'da yaşayan gayr-i Müslimler, cemaatlerinin çeşitli ihtiyaçlarını temin etmek için devletin resmî makamlarına müracaat ettikleri gibi 1850'lerde müşahede edildiği üzere zaman zaman da Müslümanların ileri gelenlerini de ziyaret ederlerdi. Mesela Hıristiyanlar, bahsi geçen tarihlerde Erzincan'ın manevî mimarlarından olan Fehmi Efendi'yi ziyaret ederler, Fehmi Efendi de diğer misafirlerine yaptığı gibi bunlara da hürmet gösterip, ikramda bulunurdu.

Şehirde zaman zaman Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında bazı anlaşmazlıklar da yaşanır fakat bu tür olaylar, şehrin ileri gelenlerinin araya girmesiyle halledilirdi. Nitekim iki kesim arasında 1868 yılında problem çıkmış, hatta birbirlerine ciddi manada zarar verme ihtimali söz konusu olmuştu. Bunun üzerine Hacı Sıddık Efendi Hoca, Müslüman ahaliyi Cami-i Kebir'de toplayarak onlara vaaz u nasihat edip ortalığı sakinleştirmeye çalışmıştır.³⁶

Bu, ara bilgiden sonra eğitim meselesine Evliya Çelebi'nin verdiği malumatla devam edebiliriz. Onun verdiği bilgiye göre 1640'larda Erzincan'da kırk sekiz yerde ebced /elifba sıparası³⁷ okutulduğunu ancak şehirde o tarihlerde hafızların kıraat ettikleri dershanelerin ve hadis okutulan mekteplerin olmadığını aktarmaktadır. Buna rağmen o, Erzincan'ın bilginlerinin, salihlerinin ve talebelerinin çok olduğunu belirtmekte, her camide ve her mescitte ücretsiz olarak ders verenlerin olduğunu kaydetmektedir.³⁸ 1850'lerde de Erzincan'da Cami-i Kebir civarında medreseler vardı. Buralarda ders okutulduğu gibi yoldan gelen yolcular da konaklardı.³⁹ 1931 yılında Erzincan'da ve merkez köylerde otuz bir resmî mektep mevcuttu.

Bazı dönemlerde Ramazan aylarında Cami-i Kebir'de ikinci namazından sonra tefsir okunurdu. Bu esnada şöyle bir yol takip edilirdi: Önce Fatıha okunur, sonra takrime başlanırdı. Tefsir dersi bittikten sonra da aşır okunur, ardından cemaat dağılırdı. Mesela bir dönem (Nisan 1857) Mustafa Fehmi Efendi, Cami-i Kebir'de ikinci namazlarından sonra Ta-ha suresinin tefsirini takrir etmiştir. Şehirde ilme önem verilir, ulemaya saygı duyulurdu. Ulemaya ve talebeye zekât dağıtılması bu anlamda dikkat çekmektedir.⁴⁰

Halk arasında da *Mızraklı İlmihâl*, *Karadavud*, *Enîsü'l-Âbidîn*, *Ahmediye (Sîret)*,⁴¹ ve *Muhammediye*, *Battalgazi*, *Necâtü'l-Mü'minin*, *Enîsü'l-Âbidîn* adlı kitaplar okunurdu.⁴² Aşçı

³⁶ Aşçı Dede, I, 391, 513.

³⁷ Bu makaleyi hazırlarken görüşlerine başvurduğumuz yaşayan kaynaklarımız, alfabenin öğretilmesi hakkında bilgi verirken "ebced sıparası" ifadesini kullandılar. Biz de bu kelimenin kayıtlara geçmesini sağlamak için olduğu gibi aldık. "sıpara" kelimesi bazı sözlüklerde "Elifba, cüz, risale, Kur'an'ın cüz'lerinden her biri ya da Kuran'dan bölünmüş surelerin yazılı olduğu küçük cüzler." olarak tanımlanmaktadır. Bkz. <https://sozce.com/nedir/280573-sipara> 09.03.2020

³⁸ Evliya Çelebi, I, 1239, Çerçi, 79.

³⁹ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları Çokyönlü Bir Sufinin Gözüyle Son Dönem Osmanlı Hayatı*, I-IV, Haz. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi, İstanbul: Kitabevi Yay, 2006, I, 340, 497.

⁴⁰ Aşçı Dede, I, s. 361-362; III, s. 1380, 1419; Ali Kemali, *Erzincan*, s. 451-452.

⁴¹ Bu kitabın tahkikli şerhi yapılmış ve yayınlanmıştır. Ahmed, *Manzûm Sîret-i Nebî (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin)*, Haz. Turgut Karabey, Bülent Şığva, Ankara: Akçağ Yay. 2016.

⁴² Parlak-Çelikkol, 1-12.

Dede'nin⁴³ ifadesiyle “Erzincan’da bütün evlerde Yazıcıoğlu’nun *Muhammediye* adlı kitabı kıraat olunurdu. *Muhammediye*, güzel sesli naathan tarafından makamla ve etkileyici bir tarzda okunurdu.⁴⁴ Bunun yanında başta mübarek geceler olmak üzere evlerde ve çeşitli mekânlarda *Mevlid*, *Mirâciyye*, *Delâil-i Şerîf* ve *Mesnevî-i Şerîf* gibi dinî-tasavvufî metinlerin okunduğu da bilinmektedir.⁴⁵ Köylerde ise evlerde değil de genellikle köy odalarında / konaklarda yukarıda zikredilen kitaplar özellikle kış gecelerinde okunurdu.

Kız ve erkek çocuklar, dinî temel bilgileri ailelerinden alabiliyorlardı. Ama kadınlarda okur-yazar olanlar parmakla gösterilecek kadar azdı. Aslında kadınlar arasında yazmayı bilenler çok azdı fakat okumayı bilenler daha çoktu. Okumaya devam etme imkânı bulan kızlar, belli bir yaşa kadar erkek çocuklarla bir arada okurlar sonra sadece kadın hocalardan ders alırlardı. İnanç ve amelî ilgili din dersleri kızlara ve kadınlara da öğretilmesine rağmen onlar medrese/okul eğitiminden mahrum kalırlardı. Bilhassa Cumhuriyetin ilk dönemlerinde köylerde kız çocuklarının okula gönderilmesinde ciddi bir direniş sergilenmiştir. Bunda da Latin alfabesine duyulan soğukluk, kız-erkek bir arada yapılan karma eğitime olan tepki önemli rol oynamıştır. Bu direniş zamanla ortadan kalkmıştır.

Erzincan halkının dinî ve sosyal hayatında en etkili unsurlardan biri de tasavvuf hareketleridir. Özellikle Mevlevî, Halvetî, Nakşî kısmen de Kalenderî, Haydarî, Kadirî ve Alevî ocakları gibi tarik mensupları, şehirdeki dinî geleneklerin şekillenmesinde rol oynamıştır.⁴⁶ Tarikatlar, tasavvuf eğitimini bir şeyhin yönetiminde tekke ve zaviyelerde vermekteydiler.

1.3. Tekkeler-Zaviyeler

İslamlaştırma faaliyetlerinde önemli bir müessese olan tekke ve zaviyeler, Anadolu Türk şehirlerinin kuruluş ve gelişmesinde halkın dinî inançlarının temsilcisi olan dervişlerin mesken olarak kullandıkları yerlerdir. Mahiyet itibariyle zaviye; şehir, kasaba, köy ve yollar üzerinde kurulmuş olan tarikatlara mensup şeyh ve dervişlerin yaşadığı, gelip geçen yolcuların misafir edildiği mekânlardır. Tarihi gelişimi içinde ribat, hankâh, buk’a, savma, düveyre, medrese, imâret, dergâh, tekke, tekye, Mevlevîhane ve Kalenderhane gibi terimler bir takım nüanslarla zaviye özellikleri gösterirler.

Osmanlı, bölgeyi hâkimiyet altına aldıktan sonra Erzincan kazasını ve çevresindeki ıssız ve harap toprakları şenlendirmek için birtakım konargöçer unsurları bazı boy ve oymakları bölgeye yerleştirmiş, yine aynı amaçla zaviye şeyhlerinden de istifade etmiştir. Osmanlı'nın ilk dönemlerinden beri askerî istilalar ve sürgünler sebebiyle Anadolu'ya gelerek etrafa

⁴³ Türkiye’de Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi tarafından neşredilen ama Doç. Dr. Halil Baltacı ve Nihat Azamat’ın dışında nerdeyse kimsenin hakkında ilmî araştırma yapmadığı Aşçı İbrâhim Dede Mecmuası üzerinde Almanya’da Marie Luise Bremer tarafından Die Memoiren des türkischen Derwischs Aşçı Dede İbrâhim adıyla bir doktora çalışması yapılmıştır (Bonn Philosophisches Fakultät, 1959). Nihat Azamat, “Aşçı İbrâhim Dede Mecmuası”, *DİA*, III, 546-547.

⁴⁴ Aşçı Dede, I, 353, III, 1475, 1477.

⁴⁵ Halil Baltacı, “Aşçı İbrâhim Dede Hatıratı Çerçevesinde XIX. Yüzyıl Erzincan’ında Dinî ve Tasavvufî Hayat”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015, sayı: 1, s. 47-64.

⁴⁶ Ali Kemali, *Erzincan*, s. 356; Birol, 1266-1303.

dağılan çeşitli tarikatlara mensup dervişler/zaviye şeyhleri, ıssız ve boş yerlerin imar ve iskânında önemli rol oynamışlardır. Bunlar önce yerleştikleri bölgelerde faaliyetlerini yürütecekleri birer zaviye açıyorlardı. Sonra bu zaviyelerin etraflarında zamanla köyler oluşuyordu. Böylece zaviyeler, köylerin birer kültür ve tarikat merkezi hâline geliyordu.

Erzincan'da gaza ve cihat amacıyla kurulan ve devletin kontrolünde bölgenin Türkleşmesini, İslamlaşmasını sağlayarak şenlenmesine katkıda bulunan zaviyeler şu şekilde tespit edilmiştir:

- **XVI. XVII. Yüzyıl Zaviyeleri:** Mevlevihane Zaviyesi, Haydarhane Zaviyesi, Taharten (Mutahharten) Bey Zaviyesi, Kalenderhane Zaviyesi, Pir Ömer Zaviyesi, Uğurlu Mehmed Bey Zaviyesi, Üryan Şeyh Zaviyesi, Veled Bey Zaviyesi, Ahi Ayna Bey Hankâhı⁴⁷, Hoca Ağa Hankâhı, Tur Ali Baba Zaviyesi, Aceşir Gazi Zaviyesi, İslam Şeyh Zaviyesi, Kara Abdal Zaviyesi, Abdülkadir Geylanî Tarikatı, Halvetiye Tarikatı, Şeyh İsak Zaviyesi, Bektaşî Tekkesi, İsmail Canbaba Dergâhı, Kara Murat Zaviyesi, Ağça Şeyh Zaviyesi, Ahmed Beki Zaviyesi.

- **XVIII-XX. Yüzyıllar arasında tespit edilen zaviyeler:** Şeyh Mahmud Zaviyesi, İslam Şeyh Zaviyesi, Kalenderhane Zaviyesi, Şeyh Mustafa Fehmi Efendi Dergâhı, Halil İbrahim Sükûtî Baba Dergâhı, Şeyh Çelebi Mahallesi Mevlevihanesi, Pir Ömer Dede Zaviyesi, İsmail Canbaba Dergâhı, Melik Salih Mevlevihanesi, Şeyh Ali Baba Zaviyesi, Gazi Seyyid Aceşir Zaviyesi, Bozlak Zaviyesi, Şeyh Çelebi Mahallesi Zaviyesi, Eyne Bey Zaviyesi, Şeyh Şerafeddin Zaviyesi, Haydarhane Zaviyesi, Tur Ali Baba/Tur Baba Zaviyesi, Şeyh Hasan Zaviyesi, Şeyh İsak Zaviyesi, Şeyh Hayyat Vehbi Dergâhı, Çoban İlyas Zaviyesi, Kuşçuk Veli Zaviyesi, Kadirî Dergâhı, Kara Abdal Zaviyesi.

Erzincan ve civarında yeni kurulan bu zaviyelerin özellikle terkedilmiş ve virane yerlerin yeniden iskânı, taşrada emniyeti sağlama, konaklama vazifesi görme gibi görevlerinin yanı sıra bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşmasında da büyük rol oynadığı bilinmektedir.

Osmanlı Devleti'nin bölgeye hâkim olduğu ilk dönemlerde birçok yerleşim yeri boş, virane ve harap hâldeydi. Bunun en önemli sebebi, Osmanlı hâkimiyeti öncesinde bölgede Akkoyunlu beyleri arasındaki mücadele ve buna bağlı olarak yaşanan göçlerdir. Buna rağmen Erzincan yöresindeki ilk dönem zaviyelerinin bir kısmının tıpkı Bayburt, Kelkit, Şarki Karahisar ve Şiran'daki gibi Akkoyunlu bakiyesi oldukları da göz ardı edilmemelidir.

Bu zaviye, hankâh ve dergâhların çeşitli sebeplerle yaşanan göçlerde de önemli rol üstlendiğini düşünüyoruz. Nitekim Kırım Savaşı sonrası Rusların işgal etmeye başladığı Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına kitleler hâlinde göçler başladı. Trabzon ve Erzurum istikametinden Orta ve Batı Anadolu'ya iskân edilmeleri planlanan bölgelere gönderilecek muhacirler, Erzincan'dan geçmek zorundaydı. Bundan dolayı şehir, muhacirler için bir dinlenme ve geçiş yeri olmuştur. Ayrıca 1860'lı yıllardan 1909'a kadar yani Kırım ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşlarından sonra bölgeye gelen muhacirlerin bir kısmı da Erzincan merkez, Tercan, Refahiye, Kuruçay ve Kemah kazalarına iskân edilmişti. Bu muhacirlerin

⁴⁷ Erzincan'da âhîler için bkz: Kemal Taşçı, "Erzincan'da Eretnâlı Hâkimiyeti", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, I, (Erzincan, 28 Eylül - 1 Ekim 2016), Erzincan Üniversitesi Yay., Erzincan 2016, s. 395-400.

bazıları kazalara yerleştirilirken bazıları için de yeni köyler kurulmuştur. Bu dönemde Erzincan, muhacirlerin yerleştirildikleri yerlerden biri olmakla birlikte aynı zamanda batıya özellikle de Sivas'a iskânına karar verilen muhacirlerin geçici barınma yeri olması açısından da önemli bir merkezdi. Gelen muhacirlere Erzincan'ın yardımsever halkı, büyük miktarlarda maddî yardım yapmaktaydı. Böylece bu mazlum insanlara kucak açılmış, günün şartlarına göre olabilecek en iyi şekilde misafir edilmiş ve hayatlarını idame ettirebilecekleri imkânlar kendilerine sağlanmıştı. Şiddetli Rus baskısından kaçan muhacirlere karşı Erzincan halkının göstermiş olduğu bu fedakâr tavır ve yaptıkları yardımın, başka şehirlere de emsal olması için *Takvim-i Vekayî*'nin bir nüshasında ilan edilmesi, ferman buyurulmuştur.

Anadolu'ya geldiğinde Bahaeddin Veled'e ve Mevlana'ya kucak açan, onlara hürmet edip şehirde kalmalarını sağlayan Erzincan, bulunduğu stratejik konum dolayısıyla tarih boyunca savaşların ve çeşitli mücadelelerin merkezinde yer almış, zaman zaman ciddi sorunlar yaşamışsa da insanlığın, hoşgörünün ve birlikte yaşamanın en güzel örneğini sergilemiş, muhtaç, yetim ve kimsesizlere kapısını her daim açmış merhametli bir şehirdir.⁴⁸

Zaviyeler, dergâhlar bir taraftan yerleşik halka, talim, terbiye, tasavvufî eğitim verirken bir taraftan da göç ya da başka sebeplerle şehre sonradan gelerek geçici ya da kalıcı bir şekilde iskân edilenlere de işe-ibate imkânı sağlayıp aynı zamanda onların talim terbiyesinde ve eğitimlerinde de önemli görevler icra etmiş olmaları da ihtimal dışı görülmemelidir.

Erzincan'da 1865'te Terzi Baba türbesi yakınlarında inşa edilen Halidî dergâhında da bir oda fakir-fukaraya tahsis edilmişti. Bu dergâhla ilgili olarak Aşçı Dede, ayrıntılı bilgi vermektedir: "Dergâhın altı cami idi. Cami bitişiğinde fakirlere tahsis edilen odanın dışında 4 oda daha vardı bunlar da dervişlere ayrılmıştı. Her birinin tek penceresi vardı. Odaların tamamı hasır-kilim gibi sergilerle döşendi. Pencerelemler camları 14 Temmuz 1867'de Mevlid Kandili kutlamalarından sonra takıldı, diğer eksiklikler de o zamana tamamlandı. Dergâh için Erzincanlılar çok sayıda şamdan, balmumu, kilim seccade vs. vakfettiler."⁴⁹

1.4. Tasavvuf ve Tasavvufî Eğitim

Erzincan halkı dindar ve takva sahibi olarak nitelendirilmiş,⁵⁰ tasavvufî hareketler şehirde derin izler bırakmıştır. Malazgirt Savaşı'nın ardından Türklerin Anadolu'yu yurt edinmesiyle birlikte Erzincan'da kurulan siyasi hâkimiyetin sağladığı imkânlarla çoğunlukla Horasan üzerinden gelen göçmenler bu konuda şehirde bir yoğunluk yaşanmasına sebep olmuştur.⁵¹

Bunun en meşhur örneği de Mevlana Celâleddin-i Rûmî'nin babası Bahaeddin Veled (ö. 1231)'dir. O, doğduğu Belh'ten ayrılıp Nişabur, Bağdat, Kûfe üzerinden Mekke'ye gitmiş, Hac ibadetini yaptıktan sonra Şam-Halep yoluyla Malatya'ya oradan da Erzincan'a gelmiştir. O sıralarda Erzincan hükümdarı Fahreddin Behram-Şah ve hanımı İsmetî Hatun'un ısrarlarıyla şehirde bir süre kalmaya razı olmuştur. Ama kendisi için bir medrese yapılmasını şart

⁴⁸ Sayılır, s. 121-128; Gül-Başbüyük, *Erzincan Kazası*, s. 120-125.

⁴⁹ Aşçı Dede, I, s. 489-496; Baltacı, "Aşçı İbrahim Dede Hatıratı", s. 47-64.

⁵⁰ Ali Kemali, *Erzincan*, s. 350, 507.

⁵¹ Şahin, *Erzincan Tarihi*, III, s. 379.

koşmuştur. Bunun üzerine Erzincan Akşehir’de Bahaeddin Veled için bir medrese inşa edilmiştir.⁵² Bu vesileyle onun şehirde yaklaşık bir yıl kaldığı, ders verdiği ve sonra da Konya’ya gittiği bilinmektedir.

Şehirdeki Mevlevîlerin bir kısmı bizzat Mevlana zamanında yaşamış ve onunla temas hâlinde olmuşlardır. Erzincan’ın Mevlevî tarikatıyla olan doğrudan temaslarından başka bizzat Mevlana soyundan olan kimselerin burada ikamet ettikleri de bilinmektedir. Bu yüzden Anadolu’da Konya dışında kurulmuş olan dört-beş Mevlevî tekkesinden biri de Erzincan’dadır. Burada ilk Mevlevî tekkesini kuran Hüsameddin, Mevlana’nın oğlu Sultan Veled’in halifesidir.

Şehirde Hüsâmeddin Hüseyin el-Mevlevî, Celâleddin Muhammed-i Münecim, Satı Bey oğlu Müstencid, Mevlânâ İzzeddîn-i Erzincânî, Halîlullah ve İsâ çelebiler gibi önemli Mevlevî şahsiyetleri de yetişmişti. Bunlar Erzincan’a birtakım mimari eserler de kazandırmışlardır. Mevlevî Tekkesi, Halîlullah Camii ve Halîlullah Çeşmesi bunlar arasında sayılabilir. Ali-Cerrah Türbesi ve Atabek Medresesi Erzincan’da, Mevlevî eserler arasında sayılmaktadır. Ayrıca şehirde ahî zâviyeleri de bulunuyordu.

Erzincan’da değişik dönemlerde Abdalan ve Baba zümrelerinin yanı sıra Halvetîlik, Kadirîlik, Nakşîlik, Mevlevîlik ve ahîlik gibi çok sayıda tarikat, sûfî hareket ve oluşumlar etkin rol oynamıştır. XVI.-XVII. yüzyıllarda sayıları 24 olan bu kurumların, XVIII. ve XX. yüzyıllarda 27’ye yükseldiği tespit edilmiştir.

XIII. ve XV. yüzyıllarda Erzincan’da en yoğun faaliyette olan tarikat Mevlevîlikti. Bir kolu XX. yüzyıl başlarına kadar şehirde aktif olan Mevlevîliğin bu tarihten sonra hiçbir faaliyeti olmamıştır. Bilinen Erzincanlı son Mevlevî postnişini Kemahlı İbrahim Hakkı Efendidir (ö. 1924).

Şeyh Cüneyd’in Halvetiye ve Kalenderiye’nin usullerini kaynaştırarak kurduğu Safeviyye veya Erdebiliye tarikatının faaliyetlerini Erzincan’da devam ettiren son şeyh, XV. yüzyıl mutasavvıflarından Abdurrahman Erzincanî’dir.⁵³ Bu tarikatın ve müridlerinin Erzincan’daki faaliyetleri ve ilim meclisleri hakkında Şeyh Safi ile ilgili bilgi veren kaynaklarda malumat bulunmaktadır.⁵⁴

XV. yüzyılda merkezi Erzincan olan Halvetiliğin şeyhi Pir Muhammed Bahaeddin de Erzincanlıydı. Fakat şeyhin halifeleri, başka şehirlere olduğu için sonraları bu tarikatın faaliyetleri diğer kentlere kaymış, Erzincan’daki varlığı zayıflamış ve giderek yok olmuştur.⁵⁵

⁵² Yusuf Babür, *Kemahlı İbrahim Hakkı Efendi Divan-ı Miftahu’l-Maarif fi Na’ti’l-Maârif*, Erzurum 2019, s. 29-30.

⁵³ Miroğlu, “Erzincan”, s. 318-321; Tahir Erdoğan Şahin, *Erzincan Üzerine Makaleler IV*, Erzincan 2020, 100-102, 108-110; Şahin, *Erzincan*, III, s. 379-380, 390-391; Gül-Başbüyük, *Erzincan Kazası*, s. 121-122; Babür, s. 29-30.

⁵⁴ Bkz. Şeyh Safiyeddin Erdebilî, *Makâlât Şeyh Safi Buyruğu*, Haz. Sönmez Kutlu-Nizamettin Parlak, İstanbul 2008, s. 24.

⁵⁵ Şahin, *Erzincan*, III, s. 395. Pir Muhammed Erzincânî hakkında bkz: Halil Baltacı, “Halvetiyye’nin Anadolu’daki Neşvünemâsına bir Menba: Pir Muhammed Erzincânî ve Makâmâtü’l-Ârifin Adlı Eserinde Seyr ü Sülûk”, *Dil-i Halvet Dergisi*, yıl 5, sy. 15, Aralık 2017, s. 19-23.

İslam dünyasının büyük mutasavvıfı olup “Gavs-ı Azam” diye anılan Abdülkadir Geylanî tarafından kurulan Kadirî tarikatının da Erzincan’da güçlü bir şubesinin bulunduğu bilinmektedir. XVII. yüzyılda Erzincan’da önemli bir tekkesi bulunan Kadirîliğin şehirdeki faaliyetlerinin XX. yüzyıl başlarına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Kentte Nakşîlik yayılınca pek çok Kadirî bu tarikata geçmiştir. Erzincan’daki son Kadirî şeyhi, Saffet Efendidir (ö. 1960).

Nakşîliğin Erzincan’a Halidîlik koluyla girdiği bilinmektedir. Nitekim tarikatın kurucusu Mevlana Halid, daha hayattayken Halidîliğin yayılması için halifelerini çeşitli ülkelere göndermiştir. Doğu Anadolu’ya gönderilen Abdullah Mekkî, Erzincan’a uğramış, burada ona ilk intisap eden kişi, “Terzi Baba” adıyla bilinen Muhammed Vehbî (ö. 1848) olmuştur. Aşçı Dede’nin verdiği bilgiye göre 1850’li yıllarda Erzincan cümleten Halidî tarikatına mensup olup üç-dört yerde hatm-i hâcegan kıraat edilmiş. Mustafa Fehmi Efendi her Cuma ve Pazartesi hatm-i hâcegan kıraat ettirmiş.⁵⁶

Öte yandan Kalenderîler ve Haydarîler de şehirde yan yana faaliyet yürütmüşlerdir. Nitekim XV. ve XVI. yüzyıllara ait tahrir defterlerinde Erzincan ve kazalarında bu iki tarikata ait zaviyelerin bulunduğu tespit edilmiş ve bunlar XVIII. ve XIX. yüzyıla kadar faaliyetlerine devam etmişlerdir.⁵⁷

Erzincan’da kurulan medrese ve dergâhlarda bir taraftan tasavvuf eğitimi verilirken diğer taraftan da müdavimlerine bir takım ilimler de okutulmuş. Mesela Erzincan’da 1865’te inşa edilmiş olan dergâhta aşçı dedelik yapmış olan Aşçı İbrahim, resmi görevi olan rûznameçlikle⁵⁸ beraber dergâhın mutfağında da sorumluymuş. Aşçı Dede aynı zamanda sarf, nahiv gibi çeşitli ilim dallarında eğitim aldığını ve Arap gramerine dair olan bu ilimlerdeki kurallarla ilgili tablolar ve haritalar (bir tür kavram haritaları) geliştirdiğini kaydetmiştir.⁵⁹

Dergâhta aynı zamanda düzenli olarak çeşitli dersler verilir, kitaplar okunur, takrir edilmiş. Bu kitapların, derslerin bazılarını şöyle sıralamak mümkündür:

- Celâl Dersi⁶⁰: Ulema billah (Fehmi Efendi), müridlerinin talebi üzerine dergâhın camiinde ikinci namazlarından sonra Celal okutmaya karar vermiş. Celâl, burada verilen eğitimde okunan son ders olup ondan sonra dersten izin/icazet alınmış. Şeyh, bu dersi anlatırken müritleri de notlar tutarmış.

- Erzincan’daki dergâhta okutulan derslerden biri de tefsirdi.

- Yazıcıoğlu Mehmed, *Muhammediye*. Erzincan’da evlerde, köy odalarında okunması bir gelenek olmuş bulunan bu kitap Fehmi Efendi tarafından dergâhta da okutulmuş. Bir

⁵⁶ Aşçı Dede, I, s. 334-336; Şahin, *Erzincan*, III, s. 395-398.

⁵⁷ Şahin, *Erzincan*, III, s. 379-380; Gül-Başbüyük, *Erzincan Kazası*, s. 121-122.

⁵⁸ Ruznâme, günlük gelir-giderlerin, harcamaların ya da olayların kaydına ait defterleri tutan memurlar için kullanılan bir tabirdir. Bu defterlere “ruznâme” denildiği için onları tutanlara da “ruznameci”, daha sonra da “ruznameçi” denilmiştir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Deyimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul: MEB Yayınları, 1993, c. III, s. 62.

⁵⁹ Aşçı Dede; I, 501.

⁶⁰ Eş’arî kelâmcılarından Adudüddin el-İcî’nin (ö. 756/1355) akaide dair risâlesi. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Akâ’idü’l-Aşudiyye”, *DİA*, c. II, 216.

bölümü Hz. Peygamber hakkında olup mevlid tarzında yazılmış olan bu kitap, güzel sesli kişiler tarafından makamla okunmuş. Erzincan'daki dergâhta da bu kitabı genelde sesi güzel olan Erzurumlu İbrahim Efendi okurmuş. Program yaklaşık bir-iki saat sürmesine rağmen herkes can kulağıyla dinlermiş.

- Mevlana'nın *Mesnevi-i Şerîfi*, genelde Cuma günleri sabah vakitlerinde okunurmuş.
- Erzincan'daki dergâh'ta okunan kitaplardan biri de *Delâîli-i Şerîfti*. Bu kitap genelde evrâd-ı Kebîr'den sonra okunurmuş.⁶¹

1.5. Erzincan'ın Manevî Mimarları

Malazgirt Zaferi'nden yaklaşık yüz yıl sonra Erzincan'daki beyliğin başına geçmiş olan Fahreddin Behram-Şâh'ın (ö. 1225) adaletli, ahlaklı aydın gönüllü bir idareci olup velilere inandığı, onlara önem verdiği rivayet edilir. İsmeti Hatun adındaki hanımı da iffet ve vakarda Hz. Peygamber'in eşleri Hatice'ye ve Ayşe'ye benzetilirdi. Rivayete göre hem hükümdar hem de hanımı Erzincan'da kalmaya ikna ettikleri Bahaeddin Veled'in müritleri olmuşlardır. Dolayısıyla Erzincan'ın ilk Mevlevîler Behram-Şâh ve eşi İsmeti Hatun'dur diyebiliriz.

Bunların dışında Erzincan'daki önemli Mevlevîlerin isimlerini şöylece sıralamak mümkündür: Hüsameddin el-Erzincanî el-Mevlevî, Celaleddin Muhammed-i Münecim ve Satı Beyoğlu Müstencid, Mevlana İzzedin-i Erzincanî, Tabip Alaeddin-i Erzincanî, Ahi Nizameddin, Halilullah ve İsa Çelebiler, Çelebi Abdüllatif, Kemahlı İbrahim Hakkı Efendi (1859-1924).⁶²

Nakşî-Halidî şeyhi Terzi Baba (Muhammed Vehbi el-Hayyât 1789?-1848) ve onun halifelerinden Leblebici Baba (Süleyman Efendi ö. 1877⁶³), Şeyh Mustafa Fehmi Efendi (ö. 1880), Hacı Feyzullah Efendi, Abdussamed Efendi, Hacı Hâfız Efendi (Mehmed Rüşdü ö. 1867/8), Müezzîn Tüfekçi Salih (Salih Baba ö. 1876⁶⁴), Bayburtlu İrşâdî Baba (ö. 1877), Muhammed Şakir Kemahî (ö. 1894), Muhammed Abdülbakî (ö. 1895), Piri Sami (ö. 1912), Hocazade Ahmed Hilmi (ö. 1916), Muhammed Beşir Efendi (ö. 1932), Hahlı Abdurrahman Efendi (ö. 1955) Şeyh Ahmed Fevzi Efendi (Baysoy), Musa Baştürk/Dede Paşa (ö. 1973), Ahmed Şerif/Sofu Baba (ö. 1983), Pişkidağlı Abdurrahman Efendi (ö. 1993), Abdurrahman Reyhan (ö. 1998), Erzincan'ın manevî hayatını şekillendiren isimler olarak zikredilmelidir.⁶⁵

Ali Kemali, Erzincan'ın meşhurları başlığı altında, içlerinde Terzi Baba'nın da yer aldığı Abdurrahman el-Erzincanî, Hacı Fevzi Efendi, Hacı Fehmi Efendi, "Ki"li/Kiyli Hoca (Hacı Hafız Mehmet Efendi, ö. 1893), Leblebici Baba, Mehmed Sadık Erzincanî, Pir Mehmed

⁶¹ Aşçı Dede, I, 353, 371, 501; Mustafa İsmet Uzun, "Muhammediyye", *DİA*, XXX, 586-587; Aşçı Dede, I, 346-353.

⁶² Şahin, *Makaleler*, IV, s. 100-108. 33-41. Erzincan Mevlevihanesinin son postnişini Kemahlı İbrahim Hakkı Efendi'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz: Babür, s. 33-39.

⁶³ Leblebici Baba hakkında bkz. Halil Baltacı, "Erzincan'da Ârif-i Ümmî İki Şâir: Leblebici ve Tüfekçizâde Sâlih Baba Şiirlerinde Tasavvufî Düşünce", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, Türkiye, Erzincan, 28 Eylül-1 Ekim 2016, s. 867-877.

⁶⁴ Tüfekçi Salih Baba hakkında bkz. Baltacı, "Erzincan'da Ârif-i Ümmî İki Şâir", s. 867-877.

⁶⁵ İbrahim Hakkı Kemahî Hacı Feyzullah Efendi'den onun oğlu Musa Zühdî'den ve Mustafa Fehmi Efendi'den ders almıştır. Babür, s. 33.

Erzincanî, Sadık Mehmed Erzincanî, Şerifüddin Mehmed Erzincanî, Celaleddin Abdurrahman Erzincanî, Kıvamüddin Kasımî Erzincanî gibi maneviyat dünyasının isimleri hakkında kısa bilgiler vermiştir.⁶⁶

Bunların dışında belli başlı şu isimleri de zikretmek gerekir: Hıdır Abdal Sultan (ö. 1261), Pir Ahmed Erzincanî (ö. 1465), Abdullah el-Mekkî el-Erzincanî (ö.?), Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî müntesiplerinden Fevzi Efendi (ö. 1924), Çermeli Hoca (ö. 1937), Son dönemlerde de Şemseddin Uçar Hoca (ö. 2007) ve Ali Küçük (d. 1935) şehirde ilmî faaliyetler yürütmüşlerdir.⁶⁷

Kentin manevî hayatının şekillenmesinde ve insanların nefsî cihadlarında onlara yol göstererek büyük rol oynayan bu insanlar, gerektiğinde bizzat cepheye giderek cihadda da bulunmuşlardır. Bunun en somut örneklerinden biri yukarıda zikredilen şahıslardan olan Kemahlı İbrahim Hakkı'dır. Osmanlı I. Dünya Savaşı'na girip de padişah, halife sıfatıyla cihat ilan edince o da maiyetindeki gönüllü Mevlevilerle savaşa iştirak etmiş, Malatya, Antep ve Halep üzerinden Şam'a ulaşarak Mısır Cephesine katılmıştır.

Aynı şekilde Terzi Baba'nın halifelerinden Şeyh Mustafa Fehmi Efendi de 1853-1856 senelerinde vuku bulan Kırım Harbine katılmış, talebelerinden ve sevenlerinden oluşan 70-80 kişilik bir birlik oluşturarak 93 Harbine iştirak etmiş, cephede büyük kahramanlıklar göstermiştir.⁶⁸

2. KANDİL GECELERİ

Osmanlı döneminde camilerde mevlid okunmazdı. Mevlid-Musiki, tekkede icra edilirdi. Kandil gecelerinde helva kavrulur, komşulara gönderilir, şerbet dağıtıldı. Özellikle tel helvası yapılıp sinilerde ikram edilmesi Erzincan'da cârî olan adetlerdendi. Nitekim 1858 yılının mevlid kandili kutlamaları sırasında akşam yemeğinden sonra otuz sini tel helvası çekilip davetlilere ikram edilmiştir. Aynı zamanda kış gecelerinde helva eşliğinde güzel muhabbetler edilmiş.

Kandil gecelerinde sakal-ı şerif ziyaretleri de itina ile yapılırdı. Nitekim Erzincan'da bazı camilerde sakal-ı şerif bulunuyordu. Şehrin güneyinde ahşap bir minaresi bulunan ve ahşaptan yapılmış olan camiye de Cami-i Kebir denirdi. Bu sakal-ı şerifler, Kadir geceleri ve arife günleri salavatlar eşliğinde özenle açılır, ziyaretten sonra itina ile çıkınlara sarılarak kaldırılırdı. Bu esnada Kaside-i Bürde'den⁶⁹ Arapça ve Türkçe bazı bölümler okunurdu. Özellikle Hafız Abdülkadir Aksular (ö. 1985) Hoca'nın törenler esnasında bu kasideyi hem de çok iyi okuduğu anlatılmaktadır. Onun ardından da hocanın talebesi olup aynı camide görev yapmış olan Rahmi Tanoğlu Hoca (ö. 2021), sakal-ı şerif ziyaretleri sırasında kasideden bazı beyitler okumaya devam etmiştir.⁷⁰

⁶⁶ Ali Kemali, *Erzincan*, s. 289-312

⁶⁷ Halil İbrahim Özdemir, "Erzincanlı Devlet Adamları, Âlimler, Edebiyatçılar, Âşıklar" *Erzincan 2019*, Erzincan 2019, s. 487; Şahin, *Erzincan Tarihi*, III, s. 213, 222.

⁶⁸ Babür, s. 37; Özdemir, *Erzincan 2019*, s. 494; Birol, s. 1266-1303.

⁶⁹ Kâ'b b. Züheyr'in (ö. 24/645?) Hz. Peygamber'e sunduğu ünlü kasidesi. Bkz. Kenan Demirayak, "Kasidetü'l-Bürde", *DİA*, c. XXIV, s. 566-568.

⁷⁰ Aşçı Dede, I, 392-3, 435; Baltacı, 47-64; Parlak-Çelikkol, 1-12.

2.1. Mevlid Kandili

XIX. yüzyıl ortalarında Erzincan'da kandil geceleri genelde dergâhta kutlanırdı. Ancak bu kutlamalar ciddi hazırlıklar yapılmasını gerektirdi. Bunun için de işleri iyi organize edecek birine ihtiyaç duyulurdu. Aşçı Dede 14 Temmuz 1867 (12 Rebiülevvel 1284)'de Erzincan'da dergâhta kutlanan ve organizasyonunu kendisinin yaptığı böyle bir Mevlid-i Nebi ya da diğer bir deyişle leyle-i vilâdet-i Nebî kandilini detaylı bir şekilde şöyle anlatır;

“ Odama çekilip kalemi kâğıdı aldım, bu tören için gerekli olan sofrta takımı, şerbet takımı ve ne lazımsa hepsinin listesini yaptım. Askerî ve mülkî memurlara müracaat ederek ihtiyaç duyulan malzemenin tamamını bir günde temin ettim. Dergâh'ın altındaki Cami-i Şerif'e ve oraya bitişik olan diğer odalara hasırlar, kilim seccadeler serildi. Sonra da işlere yardım etmeleri için eli ayağı düzgün (becerikli) yirmi kişi topladım sonra da bunların her birini, asla diğerinin işine karışmamak üzere bir göreve tayin ettim. Ardından da bunları bir-iki gün eğittim. Öyle bir hâl oldu ki bir işaretle sofralar, kurulup şerbetler içilir oldu ama hiçbir kargaşa ya da aksaklık yaşanmadı.

Mutfak işine gelince yine onlar da deftere yazılmış, lazım olan bütün malzeme satın alınarak ambara konulmuştu. Her sofrta için birer kuzu düşünölmüş ve onlar da önceden getirilmişti. Kısacası tuzuna biberine varıncaya kadar her şey tedarik edilmişti. Cami hazırlanmış, sakal-ı şerif muhafaza edildiği yerden indirilerek sehpa üzerinde mihraba konulmuştu. Ayrıca hava karardığında yakılacak olan kandiller ve mumlar da hazır edilmişti.

Rebiülevvel ayının on birinci günü yani kandilden bir gün önce Erzincan kışlarında askerî hizmetlerle görevli olan askerlerin dışında bütün mülkî ve askerî memur ve Müslüman halk davet edildi. Gündüzün ve gecenin davetlileri ayrı ayrıydı. Gece programına askerî ve mülkî memurlar çağrıldı. Gündüz ise ulema, hulefâ, şehrin ileri gelenleri, ağalar ve beyler davet edildi. Bunlar da iki gruba ayrıldı, bir kısmı saat 2'de bir kısmı da saat 4'te geldiler.

Ulema billah (Mustafa Fehmi Efendi) davetlileri divanhanede karşıladı. Alt katta ve kapı önünde ayrıca gelenleri karşılamak için bekleyen görevliler vardı. Bunlar davetlileri karşılayıp merdiven başına kadar getirerek orada Aşçı Dede'ye teslim ediyorlardı. Aşçı Dede merdiven başından onları alıp divanhanede Fehmi Efendi'nin yanına götürüyordu. Böylece dergâhın “tabaka-yı ulyâ” denilen üst katı tamamen doldu. Davetliler yerlerine oturunca Fehmi Efendi bütün sofraları dolaşarak herkesin ayrı ayrı hâlini-hatırını sordu.

Kalabalığa rağmen içeride çıt çıkmıyor, sadece hizmet edenlerin ayaklarının altındaki tahtaların gıcırtiları duyuluyordu. Hatta alt kattakiler bu tahta seslerinden dolayı üst katta Mevlevîlerin sema ettikleri zehabına kapıldılar. Nihayet kahveler içildi, yemek vakti geldi. Aşçı Dede divanhaneye çıkıp hizmet edenlere bir işaret verdi, o anda üç odaya birer, divanhaneye de iki sofrta, çok hızlı bir şekilde kuruldu. Bu sırada sucular çiftler çiftler sofrta başlarında leğen ve ibrikçiler de aynı şekilde hazır bir vaziyette bekliyorlardı. Kahveci ise güğümde kahvesini pişirmiş, fincanları da adeta birer yıldız gibi tepsiye dizmişti.

Yemekten sonra herkes yerine oturdu, kahveler içildi. İkinci grup davetliler gelmeden önce ilk gelen misafirler camiye indiler. Bu sırada yeni gelenler içeri alınarak aynı minval üzere yemek yiyip kahve içtiler. Sonra mevlid okundu ve şerbetler içildi. Namaz vakti gelince ezan okundu, cemaatle namaz kılındı ve lihye-i saadet (sakal-ı şerif) açılarak ziyaret edildi.”

İkinci vakti olduğunda Telgraf Müdürü Şevket Bey, müezzin olarak ezan okudu. Namaz kılındıktan sonra Hazret-i Gavs (Mustafa Fehmi Efendi), Abdüssamed Efendi, Leblebici Baba, Hacı Abdülbaki Baba ve diğer halifeler dergâhın ikinci kapısının önünde sandalyelere oturup dergâhın meydanını temaşa ettiler. Bu sırada da akşam gelecek olan misafirlere serinlik sağlamak amacıyla meydan sulandı. Tam o esnada gökyüzünde aniden beliren bulutlardan bardaktan boşanırcasına yağmur yağdı.

(Gece) saat 11 olduğunda davetliler gelmeye başladı. Aşçı Dede ile Telgraf Müdürü Şevket Bey gelenleri, ellerinde birer buhurdanlık ile karşılayıp onlara Fehmi Efendi'nin yanına kadar eşlik ettiler. Bu arada caminin içi yanan kandil ve şamdanlarla oldukça aydınlanmış vaziyetteydi.

Bu kandilin gündüzünde ve gecesinde kurulan sofraya sayısı kırkı geçmiş, dergâhın bahçesinde çok sayıda fakir fukara da yemek yemişti. Cemiyetten (kutlamalardan) kalan yemekler, kandilden sonraki üç-dört gün boyunca dergâhtaki dervişler tarafından yenilerek ancak bitirilebildi.

Yatsı olunca dergâhta Telgraf Müdür Şevket Bey öyle bir ezan okudu ki neredeyse ağlamayan kalmadı. Namazdan sonra Mevlid okundu, aralarda salavatlar getirildi. Ardından şerbetler içildi. Sonra da dergâhta sabaha kadar hatm-i hâcegân okundu. Daha sonra Derviş İsmail Efendi na'tlar terennüm etti.⁷¹

Nakşibendiyye'nin zikir usullerinden birisi olan ve özellikle Hâlidîyye'nin büyük önem verdiği hatm-i hâcegân kıraatine devam etmek, müritlerin manevî gelişimini sağlaması yanında belâ ve musibetlere karşı ayrıca bir kalkan görevi yerine getirdiği için önemsenirdi. Erzincan'da genellikle toplu okunduğu anlaşılan hatm-i hâcegân, özellikle Pazartesi ve Cuma geceleri icra edilirdi.⁷²

1867'deki bu kandil gecesinde yaşananlar, Erzincan'da adeta dillere destan oldu. Aşçı İbrahim'nin bu geceyi çok başarılı bir şekilde organize etmesinden dolayı kendisine "Aşçı Dedelik"⁷³ unvanı verildi.⁷⁴

Bu mevlid kandilinde ziyarete açılan lihye-i saadet (sakal-ı şerif), Aşçı Dede'nin kaydettiğine göre muhtemelen ilk defa Mustafa Fehmi Efendi tarafından 1876 yılının Mayıs ayında İstanbul'dan Erzincan'a getirilmiştir. Bu sakal-ı Şerif için Cami-i Şerif'in ortasında, tavanda ufak kubbe gibi etrafı camlı bir yer yapıлып demirden bir sanduka içine konularak, hususî bir şekilde imal edilen uzun bir merdiven ile kubbedeki özel yerine yerleştirildi. İndirilmek istendiğinde bu merdiven kullanılarak indirilirdi. Sakal-ı Şerif'i indirecek kişi (ilk zamanlar bu görevi Aşçı Dede ifa ediyordu) iki anahtarla demir sandığı açar içindeki çekmeceyi başının üstünde aşağıya indirir, mihrabdaki yerine yerleştirirdi. Ziyaret tamamlandıktan sonra da tekrar yerine tevdi ederdi. Eskiden, biri Aşağı Büyük Cami'de diğeri

⁷¹ Aşçı Dede, I, 487-495.

⁷² Halil Baltacı-Ömer Aslan, "Erzincan'da Nakşî-Hâlidî Gelenek", *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2017, c. I, S. 2, s. 80-95.

⁷³ Aşçı Dedelik unvanı, Mevlevîlik tarikatına has unvanlardan birisidir. Bkz. Baltacı, "Aşçı İbrahim Dede Hatıratı", s. 47-64.

⁷⁴ Aşçı Dede, I, 493.

de Cami-i Kebir’de olmak üzere Erzincan’da sadece iki yerde sakal-ı şerif vardı. Günümüzde ise bu sakal-ı şerifler biri yine Cami-i Kebir’de diğeri de Ulu Cami de olmak üzere muhafaza edilmekte ve kandillerde ziyarete açılmaktadır.

Bundan önceki tarihlerde de Erzincan’da Mevlid Kandilinde bazı kutlamalar yapılmıştı. Mesela kışa denk gelen 12 Rebiyülevvel 1275’te (20 Ekim 1858) Mevlid-i Nebî münasebetiyle Terzibaba için Mevlid okutulmuştu. Bu sırada caminin her tarafı tıpkı Cami-i Kebir gibi kandillerle süslenmiş, insanlar çağrılmış, selamıkta mevlid okutulmuş, halka yemek verilmişti. Akşam yemeğinden sonra şehirde âdet olduğu üzere otuz adet sini tel helvası yapıp gelenlere ikram edilmişti. Fakat yukarıda tafsilatlı olarak anlatılan bir mevlid kandili Erzincan’da ilk defa 18 Temmuz 1867 kutlanmıştır.⁷⁵

2.2. Miraç Gecesi

Bilindiği gibi Osmanlı zamanında Miraç Gecelerinde, İstanbul’da mevlid okunur gibi miraciye kıraat edilirdi. Muhtemelen diğer illerde olduğu gibi Erzincan’da da böyle bir uygulama yoktu. Ancak 1860’larda Erzincan’da ilk defa Miraç Gecesi’nde miraciye okunmuştur. Bu uygulamayı yapan Aşçı Dede, konuyu ayrıntılı bir şekilde şöyle anlatmaktadır: “O mübarek senede fakir (bendeniz) miraciye kıraatini icra ettim. Bir gece öncesinden çokça süt tedarik ettim. O gece ne kadar askerî-mülkî memur varsa hepsini davet ettim. Ancak yemek âdeti olmadığından insanlar, yemeklerini yedikten sonra, yatsıdan önce dergâha geldi. Gündüz pek çok insan oruç tutmuştu. Akşam Cami-i şerif, kandil ve şamdanlarla süslenerek hepsi yakıldı, sakal-ı şerif özel mekânından indirilerek mihraptaki sehpaşının üzerine konuldu. Caminin kapısı örtülüp içerisi, kapının iki tarafında bulunan asma fenerler aydınlatıldı. Caminin önündeki meydana hasırlar serilip birkaç yere sofra kuruldu ve ezanın okunması beklendi, oruç olanlar iftarlarını açtı.”

“Yemekten sonra davet edilen, edilmeyen herkes geldi. Yatsı ezanını yine Telgraf Müdürü Şevket Bey okudu. Cami o kadar insanı almadığından, meydana hasırlar serildi ve namaz kılındıktan sonra miraciye kıraat olundu. Miraç’ta Peygamberimize süt arz edildiği için burada da önceden hazırlık yapmış olan hizmetçiler, sekiz-on tepsile getirdikleri sütü halka sundular. Tepsilerde kupalar içinde şekerle karıştırılmış halis süt vardı. Tepsiler bu şekilde dolup boşalarak ikram sürdürüldü. Odamda sütle dolu “Erzincan işi” büyük hamam kazanları hazır hâldeydi. Bu kadar insana süt yetiştirmek oldukça müşkül olmasına rağmen önümde önlük, elimde kepçe hizmete devam ettim. Süt, manevi atmosferden dolayı öyle bir bereketlendi ki Erzincan ovasını dolduracak kadar insan gelse onlara da yetecek bir hâl aldı.”

Bu tür cemiyetlerde ve mübarek gecelerde yukarıdaki hizmetleri yapan aşçının görevlerinden biri de yeme içme sırasında gülbang çekmektir. Mesela süt veya şerbet ikramı yapıldıktan sonra etrafına hizmete memur olan dervişler toplanıp aşçı dede olan kişi şöyle gülbang çeker : “Vakt-i şerifler hayrola, hayırlar fethola, şerler defola, Cenâb-ı Hak ism-i zâtının nuruyla kulûblarımızı münevver eyleye, erenlerin hân-ı nimeti müzdâd, sâhibü’l-hayrâtın ruh-ı revânı şâd u handân ola. Dem-i Hz. Pîr Mehmed Vehbî Hayyât hû diyelim hû.”

⁷⁵ Aşçı Dede, I, 392-3, 491; Parlak-Çelikkol, 1-12.

Bunun üzerine orada bulunan dervişler yüksek sesle ve uzatarak “hû” çekerler. İşte buna gülbang denir. Fakir (bendeniz) bu minval üzere mübarek gecelerde akşam ezanından sonra Ulemâ billah efendimizin (Mustafa Fehmi Efendi) huzurlarına gidip bütün dervişlerle beraber divanhaneye çıkıp büyük bir halka oluşturup bu gülbangi çekerdik. Aynı uygulama bayramlarda da yapılırdı.

Mevleviyye tarikatında bu gülbang, her yemekten sonra ve her akşam dergâhın kandilleri yandığında çekilirdi. Fakat fakir (bendeniz, Erzincan’da) bunu sadece mübarek gecelerde ve bayramlarda icra ederdim. Gülbangla birlikte miraciye tamamlandı sonra sakal-ı şerif ziyarete açıldı. Açılışı bizzat Ulemâ billah (Mustafa Fehmi Efendi) yapardı. Bu sırada etrafında beşi bir yerde yanan çifte şamdanlar vardı.”

Günümüzde ise kandiller elan olduğu gibi kutlanır. Yani kandilden önceki gün isteyenler gündüz oruç tutar, yatsıdan önce genelde camilere gidilir, okunan mevlid dinlenir, yatsı namazından sonra evlerde Kur’an okunur, evrâd ü ezkâr, çekilir, kaza namazları kılınır, çeşitli iletişim araçlarıyla kandil kutlama mesajları gönderilir. Diğer kandillerde de bu minval üzere uygulamalar yapılır, bazı kandil gecelerinde de tespih namazları kılınır.

2.3. Berât Gecesi

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Miraç’ta olduğu gibi bu gece de insanlar bu sefer bir davet olmaksızın dergâha toplanırlardı. Sadece sakal-ı şerif ziyaret edilir, ardından biri mihraba geçerek imam olur ve büyük bir cemaat hâlinde iki rekât tespih namazı kılınır, “Sübhanellâh” tespihleri sesli olarak birlikte okunurdu. Erzincan’da 1876 yılının Berât kandili bu şekilde kutlanmıştır. ⁷⁶ Kandillerden bahsettiğimiz bu bölümde birkaç cümleyle Erzincan’da Muharrem ayının yerine de temas etmek gerekir.

2.4. Muharrem Ayı

Ali Kemali’nin 1930’ların Erzincan’ıyla ilgili naklettiği malumata göre Muharrem ayı girmeden kısa önce şehirde herkesi bir telaş kaplardı. Çünkü kiralanmış olan dükkânların mukavelelerinin Muharrem ayı girmeden evvel yenilenmesi gerekirdi. Ya da içinde bulunulan işyeri boşaltılacaksa Muharrem’den önce başka bir dükkân kiralamak gerekirdi.

Yazar, Muharrem aylarında şehirdeki bu işlerin kesin bir şekilde uygulanmaya devam ettiğini özellikle vurgulamakta ve devamında da halkın bu konuya hassasiyet gösterdiğinden bahsetmektedir. Fakat hazine ya da özel idareye ait akarın mukaveleleri malî takvim başlangıcı olan Haziran ayında yapılır ya da yenilenirdi.

Mübarek ay ve günlere verilen önemin bir yansıması olarak o gün ve gecelerde doğan çocuklara doğdukları günün adı ya da onunla bağlantılı isimler verilirdi. Bu bağlamda şehirde bir zamanlar “Bayram”, “Berat”, “Cuma”, “Hacı”, “Kadir”, “Kurban”, “Miraç”, “Muharrem”, “Ramazan”, “Recep”, “Regaip”, “Şaban”, gibi ay-gün-gece adları çocuklara isim olarak verilirdi.⁷⁷

⁷⁶ Aşçı Dede, I, 498-500.

⁷⁷ Ali Kemali, *Erzincan*, s. 321; Akpınar, s. 162.

3. CAMİLER-MESCİTLER

Camiler İslam dünyasının genelinde olduğu gibi Erzincan'da da ahalinin ibadet ve eğitimi bir arada sürdürdükleri mekânlardır. Temel fonksiyonları, toplumun dinî kültürel ve sosyal alandaki birtakım ihtiyaçlarını karşılamak olan camiler diğer dinî kurumlar gibi birer vakıf müessesesi olup gerek halk gerekse devlet için çeşitli etkinliklerin yapıldığı mekânlar olmuştur. Camilerin ihtiyaçları için vakıflar tahsis edilmiş, vakf edenin isteği doğrultusunda görevliler ve yapılacak faaliyetler hususunda şartlar konulmuştur. Mütevelli tarafından idare edilen vakıf kaynakları, iltizama verilmek sureti ile veya doğrudan icarı alınarak işletilmekteydi. Vakfın gelirleri, öncelikle camilerin tamir ve bakımlarına sarf edilmekte, kalan miktar vakf edenin koyduğu şartlara göre görevliler arasında paylaştırılmaktaydı.

Erzincan'da çok sayıda cami ve mescidin genellikle kendi adlarına kurulmuş vakıflar vasıtasıyla hizmet verdikleri bilinmektedir. Ancak bunlar birer külliye den ziyade ibadet için yapılan, çoğunlukla müstakil bir binadan oluşmaktaydı. Vakfiye şartlarına göre camilerde cüzhanların belli vakitlerde Kur'an okumaları sabah namazında Yasin, öğleden sonra Tebareke, ikinci vakti Amme cüzü okunması vakfedenler tarafından şart koşulmuştu. Erzincan'da cami, mescit gibi dinî müesseselerde ki görevliler (imam, müezzin, hatip, vaiz vb.) Müslümanların ibadetlerini yerine getirmelerine yardımcı oldukları gibi itikadî ve amelî konularda da halkın en büyük yardımcılarıydılar. İbadet yerlerindeki bazı çalışanlar ise (mumdar, bevvab, ferraş vb.) temizlik, aydınlatma gibi ihtiyaçların karşılanmasında yani bir başka tabirle bu ibadet yerlerini, ibadete hazır tutmakla görevli idiler. Bu gruba giren görevlilerin Müslüman olma şartı yoktu.

1530'da Erzincan'da Gürkbarak, Lala, Gendümeçiyan adlarında 3 mescide rastlanır. Aynı yıl Erzincan'daki Camilerin adları ise şöyledir:

- Gülabi Bey (Cami-i Kebir),
- Halilullah Çelebi,
- Hacı Veli,
- Hacı Mustafa Camileri.

1642'deki camiler:

- Gülabi Bey (Cami-i Kebir),
- Halilullah Çelebi,
- Kal'a (Zindan),
- Meydan,
- Ömer Efendi Camileri.

1530'dan 1642'ye kadar geçen sürede yaklaşık bir asır boyunca Erzincan'daki cami sayısında önemli bir değişiklik olmamıştır. Bu dönemde sadece bir cami inşa edilmiş, 1530'dan 1642 ye Halilullah ve Gülabi Bey (Cami-i Kebir) camileri intikal etmiştir. 1530'daki Hacı Mustafa ve Hacı Veli Camilerine 1642 de rastlanmamaktadır. Ancak 1530 da olmayan Ömer Efendi, Meydan ve Kal'a camileri, 1642 yılı kayıtlarında yer almaktadır.

Matrakçı Nasuh'un (ö. 1564) Erzincan minyatüründe, kale içinde biri diğerlerinden biraz büyük olmak üzere üç tane cami yer almaktadır. Matrakçı'nın ölümünden yaklaşık yetmiş beş yıl (1640) sonra Erzincan'a gelmiş olan Evliya Çelebî de şehrin tamamında yedisi cami olmak üzere yetmişten fazla mescidin olduğundan bahsetmektedir.⁷⁸ Ancak XIX. yüzyıl ortalarında şehir merkezinde bir tane büyük cami bulunmaktadır. Bu da muhtemelen Kanuni Sultan Süleyman devrinde onun emriyle inşa edilmiş olan camidir.⁷⁹ 1690-1730 tarihleri arasında Erzincan'da 22 cami ve 35 mescit bulunduğu bilinmektedir.⁸⁰ Anadolu Ordu-yı Hümâyun ruznamçeciliğine atanan İbrahim Halil (Aşçı Dede) 1856 yılında Erzincan'a gelmiş, burada kaldığı sürece hatıratını kaleme almış ve Erzincan'la ilgili kıymetli bilgiler vermiştir. Müellifin ifade ettiğine göre o yıllarda Erzincan'da çok sayıda küçük mescit bulunmaktadır. Bunlardan biri, diğerlerine göre biraz daha büyük olduğu için ona Cami-i Kebir denilmiştir.

1690-1730 yılları arasında Erzincan'da bulunan Camiler:

-Gülabi Bey	- Halilullah	-Mustafa Çavuş
- Kurşunlu,	- Seyyid İsmail Efendi,	- Hacıvad Camii,
- Kürd Hacı,	- Mu'di,	-Erzincan Kalesi,
- Şehr-i İslamiye,	- Hacı Ahmed,	- Zindan,
- Hızır Ahmed,	- Hacı Murad,	- Abdülkerim,
- Abdi Efendi	- Abdullah Efendi,	-Hüseyin Çelebi,
- Ömer Efendi Camii	- Hacı Veli,	-Kadızzade Camii,
- Meydan Camileri.		

1690-1730 yılları arasında Erzincan'da camilerde olduğu gibi mescit sayısında da büyük bir artış olmuştur. 1642'de 16 olan mescit sayısı, bu dönemde 31'e yükselmiştir.

⁷⁸ Matrakçı Nasuh, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*, Haz. Hüseyin Gazi Yurdaydın, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014; Çerççi, 25, 77.

⁷⁹ Ali Kemali, *Erzincan*, s. 349. Malum olduğu üzere Kanuni Sultan Süleyman 1534 ve 1540'taki İran seferlerine giderken Erzincan'da konaklamış, şehrin sorunlarıyla ilgilenmiş ve şehrin imarını emretmiştir.

⁸⁰ Bu cami ve mescitlerin adları için bkz. Süleyman Lokmacı, "Osmanlı Dönemi Vakıfları", ed. Hüsrev Akın, *Erzincan* 2019, s. 163-173.

1690-1730 yılları arasında Erzincan'daki mescitler:

- Hisar İçi,	- Halil Efendi,	- Taşçı,
- Emir Ali,	- Çeribaşı,	- Me'zune Hatun,
- Uma Mahallesi,	- İvaz Beg,	- Mevlidhan,
- Gendümeceyan,	- Aceb Şir,	- Himmet Ağa,
- Evram,	- Arslan Beg,	- Ali Ağa,
- Mustafa Çavuş,	- Tahir, Ali,	- İbrahim Ağa,
- Hacı Mustafa,	- Hisar,	- Reis Ali,
- Dişçi Ali,	- Molla Güzel,	- Cemaleddin,
- Gevher Hatun,	- Hacı Mesih,	- Hacı Ahmed,
- Ali Beşe,	- Defterdar Ahmed,	- Hüseyin Efendi,
- Seyyid Ali		

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda şehirdeki cami sayısının arttığı dikkati çekmektedir. Bu dönemde cami sayısının artmasına etki eden faktörler; nüfus artışı, yeni mahallelerin oluşması ve mevcut mahallelerde yeni iskân alanlarının açılmasıdır. 1783-1945 yılları arasında Erzincan'da 43 Cami bulunmaktadır.

Bunlar:

Hacı Ömer Efendi (Dört yolağzı Camii),	Hacı Eyüp,	Huri Hatun,
Mehmet Ağa,	Mehmet Alemdar,	Gülabibey (Cami-i Kebir)
Halilullah Camii /Halilullah Çelebi,	Hacı Ahmed,	Küçük Minareli,
Mürüvvet Hatun,	Hacıoğlu,	Akkoyunlu,
Ata Bey,	Ömer Bey,	Müftü İsmail Efendi,
Hacı Hüseyin,	Şeyh Merami,	Taşdibi,
Hacı Abbas,	Murat Bey,	Hacı Mustafa,
Kırtıloğlu,	Ebubekir Ağa,	Tabanlıoğlu,
Molla Mustafa,	Molla Güzel,	Nurettin Ali,
Tahta Minare,	Abdullah,	Hasan Beşe,
Hacı Mahmut ve Hüseyin,	Kelhacı Mehmet,	Nurettin Ali,

Tahta Minare,	Abdullah,	Hasan Beşe,
Kiremitçi Mustafa Ağa,	Orta Cami,	Hascı,
İbrahim Ağa,	Vaiz Osman Efendi,	Kadızade,
Hüseyin Ağa,	Çavuşzade Hasan,	Hoca Veli,
Cemalettin Çelebi,	İzzet Paşa,	Abdülcelil Ali Bey

(Bölükbaşıoğlu Ali Bey).

Camilerin çok büyük kısmı, onları inşa ettirenlerin adlarını almıştır. Bazen de yanlarında bulunan zaviye, tekke ve dergâhlar da camilere ismini vermiştir. XV. XVII, XVIII. yüzyıllarda kurulan birçok caminin, tarihî süreçte varlığını koruduğu görülür. Şehirde ismine ilk defa rastlanan yeni camiler de bulunmaktadır. Cami ve külliye vakıflarının⁸¹ birkaçı hariç abidevî yapılar olmaktan ziyade mütevazı binalar hâlindeydi. Özellikle de ilerleyen dönemde mescit vakıflarının, bir minber eklenmek suretiyle cami vakıflarına dönüştüğü görülmektedir. Osmanlı döneminde Erzincan'da cami sayısında dönemsel farklılıklar olup bunlar, şehrin mekânsal değişiminin de bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir.⁸²

1850'lerin Erzincan'ında yani 1939 depreminden önce şehrin bulunduğu eski yerleşim yerinde çok sayıda cami vardı. Bunların büyük olanına, "Cami-i Kebir" denilirdi. Cuma günleri bütün Erzincan halkı ve memurlar namaz kılmak için buraya gelirlerdi. Cuma namazı kılınmadan önce müezzinler, müezzin mahfilinde Kur'an okurlardı.

Anadolu'nun genelinde olduğu gibi Erzincan'da da dergâhlarla birlikte cami de inşa edilirdi. Şehirde 1865'te Halidî dergâhıyla birlikte cami inşaatına da başlanmıştır. Aşçı Dede, "Cami-i Şerif" olarak nitelediği bu yapı hakkında diğer kaynaklarda rastlanmayan bazı ayrıntılar vermektedir. Şöyle ki: "25 Haziran 1865'te besmele-i şerif ile kerpiçler dökülüp dergâh-ı şerifin inşasına başlandı. Aynı anda caminin inşaatı da başlamış, beş ay sonra 21 Kasım 1865'te bahçe duvarlarıyla beraber tamamlanmış, sadece içinin ince işleri kalmıştı. İnşaat bir süre böyle beklemişti." Sonra bu dergâh için Fehmi Efendi, sakal-ı şerif getirmiş, ardından inşaat tamamlanarak Hz. Peygamber (a.s.)'in doğum yıldönümü olan 14 Temmuz 1867 (12 Rebiülevvel 1284)'de açılışı yapılmıştır.

Mescitlere gelince bunlar camilerden daha küçük olup mahalle aralarında, hanlarda, çarşı ve küçük ticarî mekânların içlerinde bulunurlardı. Buralar günlük ibadetlerin yanı sıra bazı tarikatların belirli gün ve saatlerde bir araya gelip ibadet ettikleri yerlerdi. Mescitlerin inşaatında çoğu zaman yığma taş, ahşap ve bazen de kerpiç gibi basit malzemeler kullanılmış ve bu yüzden de zamanla birçoğu yıkılmıştır. Buldukları mahallenin, çarşının, hanın ya da kuran kişilerin isimlerini alan mescitlerin ihtiyaçları, vakıflar aracılığıyla karşılanmıştır.

Zamanla ekonomik sebepler ve yaşanan savaşlardan dolayı imkânlar kısıtlı hâle geldiğinden vakıflar küçülmüş, parçalı aile vakıflarına dönüşmüş bu yüzden mescitler, parasal

⁸¹ Gülabibey ile Halilullah Camileri ve bunların vakıfları hakkında bkz. İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara 1990, s. 149-150; Şahin, *Erzincan Tarihi*, III, s. 42.

⁸² Gül-Başbüyük, *Erzincan Kazası*, s. 108-112.

olarak yeterince desteklenememiştir. Bu dönemde merkezden alınan onayla buralara minber konularak camiye dönüştürülmüştür. Bu yüzden mescit sayılarında ciddi azalmalar olmuştur. Nitekim XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın başlarında Erzincan'da sadece 8 mescit tespit edilebilmiştir: Bunlar da Çeribaşı, Mazlum Hüseyin, Hacı İlyas, Hacı Veli, Molla Ahmet, Himmetoğlu, Beyzade ve Hamza Baba mescitleridir.

Cami listeleri için müracaat ettiğimiz *Erzincan Kazası* başlıklı çalışmada XIX. yüzyıla gelindiğinde önceden mevcut olan mescitlerin büyük bir kısmının adlarına rastlanmadığı kaydedilerek bunun sebebi ile ilgili şöyle bir tahminde bulunulmuştur: “Bu durum, muhtemelen bazı mescitlerin camiye dönüştürülmüş olmasıyla alakalıdır.”⁸³

Ancak biz camiye dönüştürülen mescitlerin adlarının değiştirilmesi gerekmediğini düşünüyoruz. Bu yüzden de mescit sayılarının azalmasını camiye dönüştürülmelerine bağlamamak gerekir. Bu konuda daha belirgin başka bir sebep olmalıdır, o da deprem meselesidir. Zira yukarıda belirtilen dönemde Erzincan'da 1784, 1787 ve 1888 yıllarında üç büyük deprem yaşanmıştır.⁸⁴ Sonraki dönem kayıtlarında adına rastlanmayan mescitlerin bir kısmı hatta belki de çoğu bu depremlerde yıkılmış olmalıdır. Çünkü zaten bu tür yapılar dayanıklı malzemeden yapılmamaktaydı üstelik de çok sağlam bir şekilde inşa edilmemekteydi.

1930'a gelindiğinde Erzincan'da Ulu Cami, Halilullah Camii, Cemaleddin Çelebi Camii ve Hacı İzzet Paşa Camii'nin ayakta ve aktif olduğunu görmekteyiz.

Camilerde görev yapan imamların resmi bir maaşı yoktu. Özellikle köylerde halk tarafından ücreti genelde buğday olarak belirlenen imamlar görev yapardı. Ayrıca camiye ait vakıf arazisi varsa imamlar o araziye ekip biçerek geçimini sağlardı. Dolayısıyla onlar memur statüsünde değillerdi. Ancak 1960'tan sonra imamlara devlet tarafından kadro verilmeye başlandı.

Cumhuriyetten önce Cuma günleri Erzincan'da halk ve memurlar Cuma namazını kılmak için Cami-i Kebir'e giderlerdi. Cemaat gelmeden önce müezzin mahfilinde müezzinler Kur'an okumaya başlardı. Cuma geceleri, mescitlerde cüz dağıtılıp hatimler okunurdu.⁸⁵

Ezan konusunda da ayrı bir hassasiyet vardı ve bu, çeşitli şekillerde tezahür ederdi. Mesela Erzincan'ın manevî mimarlarından Terzi Baba, ezan okunmaya başladığında bütün işlerini bırakır, hiçbir şeyle uğraşmaz, ezanı dinlerdi.⁸⁶ Bu durum halk arasında “Ezan okunurken iş yapılmaz”⁸⁷ ifadesi ile makes bulmuş, kalıcılık kazanmıştır.

İstiklâl marşında da vurgulandığı gibi “dinin temeli” olarak nitelendirilen ezanlara, Anadolu'da ve Erzincan'da ayrı bir hassasiyet gösterilmektedir. Bu konuda yaşanan bir takım

⁸³ Aşçı Dede, I, s. 342, 479-496; Gül-Başbüyük, *Erzincan Kazası*, s. 113-114. Yukarıdaki listelerde yer alan mescitlerden olan ve alıntı yaptığımız kaynakta Gürbarak diye kaydedilmiş olan mescidin adı, Şahin, *Erzincan Tarihi*, III, s. 42'de Gür-Barak olarak yazılmıştır. Gerek Gür-Barak gerekse Ermeni asıllı bir Müslüman tarafından yapıldığı tahmin edilen Gendümeceyan mescitleri ve bunların vakıfları hakkında bkz: Şahin, *Erzincan Tarihi*, III, s. 42.

⁸⁴ <https://depem.afad.gov.tr/tarihseldepremler> 09.05.2021.

⁸⁵ Aşçı Dede, I, 336, 370; Ali Kemali, *Erzincan*, s. 350; Parlak-Çelikkol, 1-12.

⁸⁶ M. Hidayet Pasin- Ş. Vedat Çelik, *Erzincan, Tarihi-Coğrafyası- Folklorü*, yy, Kardeş Matb, 1962, s. 81.

⁸⁷ Erdal Akpınar vd. *Erzincan Üzümlü*, yy, ty. s. 199.

olumsuzluklarla ilgili farkındalık oluşturmak özellikle de günümüz gençliğinin meseleye dikkatini çekmek için bu hususu birkaç cümle ile açıklamakta fayda vardır. Erzincan halkının ezan okunurken her hangi bir işle uğraşılmasını hoş karşılamamaları ve bunu bir özdeyişle formüle etmeleri, Terzibaba'nın ezan okunmaya başladığında bütün işini gücünü bırakıp can kulağıyla onu dinlemeleri, tam bir peygamber davranışdır. Malum olduğu üzere ilk ezan, namaz vaktinin geldiğini hatırlatmak amacıyla M. 622 yılında yani Hz. Peygamber'in hicretinden sonra Medine'de okunmaya başlamıştır. Namazı "gözünün nuru, dinin direği" olarak niteleyen Peygamberimiz, gün içinde icra ettiği devlet işlerini ya da kişisel faaliyetlerini namaz vakitlerine göre düzenler, ezan yaklaştığında güzel bir abdest alır, sonra da heyecanla namaz vaktinin gelmesini yani ezanın okunmasını beklerdi. Ezan okunurken müezzine eşlik eder, onun bazı cümlelerini aynen tekrarlar, bazı cümlelerini de farklı cümle kalıplarıyla pekiştirerek içselleştirirdi. Hâl böyle olunca ezanın hemen akabinde namaza kalkar, Allah'a yönelir, Erzincan'daki yaygın kullanımıyla "divana dururdu".

Böylece namaz kılmak için abdestle başlayan "zihinsel hazır bulunuşluk düzeyi" ezanla, yükselir ve ilk tekbirle birlikte en üst düzeye ulaşır. Böylece Kur'an'ın ifadesiyle "insanı bütün kötülüklerden alıkoyacak olan namaz"⁸⁸ huşuyla, bilinçle eda edilmiş olur. Bu yüzden ezan hassasiyetinin yeniden canlandırılmasının, okunduğunda can kulağıyla dinlenmesinin sağlanması lazımdır. Meselenin bir yönü de Diyanet İşleri Başkanlığıyla alakalı olup ezan konusunda toplumun sempatisini artırıcı düzenlemeler yapılması gerekmektedir. Özellikle ezanın ses düzeyi, sonuna eklenen duyurular, uzun dua cümleleri, vb. konular hakkında yapılacak bilimsel anketler sonucu bazı güncellemelere gidilmesi faydalı olacaktır.

Beş vakit namazdan sonra okunan aşirler ve Cuma akşamları getirilen tövbe istiğfarla ilgili olarak şunları kaydetmek mümkündür:

Sabah namazlarından sonra Haşr Sûresinin "Lev enzelnâ..." diye başlayan son beş ayeti, ikindiden sonra Nebe' Sûresi'nin "İnne lilmüttekîne..." diye başlayan son sayfası, akşam namazından sonra da yine Haşr Sûresi'nin "Hüvallahüllezî..." diye başlayan son dört ayeti okunurdu. Özellikle ikindi ve akşam namazlarından sonra aşir okunması önceleri Cuma akşamları yani Perşembe'yi Cuma'ya bağlayan gece gerçekleşirdi. Sonraları diğer günlere de yaygınlaştırıldı. İkindi ve yatsı namazlarının ilk sünnetleri özellikle köylerde camide de olsa pek kılınmazdı. Ancak Perşembe günleri "Cuma akşamı" olması dolayısıyla bu namazların ilk sünnetleri kılınırdı.

Yine Cuma akşamları camide yatsı namazı kılındıktan sonra dua edilir ardından yine topluca sesli olarak imam ve cemaat tövbe istiğfar getirirdi. Burada da şu kalıp kullanılırdı:

"Estağfirullah, estağfirullah, estağfirullah el-azîm, el-kerîm, er-rahîm ellezî lâ ilâhe illa hû el-hayye'l-kayyûme ve etûbu ileyh. Ve neselühü et-tevbete ve'l-mağfirete ve'l-afve ve'l-hidâyete lenâ innehû hüve't-tevvâbu'r-rahîm. Yâ Rabbi! İlahî Ya Rabbi! hîni bülüğümdan şu ana gelinceye kadar eğer benim elimden, dilimden, gözümünden, kulağımdan ve sair cevair azalarımın küllisinden her ne türlü günah sadır ve vâki olduysa -sirren ve aleniyeten- ben onların cümlesine pişman oldum ve dahi bir daha işlememeye ve söylememeye azm ü cezm

⁸⁸ Ankebût Sûresi, 45. ayet.

ü kast eyledim. İlahî Ya Rabbi! Peygamberlerin evveli Hz. Adem safiyullah atamız, ahırı ahir zaman peygamberi Hz. Peygamberimiz Muhammedeni'l-Mustafa sallallah Teâlâ aleyhi ve sellem hazretleri, bu ikisine ve bu ikisinin arasında her ne kadar peygamber geldi ve geçtiyse, her ne getirip haber verdilerse -gerek amele müteallik ve gerek itikada müteallik- ben onların cümlesine inandım ve iman getirdim, haktır ve gerçektir. Dilim ile ikrar kalbim ile tasdik, boynum ile inkıyat eyledim. İlâhî Yâ Rabbi! Bu itikattan dönmeye asla ihtimalim yoktur. Amentü billahi ve bimâ câe min indillah. Amentü billahi ve melâiketihî ve kütübühî ve rusulihî ve'l-yevmi'a-âhiri ve bi'l-kaderi, hayrihî ve şerihî minellâhi teâlâ ve'l-ba'sü ba'de'l-mevt hakkun. Eşhedü en lâ ilâhe illâh ve eşhedü enne Muhammeden abdühû ve resûlüh, lâ ilâhe illallah Muhammedün Resûlüllâh.⁸⁹

Tevbemizin kabulü için bir dahî buyurun: Eşhedü en lâ ilâhe illâh ve eşhedü enne Muhammeden abdühû ve resûlüh, lâ ilâhe illallah Muhammedün Resûlüllâh. Günahlarımızın mafireti için bir dahi buyurun: Eşhedü en lâ ilâhe illâh ve eşhedü enne Muhammeden abdühû ve resûlüh, lâ ilâhe illallah Muhammedün Resûlüllâh. Allahümme innî ürîdü en üceddide'limane ve'n-nikâhe tecdîden bi kavli lâ ilahe illallah Muhammedün Resûlullah.⁹⁰ Allahümme innî ürîdü en üceddide'limane ve'n-nikâhe tecdîden bi kavli lâ ilahe illallah Muhammedün Resûlullah. Allahümme innî ürîdü en üceddide'limane ve'n-nikâhe tecdîden bi kavli lâ ilahe illallah Muhammedün Resûlullah. Melikül hakkul Mübin Muhammedün resulullahi sallallahu Teâlâ aleyhi ve sellem. Sâdiku'l-vadül emîn ve âli küllin ecmaîn ve'l-hamdülillâhi rabil alemîn el-fatiha.

4. RAMAZAN-ORUÇ, BAYRAMLAR, HAC

4.1. Ramazan-Oruç

Ramazan'da hayır hasenat her zamankinden biraz daha fazla yapılır, fakir-fukaraya kilerlerden reçel, şurup vb. iftariye olarak dağıtılırdı. 1860'larda Vasgirt'de bahçelerde çok

⁸⁹ Allahım senden bağışlanma diliyorum. Azim, kerim, rahim olan, kendisinden başka ilah olmayan, hayy-kayyûm olan Allah'ım senden bağışlanma diliyorum, sana tövbe ediyorum. Sana tövbe ediyoruz, senden bağışlanma, af ve hidayet diliyoruz. -Şüphesiz o Allah tövbeleri çokça kabul eden ve merhametli olandır. - Yâ Rabbim! Yâ Allahım ergenlik çağımdan şu ana gelinceye kadar eğer benim elimden, dilimden, gözümden, kulağımdan ve diğer uzuvlarımdan hepsinden her ne türlü günah meydana geldiyse -gizli ve açık- ben onların hepsine pişman oldum ve bir daha işlememeye ve söylememeye kesin bir şekilde karar verdim. İlahî Ya Rabbi! Peygamberlerin evveli Hz. Âdem safiyullah atamız, sonuncusu ahir zaman peygamberi Hz. Peygamberimiz Muhammed Mustafa sallallahu Teâlâ aleyhi ve sellem hazretleri, bu ikisine ve bu ikisinin arasında her ne kadar peygamber geldi ve geçtiyse, her ne getirip haber verdilerse - gerek ibadetle ilgili ve gerekse inançla ilgili- ben onların cümlesine inandım ve iman getirdim, haktır ve gerçektir. Dilim ile ikrar kalbim ile tasdik, boynum ile inkıyat eyledim. İlâhî Yâ Rabbi! Bu itikattan dönmeye asla ihtimalim yoktur. Allah'tan gelen her şeye iman ettim. Allah'a, onun meleklerine, onun kitaplarına, onun peygamberlerine ve ahirete/hesap gününe ve kadere, hayrın da şerrin de Allah'tan geldiğine, öldükten sonra dirilmenin hak ve gerçek olduğuna iman ettim. Ben şahidim ki Allah'tan başka ilah yoktur ve ben yine şahidim ki Muhammed aleyhisselam Allah'ın kulu ve elçisidir. Allah'tan başka ilah yoktur. Muhammed aleyhisselam Allah'ın elçisidir.

⁹⁰ Allahım ben imanımı ve nikâhımı "Lâ ilâhe illallah Muhammedün Resûlüllah" cümlesiyle yenilemek istiyorum.

miktarda menekşe yetiştiğinden, iftardan evvel toplanan menekşelerden çay yapılır ve ikram edilirdi. Ramazanın ilk birkaç günü geçince yakınlar, komşular iftara çağrılır, iftardan sonra da o evde teravih namazı topluca kılınırdı. Namazın evde kılınmasının sebeplerinden biri de teravihlerde camilerin çok kalabalık olması ve yer bulunamamasıydı.

Erzincan'daki dergâhta verilen iftarlar da oldukça dikkat çekiciydi. Bu iftarlarda ancak vezirlerin konaklarında bir benzeri görülebilen çeşit çeşit şurup ve reçel, iftariyelik tepşilerde yer alırdı. Tepşilerin de özel bir tasarımı vardı. Şöyle ki önce yere büyük bir tahta sini konur, üzerine beyaz bir sofra bezi serilir, onun üstüne de çeşit çeşit şerbet ve reçellerle dolu tepsi yerleştirilirdi. Dergâhta Ramazan boyu misafir eksik olmazdı.

1869 Ramazanında Müşir Paşa'nın isteği üzerine Erzincan'da Cami-i Kebir'de Tâ-hâ suresinden başlanarak tefsir okunmuştur. Bu derse askerî ve mülkî memurlar katılmışlardır.

Aşçı Dede'nin Ramazanlar, oruç, iftar davetleri ve teravihler hakkındaki nakilleri, şehrin bu ayda büründüğü manevî havayı göstermesi bakımından oldukça önemlidir.⁹¹ Bu çerçevede eskiden 5-6 yaşından itibaren çocuklar oruca alıştırılır, İlkokul 4-5. sınıfa geldiklerinde bütün Ramazan boyunca oruç tutmaları beklenirdi. Tutmayanlar kınanırdı. Çocuklara, oruç tutmaya alışınlar diye küçük yaşta yarım gün oruç tutturulurdu. İftariyelik olarak kendilerine bastık, yarma ve çemiç verilirdi. Oruç tutan çocuk, büyükleri tarafından sırta alınarak gezdirilir bazen de ona özel, 'oruç yemeği' yapılırdı. İftar yaklaşıncı çocuklar genelde evin dışında heyecanla ezanın okunmasını bekler, ellerindeki iftariyeliklerle oruçlarını açıp sonra eve girer, yemeklerini yerlerdi.

Ramazan çocuklar için ayrı bir güzellikti. Yedi yaşında namaz öğretilen çocukların biraz daha büyüdüklerinde oruca alışmalarını sağlamak amacıyla "tekne orucu" diye adlandırılan, günün belli bir kısmını kapsayan oruçlar tutturulurdu. Kimi zaman öğleye kadar, kimi zaman birkaç saat kimi zamanda -yerleşim yeri bir dağın eteğindeyse- "dağın gölgesi kalkana kadar" tutturulurdu. Bu da yaklaşık olarak öğle vaktine kadar olan bir zaman dilimini kapsardı. Erzincan'da çocuklar oruç olup olmadıklarını birbirlerine "oruç musun, hırış mısın" diye sorar, oruç olanlar da oruçlu olduklarını göstermek amacıyla dillerini gösterirlerdi. Zira bir kişinin yemek yiyip yemediği dilinden belli olurdu.

Yine eskiden oruç olan çocuklar iftara az bir zaman kala dedeleri veya babaları tarafından sırtlanarak bacalarda iftar vakti beklenirdi. Bu yüzden çocuklar sahura kalkmaya can atar, sahura kaldırılmayan çocuklar ana babalarına küser, ağabeyleriyle ya da ablalarıyla anlaşarak, onların yardımıyla sahura kalkmaya çalışırlardı.

Anadolu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi Erzincan'da 1850'lerde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Ramazan'da talebeler cerre çıkarlardı.⁹² Daha sonraları İnşirah suresini ezbere bilenler cerci olarak dolaşmaya başladılar, bir süre sonra da "cerci hocalar" piyasaya çıktı.

⁹¹Aşçı Dede, I, 362, 363, 500, 507; Bkz. Baltacı, 47-64; Parlak-Çelikkol, 1-12.

⁹² Eskiden medrese talebeleri, üç aylarda dinî hizmetlerde bulunmak ve halkı aydınlatmak için kasaba ve köylere giderek imamlık-müezzinlik yapar, insanlar da onlara bir takım maddi yardımlarda bulunurlardı. Başlangıçta yetişmiş kimselerin şehir, kasaba ve köylere gitmesi olumlu sonuçlar vermiş olmasına rağmen bu uygulama zamanla istismar edilmiş, yeterli eğitim almamış olanlar bu güzel âdeti çıkarlarına alet etmişlerdir. Bkz. Mehmet İpşirli, "Cer", *DİA*, c. VII, s. 388-389.

Bunlar köy köy gezer, vakit namazlarından sonra camide aşır okurlardı, cemaat de yardım amacıyla gönüllerinden ne koparsa kendi aralarında toplar, bunlara verirlerdi. Şimdilerde böyle bir uygulamaya rastlanmamaktadır.

Günümüzde bazı camilerde olduğu gibi önceki dönemlerde de Erzincan'da hatim ile teravih namazı kılınırdı. 1939 depreminden önce Hafız Tefvik Şenocak hocanın hatimle teravih kıldırıldığı bilinmektedir.⁹³

Günümüzde kısmen devam eden bazı uygulamaları da şu şekilde özetlemek mümkündür: Ramazan ayında oruç tutmak, iftarı beklemek, teravih kılmak ayrı bir heyecan olurken, iftar yemeği hazırlamak ve iftarda misafir ağırlamak da önemli bir gelenektir. Kadınlar evde her işlerini erkenden bitirir, iftar yemeği hazırlıklarıyla meşgul olurlar. Erkekler de gerekli malzemeleri özellikle de pideleri almak vazifesini icra ederler.

Öte taraftan eskiden beri sofraya, iftardan yarım saat önce kurulur ve etrafında toplanarak vakit kollanırdı. Önceleri hoparlör olmadığı için bacalarda top sesi ya da ezan beklenir, sesleri duyanlar, komşularına “top atıldı”, “ezan okundu” diye bağırarak haber verirdi. Sahura davul ve davulcu manileriyle kalkılırdı. Köylerde genelde davul olmazdı, onlar da horoz sesiyle sahura kalkarlardı. Hatta horozu olmayanlar sırf sahura kaldırsın diye horoz alırlardı.

Günümüzde de olduğu gibi iftardan sonra akşam namazı kılınır ve teravih namazı için camiye gidilirdi. Teravihten sonra odalarda veya kahvehanelerde toplanılır, sahur vaktine kadar sohbet edilirdi. Bu sırada askerlik ve avcılık hatıraları veya “hekât/hikâyeler” anlatılır, dinî mevzular konuşulur, *Ahmediye* ve *Muhammediye* kitapları okunurdu.⁹⁴

İslam dünyasında ve Türkiye’de olduğu gibi Erzincan’da da Ramazan ayında “itikâf ibadeti” eda edilirdi. Başta Terzibaba’nın türbesinin yakınlarındaki dergâhın camii ve (Eski Erzincan’daki) Araplar Mahallesindeki mescit olmak üzere farklı mescitlerde itikâfa girilirdi. Hatta birkaç saatlik mesai yapan memurların da bu ibadeti yaptıkları olurdu. Nitekim kalem dairesinde görevli olan Aşçı Dede’ye, şeyhi şöyle demiştir: “Ramazan aylarında geceleri 4-5 saat kalem (dairesinde görevinin başında) olmak itikâfa mani değildir.”⁹⁵

4.2. Bayramlar

Bayram namazı camide topluca kılındıktan sonra yakın akrabalar, genelde ailenin en yaşlı bireyinin evinde bir araya gelerek topluca yemek yerlerdi. Bamyaya ve yaprak sarması Erzincan’daki bayramların özel yemekleriydi. Ayrıca önceden şerbet ve şurup yapılır, gelenlere de ikram edilirdi. Son dönemlerde de bayram ziyaretine gelenlere şerbetle birlikte tatlı ve sarma ikram edilmektedir. Yemeğin ardından topluca bayram ziyaretleri gerçekleştirilirdi. Bu konuda da yine köyün/mahallenin en yaşlılarının bulunduğu evlere öncelik verilirdi.

İki bayram arasında bir evden cenaze çıkmış ise gelecek olan bayram onların “Karalı Bayramı” olarak nitelenir, ilk ziyaretler bunların evine yapılır ve orada aşır okunurdu. Sonra

⁹³ Aşçı Dede, II, 811, III, 1443; Parlak-Çelikkol, 1-12.

⁹⁴ Parlak, *Bölükova Köyü Tarihi*, s. 202; Akpınar, *Üzümlü*, s. 200. Çayırılı ve Üzümlü için anlatılan bu malumat genel olarak Erzincan için de geçerlidir.

⁹⁵ Aşçı Dede, I, 500, 507.

da yine topluca yaşlılar ziyaret edilirdi. Son dönemlerde bu “Karalı Bayram” meselesine eskisi kadar önem verilmez oldu ki doğrusu ve İslâm’ın ruhuna uygun olanı da budur. Zira Peygamber uygulamalarında yas/matem üç günle sınırlandırılmış, taziyelerin de bu günler içerisinde bitirilmesi önerilmiştir. Çünkü insanların “ölüm” gibi ağır sonuçları olan bir hadisenin etkisinden bir an önce kurtulmaları ve rutin günlük yaşamlarına geri dönmeleri gerekmektedir. Hâl böyle iken yas ya da taziyenin günler boyu hatta “İki bayram arası” veyahut “Karalı Bayram” uygulamalarıyla aylarca sürdürülmesi hem anlamlı değil hem de insan yapısını son derece olumsuz etkileyecek özellikler içermektedir.

Bu vesileyle günümüzde özellikle sosyal medya aracılığıyla gittikçe yaygınlaşan ve kanaatimize göre pek de doğru olmayan bir uygulamaya da değinmek faydalı olacaktır. Zira yakınlarını yıllarca önce kaybetmiş olanlar, aile bireylerinin “...ölümünün 15. yılı, 22. yıldönümü...” şeklinde üstelik de mezar fotoğraflarıyla birlikte paylaşımlar yapmaktadırlar. Yine benzer bir şekilde özellikle son bir-iki yıldır vefat edenlerin öldükleri anda çekilen “ölü fotoğrafları” gittikçe yaygınlaşan bir şekilde yine sosyal medyadan paylaşılmaktadır. Bunların hem dinî hem de Anadolu’daki yılların birikimiyle oluşmuş millî geleneklerle örtüşmediğini, faydadan ziyade zarara ve karamsar bir bakış açısına yol açacağını düşünmekteyiz. Bu yüzden Din psikolojisi ve din sosyolojisi alan uzmanlarının konuyla ilgili bilimsel araştırmalar yaparak toplumu tutarlı davranmaya sevk edecek çeşitli önerilerde bulunmalarının faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Bayramlarda çocuklar gruplar hâlinde ev ev dolaşır, büyüklerin ellerini öper, kuru meyve toplarlardı. Bu, daha sonra şeker toplamaya dönüştü. Çocuklar özellikle topladıkları kabuklu fındıklarla fındık oyunu oynarlardı. Çocukların şeker toplamalarından hareketle bu bayrama “Şeker Bayramı” denilmesini de kültür erozyonuna yol açacağından dolayı doğru bulmadığımızı belirtmeliyiz. Binlerce yıllık dinî ve millî geleneklerden hareketle ve Ramazan ayının akabinde kutlanmasından dolayı bu bayramın adı “Ramazan Bayramı”dır ve bu şekilde isimlendirilmeye devam edilmelidir.

Yine dinî bayramlarda şehirde eskiden çarkı felek kurulur, manuel olarak çalıştırılan bu düzenek vasıtasıyla çocuklar eğlenirdi. Ali Kemali’nin “Erzincan’da millî ve dinî bayramlarda davul zurna ile eğlenme âdeti yaygındı.” şeklinde naklettiği malumat ya gerçeği yansıtmıyor ya da muhtemelen onun dönemine ait bir âdetti. Zira kendilerine müracaat ettiğimiz yaşayan kaynaklarımız “Erzincan’da dinî bayramlarda davul-zurna ile eğlenme âdeti yoktu” diye görüş beyan etmişlerdir.

Bir zamanlar Erzincan’da bayram namazları “Bayram Mescidi” denen ve şehrin bir-iki km. güneyinde bulunan çayırılık bir alanda kılınmış. Aslında Bayram mescitleri Selçuklulardan kalan Cuma Mescidi uygulamasının bir devamı olarak görülebilir. Ali Kemali, 1930’da Erzincan’daki Bayram Mescidi’nin bir sanat eseri olarak nitelediği mihrabının birkaç taşının bu alanda kalmış olduğundan bahsetmektedir. Kendileriyle görüştüğümüz ve o sırada 70’li yaşlarda olan Erzincanlılar konuyla ilgili şu bilgileri aktardılar: “Büyüklerimiz Bayram Mescidinde, bayram namazı kılındığını söylerlerdi ve çocukluğumuzda o çayırılık alanda bu mescidin mihrap taşları duruyordu. Sonraları bu taşlar köylüler tarafından inşa ettikleri yapılarda kullanılmak üzere taşınıp götürüldü.” Erzincan’daki bu Bayram Mescidinin, kaleden

ve Taşçı konağından aşağıda, Hacı Hafız Mezarlığı'nın altında, Fırat'ın üst tarafında olduğu bilinmektedir.⁹⁶

Eğer bayram, bahar mevsimine denk gelirse, bayramdan sonraki gün insanlar şehrin dışındaki bahçelerine taşınır, izzet ikram orada devam ederdi. Özellikle şehrin manevî önderleri, bahçeye intikal edince o civarda bahçesi olmayan ümera, memurlar, subaylar da bahçe kiralamak suretiyle onlar da şehir dışına intikal ederlerdi.

Nişan, düğün açısından da bayrama özel bazı uygulamalar vardı. Mesela nişanla düğün arasında bayram olursa geline bayramlık gönderilirdi. Ramazan bayramında geline baştan ayağa elbise ve eşya alınır. Bayramlıklar, hazırlanan ketelerle birlikte gelinin evine götürülürdü. Eğer araya giren bayram Kurbanı bu sefer kırmızı kurdele ile süslenmiş bir koç, bazen de koçun boynuzuna bir altın bilezik takılarak geline hediye olarak gönderilirdi.⁹⁷

4.3.Hac Yolculukları

Aşçı Dede, hatıralarında Cumhuriyet'ten önce 1850'lerde Erzincan'dan hacca gidenlerden bahseder. Müellifin bahsettiği bu zevat, toplumun seçkin kesiminden olup bunlardan bazıları birkaç sefer hac ziyaretinde bulunmuşlardır. Gidenlerden bir kısmı, vazifesini ifa etikten sonra dönmemiş hatta orada vefat edenler olmuştur.⁹⁸

Eskiden beri Hac ibadeti masraflı ve meşakkatli bir ibadet olagelmıştır. Gerek Osmanlı'nın son dönemlerinde gerekse Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkenin ve toplumun/insanların içinde bulunduğu ekonomik problemler ve gelir yetersizliği yüzünden bu ibadeti herkes ifa edemezdi. Zira hac, ömürde bir defa yapılması farz olan bir ibadettir ve bir kişiye farz olması için Hicaz'a gidip gelmeye yetecek aynı zamanda bu süre zarfında (eskiden yaklaşık 3-5 ay) geride bıraktığı aile bireylerinin de geçimlerini sağlayacak miktarda para ya da erzakın temin edilmiş olması ve yol güvenliğinin bulunması temel şarttır. Bu yüzden savaşlar ya da hac güzergâhındaki yerleşim yerlerinde güvenliğin olmaması ayrıca fakirlik gibi sebeplerle Anadolu'dan Hicaz'a gidişler çok yaygın değildi. Bundan dolayı bir köyden ya da şehirden hacca giden olursa bu, sıra dışı ve çok önemli görülür, gidişler-dönüşler insanların belleklerinde iz bırakacak tabloların yaşanmasına sebep olurdu.

Hacca gidenler, önceleri Cami-i Kebir'den uğurlanmış. Bunun için halk sabah camide toplanır, dualar okunduktan sonra şehirden (yaya olarak) iki saat mesafeye kadar uğurlanırlarmış. Bu törenlere gayr-i Müslimlerin de katıldığı olurmuş. Mesela Mustafa Fehmi Efendi'nin ilk defa hacca gittiği 1853 tarihinde camide yapılan uğurlama törenine gayr-i Müslimler de iştirak etmiştir.⁹⁹

Ali Kemali, Erzincan'da 1930'lardaki hac ziyaretiyle ilgili şu malumatı aktarır: "Halkın dinî hassasiyeti ta eski zamanlardan beri çok derindi. Hac vazifesini yerine getirmek, bu

⁹⁶ Aşçı Dede, I, 363; Ali Kemali, *Erzincan*, s. 322, 349; Parlak-Çelikkol, 1-12. Ali Kemali'nin verdiği bilgiye göre 1911 yılında Erzincan'ın (o zamanki yerleşim yerinin) kuzeyinde "Millet Bahçesi" diye adlandırılan büyük bir alan varmış. Bu bahçenin bir kısmına (16 dönümünün üzerine) bahsi geçen yılın ağustos ayında Erzincan Serum Laboratuvarı inşa edilmiştir. Ali Kemali, *Erzincan*, s. 515.

⁹⁷ Akpınar, s. 174.

⁹⁸ Bkz. Aşçı Dede, c. I, 341, 343, 418, 427-8, 483, 565, II, 629, 994.

⁹⁹ Aşçı Dede, I, 427.

hissiyatın ifadesi için bir vesileydi. Zira her sene Hac mevsiminde büyük şenlikler, dağdağalı merasimler yapılırdı. Hacı olmaya niyet eden kimseler –servetlerine göre farklı olmak şartıyla- hareketlerinden evvel ziyafetler tertip eder, sadakalar dağıtırlardı. Yola çıkmadan bir gün evvel de tellaklar halkı, keyfiyetten haberdar ederdi.

Bir taraftan Ulu Cami Medresesi'nde salât okunur (salâ verilir), bir taraftan da halk, akın akın hacının (hacı adayının) hanesi civarında toplanırdı. Belli vakit gelince hacı, hanesinden çıkarak iki seyisin yedeğindeki süslü takımlı bir ata biner, önden giden ve kasideler, naatlar, ilahiler okuyanlarla “âmin” sesleri arasında Ulu Cami'ye gelir, cemaatle iki rekât namaz kılardı. Bundan sonra âdet olduğu üzere müftü efendinin yahut başka bir hocanın selamet temennisini içeren dua okunurdu. Bu duayı müteakip hacı efendi yine ata binerek kaside okuyanların uğurlama sesleri arasında yola çıkar ve kasabaya bir saat mesafede hısım akrabasıyla ve uğurlamaya gelenlerin hepsiyle vedalaşırdı.”

İlk konaklama yeri Sipikör olan Hac yolu uzun, meşakkatli ve tehlikeliydi. Arabistan çöllerinde kalma, ziyaret vazifesini yerine getirememe hatta geri dönememe ihtimali de çoktu. Onun için hacıların arkasından hep sıhhat ve afiyetle, karada ve denizde selametle gidip gelmeleri için dualar okunur, gözyaşları dökülürdü. Fakat ibadet yerine getirilip de hacıların gelmekte oldukları haberi duyulunca o zamana kadar yaşanan üzüntü ve hasretler, birden sevince dönüşür ve memleket bir karşılama hazırlığıyla, uğurlamadakinden daha fazla bir heyecanla çalkalanırdı. Hicaz'dan dönen hacılar, önce Ulu Cami'ye gelip iki rekât namaz kılar, ondan sonra evlerine giderlerdi.

Erkekler çoğunlukla bizzat kendileri hacılığa giderler, kadınlar da genelde kendi yerlerine bu ibadeti ifa edecek birini “bedel” olarak gönderirlerdi. Her hacı, dönüşünde mübarek yerlere özgü bazı hediyeler getirerek tanıdıklarına verir, getirdiklerinden bazılarını da –hâline göre- satar, yol harçlığını çıkarırdı. Hacca gidenlerin sokak kapıları, dönüşlerinden evvel yeşil boya ile boyanırdı. Bu yüzden Erzincan'da yeşile boyanmış birçok kapı vardı.”¹⁰⁰

Ali Kemali, Cumhuriyetin ilanından sonra Erzincan'dan gerçekleşen hac yolculuklarını özellikle 1930'lardaki törenleri yukarıdaki şekilde anlatır. Ancak sonraki dönemlerin canlı şahitleri, Erzincan'dan Hacc'a ilk defa 1952'de gidilmeye başlandığını söylemektedirler. Buradan da ülkede bir dönem, hac ziyaretlerinin yapılmadığı, ondan sonra tekrar başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1954-55'te Erzincan müftüsü olan Mehmet Serdaroğlu, şehirden birkaç kişiyi hacca götürmüştür. O zamanlar Hicaz'a demiryoluyla gidilirmiş. Dolayısıyla bu hacılar da Erzincan'daki tren istasyonundan uğurlanmışlardır. Hacca gidecek kişiler, yukarıda anlatılanlara benzer şekilde hazırlıklar yaparlardı. Hacı adayı, gitmeden önce evinde ziyafet verir, eşi dostu çağırır, onlardan helallik alırdı. Döneceği zaman da evin, sokağa açılan kanatlı dış kapısı yeşile boyanırdı. Artık bundan sonra kendisine hitap edilirken isminin önüne “hacı” sıfatı eklenir ve ona bu şekilde hitap edilir, evine ziyarete gidilirdi. Gelenler hacının, Hacerü'l-Esved'e sürdüğü elinin içini-avucunu öper ve onun hicaz anılarını dinlerlerdi.

Hacdan dönenler önceleri zenzem ve hurmanın dışında pek hediye getirmezdi. Bunların özel, orijinal kapları olurdu. Her hacca giden de zenzem, hurma getirme imkânı bulamazdı.

¹⁰⁰ Ali Kemali, *Erzincan*, s. 320-321.

Getirilen zezem, sınırlı olduğu için ona su katılırdı. Son dönemlerde yapılan bazı araştırmalarda az miktarda zezem suyunun başka sulara ilave edilmesi sonucu bu zezemin o suları dönüştürecekle adeta bir maya özelliği taşıdığı yaklaşık bir bardak zezemin bir kova şebeke suyunu mayaladığı tespit edilmiştir.¹⁰¹

Hicaz'dan getirilen hurmalar da az olduğu için mahalledeki evlere üçer-beşer (bir çıkın içinde) dağıtılırdı. Hurma çekirdekleri çöpe atılmaz, itina ile saklanır, hatta kıyafetlere iliştirilerek taşınır yahut da çöpe atılmasın-saygısızlık olmasın diye toprağa gömülürdü.

Ali Kemali, 1930'ların Erzincan'ını anlatırken hac konusuyla da ilgili olarak ilginç bir bilgi vermektedir: “(Erzincan'da) zengin aileler arasında çok sınırlı da olsa esir ve cariyeye istihdam edenler vardı. Bu köleler de çoğunlukla Gürcü, Zenci ve Çerkezlerdi... Zencileri çoğunlukla Hicaz'dan dönen hacılar getirirler, onlara evlat muamelesi yaparlar ve onları çok hoş tutarlardı.”¹⁰²

5. BÜYÜKLERE SAYGI, İYİLİĞE TEŞVİK ETMEK-KÖTÜLÜKTEN ALIKOYMAK

Anadolu'nun genelinde olduğu gibi Erzincan'da da küçükler, sokakta çarşıda büyükleri görünce ayağa kalkar, saygı vaziyeti alırlardı. Onların yanlarında sigara içmezlerdi. Çocuklar, gençler büyükleri gördüğünde eğer ağızlarında sigara varsa onu ya atar ya da avucunun içinde arkasına saklardı. Erzincan'da görev yapmış önemli zevattan olan Hafız Abdülkadir Aksular'ın, ilerlemiş yaşına rağmen kendisine baktığı yaşlı annesinin yanında sigara içmediği hatta annesinin, onun sigara içtiğini dahi bilmediği anlatılmaktadır.

Tanıdık olsun olmasın çocuklar, büyüklerin ve yaşlıların yanında yüksek sesle konuşmaz, gülmez, rastgele oturmazlardı. Böyle davrananlara iyi gözle bakılmazdı. Büyüklerin sofrasına oturmamak, onlarla yemek yememek de bir nevi hürmet sayılırdı. Bazı dönemlerde özellikle de kız çocukları babalarıyla aynı sofraya oturamaz, onlarla birlikte yemek yiyemezdi. Çok yaygın olmayan bu tür uygulamalar, doğru olmamakla hatta dinî bir temele dayanmamakla beraber titizlikle uygulanan köklü geleneklerdi.

Erzincan'da çocuklara temel dini eğitim bilgileri verilirken öğretilen hususlardan biri de 32 farzdı. “Teyemmümün 2 farzı” bazen otuz iki farzın ikisi olarak öğretilirdi. Ama bu iki farz, çoğunlukla “Emr-i bi'l-maruf, nehyi ani'l-münker/İyiliği Emretmek Kötülükten Alıkoymak” olarak da anlatılırdı. Bu uygulamanın bir sonucu olsa gerek insanlar bu hususa dikkat ederlerdi. Özellikle büyükler, namazı ve cemaati terk edenleri, yasaklanmış şeylerden birini işleyenleri kınarlar, sözlü tenkitlerde bulunurlar, kendilerince emin ve doğru olan yolu bazen şiddetle ve acı tembihlerle tavsiye ederlerdi. Bu işe kimi zaman şehrin ileri gelenleri de müdahil olurdu. İnsanlar bu tür uyarıları makul karşılar, itiraz etmeyi hayallerinden bile geçirmezlerdi. 1930'ların Erzincan'ıyla ilgili olarak bu malumatı aktaran Ali Kemali, bunun şiddet içeren türünü bir nevi zorbalık olarak gördüğünü ama bu uygulamanın olumlu tesirleri olduğunu ve hayırlı neticeler verdiğini de itiraf etmekten kendini alamamıştır.¹⁰³

¹⁰¹ Bkz. Mehmet Mahfuz Ata, “Zezem Suyu ve Özellikleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, 2013, S. 56, s. 375-398. Ayrıca bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=dTOcNcFCaNY> 29.05.2021

¹⁰² Ali Kemali, *Erzincan*, s. 355; Parlak-Çelikkol, 1-12.

¹⁰³

Yine Ali Kemali'nin bu minval üzere aktardığı başka bir mesele de şehrin manevî mimarlarının insanlar üzerinde bir takım olumlu yönelimlere sebep olduğuyla ilgilidir. Müellif, Terzi Baba'dan bahsederken onun faziletli ve güzel ahlakla donanmış biri olduğunu aktardıktan sonra “Birçok serkeş insanı manevî tesiriyle uyarmayı ve ıslah etmeyi başarmıştır. Kabri, seçkinlerin ve halkın ziyaretgâhıdır. Hakkında birçok menkıbeler ve kerametler anlatılmakta, ismi huşu ve tazim ile anılmaktadır.” demektedir.¹⁰⁴

1980'lere kadar devam eden bu tür uygulamalar doğrultusunda tanıdık tanımadık herkes, evde, sokakta, topluma açık alanlarda yanlış gördüğü şeylere münasip bir şekilde müdahale eder, özellikle çocuklar ve gençler, uyarılır hatta bazen hoş olmamakla beraber fiziksel şiddet bile söz konusu olurdu. Ama hiçbir çocuk ya da genç buna tepki göstermez, aksine uyarıldığı hususta olumlu davranış sergilerdi.

Yeri gelmişken Erzincan halkıyla ilgili bir tespiti burada paylaşmakta fayda vardır. Önceki bölümlerde de ifade edildiği gibi dinine ve değerlerine bağlı olan Erzincan halkı belli dönemlerde Avrupa'da revaç bulan ve zamanla Türkiye'ye de intikal eden bir takım akımlardan pek de etkilenmemiştir. Bu konuda Erzincan'daki 1930 ve 1931 yıllarına ait doğum oranlarını veren ve bu rakamları esas alan Ali Kemali şehirle ilgili ilginç bir tespitte bulunmaktadır. Şöyle ki: “1930 ve 1931 senelerindeki doğum miktarının mukayesesine ait cetveller, Erzincan merkezinin ve köylerinin doğum oranlarının birbirinden çok farklı olmadığını göstermektedir. Bu hâl sevinçle karşılanmaya değerdir. Bu durum ev ekonomisi (Aile Planlaması?) biliminin şehirde de köylerde de aynı mertebede muteber olduğunu, anneliğin şehir ve köylerde aynı derecede mühim ve mukaddes sayıldığını, medeniyet için bir tehlike olan “feminizm” cereyanının yani Avrupa'da fena manasıyla revaç bulan “kadınları erkekleştirme” eğiliminin Türk akide ve ananesini sarsmamış (Erzincan'ı etkilememiş) olduğunu, hayat ve toplum şartlarının olumsuzluklarına rağmen nüfusun artmaya devam ettiğini, bu gidişle ileride daha emin bir hayat kazanılacağını işte bu rakamlardan çıkarabiliriz.”¹⁰⁵

6. ARİFE GÜNLERİ KABİR ZİYARETLERİ

Günümüzde olduğu gibi eskiden de arife ve bayram günleri Terzibaba'nın mezarı ve diğer mezarlıklar ziyaret edilirdi. Bu bağlamda Evliya Çelebi, tam olarak yerini kaydetmemekle beraber Erzincan'da halk tarafından sıkça ziyaret edilen aynı zamanda bir Bektaşî tekkesi olan Hazreti Hızır Makamı'ndan da bahsetmektedir.

Bunun dışında Erzincan'da Kırklar Tepesi, Sultan Seydi, Ali Cerrah, Sultan Melik gibi yerler önemsenir ve halk tarafından ziyaret edilirdi. Kırklar Tepesi'nde bugünkü gazinonun olduğu yerde eskiden mezarlar vardı. Bu mezarlar hâlâ durmaktadır. Bunların etrafı duvarlarla çevriliydi ama bir kitabesi vs. yoktu. Bunlar şimdi askerî bölge içerisinde kaldı.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Ali Kemali, *Erzincan*, s..

¹⁰⁵ Ali Kemali, *Erzincan*, s. 307-308, 356, 357, 439; Parlak-Çelikkol, 1-12.

¹⁰⁶ Sultan Seydi ve diğer ziyaret yerleri için bkz. Tahir Erdoğan Şahin, *Erzincan Tarihi*, Ankara, 2019, c. 3, s.195, 319-32; Çerçi, 85-86; Parlak-Çelikkol, 1-12.

7. ÇOCUK İSİMLERİ KONUSUNDAKİ DİNİ GELENEKLER

Çocuklara isimleri üç veya beş günlükken konulur, bu sırada genelde aile büyüklerinden biri, bebeği kucağına alarak sağ kulağına ezan, sol kulağına kamet okur ardından çocuğun ismini koyardı.¹⁰⁷

Türkiye genelinde olduğu gibi Erzincan'da da Allah ve Peygamberle bağlantılı isimler oldukça yaygın olarak kullanılırdı. Bunların başında da “kul/köle anlamına gelen ”Abd” kelimesiyle başlayan isimler gelirdi. Bunların en yaygın olanı da “Allah’ın kulu” anlamına gelen “Abdullah”tır.

Son yıllara kadar şehir merkezinde, ilçelerde ve özellikle de köylerde en çok kullanılan erkek isimlerinin başında: “Ahmet”, “Mehmet”, “Mustafa”, kadın isimlerinde ise: “Ayşe” ve “Hatice” gelmekteydi.

Allah’ın zatına ait olan “Samed”, “Rahman”, “Raûf” gibi sıfatlar ya da Allah’ın 99 ismi olan esma-yı hüsnâ, yalın hâlleriyle çocuklara verilmezdi ve bu saygısızlık olarak kabul edilirdi. Bu yüzden de bu tür isimlerin başına mutlaka “Abd” eklenerek “Abdüssamed/Samed’in kulu”, “Abdurrahman/Rahman’ın kulu”, “Abdülbâki/Bâkî’nin kulu” şeklinde kullanılırdı. Zamanla bu hassasiyet yitirilmiş ve anlamlar unutulmuş olduğu için insanlar çocuklarına “Bâkî”. “Samed”, “Hâdî”, “Mehdî”, “Melik”, “Latîf”, “Halîm” şeklinde doğrudan Allah’a ait isimleri verir olmuşlardır.

Diğer taraftan gerek Osmanlı’da gerekse günümüz Türkiye’sinde Hz. Peygamber’e duyulan sevginin bir ifadesi olarak onun bizzat kendi isimlerinin yanı sıra annesinin, babasının, eşlerinin, çocuklarının ve arkadaşlarının adları da çocuklara verilirdi.

Bilindiği gibi “Ahmet”, “Mahmut”, “Muhammed”, “Mustafa” Hz. Peygamberin isimleridir. Bunlardan “Ahmet”, “Mahmut”, “Mustafa” doğrudan ve de rahatlıkla çocuklara isim olarak verilirken onun “Muhammed” adı konusunda bir hassasiyet oluşmuş, son yıllara kadar Anadolu’da bu isimler çocuklara verilmemiş, kullanılmamıştır.

Bu hassasiyetin en anlamlı şekli Osmanlıda karşımıza çıkmış ve “Muhammed” ismi “Mehmed” şekline dönüştürülerek kullanılmıştır. Böylece doğrudan Peygamberin ismi söylenmeden onu çağrıştıracak bir formda kullanılmıştır. Zira Arap harfleriyle her iki ismin de yazılışı aynıdır. Nitekim Arapça metinlerde hareke kullanılmaz “Mehmed / مُحَمَّدُ, Muhammed “مُحَمَّدُ” isimlerinin her ikisi de aynı harflerle aynı şekilde yazılır.

Anadolu’da dolayısıyla Erzincan’da Hz. Peygamber’e duyulan sevgi ve saygıdan dolayı böyle bir hassasiyet sergilenmiştir. Zira çocuğuna “Muhammed” ismini veren aileler, yeri geldiğinde ona sert tepkiler gösterdiğinde sanki bu tepkiyi Peygamber’e göstermiş olmak durumuna düşmek istememişlerdir. Ayrıca bu ismi kendilerine verdikleri çocuklar, büyüdüklerinde bir takım yanlış hâl hareket ve tutum sergilediklerinde bu da yine Peygamber’e bir saygısızlık olur diye düşünüldüğünden dolayı böyle bir uygulamaya gidilmiştir.

Peygamberimizin hem babasının hem de oğlunun adı olan “Abdullah”, aynen bu şekliyle, annesi “Âmine”nin adı da genelde “Emine” şeklinde kullanılır, kızları Rukiye, Zeynep,

¹⁰⁷ Akpınar, *Üzümlü*, s. 163.

Ümmügülsüm, Fatma, yeğeni Ali, arkadaşları Ebû Bekir (genellikle “Bekir” şeklinde), Ömer, Osman, Halid (Halid b. Velid’den mülhem) çocuklara ad olarak konulmuştur.

Anadolu’da Hz. Peygamber’in ehl-i beytine duyulan muhabbetin bir yansıması olarak “Ali”, ve onun lakapları olan “Haydar, Murtaza” ve muhtemelen bununla aynı kökten geldiği için “Rıza”, Peygamber’in amcasının oğlu “Cafer”, ayrıca “Fatma”, “Fadime”, “Hasan”, “Hüseyin” ve “Ali-Haydar”, “Ali-Rıza” gibi isimler de yaygın olarak kullanılırdı.

Özellikle 90’lı yıllardan itibaren toplumumuzda daha önce neredeyse hiç kullanılmayan “Muhammed”, “Talha”, “Zübeyir”, “Yâsir”, “Sevde” gibi isimler de görülmeye başlandı.

İsim konusundaki kanaatlerden biri de şuydu: “İsimler, çocukların kişiliklerinin oluşumunda etkilidir.” Bu yüzden de çocuklara güzel, anlamlı ve hoş isimler konulmaya çalışılır, hatta bazen ileriki yaşlarda davranış bozukluğu sergileyen çocuklarla ilgili olarak “İsmi çocuğa ağır geldi”, “adını taşıyamadı” şeklinde değerlendirmeler de yapılmaktadır.

Çocukların doğdukları ay, gün, zamanlarla ilgili olarak o günlerin ve gecelerin isim olarak verilmesi konusu Kandil Geceleri başlığı altında ele alındığı için burada tekrar edilmeyecektir.

8. SÜNNET TÖRENLERİ

Anadolu’nun ve de Erzincan’ın önemli dinî geleneklerinden biri olan “Sünnet” ve “Sünnet Törenleri” ile ilgili biri Çayırılı diğeri de Üzümlü’den olmak üzere iki anlatım aynen buraya alınmış olup Erzincan’ın geneli için bazı küçük farklılıklarla beraber uygulama aşağı yukarı aynı şekilde gerçekleştirilirdi.

Üzümlü Örneği: Çocuklarla ilgili dinî geleneklerin en yaygını ve belki de en önemlisi sünnettir. Dolayısıyla çocuk sahibi hiçbir anne baba bunu ihmal etmez. Sünnet geleneğinin yaptırımını, bu konuda bir karşı koyuşa ve tartışmaya meydan vermeyecek kadar güçlüdür. Sünnet töreni ile çocuk, erkeklik özelliği kazanmış ve İslam topluluğuna dâhil edilmiş olur. Bazı durumlarda kişinin Müslüman olup olmadığının tespitinin bu yolla yapıldığı da bilinmektedir. Mesela kimsesiz bir kişi ölü olarak bulursa bunun İslamî usullere göre defnedilip edilmeyeceği genelde bu yolla belirlenir, bu yüzden sünnet son derece önemlidir. Bu tören öncesinde, sırasında ve sonrasında yerine getirilen pek çok gelenek vardır.

Sünnette kirvelik esas olduğundan, kirvesiz sünnet olmazdı. Halk ağzında “sünnet olan çocuğun elini kolunu tutan ve çocuk üzerinde babaya yakın hak taşıyan kimse” olan kirve, önemli bir geçiş töreni olan sünnet vesilesiyle çocuğun ailesine dışarıdan katılan ve o günden sonra ailesinden sayılan bir erkektir.

Kirve ailesi ile olan iletişim ve bağlantı, komşuluk ilişkilerinden daha yakındır. Kirve hanımı anne gibi, kirve de baba gibi emredebilir. İslam hukuku açısından bir bağlayıcılığı olmamasına rağmen sünnet olan kişi, kirvesinin çocuğu sayılır, bu yüzden de kirvesinin kızına nikâh düşmezdi yani onunla evlenemezdi.

Çocuklarını sünnet ettirecek olan aile öncelikle sünnet töreninin gününü belirler, uzak yerlere daha erken, yakın çevrelere de bir iki gün önceden haber verirdi.

Genellikle cuma günleri yapılan sünnet törenleri, günümüzde tatil olması ve özellikle de resmî dairelerde çalışan dost ve akrabaların da katılımını sağlamak için Cumartesi ve Pazar günleri yapılmaktadır. Eskiden evlerde ve köy odalarında yapılan düğün törenleri, günümüzde salonlarda yapılmaktadır. Sünnet çocuklarını, süslenmiş atlarla veya motorlu taşıtlarla şehrin, köyün sokaklarında gezdirmek oldukça yaygındı.

Sünnet düğünleri ailelerin ekonomik durumlarına göre farklılık gösterirdi. Çalgılı olduğu gibi mevlitli olarak da yapılan düğünlerde davetlilere yemek verilir, eğlenceler çocuk sünnet olduktan sonra yapılırdı. Sünnet elbisesi giyen çocuk sünnetçinin yanına kirvesi tarafından getirilir, çocuğu kucağına alan kirve onun elini kolunu tutardı. Çocuk sünnet edilirken o sırada bağırmasın diye ağzına lokum verilir, aynı anda yüksek sesle “üç defa Peygamber canına salavat” diye bir hatırlatma yapılır, salavat getirildikten sonra sünnetçi usturayla çocuğu sünnet ederdi.

Sünnet çocukları 10-15 gün yatarlardı. Sünnet yarasının çabuk iyileşmesi için acı sakız veya balmumu, yağla kavrulur ya da hazırlanan yağlı kara, yaraya sürülürdü. Günümüzde sünnetler artık kanamasız ve ağrısız fennî/bilimsel olarak gerçekleştirilmektedir. Böylece sünnet olan çocuk rahat hareket etmekte ve birkaç gün içinde iyileşebilmektedir.

Sünnet düğünü sırasında ve sonrasında değişik eğlenceler yapılırdı. Akşamları kadınlar, defçilerin eşliğinde eğlenir, sünnet çocuğunun yanında oynarlardı. Bu eğlencelerde insanları coşturmak ve daha iyi eğlenmelerini sağlamak için defçiye bahşiş verilir o da daha bir coşarak çalar söylerdi. Sünnet çocuğunun kanaması ve ağrısı olduğundan dolayı kadınların tüm gayreti onu eğlendirmeye ve güldürmeye yönelik olurdu.

Bu arada erkekler de odalarda toplanarak birbirlerine sünnetin güzelliklerini, her Müslümanın sünnet olması gerektiğini ve genelde de sünnetle ilgili kendi hatıralarını anlatır, türkü söyler saz veya def çalarak eğlenirlerdi.

Sünnet düğününe gelenlere yemekten önce kesme, kesmece, basmaca, çemiç, ceviz elma ve armut ikram edilirdi. Sünnet düğününe giderken hediye götürmeye “haliyet”, sünnetten sonra yapılan hediyeli ziyarete de “yoklatma” denirdi. Yoklatma, sünnet çocuğunun akrabaları ve kirvesi tarafından yapılırdı.

Kirve ve hanımının yoklatması daha farklı olurdu. Kirve hanımı, beyaz bir don gömlek ve çifte hasından elbiseler alırdı. Sünnet esnasında kirvenin aldığı sünnet elbisesine kan bulaştığından, bu elbise kirve tarafından kirvelik delili olarak saklanırdı. Bu uygulama sadece varlıklı aileler tarafından yapılırdı. Kirve, yoklatmada ayakkabı, koyun vesaire alırdı. Yoklatmayı önce kirve yapar, oğlan tarafı daha sonra kirveye hediye götürürdü. Kirveye genellikle koç, koyun, at, silah; kirve hanımına da tayyör, hırka, patik, entari, zıbın gibi hediyeler götürülürdü. Bu tür hediyeleşmeler cânı gönülden yapılır, bu uygulama, aileleri birbirine daha da yakınlaştırdı. Baklava ve kete ile de yoklatma yapıldığı olurdu.

Sünnet olacak çocuk için kirvenin seçilmesi bugün de önemini korumaktadır. Kirvenin sünnet olan çocuğa çeşitli hediyeler alması sünnet masraflarını karşılaması veya masraflara

katkıda bulunması, sünnet sonrası yoklatma yapılması günümüzde de canlılığını korumaktadır.¹⁰⁸

Çayırılı ilçesindeki uygulama da ana hatlarıyla şöyleydi:

Çocukların sünneti için köylerde 1970'li yıllarda herhangi bir tören ya da düğün yapılmazdı. Genelde köye gelen ya da köyden geçen ve bu işi yapmakta olan ve kendilerine “sünnetçi” denilen birileri çocukları sünnet ederdi. Sünnet işleri genelde Sonbaharda yapılırdı. Sünnetçi, çocukları sünnet ettikten sonra biraz su serper ve evine gönderirdi.

Bazı sünnetçiler için “eli hafif” tabiri kullanılır ve bunların sünnet ettikleri çocuklar iki üç gün içerisinde ayağa kalkarlardı. Çocukların sünneti için belli bir yaşta olmalarına dikkat edilmezdi. Denk gelirse daha yeni doğmuş, bebek sünnet edildiği gibi, bazen de bu işlem 10–12 yaşlarına kadar sarkardı. Hatta evin büyük erkek çocuğu sünnet edilirken yaşı kaç olursa olsun o sırada hanedeki başka erkek çocuklar varsa hatta birkaç günlük bebek de olsa sünnet ettirilir ve “aradan çıkarılmış” olurdu.

Gösterişten ve törenden uzak yapılan bu işlemin olmazsa olmaz yegâne unsuru “Kivra”dır. Erzincan genelinde “kirve” diye telaffuz edilen bu kelime, Çayırılı ve civarında “Kivra” şeklinde söylenirdi. Yukarıda anlatılan bütün bu sadeliğe rağmen çocuğun mutlaka bir kivrası olurdu. Kivra, sünnet sırasında çocuğu kucığında tutardı. Bu kişi yakın akrabalarından olduğu gibi, akrabalık bağı olmayan kişilerden de olabilirdi. Sünnetten sonra sünnet edilen çocuğun ailesi ile kivranın ailesi birbirlerine “Kivra” diye hitap ederlerdi. Ancak, bu bağlılık Erzincan’ın bazı merkez köylerinde olduğu gibi çok sıkı bir bağlılık, hısımlık derecesine hiçbir zaman çıkarılmamıştır. Çocuk evlenirken kivrası tarafından hatırı sayılır bir hediye verilmesi de ihmal edilmezdi. Bu bazen bir koyun, bazen bir koç olabilirdi. Çocuk da ileriki yaşlarında bayramlarda kivrasına gücü oranında hediyeler götürürdü.¹⁰⁹

Bu arada sünnet çocuğu yürüyüp koşacak yaştaysa korkudan dolayı kaçıp gittiği, bir yerlere saklandığı ve saatlerce arandığı da olurdu.

9. EVLENME-BOŞANMA KONULARINDAKİ BAZI GELENEKLER

Evliya Çelebi’nin güzelliklerini methettiği Erzincan kadınları aynı zamanda oldukça kıskanç olarak nitelendirilmişlerdir. Onlar, kıskançlıklarını kocalarına karşı büyük bir hassasiyetle ve özellikle gösterirlerdi. Onların bu şekilde davranmaları bir erkeğin başka bölgelerde olduğu gibi birden fazla evlenmelerine ciddi bir engel teşkil etmekteydi. Erzincan’da da birden fazla kadınla evlilik gerçekleştirenler olurdu fakat bunun için bazı şartlar, bir kısım önemli mazeretler çerçevesinde birinci eşin rızasıyla mümkün olabilirdi. Mesela ilk eşinden çocuğu olmamışsa, kadın kör olmuşsa, yatalak olacak şekilde hastalanmışsa, evin işlerini idare edemeyecek bir duruma düşmüşse o zaman erkeğin başka evlilikler yapması mümkün olabilirdi.

Bazı evlerin misafiri, geleni-gideni çok olduğundan bu işlere destek sağlayacak birilerine ihtiyaç duyulur ve yine ilk eşin rızasıyla birden fazla evlilik yapanlar olurdu. Fakat ilk kadının

¹⁰⁸ Akpınar, s. 169-170.

¹⁰⁹ Parlak, *Bölükova Köyü Tarihi*, s. 144.

güzel olmaması, geçimsizlik yapması, erkeğin başka evlilikler yapması için bir sebep teşkil etmezdi.

Şehirde az da olsa Rum ve Ermeni kızlarla evlilik yapanlar da vardı. Aslında İslâm Hukuku açısından zorunluluk olmamasına rağmen bu tür evlilik yapmak isteyen Müslüman erkekler, bu gayr-i Müslim kızların Müslüman olmalarını, evlilik için temel bir şart olarak koşarlardı.

Bekârlık rahiplere mahsus olduğu için ve Ali Kemali'nin rivayetine göre Erzincan'da "evlenmeyenlerin kâfir olacağı" kanaati herkesin kalbinde yer ettiği için evlenmek güzel ve hatta mecburi bir işti. Evlenmek güzel olunca boşanmak da iğrenç sayılırdı. Namusuna herhangi bir şekilde hâle getirdiği kesin olarak sabit olmamış bir kadını boşamak insanların hatırına bile gelmezdi. Böyle bir kadını boşayan bir erkeğe başka kadınlar varmaz, onunla evlenmezler, toplum da böyle birine iyi gözle bakmazdı. Şehirde herkes bunu bildiği için boşanma neredeyse hemen hemen hiç olmazdı. Öte taraftan boşanan kadınlarla evlenmek de sanki yasak gibiydi. Zaten önceki kocasından boşanmış kadını da kimse almazdı.

Kocasına bir kadınla daha evlenme iznini veren ilk eşin bazen kıskançlığını çok ileriye götürüp artık beraber yaşamayı bir ıstırap hâline getirdiğinde hatta bir cinayetin işleneceği ihtimali ortaya çıktığında ya da bir iftira söz konusu olduğunda ikinci kadın boşanırdı. Bu da nadiren olurdu. Fakat bu şekilde boşanmak zorunda kalan kadın, halkın nazarında kıymetten düşmez, üstelik herkes tarafından saygı görmeye devam ederdi.

1930'ların Erzincan'ıyla ilgili bu malumatı aktaran Vali Ali Kemali, bir vakıayı da şu şekilde dile getirir: "İçki felaketi ortalığı kapladıktan sonra vaziyet değişti, eski ahenk yerine aileler arasında geçimsizlik, ahlaksızlık ve buna bağlı hastalıklar çoğaldı. Böylece avam tabakası boşanmayı mubah saymaya ve bu yüzden her gün facialar meydana gelmeye başladı."¹¹⁰

Günümüzde de alkol, kumar, uyuşturucu ve internet bağımlılığı gibi zararlı alışkanlıkların yanı sıra basılı ve görsel yayınlardaki reyting kavgasının bir sonucu olan ve âdeta ailenin temellerini dinamitleyen mahiyette yapılan yayınların ve de bilgisizliğin-dengesizliğin sonucu boşanmalar maalesef inanılmaz boyutlara ulaştı. Bu yetmezmiş gibi aile içi şiddet arttı, boşanmış olsun olmasın buna bağlı cinayetler çoğaldı. Bu yüzden bahsi geçen sorunun çözümü yine eğitimle ve bilimsel çalışmalarla mümkün olabilecektir. Onun için bu tür faaliyetlere ağırlık verilerek meseleye acilen müdahale edilmelidir.

Anadolu'da dolayısıyla Erzincan'da 70'li-80'li yıllarda "toplumsal olarak çeşitli sorunlar yaşıyoruz ama ne olursa olsun sağlam bir aile yapımız var bu yüzden problemlerimizi rahatlıkla çözebiliriz." diyerek kendimizi teselli ediyor ya da buna bağlı olarak çözüm umutlarımızı diri tutuyorduk. Ancak günümüzde aynı şeyi söylemek artık neredeyse imkânsızlaştı.

Evliliklerle ilgili bir gelenek de gelinin, kayınpederinin yanında yaşmak çekmesi (ağzını ve burnunu, başörtüsünün bir kısmıyla kapatması) ve onunla konuşmaması şeklinde görülmektedir. Erzincan'da özellikle köylerde ya da büyükşehirlere göç etmiş bazı aileler

¹¹⁰ Ali Kemali, *Erzincan*, s. 357-358.

arasında bu gelenek 1990'lı yıllara kadar devam etmiştir. Aslında dinî bir gerekçesi ya da dayanağı olmamasına rağmen bu gelenek son derece katı ve ısrarcı bir şekilde sürdürülmüştür. Bu uygulamaya her ne kadar “saygı” temelli bir izah getirilse de aslında işin temelinde kayınpederin, geliniyle yüz-göz olmaması ve otoritesini koruma çabasının yattığını söylemek mümkündür. Çünkü genel kaniya göre gelin, kayınpederiyle ulu orta, rastgele konuşma imkânına sahip olursa bir süre sonra bundan cesaret alarak ona karşı gelebilir, itiraz edebilir, tartışma yoluna gidebilir. “Gelin, kayınpederinin yanında yaşmaklı olur, onunla sesli olarak konuşamaz, sorulan sorulara el, kol ya da baş hareketleriyle cevap verir” diye formüle edilen bu uygulama, gelini kontrol altında tutma ve şımararak saygısızlık addedilecek davranışlar sergilemesinin önüne geçme çabasının bir sonucu olsa gerektir.

Yukarıda eğitim bahsinde de zikredildiği gibi genç anne-babaların, kendi çocuklarını aile büyüklerinin yanında sevmemeleri, kucaklarına almamaları, onlarla ilgilenmemeleri gerektiğine dair tutumlar da aynı uygulamanın bir parçası olarak görülmelidir. Öte taraftan gelin yine aile büyüklerinin yanında gerek kocasına gerekse çocuklarına onların isimleriyle seslenemezlerdi. Bu da bir tür saygısızlık kabul edilirdi. Bu âdetin temelleri de Orta-Asya'daki Türk topluluklarındaki bazı geleneklerle benzerlik göstermektedir. Nitekim aynı uygulama o bölgede de “gelinin, kocasının ve erkek akrabalarının adlarını bulunduğu evde –özellikle aile büyüklerinin yanında- söylememesi belli bir süre için onlarla konuşmaması” şeklinde tezahür etmekteydi.¹¹¹

10. DUALAR- BEDDUALAR

Halkımızın insanlar hakkındaki iyi ve kötü düşüncelerini dile getirdiği sözlere dua veya beddua denir. Dualar iyi dilekleri, beddualar kötü temennileri anlatır. Bu bölümde Erzincan'daki dua ve beddua cümlelerinin tamamını saymak yerine ilginç birkaç örnekle beraber bedduaların, dualardan daha çok olduğuyla ilgili bir tespiti paylaşacağız.

İlginç dua örnekleri:

- Âbâyı ceddine rahmet
- Allah kolundan tutsun.
- Allah sana, bir yerine beş versin
- Allah su gibi muradını vere.
- Asıl asıl da asilin kapısında asıl.

¹¹¹ Ünver Günay-Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007, s. 104.

İlginç beddua örnekleri:

- Ağ iti ayran diye süpürtesin.
- Belinin bağı kopula.
- Ciğerinden kurtlanasın.
- Çifter çifter üstüne kumalar gelsin.
- Ekmek atlı, sen yaya olasın.
- Gövden soğuya. Çürüyesen
- Kökün kuruya.
- Senden doğan da sana etsin.
- Yanı kara yanına vura

Bazen de “gökten yağa yerden toplayasın, ağız tadıyla yiyemeyesin” örneğinde olduğu gibi dua ile beddua aynı cümlede bir araya getirilmiş ve sonuç itibarıyla “bol kazanma” temennisi “ağız tadıyla yiyememe” ifadesiyle pekiştirilerek bedduaya dönüştürülmüştür. İşin ilginç tarafı bu ve benzeri dua ya da beddualara maruz kalanların yaşantılarında bu tür dileklerin sonuçları, oldukça açık bir şekilde görülmüştür ve görülmektedir.

Erzincan’la ilgili iki farklı çalışmada beddua cümlelerinin, dua cümlelerinden daha fazla olduğu görülmektedir. Mesela Üzümlü kazası ile ilgili araştırmada kazada dillendirilen 47 duaya yer verilirken derlenen beddua sayısı 114’tür.¹¹²

Diğer bir örnek ise Çayırılı ilçesine bağlı Bölükova’dır. 1970’li yıllarda 70 haneli bir yerleşim yeri olan bu köyde 20 dua cümlesine karşın 63 beddua tespit edilmiştir.¹¹³ Bu durumdan bir takım çıkarımlarda bulunmak, sebepleri ve sonuçları ile ilgili değerlendirmeler yapabilmek için kentin diğer bölgelerini de içine alan dualar ve bedduaların tespit edilmesi gerekir. Belki akademik bir çalışmayla bu meseleye ışık tutulabilir. Anadolu’nun genelinde olduğu gibi Erzincan’da da “duaların makbul olduğu”, “bedduaların tuttuğu” kabulü göz önünde bulundurulursa bu bağlamda yapılacak olan bir çalışmanın ilginç sonuçlar çıkaracağı söylenebilir. Buna bağlı olarak beddua etmenin bir şekilde önü alınmaya çalışılabilir. Ayrıca temel dinî kaynaklarımızda yer alan ve önemsenen dua kültürü daha bilinçli bir şekilde yaygınlaştırılabilir. Hatta “öyle güzel bir hayat yaşayın ki arkanızdan-sizin haberiniz olmadan” insanlar size dua etsin anlayışı topluma yeniden yerleştirilebilir.

¹¹² Akpınar vd., *Üzümlü*, s. 271-276.

¹¹³ Parlak, *Bölükova, Köyü Tarihi*, s. 278-281.

“Dua etmek”, “dua almak” özellikle ana-babanın duasını almak son derece önemli bir durumdur. Fakat meseleyi “dua dilenciliği” boyutuna taşımak, kültürümüzle ve değerlerimizle örtüşmemektedir. Duanın gerekliliğini vurgulayan ayetlere¹¹⁴ ve hadislerle bakıldığında meselenin önemi anlaşılacakla beraber konunun sadece birkaç cümleden ibaret olmadığı, işin bir de fiiliyat boyutunun bulunduğu, “üzerinize düşeni yapmadıktan sonra” sadece dua ile bir yere varılamayacağı da bütün gerçekliğiyle dikkate alınmalıdır. Bunun en güzel örneği de yine Peygamber uygulamasında kendisini göstermektedir. Nitekim onun hayatında bu konunun pek çok örneği bulunmaktadır. Birini zikretmek yeterli olacaktır: M. 624 yılında Bedir’de Mekke Müşrikleriyle savaşmak zorunda kalan Hz. Muhammed^{as} savaştan önce yapılması gereken bütün hazırlıkları yaptıktan sonra “Allah’tan” yardım göndermesi talebinde bulunmuş ve o yardım yine Kur’an-ı Kerim’in beyanıyla gerçekleşmiştir.¹¹⁵

11. YAĞMUR DUASI

Eskiden şehir merkezine yakın bir yerde “Bayram Mescidi” denilen çayırılık bir alan bulunmaktaymış. Burada bayram namazları kılındığı gibi yağmur duası da yapılmış. 40 yıl önce burada yapılan bir yağmur duasına iştirak etmiş olan bir görgü tanığı o gün yapılanları şöylece özetlemektedir. “Biz çocukken bir ara Erzincan’da kuraklık oldu, camilerde “yağmur duasına çıkılacak” diye ilan yapıldı. Şehir halkıyla yaklaşık bir saat yürüyerek Bayram Mescidi’ne vardık. Orada dua edildi. Dönerken yağmur yağdı ve herkes ıslandı.” Yağmur duasına gidilirken çocuklar ve hayvanlar da beraber götürülürdü.¹¹⁶

12. ÖLÜMLE İLGİLİ GELENEKLER

Bu konuda da yine biri Çayırılı’dan diğeri Üzümlü’den iki aktarımda bulunacağız ki şehrin genelinde benzer uygulamalar söz konusuydu. Burada anlatılacak olan hususlar, genel olarak günümüzde de devam etmektedir.

Üzümlü örneği: Ölmek üzere, ölümcül derecede hasta olan kimsenin öleceğine ilişkin fizyolojik değişimler oldukça önemli olup bu belirtiler ölüm döşesinde olan hastanın yanındakiler tarafından hassasiyetle takip edilir, görüldüğünde de hastanın ölümünün iyice yaklaştığına işaret olarak kabul edilirdi. Bu yüzden hastanın yanında bekleyenler abdestli olur, dua okur, hastanın sürekli salavat getirmesini sağlarlardı. Hastanın bilinci açık tutulmaya çalışılır, sekerât yani can verme hâlinde olduğu için şuurunun açık kalmasına gayret edilirdi. Yatağında hasta yatan kimse sevenleri ve yakınları tarafından ziyaret edilerek helallik alınırdı.

Ölüm belirtileri kişiden kişiye hatta sülaleden sülaleye değişiklik göstermekle birlikte genelde benzerlik arz ederdi. Bunları ana hatlarıyla şöyle sıralamak mümkündür: hastanın rengi sararır, burnu yukarı dikilir, şakakları çöker, kulakları sararır, gözlerinin ferisi kesilir artık yanındakileri ancak sesinden tanıyabilirdi.

¹¹⁴ Furkan Sûresi 77. ayet; Mü’min Sûresi 60. ayet.

¹¹⁵ Âl-i İmrân Sûresi 123. ayet. Bkz. Ahmet Önkal, *Muhtasar Siyer-i Nebî*, İstanbul 2019, s. 123-129.

¹¹⁶ Çerçi, 85-86.

Bu tür belirtiler görülünce hastanın ölümü yaklaşmış veya can çekişiyor olarak kabul edilir ve başucunda “Yasin” okunurdu. Can vermekte olan kimseye su verilir ki şeytan onu son nefesinde kandırıp imanını çalmasın yani imansız olarak ölmesin. Bu arada sesli olarak kelime-i tevhid söylenir ve ölüm hâlindeki kimseye de söyletilmeye çalışılırdı. Vefat gerçekleşince uzaktaki ve yakındaki akrabalarına, sevdiklerine ve dostlarına haber verilirdi. Uzaktakilere telefon ve telgrafla yakındakilere de camilerde sala verilerek veya belediye ve cami hoparlörlerinden duyuru yapılırdı.

Ölen kimsenin daha cenazesi kalkmadan devrine (ıskat) oturulur ve hatim indirilirdi. Hatim indirenlere ve ıskata oturan fakirlere, ölen kimsenin oruç ve namaz borçlarına karşılık en az birer fitre nispetinde para verilir, hatim ölü, yerine kavuşmadan indirilirdi. Parası olanlar hafız ve hocalara, olmayanlar ise Kur'an okumasını bilenlere bir veya birkaç cüz okutarak hatim indirirlerdi. Bazen devir uzun sürmesin diye o sırada orada bulunanlardan paralar toplanır, bir çıkın içine konur, halka hâlinde oturan insanlar arasında hızlıca “devir” yapılır, bu uygulamaya katılanlar “kabiltü ve hebtü/kabul ettim ve hibe ettim.” diyerek işlem tamamlanırdı. Geçmişte ölü henüz gömülmeden “Çıralık” verilirdi. Ölü sahibinin daha cenaze kalkmadan bir yemeklik malzeme ya da kibrit ve bir şişe gaz gibi ihtiyaç sahiplerine verdiği şeylere “Çıralık” denirdi. Çıralık verilince ölen kimsenin kabirde rahat edeceğine, kabrinin ışıkla dolaşacağına inanılırdı. Ölü evindeki çocuklar, komşular tarafından götürülürdü.

Bir hasta öldükten sonra ilk önce gözleri kapatılır ve çenesi bağlanır ve cenaze yalnız bırakılmazdı. Bu arada uzaktaki yakınlarla haber verilirken bir taraftan da ölünün gömülmesi için gerekli işlemler başlatılırdı. Mezar ve kefen hazırlandıktan sonra ölünün yakınlarından biri veya cenaze yıkayan bir kimse tarafından cenaze yıkanır ve kefenlenirdi. Akşam ölen kimsenin cenazesi ertesi gün öğle veya ikindi namazlarından sonra kaldırılırdı. Cenaze namazı kılındıktan sonra tabut içindeki cenaze omuzlar üzerinde mezarlığa götürülür cenaze gömülürken Kur'an okunurdu. Defin işi bittikten sonra cemaat oradan ayrılır, imam da ölünün bir yakınına yanına alarak telkinde bulunurdu.

Cenaze olan evde üç gün boyunca yemek pişirilmez bu arada taziye ziyareti de devam ederdi. Komşular ölü evine çay, yemek götürür, evin ihtiyaçlarını görürlerdi. Çoluk çocuğa göz kulak olunur, ahırdaki hayvanların bakımı yapılırdı. İlk gün başlayan taziye ziyareti 40 gün boyunca devam ederdi. Bu arada mevlit hem üçüncü hem de elli ikinci günde okutulurdu. Taziye ziyaretinde bulunmaya bazı yerlerde “hatire getirmek” denilirdi. Ölümün üzerinden üç gün geçince ölü evinde yemek verilir, üçüncü, kırkıncı ve elli ikinci günlerinde Kur'an ve mevlit okunurdu. Ölünün canı için de helva yapılırdı. Ölünün ardından gelen ilk bayrama “Karalı Bayram” denildiğinden “Yas Evi” herkes tarafından ziyaret edilir, yas neredeyse bir yıl sürerdi. Cenazenin olduğu köylerde kimse teyp televizyon çalıştırmazdı. Yaslı kimseler düğünlere ve kahvehanelere gitmez erkekler de tıraş olmazlardı.¹¹⁷ Günümüzde bu âdet ve gelenekler aşağı yukarı aynı şekilde devam etmektedir.

¹¹⁷ Akpınar, s. 181-184.

Çayırılı civarı köylerindeki cenaze gelenekleri de şöyleydi: Bir hasta ağırlaşınca yanına Kur'an okuyabilen birileri gelir ve okumaya başlardı. Ağırlaşan hastanın yanında yüksek sesle konuşulmaz ve gürültü yapılmazdı. Kur'an okumanın yanı sıra yüksek sesle tövbe istiğfar getirilir ve kelime-i şهادet, kelime-i tevhit söylenirdi. Bunlar, hastanın duyacağı şekilde söylenir ve hastanın da bunları tekrar etmesi sağlanmaya çalışılırdı.

Hasta vefat edince gözleri ve ağzı kapatılır, ayakları ayrı kalmasın diye birbirine yaklaştırılarak başparmaklarından birbirine bir bez parçasıyla bağlanır ve "el-hükmü lillah/hüküm Allah'ındır" denirdi. Ardından cenaze kadınsa, kadınlar tarafından, erkeksa erkekler tarafından elbiseleri soyularak, üzerinde öldüğü yatağın dışında başka bir yatağın üzerine konurdu. Bu yatağa "Hak Döşegi" denirdi. Cenazenin üzerine bir bez çekilir, üstüne de şişmesin diye bakır bir tepsi ya da lenger konurdu.

Cenazenin olduğu yerde salâ verilir, uzaktaki akrabalara haber gönderilirdi. Ancak herkesin yetişmesi beklenmez cenaze mümkün olduğunca hızlı defnedilirdi. Bu sırada mezar kazılır, ocak yakılıp su ısıtılır, yıkayacak kişiler gelirdi. Camide bekletilen seyyar tenişir taşınarak cenaze evinin hemen yanında etrafı örtülerle çevrilmiş bir alana yerleştirilir ve orada yıkanır. Özellikle köylerde yaz-kış uygulama bu şekildeydi. Cenazeler evlerin içinde yıkanamazdı çünkü yıkanma sırasında çok su kullanılmaktaydı. Bu suyun evden tahliye edilmesini sağlayacak bir düzenek bulunmamaktaydı.

Bu arada tabut getirilir, kefen tabutun içine serilir, yıkanmış cenaze "Bismillahi ve billahi ve ala milleti Resulillahi" denilerek tabuta konur ve kefenlenir, sonra yüksekçe bir yer üzerine konurdu. Bu bazen bir kağrı/öküz arabası, bazen de bir taş olurdu. Sonraları musalla yapılarak onun üzerine konulmaya başlamıştı. Burada cenaze namazı kılınır ve mezarlığa götürülürdü. Cenaze dönüşümlü olarak taşınırdı. Bir kişi cenazeyi taşımaya yardım edecekse sağ öndeki kişinin yerine girer, yaklaşık yedi adım yürür ve yerini yeni gelen kişiye bırakarak sağ arka tarafa geçer ve bir süre taşıdıktan sonra oradan dışarı çıkar, sonra sol önden girer, az önce anlatıldığı gibi devam eder ve sol arkadan çıkardı. Cenaze büyük bir sessizlik içerisinde taşınırdı. Cenazenin geçtiği yol üzerine oturanlar varsa bu sırada ayağa kalkarlardı.

Cenaze mezara konulduktan sonra lahit, kerpiçler dizilerek kapatılır, üzerine ot serilir, mezarın geri kalan kısmı toprakla doldurulurdu. Sonraları kerpiç yerine tahta, ot yerine de naylon kullanılmaya başlandı. En sonda mezar üzerine bir miktar su serpilir ve halk oradan ayrılır, imam telkin verirdi. Özellikle kışın mezarın üstüne bol miktarda su serpilirdi. Bu su donunca vahşi hayvanların cenazeyi çıkarması engellenmiş olurdu. Ayrıca yine kurtlar yaklaşmasın diye ilk gece mezarın başında ateş de yakılırdı. Sonra cenaze evine gelinir, hoca, hafız ya da bilen biri Kur'an'dan bir aşır okur ve "el-hükmü lillah, Allah ölene rahmet, kalanlara sağlık ve sıhhat versin" diyerek başsağlığı dilerlerdi. Artık bundan sonra gelenler tekrar Kur'an okumaz sadece başsağlığı dilerlerdi. Cenaze sahibi erkekler, yaklaşık on-onbeş gün tıraş olmazlardı. Bu süre kesin değildir. Duruma göre daha kısa da sürebilirdi. Cenaze sahibinin yasını tamamlamasını sağlamak için bir komşu, berber getirerek cenaze sahiplerini tıraş ettirirdi. Böylece yas tutma işi bitmiş olurdu. Yas tutma esnasında düğün, nişan gibi törenler yapılırsa, kadınlar bu törene katılmazlar ya da süslenmeden katılırlardı.

Cenaze evinde yaklaşık bir hafta boyunca yemek pişmezdi. Cenaze sahipleri, yakınları ve komşuları tarafından yemeğe götürülür ya da cenaze evine yemek gönderilirdi. Bu dönemde komşular da kendi evlerinde yüksek sesle gülmekten ve eğlenmekten uzak durur, türkü-şarkı söylemez, radyolarını açmazlardı. Eğer cenaze gençse bu hususlara daha büyük bir titizlikle uyulurdu.¹¹⁸

KAYNAKÇA

- Ahmed**, *Manzûm Sîret-i Nebî (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin)*, Haz. Turgut Karabey, Bülent Şıgva, Ankara: Akçağ Yay. 2016.
- Akpınar**, Erdal, vd. *Erzincan Üzümlü*, yy, ty.
- Ali Kemali**, *Erzincan*, ed. Nejat Bayram-Kurtuluş Güran, 3. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2013.
- Aslan**, Ömer, *Erzincan'da Tasavvuf Kültürü ve Nakşibendilik*, EBYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzincan 2018 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Aşçı İbrahim Dede**, *Aşçı Dede'nin Hatıraları Çokyönlü Bir Sufinin Gözüyle Son Dönem Osmanlı Hayatı*, I-IV, Haz. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi, İstanbul: Kitabevi Yay, 2006.
- Ata**, Mehmet Mahfuz, "Zemzem Suyu ve Özellikleri", *Ekev Akademi Dergisi*, 2013, S. 56, s. 375-398.
- Azamat**, Nihat, "Aşçı İbrahim Dede Mecmuası", *DİA*, c. III, 546-547.
- Babür**, Yusuf, *Kemahlı İbrahim Hakkı Efendi Divan-ı Miftahu'l-Maarif fi Na'ti'l-Maârif*, Erzurum 2019.
- Baltacı**, Halil, "Aşçı İbrahim Dede Hatıratı Çerçevesinde XIX. Yüzyıl Erzincan'ında Dinî ve Tasavvufî Hayat", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015, sayı: 1, s. 47-64.
- Baltacı**, Halil, "Erzincan'da Nakşî-Hâlidî Gelenek", *Uluslararası Bahaeddin Nakşibend ve Nakşibendilik Sempozyumu*, İstanbul, Türkiye, 2-4 Aralık 2016, s. 1-17.
- Baltacı**, Halil -Ömer Aslan, "Erzincan'da Nakşî-Hâlidî Gelenek", *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2017, c. I, S. 2, s. 80-95.
- Baltacı**, Halil, "Erzincan'da Ârif-i Ümmî İki Şâir: Leblebici ve Tüfekçizâde Sâlih Baba Şiirlerinde Tasavvufî Düşünce", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, Türkiye, Erzincan, 28 Eylül-1 Ekim 2016, s. 867-877.
- Baltacı**, Halil, "Halvetiyye'nin Anadolu'daki Neşvünemâsına bir Menba: Pîr Muhammed Erzincanî ve Makâmâtü'l-Ârifin Adlı Eserinde Seyr ü Sülûk", *Dil-i Halvet Dergisi*, yıl 5, sy. 15, Aralık 2017, s. 19-23.
- Baltacı**, Halil-Ömer Aslan, "Erzincan'da Nakşî-Hâlidî Gelenek", *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2017, c.I, S. 2, s. 80-95.
- Belâzürî**, *Fütûhu'l-Buldân*, tah. Abdullah Enis ed-Dabbâğ, Beyrut, 1987.
- Biröl**, Nurettin, "19. Yüzyıl Sonlarında Erzincan'da İdarî, Siyasî Sosyal ve Dinî Hayat", *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu 26-28 Eylül 2019 Bildiriler*, s. 1266-1303.
- Çerçi**, Faris, *Evliya Çelebi'nin Erzincan ile İlgili Görüşleri*, Erzincan 2017.

¹¹⁸ Parlak, *Bölükova Köyü Tarihi*, s. 238-239.

- Dölek**, Adem, Ömrünü Kur'an Hizmetine Adanmış Şemsettin Uçar Hocaefendi, Erzincan: Doğu Yay, 2012.
- Evliya Çelebi**, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Rober Dankof vd., Yapı Kredi Yayınları, yy, ty.
- Evliya Çelebi**, *Seyahatname*, tab: Ahmed Cevdet, Dersaadet, 1314.
- Evliya Çelebi**, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. S. A. Kahraman- Y. Dağlı, İstanbul, 2008.
- Göksu**, Mehmet Zeki-Sümeyye Yamak, "Din Eğitimi Özelinde Erzincan: Dünü Ve Bugünü", *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu 26-28 Eylül 2019 Bildiriler*, s. 1863-1881.
- Gül**, Abdülkadir-Adem Başbüyük, *Bir Tarihî Coğrafya İncelemesi (Osmanlı'dan Cumhuriyete Erzincan Kazası)*, Erzurum 2011.
- Günay**, Ünver -Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007.
- el-Hamevî**, *Mucemu'l-Buldân*, Beyrut: Dâr-ı Sadr, 1977.
- İbn Battûta** (ö. 1368), *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev: A. Sait Aykut, İstanbul, 2004.
- İçli**, Hacı Hasan, "Erzincan Medreseleri", *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu 26-28 Eylül 2019 Bildiriler*, s. 1479-1494.
- İpşirli**, Mehmet, "Buk'a", *DİA*, VI, s. 386-387.
- Lokmacı**, Süleyman, "Osmanlı Dönemi Vakıfları", ed. Hüsrev Akın, *Erzincan 2019*, s. 163-173.
- Matrakçı** Nasuh, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*, Haz. Hüseyin Gazi Yurdaydın, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Miroğlu**, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara 1990.
- Miroğlu**, İsmet, "Erzincan", *DİA*, XI, s. 318-321.
- Önkal**, Ahmet, *Muhtasar Siyer-i Nebî*, İstanbul 2019.
- Özdemir**, Halil İbrahim, "Erzincanlı Devlet Adamları, Âlimler, Edebiyatçılar, Âşıklar" *Erzincan 2019*, Erzincan 2019.
- Pakalın**, Mehmet Zeki, *Osmanlı Deyimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Parlak**, Nizamettin, *Erzincan-Çayırılı Bölükova (Kısmısor) Köyü Tarihi ve Kültürü*, Ankara: Girişim Matbaası, 2010.
- Pasin**, M. Hidayet - Ş. Vedat Çelik, *Erzincan, Tarihi-Coğrafyası-Folklörü*, yy, Kardeş Matbaası, 1962.
- Sayılır**, Şeyda Büyükcan, "Osmanlı Döneminde Erzincan Kazası", *Erzincan 2019*, ed. Hüsrev Akın, Ankara 2019, s. 121-128.
- Şahin**, Tahir Erdoğan, *Erzincan Tarihi*, I-V, Ankara, 2019.
- Şahin**, Tahir Erdoğan, *Erzincan Üzerine Makaleler IV*, Erzincan 2020.
- Şeyh Safiyeddin Erdebilî**, *Makâlât Şeyh Safî Buyruğu*, Haz. Sönmez Kutlu-Nizamettin Parlak, İstanbul 2008.
- Taşçı**, Kemal, "Ortaçağda Erzincan", *Erzincan 2019*, ed. Hüsrev Akın, Ankara 2019, s. 107-120.
- Taşçı**, Kemal, "Ortaçağ Döneminde İdari Yapı", *Erzincan 2019*, ed. Hüsrev Akın, Ankara 2019, s. 137.

Taşcı, Kemal, “Erzincan’da Eretnâlı Hâkimiyeti”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, I, (Erzincan, 28 Eylül - 1 Ekim 2016), Erzincan Üniversitesi Yayınları, Erzincan 2016, s. 395-400.

Taşcı, Kemal, “Kitâb-ı Diyârbekriyye’ye Göre Çoruh Vadisinde Akkoyunlu Hâkimiyeti”, *KAREN*, 1/1, Ocak 2015, s. 160-178.

Uzun, Mustafa İsmet, “Muhammediyye”, *DİA*, XXX, 586-587

Yavuz, Yusuf Şevki, “Serdaroğlu, Ahmet Hulûsi (1911-1999)”, *DİA*, c. XXXVI, s. 553-554.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Akâ’idü’l-Aşudiyye”, *DİA*, c. II, 216.

<https://deprem.afad.gov.tr/tarihseldepremler09.05.20>

CUMHURİYETİN 100. YILINDA ERZİNCAN

VI

ERZİNCAN VE ÇEVRESİNDEKİ HALK İNANIŞLARINA TOPLU BAKIŞ*

Doç. Dr. Abdurrahman Küçük

a. Erzincan'ın Kısa Tarihçesi

Erzincan ve çevresi; Sivas, Gümüşhane, Erzurum, Tunceli arasında kalan, merkezle beraber Çayırılı, İliç, Kemah, Kemaliye, Refahiye, Tercan ile 7 ilçesi ve 560'ı aşkın köyüyle önemli birçok yolun düğüm noktasındaki ilimiz kastedilmektedir.

Selçukluların Anadolu'yu fethetmesiyle gerçek şahsiyetini bulan ve adı sık geçen Erzincan'ın tarihi milattan önceki yıllara uzanmaktadır.

Uzun yıllar boyunca İran ve Roma imparatorluklarının rekabet sahasında kalmış olan Erzincan, VII. Yüzyılın başlarında Sasânîlerin, bir müddet sonra da İslâm ordularının geçici hâkimiyeti altına girmiştir.

Malazgirt Zaferinden sonra Alparslan'ın Erzincan ve çevresinin fethi için görevlendirdiği Emir Mengücek, Ermeniler ve Rumlar ile harb ederek bu çevreyi ele geçirmiş ve XIII. Yüzyılın başlarına kadar onun sülâlesi tarafından idare olunmuştur. Erzincan, 1228'de (H. 625) Alaaddin Keykubat'ın hâkimiyetine geçmiş; daha sonra İlhanlılar tarafından istila edilmiş ve bir süre onların valileri tarafından yönetilmiştir.

XVI. Yüzyılın başlarında Osmanlı hâkimiyeti kuruluncaya kadar sık sık el değiştiren Erzincan, Moğol akınlarına uğramış, bir müddet Timur'un hâkimiyetine ve Ankara Savaşı'ndan sonra onun Orta Asya'ya geri dönmesiyle Akkoyunlular'ın eline geçmiştir. Otlukbeli Savaşından (1473) sonra, bir müddet, yerli sergerdelerin elinde kalmıştır. 1514'de Yavuz Sultan Selim (I. Selim) tarafından harpsiz olarak Osmanlı ülkesine katılmış ve Erzurum'a bağlı bir sancak merkezi olmuştur. Bu tarihten 23 Temmuz 1916'daki Rus İşgali

* Bu Makale/Tebliğ, **III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Ankara 1987**, Cilt: IV, sayfa:315-327'de yayınlanmıştır

** Bu bilgiler, özellikle ilçe sayısı ile ilgili bilgiler, tebliğin sunulduğu/makalenin yazıldığı yıldaki bilgilerdir.

ve buna bağı olarak Ermenilerin ayaklanmasına kadar, hemen hemen önemli tarihî olaylara sahne olmamıştır. 1923 yılında vilayet olmuş ve zaman zaman vuku bulan depremler dışında sakin olarak varlığını sürdürmüştür.

b. Dinî Folklor Bakımından Erzincan ve Çevresi

Tarihî gelişmesinde de görüldüğü gibi Erzincan ve çevresi, çeşitli savaşlara ve el değiştirmelere sahne olmuş, farklı din, inanç, mezhep ve kültürlerle sahip insanlarla karşılaşmıştır. Hatta burada farklı din, inanç, mezhep ve kültürlerle sahip insanların bir arada, beraber yaşadığı dönemler de olmuştur.

Erzincan ve çevresinin tarihî seyirindeki çeşitliliği inanışlarında da göstermesi normaldir. Bu inanışlardan bölgeden bölgeye, köyden köye farklılık gösterenler bulunduğu gibi, ülkemiz genelinde aynı özellikleri gösterenler de vardır.

Ülkemizde, Folklor içinde önemli bir yeri olan Dinî Folklor, Dinî-Manevî Halk İnanışları ile ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar, bir çevredeki, bir bölgedeki halk inanışlarının bir kısmını veya tamamını içine almaktadır. Bazı yerlerle ilgili fazla çalışma bulunmakla beraber, bazı yerler için ya hiç yoktur veya sınırlıdır. Üzerinde durduğumuz Erzincan, sınırlı çalışmaların yapıldığı yerlerden birisidir.

Çocukluğumuzda duyduğumuz, gördüğümüz, yaşadığımız olaylardan; ilkokul öğretmeni olarak köylerde çalıştığımız yıllarda (1964-1968) müşahade ettiğimiz ve yaptığımız çevre incelemesiyle tespit ettiğimiz hususlardan; 1973 yılında ve ondan sonraki yıllarda bizzat yaptığımız araştırma ve incelemelerden; bu konuda yapılan çalışmalardan ve o bölgelere ait kişilere sorarak öğrendiklerimizden istifade ederek tebliğimizi hazırladık. Ancak çocukluğumuzda ve ondan sonraki yıllarda gördüğümüz inanışların bir kısmını 1973'lerde göremediğimiz gibi, ondan sonraki yıllarda ve bugün de bir kısmını görmek mümkün olamamıştır.

Sorduğumuz ve kendileriyle konuştuğumuz kişiler de daha önce var olan bazı inanışların zamanla yok olduğunu belirtmişlerdir. Bununla beraber hiçbir zaman önemini kaybetmeyen ve Türkiye genelinde aynı yoğunlukta devam edenlerin bulunduğunu belirtmekte yarar vardır. Biz, kısmen yaşayan, önemini kaybetmiş olsun veya olmasın tespit edebildiğimiz inanışları, fazla ayrıntılara girmeden, toplu olarak ele almaya çalıştık.

c. Erzincan ve Çevresindeki Halk İnanışları

Erzincan ve çevresindeki halk inanışları, ortak özellikleri göz önünde bulundurularak, sekiz grup altında toplanmıştır:

ca. Adak ve Adak Yerleri ile İlgili İnançlar

Erzincan'da Terzi Baba, Kemah'ta Melik Gazi ve Tercan'da Mama Hatun Türbesi dışında, her ilçenin ve hemen hemen her köyün kendine mahsus mahallî adak yerleri vardır.

Adak yerlerinden şahsiyeti, tarihî açık olarak bilinenler yanında, mazisi pek bilinmeyen, haklarındaki bilgiler rivayetlere dayananlar da vardır.

Adak yerlerine, dua etmek, ölüleri, evliya bilinen kimseleri örnek ahlâkları yönüyle yad etmek için, sırf ziyaret kastiyle gidildiği gibi, şu inanışlarla ilgili olarak da gidilmektedir:

Her türlü murat, dilek ve niyet.

Çocuğu olmak, kolay doğum yapmak, çocuğu yaşamak, sütünü artırmak.

Kısmeti açılmak, evlenebilmek.

Hastalıktan kurtulmak, şifa bulmak (sıtma, baş ağrısı, sara, öksürük, akıl ve ruh hastalıkları, felç gibi)

Huysuz, yaramaz ve aksi tabiatlı çocukları uslandırmak.

Kayıp eşyayı bulmak veya bulunmasını istemek.

Sevgi elde etmek.

Bu tür isteklerin olması için şu adaklar adanır: Oruç, kurban, mum, süpürge, horoz; fakir doyurmak, sadaka vermek; helva ve lokma dağıtmak, çocuğun adını adamak.

Adak yerleri gibi, oralarda bulunan su, ağaç ve benzeri şeyler de kutsal sayılmaktadır. Adak yerlerindeki ağaçlara, dert ve sıkıntılardan kurtulmak için veya belli bir niyetle bez bağlanmaktadır. Bazı yerlerde, ağaca bez parçası bağlandıktan sonra, ağacın dibine para ve taş atılır. Bu ağaçlar kesilmez, başka yere götürülmez ve yakılmaz. Ancak bulunduğu yerde yakılmasında bir mahzur görülmez. Bu yasaklara uymayanların çarpılacağına, sakat kalacağına, başına bir kaza geleceğine veya öleceğine inanılır. Bu tür ağaçların kurumaları, halkın dertlerini yüklenmelerine, bu dert ve ızdıraplara dayanamamalarına bağlanır. Adak yerlerinin yanındaki çeşme veya suların her türlü hastalığa şifa olduğuna inanılır ve bu maksatla oralarda yıkanılır.

cb. Uğurluluk ve Uğursuzlukla İlgili İnanışlar

Uğursuzluk ve uğursuzlukla ilgili inanışlar şöyle tasnif edilebilir:

1-Günlerle İlgili Olanlar

Sabah erken kalkanın rızkı bol olur. Sabah sağ tarafından kalkan için o gün uğurlu, işleri normal; sol tarafından kalkan için uğursuzdur, işleri ters gider.

Gece aynaya bakmak uğursuzluk getirir; insanı cin çarpar. Gece tırnak kesmek, tıraş olmak, ılık çalmak, sakız çiğnemek iyi değildir. Gece ılık çalan cinleri başına toplamış olur ve cin çarpmasına uğrar. Gece sakız çiğneyen ölü eti çiğnemiş olur. Gece dışarıya ateş, kül, çöp atmak, kaynar su dökmek iyi değildir, uğursuzluğa sebep olur. Çocuğu ölen bir kadının bayram günü dikmiş dikmesi, eline iğne alması iyi sayılmaz. Anne eline iğne alırsa bu iğne, ölmüş çocuğun gözüne batar.

Pazartesi günü çamaşır yıkamak iyi değildir.

Salı uğursuz bir gündür. Salı günü yeni bir işe başlamak uğur getirmez. Salı günü iş sallanır ve bir türlü bitmez. Bunun aksine salı günü açılan yiyecek maddeleri bereketli olur, kolay tükenmez.

Cuma günü iş yapanın kısmeti az olur. Cuma günü, Cuma namazından önce, ev süpürülmez, süpürülürse bekâr kızların kısmeti bağlanır. Yedi Cuma günü dikiş dikenin ölüsü olur.

Cuma ve Cumartesi günü çamaşır yıkamak uğursuzluk getirir. Cuma günü tırnak kesilmesi uğurlu; Cuma dışındaki günlerde kesilmesi uğursuzdur. Cuma günü öğleden önce kesenin dini, öğleden sonra kesenin malı artar. Cuma akşamı (Perşembe günü) tırnak kesen ciğer acısı görür. Salı günü kesen abdest tutamaz. Kurban Bayramı günü gündüz uyumak, sakal tıraşı olmak iyi değildir.

2-Yer ve Eşyalarla İlgili Olanlar

Binanın temeline kurban kesmek, kan akıtmak o binayı uğurlu kılar. İki eşik arasına ve eşik üzerine oturmak uğursuzluk getirir, oturanın rızkı kesilir; cin ve peri çarpmasına uğrar.

Tarla, bahçe ve damlarda yuva yapmış hayvanların yuvasını bozmak uğursuz sayılır.

Mezarların parmakla gösterilmesi iyi değildir, uğursuzluk getirir. Yeni alınan ve ilk defa giyilen elbise, giyen tarafından önce çiğnenip eskisi çöplüğe denildikten sonra giyilmelidir. Yeni elbiseyi bu şartlarda giyenin ömrü uzun olur ve daha çok elbise eskitir.

Beşiğin ve salıncağın boş sallanması iyi sayılmaz, uğursuz addedilir. Çocuğun öleceği şeklinde yorumlanır.

Bir elbiseyi çıkarmadan insan üzerinde dikmek uğursuz sayılır. Bir kimseye süpürge ile vurmak iyi değildir. Süpürge ile vurulmanın ömrü kısalır, şayet süpürge ile vurulmuşsa, ömrü kısalmasın diye, süpürgeден bir çöp kırılması gerekir.

3- Hayvanlarla İlgili Olanlar:

3.1- Yılan

Konuşma sırasında yilandan söz etmek uğursuz sayılır. Yilandan söz eden kimseyi o anda bir düşmanın andığı, ona bir tuzak kurulmakta olduğu kabul edilir.

Yılanın ayağını gören cennete gider.

Yılan ateşte yakılırsa yağmur yağar.

Yılanın bir kurbağayı yutmakta olduğunu gören kimse çocuğu olmayan birisini hatırlayıp o şahsın niyetine bırakmasını söyler ve yılan da kurbağayı bırakırsa niyet edilenin çocuğu olur.

3.2- Baykuş, Yarasa, Saksığan

Baykuşun ötüşü uğursuz sayılır. Baykuşun öttüğü yerden ölü çıkar. Bunun için baykuş uğursuz bir hayvan kabul edilir.

Duvarlarına, bacalarına, çatılarına baykuş konanların; ahır, merek gibi binalarında yarasa görenlerin işleri tersine gider.

Saksağan şakırdayarak öterse misafir geleceğini müjdelemekte; çığlık kopararak öterse bir uğursuzluğun haberini vermektedir.

3.3- Tavşan, Tilki

Yolcunun, tarlaya giden çiftçinin önünden tavşan geçerse o gün uğursuz, tilki geçerse uğurlu sayılır.

3.4- Horoz

Horozun namaz vakitleri dışında ötmesi iyi sayılmaz. Vakitsiz öten horoz uğursuzluk getirir.

3.5- Kedi, Köpek, At

Kedinin yüzünü yalaması misafirin geleceğini işaret eder.

Köpeğin uluması uğursuz sayılır ve herhangi bir kimsenin öleceğini haber verdiği kabul edilir.

Atın kişnemesinden, köpeğin devamlı havlamasından, kedinin miyavlamasından bir felâket olacağı sonucu çıkarılır.

4- İnsan ve Organları ile İlgili Olanlar

Yola çıkan bir kimsenin arkasından aile fertlerinden biri tarafından su dökmek uğurluluğa sebep olur, iyi sayılır.

Düztaban insanlar uğursuz sayılır.

İnsanın sol gözünün seğirmesi şerre; sağ gözünün seğirmesi hayra alâmet sayılır.

Sağ elinin içinin kaşınması eline para geçeceği, sol elinin içinin kaşınması elinden para çıkacağına işarettir.

Kulağının çınlaması, başkaları tarafından konuşulduğunun belirtisidir.

Bir evde Ahmet, Mehmet, Mustafa gibi isimlerin bulunması o evin uğurundandır, o evde bereket olur.

cc. Nazar (Göz Değmesi) ile İlgili İnanışlar

Halk arasında nazar, göz değmesi, göze gelme, şum gibi kelimeler birbirleri yerine kullanılmaktadır. Bakışlarında tesir olan kimsenin baktıkları şeylerde menfi yönde gelişmeler olmakta ve buna karşı önceden çeşitli tedbirler alınmaktadır. Bu tedbirler şöyle hulâsa edilebilir:

Güzel, akıllı, gösterişli çocukların omuzlarına yedi delikli mavi boncuk, paralar ve muska takılır.

Göze gelmesinden korkulan kimselerin yüzlerinin görünen bir yerine is sürülür, ateşte yakılan üzerlik dumanı üzerine tutulur ve duman yelpazelenir.

Evlerin giriş kapılarına at nalı ve çeşitli hayvan kemikleri asılır.

Evlerin içinde üzerlikten örülmüş süs eşyaları bulundurulur.

İyi cins at veya diğer dikkat çekici hayvanların boyunlarına mavi boncuk takılır.

Vasıtalara Kurân, enâm, maşallah, göz boncuğu asılır.

Gözünün değmesinden şüphe edilen kimsenin elbisesinin bir yeri kesilir, ayakkabısı delinir veya o kimseyi üzecek bir zarar verilir.

Gözünün değmesinden korkulan kişi görülünce çeşitli hareketler yapılır; göz değmesinden korkulan hayvansa kıcı kaşınır, «**elem tere fiş, kem gözlere şiş**» denilir.

Bir şeyi hayırlı etmek, bir şeyi kutlamak ve göz değmesini önlemek için «**maşallah**», «**hayırlı olsun**», «**güle güle kullan**», «**Allah bağışlasın**» gibi sözler söylenir. Nazara gelmiş kimseler için de şunlar yapılır: Okutulur, muska yaptırılır, kurban gözüyle yıkanır, tuz çatlatılır, kurşun dökülür.

çç. Büyü, Sihir, Tılsım, Muska, Fal Gibi İnanışlar

1-Büyü, Sihir, Tılsım, Muska

Halk arasında büyü, sihir, tılsım, afsun, gözbağcılık ve muskacılık birbiri yerine kullanılır. Genelde yapılan ve yaygın olan muskacılık şeklidir. Bu halk arasında «**noksa**», «**kağıt**» olarak adlandırılır. Bunlar; açık-gizli isteğe bağlı olan-olmayan şeklinde olduğu gibi, menfi ve müspet olarak da iki kısımda mütalaa edilir.

Menfi olarak yapılan büyü, sihir, tılsım, muska şu durumlar için yapılır: Düşmanlık, kıskançlık dolayısıyla eşlerin arasını açmak, bir kızın kısmetini bağlamak veya istemediği birisine varmasını sağlamak, erkeklik uzvunu bağlamak, bir düşmanı yenmek, mağdur duruma düşürmek veya süründürmek.

Müspet olarak şu hususlar için yapılır: Çeşitli hastalıklardan (sara, sıtma, cin çarpması, baş-diş ağrıları) kurtulmak; arası iyi olmayan iki eşin veya kimsenin arasını düzeltmek, yırtıcı hayvan (kurt) ağzını bağlamak, baht açmak, aşk ve muhabbet sağlamak, çalınan eşyayı bulup çıkarmak, sütü az olan loğusanın sütünü arttırmak, eşlerden birinin diğerini itaati altına almak, çocuğu olmayanı çocuk sahibi yapmak, çok ağlayan çocukları susturmak ve göz değmesini (nazar) önlemek.

Muska yukarıda belirtilen hususlar için olduğu gibi, kaza, belâ, felaketten korumak ve korunmak için de yapılır. Üzerinde muska bulunan kimsenin bütün felaketlerden korunacağına, güçlü kuvvetli olacağına da inanılır.

Delikanlılık çağında olan bir kimsenin pazılarının kuvvetli olması, kötülöklere karşı korunması için pazılarına «**pazıbent**» bağlanır.

2-Fal:

Halk arasında çay, kahve, el, çene, yıldız, iskambil ve tespih falı şeklinde çeşitleri vardır.

Çay: Çaydanlıktan bardağa dökülen çayın içindeki otlara göre netice çıkarılır. Çay içinde çay otları varsa bu misafir, mektup, telgraf geleceğine işaret sayılır. Otların şekline göre gelecek olanın uzun-kısa, kadın-erkek olacağı; bardağın içindeki durumuna göre de uzak, yakın veya gelmek üzere olduğu belirtilir.

Kahve: Genelde yaygın olan kahve fahıyla aynı özelliktedir.

El: Elin içindeki çizgilere bakılarak insanın kaç yıl yaşayacağına, başından hangi olayların geçeceğine dair bilgiler verir

Çene ve Kafa: İnsanın çenesinin iki parça olması, kafasının önünün şişkin bulunması başından iki nikâh geçeceğinin, iki defa evleneceğinin alâmeti kabul edilir.

Yıldız: Halk arasında kitap açmak olarak da adlandırılan bu sistem, «Yıldıznâme» denilen kitaptan çıkarılır.

Su: Bir bakır tas içindeki suya falcı bir şeyler okur, üfler. Falcı, suyun içinde niyet edilen şeyi görüyormuş gibi, tastaki suya bakarak konuşur.

Bir başka uygulama da şu şekildedir: Kara bir tavuk kesilerek kanı tastaki suya akıtılır ve su içerisinde kanın aldığı şekle göre olmuş veya olacak söylenir.

İskambil: Niyet edilen duruma göre iskambil kâğıtları açılır. Kâğıtlar isteğe uygun şekilde çıkarsa niyetin olacağı, aksi takdirde olmayacağı kabul edilir.

Tesbih: 99'lük tesbih, taneleri birbiri üzerine gelecek şekilde yere bırakılır. Tesbihin keşişmiş olan iki noktası arasında kalan taneler, tek veya çift gelmesi niyetine göre, sayılır ve niyetlendiği sayıya uygun gelirse işin olacağı, tersi olursa olmayacağı kabul edilir.

cd. Doğum ve Ölümle İlgili İnanışlar

1- Doğumla İlgili Olanlar

1.1-Hamilelik Döneminde

Gebe kadınlara «gümanlı», «iki canlı», «ağır ayak», «yükü», «hamile» gibi isimler verilir.

Kadınların bazı durumlarına, yüz hatlarına ve kirpiklerine bakılarak (kirpikler ikişer üçer birleşir, birbirine yapışır, gözler halkalanır) hamile olup olmadıkları tespit edilir

Bazı yiyecekleri canı isteyip de yiyemeyen kadının çocuğunun sakat doğacağına; canı muşmula isteyen kadının çocuğunun kıllı, zeytin yiyenin çocuğunun gözlerinin siyah; canı tatlı isteyen kadının çocuğunun toplu ve güzel, ekşi isteyeninin zayıf ve çirkin olacağına inanılır. Hamile kadın hırsızlama bir şey yerse çocuğunun hırsız; güzele bakarsa güzel olacağı kabul edilir. Hamile kadın rüyasında silah görürse çocuk erkek; altın veya boncuk görürse kız olacaktır. Çocuk ana karnında 3, 5 aylıkken oynarsa oğlan, geç oynarsa kız; karnın sağ tarafından oynarsa erkek, sol tarafında oynarsa kız; kadının karnı sivri ise doğacak çocuk erkek, yuvarlaksa kızdır.

1.2- Çocuk Doğduktan Sonraki Dönemde

Loğusa başında devamlı lamba yakılır ve yalnız bırakılmaz. Kırkı çıkmamış iki loğusa birbirine gidip gelmez. Şayet kırkı çıkmamış bir loğusa diğerine giderse, gittiği evin çocuğunun yürümesi gecikir, zayıf ve hastalıklı olur veya ölür.

Çocuğu yaşamayan kadınlar, doğum yapmakta olanın yanına alınmaz alınırsa doğacak çocuk yaşamaz.

Loğusalıkta yirmi günü dolanın yarı, kırk günü dolanın tam kırkı dökülür. Kırk suyu ayak altına gelecek bir yere serpilmez; bahçe veya temiz bir yere dökülür.

Âdetli veya gusül yapması gereken bir kadın yeni doğmuş bir çocuğu görmeye gidemez, şayet giderse çocuk hastalanır, yüzünde devamlı bir yara çıkar.

1.3- Alkarısı-Albastı: Alkarası yalnız bırakılan kırklı loğusa kadınlara ve çocuklarına zarar vermektten hoşlanır. Bunun için loğusa kadınları albasmasına karşı korumak için çeşitli tedbirlere başvurulur. Bunlardan bazıları şunlardır:

Loğusanın yorganına iğne sokulur; yanına kılıç; ucuna soğan takılmış egiç, hiç kullanılmamış süpürge konulur.

Loğusanın başucuna kocasının elbisesi asılır, çocuğun üzerine kırmızı bir şey örtülür.

Loğusa ve çocuğu 7 gün yalnız bırakılmaz lambalar yanık bırakılır.

Loğusanın başucuna Kurân asılır veya yastıkları altına en'âm konulur.

Albasmasına uğramış olanlar hocaya veya ocaklıya okutulur; yanlarında ansızın silah patlatılır, demir aletlerle gürültü yapılır.

2- Ölümle İlgili Olanlar

Ölen kişi ruhunu gülümseyerek ve azap çekmeden teslim ederse Cennete gider; azap çekerek ve bağırarak teslim ederse ameli iyi değildir.

Gözleri açık olarak ölmüş kişi, bir yakınına hasret gitmiştir.

Ölmüş kişi erkekse suyu dışarıda, kadınsa içeride ısıtılır.

Ölüyü yıkamak için hazırlanan sudan el-yüz yıkamak iyi sayılır.

Ölen kişinin cesedinin şişmemesi için karnının üzerine bakır kap, demir, kullanılmamış sabun ve bıçak konulur.

Ölünün günahlarını hafifletmek inancıyla iskât (devir) yapılır.

Cenazenin fazla bekletilmesi iyi sayılmaz. Cenaze ne kadar çok bekletilirse o kadar çok azap çeker.

Ölünün arkasından bakmak iyi değildir.

Ölü evinden çıkan kimsenin direkt evine gitmesi iyi değildir. Cenaze erkekler tarafından mezarlığa götürülürken kadın ve çocukların evde kalması iyi sayılmaz. Ölü mezara konulurken toprak atmakta kullanılan küreğin yere bırakılmadan el değiştirmesi

uğursuz sayılır. Yeni gömülen ölünün mezarı başında, ilk akşam, ateş yakılır. Ölen kişinin ruhunun evini kontrole geldiğine inanılır ve ölü evinde 7 gün lamba yakılır.

Torununun torununu gören kimse cennetlidir.

Ölü evinde belirli gün (ekseriya 3 gün) yas tutulur. Yas günlerinde ölü evinde yemek pişmez. Komşular tarafından yemek gönderilir (Başsağına gelenler de bu yemeklerle ağırlanır). Ölü evinde belli bir müddet radyo, teyp gibi şeyler çalınmaz, traş olunmaz, komşularda da çamaşır yıkanmaz, radyo, teyp gibi şeyler çalınmaz. Ölünün üstünden bir bayram geçinceye kadar ölü evinden izin alınmadıkça düğün ve benzeri eğlenceler yapılmaz.

ce. Çocukla İlgili İnanışlar

1-Ad Verme

Çocuğu olup da yaşamayan ailelerin çocuklarına erkek ve kız oluşuna göre Duran, Durak, Dursun, Durmuş, Yaşar, Durdu, Dursune; Birbiri arkasına doğan çocuklar kız olursa daha sonra doğacak kızın oğlana dönmesi için Döne, Döndü;

Çocuk çok olup da artık fazlası istenmeyince veya doğan çocukları hep kız olursa, son kız çocuğa Yeter, Netice, Songül; gittikleri adak yerine ve adaklarına uygun olarak doğan çocuk kız olursa Satı, erkek olursa Satılmış adı verilir.

2-Çocukla İlgili Diğer İnanışlar

Yeni doğmuş çocuğun ağızına, sesi güzel olsun diye, sesi güzel olan birisi tükürür veya genç bir kızın memesi çocuğa emzirilir.

Yürümeyen çocuğun ayakları bağlanır, Cuma günü caminin önüne götürülür ve camiden ilk çıkana ayağındaki bağ kestirilir.

Yürümesi geciken çocuk, bir an önce yürümesi için caminin etrafında dolandırılır; taze pişmiş ekmek üzerinden atlatılır.

Erken konuşmayan çocuk ahıra götürülür ve hayvanların bağlandığı bağ ile bağlanır.

Çocukları yaşamayan, küçük yaşta ölen aileler, doğan çocuk için 7 komşudan 7 parça kumaş toplanıp çocuğa elbise yapılır. Annesi karnında iken ağlamış olanın eli 3 defa suya batırılıp çocuğu yaşamayan kadına içirilir. Çocuğu yaşamayan aileler, doğan çocuğun kulağını delip mavi boncuk takarlar.

Küçük çocuklara büyüyünce hiçbir şeyden korkmasın diye yanık ekmek yedirilir.

Çocuk elleri yumuk uyursa büyüyünce cimri, elleri açık uyursa eli açık cömert; ellerini karnı üzerine bağlayarak veya kulaklarına götürerek uyursa âlim ve hayırlı bir evlat olacağına inanılır.

Çocuk anne karnında iken oynadığı zaman, anne kime bakarsa çocuk ona; anne aynaya çok bakarsa kendine benzer.

Çocuklar buluğa ermeden öldüklerinde anne ve baba çocuklarının ölümüne ağlamazlarsa, çocuk kıyamette onlara şefaet eder, aksi takdirde şefaet etmez.

Çok ağlayan çocuk uğursuz sayılır (ya annesi ya babası ölür).

Parmağını emen çocuk, büyüdüğünde eğlenceye düşkün olur.

Çocuğun dişleri çıkmaya başlarken, dişleri kolay çıksın diye diş hediği yapılarak komşulara dağıtılır. Komşular çocuğun evinde toplanıp eğlenir ve hedikten yerler. Çocuğun önüne kalem, makas, tarak gibi şeyler konulur. Çocuk kalemi alırsa okuyacak, makası alırsa terzi, tarağı alırsa berber olacaktır.

Yürüyen çocuk sürünürse misafir geleceğini haber verir.

Çocuğun başından atlanırsa boyu çıkmaz, kısa kalır.

cf. Düğünle İlgili İnanışlar

İlk defa bir kıza dünür gidilirken, kız evi fazla nazlanmadan, itiraz etmeden kıızı versin diye, bir iğne götürülüp kız evinde bir yere sokulur.

Söz kesilip nikâh kıyılırken herkesin elini açık tutması gerekir. Herhangi bir kimsenin elinin kapalı olması bağlanmaya sebep olur.

İki bayram arasında nikâh kıyılmaz, düğün yapılmaz; günahdır ve uğursuz sayılır.

Düğünde gelin almaya gidilen yoldan mümkünse gelinmez. Aynı yoldan gelinirse, gelin ölünceye kadar o evde karı olmaz, aynı yoldan babasının evine geri döner.

Gelin damat evine getirilince bacadan gelinin başına para ve meyve serpilir, arkasından damat gelinin başına elma atar. Güveyi elmayı gelinin kafasına vurursa gelin kocasından korkar, ona itaatkâr olur ve onun sözünden çıkmaz. Bu elma hastalara iyi gelir.

Gerdek gecesinde geline içirilen suya, gelin kocasının sözünden çıkmaması için damada tükürtülür ve o su geline içirilir.

Gelinle damat içeri verilirken, kim önce diğerinin ayağına basarsa ayağına basılan diğerinin sözünden çıkamaz.

Gelin damat evine götürülürken, ağır, uslu, akli başında, olgun ve evde demirbaş olsun diye, ayağının dibine balta veya demir bir parça atılır.

Damat ve gelin gerdekten sonra üç gün dışarı çıkmaz.

Gelinin geldiği evde bolluk olur, hayvanlar ikiz doğurursa (çifter yavrularsa) gelinin ayağının iyi geldiğine; aksi olursa ayağının uğursuz olduğuna inanılır.

Nişanlıların düğününden önce veya düğün anında her iki taraftan bir kimsenin ölümü düğünün uğursuzluğuna bağlanır.

Düğün anında kar, dolu yağması gelin veya damadın çok kap dibi yalamış olduklarına işaret sayılır.

cg. Diğer İnanışlardan Seçmeler

Kavaklar sonbaharda yapraklarını tepeden dökmeye başlarsa o sene kış şiddetli olur.
Kar bol olduğu sene mahsul bol olur.

Boş silah ile oynamak iyi değildir. Boş silahı şeytan doldurur. Gök kuşağının altından geçen kimse erkekse kadın, kadınsa erkek olur.

Soğanın ve yumurtanın kabuğunu yakmak iyi değildir. Cinler bunların kokusuna toplanır. Yumurta kırıldıktan sonra, kabuğunun ezilerek atılması lazımdır; iyice ezilmezse içinde şeytanlar toplanır.

Saçlar tarandıktan sonra tarakla çıkan saçların ateşe atılması iyi değildir. Saçlarını ateşe atan kadın ciğer acısı görür. Saç ve tırnaklar saklanır.

Sigara yan yanarsa, o şahsa yolculuk gözüktür.

Evde top halinde kesilmemiş beyaz bez saklamak iyi değildir. Bu bez kesilmeden saklanırsa devamlı ölü bekler.

Ayaküstü ekmek yemek fakirliğe sebep olur.

Nisanın ilk yağmuru iyi sayılır. Bu yağmurdan bir kapla alınır; hastalık ve bereket için kullanılır.

Yanan bir ateşi söndürmek, üzerine su dökmek iyi değildir, uğursuzluk getirir.

Ellerini koynuna koymak uğursuzluk getirir.

Kazma-kürek omuzda eve girilir çıkılırsa, bu evden bir ölü çıkacağına inanılır.

Kurdeşen olmuş kimseler, iki kumalı olan evin bacasında gizlice yuvalanırsa iyi olur.

Yarım baş ağrısı olan kimse, başının ağrısının geçmesi için bir kimsenin ölümünü niyetler ve o kimse ölünceye kadar yarım elma yemez. Korkulu rüyaların önce suya, sonra insanlara anlatılması iyi sayılır. Su rüyanın kötülüklerini alıp götürür.

Ayakkabıların atlanması (üst üste binmesi), yolculuk belirtisidir.

Sonuç

İktisadî, teknik ve ilmî sahalardaki başarıları ne olursa olsun, ilkelinden en gelişimine kadar, dünya milletlerinin hemen hemen hepsinde, günlük hayatta, adakla, büyüyle, nazarla, fallı, muskayla; bazı yerleri, ağaçları kutsal tanımakla; uğurluluk ve uğursuzlukla ilgili inanışlar kendini göstermektedir.

İslâm öncesi din, inanç ve kültürlerin ana karakteristiklerinden olan, Dinler Tarihinin konusunu teşkil eden dinlerin hemen hemen her safhasında göze çarpan bu inanışların menşei, eski Mısır, Babil, Mezopotamya, Çin, Yunan ve Roma'ya kadar uzanmaktadır. Eski inanç ve kültürlerle bütünleşmiş bir durum arz eden bu tür inanışlar, İslâm öncesi Arap toplumunda da yaygın olduğu için, İslâm tarafından yasaklanmıştır. İslâm dışındaki bazı din mensuplarının bu inanışların bir kısmına büyük bir yakınlık ve bağlılık

gösterdiği görülmektedir. Hatta bunların teşvik edildiği bile olmuştur. İslâm Dini'nde reddedilen birçok inanç, diğer bazı dinlerde yasaklanmamış hatta itibar bile görmüştür.

İslâm'ın bazı inançlar konusundaki kesin yasaklarına rağmen Müslüman olmuş toplumlar, eski inanç, kültür ve folklorlarında yer almış inanışları bırakmaları kolay olmamış, onları çeşitli şekillere büründürerek devam ettirmişlerdir. Hatta onları İslâmî kisve altında yaşatmaya çalışmışlardır. İslâm'ı şartsız ve isteyerek toptan kabul etmiş, onunla bütünleşmeye çalışmış, o uğurda canlarını esirgememiş ve İslâm'ı tavizsiz uygulamaya gayret etmiş olan Türkler arasında bile bu tür inanışlar çeşitli maskeler altında varlığını sürdürmüştür.

Üzerinde durduğumuz Erzincan ve çevresindeki inanışlar İslâm, akıl ve ilim yönünden değerlendirilip bir tasnife tabi tutulursa şöyle bir tablo ortaya çıkar:

1. İslâm ve ilme ters düşen inanışlar.
2. İslâm ve ilimle münasebeti bilinmeden, şuarsuzca sürdürülen inanışlar.
3. İslâm ve ilimle çatışmayan, ters düşmeyen inanışlar.
4. Hiçbir faydası, zararı olmayan inanışlar.
5. Manevî telkin, ümit ve teselli vererek faydalı olabilecek inanışlar.

Yapılan araştırma ve incelemelerde, bu tür inanışların kadınlar, “cahil halk” kesimi ve tahsil seviyesi ne olursa olsun İslâmî bilgileri eksik kimseler arasında yaygın olduğu ortaya konulmuştur. Bunların ekserisi de yaptıklarında İslâmî bir mahzur görmemekte veya yaptıklarını İslâm'la bağdaştırmaktadır.

Kesin olarak İslâm tarafından yasaklanmış ve İslâm'a ters düşenlerin halk arasında yaşaması; eski inanç, kültür, örf, âdet ve folklorun tesirine atfedilebileceği gibi, bu bölgede Müslüman Türklerle beraber bulunmuş Rum, Ermeni asıllı Hıristiyan gibi azınlıkların inanç, kültür, örf, âdet ve folklorlarının etkisine de bağlanabilir

Erzincan ve çevresinde İslâm'a aykırı olan inanışların yavaş yavaş terk edildiği, bazı inanışların azaldığı, bazısının tamamen yok olduğu, bazısının da Türkiye genelinde olduğu gibi, bazı kesimlerde hâlâ varlığını devam ettirdiği bir vakiydir. Bu inanışların bir kısmının zamanla görülemez olması, eski kültür, örf ve âdetlerin zayıflamasına, İslâmî eğitim-öğretim, bilgi ve şuurun artmasına, bu sahada bilgili kişilerin, eserlerin çoğalmasına; yol, vasıta, hastane gibi imkânların yaygınlaşmasına bağlamak mümkündür.

Not: Bu Tebliğ/Makale ayrıca şu kitapta da yayınlanmıştır: Prof. Dr. Abdurrahman Küçük, **Türkiye'de Din, Dinler Tarihi ve Eğitim**, Ankara 2018, s. 347-363.

VII ERZİNCAN'DA ZİYARET KÜLTÜRÜ

Sinan Tanrıverdi- İnan Tanrıverdi

*“Kutsalın kendini bir ‘taşta’ ya da bir ‘ağaçta’
dışa vurması, bir tanrıda dışa vurmasından
ne daha az gizemli, ne de daha az ilgiye değerdir.
Gerçekliğin kutsallaşma süreci hep aynıdır;
sadece bu kutsallaşmanın insan bilincinde aldığı
biçim değişir.”* Mircea ELİADE¹

GİRİŞ

Ziyaret olgusu, Erzincan Halk Kültürünün başat unsurlarından birisidir. Ziyaretler başta Aleviler olmak üzere geniş halk kesimi tarafından temel dini unsurlardan birisi olarak görülmekte, ulûhiyet halkasının bir parçası olarak algılanmaktadır. Bunda İslam öncesi inançların yansması açık olarak görülmekle birlikte temel etkenlerden birisi de evliya kültürüdür. Bilindiği üzere nübüvvet devrinin sona ermesi ile birlikte velayet dönemi başlamıştır. Özellikle Aleviler bu ziyaretlerde yatan zatları bu velilerden saymakta ve dinin canlı yanının yani devamlılığının bir parçası olarak görmektedir. Tenasüh, hulul ve ölümsüz İmam inancının bir yansması olarak bu ziyaretler Hz. Ali veya soyu ile ilişkilendirilmekte ve tıpkı ilişkilendirildikleri bu zatlar gibi hürmet görmektedirler.

Erzincan'da bulunan hemen hemen her köyde en az bir ziyaret bulunmaktadır. Bu ziyaretler çoğunlukla “24 evliya dört yandan Erzincan'ı gözler”² sözünü haklı çıkarırcasına Erzincan Ovasını çevreleyen dağlar üzerinde ve eteklerinde kurulmuştur. Kaldı ki bu dağların (başta Munzur Dağları olmak üzere) bir bölümü de bizzat kutsal sayılmaktadır. Bu konumlanmanın temel sebeplerinden birisi Cumhuriyet öncesi demografik yapıyla ilgili

¹ Mircea ELİADE, Şamanizm, İmge Yayınevi, 4. Baskı, İstanbul, 2018, s. 15.

² Demet ÖKSÜZ SÖZDEN, 31 yaşında, Çağlayan Beldesi.

olmakla birlikte diğer sebepleri ise doğanın en canlı kısmını oluşturması nedeniyle dağlara yüklenen anlam ve tabiat inancıdır. Aslında ziyaretlerin zirvelerde kurulu olmasının Gök Tanrı daha doğrusu gökteki Tanrı inancıyla yakından ilişkisi vardır. Gökyüzüne en yakın yerler olarak dağlar aynı zamanda Tanrı'ya da en yakın yerlerdir. Böylece Tanrı ile daha yakın olunacak ve daha hızlı iletişim kurulacaktır. Tanrı'nın ve evliyaların yeryüzündeki temsilcisi olan dağ keçileri, yılanlar, kurtlar dergâhın etrafında dolaşacak kartallar üzerinden pervaz vurup Tanrı'yı arayan bu insanların koruyucusu ve yol göstericisi (*kılavuz*) bazen de cezalandırıcısı olacaktır. Yine dağlarda bulunan mağaralar yer altı dünyasına açılan kapılar olarak görülmekte kutsanmaktadır.

Bunlarla birlikte güvenlik endişesi de önemli bir etkidir. Bu anlamda Ermişlerin kendilerine yüksek mekânları seçmesi ve bu mekânların neredeyse hâkim oldukları ovaların tamamını görüyor olması dikkatte değerlidir. Bu da bu mekânların tesadüfî olarak seçilmediğini, bir stratejinin sonucunda özel olarak belirlendiğini gösterir. Büyük ihtimalle bu mekânlar o dönem için askeri gözetleme yerleri olarak da kullanılmaktaydı. Hem yüksek oldukları için büyük kuvvetlerce ulaşılması zor yerler olmaları sebebiyle hem de tüm geçiş yollarına hâkim noktalarda buldukları için düşman hareketlerinin kolayca fark edileceği yerlerdir. Ticaretin de bu yollar üzerinden aktığı unutulmamalıdır. Aynı zamanda bu yüksek dağlar birbirini gördüğü için haberleşmenin kolayca sağlanmasına da imkân tanımaktadır. Özellikle Şah İsmail'e bağlı komutanların dinsel yönü (dedelik, seyitlik gibi) bulunduğu göz önünde bulundurulduğunda bu iddiamızın gerçekliği daha iyi anlaşılacaktır.

Ziyaretçilerdeki Tanrı algısı veya Ziyaret yeri ya da kişisi ile Tanrı arasında kurulan düşünsel ilişki ziyaretçilerin ziyarete bakış açısını ve kutsiyet derecesini etkilemektedir. Örneğin bazı hayvanlar Tanrı'nın veya evliyanın evcil hayvanı, yardımcısı ya da cezalandırma aracı olarak kutsanırken bazıları ise *don değiştirmiş* Tanrı veya Tanrısal bir özellik almış varlık olarak kutsanır. Kaldı ki ziyaretler, mekânda bulunan bütün unsurları ile beraber kutsanmaktadır. Kutsalın her bileşeni tüm kutsalı temsil eder. En yalın halde bile kutsallıktan bir yansıma görülür. O an orada bulunan her şey ziyaretin bir parçası, gerçekleşen her olay ise ziyaretin kerametidir. Örneğin bir göl, bir ırmak içerisinde bulunan balıklar, yılanlar ve yosunlarla beraber kutsal bir bütündür ve bu bütün her haliyle, her parçasıyla dokunulmazdır, mübarektir. Eğer bir keramet umuluyorsa bu unsurların hepsinden umulur. Bu nedenle bu unsurlardan birine yapılacak olan en küçük müdahale ziyarete yapılan büyük bir hakarettir. Ziyaretçiler de bu dokunulmazlık zırhının koruması altındadır. Suç işlemiş dahi olsa ziyarete sığınan kişiye dokunulmaz. Çünkü o kendini ziyarete teslim etmiştir. Yargılama ziyaretten beklenir.

Ziyaretlerin birçoğunun etki alanı ve bilinirliği kurulu bulunduğu köy ve bu köy çevresi ile sınırlıdır. Ancak daha geniş etki alanına sahip ziyaretler de bulunmaktadır. Aziz Baba, Başköylü Hasan Efendi, Büklü Dedeler bu ziyaretlerin başında gelmektedir. Bazı Türbelerde meftun Evliyalar ise tasavvuf akidesi ve literatürü içerisinde önemli bir konuma sahiptir. Hıdır Abdal, Derviş Cemal buna örnektir. Bununla birlikte eski önemini yitirmiş ve hatta yeri dahi unutulmuş ismi sadece hafızaların derinlerinde kalmış ziyaretler de

bulunmaktadır. Tercan Gökçe Köyü'nde bulunan ve bizzat Uzun Hasan tarafından yaptırılan Zihni Baba Türbesi bunlardan birisidir. Yine Erzincan Vağaver Köyü'nde (Arslanlı Mahallesi) bulunan Kanlı Ziyaret de bu kapsamda sayılabilir.

Tunceli bölgesi evliyalarının popülerleşmesi, Aleviler arasındaki iletişimin artması, kentleşme gibi olgular ilgiyi Hacı Bektaş Veli, Düzgün Baba, Munzur Baba gibi daha önce Erzincan'da popüler olmayan evliyalara yöneltmiştir. Bu da yerel evliyalara ilgiyi azaltmış, unutulmalarına yol açmıştır.

Erzincan'da bulunan ziyaret mekânlarını iki kategoriye ayırabiliriz. Bunlardan birincisi evliya türbe ve yatırıları ikincisi ise doğa varlıklarıdır. Evliya türbelerinde bulunan zatların genelde Hz. Ali soyundan geldiğine inanılmaktadır. Sadece halk arasında Aziz Baba veya Deli Eziz olarak adlandırılan zat Ehl-i Beyt soyundan değildir. Ancak göstermiş odluğu kerametler ile halkın bilincinde evliyalaşmıştır. Doğa unsurları ise genelde suyla alakalı varlıklardır. Örneğin göller, su kaynakları en çok kutsanan varlıklardır. Bu varlıkları kutsal ağaçlar ve yüksek dağ-tepe zirveleri takip etmektedir. Bununla birlikte Hz. Ali ve Hızır başta olmak üzere evliyaların izlerini taşıdığına inanılan mekânlar da bulunmaktadır. Hz. Ali'nin yaslandığı kaya, atının ayak izleri gibi.

Alevilerdeki ziyaret inancının temel kaynaklarını şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Atalar kültü
2. Doğa tapıcılığı
3. Ruhçuluk
4. Şifacılık

I. TÜRBE ZİYARETLERİNDE GÖZLEMLENEN RİTÜELLER

*“Bunalıma düşmüş kimi dinsel bilinçlerin,
başka yoldan ulaşamadıkları manevi durumlara
erişmek üzere, tarihsel bir sıçrama yapmaları
her zaman olanaklıdır.”*

Mircea ELİADE

Ziyaretçiler, ziyaretlerini gerçekleştirirken birtakım ritüeller uygulamaktadırlar. Bu ritüellerin bir kısmı Ziyarete duyulan saygının gereği bir kısmı da tutulan dileklerin gerçekleşmesi için yapılan veya gelecekte haber alma gayesiyle yapılan ritüellerdir.

A. MUM YAKMA

Mum yakma temel ziyaret ritüellerindendir. Mum yakılır ve dilekler yanan ateşin huzurunda yapılır. Böylece gökyüzüne doğru yükselen ateşle beraber tutulan dilek de yükselerek gökyüzündeki kutsal makama iletilir. Burada ateş bir taşıyıcı konumundadır. Bu inanın İslami öğeler taşımadığı açıktır. Ateşin kutsallığına olan inançların ve kutsal ocak anlayışının bir tezahürüdür.

B. LOKMA

Ziyaret yerine eli boş gitmemek temel kuraldır. Yani ziyarete mutlaka bir adak/sunakla gitmek gerekmektedir. Aksi takdirde ziyaretin tepkisiyle karşılaşılabilir. Sunulan adak genellikle lokma adı verilen hamur işi bir yiyecektir. Mayalanmış hamurla yuvarlak bir tepside yapılır. Dağıtılmadan önce dede tarafından dualanır ve üç parçaya bölünür. Elle bölünmesi şarttır. Bıçakla bölünmemesi gerekir. Burada amaç hem adağı yerine getirmek hem de birlik beraberliğe vurgu yapmaktır. Genelde bir tehlikeden kurtulduğunda, kötü bir rüya görüldüğünde ve bir dileği yerine geldiğinde lokma dağıtılır.

C. KURBAN

Ziyarete dilenilen dilek yerine geldiğinde eğer bir kurban adanmışsa bu kurban getirilerek ziyarette kesilir ve orada pişirilerek gelenlere dağıtılır. Bu kurban genelde küçükbaş bir hayvandır. Kurban dedenin duası eşliğinde kurban sahiplerinin dara durması ile kutsanır. Duanın ardından kesim yapılır. Kurbanın arka butlarından biri *evin hakkı* denilerek kurban sahibine verilir. Kalanı ise pişirilerek dağıtılır. Kurbanın pişirilmesine kazan kaynatmak denmektedir. Kurbanın ziyaret yerinde pişirilip dağıtılması şart değildir. Ziyarete kesilip çiğ et olarak da dağıtılabilir.

D. TEBERÜK

Ziyaretten alınan bir taş, biraz toprak gibi şeylerdir. Bir tutam toprak alınarak yenilir veya evde bir yerde eve uğur getirsin, kötü ruhları ve gözleri evden uzak tutsun diye özel yapılan bir kabın içinde yüksek bir yerde saklanır. Bazen muska şeklinde yapılarak boyuna asıldığı da olur. Yenilen toprağın şifa getireceğine inanılmaktadır.

E. TAŞ YAPIŞTIRMA

Küçük bir taş alınarak ZİYARET YERİ TÜRBESİNE Sandukanın düz zeminine değilse ziyaretin çevresinde bulunan bir kaya veya betonun düz zeminine tutturulmaya çalışılır ve dilek dilenir. Eğer dilek gerçekleşecekse taşın düz zeminde duracağına inanılır. Taş tutmazsa eğer dilek gerçekleşmeyecek denilir.

F. EŞİK ÖPME VE TÜRBESİNE SIRT DÖNMEME

Ziyaretçi türbenin eşikini Allah-Muhammet- Ya Ali diyerek üç kere öper ve dizlerinin üzerinde ziyaret makamının bulunduğu yere gelir. Asla kabre sırt dönülmez. Bununla beraber eşik basmak da büyük günah sayılır.

G. ZİYARETTE UYUMAK (RÜYA GÖRMEK)

Ziyaretçiler ziyaret mekânında uyuyarak rüya görmek isterler. Böylece gelecekle ilgili bir kehanet veya dileği ile ilgili bir gelişmeyi rüya aracılığı ile bilmek isterler. Bazen de ziyaret aksakallı bir evliya olarak rüyada görülebilir veya kişi kendisini ziyaret yerinde görebilir.

H. Ziyaretçiler ziyaret yerine bozuk para bıraktıklarında ya da cüzdanlarını ziyarete sürdüklerinde paralarının çoğalacağına inanmaktadır. Başta su havuzu şeklinde olan ziyaretlerde ise para suyun **PARA ATMA/BİRAKMA** içerisine atılmaktadır.

İ. İP/ÇAPUT BAĞLAMA

Ziyaretçiler dileklerini diler ve yanlarında getirdiği bir ip parçasını veya bez parçasını ziyarette bulunan bir ağacın dalına veya orada ip bağlanmış bir direğe bağlarlar. Bu ipin dilek dileyen kişinin kendine ait olması gerekir. Başkasından alınan iple dilek dilenmez.

J. ZİYARETE ÇIPLAK AYAKLA YÜRÜYEREK GİRME

II. DİNSEL KİŞİLİKLER İLE İLİŞKİLENDİRİLEN ZİYARET YERLERİ

A. Hz. ALİ İLE İLİŞKİLENDİRİLEN ZİYARET YERLERİ

B. HIZIR İLE İLİŞKİLENDİRİLEN ZİYARET YERLERİ

C. EVLİYA TÜRBELERİ

Erzincan'da buluna ziyaretlerin önemli bir kısmını evliya türbeleri oluşturmaktadır. Bu evliyaların birçoğu ise Ehl-i Beyt ile ilişkilendirilen kişilerdir. Yaptığımız araştırmalar 11. yy. itibaren sürekli bir dolaşım olduğunu göstermektedir. Evliyaların önemli bir kısmının ise önemli bir Alevi ocağı olan Kureyşan Ocağına mensup olduğu görülmektedir. Kureyşan ocağı yoğunlukla Tunceli merkez, Mazgirt ve Nazımiye ilçelerinde meskündür. Ocak mensupları bu ilçeler dışında, özellikle Tercan ve Çayırılı ilçelerindeki köy ve mezralarda da yoğun olarak ikamet ederler. İlk yerleşim yerleri Nazımiye'nin Düzgün Dağı etekleri olmasına rağmen neredeyse Ovacık'tan Erzurum'a kadar her tarafa yayılmışlardır. Dolayısıyla bu ocak diğer ocaklara göre tartışmasız bir şekilde daha yağın bir alanda meskûn ve daha geniş bir ilişki ağına sahiptir. Bölgedeki inanç trafiğinin neredeyse yarısını kontrol ettikleri gibi, cem esnasındaki trans hali, ateşle olan ilişkileri (çıplak elle yanan ateşi söndürme, yanan ateşin içerisine girme vb.), kehanetleri ve bunun gibi birçok hal ve tavırları ocak mensuplarını ön plana çıkartmaktadır.³

³ Daimi CENGİZ, "Kureyşan Ocağı'nın Cem Ritüelleri ve Ritüel Musikisi", Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 5, Güz 2014, s. 59-60.

Kureyşan ocağı mensupları kendilerinin asıl yurdunun Bağdat'ın Kureyş Mahallesi olduğunu belirtmektedirler. Buradan Urfa'ya (ki Büyük Baba Kureyş'in türbesi buradadır) ardından Konya Akhisar'a geldiklerini iddia ederler. Akhisar'a yerleşen zat yine baba Kureyş lakabıyla anılan ve hem İslam tasavvufunda hem de Alevi mitolojisinde önemli bir yere sahip olan Seyyid Mahmut Hayrani'dir. Seyyid Mahmut Hayrani göstermiş olduğu kerametler ile Hacı Bektaş Veli'nin amcasının oğlu olması ile bir adım ön plana çıkmıştır. Yine Hacı Bektaş'tan sonra Bektaşiliğin en önemli figürü olan Abdal Musa'nın (aynı zamanda kuzendirler) kız kardeşi ile evli olması Seyyid Mahmut Hayrani'nin önemine yapılan bir atıftır. Bu evlilikten Alevi mitolojisinin temel yapıtaşlarından birisi olan Düzgün Baba dünyaya gelmiştir. İşte bugün türbesi ziyarete dönüşmüş birçok zat bu soydan gelmektedir.

1. ALEVİ TOPLUMUNDA MEZAR VE ATALAR KÜLTÜ İLİŞKİSİ

2. BAŞKÖYLÜ SEYYİD HASAN EFENDİ

Başköy, Seyyid Hasan Efendi Çayırılı İlçesine bağlı Başköy köyünde 1896 (Rumi 1312) yılında dünyaya gelmiştir. Başköy, Erzincan'a 145, Çayırılı ilçesine yaklaşık 25 km. mesafededir. Keşiş Dağları üzerinden gidildiğinde Erzincan'a uzaklığı 45 km civarına inmektedir. Hasan Efendi 20. yy.da yaşamış olmasına rağmen Erzincan ve çevre halkı arasında çok sevilen ve evliya, pir, mürşit olarak kabul edilen bir kişidir. Kureyşan Ocağından olması nedeniyle aynı zamanda dede olan Kamber Ağa'nın oğludur. Annesi ismet hanımdır. Rüştüye mektebini bitirmiş ve öğretmenlik yapmıştır. Eşi Yusuf Ağa'nın kızı Elif hanımdır. Bu evlilikten 6 erkek, 5 kız çocuğu olmasına rağmen tüm çocukları küçük yaşta ölmüştür.

Şecereye göre soyu 51. Kuşaktan Hz. Ali ve Hz. Fatma'ya dayanır. Bu nedenle Seyyid olarak adlandırılır. Kemahlı Deli İbo Dedeyle ikrar vererek yola girer. Bir müddet İbo Dedenin yanında kaldıktan sonra buradan ayrılarak yedi sene Tunceli yöresindeki ziyaretleri gezdikten sonra dokuz ay Çayırılı 'da bulunan Aygır Gölünde inzivaya çekilerek halvete girer. Burada nefsini terbiye eder. Yedi sene buğday ekmeği yememiştir. Hayatında hiç keçi ve manda sütü ve eti kullanmamış, kanatlı hayvan ürünlerinden hiç yememiştir. Tütünü haram saymış, çay, gazoz ve alkollü içecek hiç içmemiştir. Zevk ve eğlenceden uzak durmuştur.

Hayatı boyunca köy köy, şehir şehir gezerek taliplerini ziyaret etmiştir. Elinde- avcunda ne varsa yoksullara dağıtmıştır. Keramet gösterme geleneğine itibar etmemiştir. Bu noktada diğer Alevi dedelerinden ayrılmaktadır. 1 Temmuz 1973'te vefat etmiştir.

Mezarı Başköy'de bir türbenin içerisinde. Türbe köyün girişindeki mezarlığın sol tarafında küçük bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Her yıl 1 Temmuz'da türbesinin bulunduğu Başköy'de Seyyid Hasan Efendi anısına anma etkinlikleri düzenlenmektedir.

3. ÜÇKARDEŞ: SULTAN MELEK, SULTAN SEYDİ ve ALİ CERRAH

Anadolu'da İslam'ın ve Türk kültürünün yaygınlaşmasında; Türklerin Anadolu'ya yerleşmesinde hiç kuşkusuz ki savaşçı kimliklerinin yanında velilik/ermişlik kimliğini de taşıyan kişilerin yeri çok fazladır. Bu fütihat hareketinin ilk durağı Doğu Anadolu Bölgesi olup bu anlamda Erzincan çok önemli bir konuma sahiptir.

İslamiyet'i kabul eden Türkler, 10. yy'de İran'a hâkim olmuş; Maveraünnehir ve İran topraklarında birçok devlet kurmuşlardır. Bu yüzyılda Abbasi halifeliğinin koruyucusu

konumuna gelmişlerdir. Türklerin İran'da hâkimiyet kurması aynı zamanda onları Hıristiyan Bizans'ın da komşusu yapmıştır. Verimli topraklar ve cihat bölgesi olması Anadolu'nun doğusuna Türk akınlarının yapılmasına vesile olmuştur. 11. yüzyılın başlarında özellikle Selçuklular, güneyde ise Eyyubiler Anadolu topraklarına akınlar başlatarak buralara yerleşmeye başlamıştır. 1040 yılında gerçekleşen Dandanakan Savaşı Türklerin Anadolu'yu yurtlaştırmasının önünü açmıştır. 1071 Malazgirt Zaferinden sonra Türkler başta Doğu Anadolu olmak üzere, Anadolu topraklarına kalıcı olarak yerleşmeye başlamıştır.

Selçuklu Sultanı Alparslan, komutanları ve atabeylerine Anadolu topraklarını beylik olarak dağıtmış, bu beyler Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde kendi hâkimiyetlerini kurmuşlardır. Saltuklular, Erzurum ve çevresinde (1080- 1201); Dilmaçoulları, Bitlis ve Erzen'de (1085- 1195); İnaloğulları, Diyarbakır (1098- 1183); Danişmendiler, Divriği- Sivas- Malatya- Tokat civarında (1071- 1177); Artuklular, Harput- Hasankeyf- Mardin bölgesinde (1102- 1408); Ahlatşahlar ise 1100- 1207 yılları arasında Ahlat merkez olmak üzere geniş bir bölgede devletlerini kurmuşlardır.

Bu devletlerden biri de 1071- 1252 yılları arasında Erzincan ve Kemah'ta Anadolu Selçukluları himayesinde hüküm süren Mengüceklilerdir. Kemah bölgesinde pek çok eser bırakan Mengücekliler devletinin kurucusu ise aynı zamanda Sultan Alparslan'ın komutanlarından birisi olan Mengücek Gazi'dir. Mengücek Gazi'ye Suşehri- Kemah- Erzincan ve civarı ikta olarak verilmiş; Melik Gazi veyahut Sultan Melek olarak da bilinen Mengücek Gazi, iki kardeşi ile Erzincan'a gelerek burada beyliklerini kurmuşlardır. Bazı anlatılarda kardeş sayısı yedi olarak da verilmektedir.

Halk anlatılarına göre Sultan Melek'in diğer iki kardeşi Ali Cerrah ve Acepşir Gazi'dir. İnanişa göre bu üç kardeş, Erzincan'ı Hıristiyanlardan alarak Müslümanlaştırmıştır. Melik Gazi, Kemah'a, Ali Cerrah Esesi'ye (Çatalarmut) , Acepşir Gazi (Sultan Seydi) ise Cırzını'nın (Binkoç) bulunduğu dağın zirvesinde Arduçlukaya da Arduçlu Cebel denilen mevkiye yerleşmiştir.

*“Bir akşam Ali Cerrah Türbesinde otururken türbeden mavi bir ışığın yükseldiğini gördüm. Benzer bir ışığın da Kemah tarafından geldiğini gördüm. Bir ışık da Cırzını tarafından geldi. Türbenin biraz ilerisinde bu üç ışık buluştu. Bir saate yakın bir arada kaldılar ve ardından her ışık geldiği yöne gitti.”*⁴

Halk arasında Sultan Melik/ Melik Gazi de denilen, Mengücekler'in kurucusu Mengücek Gazi'nin türbesi Kemah'ın girişinde Fırat Nehrinin sağ tarafında yer alır. Mengücek Gazi hakkında fazla bilgi olmasa da türbenin mescit katında bulunan Farsça kitabesinde *“Âlim, adil, dünyayı koruyan cihangir, Erzurum, Erzincan, Kemah ve Diyarbakır vilayetleri ile kalelerini fetheden, kâfirlerin ciğerini yakan, eli kılıç tutan, himayekar olan padişahın öncü aslanı, ilahi nazarlara mahfuz olan Mengücek Gazi”* yazmaktadır. Türbesinin cenazelik bölümünün kapısının üzerinde yer alan Farsça kitabe ise *“Dünya durdukça o, Mengücek Gazi tarafından aydınlatılacaktır.”* ibaresi yer almaktadır.

⁴ Ali Cerrah Türbesi türbedarından dinleyerek aktaran Tuğrul KARANLIK, 35 yaşında, üniversite mezunu.

Bütün bu ithaflar Onun askeri ve siyasi kişiliğinin yanında bir de dini kişiliğinin bulunduğunu gösterir.⁵

Mengüceklerin Divriği’de bulunan kolundan Şahin Şah adına 1196 yılında inşa edilen Sitte Melik Kümbeti’nin kitabesinde gazi ve şehit olarak anılmaktadır. Alparslan’la beraber Malazgirt Savaşına katıldığı da bilinmektedir. Kendisinden “eş-Şehid” olarak bahsedilmesi, onun bir savaşta öldüğünü göstermektedir. Ancak Melik Gazi’nin ne zaman öldüğü hakkında bir bilgi yoktur. Mengücek Gazi’nin ölüm tarihi bilinmemektedir. Tarihi kaynaklara dayanılarak, 1118 tarihinde ölmüş olabileceğine hükmedilmektedir. Kitabesinde es-Şehid olarak yazılmış olması onun bir savaş sırasında veya düşmanları tarafından öldürüldüğünü düşündürmektedir. Hayatı çok fazla bilinmese de kitabesinde bir fatih olarak bahsedildiği görülmektedir. Melik Gazi’nin cesedi mumyalanmış olarak kümbetin alt katında bulunmaktadır. Mumya yakın zamana kadar çok iyi korunmuşken, son zamanlarda meraklı bazı kişilerin toplu iğne batırma vs. gibi bilinçsiz hareketleri mumyaya zarar verdiğinden bu bölüm ziyarete kapatılmıştır ve mumya cam bir fanusun içerisine alınmıştır.

“Bir gün Sultan Melek Türbesine gittim. Yanımda bir arkadaşım vardı. Arkadaşım türbenin kerametine inanmadı. Çantasından çıkarttığı iğneyi mübareğin ayağına batırdı. İğneyi batırduğu yer kanamaya başladı. Ondan sonra da başına gelmeyen kalmadı. Ben uyardım ama dinlemedi beni”⁶

Cesedin mumyalanması Melik Gazi’nin önemini göstermektedir. Melik Gazi devlet adamlığı kimliğinin yanında dini bir ermiş kimliği de taşır. Ehl-i Beyt soyundan olduğuna inanılmaktadır. *“Sonsuz, ölümsüz, ebedi anlamlarına gelen Mengü kelimesinden türetilmiş iddialı adı, soyundan gelenlerin kullandıkları lakaplar, Selçuklu ve Mengüceklî hanedanlarının arasındaki akrabalık bağları ile Selçuklu sultanlarının, Mengücek hanedanına gösterdiği saygı dikkate alınarak, Mengücek Gazi’nin Horasanlı bir Oğuz soylusu olduğu kabul edilmektedir.”* İnaniş’a göre Tercan’da türbesi bulunan Mama Hatun, Sulat Meleğin kız kardeşidir.

Türbeye gelen ziyaretçiler dilek ve isteklerini zikreder, gerçekleşmesi halinde ise lokmalarını getirerek türbe huzurunda dağıtır ya da kurban adanmışsa kurbanları Türbe huzurunda kesilir.

“Kardeşim cezaevine girmişti. İliç’e giderken Türbe’nin önünde durduk Türbe beni doğrudan kendine doğru çekti. Gittim ve dua ettim Türbeden ayrıldığımda bilincimde kardeşimin Cuma günü çıkacağı fikri yerleşti. Hatta ertesi gün cezaevine giden bir tanıdık bir isteğim olup olmadığını sordu ben de, yok abi zaten yarın geliyor dedim. Gerçekten de Cuma günü kardeşim çıktı. Böylece Türbeye bir kurban borcum oldu.”⁸

⁵ Canan PARLA, “Kemah Mengücek Gazi Kümbeti’ne İkonografik Yaklaşım”, Erdem Degisi, S. 58, 2010, s. 271.

⁶ Şenay AKSU, 55 yaşında, ilkokul mezunu.

⁷ PARLA, s. 277.

⁸ Arife KARGA, 40 yaşında, lise mezunu.

Resim 1. Melik Gazi/ Mengücek Gazi kümbetinin dıştan görünümü.

Mengücek Gazi'nin, geceleri türbesinin kapısına konulan ibrikten abdest aldığı rivayet edilmektedir.⁹ Cam bir fanus içinde yatan Sultan Melik'in vücudu, bölgede yağmurun

⁹ Yusuf Kenan BEZGİN, "Erzincan Velîlerinin Menkıbelerindeki Keramet Motifleri", Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 2, Yıl: 2019, Sayfa: 127.

yağmadığı dönemlerde, Fırat nehrine indirilip, çıkartılmış. Yapılan bu işlemden bir vakit sonra yağmurun yağdığı anlatılır.¹⁰

Bu kardeşlerden Sultan Seydi adıyla bilinen Acepşir Gazi; Erzincan'ın güneyinde bugünkü adıyla Binkoç, eski adıyla Cırzını köyü sınırları içerisinde bulunan ve Erzincan ovasına hâkim bir dağ olan Arduçlu Cebel'e yerleşir. Erzincan valisi Ali Kemali'nin aktardığına göre diğer bir adı da emir Fuad olan bu ermiş Belh veya Buhar'dan geldiğini aktarmıştır. Gerçek adının Mehmet Tahir olduğu söylenir. Efsaneye göre burada kâfirlerle savaşırken düşmanın kılıç darbesi ile kellesi kopar. Sultan Seydi ise kellesini koltuğunun altına alıp savaşmaya devam eder. Orada bir kadın bu durumu görür ve "Adam kellesi olmadan nasıl cenk ediyor." diye bağırınca Sultan Seydi kılıcını bugün türbesinin olduğu yere saplar ve savaşmayı bırakır. Askerleri de ardıç ağacına dönüşür. Böylece dağın adı da Arduçlu Cebel (Dağ) olarak kalır. Günümüzde halen ziyaret yeri olan türbenin etrafında bulunan ardıç ağaçları da kutsal sayılır ve kesilmez. Kesenin başına kötü şeyler geleceğine inanılır.

Resim 2. Acepşir Gazi Türbesinin içten görünümü (foto. Tuğrul KARANLIK)

Ali Kemali kitabında, Sultan Seydi'den bahseder. Acepşir Gazi'nin kitapta yer alan methiyeye göre Belh ve Buhara'dan geldiği, keramet sahibi olduğu ve Arduçlu cebelde mekânının olduğu yazılmıştır. Manzumede Acepşir Gazi'nin gerçek adının Mehmet Tahir

¹⁰ BEZGİN, s. 129.

olduğu söylenir.¹¹ Ali Kemali, Seydi Sultan/Sultan Seydi ya da Acepşir Gazi olarak bilinen bu evliyanın diğer bir lakabını Emir Fuad olarak verir.¹²

Türbenin bulunduğu bölgede yapmış olduğumuz incelemeler, bölgenin daha önce yerleşim yeri olarak kullanıldığı intibasını uyandırmıştır. Türbe bahçesinin giriş duvarının başlangıcında küçük bir mezarlık bulunmaktadır. Temel kalıntıları ise burada daha önceden türbe dışına zaviye olabileceğine kanaat getirdiğimiz yapıların bulunduğunu göstermektedir. 50 m. güney yönünde ilerlediğimizde rastladığımız buluntular ise burada küçük bir yerleşim veya askeri garnizonun bulunduğunu işaret etmektedir. Küçük bir gözetleme kulesi olabileceğini düşündüğümüz 5 metre çapında oval bir yapı temeli de bulunmaktadır. Bulduğumuz küp ve seramik parçaları Roma ve Bizans dönemini işaret etmektedir.

Yapmış olduğumuz keşif gezisi sonucunda elde ettiğimiz bilgiler ile yazılı ve sözlü kaynaklarda geçen bilgileri harmanladığımızda şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

Acepşir Gazi bölgeye geldiğinde burada zaten bir yerleşim yeri mevcuttu. Bu yerleşim yerinin Roma döneminden kalma bir askeri garnizon olması mümkündür. Tüm ovaya hâkim bir noktaya konumlandırılmış olan bu garnizonun muhtemel görevi ovayı gözetlemektir. Bununla birlikte ova çevresine kurulu bulunan ve kökleri Roma öncesi döneme uzanan bir iletişim zincirinin parçası olma ihtimali de yüksektir. Çünkü söz konusu yerleşim yeri ile Erzincan'ın kuzeyinde bulunan ve Kızlar Kalesi olarak adlandırılan yerleşim yeri karşı karşıyadır. İçinde iki adet kaya mezarını da barındıran ki bu özelliği burada üst düzey bir kişinin yattığını gösterir, kayalığın en yüksek zirvesi düz bir şekilde yontulmuştur. Bir kurban sunağı veya ibadet alanı olduğunu gözlemlediğimiz bu yontu burasına aynı zamanda dinsel bir yapı özelliği de vermektedir. Çevresinde bulunan kale kalıntıları da ibadet amacının dışında askeri bir amaçla da kullanıldığını göstermektedir. Kızlar Kalesi ise şehrin batısında bulunan Ali Cerrah Türbesi'ni görmektedir. Yine yüksek bir dağ zirvesinde bulunan bu türbenin tarihi en geç 11. yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır. Daha öncesi ile ilgili bir bilgiye henüz ulaşamadık. Ancak Roma öncesi Erzincan'ın yerleşik olduğu alana hâkim bir yerde kurulu olması, Gregoryen Hıristiyanlık için önemli bir merkez olan ve üzerinde en az yedi adet kilise kalıntısı bulunan Karadağ/Kedek Dağı girişinde bulunması ve daha öncesinde Anahita ve Mitra tapınaklarına ev sahipliği yapan bir bölgenin girişinde yer alması bir kenara not edilmelidir. Yine Sultan Seydi türbesinden bakıldığında Başaçık adlı ziyaret yeri de görülmektedir. Küçük bir ovanın alt ucunda yükselen ve bir tümülüsü andıran tepenin zirvesinde bulunan Başaçık Ziyareti, zirvede kazılmış ve etrafı taş duvarla örülmüş yaklaşık 5x2 m. ebatlarında bir siperi andırmaktadır. Odacığın içerisinde bulunan ve ustaca yontulmuş taşlar ise buranın dini bir yapı olduğu izlenimini de vermektedir. Sonuç olarak söyleyebiliriz ki bu yapıların hepsi birbiriyle ilişkili bir zincirin parçası olarak kurulmuş, hem dini hem de askeri amaçlar için kullanılmış ve temel görevlerinden birisi de ovayı gözetlemek olan yapılardır. Belki de bir istilanın sonucunda dağlara sığınmak zorunda

¹¹ Kemali, s. 365.

¹² Kemali, s. 366.

kalmış akraba toplulukların birbiriyle iletişim kurmak için ve ortak ibadetlerini birbirlerinden uzak alanlarda da olsa aynı anda gerçekleştirmek için geliştirdikleri bir yerleşim şekli olabilirler. Bu yöreler zamanla büyük orduların denetimine girmiş ve Roma hâkimiyeti ardından da Bizans hâkimiyeti altında bulunmuşlardır. Müslümanların gelmesiyle beraber de tekrar el değiştirmişlerdir. Böylece kadim tapınaklar kiliseye, kiliseler cami veya türbeye, ziyarete dönüşerek dini kimlik ve işlevlerini halk arasında devam ettirmişlerdir.

Konumuza dönecek olursak Acepşir Gazi, gazi unvanından da anlaşılacağı üzere askeri bir kimliğe sahiptir. Halk arasında kendisine verilen Sultan Seydi lakabı ise Ehl-i Beyt soyundan geldiğine yapılan bir vurgudur ve aynı zamanda dinsel bir kimliğe sahip olduğunu göstermektedir. Kardeş olsunlar veya olmasınlar kesin olan şudur ki Acepşir Gazi, Mengücek Gazi ve Ali Cerrah, aynı zaman diliminde yaşamış efsanevi kişiliklerdir. Ortaya koyduğumuz bilgilerden çıkan sonuç ise Erzincan'ın fethine girişen Mengücekler ve onlara tabi Bir komutan olan Sultan Seydi çeşitli fütihat seferleri yapmışlardır. Bölgede bulunan Bizans garnizonunu ortadan kaldırmak için gönderilen Acepşir Gazi bu savaş sırasında şehit olmuş ve bugün kabrinin bulunduğu yere defnedilmiştir. Türbe etrafında bulunan yerleşim yeri Müslümanların eline geçmiş ve türbe etrafında küçük bir Müslüman kolonisi oluşmuştur. Burada oluşturulan tekke askeri irşadı manevi irşat ile tamamlamaya çalışmıştır. Ancak zamanla bu yerleşim terk edilmiş etrafında işlevsiz kalan binalar ise harabeye dönüşmüştür.

Resim 3. Acepşir Gazi Türbesinin dıştan görünümü. (foto. Tuğrul KARANLIK)

Sultan Seydi'nin cin, peri gibi ruhsal varlıklara hükmettiği halk arasında kabul görmektedir. *“Bir yakınımız sürekli bayılma krizleri geçiriyordu. Ona cinlerin musallat olduğunu öğrendik. O yüzden onu cinlerden kurtarmak için Sultan Seydi'ye götürdüler.”*¹³

Türbenin tam Kızlar Kalesinin karşısına düşmesi ayrıca not edilmelidir. Ayrıca buradan bakıldığında Ali Cerrah Türbesi' de görünmektedir.

Diğer bir kardeş ise Ali Cerrah olarak bilinen ve Erzincan'ın batısında, Göyne Barajı yakınlarında Esesi/Çatalarmut köyünde türbesi bulunan zattır. Bu kişi de kardeşleri gibi ermiş olarak kabul edilip hastalıkları iyileştiren bir hekim/cerrah olarak kabul edilir. Hayatı hakkında çok kısıtlı bir bilgi bulunmaktadır. Her yıl binlerce kişi bu kişinin türbesine şifa ve çocuk sahibi olmak için ziyarete gelir. Önceleri mezarın üzerinde iki katlı taş bir yapı bulunmakta iken türbelerin kapatılması sonrasında zamanın valisi tarafından halkın yoğun ziyareti nedeniyle hurafe olduğu gerekçesi ile yıktırılmıştır. 2007'de üzerine bir bina yapılmıştır.

Erzincan merkezine bağlı “Çatalarmut” köyünde türbesi bulunan “Ali Cerrah” tır. Ziyaret adından da anlaşılacağı üzere Ali Cerrah'ın cerrahlık özelliği ön plandadır. Buraya çoğunlukla sinir hastaları, psikolojik sorunları olanlar, konuşamayan çocuklar, akıl hastaları vb. kimseler getirilir. Ziyaret yerinde yapılan uygulamalara bakıldığında ise, gelen hastaların bir müddet uyutulduğu görülmektedir.¹⁴ Türbe, eskisi kadar olmasa bile bugün dahi derman arayanların uğrak yeridir.

¹³ Z.T., 62 yaşında, ilkokul mezunu.

¹⁴ BEZGİN, s. 132.

Resim 4. Ali Cerrah Türbesinin içten görünümü (foto. Tolga GÜRÜN)

“Babaannem anlattı. Eskiden Türbe'nin olduğu yerde iki katlı taş bir bina varmış. Bir gün bir çocuk getirmişler. Çocuk günlerdir ağır hastaymış, öyle ağızsız dilsiz yatıyor, dünyadan haberi yok, şifa bulsun diye getirmişler. Çocuğu ikinci kata çıkarıp yatırdılar. Sonra da aşağı inip kurbanı kestiler. Kesilen eti kazanda kaynattıkları sırada günlerdir hasta yatan çocuk iyileşmiş olarak kalktı.”¹⁵

¹⁵ İhsan AKSARAY, 65 yaşında, ilkokul mezunu.

Resim 4. Ali Cerrah Türbesinin dıştan görünümü. (foto. Tolga GÜRÜN)

Köylülerden derlediğimiz bilgilere göre eskiden üzerinde iki katlı taş bir yapı bulunmakta iken Cumhuriyetin ilk yıllarında zamanın valisi tarafından halkın bu tür hurafelere inanmaması gerekçe gösterilerek köyden İsmail adlı birine para verilerek yıktırılmıştır. 2007 yılında ise Türbe üzerine yeniden bir bina inşa edilmiştir.

“Türbenin yerinde eskiden iki katlı taş bir bina varmış. Ama dönemin Erzincan Valisi türbe ziyaretini hurafe sayıp yıkılmasını emretmiş. Yıkılması için para teklif etmişler ama günah olduğu için kimse kabul etmemiş. Osman adında bir köylü kabul etmiş ve Türbeyi yıkmış. Ama bedelini sesini kaybederek ödemiş. Ölene kadar hırlak bir sesle konuşmuş. Türbenin yeri yıkıldığı için zamanla unutulmuş. Bir gece köylü bir kadın rüyasında Türbenin yerini görmüş ve rüyada gördüğü yere türbe tekrar inşa edilmiş.”¹⁶

4. ŞEHİDE TÜRBESİ

Kemah'ın Özdamar köyündedir. Sultan Melek'in diğer kardeşidir.¹⁷

5. HİDİR ABDAL

Hıdır Abdal Ocağının önemi ve seçkinliği sahip olduğu işlevin özelliğinden kaynaklanmaktadır. Hıdır Abdal Ocağı düşkün ocağıdır. Düşkünlük kurumunun diğer ocak dedeleri nezdinde bir üst karar üst mahkeme işlevine sahip makamıdır. Düşkün Ocağı ve Kanlı Ocak gibi adlarla anılan bu ocak dedeleri, taliplere verilen cezaları yeniden

¹⁶ İhsan AKSARAY.

¹⁷ Arife KARGA.

değerlendirme ve iptal etme yetkisine sahiptirler. Taliplere verilen düşkünlük cezası konusunda terddütü olan veya karar vermekte zorlanan dedeler talibi bu ocakların dedelerine yollarlar.¹⁸

“Hıdır Abdal, Hacı Bektaş’ın huzuruna vardığında gördü ki Hünkar Oniki Hizmeti sahiplerine dağıtmış, kendisine bir görev kalmamıştır. Hıdır Abdal’ın bu durumuna çok üzüldüğünü gören Hünkar ‘Niçin Üzülürsün Ya Hıdır Abdal’ diye sorunca Hıdır Abdal ‘Ya Hünkarım gördüm ki bana bir görev kalmamış, ona üzülürüm’ diye cevaplar. Hacı Bektaş ‘Mahzun olma Ya Hıdır Abdal; sana da düşkünleri kaldırma görevini verdim. Ocaklarda düşkün olanlar sana gele, ama seneden düşkün olanın da derdine derman bulunmaya’ der.”

Karaca Ahmed’in oğlu olan Hıdır Abdal, 1230’lu yılların ortasında 30’lu yaşlarındayken Anadolu’ya gelmiştir. 1250’den sonra Erzincan’a gelerek Harput-Çemişgezek-Divriği-Kemaliye yollarının kesiştiği Ocak köyünde tekkesini kurdu. İmam Zeyd’in oğlu İmam Yahya’nın soyundandır. 1276 yılında ölmüştür.¹⁹

Türbenin bir diğer özelliği de sinir hastalıklarının tedavisinde önemli bir yerinin bulunmasıdır. Hıdır Abdal baba geleneği olan Ruh Hekimliği görevini de sürdürmüştür.

“Zamanın İstanbul Kralının parmağında amansız bir yara çıkar. Hiçbir hekim bu yaraya çare bulamaz. Kral tam da umudunu kesmişken saraya bir haber ulaşır. Elazığ’ın Arapkir kazasının Ocak köyünde oturan Hıdır Abdal adında bir derviş vardır. Bu yaraya ancak O bir derman bulur. Kral hemen Hıdır Abdal’ın İstanbul’a getirilmesini emreder.

Kralın emri üzerine yola çıkan elçi deniz yoluyla Giresun’a gelir. Giresun’a vardığında bir dervişle karşılaşır, selamlaşır ama acele ile yoluna gitmek ister. Derviş ‘Acelen ne?’ diye sorar. Elçi, ‘Hıdır Abdal adında bir derviş varmış Onu bulmaya gidiyorum’ deyince derviş ‘Aradığın Hıdır Abdal benim’ der. Elçi beraber İstanbul’a gitmeyi teklif eder ama Hıdır Abdal ‘Var sen gemiyle git, ben gelirim’ der ve seccadesini denizin üzerine atarak İstanbul’a varır. Kralın yanına vardığında krala ‘Her birimiz bir postun üzerine oturacağız. Postun altında biten ottan dermanını yapacağım’ der. Kralın postunun altında hiçbir şey bitmez ama Hıdır Abdal’ın postunun altında düğmecik otu adlı bir ot biter. Bundan derman yaparak kralı iyileştirir. Kral ne istersin diye sorunca sarayın önünde bulunan mermer taşı ister. Taşı alır ve havaya doğru fırlatır. ‘Eyvah Atruşka’ya düştü’ der. Taş Ocak köyüne değil de Atruşka’ya düşer.²⁰

Kanlı Ziyaret adlı bir ziyaret de Erzincan’ın Vağaver Köyünde bulunmaktaymış. Ancak Vağaver’in 80 darbesinden sonra yıkılması üzerine bu ziyaret de yok olmuştur.

6. KIRKLAR ZİYARETİ

Erzincan bölgesinin önemli inanç merkezlerinden biridir. Alevilerin kutsal ziyareti olan Kırklar, Girlevik Köyü sınırları içinde yer almaktadır. Girlevik Şelalesi’nin doğu

¹⁸ Hüseyin ELMAS, Hıdır Abdal Ocağı, Serçeşme Dergisi, sayı: 48, Kasım-Aralık 2018, s. 99.

¹⁹ ELMAS, s. 100.

²⁰ ELMAS, s. 100.

tarafında yer alan Kırklar Ziyareti sadece bölge halkı değil, yurtdışından ve yurtiçinden her yıl binlerce insan tarafından ziyaret edilmektedir. Ziyaret köy mezarlığının içerisinde yer almaktadır, ancak bir duvar ile mezarlıktan ayrılmıştır. Kemerli bir kapıdan geçilerek Türbe bahçesine girilmektedir. Kapının sağ tarafında duvarın içerisine mum yakılması için bir ocak oyulmuştur. Kapıdan geçildikten sonra yaklaşık 20 metre yürünerek türbe kapısına varılmaktadır. Türbe binası yıkılmaya yüz tutmuşken doksanlı yılların başında yenilenmiştir. Kapı eşiği üç defa öpülerek türbeye girilmektedir. Aynı şekilde sandukada ayakların geldiği kısımdan üç defa öpülür. Buna *türbeye niyaz olmak* denir. Bazı ziyaretçilerin türbede yatarak dertlerine deva aradıkları görülür. Bazı ziyaretçiler ise sandukaya taş yapııştırarak dileklerinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini sınarlar.

Türbenin içerisinde yer aldığı mezarlığın ortasında ziyaretçilerin bez ve ip bağladıkları bir dilek ağacı bulunmaktadır. Türbe içerisinde yer alan mezarların bazıları 16. yy olarak tarihlendirilmektedir.

Ziyarete kurban kesme yeri, et pişirme yeri ve oturma alanı bulunmaktadır. Bu alan türbeye giden yolun sağ tarafında bulunmaktadır. Alanın girişinde sol taraftaki kayanın üzerinde, yüksekliği zeminden yaklaşık üç metre yükseklikte olan bir oyuk vardır. Ziyaretçiler yerden topladıkları küçük taşları bu delikten içeri atarlar. Eğer taş oyuktan içeri girerse bu tutulan dileğin gerçekleşeceği anlamına gelir.

“Türbe ziyaretinden sonra iki oğlum oldu”. O nedenle her sene lokma getiririm. İlk gittiğimde bir kızım vardı. Eşimle beraber Türbeyi bekleyen dedeye gittik. Daha önce

tanımıyorduk. Bir çocuğunuz var bir tane daha olacak. Gözleri ve kaşları çok güzel olacak ismi Ali olacak dedi. Gerçekten de oldu. Diğer çocuğuma hamile kalmadan önce yine gittik. Bu defa da bir oğlumuzun olacağını söyledi. Ama diğer çocuğa benzemeyecek. Daha heybetli olacak dedi ve çocuğun duruş şeklini tarif etti. Bir yıl sonra dediği oldu ve çocuk şimdi tıpkı dedenin tarif ettiği gibi duruyor.”²¹

7. HÖBEK BABABA

Kötür Kalesi'nin güneyinden, Munzur dağlarının üzerinde bulunan vadilerden doğu yönüne giden bir yol bulunur. Bu yol tarihsel ve dini bir geçmişi olan mekânlardan geçer. Köroğlu ve babasının meşhur kıratla konakladığı mağaraların bulunduğu Beştaşların arka tarafından geçen yol Şah İsmail'in Kızılbaşları toplayarak devlet kurma yolundaki ilk adım olan kurultayı yaptığı Sarıkaya sınırları içerisinde bulunan ve yüksek bir dağın doruğunda mekânı bulunan Höbek Baba Dağı'na varır. Bu dağ tüm vadiye hâkim olduğu için en ufak hareket bile kolaylıkla görülebilmektedir. Dağın üzerinde siperi andıran, tepenin etrafını dolanan duvar kalıntıları ve zirvede de bina temelleri bulunur. Bu taş yapı askerler tarafından teröristler barındığı gerekçesiyle yıkılmıştır. Her yıl Kızılbaş kurultayının yapıldığı bu yaylaya gelen insanlar yürüyerek dağın zirvesine çıkarlar.

²¹ Zeynep TANRIVERDİ, 34 yaşında, lise mezunu.

Yaşlı bir teyzenin anlattığına göre bu zirvedeki taş bina bir türbeymiş. Şah İsmail'in adamlarından biri düşmanla gücün tükenen kadar savaşmış ve en sonunda şehit edilerek buraya gömülmüş. Höbek Baba ismi, işte bu zattan kalmıştır. Sarıkaya adının kaynağını ise Höbek Baba yakınlarındaki sarı bir kayadan alır. Anlatılana göre;

“Bu sarı kayanın dibinde bir mağara varmış. Bu mağarada çok büyük bir boz ayının ini varmış. Ayı köylülerin hayvanlarını telef edermiş. Köylülerden hiç kimse bu ayıyı öldürememiş. Hatta bazı köylüleri de ayı öldürmüştü. Şah İsmail de kurultayı Höbek Baba'da topladığı zaman halk ayıdan şikâyetçi olmuş.

Sabah müritler kalktığında 12 yaşında olan Şah İsmail'i yatağında bulamamışlar. Arayanlar onu sarı kayanın önünde elinde yayı ile beklerken bulmuşlar. Ayının da şahın önünde ölü halde yattığını görmüşler. Bunu cesaret ve keramet göstergesi olarak algılayarak bu çocuğa olan bağlılıkları artmış.”²²

8. OĞULVEREN VE GEVRENCİ ZİYARETLERİ

Höbek Baba'nın 10 km. doğusunda Oğulveren Köyü (Gevrenci) bulunur. Bu köy Alevilerce kutsal sayılan bir dağın eteğindedir. Bu dağ da Höbek Baba dağı gibi siperi andıran duvarlarla çevrilidir ve bu dağdan baktığımızda Höbek Baba Dağını görürüz. Bu da bu mekânların tesadüfi olarak seçilmediğini, bir stratejinin sonucunda özel olarak

²² Hayati ERCAN, 60 yaşında, İlkokul mezunu.

belirlendiğini gösterir. Büyük ihtimalle bu dağlar o dönem için askeri gözetleme yerleri olarak da kullanılmaktadır. Hem yüksek oldukları için büyük kuvvetlerce ulaşılması zor yerler. Hem de tüm geçiş yollarını gördükleri için düşman hareketlerinin kolayca fark edileceği yerlerdir. Aynı zamanda bu yüksek dağlar birbirini gördüğü için haberleşmenin kolayca sağlanmasına imkân tanır. Çok eski zamanlardan beri dinsel bir yönü olduğu da söylenebilir. Özellikle Şah İsmail'e bağlı Kızılbaş komutanların dinsel yönü (dedelik, seyitlik gibi) bulunduğu için ayrı bir konum kazandırır.

Batı yönünden ilerlediğimizde Oğulveren Köyüne yaklaşık 1 km mesafede ana yoldan sola doğru saptığımızda dağın eteğine varırız. Burada 800 yıllık olduğu söylenen kutsal oduğuna inanılan bir ardıç ağacı bulunmaktadır. Bu ardıç ağacının sol çaprazında ise daha genç bir ağaç bulunmaktadır. Etrafındaki demir çevirme tamamen ziyaretçilerin bağlamış olduğu bez ve iplerle kapanmıştır. Ayrıca mum yakmak ve kurban kesip pişirmek için yerler yapılmıştır. Tam sapakta içerisinde iki tane mezar bulunan ve taş duvarla çevrili küçük bir mezarlık vardır. Duvarında bir mumluk bulunmaktadır. Burası *Oğulveren'in Ayağı* olarak anılmaktadır. Yoldan geçip de türbeye çıkma imkânı ve zamanı olmayanlar burada dileklerini dileyebilirlermiş.²³ Dağın doruğunda ise "Oğulveren" ziyareti vardır. Ziyaretin etrafı taş duvarla çevrilmiştir ve içerisinde iki adet mezar bulunmaktadır. İnanışa göre mezarların biri ismini öğrenemediğimiz bir paşanın kızına aittir.²⁴ Çocuğu/erkek çocuğu olmayanlar bu türbeyi ziyaret ederse çocukları olacağına inanılır. Bu nedenle ziyarete "Oğulveren Ziyareti" denilmektedir.

Oğulveren (Gevrenci) köyünün içerisinde üzerinde aslan kabartmaları olan bir tapınak yıkıntısı bulunmaktadır. Bu kabartmalı taşlar eski bir tapınaktan alınmış veya zaten var olan tapınak sonradan kiliseye dönüştürülmüş olabilir. Çünkü bu aslan figürü Mitra dininde Güneş Tanrısını sembolize eder. Bu bakımdan yapı, mimari olarak Pers kültürüne ait özellikler taşımaktadır. İngiliz konsolos J.G. Taylor 1868 yazında gerçekleştirmiş olduğu gezi sırasında uğradığı Çadırkaya'da da bir Mitra tapınağına rastladığını belirtmektedir. *"9.40'da Pekiç (Karakaya) Köyü'ne vardık. Köyün sakinlerinin yarısı Müslüman yarısı Ermeni'dir. Köyün evleri büyükçe bir tepenin etrafına inşa edilmiştir. En üstte antik bir yapıdan kalıntılar vardır. Bu yapıdan kayadan yontulan basamaklar çıkar... Bu kalıntılar kayalığın tepesine yapılmış ve muhtemelen Mir yahut Mitra'ya adanmış eski bir putperest tapınağına aitti. Mitra'ya Ermenilerin Efestus'u yahut Vulkan'ı da diyebiliriz."* (Taylor, 2020; 17) *"Pekiç eski Ermeni kasabası Pakarniçtir; bu kasabada putperest Ermeniler Mir yahut Mitra'ya tapmaktaydılar. Bu ilahın dördüncü yüzyılın başında bir tapınağı vardı. Aziz Gregor bu tapınağı yok etti ve bulduğu hazineleri de yoksullara dağıttı. Burası, o zamanlarda da şimdi olduğu gibi Tercan'dadır."* (Taylor, 2020; 17, 6. Dip.) Bundan 150 yıl önce bölgeden derlenmiş bir kayıt olması ve söz konusu köyün Tercan bölgesinde bulunması bu bilgiyi konumuz açısından değerli kılmaktadır.

²³ Ali Ekber Ilgın

²⁴ Ali Ekber Ilgın

Tapınak alanı eskiden daha geniş bir alana yayılmışken büyük bir sel felaketi sonucunda birçok bina yıkılmış ve yıkılan alan üzerine köylüler tarafından evler yapılmıştır. Kilisenin çatısı yıkılmış ancak duvarları sağlamdır. Kilise türbe olarak ziyaret edilmektedir. İçerisinde bir mezar bulunmaktadır ancak çöken kilise çatısı mezarın üzerini kapatmıştır. Bu mezarın Şah İsmail'in İnci adındaki kızına ait olduğuna inanılmaktadır. Bu inanç bir efsaneye dayanır. Bu efsaneye göre;

“Şah İsmail'in İnci adında güzelliğiyle dillere destan bir kızı vardır. Bu kıza, Gever adında Hıristiyan bir genç âşık olur. Birbirini seven iki genç, Şah İsmail'in evlenmelerine izin vermeyeceğini bildikleri ve Şah'tan korktukları için kaçarak Oğulveren'e gelirler. Şah İsmail, ikisinin de bulunmaları ve buldukları yerde öldürülüp gömülmeleri için emir verir. Her tarafa dağılan askerler ikisini Oğulveren'de yakalayıp öldürürler. Öldürdükleri yere de gömerler. İşte kilise içerisindeki bu mezarın İnci adlı kıza ait olduğuna inanılır ve ziyaret olarak kabul edilir. Gever ve İnci isimlerinin birlikte telaffuzu ile de köyün ismi Gevrenci olmuştur.”²⁵

9. KIZILBEL

Erzincan-Erzurum karayolunun hemen yanında yer alan Yaylacık köyündeki Doğan Dede adlı zatın türbesine yaygın olarak, her türlü tıbbi yardıma rağmen çocuk sahibi olamayan kimseler gitmektedir. Kureyşan ocağındandır. Yoğun olarak Alevî-Bektaşî inancına mensup vatandaşların ziyaret ettiği ziyaret yerinde anlatılan bir hadiseye göre bu durumun nedeni türbe duvarında yer alan bir çocuk resmidir. Anlatıya göre, “çocuğu olmayan bir kadın, pazarda Doğan Dede'yi görür ve türbesine gider. Zaman sonra çiftin, bir erkek çocukları olur ve sırtında da bir el izi görülür. Yöre insanı bu el izine Doğan Dede'nin eli diyerek, çocuğun resmini türbenin yanında bulanana duvara koyarlar.”²⁶

“Köylüler Ziyaretin üzerine mezarı korumak için bir türbe yaparlar. Sabah kalktıklarında görürler ki yapılan bina yıkılmış, her bir parçası bir tarafa dağılmış. Anlatıya göre ki Ziyaret üzerinin kapanmasını istemiyor”²⁷

“Ne niyetle gidersen o olur. Şifa niyetiyle gidersen şifa bulursun. Köyün gençlerinden birisi dedeye inanmaz ve Dedeye dalga geçer. Buna sinirlenen Dede diliyle yanan sobayı söndürür.”²⁸

10.DERVİŞ CEMAL

Derviş Cemal, Seyyid Cemal Abdal'ın torunlarından. Cemal Abdal Horasan'dan Anadolu'ya gelen Horasan erenlerinden birisidir. 1160-1220 yılları arasında yaşadığı tahmin edilmektedir. Rivayete göre Mevlana'nın babası Bahaaddin Veled ile birlikte Belh'ten kalarak önce Erzincan'a, Erzincan'da onlardan ayrılarak Okçu Yusuf ve kardeşleri ile

²⁵ Nur DOĞAN, 45 yaşında, Lise mezunu.

²⁶ Tolga GÜRÜN, 30 yaşında, lise mezunu.

²⁷ Sibel AYHAN, 40 Yaşında, üniversite mezunu.

²⁸ Teberük ÖZDEMİR, 42 yaşında, ilkokul mezunu.

beraber Elazığ'ın Karakoçan ilçesine gelmiştir. Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat'ın yardımıyla Okçu köyüne yerleşmiştir. Seyyid Cemal Abdal'ın evlatları Elazığ, Tunceli, Gümüşhane ve Erzincan'a dağılmışlardır.²⁹

Derviş Cemal Türbesi, Tercan'ın Şengül Köyü'ne bağlı Bulmuş Palangasında bulunmaktadır. Önemli seyit ailelerinden birine mensup olup kendi adıyla anılan ve geniş bir talip kitlesine hitap eden ocağın kurucusudur. Doğum tarihi olarak 1250-60 yılları işaret edilmektedir. Kimi kaynaklarda Hacı Bektaş halifelerinden Cemal Seyyid ile aynı kişi olduğu ifade edilse de bu gerçek değildir. Şeyh Hasan aşiret federasyonunun Pir ocağı olup Şeyh Ahmet Tavil ocağından el alan ve seyitleri yoğunlukla Erzincan'ın Zurun Köyünde yaşayan Derviş Cemal ocağı ile ilgili anlatımlar zamanla Seyit Cemal'e uyarlanmıştır. Doğal olarak Derviş Cemal ile ilgili menkıbeler de zamanla Velayetname'ye uyarlanmıştır. Derviş Cemal'in türbesi Erzincan- Bulmuş köyünde olmasına rağmen Kütahya'da olduğu yazılıp çizilmeye başlamıştır.³⁰

Bu tezin bazı ocak üyelerinin Hacı Bektaş ile bağ kurarak daha iyi bir saygınlık elde etme çabalarının bir sonucu olarak ortaya atıldığı açıktır. Cemal Seyyid'in, Hacı Bektaş Veli'nin ölümüne doğru atadığı ilk halifelerden biri olduğu ve kendisine Akdeniz yöresinde görev verildiği Velayetname' de açık olarak yazmaktadır. Kaldı ki Derviş Cemaller' in 1930'lu yıllara kadar Hacı Bektaş tekkesi ile bir bağı bulunmamaktadır.³¹

Yukarıda da belirttiğimiz üzere ailenin bir kolu Üzümlü' ye bağlı Zurun (Çayır yazı) köyünde bulunmaktadır. Bu kol 1600 yılında gelerek buraya yerleşmiştir. Osmanlı Devleti resmi kayıtlarında Seyit oldukları, Seyid-i Saadet Evladı Resulden geldikleri, o yüzden özel hürmet ve muhabbet beslenmesi gereken bir aile oldukları belirtilmektedir.

11.AZİZ BABA

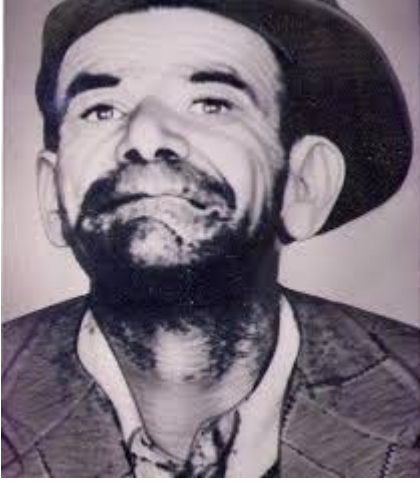
Aziz, her köyde, kasabada, kentte görülen deli kabul edilen tanıma giren birisidir. Kendine bakmaktan aciz, üstü başı kir, pas içinde, konuşurken tükürükler saçan, bağıra bağıra konuşan, sürekli bir o tarafa bir bu tarafa koşup garip konuşmalar yapan bir şahıstır. Sokaklarda aşağı yukarı koşan, çocukların oyun sanıp arkasına takıldıkları, garip konuşmalar yapan halkın Deli Aziz adını verdiği ancak büyük saygı beslediği, kutsadığı evliyadır. Ancak Aziz Baba'nın deliliği doğuştan değil sonradandır. *“Deli Aziz Ulalar’ da çobanlık yapmaktadır. Mitini'nin kırında nahırı yayarken sürüye kurtlar saldırır. Kurtlar öylesine dehşet saçar sürüye öyle bir zarar verirler ki Aziz Baba korkudan aklını yitirir. Bundan sonra kırlarda kurtlarla gezer, onlarla konuşur ve hükmeder.”*³²

²⁹ Hüseyin ELMAS, Seyyid Cemal Abdal Ocağı, Serçeşme Dergisi, sayı: 52, Kasım-Aralık 2017, s. 94.

³⁰ Hamza AKSÜT, Mardin'den Karahöyük'e Hacı Bektaş, Yurt Yayınevi, Ankara, 2018, s. 124.

³¹ Erdal GEZİK, Alevi Kürtler, İletişim Yayınevi, İstanbul,2012s. 197.

³² Hüseyin TANRIVERDİ, 50 yaşında, İlkokul mezunu.

Aziz Baba'yı evliya mertebesine yükselten ise kehanet yeteneğidir. Bir bakarsınız yırtık, pırtık kirli elbiseli Aziz bağıra çağıra bir dükkâna girip *"Gâvur geliyor babo, Zelzele geliyor babo, Kaçın kaçın Ruslar geliyor babo"* gibi konuşmalar yapar. Dükkân sahibi de zorla para, elbise, yiyecek vermeye çalışır. Deli Aziz alınca sevinir, almayınca ise üzülür. Başka bir yerde halktan biri adeta kendi falına bakar. Örneğin *"Aziz ben Almanya'ya gideyim mi gitmeyeyim mi?"* Deli Azizde anlaşılmaz konuşmasının bir yerinde; *"Get baba get"* veya *"getme baba getme"* derse sorunun cevabı alınmış olunur ve ona göre davranılır. Deli Aziz bir kahveye girip birinin yanına yanaşır ondan para, eşya isterse isteyen sevinir ve seçilmiş kişi olmanın verdiği mutlulukla hemen verir. Çünkü inanca göre bu kişiye büyük uğur ve bereket getirecektir. Ancak Aziz Baba aldığı bu parayı kendisi için almaz, ihtiyaç sahibi birisine vermek için alır. *"Bir Perşembe günü mal meydanından çıktım yukarı doğru geliyorum. Para lazım ama cebimde hiç param yok. Ne yapacağım diye düşünürken baktım arkamdan bir ses 'eylen gada³³, eylen gada' diye bağırıyor. Geri döndüm baktım ki Deli Eziz. Geldi elimi tutu, avcuma bir avuç para bıraktı. 'Paran bitmiye' diye dua edip geldiği gibi gitti. Ondan sonra ne zaman sıkışsam birden bire bir yerlerden para gelip darlığımı giderdi."*³⁴

Deli Aziz'in kaldığı köy Erzincan- Kemah köyleridir. O yıllarda şehir merkezine ulaşım tren ile olmaktadır. Azizde daha çok trene biner. Bu nedenle Aziz Baba, Erzincan şehir merkezinde de gününün önemli bir kısmını tren garında geçirir. O yana koşar, bu yana koşar, bağıra bağıra konuşur. Bazen sakinleşir, gar kahvesinin bir köşesine oturur, saatlerce sesi çıkmaz. Bazen Onun konuşmalarından kendine fal bakmaya çalışanlarla anlaşılmaz konuşmalar yapar. Çoğunlukla kış-yaz demeden geceleri istasyonda dışarda veya mezbaha yolunda bir kapının ya da ağacın altına buruşur yatar. Bazen de ara istasyonlardan birinde duvar dibinde veya bir kanepeye çömelir uyur. Halk arasında Deli Aziz'in 1992 deki

³³ Genelde Urumsaraylılar tarafından kullanılan ve kardeş anlamına gelen bir terim. Bekâr kızlar ise *gıcı* diye hitap edilmektedir.

³⁴ Zeki TANRIVERDİ, 65 yaşında, ilkokul mezunu.

Erzincan depremini ve büyük Çin depremini bildiğine de inanılır. “Aziz Baba, bir gece aniden uyanır, ev ahalisini apar topar dışarı çıkarır. Kendisine ne oldu diye sorulunca da, depremi bana verdiler, bende ecnebiye verdim cevabını verir. Sabah olunca aile, haberlerde Japonya’da büyük bir deprem olduğunu görür.”³⁵ İşte saydığımız tüm bu nedenlerden dolayı kimse bu derece kuvvetli bir evliyanın ahını, bedduasını almak istemez. “Bir gün Deli Eziz bize geldi. Kapının önünde annem su döküyor O da ellerini yıkıyordu. Annem birden bire omuzundaki havluyla Deli Eziz’in yüzünü sildi. Amacı yüzündeki sümükleri ve pisliği temizlemektir. Ama Eziz Baba buna çok kızdı ve ‘yüzün gülmiye’ diye beddua etti. Ondan sonra anemin yüzü hiç gülmedi.”³⁶

1994 de Deli Aziz vefat eder. Bir süre sonra ise Deli Azizi başka şehirlerde gördüklerini iddia eden kişilere rastlanır. Deli Aziz ile ilgili rüyalar görülmeye başlanır. Almanya’da çalışan birinin rüyası üstüne Deli Azizin önce mezarı yapılır. Sonra mezar türbeye dönüştürülür.

Aziz Baba’nın Kore savaşına katılıp, Türk askerleriyle birlikte savaştığı, onlara yardım ettiği ve aynı zamanda Erzincan’da bulunduğu söylenmektedir.

12.BÜKLÜ DEDELER

Her ne kadar Pülümür sınırları içerisinde kalsa da Erzincan Kültür alanının bir parçasıdır. Ziyaretçilerin büyük kısmı Erzincan’dan gelmektedir. Erzincan- Pülümür sınırında bulunan Doğanpınar köyündedir. Büklü Dede önemli bir Alevi kültür figürü olan Düzgün Baba’nın soyundan gelmektedir. Kureyşan Ocağının Gaziyan kolundandır. Türbe kompleksinin içerisinde türbeyle beraber aşevi, yemekhane ve cemevi bulunmaktadır. Getirilen kurbanlar burada kesilerek pişirilir ve dağıtılır. Kurban sahipleri getirdikleri kurbanı dedenin huzuruna getirir ve dedenin karşısında sağ elleri göğsünün üzerinde, sol elleri yanındakinin belinde olacak şekilde sağ ayak parmaklarını sol ayak parmaklarının üzerine koyarak ve hafif öne eğik şekilde sıralanırlar. Buna dara durmak denir. Dede kurbanın duasını verir. Dede dua ederken dardakiler de Allah Allah diyerek duaya eşlik eder. Daha sonra kurban kesilerek parçalara ayrılır. Kurbanın sağ arka budu pişirilmez. Çünkü bu evin hakkıdır denilerek kurban sahibine verilir.

Ziyarete kurban getirenlerin bir kısmı adak adayanlarken büyük kısmı türbeye saygılarından dolayı getirmektedir. Büklü Dede soyundan gelenlerin cinlere hükmettiğine inanılır. Bu nedenle bu tür sorun yaşayan insanlar gelerek ilgili dedeye ip bağlatırlar.

13.CİMİNLİ BABA

Erzincan merkez Ersevenler Mahallesinde Süleyman Sırrı hazretlerinin türbesi bulunmaktadır. Anlatılan menkıbeye göre, Süleyman Sırrı askerde bulunduğu vakit bir komutanla tartışmaya girer ve kendisini nar gibi yanan ekmek fırının içine atarlar. Aradan bir vakit geçtikten sonra olay yerine gelen Müşir Zeki Paşa’nın emri üzerine fırın açılır ve

³⁵ BEZGİN, s. 128.

³⁶ Zeki TANRIVERDİ, 65 yaşında, ilkokul mezunu.

karşılaşılan olay orada bulunan askerler arasında şaşkınlık yaratır. Hazretin hiçbir yerinde yara izi olmadığı gibi elbisesinde de tek bir sararma yoktur. Halk arasında anlatılan bir diğer menkıbeye göre; vaktin birinin de Süleyman Sırrı hazretlerine, dönemin Erzincan valisi tarafından zehirli kahve içirilir ancak bu zehir hazrete etki etmez.³⁷ Halk arasında “*Ciminli Baba*” olarak anılan asıl adı “Süleyman Sırrı” olan bu zâtın, kimi zaman vakit namazlarında camide bulunmayıp, Malatya’da bir camide görüldüğü de rivayet edilmektedir.

Türbesi Erzincan Merkez Ersevenler mahallesinde bulunan ve halk arasında “Ciminli Baba” olarak bilinen Süleyman Sırrı Hazretleri’ni babası Mehmet Efendi, küçüklüğünden beri camiye götürür. Zaman sonra Süleyman, camiye gitmemeye başlar. Bu duruma ne babası ne de kendisini çok seven cami hocası anlam veremez. Bir gün öğle namazının farzı kılınırken Süleyman birden camiden çıkar. Namaz bittikten sonra yanına gelen babası ve hocası niye namazı yarıda bıraktığını sorarlar. Küçük Süleyman, “Hocam namaza başlıyorduk ki, siz kafanızda handa çalıştırdığınız adamlar size ne kadar iş üretecek ve onlara ne kadar para vereceksiniz, onu hesaplıyordunuz. Sizin tam teslimiyetiniz yoksa Allah’a ben sizin arkanızda nasıl namaz kılardım” der.³⁸

14.ŞAHMAZ PİR

Divriği’nin Arege (Duruköy) köyünde bulunmaktadır. Ancak köy Kemaliye-Divriği-İliç üçgenin kesişme noktasında bulunduğu ve ziyarette yatan zatın Alevilerin kutsal evliyalarından Battal Gazi ile ilişkisi kurulduğu için Erzincan bölgesini de etkilemiştir. Battalname’de Seyit Battal Gazi’nin, Babası Hüseyin Gazi’nin intikamını almak için; Divriği (Tefrike) ye geldiği zaman Arege (Duruköy) deki Şahmaz Pir’den ve ayrıca Tuğut yakınlarındaki kilisedeki papaz efendiden yardım düğü rivayet edilmektedir.

*“Ziyaret bir dağın zirvesinde bulunmaktadır. Bu ziyaret Yahudilerden kalmıştır. Ziyaretin bulunduğu yerde bir kulübe var. Kulübenin zemininde bulunan kapak kaldırıldığında ziyaret toprağı (teberrük) alınabiliyor. Bu ziyaret yerin 7 metre altına uzanıyormuş.”*³⁹

“Köyün yakınlarında Arakel’e adanmış Eğin, Divriği ve Arapkir’den gelen Ermenilerin gözden uğrak yerlerinden bir ermeni ziyareti var” (Taylor, 2020: 54). Burada *Arakel* ismi dikkat çekicidir. Çünkü köyün eski ismi Arege’dir. Ayrıca ziyaret yöre halkı arasında *Arege Ziyareti* olarak da anılmaktadır. Bu da köyün ve ziyaretin ismini bu azizden aldığını göstermektedir. Tercan’ın Başbudak (Haçköy) Köyü’ne bağlı da *Arakel* adlı bir mezranın bulunması ve köyün eski sakinlerinin Ermeni olması Arakel inancının sınırlarının genişliğini gösteren bir kanıttır. İlahi muhafız anlamını taşıyan Arakel, Ermeniler tarafından Havari Aram’a verilen isimdir.

³⁷ BEZGİN, s. 126-127.

³⁸ BEZGİN, s. 130.

³⁹ Ergül AKKAYA, 48 Yaşında, Lise mezunu.

Taylor bu tespitini günümüzden 150 yıl önce yapmıştır. Yani Ermenilerin hala Anadolu'da yaşadığı bir dönemde ve bizzat ziyaretin bulunduğu bölgede bulunarak bu kaydı gerçekleştirmiştir. Yukarıda derlediğimiz güncel alıntıda ise Ermeni yerine Yahudi vurgusu yapılmıştır. Bu da halkın bakış açısındaki kötü/düşman karakterin zaman içerisinde değişmesi ile ilişkili bir durumdur. Fakat bizim burada değineceğimiz durum bu değildir. Burada önemli olan kutsalın bir dinden başka bir dine aktarımı ve karakter ve isim değiştirerek kutsiyetini devam ettirmesidir. Aslında bu durum sık sık karşılaşılan bir şeydir. Yine bir kutsalın farklı din veya mezhepler arasında ortak bir değer olarak kabul edildiği durumlar da vardır.

“Dün izlediğimiz rotanın bir kısmını geri gittik ve Dumanlı adlı bir Kızılbaş köyüne ulaştık. Köyün arkasındaki kayalığın zirvesindeki kitabelerden ve kalıntılardan bahsedildi... Burası Rumlar ve Kızılbaşlar tarafından hala hac mekânı olarak ziyaret edilmektedir. Rumlar buranın yüzeyini bir yığın küçük haçla kaplamış”(Taylor, 2020: 38).

Şemmas Pir: Anadolu'da halk kültürü ile ilgili çeşitli gelenekler vardır. Bunların büyük çoğunluğunu Türk-İslam kültürü kapsamında değerlendirmek gerekir. Ancak öyleleri de vardır ki, Anadolu'daki İslam öncesi kültürlerden kaynaklanmış ve İslam damgası ile değişikliklere uğrayarak varlığını korumaya devam etmiştir. Şemmas geleneği bunlardan biri olarak kabul edilebilir. Bu geleneği Pir Şemmas, Baba Şemmas, Şemmas Dede gibi adlarla anılan ve kökeni hakkında fazla bir şey bilinmeyen bir yatıra, çeşitli amaç ve dileklerle adakta bulunulması şeklinde tanımlamak mümkündür. Anadolu'nun bazı bölgelerinde rastladığımız bu yatıra ait türbeler, genelde Hıristiyanlarca kutsal kabul edilen yerlerdir. Daha sonraları Müslüman Türkler buralarda yatan kimseleri İslam ermişi olarak benimsemişler veya Müslüman bir evliya olarak kabul etmişler ve sıkıntılı durumlarda onların ruhaniyetinden medet ummuşlardır.

Şemmas Pir'e ait olduğuna inanılan ziyaret yerleri Kangal'a bağlı Akçakale köyündekinden başka, Divriği'ye bağlı Duruköy köyünde, Çorum'un Alaca ilçesinde, Aksaray'ın Mamasun köyünde (Mamas Baba) ve Kayseri'nin Bünyan ilçesinde bulunmaktadır. Genel olarak Şemmas Pir'in İslam dünyası ile ilgisinin Battal Gazi zamanında belirginleştiğine inanılmaktadır. Öyle ki, Aksaray ilinin Mamasun köyündeki kayaya oyulmuş Pir Şemmas mezarı, İslami usullere göre yapılmıştır. Yani başı batıya doğrudur. Kemiklerin bulunduğu yere de sonradan geyik boynuzları konmuş ve dilek namazı kılınması için kibleye yönelik mihrap yapılmıştır. Anadolu'daki Şemmas geleneği hakkında bu kadar bilgi verdikten sonra şimdi Kangal'da bulunan Şemmas Pir adlı ziyaret yerini tanıtmaya çalışalım. Akçakale köyünün yaklaşık üç yüz metre batı tarafında yer alır. Burasının mağaradan yapılmış bir kilise olduğu hakkındaki rivayetler ağırlık basmaktadır. Akçakalelilerin burayı mağara diye isimlendirirken bazıları da kale diye isimlendirmektedirler. Yerden yüksekliği 25-30 m. civarında olan ve Şemmas Pir diye adlandırılan bu mağaranın doğusunda Battal Gazi'nin zindanı vardır. Normal olarak mağaraya çıkmak çok zordur. Eskiden (Ermeniler döneminde) katran ağacından yapılmış bir merdivenle çıkılmıştır. Köylülerden aldığımız bilgiye göre mağaranın içerisinde Hz. İsa ve

Hız. Meryem'e ait oyma resimler varmış. Hız. İsa'nın burada dünyaya geldiğine dair inanç, mağarayı bölge insanı nezdinde kutsallaştırmıştır. Şemmas Pir, Battal Gazi'nin silah arkadaşı olarak kabul edilmektedir. Yine köylüler arasında Şemmas Pir'in ruhunun bu mağarada sürekli ibadet ve taatla meşgul olduğu inancı yaygındır. Şemmas Pir'e çocuğu olmayan kadınlar, çocuk sahibi olabilmek için oraya giderek dua ederler. Ayrıca herhangi bir yerinde cilt hastalığı olanlar özellikle bahar aylarının Çarşamba günleri bu mağarayı ziyaret ederler. Ziyaret esnasında oradan aldıkları toprağı rahatsız oldukları uzuvlara sürerler.

Ziyaret Mağarası: Kangal/ Mancılık köyünün takriben yedi-sekiz yüz metre doğu tarafına düşmektedir. Mağaranın içerisinde üç bölme vardır. Bölge insanı, Rum kilisesinin yıktırılıp harabe haline gelmesiyle "Şemmas Pir" in ruhunun o kiliseyi terk edip bu mağaraya geldiğine inanmaktadır. Bu inanç çevre köylüler tarafından burasının kutsallaştırılmasına sebep olmuştur. Elde ettiğimiz bilgilere göre, bu mağara eskiden daha çok Ermeni kökenli vatandaşlar tarafından ziyaret edilirmiş. Ancak Müslümanların da ziyaret ettikleri olurmuş. Cumhuriyet döneminde bölgede Ermeni nüfusun gittikçe azalması sonucu, bu mağara sadece Müslümanların gidip geldiğı bir ziyaret yeri haline gelmiştir. Başta Mancılık köyü olmak üzere bu ziyaret yerini bilen çevre köylüler şu amaçlar için ziyaret etmektedirler: 1. Zaruk Durna isimli (Ermeni menşeli) kadından aldığımız bilgiye göre "Şemmas Pir" i ziyaret eden herkes orada şifa bulmuştur. Öyle ki oraya yürüyerek gelemeyip kağı ve araba ile getirilen nice hastalar belirli ölçüde şifa bulup fayda görmüşlerdir. 2. Felç geçiren, dili tutulan ve ağzı eğilen hastalar bu mağaraya gelerek "Şemmas Pir" in ruhundan yardım isterler. 3. Çocuğu olmayan veya olup da sütü gelmeyenler bu mağarayı ziyaret ederek mağaranın içinden bir iki avuç toprak alıp bal ile karıştırırlar. Aç karnına olmak üzere yirmi bir gün bu karışımdan yalarlar. 4. Herhangi bir dilek ve isteğı olanlar, dileklerinin yerine gelmesi için bu mağaraya gelerek mağarada bulunan küçük yassı taşları büyük taşlara tutturmaya çalışırlar. Bu taşlar yapışırsa dileğın kabul edildiğine inanılır.

15. DİĞER EVLİYA ZİYARETLERİ

Erzincan iline bağı Karakaya Beldesinde türbesi bulunan halk arasında "Oğlan Ağa ya da Oğul Veren" olarak bilinen zatın, Çermik bölgesinde bulunan çeşmeden abdest aldığı anlatılmaktadır.

Erzincan şehir merkezinin kuzeyinde Kurtilek köyünün yukarısında şehre hâkim bir tepede, "Kırklar" olarak bilinen bir ziyaret yeri vardır. Anlatıya göre; burada kırk şehit yatar ve her şehidin, bir gözesi olup bu gözelerden abdest alır, Allah'a duada bulunurlarmış. Kırklar hakkında Hafız Ömer tarafından yazılan bir şiirde, kendisinin kırklara hizmet ettiğini, onların nasıl ibadet ettiklerini gördüğü yazılmaktadır.⁴⁰

⁴⁰ BEZGİN, s. 127.

Tercan ilçesine bağlı Çadırkaya Beldesinde yağmurun yağmadığı dönemlerde, halk toplu olarak, Oklu Baba' ya gider.⁴¹ Tercan'a 20. km uzaklıkta bir tepenin üzerinde bulunan türbenin, savaş sırasında okla şehit düşen bir ermişe ait olduğu söylenir.

Türbesi, Çayırılı ilçesinin "Büyükyayla" köyünde bulunan Boro Dede'nin dört tane kurdu olduğu söylenir. Bu kurtları emri altına alan Dede, vaktin birinde kendisine kötü söz söyleyen zengin bir toprak ağasının hayvanlarını, kurtlarına telef ettirir.⁴²

Kabri, Erzincan'da "Camii Kebir" yanında bulunan Pir Muhammed Bahaeddin Erzincanî hakkında anlatılan bir menkıbeye göre; Günlerden bir gün köyde yaşlı bir kadının ineği kaybolur. Kadın ineğini akşama kadar arar ama bulamaz. Bunun üzerine kadın hazretin dergâhına gider ve Pir Muhammed Bahaeddin Erzincan-i Hazretlerine, benim ineğim kayıp oldu, büyük ihtimalle senin talebelerin kesip yemiştir der. Hazret, "Ey hatun! İnşallah senin sığır sağdır, dağda, tepede yolunu kaybetmiştir, hele yarına kadar sabret" der. Ertesi gün yaşlı kadın etrafı seyrederken, dağdan bir aslanın ineğini kovalayıp, dergâha kadar getirdiği görür. Hemen koşarak dergâhın kapısına gelir. O sırada hazret, ineğe sual eder, "Nerde kaldın? Bana ve talebelerime su-i zan edilmesine sebep oldun demesine üzerine sığır, benim sahibim insafsızdır. Sütümü sağdığı zaman buzağıma bir şey bırakmıyor. Bende fazla otlamak için geciktim der." Konuşmaları duyan kadının aklı başından gider ve büyük bir pişmanlıkla hazretten af diler.⁴³

Erzincan'ın Merkez Yalnızbağ köyünde "Sancı Ziyareti" olarak bilinen bir ziyaret yeri vardır. Ziyaret yerine kırkı çıkmayan çocuklar götürülmektedir. "Kırkı çıkmayan çocuk annesi tarafından mezarın etrafında üç kez dolaştırıldıktan sonra mezarın üzerine yine üç kez çocuğu koyarak kaldırır. Yöre halkı arasında Arap Dede olarak bilinen Sancı Ziyaretine hasta veyahut da konuşamayan çocuklar da götürülmektedir. Anlatıya göre, kişi hasta çocuğunu kucağına alarak hiç konuşmadan niyet ederek caminin arasındaki mezarlıktan yukarı doğru çıkmak zorundadır. Mezarın yanına vardığında duasını eder, mezar toprağından bir miktar alıp konuşamayan çocuğunun ağzına sürer ve tekrar hiç konuşmadan aşağı iner. Böylece çocuğun bir müddet sonra konuşacağına inanılır.⁴⁴

Erzincan iline bağlı Tercan ilçesinin 15km. Kuzeybatısına düşen "Gökçe" köyünde etrafı taşlarla çevrili, üstü açık, halk arasında "Kara Yakup" olarak bilinen bir ziyaret yeri vardır. Ziyaret yeri genellikle çocuğu durmayan ve akıl hastası olanlar tarafından ziyaret edilmektedir. Bu tür çocukların boynuna ip veya kem bağladıktan sonra, ziyaret yerinde üç defa dolandırılır ve boynunda bağlı olan bağ şöyle denilerek kesilir: "Huyun, arsızlığın ve hastalığın burada kalsın." Bu hareketten sonra, yaramaz çocukların iyi olduğu söylenmektedir.⁴⁵

⁴¹ BEZGİN, s. 129.

⁴² BEZGİN, s. 129.

⁴³ BEZGİN, s. 129.

⁴⁴ BEZGİN, s. 133.

⁴⁵ BEZGİN, s. 133.

Erzincan iline bağlı İliç ilçesinin Balkaya köyünde Şeyh Seyyid Hasan El Kirzi Hazretleri'nin türbesi içerisinde yuvarlak bir taş bulunmaktadır. Bu taş tövbe taşı olarak da bilinir. Şeyh Hasan El Kirzi zamanında gayri Müslimlerin Müslüman olması için kullanılırdı. Günümüzde ise bu taş, çeşitli rahatsızlıklardan (sara ve ruh hastalıkları) kurtulmak için kullanılır. Uygulama türbeye yapılan duadan sonra taşa el sürülerek, "Hastalığın, derdin bu taşa kalsın" denilerek yapılmaktadır.⁴⁶

Üzümlü ilçesinin Dereboğazı mevkiinde Molla Pir'in mezarının bulunduğu yerde birkaç kişi oturup içki içmeye başlarlar. Kısa bir vakit sonra, gökyüzünün tamamen açık olmasına rağmen Kemah tarafından siyah bir bulut hızlıca üzerlerine doğru gelir ve şiddetli bir yağmur yağmaya başlar. Yağan yağmur sonucu büyük bir kaya parçası derenin önünü tıkar. Fazla biriken su nihayet önündeki engeli aşır, önüne kattığı her şeyi götürmeye başlar. İçki içenler de suya karışır kaybolurlar.⁴⁷

III. TABİAT VARLIKLARI

A. SULAR

1. SU KAYNAKLARI

a. Büyük Çeşme / Heniyo Phili ve Ahmed-i Zemci Türbesi

Pülümür'ün Semek Köyü'nde bulunan ziyaret hem bir su kaynağını hem de bir türbeyi ihtiva etmektedir. Yine çevreye hâkim bir yükseltide bulunan ziyaret köyün sağ tarafında bulunmaktadır. Ziyaretin doğal yapısı sonradan restorasyon adı altında değiştirilerek betonlaştırılmıştır.

Ziyaret alanının girişinde kurban kesilmesi için yapılan kesimhane bulunmaktadır. Kesimhanenin bitiminde ise otopark alanı vardır. Ziyarete girdiğimizde sağ tarafta mutfak bulunmaktadır. Sol tarafta ise türbe bulunmaktadır. Ziyarete asılan yazıda ve mezar taşında türbenin Hz. Hasan soyundan Ahmed-i Zemci'ye ait olduğu belirtilmektedir : *"Bu kutsal mekan ... İmam Hasan soyundan Ahmed-i Zemci mekanıdır. Ahmed-i Zemci, Emevi Devleti'nin yıkılıp , ... Abbasi Devleti'nin kurulmasında başrol oynayan Ebu Müslim Horasni'nin silah arkadaşı olan ve geceleri meydanda savaşarak, geceleri kaybolduğu ve yaklaşık 300 yaşında ancak genç görünümlü, ince zayıf bir ermiş olduğu rivayet edilen kişidir."* Ayrıca yazıda Ahmed-i Zemcinin Horasan'da geldiğine vurgu yapılmaktadır.

Tarihte Ahmed-i Zemci adına iki yerde rastlanmaktadır. İlki yukarıda da belirtildiği üzere Ebu Müslim Horasani'nin (ö. 755) silah arkadaşı olan ve Ebu Müslim Destan'ı olarak da bilinen Müslimnamelerde de ismi geçmekte olan kişidir. Gayipten geldiği söylenmektedir ve Ebu Müslim savaştığı zamanlarda sabah vakti ortaya çıkarak savaştığı, gece olduğunda ise ortadan kaybolduğu rivayet edilmektedir. Ebu Müslim faaliyetlerine 747 yılında başlamış ve 755 yılında Abbasiler tarafından şehit edilmiştir. Bu durumda Ahmed-i Zemci'nin 750 yılı

⁴⁶ BEZGİN, s. 133.

⁴⁷ BEZGİN, s. 135.

civarında Horasan'da yaşadığı söylenebilir. Abbasilerin Ebu Müslim'i katletmeleri çevresinde bulunan yakın komutanlarını korkutarak Abbasi topraklarını terk etmelerine yol açmış olabilir. Ahmed-i Zemci'nin de bu düşünceyle Abbasi topraklarından uzak ıssız bir dağ kuytusuna yerleşmesinin bu baskı ve korkunun sonucu olduğunu düşünebiliriz.

Tarihte geçen diğer Ahmed-i Zemci ise Seyid Battal Gazi'nin (ö. 740) silah arkadaşıdır. Kardeşi Ahmed-i Zehni ile beraber Horasan'dan gelerek Battal Gazi ile beraber Malatya'nın fethine katıldıkları ve bu sırada şehit düştükleri söylenmektedir. Horasan Baba olarak da adlandırılan bu iki kardeşin mezarları Karahan Camisi'nin güney tarafında bulunmaktadır. Altyapı çalışmaları sırasında mezarları açılmış ancak naaşlarının çürümediği görülünce belediye tarafından tekrar kapatılarak yeniden yapılmıştır.

Görüldüğü üzere her iki zatın ismi 740-750 yılları civarında olaylarda geçmektedir. Yani çağdaşlardır. Yine Horasan vurgusu her iki zat içinde geçerli olup özellikle belirtilmektedir. Bu da her iki zatın aynı kişi olabileceğini akla getirmektedir. Belirtilen ölüm tarihleri farklı olmakla beraber bu dikkat edilmesi gereken bir ihtimaldir. Ancak ilk şahsın Horasan'da yaşadığı ki türbesinin Pülümür'de olduğu göz önünde bulundurulursa sonradan Anadolu'ya gelmiş olacağı, ikinci şahsın Malatya'da şehit edilmiş olması da unutulmamalıdır.

Türbenin önünde üç çatallı bir ağaç bulunmaktadır. Meydanlığın bitiminde ise sonradan betonarme ile yapılmış 12 kurnası bulunan bir çeşme bulunmaktadır. Suyunun şifalı olduğu belirtilmektedir.

A. BÖYÜK PAR/PUAR/PINAR

Böyük Par, Erzincan'ın kuzeyinde Keşiş Dağları üzerinde yer alan Urumsaray (Mecidiye) Köyünde bulunan bir çeşmedir. Bu çeşme köylülerin kutsallık atfettikleri ve ziyaret ettikleri dört- beş mekândan biridir. Diğer ziyaret yerleri köy yerleşiminin dışındayken Böyük Par; köyün çıkışında, köy yerleşiminin doğu ve güney sınırını oluşturan Çayın Suyu'nun hemen yanındadır. Çeşmenin suları bu çaya karışır. Suyun kaynağının; köyün yaslandığı büyük kayanın altında geldiği köylülerce düşünülmektedir.

Böyükpar ismi "*büyük*" (yerel ağızla büyük) ve köy ağzında "*pınar*" anlamına gelen "*par/puar*" kelimelerinin birleştirilmesi ile türetilmiş bir isimdir ve büyük pınar anlamına gelmektedir.

Bu çeşmenin kutsal olduğuna, hastaları iyileştirdiğine, kötülere cezalandırdığına inanılır. Her yıl pek çok kişi burada kurban keser, yemek verir. Yaşlılardan çok kez kendilerinin hastalıktan ölmek üzereyken son çare olarak Böyükpara bırakıldıklarını ve iyileştiklerini dinlemiştim. İnsanlar şifa bulmak için ve işleri rast gitsin diye bu çeşmenin suyundan içerler, çay demlerler. Hastalığı, yarası beresi, akıl rahatsızlığı olan bu çeşmenin suyuyla banyo yapar.

Biz çocukken Kepekçi Hüseyin (ERGÜN O); kendisinin çocukluğunda çok hasta olduğunu, ailesinin yaşama umudunu kestiğini, mevsimin karakış olduğunu ve şiddetli bir fırtınanın olduğunu anlatmıştır. Babası çocuğu bir battaniyeye sararak ve gecenin bir yarısı

o fırtınada, gece yarısı çaresizce ve büyük bir inançla çeşmenin üzerine bırakır, evine döner. Sabah gittiğinde fırtınanın dindiğini, çocuğun mışıl mışıl uyduğunu ve iyileştiğini görür.

Babam Zeki TANRIVERDİ'nin anlattığına göre, babam ve annemin üç yıl çocukları olmaz. Bir gün babam rüyasında Büyük Par'da su içerken üç tane kırmızı elmanın suyla geldiğini, ardından da üç çocuklarının olduğunu anlatmıştı.

1918'e kadar köyde Ermeniler de yaşarlarmış. Rusların çekilmesiyle birlikte Ermeniler, köye hâkim olmuşlar ve köylüleri tahakküm altına almışlar. Köylülerin kutsadığı bu ziyarete karşı saygısızca davranmışlar. Dedem Mahmut TANRIVERDİ, bu olayı şöyle anlatmıştı:

“Ermeniler köyü ele geçirdikleri zaman köylülerin kutsal saydığı Büyükpar'ın üzerine tuvalet inşa ederler, ancak tuvaletlerini yaparken hepsinin arkasında yaralar çıkar, “Buralar yahşi değil.” diyerek köyden kaçarlar.”

Bu çeşme köylüler açısından o kadar önemlidir ki adeta köy adeta bu ziyaret ile kimlik bulunur. Yemin edildiğinde Büyükpara'a doğru dönülür ve *“Büyükpar hakkımda gelsin”, “Büyükpar'a ayan ki”, “Büyükpar şahit ki”* vb. cümleler sarf edilerek şahit tutulur, kefil yapılır ve yerine getirilmeyen söz veya söylenen yalanın cezalandırıcısı olarak garantör addedeler. Yeminin muhatabı olan kişi de bu kefalet karşısında rahatlar.

Çeşme eskiden tek kurnalı klasik bir köy çeşmesi gibiydi. Suyun aktığı yerde üç tarafı taştan yapılmış ve önü açık bir yalak bulunmaktaydı. Bu yalağın içinde de farklı büyüklüklerde ve üzerinde insan yüzünü andırır kabartmaların olduğu yuvarlak taşlar bulunmaktaydı. Çeşmeye kutsallığını veren suyun yanında bu taşlardır da. Doğduklarına, doğurduklarına inanılır. Öyle ki taşlar bazen çoğalmakta bazen azalmaktaydılar.

Kimse bu taşları götürmez. Taşların yerlerine geri dönünceye kadar kendilerini rahatsız edeceklerine inanırlar. Deneyenler olmuş, geri getirmek zorunda kalmışlar. Köylülerin anlattığına göre yüksek tahsil görmüş biri bu taşların kutsallığına inanmamış ve alıp evine götürerek bir sandığa koymuş. Sabaha kadar taş adamı uyutmamış, sandığa vurmuş durmuş. Adam taşı yerine götürmeye mecbur kalmış.

Su bazen akmaz. Bu durumda suyun hacca gittiği söylenir. Ancak kurban kesildiğinde tekrar akar. Bazen de köylülere küstüğü için akmaz.

“Köyde yaşayan İhsan adlı birinin kayınpederi rüyasında Büyükpar'ı görmüş. Büyükpar ona etrafını duvarla çevirmesini söylemiş. Adam da damadına para göndermiş ve bu isteği yerine getirmesini söylemiş. Damadı parayı almış ama çok kötü bir duvarla çevirdi Ziyaretin etrafını. Bunun üzerine Ziyaret küstü ve suyu akmadı. Her evden bir kuzu toplandı. 70 tane kuzu kurban kesildi su yeniden aksın diye. Sonunda su yeniden aktı.”

2004 yılından sonra köylüler aralarında para toplayarak çeşmeyi biraz aşağıya alarak mermerden yeniden yaptılar. Her yıl birçok kişi burada kurban keserek, ölüleri için veya dilekleri kabul olduğu için hayır yemeği verir.

Bu çeşmeyle ilgili anlatılan bir hikâye daha vardır. Anlatılanlara göre üç- dört kuşak önce Büyük Par'ın başına bir al karısı gelir. Bu sırada çeşmeden su dolduran Borogil'in

kadınlardan biri bu al karısını fark eder ve bir çuvaldız saplar. Böylece kadın bu evin beslemesi/ cariyesi olur. Kadının hizmetçilikten kurutulması için bu çuvaldızın çıkartılması gerekmektedir ki bu kadın bunu kendisi yapamaz. Bir zaman sonra bu aileye başka köyden bir gelin gelir ve bu olayı bilmemektedir. Al karısı bu gelinden çuvaldızı çıkarmasını ister. Çuvaldız çıkarılınca kadın ortadan kaybolur.

b. HOŞİRİK HAYRATI VE SUYU

Anadolu toplumları kadim zamanlardan beri su kaynaklarına önem vermiş ve kutsallık atfetmiştir. Bu nedenle suyu kirletmeyi günah sayıp yasaklamış, suların şifa beklemiş ve sular için kurbanlar adanmışlardır. Anadolu'nun her köşesinde kutsanmış bu tür şifalı su kaynaklarına rastlanmaktadır. Kutsal veya şifalı su inancı Erzincan'da da yaygındır. Erzincan'a 17 km mesafede bulunan Değirmenköy'ün Çayır mevkiindeki Hoşirik adlı su kaynağı halkın kutsadığı bir ziyaret yeridir.

Hoşirik, hastalıklı, zayıf, cılız, çelimsiz insan veya hayvanlar için kullanılan eski bir terimdir. Hoşirik kavramı aynı zamanda kolay iyileşmeyen, kaşıntılı ve sulu çocuk egzaması için de kullanılan bir kavramdır. Erzincan- Cenciğe taraflarında da çocuk egzaması ve cilt hastalıkları hoşirik olarak adlandırılmaktadır. Yörede cilt hastalığı, egzaması ve halk tarafından demiro olarak bilinen deri dökülmesi gibi hastalığı olanlar bu kaynağa gelerek suyundan içer, bu su ile hastalıklı yerlerini yıkar, evine götürerek banyo yapar ve şifalı olduğuna inanılan çamurundan yaralarına sürerler. Bu şekilde üç defa yıkanan veya çamurundan sürenin iyileşeceğine inanılır. Yöre halkı tarafından çok sayıda insanın bu şekilde iyileştiği söylenmektedir.

“Bacağımda demiro çıkmıştı. Hoşirik'e giderek iyileştim. Yalnız yaraların tedavisi için gidiyorsanız Çarşamba günleri gitmelisiniz. Üç Çarşamba gidilmesi gerekir. Önce yara Hoşirik'in suyuyla yıkanmalı. Ardından çamurundan yaraya sürmelisiniz. Yaraya çamuru sürdüğümde yaranın üzerinden buhar çıktığını gördüm. Öğlen saatlerinde suyuyla banyo yapmalısınız. Bunların hepsini ziyaretin olduğu yerde yapmanız gerekir.”⁴⁸

Tıbbın gelişip yaygınlaşmasıyla önemini yitiren bu kaynak bakımsız kalarak harap olmuş, suyu büyük ölçüde azalmıştır. Eskiden çok sayıda insanın ziyaret ederek saygıda bulunduğu, kurbanlarla kutsadığı bu kaynak neredeyse unutulmuştur.

Bu suyun kaynağı ile ilgili yörede anlatılan bir de efsane vardır. Bu efsaneye göre suyun asıl kaynağı Ovacık'ın Hoşirik yaylasıdır. Hof adlı zengin bir Ermeni toprak borularla şimdi bulunduğu yere kadar getirmiş ve halkın kullanımına sunmuştur.

Halkın geçmişinde ve belleğinde önemli yere sahip bu ve bunun gibi birçok ziyaret yeri zamanla eski önemini yitirmiş ve ıssızlaşarak sahipsiz kalmıştır. Bunların üzerine bir de açgözlü definecilerin para hırsı ile yapmış olduğu tahribat eklenmiş ve bu tür kültürel ve

⁴⁸ İmdat KALKŞA, 39 yaşında, lise mezunu.

inanç değerimiz yok edilmiştir. Bize düşen bu mekânlara sahip çıkmak ve yok olmasını önlemektir.

c. HENİYE MORİ (YILANLARIN ÇEŞMESİ)

Tercan ilçesinin Sarıkaya köyünde bulunan bu ziyaret yeri aslında bir çeşmedir. Heniye Mori- Yılanların Çeşmesi/Pınarı olarak adlandırılan bu ziyarette siyah bir yılan bulunmaktadır. Ziyaret lokma ile gelinen bir yerdir ve siyah yılan burada batını dünya ile kurulan bağda aracı rolündedir. Yaz aylarında belli günlerde alacalı yılanlar yumaklar halinde görülürlermiş. İnatçı baş ağrısı vücut ağrısı olanlarla kör çıbanları bulunan hastalar burayı ziyaret etmektedir. Gelen hastaların vücutlarına çıkıp gezen yılanlar hastalığın yerini bulup kirli kanı emer ve sonunda da ölürlermiş.⁴⁹

d. ŞORŞOR

Tercan'a bağlı Tivnik (Ortaköy) Köyü'nde bulunmaktadır. Köy yakınlarındaki tepenin eteğinde akan bir su kaynağıdır.

“Tivnik’de Aleviler ve Lazlar(Sünni) birlikte yaşarlar. Şorşor Alevilerin ziyaretidir. Lazlardan birisi ‘bu aleviler bu gözeye niye tapıyorlar, ne kerameti var, ben bu gözeyi yıkayım da anlasınlar bir kerameti olmadığını’ deyip kimsenin olmadığı bir zamanda kepeçesiyle Şorşor’u yıkmak istiyor. Tam kepeçeyi mübareğe vuracakken kepeç düz ovada devriliyor içindekiler de ölüyor. Ama Lazlar bunu gizliyorlar.

Bir gün de 6-7 yaşlarında bir Laz kızı köy çeşmesinden su doldurmaya gidiyor. Çeşmenin başında yaşlı bir kadın ve adamla karşılaşiyor. Mübarekler kıza ‘gel seni düğüne götürelim’ deyip kızı alıp Şorşor’a götürüyorlar. Kız eve gitmeyince yakınları köyün altını üstüne getiriyorlar ama kızı bulamıyorlar. Daha sonra kız kendisi çıkıp geliyor. Bir bakıyorlar ki kızın ellerinde kına var. ‘Neredeydin diye soruyorlar’ kıza. Kız Şorşor’ da düğünde olduğunu söyler. Bu iki olaydan sonra Lazlar da Şorşor’a inanmaya başlarlar.”⁵⁰

“Şorşor’un içinde iki balık var. O balıklar gözenin içinden insanlara bakarlar. Kalbi temiz olanlar balıkları görür, olmayanlar göremez. Eğer gözenin içerisine para atarsan paran çoğalır.”⁵¹

e. AĞBABA

Tercan'a 15 km. uzaklıkta Akyurt Köyü'nde, ağaçlık ve sulak bir mesire yeridir. Yöre halkı tarafından kutsal sayılmakta ve kurban kesilmektedir.

f. KIRKGÖZ

Koçyatağı Köyünde Çimen Dağlarının zirvesindedir. Adından da anlaşılacağı gibi bir su kaynağıdır (göze). *“Ne niyetle gidersen o olur.”⁵²*

⁴⁹ Erdal GEZİK, Geçmiş ve Tarih arasında Alevi hafızasını Tanımlamak, İletişim Yayınları, 2016, İstanbul.

⁵⁰ Şenay AKSU, 50 Yaşında, ilkokul mezunu.

⁵¹ Zeynep TANRIVERDİ, 33 Yaşında, lise mezunu.

g. ŞEY HASANLILAR VE BALIKLI HAVUZ

Şeyh Hasan aşiretine bağlı olup aslen Ocak kökenli bir seyit ailesidir. Ancak dedelik yapmamaktadırlar. Bu ailenin ilk atası türbesi Elazığ'ın Baskil ilçesinin Tabanbükü, eski adı Şeyhhasan, köyünde bulunan ve köye adını veren Şeyh Hasan'dır. Şeyh Hasan 1156 yılında Türkistan'da bulunan Yesi şehrinde doğmuş 1276 yılında 120 yaşındayken Elazığ'da ölmüştür. Babası İmam Zeynel Abidin'in oğlu Zeyd'in oğlu Yahya'nın soyundan olan Şeyh Ahmet Varani, annesi ise İmam Musa Kazım'ın oğlu Abbas'ın torunu Seyyide Vedhuda'dır. 1530 yılında yenilenen Şeyh Hasan Vakfiyenameesinde Seyyid Ebul Vefa evladından oldukları yazılmaktadır. Kardeşi Şeyh Ahmed Tavail ile beraber Hoca Ahmet Yesevi'nin müridi oldukları ve O'nun tarafından Anadolu'ya gönderildiklerine inanılmaktadır.⁵³

Kardeşi İzzettin Keykavus ile Malatya'da yaptığı savaşı kaybeden Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat yakalanarak Muşar kalesine hapsedilir. Zindandayken Şeyh Ahmed ile görüşüp ve akıbetini sorması üzerine Şeyh yakın zamanda bütün Anadolu'nun sultanı olacağını müjdeler. Gerçekten de bir süre sonra kardeşi ölünce zindandan çıkartılarak devletin başına geçirilir. O dönemde önemli bir askeri güce sahip olan Şeyh Hasan da Ona katılarak 1224 yılında Alanya'nın fethinde bulunur. Daha sonra Arapkir Subaşılığı'na atanınca dedelik kardeşi Şeyh Ahmed'de kalır. Bu bilgi ailenin yaşlılarınca da teyit edilmektedir. Bu nedenle ocağın adı Şeyh Ahmet Ocağı olarak anılmaktadır. Bilgi aldığımız bu insanlar bu olayı "*Aslında biz de dede soyundanız. Ama iki kardeş arasında anlaşmış beyliği bizim dedemiz, pirlığı de kardeşi Şeyh Ahmed almış*" almış diyerek bu tarihi gerçekliğin hala toplumsal hafıza da yaşadığını göstermiştir.

Safevi Devleti'nin kurulmasının ardından Şeyh Hasanlılar Şah İsmail'e bağlanarak himayesine girmişlerdir. Ancak Osmanlı Devletinin bölgeyi ele geçirmesi üzerine daha güvenli bir yer olarak gördükleri Dersim'e göç etmişlerdir. Bu dönemde de Safevilere bağlılıklarını sürdürerek Osmanlı Devleti ile ters düşmüşlerdir. 18. Yüzyılda Safevi devletinin yıkılması ve Osmanlı-İran ilişkilerinin yumuşaması sonucunda üzerlerindeki baskı hafifleyince daha elverişli yerlere göç etmeye başlamışlardır.

Dinleyin bu nefesi hablul veliddir

İn ziyaret eyle Şey Ahmet Dede'yi

Kırklar içinde server-i velidir

İn ziyaret eyle Şey Ahmet Dede'yi

Şeyh Ahmet adındır Tavail-i Tubi mahlasın

⁵² Güzel AKPOLAT, 60 yaşında, ilkokul mezunu.

⁵³ Hüseyin ELMAS, Şeyh (Şah) Ahmet Dede Ocağı, Serçeşme Dergisi,Sayı: 50, Mart-Nisan 2019, s. 89.

Şah-ı Merdan Musa Kazım Abbas neslin
Hoca Ahmet Yesevi'nin Rum halifesinin
İn ziyaret eyle Şey Ahmet Dede'yi

Kardeşi Şeyh Hasan adı söylensin
Bahriyle ummanları boylasın
Yüzün gören Beytullah'ı neylesin
İn ziyaret eyle Şey Ahmet Dede'yi

Teslim Abdal der Şah'ım iyi buyurmuş
Evvel ahir imamların soyu buyurmuş
Kaddes Allah sır hakikat evlat buymuş
İn ziyaret eyle Şey Ahmet Dede'yi

Şeyh Hasanlıların mürşit ocağı Şeyh Ahmet, Pir ocağı Derviş Cemal'dir. Doğu Dersim aşiretlerinden farklı olarak batı Dersim aşiretleri kendilerinin Horasan'dan geldiklerini iddia ederler. Bunlar ecdatlarının Ahmet Yesevi soyundan Şeyh Hasan olduğuna inanırlar. Rivayete göre Şeyh Hasan, Moğol istilası üzerine Anadolu'ya göç etmiş bir süre Malatya'da kaldıktan sonra Yavuz döneminde uygulanan sert politika karşısında korkarak Dersim'e kaçımıştır. Şeyh Ahmet, Şeyh Hasan'ın küçük kardeşidir.

Şeyh Hasanlıların iki temel aşiret grubu vardır: Seyyid (Seyda) ve Şeyh Hasan. Şeyh Hasan'ın ölümünün ardından Seyyid ve Hasan adlı iki oğlu Dersim'e yerleşmiştir. Hasan'ın Abbas, Karaballı, Kırık ve Ferhat; Seyyid'in ise Koç, Kal ve Kav adında çocukları olup, Koç'un Şam ve Resik Bal, Kal'ın Abbas, Persim ve Keçel, Kav'ın ise Beyt, Maksut, Bezgever isimli çocukları olmuş, zamanla her biri kendi adları ile anılan aşiretleri teşkil etmişlerdir.⁵⁴

Halk arasındaki rivayete göre Kalmamsır adında bir seyit, Horasan'dan göç ederek Nazımiye civarında bulunan Kalmam köyüne yerleşir. Seyidin Şeyh Hasan adında bir de damadı vardır. Her ikisi de Anadolu topraklarında gün geçtikçe zenginleşirler. Bir süre sonra Şeyh Hasan çocuklarını ve hayvanlarını alarak Ovacık'ta bulunan Lertik'e yerleşir. Böylece Şeyh Hasan zürriyetinden gelen aşiretlere Şeyh Hasanlı ve Kalmamsır soyundan türeyen aşiretlere Dersimli denir.⁵⁵

Mollaköy'de bulunmaktadır. Şeyh Hasanlı dedeler tarafından akıtıldığına inanılır. Şeyh Hasanlı pirlere Dersimden Erzincan'a göç ettiklerinde Mollaköy'e gelirler. Ancak köylüler

⁵⁴ Rüya KILIÇ, Osmanlı Seyyidler ve Şerifler, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016, s.131.

⁵⁵ Kılıç, s. 131.

onları aşığalar ve seyitliklerine inanmazlar. Buna kendilerini ispatlamak isteyen Seyyidsuyun kaynağından saman döker ve döktüğü bu samanlar balığa dönüşür. Bu nedenle bu balıklar ziyarettir ve kutsaldır. Balıkları tutanlar ve yiyenler mutlaka ölürlür.

“Eskiden her yıl geyikler suyun başına gelirdi. Hüseyin adlı bir avcı geyiklerin geldiğini görünce geyiklere ateş açmış. Bundan sonra geyikler daha gelmemiş. Ziyarete senede bir defa kurban kesmek gerekir. Yoksa ziyaretin suyu kesilir. Bir sene kesmediler su tamamen kurudu. Balıklar ölmesin diye Tankerlerle su taşındı. Sonunda köylüler para toplayıp kurban kesti. Su öyle bir çoğaldı ki neredeyse havuzdan taşacaktı.”⁵⁶

h. ULUBABA

Erzincan’a bağlı Derebağ Köyündedir. Bir su kaynağıdır. Daha önce tek kurnalı bir çeşme iken köylülerden biri tarafından betondan bir çeşme ve aşevi yapılmıştır. 1200 lü yıllarla tarihlenmektedir.

“Ulubaba beş kardeşi ile beraber Horasan’dan buraya gelmiş. Daha önce bir çeşme vardı burada. Gözenin İçerisinden ince ince yılanlar çıkardı. Ama bu çeşme yapıldıktan sonra çıkmadılar. O yılanlar da ziyaretti. Eskiden her sabah dağdan bir geyik gelip bu çeşmeden su içip giderdi, ama yapıldıktan sonra o da gelmedi daha.”⁵⁷

“Köylülerden bir genç geçen sene Ulubaba’ya gitmiş. Ama kutsallığına inanmıyormuş. İçinde kötülükle gitmiş. Ziyaretin orada üzerine kanatlı bir yılan atlamış. Çocuk bir sene hareketsiz yattı. İyileşince de köyü terk etti.”⁵⁸

2. GÖLLER

a. AĞRI GÖLÜ

Urumsaray’ın güneydoğusunda Gelberik Yaylası mevkiinde bulunan bir göldür. *“Gölün içinde üç tane tandır (girdap) bulunur. Ses çıkarmadan yaklaşırsan ve kalbin temizse bu tandırları görürsün.”⁵⁹*

“Bir zaman yetkililer geldi gölün suyunu götürmeye. Boruları yerleştirmek için kanal eştiler. Akşam olunca gittiler. Ertesi gün devam etmek için tekrar geldiler. Bir de baktılar ki eştikleri yer eski haline gelmiş. Gene eştiler ama ne yaptılarsa ziyaret suyunu alamadılar. Onlar da bırakıp gittiler.”⁶⁰

“Ben 8-9 yaşındaydım. Ağrı Gölü’nün orda heyelan oldu. Bütün dağ uçtu ama Göl’ün sınırına gelince heyelan durdu.”⁶¹

⁵⁶ Sedat YAZICI, Lise mezunu, 35 yaşında.

⁵⁷ Çağla ÇUKADAR, 23 yaşında, üniversite mezunu.

⁵⁸ Nuran ÇUKADAR, 50 yaşında, ilkokul mezunu.

⁵⁹ Cem BİNGÖL, 35 YAŞINDA, Ortaokul mezunu.

⁶⁰ Ağa TANRIVERDİ, 90 yaşında, okur-yazar.

⁶¹ Pınar TANRIVERDİ, 45 yaşında, ilkokul mezunu.

b. AYGIR GÖLÜ

Çayırılı ilçesinde bulunan göl ismini bir efsaneden almaktadır. Efsaneye göre her bahar dönemi gölden siyah bir aygır çıkar ve çevrede bulunan kısraklarla çiftleştikten sonra tekrar göle girerek gözden kaybolur. İşte göl ismini bu aygırdan almaktadır.

“Başköylü Hasan Efendi bu gölün kenarına bir kulübe yapmış. Efendi zaman zaman gelip bu kulübede inzivaya çekilirmiş. Bahar gelip sular yükseldiğinde bu kulübenin etrafı suyla kaplansa bile su kulübeye dokunmazmış. Şimdi kurban getirenler kestiği kurbanları ihtiyaç sahipleri alsın diye bu kulübeye bırakıyorlar.”

c. ARDOS GÖLÜ

Kemah’a bağlı Beşikli (Ardos) Köyünde bulunmaktadır. Kerer Dağları üzerinde bulunan göl ve içerisindeki balıklar kutsal sayılmaktadır. Bu nedenle göldeki hayvanlara zarar verilmez, burada balık tutulmaz. Hayvanlara zarar verenlerin kısa sürede öleceğine inanılır.

“Ardos Gölü’nün dibi yoktur. Gölün diğer ucu Söğütözü (Bırastık) köyündeki göle çıkmaktadır. Zamanında Ardos Gölü’ne ot atmışlar, attıkları ot Söğütözü Köyündeki gölde çıkmış. Burada balık tutup yiyen ölür. Çünkü buranın balıkları ziyarettir. Bu balıklara zarar veren insan aniden bir şeyler görür ve ardından ölür. Düz yolda giderken yol birdenbire uçurum olur ve o adam o uçurumdan aşağı düşer.

Gölün kenarında ağaçlar var. O ağaçlardan birinin dibinde bir hazine gömülüymüş. Hazinenin üzerinde erkan (tarık) varmış. Bir gün hazineciler bu hazineyi çıkarmak için gelirler ama çıkaramazlar. Ondan sonra bu göl ziyaret olur.”⁶²

3. AĞAÇLAR

a. KAVAKLI ZİYARET

Üzümlü ilçesinin Zurun (Çayır yazı) köyündedir. Köyün girişinde bir tepenin üzerinde bulunmaktadır.

“Nenemgille Ziyarete lokma götürüyorduk. Belki yüz kişi varız. Benim nenem, dede kızı değildi ama ermiş bir insandı. Dayımın oğluna dedi ki ‘Ali Rıza çabuk gidin, iki kişi ziyaret lokma bırakıyor, lokmayı alın’. Ali Rıza’yla Kemal koşarak gittiler. Gidip baktılar ki Mübarekler ziyaretin başına hem lokma hem de bir tabak helva bırakıp gitmişler.

Bu ziyarettteki kavak ağaçları mübarektir. Buraya ne niyetle gidersen olur. Köylülerden biri bir gün Mübareğin kerametini inanmayıp kavakları kesmiş. Kavaklardan öyle bir kan akmış ki.. Sonra bu adam ölmüş.”⁶³

b. BAL VE YAĞ AKAN AĞAÇ

⁶² Damla KÖSE, 23 yaşında, Lise mezunu, işçi.

⁶³ Şenay AKSU, 50 Yaşında, ilkokul mezunu.

Üzümlü- Çayır yazı (Zurun) Köyünde bulunmaktadır. Köylüler tarafından kutsal sayılan ve görünüm olarak bir kütüğü andıran bu kuru ağaç parçası günümüzde cemevinde muhafaza edilmektedir. Her ne kadar yüzyıllar önce kesilmiş bir ağaç olsa da hala üzerindeki rutubet durmaktadır. Eskiden bu ağacın bir tarafından bal bir tarafından ise süt aktığı söylenmektedir. Ağaca karşıdan bakıldığında üst kısmının bir tarafının aslan diğer tarafının deve silüetinde olduğu görülmektedir. Burası Derviş Cemal ocağının merkezlerinden birisidir ve bu ağaçta Derviş Cemal'den kalma bir emanettir. *“Eğer kalbin temiz ise Derviş Cemal sana görünür.”*⁶⁴

*“Cemevinde Ziyaretin bulunduğu duvarın karşısında uzandım. Tam uykuya dalmak üzereydim ki üzerinde yattığım yer birden bire dalgalanmaya başladı. Deprem olduğunu sandım ama değildi. Sonra tavandan çatırtılar gelmeye başladı. Sanki biri çatıyı kaldırmaya çalışıyordu. Ama baktım çatı olduğu gibi duruyordu. İşte bu ziyaretin kerameti, Derviş Cemal'in kerameti.”*⁶⁵

c. KIŞTİM MARI/ EVLİYASI

Halk arasında Kıştim Marı veya Kıştim Evliyası olarak adlandırılan tarık, sopaya benzeyen bir ağaç dalıdır. Mar Farsçada ve Kürtçede yılan anlamına gelmektedir. Bu ağaç şekil olarak yılan benzetilmiş olacak ki mar kelimesiyle ifade edilmiştir. Alevi inancında kutsal kabul edilen tarığın Cennetteki Tuba ağcından alınan bir dal olduğuna ve Hz. Ali'den günümüze kadar ulaştığına inanılır. Tarık eskiden dedenin evinde özel bir köşede asılı dururken günümüzde köyde bulunan cemevinde bir odada muhafaza edilmektedir. Dedenin evindeyken tarığın bulunduğu yerde gece-gündüz bir kandil yakılmıştır.

Tarık bahar mart ayının sonlarında yapılan bir cem töreni ile kaldırılarak yeşil bir beze sarılır ve kendi için özenle hazırlanmış bulunan bölümde muhafazaya alınır. Ekim Kasım aylarında cemlerin yeniden başlaması ile sargısından çıkarılarak cemlerde dede tarafından taliplerin görgüsünde ve sorgusunda kullanılır. Tarığın dardan indirilmesi için özel bir cem töreni yapılmaktadır. Sargısından çıkarılan tarık dede tarafından yıkanır. Tarığın yıkandığı bu su kutsal kabul edilir. Herkes bu sudan içmek için gayret gösterir. Tarığı maneviyatı güçlü bir dedenin çıkarması gerekir. Çünkü tarık bir evliyadır ve canlı bir varlıktır. İbadet sırasında uzanır kısalır, kuş olup uçar hatta yılan dönüşüğü de görülür. Talipler bu tarığın altından geçerek günahlarından arınmak ister.

4. DAĞLAR

a. BAŞAÇIK

Başaçık; Erzincan'ın kuzeyinde bulunan Keşiş Dağları üzerinde, tüm ovaya hâkim bir tepenin üzerinde bulunan bir ziyaretidir. Erzincan'ın hemen her dağının en yüksekinde bir

⁶⁴ Songül AYDEMİR, 37 yaşında, Lise mezunu.

⁶⁵Fatime Bingöl, 75 Yaşında, olur-yazar.

ziyaret bulunur ve bu ziyaretler ovanın dört tarafını gören konumda olup, birbirini gören yerdedir. Aynı zamanda ovaya inen tüm yollar buralardan açık bir şekilde gözetlenebilir. Buralar Tanrı'ya yakın yerler olarak belki de binlerce yıldır tapınak görevi yapmaktadır.

Başaçık konum olarak tüm Erzincan ovasını görmenin yanında Erzincan ovasına açılan tüm askeri ve ticari yolları görmektedir. Trabzon yolu, Sakal Tutan boğazı, Kemah boğazı, Sansa Geçiti açıkça görülmektedir. Yine Ali Cerrah, Sultan Seydi, Kızlar Kalesi, Altıntepe de buradan görülmektedir.

Başaçık; Gaz Dağının güneyinde, Celabuzur (Keklikkayası), Vavgirt (Işıkpınar), Urumsaray (Mecidiye) köy sınırının kesiştiği bir tepenin üzerindedir. Burası önceleri Mecidiye Köyü sınırları içerisindeyken mahkeme kararıyla Işıkpınar sınırlarına dâhil olmuştur. Bu köy sakinlerince, özellikle de Urumsaraylılar tarafından ziyaret yeri olarak kabul edilir. Yayla mevsiminde yaylacılar tarafından her yıl mutlaka ziyaret edilirdi. Yaylanın kadınları ve çocukları toplu olarak pikniğe giderler, kadınlar kete ve lokma yapıp orada dağıtırdı. Ziyaretin taşları öpülür, ip bağlanırdı. Ziyaretin içerisinde ince ve gri renkli toprak teberrük sayılır ve ziyaretçiler tarafından yenilirdi. Ziyaretin etrafında ve içinde rüya görmek için insanlar uyurlardı. Kimisi de buraya kurban götürüp burada pişirir ve gelenlere yemek verirdi.

Ziyaret dikdörtgen biçiminde, etrafı taş bir duvarla çevrili, bir giriş kapısı bulunan bir yapıdır. İnsanlar bu kapının duvarlarındaki taşları öperek içeri girerler. İçerisine kese taşlarla oturma yerleri yapılmıştır. Başaçık denmesinin nedeni, üzerinde bir çatının bulunmamasıdır. Yaşlıların anlatımına göre zamanın birinde askerler barınmak için buranın üzerini örterler. Sabah kalktıklarında yapının üzerini örten malzemenin atıldığını görürler. Ertesi gün tekrar örtmüşler, sabah uyandıklarında çatının tekrar yapının üzerinden kenarlara atıldığını görmüşler. O zaman burasının bir ziyaret olduğunu anlamışlar. Bu olaydan dolayı da bu ziyaretin adı "Başaçık" olmuş.

Buranın çok uzun zamandır ziyaret olduğunu, atalardan beri ziyaret edildiğini söylerler ama neden ziyaret olduğu hakkında bir bilgi yoktur. Fakat çok önceleri birilerinin burayı kazdığını, bir kız çocuğu cesedinin burada çürümeden yattığını görmüşler ve üzerini örtmüşler. Keklikkayası'nın eski sakinlerinden yaklaşık 70 yaşında olan Dinçer adlı birisi çocukluklarında burayı ziyaret ettiklerini ve yatır olarak bildiklerini söylemiştir.

Ziyaret yeri ve çevresi defalarca define için kazılmıştır. İç düzeni ve duvar taşları yıkılmıştır. Keklikkayası köylülerinden öğrendiğimize göre yakın bir zamanda (tahminen son 7-8 yıl içinde) burayı kazmak için bir dozer götürülmüş, kazı sırasında yapının içerisinde birkaç çürümemiş ceset çıkmış, üzerini kapatıp kazıyı yarıda bırakmışlar. Bugünkü (24.10.2020) ziyaretimizde doğu duvarının kepçeyle yıkıldığını gördük. Oysa yaklaşık 7 yıl önce yaptığımız ziyarette bu duvar duruyordu.

Ziyarete dikkat çeken bir ayrıntı da göz şeklinde oyulmuş bir taşın bulunmasıdır. Bu taşı kimin ve ne zaman yaptığı bilinmemektedir, ancak sürekli oradadır. Yine insanların oturması için koltuk biçiminde taşlar bulunmaktaydı ve yan yana diziliydiler.

b. MERK DAĞI

Tatlısu (Mağaçur) Köyü'nün Merk Yaylasındadır. Munzur Dağı üzerinde bulunan bir kayalıktır. Kayadan sürekli olarak çakıl taşı düşüyormuş gibi çıt-çıt sesleri geldiği için yöre halkı tarafından kutsal sayılır.⁶⁶

c. KIZIL ZİYARET

Bu ziyaret de Ortaköy'de bulunmaktadır. *“Dedem ölüm döşeğindeyken ‘beni kaldırın, O Mübarek geldi’ dedi. Kaldırıp dışarı çıkardılar. Ziyarete doğru dönüp duasını etti. Sonra getirip yatağına yattı, o zaman canını teslim etti.”*⁶⁷

d. GALA SİPİ (AKSAKALLI EVLİYA)

Üzümlü- Çayıryazı (Zurun) Köyünde bulunmaktadır. Köyün sağ tarafında bir dere akmaktadır. Yüksek bir dağı ortadan ikiye bölen derin bir vadide akan bu dereyi kuzeye doğru izleyerek köyden kuzeye doğru yaklaşık 1 km gidildiğinde köylülerin Gala Sipi (Aksakallı) dedikleri bir ziyarete varılır. Yürüme mesafesi köyden sonra yaklaşık 10 dakikadır. Derenin kenarında düzlük bir alandır. *“Bu ziyaret mübarek bir yerdir. Bu ziyarete boş gidilmez. Mutlaka bir kurbanın olmalı”*.⁶⁸ Ziyaretin bulunduğu yerde küçük taş yığınları, ocak ve ev kalıntıları göze çarpmaktadır.

e. MİLPET/MÜLPED DAĞI

Zurun yakınlarında, Dilav Köyü'nde bulunan bir dağ.

KAYNAKÇA

Hamza AKSÜT, Mardin'den Karahöyük'e Hacı Bektaş, Yurt Yayınevi, Ankara, 2018.

Yusuf Kenan BEZGİN, “Erzincan Velîlerinin Menkıbelerindeki Keramet Motifleri”, Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 2, Yıl: 2019, Sayfa: 125- 138.

Daimi CENGİZ, “Kureyşan Ocağı'nın Cem Ritüelleri ve Ritüel Musikisi”, Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 5, Güz 2014, s. 55-94.

Mircea ELİADE, Şamanizm, İmge Yayınevi, 4. Baskı, İstanbul, 2018.

⁶⁶ Ali Haydar SUBAYRAK, öğretmen, 50 yaşında.

⁶⁷ Şenay AKSU, 50 Yaşında, ilkokul mezunu.

⁶⁸ Şener BİNGÖL, 50 Yaşında, ilkokul mezunu.

Hüseyin ELMAS, Seyyid Cemal Abdal Ocağı, Serçeşme Dergisi, sayı: 52, Kasım-Aralık 2017.

Ali Kemali, Erzincan, Kaynak Yayınları, İstanbul 2013.

Rüya KILIÇ, Osmanlı Seyyidler ve Şerifler, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016.

Canan PARLA, “Kemah Mengücek Gazi Kümbeti’ne İkonografik Yaklaşım”, Erdem Dergisi, sayı 58, 2010, s. 269- 290.

Sinan TANRIVERDİ- İnan TANRIVERDİ, Akkoyunlular Döneminde Erzincan, Gece Kitaplığı, Ankara 2019.

Sinan TANRIVERDİ- İnan TANRIVERDİ, Akkoyunlular, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.

CUMHURİYETİN 100. YILINDA ERZİNCAN

VIII

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE ERZİNCAN'DA TASAVVUFÎ HAYAT VE TARİKATLAR

Prof. Dr. Halil Baltacı* - Ömer Aslan*

Giriş

Anadolu'nun kadim yerleşim yerlerinden birisi olan Erzincan, coğrafi konumu, özellikle de Anadolu'da doğu-batı, güney-kuzey eksenli bir geçiş güzergâhı ve ticaret yolu üzerinde kurulması bakımından önemli bir şehirdir. İslam'dan önceki dönemlerde çeşitli din ve inanışlara ev sahipliği yapan şehrin, Anadolu'nun fethedilmesiyle Müslümanlaşma sürecine de her bakımdan dikkate değer katkıları olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nden önce çeşitli Türk beyliklerinin siyasî hâkimiyeti altında kalan Erzincan'ın önemli bir irfân şehri olduğu, hem kendi bünyesinden çıkardığı ârifler hem de çeşitli sebeplerle belli zamanlarda buraya gelip ikamet ettiğini bildiğimiz mutasavvıfların faaliyetlerinden anlaşılmaktadır. Şehrin, büyük tarikatlardan Kâdirîlik, Kübrevîlik, Mevlevîlik, Halvetîlik ve Nakşîbendîliğin önemli isimlerine çeşitli zamanlarda ev sahipliği yaptığı görülmektedir.

Erzincan tarihi göz önüne alındığında dînî-tasavvufî bakımdan şehre etkisi olan önemli tarikatlardan birisinin Mevlevîlik olduğu anlaşılmaktadır. Mevlânâ'nın babası Sultânü'l-ulemâ Bahâeddin Veled (ö. 628/1231) ve âilesinin, yolculukları sırasında konakladıkları Anadolu şehirlerinden birisinin de Erzincan olması, bu dönemde henüz tarih sahnesine çıkmamış ancak 15. yüzyıldan itibaren Anadolu ve Balkanlarda büyük nüfuz sahası edinen Mevlevîyye Tarîkatı tarihi için önemlidir. Kaynaklar, Sultânü'l-ulemâ Bahâeddin Veled'in, nihayetinde Konya'da neticelenen meşhur yolculuğunun iki ya da dört senesini Erzincan'da geçirdiğine dikkat çekerler.¹ Ayrıca Bahâeddin Veled'in, o dönemde

* Erzincan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

* Araş. Gör. Erzincan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

¹ Abdülbâki Gölpinarlı, *Mevlânâ Celâleddîn, Hayatı, Eserleri, Felsefesi*, İstanbul, 1999, s. 41; Bediüzzamân Firüzanfer, *Mevlânâ Celâleddîn*, çev. F. Nâfiz Uzluk, İstanbul, 1997, s. 104; Tahir Erdoğan Şahin, "Erzincan'da Mevlevîlik Hareketleri", *IX. Millî Mevlânâ Kongresi*, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya, 1998, s. 131; Aşçı İbrahim

Anadolu'da bulunan önemli iki mutasavvıf; Evhâdüddîn Kirmânî (ö. 635/1238) ve Kübrevî Sa'deddîn Hamuyye (ö. 671/1272-3) ile Erzincan'da bulunduğu sırada görüştüğü nakledilmektedir.

Mevlevîliğin teşekkülüyle birlikte tesis edilen ilk Mevlevîhânelerden birisinin Erzincan'da açılmış olması yine şehir tarihi açısından önemlidir. Bu bağlamda Erzincan'da ilk Mevlevî tekkesi, Mevlânâ'nın oğlu, tarîkatın ikinci pîri kabul edilen Sultan Veled (712/1312)'in halifelerinden Hüsâmeddîn Hüseyin tarafından kurulduğu görülmektedir.² Hüsâmeddîn Hüseyin'den sonra Mevlevîhânenin başına kimin geçtiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, bazı vesikalardan hareketle bu zâtın oğlu Celâleddîn Muhammed Münecim'in babasının yerine postnişîn olabileceği tahmin edilmektedir.³ Bunlardan başka XIII ile XVI. yüzyıllarda Erzincan'da faaliyet gösteren Mevlevî şeyhleri arasında Satı Beyoğlu Müstencid, Mevlânâ İzzeddin Erzincanî,⁴ Mevlânâ Nizâmeddîn Erzincanî,⁵ Alâeddin Erzincanî,⁶ Halilullah Çelebi⁷, İsa Çelebi ve Çelebi Abdüllatif gibi isimlerden söz edilmektedir. Tarihi seyri içinde günümüze kendileri ulaşamasa bile Mevlevî Tekkesi, Halilullah Câmîî, Atabek Medresesi ve Halilullah Çeşmesi gibi en azından isimlerini bildiğimiz bazı eserlerin yapılmasında Mevlevîlerin rol aldığı söylenebilir.⁸

Dede, *Aşçı İbrahim Dede/ Çok Yönlü Bir Sûfînin Gözüyle Son Dönem Osmanlı Hayatı*, Haz. Mustafa Koç- Eyüp Tanrıverdi, Kitabevi: İstanbul, 2006, s. 1187. Mevlânâ'nın kız kardeşinin burada vefat ettiği nakledilmekte bugün bile Terzi Baba mezarlığında kendisine bir kabir atfedilmektedir.

² *Gölpınarlı, Mevlânâ Celâleddîn, s. 30; Konya Mevlânâ Müzesi arşivinde bulunan bir belgede bu tekkenin Ulu Arif Çelebi tarafından kurulduğu belirtilmiştir. Bkz. H. Hüseyin Adalıoğlu vd, "Erzincan'da Mevlevîlik ve Mevlevîhâneler", II. Uluslararası Sultan Divânî ve Mevlevîlik Sempozyumu, Afyonkarahisar, Türkiye, 1-2 Haziran 2012, s. 113. Benzer şekilde Erzincan'da açılan bu tekkenin Selçuklu hükümdarlarından Melik Fahreddin'in kardeşi Melik Sâlih tarafından kurulduğu nakledilmekte, tekkenin kurulduğu tarih ve yer hakkında ise herhangi bir bilgi verilmemektedir. Aşçı İbrahim Dede, Aşçı Dede'nin Hatıraları, s. 1286.*

³ Şahin, "Erzincan'da Mevlevîlik Hareketleri", s. 134.

⁴ *H. Mevlânâ ve yakınları ile ilgili bilgi veren ve daha çok Sipehsâlâr Risâlesi olarak bilinen eser Mevlânâ'ya yakın olan müridlerine de yer verir. Bunları; sohbet ehli, H. Mevlânâ'ya tam bir yakınlığa ulaşanlar, çokça riyazet eden, fakr sahibi, dünyayı ve zâhirî arkalarına atmış kimseler olarak açıklar. Bu kişilerin içerisinde Mevlânâ İzzeddin Erzincanî'yi de ekler. Bkz. Mecdüddin Feridun b. Ahmed Sipehsâlâr, Tercüme-i Risâle-i Sipehsâlâr be-Menâkıb-ı Hazret-i Hüdâvendigâr, trc. Midhat Bahârî Hüsâmî, Selanik Matbaası, İstanbul, 1331. s. 207-208.*

⁵ *İbn Batûta'nın eserinde bahsettiği Ahî Nizâmeddîn'in Nizâmeddîn Erzincanî olabileceği tahmin edilmektedir. Akın, Unutulmayan Erzincanlılar, s. 16.*

⁶ *Alâeddin Erzincanî ile ilgili bilgi için bkz. Şahin, "Erzincan'da Mevlevîlik Hareketleri", s. 135.*

⁷ *Aşçı Dede, hatıralarında Şeyh Fehmi Efendi ile beraber evine gittikleri bir vakitte Erzincan'da bulunan Halilullah câmîsinin bahçesinde medfun olan Halilullah Çelebi'nin ruhuna fatiha okudukları belirlemektedir. Şeyh Fehmi Efendi'nin bir dönem kapalı kalan Mevlevî tekkesini tekrar açılması konusunda şu ifadeleri kullandığı nakledilmektedir: "Gönül arzu eder ki Halilullah Çelebi hazretlerinin de rûhâniyyet-i kudsiyelerini uyandıralım. Lâkin Erzincan'ın hâli malûm, çoluk çocuk onların ney ve kudümleri sırrından gafillerdir. Sonra iş lu' b u hevâ gibi birtakım hevâ-yı nefse tabi olunur, hele şimdilik kalsın". Aşçı İbrahim Dede, Aşçı Dede'nin Hatıraları, s. 1287.*

⁸ *Şahin, Erzincan Tarihi, c. 1, s. 335-337.*

Erzincan'da uzun yıllar faaliyet gösteren Erzincan Mevlevîhânesi'nin bir dönem kapandığı anlaşılmaktadır. Aşçı Dede'nin hatıralarındaki ifadelerine bakılırsa Erzincan Mevlevîhânesi, yaklaşık yüz yıl kapalı kalmış, tekrar açılması ise Nakşibendî-Hâlidî şeyhlerinden Şeyh Ahmed Fevzi Efendi'nin girişimleri ile 1903 yılında gerçekleşmiş, tekkenin postnişinliğine de İbrâhim Hakkı Kemahî atanmıştır.⁹ 14 Ekim 1924 yılında vefat eden İbrahim Hakkı Kemahî, Erzincan Mevlevîhânesi'nin son postnişini olarak kabul edilmektedir.¹⁰

Anadolu'ya tesiri sınırlı Kübrevîliğin önemli bir temsilcilerinden birisi olan Necmeddîn-i Dâye de yolu Erzincan'a düşen önemli sûflerden birisidir. Necmeddîn-i Kübrâ'nın mühim talebelerinden olan Dâye, Moğol istilasından kaçarak Anadolu'ya gelmiş, bir müddet Kayseri, Sivas ve Konya'da bulunmuş, Anadolu'dan ayrılmadan önce ömrünün birkaç senesini Erzincan'da geçirmiştir. Değerli bir hükümdar olarak vafettiği Mengüçükoğlu yöneticilerinden Alaüddîn Dâvud Behramşah'a ithaf ettiği *Mermûzât-ı Esedî* adlı eserini Erzincan'da kaleme almıştır.¹¹

Erzincan'ın dinî-tasavvufî bakımdan zikredilmesi gereken şahsiyetlerinden bir diğeri Ahî Nizâmeddîn'dir. Şehri Moğol idaresi altındayken ziyaret eden İbn Battûta (ö. 770/1368-69), seyâhatnâmesinde, burada bulunduğu zaman zarfında Ahî Nizâmeddîn Zâviyesi'nde konaklandığını belirtir. İbn Battuta bu zâviyeyi, dönemin en güzellerinden biri olarak nitelendirirken, Ahî Nizâmeddîn'i¹² ise ahîlerin büyüklerinden, hayırlı birisi olarak tavsif eder.¹³

Din ve tasavvuf bakımından Erzincan şehri, sadece merkez değil ilçe ve beldeleri bakımından da hayli önemlidir. Mesela Tercan'da, XIII. Yüzyıldaki ahîliğin izlerini görmek mümkün olup sonraki dönemlerde ise Mevlevî, Kalenderî ve diğer bâzı tarikatların burada faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Şehrin, Müslümanlığın Anadolu'ya yayıldığı bir güzergâh üzerinde kurulmuş olması, onu din, tasavvuf ve tarikat hareketlerinin canlı yaşandığı bir yer hâline getirmiştir.¹⁴

Benzer şekilde Kemah da zikredilen hususlar bakımından önemli bir yerleşim merkezidir. Kemah'ta yaşadığı kabul edilen mutasavvıflar içerisinde Kelâmî Yakup Efendi, Şeyh İlyas (veya Hızır İlyas Efendi), Seyyid Eşrefüddîn Efendi ve İskender Baba isimler

⁹ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 1287.

¹⁰ İbrahim Hâkkı Kemahî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Aslan, *Erzincan'da Tasavvuf Kültürü ve Nakşibendîlik*, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzincan, 2018, s. 29-32.

¹¹ Halil Baltacı, *Necmeddîn Dâye Râzî*, İstanbul, 2011, s. 68-69. Necmeddîn Dâye'nin *Mirsâdü'l-ibâd mine'l-mebde' ile'l-meâd* adlı eseri de müellifinin vefatından sonra Ahmed b. Osman tarafından 672/1273 yılında Erzincan'da istinsah edilmiştir. Bu nüsha için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Koleksiyonu, no. 2708.

¹² Ahî Nizâmeddîn, *hayatı hakkında bilgiler sınırlı olup XIII. yüzyılda yaşadığı tahmin edilmektedir. Yunus Nadi Akın, Geçmişten Cumhuriyete Unutulmayan Erzincanlılar, Özsoy Ofset, Erzincan, 2005, s. 16.*

¹³ İbn Battûta et-Tancî, *Tuhfetü'n-nüzzâr fi garâ'ibi'l-emsâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr*, çev. Mehmed Şerif Paşa, *Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1333-1335, c. 1, s. 328*

¹⁴ Şahin, *Erzincan Tarihi, c. 1, s. 270.*

dikkat çekmektedir.¹⁵ Yine Refahiye de ise evliyadan bir zat olan Seyyid Hasan isimli birisinden söz edilir.¹⁶

Tarih boyunca geçirdiği büyük depremler ve birtakım yıkımlar sonucu her ne kadar yeterli miktarda bilgi/belge günümüze ulaşmamışsa da Erzincan'da XIV. ve XV. yüzyıllarda tasavvuf ve tarikat hareketlerine dair az da olsa bâzı bilgiler bulunmaktadır. Bu dönemde daha çok ahîliğe ait kurumlar öne çıkmakta, arşiv belgelerinden XIV-XV. yüzyıllarda Erzincan'da medrese, zâviye ve hankâhların bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu yapıların büyük bir kısmı yukarıda saydığımız nedenlerden dolayı kaybolmuş az bir kısmının ise sadece bazı kalıntıları günümüze ulaşabilmiştir.¹⁷

Bu yüzyıllarda ortaya çıkan ve doğudan başlayarak batıya doğru genişleyen Halvetîlik daha sonra özellikle Balkanlar ve Kuzey Afrika olmak üzere dünyanın pek çok yöresine yayılmıştır. Erzincan için dînî-tasavvufî bakımdan zikredilmesi gereken önemli bir mutasavvıf, Halvetîliğe asıl şeklini veren ve bir manada asıl kurucu kabul edilen Seyyid Yahya Şîrvânî'nin önde gelen halîfelerinden Pîr Muhammed Erzincânî (ö. 879/1474?)'dir. Arkasında mühim halîfeler bırakan Erzincânî'nin, özellikle bu tarîkatın ana kollarından birisinin, Cemâliyye şubesinin kurucusu Cemâl Halvetî (ö. 899/1493-94)'yi Erzincan'da mânevî terbiyesinden geçirdiği bilinmektedir. Benzer şekilde Çelebî Halîfe olarak da bilinen Cemâl Halvetî'nin yetiştirdiği müridler sayesinde bu tarîkatın çeşitli coğrafyalarda özellikle de Kuzey Afrika'da önemli faaliyetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁸ Pîr Muhammed Erzincânî'nin bir diğer müridi olan Pîr Ahmed Erzincânî (ö. 877/1473'ten sonra) de Halvetîlik için mühim bir sima olmasının yanında Akkoyunlu Devleti'nin hükümdarı Uzun Hasan ile Fâtih Sultan Mehmet arasında diplomasi yürüten bir kişilik olması bakımından kayda değerdir.¹⁹

XVI ve XVII. Yüzyılları, Erzincan'da zâviyelerin ciddi şekilde arttığı dönemler olarak kabul etmek mümkündür. Burada, önceki dönemlerden intikal eden Mevlevî ve Halvetî tekkelerinin yanı sıra Kalenderî, Haydarî ve Kadirî tarîkatlara ait zâviyelerin de kurulduğu görülmektedir. Bu dönemde Erzincan'da faaliyet gösteren yirmi beş hankâh, tekke, zâviye ve dergâh ismi kayıtlara geçmiş bulunmaktadır.²⁰ Erzincan'ı ziyaret eden Evliya Çelebi (ö. 1096/1685)'nin, *Seyahatnâmesi*'nde verdiği bilgilerden, faaliyetteki yedi tekke içinde en meşhur olanın Mevlevîhâne olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre bu tekkede her gece "devr-i Mevlânâ" gerçekleştirilmektedir.²¹ Evliya Çelebi yine tekkenin hazîresinde

¹⁵ Bu mutasavvıflar hakkında bilgi için bkz. Akın, *Unutulmayan Erzincanlılar*, s. 143-144.

¹⁶ Ünal Tuysun, *Erzincan'ın Manevi Mimarları*, Kervan Yay., İstanbul, 2004, s. 49-53.

¹⁷ Şahin, *Erzincan Tarihi*, c. 1, s. 443-444.

¹⁸ Reşat Öngören, *Osmanlılar Zamanında Tasavvuf*, İstanbul, 2003, s. 43.

¹⁹ Ünal Tuysun, *Erzincan'ın Manevi Mimarları*, İstanbul, 2004, s. 29-31.

²⁰ Ahmet Özkılınç vd., *387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530)*, Devlet Arşivleri Yay., Ankara, 1997, s. 59-61, 163-168.; Cemile Ebru Saygı, *17. Yüzyıl Ortalarına Doğru Erzincan Kazâsı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2009. XVI-XVII. yüzyıllarda Erzincan ve çevresinde bulunan zâviyelerin gösterildiği tablolar için bkz. Aslan, *Erzincan'da Tasavvuf Kültürü ve Nakşibendîlik*, s.14-17.

²¹ *Evliya Çelebi, Evliyâ Çelebî Seyahatnâmesi, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1314, s. 378-383.*

Çelebi Efendi'nin medfun olduğunu zikretmekte ayrıca tekkenin kütüphanesiyle burada bulunan eserler hakkında bilgiler aktarmaktadır.²²

XVIII-XX. Yüzyıllar arasında Erzincan'da; İsmail Canbaba Dergâhı, Melik Sâlih Mevlevîhânesi, Şeyh Ali Baba Zâviyesi, Şeyh Çelebi Mahallesi Zâviyesi, Şeyh Hasan Zâviyesi, Kalenderhâne, Kadirî Dergâhı, Fehmi Efendi Dergâhı başta olmak üzere yirmi beş dergâh ve zâviye ismi tespit edilmiştir.²³ Son yüzyılda tekke ve zâviyelerin kapatılmasına kadar Erzincan'da faaliyette olan iki Nakşî-Halidî, birer Mevlevî ve Kadirî olmak üzere toplam dört tekkenin aktif olarak hizmet ettiği anlaşılmaktadır.²⁴

Mevlevî, Halvetî ve Kâdirîlerden başka Bektâşîlerin de faaliyet gösterdiği Erzincan'ın, özellikle XIX. Yüzyılda Nakşibendîliğin Hâlidîyye kolunun tesirine girdiği anlaşılmaktadır. Bu dönemle ilgili önemli bilgiler aktaran Aşçı İbrahim Dede'nin söyledikleri dikkate alınırsa şehirdeki en güçlü tasavvuf geleneğinin Terzi Baba ve halifelerinin temsil ettiği Hâlidîlik olduğu anlaşılmaktadır.²⁵ Hâlidîlik öncesi Erzincan'da Nakşibendîlik hakkında işe yarar bir bilgiye sahip olmamakla birlikte XIX. yüzyıldan itibaren Hâlidîliğin buradaki faaliyetleri hakkında kaynakların zengin bilgiler içerdiğini söylemek mümkündür.

Çalışmamızın bundan sonraki bölümlerinde, tarihî seyri de göz önünde bulundurarak Erzincan'daki Nakşî-Hâlidî kolları, bunların önemli şahsiyetleri, tarîkatın uygulama, edep ve erkânı ile Erzincan'ın dinî-tasavvufî hayatına etkisine genel hatlarıyla ışık tutmaya çalışacağız.

1- Abdullah Mekki Erzincânî, Terzi Baba ve Hâlifeleri

Erzincan'da Terzi Baba olarak bilinen Muhammed Vehbî Hayyât ile başlayıp devam eden Hâlidî kolu için en önemli kaynak daha çok Aşçı Dede lakabıyla bilinen Aşçı İbrahim Halil Dede'nin hâtıralarıdır. Ordudaki memuriyeti sebebiyle Erzincan'a gelen Aşçı Dede, Mevlevî olmasına rağmen Terzi Baba halifelerinden Şeyh Mustafa Fehmi Efendi'ye büyük bir muhabbetle bağlanarak intisap etmiş, burada bulunduğu yaklaşık on senelik zaman diliminde müşahedelerini aktarmak, tarîkat çevresinden elde ettiği diğer bilgileri de nakletmek sûretiyle pek çok kıymetli bilginin günümüze ulaşmasına katkı sağlamıştır. Terzi Baba ve halifeleriyle ilgili bilgilerimizin öncelikli kaynağının bu hâtıralar olduğunu hatırlatmakta fayda vardır.²⁶ *Aşçı Dede'nin Hâtıraları*ndan başka bu tarîkatın Erzincan'daki faaliyetleri bir diğer önemli kaynak *Şevkistân* adlı eserdir. Müellifi henüz net olarak tespit edilemeyen bu eser, Mehmed Tahir isimli bir zâta nisbet edilmektedir. Sadece Erzincan'da bulunan mutasavvıfların hayatları hakkında bilgi bulunması bakımından değil, Erzincan

²² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, s. 381; Faris Çerçi, "Evliya Çelebi'nin Erzincan Yolculuğu", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 5, sayı: 2 (2012), s. 442.

²³ Ümit Kılıç, Abdulkadir Gül, "Osmanlı Devri Erzincan Vakıflarına Genel Bir Bakış", *History Studies-International Journal of History Studies*, sy. 1, 2011, c. 3, s. 174-175.

²⁴ Aslan, *Erzincan'da Tasavvuf Kültürü ve Nakşibendîlik*, s. 19-20.

²⁵ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 334.

²⁶ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*; Halil Baltacı, "Aşçı İbrahim Dede Hâtıratı Çerçevesinde XIX. Yüzyıl Erzincan'ında Dinî ve Tasavvufî Hayat", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Erzincan, 2015, s. 47-64.

Nakşibendîlerinin tasavvufî anlayışı hakkında bilgiler vermesi sebebiyle de önemli bir eserdir.²⁷

a- Abdullah Mekkî Erzincânî

Abdullah Mekkî'nin doğum yeri ve tarihi hakkında yeterli ve kesin bilgi yoktur. Ancak Erzincânî nisbesinden Erzincanlı, Mekkî nisbesinden dolayı Mekkeli olduğuna dair görüşler ileri sürülmüştür.²⁸ Bununla beraber onun soy itibarıyla Molla Hasanogullarından Hüseyin (halk arasında Üsin) Hoca'nın atalarından olduğu, babasının mezarının Ordu iline bağlı Kumru ilçesinin Fizme (Damlalı) köyünde olduğu da dile getirilmiştir.²⁹ Hakkında sağlıklı bilgilere ulaşamadığımız Abdullah Mekkî'nin, ilim tahsilini tamamladıktan sonra Mevlânâ Hâlid ile tanışmak için Bağdat'a gittiği, hayatının bir bölümünü onunla geçirdiği, sohbetlerinden ve derslerinden feyz aldığı anlaşılmaktadır. Tasavvufta sahv ve bekâ makamına eriştiği nakledilen Mekkî'nin, seyr u sülûkunu tamamladıktan sonra icâzet-i tâmmeyle halîfelik aldığı, Mevlânâ Hâlid'in iltifatına mazhar olduğu ifade edilmektedir. Rivayete göre Mevlânâ Hâlid hac yolculuklarının birinde: “*Bu defa hacca gelişim seni ziyaret içindir.*” demek sûretiyle kendisine iltifatta bulunmuştur.³⁰

Kaynaklara göre Abdullah Mekkî, Mevlânâ Hâlid'in önemli halîfelerinden birisi olarak önce Erzurum'a gelmiş, burada Münzevî Osman Efendi ismindeki birine halîfelik verdikten sonra manevî bir işaretle Erzincan'a yönelmiştir. Aşçı Dede, hâtıratında ondan “Abdullah Efendi” şeklinde bahsetmekte Mekkî veya Erzincânî nisbetlerini kullanmamaktadır. Hâlid-i Bağdâdî'nin hayatta olduğu bir dönemde, tarikatını yaymak üzere Erzincan'a gönderdiği bu halîfesinin, Erzincan'da halkın teveccühüne mazhar olduğunu nakleden Aşçı Dede'nin ifadelerine bakılırsa Terzi Baba ile bu görüşme Hâlid-i Bağdâdî'nin vefat tarihi olan 1242/1827 senesinde gerçekleşmiş olmalıdır.³¹ Başlangıçta Terzi Baba'nın kendisine layık olmadığını bahane ederek Mekkî ile görüşmek istemediği fakat sonrasında intisapla birlikte Terzi Baba'nın evinde bir ay sürecek bir halvet hâli yaşadıkları kaydedilmektedir.³² Hilâfet görevini tevdi ettikten sonra Abdullah Mekkî'nin Erzincan'dan

²⁷ Aslan, *Erzincan'da Tasavvuf Kültürü ve Nakşibendîlik*, s. 4; Alparslan Kartal, “Şevkistân adlı Yazma Eser ve Erzincan Tasavvuf Tarihi Açısından Önemi”, *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, c. II, s. 1021-1028.

²⁸ Butrus Ebu Manneh “Hâlidîliğin Yükselişine ve Gelişmesine Yeni Bir Bakış” adlı makalesinde Abdullah Mekkî'yi Mevlânâ Hâlid'in en başarılı fakat bir o kadar da mütevazı ve gösterişsiz olanı olarak tanımlayarak Erzincanlı olduğundan söz eder. Ebu Manneh'in verdiği bilgilerden, Abdullah Mekkî'nin Mekke'de yaptığı faaliyetler ve yetiştirdiği halîfelerle Hâlidîliğin Osmanlı toprakları dışında özellikle Doğu Hint Takımadaları'nda yayılması konusunda büyük katkılarının olduğu anlaşılmaktadır. Ebu Manneh, agm, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler* (içinde), haz. A. Yaşar Ocak, Ankara, 2005, s. 294-295. Konuyla ilgili ayrıca bkz. Hamid, Algar, “Hâlidîyye”, *DİA*, Ankara, 1997, XV, s. 295-296.

²⁹ Aslan, *Erzincan'da Tasavvuf Kültürü ve Nakşibendîlik*, s. 45.

³⁰ *Haydarizâde İbrahim, el-Mecdu't-tâlid fi menâkibi's-Şeyh Hâlid, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1292, s. 59.*

³¹ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 339-340. Fehmi Kuyumcu *Evlîyanın Dilinden* adlı kitabında Terzi Baba'nın Mevlânâ Hâlid'in halîfelerinden Palu'lu Şeyh Ali Efendi adındaki bir zât eliyle tarikata girdiğini söylemektedir. Başka hiçbir kaynaktan göremediğimiz ve yazarının da bu konuda delil olacak bir kaynak göstermediği bu görüşü ihtiyatla karşılamak gerekir. Bkz. Kuyumcu, *Evlîyanın Dilinden*, Ankara, 1978, s. 62.

³² Bu karşılaşma hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mehmed Tahir, *Şevkistân*, 101,106.

ayrılarak Mekke'ye gittiği anlaşılmaktadır.³³ Mekke'de, 1266-1269/1850-1852 yılları arasında bir tarihte vefat etmiş olmalıdır.³⁴

b- Terzi Baba (Mehmed Vehbi Hayyât)

Adı Mehmed Vehbi, babasının adı Fazlızâde Abdurrahman'dır. Terzilik mesleği icra ettiği için “Terzi Ağa”, “Terzi Baba” veya “Hayyât Vehbi” olarak tanınmış, uzun boyu nedeniyle “Uzun Terzi”, “Uzun Terzi Ağa” şeklinde isimlendirilmiştir.³⁵ Erzincanlı olmakla birlikte Erzurumlu başka bir Terzi Baba ile karıştırıldığı için kendisi hakkında bilgi veren kaynaklar onun Erzurumlu olduğundan söz etmektedirler ki bu doğru değildir. Gençliğinde Kâdirî bir şeyhe intisap ettiği nakledilen Terzi Baba, Abdullah Mekki'nin kendisini halife tayin etmesinden sonra, “ümmîliği” sebebiyle şehrin uleması arasında ciddi rahatsızlık meydana getirmiş, hatta iş mahkemeye intikal edecek derecede büyümüştür. Fakat bir heyet önünde adeta imtihandan geçen Terzi Baba'nın, sahip olduğu ledünnî ilmi izhar etmesiyle zâhir ulemâsının gönlü edilip iş tatlıya bağlanmıştır. Ulemâdan kendisine intisap edenlerden ilki şehrin önde gelen âlimlerinden ve Terzi Baba muhaliflerinden Battal Hoca'nın oğlu Hacı Hâfız (Rüşdü) Efendi'dir. Bu dönemde ilim tahsili için Tokat'ta bulunan Hoca Fehmi Efendi'nin şehre döndükten sonra zâhir ulemâsının bütün aksi yönlendirmelerine rağmen Terzi Baba'ya intisap etmesi, ona olan karışıklığın sona ermesine ve daha çok kimsenin kendisine bağlanmasına sebep olmuştur.³⁶ Aşçı Dede, Terzi Baba'nın 1264/1848 senesinde bir kolera salgınında vefat ettiğini nakletmektedir.³⁷ Kabri, bugün adının verildiği Terzi Baba Mezarlığı'nda ziyaretçilerin eksik olmadığı türbesinde bulunmaktadır.

Terzi Baba'nın ailesi ve çocukları hakkında fazla bilgi olmamakla birlikte, kızlarından birinin halîfelerinden alay imamı Abdussamed Efendi, diğer bir kızının ise bir başka halifesi Hacı Hâfız Efendi ile evlendiği nakledilmektedir.³⁸ Terzi Baba'nın açık bir şekilde kimseyi yerine halife tayin etmediği, Hacı Hafız Efendi'nin hilafet isteğini açık etmesine rağmen olumlu cevap alamadığı rivayet edilir.³⁹

³³ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 340-341.

³⁴ Abdullah Mekki Erzincanî'nin vefat tarihiyle ilgili kesin bir kayıt bulunmamakla beraber bu konuda bazı tarihlerin verildiği görülmektedir. Buna göre Abdürrezâk el-Baytâr'ın eserinde Mekki'nin 1240/1824-25 yılında vefat ettiği aktarılmaktadır. Halil İbrahim Şimşek ise çalışmasında Abdullah Mekki'nin vefatıyla ilgili bazı tarihleri irdelemekte, şeyhin 1269/1852 yılında Mekke'de vefat ettiği sonucunu çıkarmaktadır. Tabibzâde ise *Silsilenâme-i Sûfiyye* adlı eserinde 1266/1850 tarihini zikretmektedir. Geniş bilgi için bkz. Aslan, *Erzincan'da Tasavvuf Kültürü ve Nakşibendîlik*, s. 46.

³⁵ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 339. Aşçı Dede, Terzi Baba'nın yaptığı zâhirî terzilik yanında bir de bunun batını açıklamasını şöyle yapar: “*Hazret-i Pîr Mehmed Vehbî Hayyât (k.s) mazhar-ı hubb-ı zâtullâh olup kendileri terzi olduğu cihetle değil yalnız dervişlerin, cümle turuk-ı alîyye sâlikânının ve belki cümle mahlûkun ve lâ-şek ve lâ-şüphe cemî'-i avâlimin, mihen ü meşakkat-ı bâtın u zâhirden pâre pâre olmuş kalplerini diker, çünkü usta terzidir, dikmek, sökmek, kesmek, biçmek dest-i peyvest-i gavsîyyelerine mufâvvezdir azizim.*” s. 1737; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c.2, s. 331; Aslan, *Erzincan'da Tasavvuf Kültürü ve Nakşibendîlik*, s. 47-48.

³⁶ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 342-343.

³⁷ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 343; Mehmed Tâhir, *Şevkistân*, s. 120.

³⁸ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 505.

³⁹ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 619-620. Ayrıca bkz., s. 344.

Terzi Baba'nın zâhirde ümmî olmakla birlikte vehbî olarak ledünnî ilimlerden hissedar olduğu ve bu yüzden "Vehbî" lakabının verildiği zikredilmektedir.⁴⁰ Mütevazı bir şahsiyete sahip olduğu, kendisinden çok yerde "bu âsi" şeklinde bahsettiği, Yunus Emre gibi geniş bir gönle sahip, insan sevgisi ve müsamahayla dolu bir mutasavvıf olduğu anlaşılmaktadır. Şiirlerinden birisinde şöyle demektedir: "Elif okudum ötürü/Pazar ettim götürü/Yaratılmışı hoş gördüm/Yaratandan ötürü"⁴¹

Terzi Baba'nın dinî-tasavvufî konuları işlediği *Kenzü'l-fütûh* adlı bir eseri bulunmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu eserin on dört yazma, farklı tarihlerde yayınlanmış sekiz matbu nüshası bulunmaktadır. 1286 Ramazanı ortalarında (Aralık 1869) basılan nüshasından bu eserin mensur olduğu ve *Kenzü'l-fütûh* adını taşıdığı, daha sonra halifelerinden Hacı Hâfız Efendi (Mehmed Rüşdü) tarafından nazma çevrilip *Miftâh-ı Kenz* ismi verildiği anlaşılmaktadır. 1242 beyitten meydana gelen eserin sonunda Mehmed Rüşdü Efendi'ye ait yirmi altı beyitlik bir münâcât ve "Medhiyye-i Hayyât" başlıklı yirmi dört beyitlik bir manzume yer almaktadır.⁴²

c- Seyyid Mustafa Fehmi Efendi

Mürîdi Aşçı Dede'nin eserinin çeşitli yerlerinde; "Hazret-i Şeyhü'l-A'zâm, Sultân-ı Ulemâ-billâh, Cenâb-ı Mürşid-i Ekrem, Hazret-i Gavs-ı A'zâmi, Hazret-i Şeyh-i Ekber, Cenâb-ı Mürşid-i A'zâm, Zamanın gavsı, kutbu, zât-ı âlî kadr, Hazret-i Risâlet-penâh Efendimiz hazretlerinin mazhar-ı tâmmı ve vâris-i ekmeli, İmamü'l-mürşidîn, gavsü'l-vâsılın..."⁴³ gibi unvanlarla andığı Mustafa Fehmi Efendi'nin 1231/1815-16 yılında Erzincan'da doğduğu anlaşılmaktadır. Babası, henüz iki yaşındayken kaybettiği Hacı Ahmed Efendi'dir.

Hayatı hakkındaki bilgilerimiz genellikle Aşçı Dede'nin hatıralarında dile getirdiği malumatla sınırlıdır. Çocukluk ve gençliğine dair bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. Fakat ilim talebiyle Tokat'a gittiği ve burada Bozzâde Hocaefendi ismindeki bir âlimden ilim tahsil ettiği anlaşılmaktadır. Erzincan'a döndükten sonra Terzi Baba'ya intisap etmiş, ömrünün geri kalanını burada irşad faaliyetlerini yerine getirmeye adanmıştır. Terzi Baba'nın vefatından sonra halife olan Fehmi Efendi'nin Erzincan'da Terzi Baba türbesi civarında bir dergâh inşa ettiği ancak bu dergâhın günümüze ulaşamadığı görülmektedir.

İrşad vazifesi yanında devlet hizmeti ve vatan savunması konusunda da örnek bir şahsiyet olan "gazi-şeyh" Fehmi Efendi'nin, önce Kırım Harbi'ne (1853-1856) iştirak ettiği, daha sonra müritleriyle birlikte 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbine

⁴⁰ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 344, 1737.

⁴¹ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 859, 1271, 1322, 1359, 1442. *Sefine-i Evliya* müellifi Hüseyin Vassâf, Terzi Baba'yı "ikinci Âşık Yunus" olarak nitelendirmektedir. Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İstanbul, 2004, s. 336.

⁴² Nurettin Albayrak, "Terzi Baba", *DİA*, İstanbul, 2011, c. 40, s. 521. Eser ayrıca üç defa günümüz alfabesine aktarılarak; ilki Hasan Alakese, *Kenzü'l-Miftah "Manevi Anahtarların Hazinesi"* adıyla 1972'de İstanbul'da; ikincisi Orhan Aktepe, *Terzi Baba, Hayatı ve Miftâh-ı Kenz*, adıyla 1979'da Erzincan'da (genişletilmiş 2. bs., Erzincan 2003); üçüncüsü ise Şaban Er, *Erzincanlı Terzi Baba (Hayyât Muhammed Vehbî) Külliyyatı* adıyla 2014'te İstanbul'da neşredilmiştir.

⁴³ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 21, 127, 350, 355, 384, 385, 386, 388, 389.

katıldığı, ilerlemiş yaşına rağmen Kars önlerinde düşmanla kahramanca mücadele ettiği ifade edilmektedir.⁴⁴ Şehrin önde gelen simalarından olan şeyhin, Padişah Sultan II. Abdulhamid'in çağrısı üzerine oğlu Ahmet Fevzi ile birlikte İstanbul'a gittiği ve burada Kuleli Askerî Lisesi'nde askerde vecd ve heyecan meydana getiren bir konuşma yaptığı nakledilmektedir. Aşçı Dede, onun Osmanlı devleti ve askeri için çokça gözyaşı döküp dualar ettiğini nakleder.⁴⁵

Üç kere hacca giden Fehmi Efendi, son hac görevini ifa etmek için gittiği Mekke'de 1298 Muharreminin 21. Perşembe günü (24 Aralık 1880) vefat etmiştir.⁴⁶ Hz. Hatice'nin ayakucuna defnedildiği söylenmektedir.⁴⁷

Aşçı Dede eserinde şeyhinin şemâilini şöyle tavsîf etmektedir: “*Servi gibi mevzûn ve zârif uzun bir boy, hilal gibi bedeni nahif olup rengi buğday, kolları uzun, elleri kalem-kârî düzgündü. Siyah sakalları nurlu ve çeneden bir kabza uzundu, keman gibi iki kaşı arasında gayet rakik bulut altında görülür Süreyya gibi bir ben vardı. Öyle bir nokta-i şerif ki cümle ilim ve marifetler o noktada gizlenmiş gibidir. Gözleri henüz uykudan uyanmış Yûsuf-i âlem gibi mestane ve mahmur ve gayet siyah olup etrafı ilâhî nurun tecellî ettiği bir hâle gibiydi. Gözlerine karşı göz ile bakmak mümkün değildi, zira onun gözleri diğer insanlarınki gibi değildi, hakikat-i basara nazar olmuş idi. Vücudunda et namına bir şey yoktu, kuru kemikten ibaretti. Kulakları oldukça küçük, mübarek başından iki tarafa iki nûr-i müdevver talik olunmuş idi. İşte mübarek yüzleri bu şekilde olup insan tamamıyla yüzüne bakmaktan heybet ve hayâ ederdî. Hz. Ali'nin azamet ve heybetinin vech-i şeriflerinde kemaliyle zuhur etmişti.*”⁴⁸

Kalabalık bir mürit topluluğuna sahip olan Fehmi Efendi'nin her çeşit insandan müritleri olduğu, arzu etmemesine rağmen Terzi Baba'nın diğer halifeleri arasında dikkat çekici bir üstünlüğünün bulunduğu söyleyen Aşçı Dede, onda diğer meşâyih-ı rûsûmda olmayan kuvvetli bir cezbenin olduğunu ve insanları kendisine çektiğinden söz eder. Bütün bu yüce sıfatlarına rağmen Fehmi Efendi'nin diğer halifelere hürmette kusur etmediğini de söylemekten geri durmaz.⁴⁹ Aşçı Dede'ye göre Fehmi Efendi, “*meşreb-i Muhammediyye'nin kendisinde müşahede olunduğu, zâhir ilimde yanına kimsenin yaklaşmadığı gibi bâtın ilimde dahi Hazret-i Risâlet-penâh Efendimiz hazretlerinin mazhar-ı tâmmı ve vâris-i ekmeliydi.*”⁵⁰ Fehmi Efendi'nin dinin emir ve nehiyleri konusunda son derece titiz, ibadet ve tarîkata dair uygulamalarında aşırılıktan uzak, ancak devamlı olduğu, rabîta, teveccüh, sohbet ve muhabbetle istikamet üzere bulunduğu nakledilir. Fehmi Efendi'nin, Nakşibendî zikri olan hatm-i hâcegâna son derece önem verdiği; “*hatm-i hâcegân kıraat olunan haneye*

⁴⁴ Mehmet Arif, *Başımıza Gelenler I-III*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul: Tercüman Yayınları, [t.y], c. II, s. 332-336.

⁴⁵ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. s. 622-623, 1601.

⁴⁶ Aşçı Dede eserinin bir başka yerinde şeyhin vefat tarihini 30 Muharrem 1298 (2 Ocak 1881) olarak kaydetmiştir. s. 333.

⁴⁷ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 566.

⁴⁸ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 396.

⁴⁹ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 352.

⁵⁰ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 355.

ve belki o mahalleye ve belki o beldeye hiçbir bela ve musibet isabet etmez.” dediği dile getirilmiştir.

Aşçı Dede, şeyhi Fehmi Efendi'nin giyim-kuşam, yeme-içme ve ibadet hayatına dair verdiği bilgilerden onun toplum içindeki tavır ve davranışlarının takdire şayan olduğu anlaşılmaktadır. Zira Fehmi Efendi'nin insanların işlerini görmek ve ihtiyaçlarını gidermek konusundaki gayretinin, ayıp ve kusurları örtmedeki titizliğinin, başka tarikat mensuplarına karşı kucaklayıcılığının ve hatta Erzincan'da ikamet eden Hıristiyanlara karşı hürmet ve ikrâmının emsalsiz olduğu dile getirilmiştir. İlmi ve irfânı kendisinde mezcettiğinden dolayı onu Mevlânâ ile kıyaslayan Aşçı Dede, şeyhin taassuptan uzak açık ve hür fikirli bir şahsiyete sahip olduğunu anlatır.⁵¹

Mustafa Fehmi Efendi'den geriye yazılı bir eserin kalmadığı anlaşılmaktadır. Muhteşem iki eser olarak nitelendirilen iki oğlundan Mehmed Sıdkı hakkında bilgiler oldukça sınırlıdır.⁵² Bu kolun son postnişini olan Ahmed Fevzi Efendi'den ise daha sonra bahsedeceğiz.

d- Abdussamed Efendi

Terzi Baba'nın Fehmi Efendi'den sonra “çehâr-yâr kıdemine” vasıl olmuş önemli halifelerden birisi de askeriyede alay imamı görevinde bulunan Abdussamed Efendi'dir. Terzi Baba ve Erzincan'la ilgili çalışmalarda kendisinden hiçbir şekilde bahsedilmeyen bu zât hakkındaki bilgilerimiz Aşçı Dede'nin aktardıklarıyla sınırlıdır. Buna göre Abdussamed Efendi, Fehmi Efendi'nin tavassutuyla Terzi Baba'nın kızlarından biriyle evlenmiş, Terzi Baba'nın vefatından sonra ailenin bakım ve muhafazası görevini üstlenmiştir.⁵³ Terzi Baba'nın evine yerleşen Abdussamed Efendi ile ilgili Aşçı Dede'nin ilk izlenimi şöyledir: “*Abdussamed Efendi gayet dalgın, yani asla ve kat'a göz açmaz ve gözleri yumuk kelim eder; ara sıra bir kere gözünü açıp bakar, yine yumup kelim eder ve nargile elinden düşmez ve enfiye kutusu kezalik elinden bırakmaz...*”⁵⁴

Fehmi Efendi'nin bu zata karşı büyük bir hürmet ve muhabbet duyduğu, kendisinden tarikat almak isteyenleri genellikle bu Abdussamed Efendi'ye yönlendirdiği hatta çocuklarının isimlerini verirken bile ondan izin aldığı nakledilir. Kışın şehirde, yaz aylarında ise Sarıgöl'de Terzi Baba'ya ait olan bahçeli evde ikamet eden Abdussamed Efendi'nin yeni inşa edilen dergâha yerleşip, bir süre sonra buraya gelen kimselere kötü davranıp hatta onları kovduğu, insanların bir müddet sonra bu sebeple dergâha gelmeyi bıraktıkları anlatılır. Bütün bunların sebebini Fehmi Efendi'ye olan kıskançlığına bağlayan Aşçı Dede, yine de Fehmi Efendi'nin ona tazim ve hürmette kusur etmediğini aktarır. Zira

⁵¹ Aşçı Dede, Sultanü'l-ulemâ Bahaüddin Veled ailesinin Belh'ten ayrıldıktan sonra çıktıkları yolculukta Erzincan'a ulaşıp önce bir süre İsmetiye Medresesi'nde kalmaları, sonra da Akşehir'e yerleşip burada bir müddet ikamet etmelerini “*Fehmi Efendi'nin manevî tohumunun atılması*” olarak değerlendirir. s. 1187.

⁵² Mehmed Sıdkı hakkında Aşçı Dede'nin hâtıralarında küçük yaşta hafız olduğu, Aşçı Dede tarafından yetiştirildiği, küçük yaşına rağmen dini ilimlerde ilerlediği nakledilmektedir. Mehmed Sıdkı'nın Osmanlı Devleti tarafından mahreç mevleviyetine de layık görüldüğü arşiv belgesinde görülmektedir. Bkz. BOA, Y. MTV., no. 64/69/1.

⁵³ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 911.

⁵⁴ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 309, 338.

rivayete göre Terzi Baba Abdussamed Efendi'nin bu durumunu önceden sezerek Fehmi Efendi'ye: “*Hoca Fehmi Efendi bizim derdimizi çeker*” dediği, onun da gerek Pîrinin bu sözüne, gerekse şeyhinin kerimelerinin hatırına, Aşçı Dede'nin “dünya hârisi” olarak tarif ettiği Abdussamed Efendi'nin sıkıntılarına katlandığı anlaşılmaktadır.⁵⁵ Aşçı Dede bu zâtın bir oğlu olduğunu söylemekteyse de bu kişinin Terzi Baba'nın torunu olup olmadığı belli değildir. Abdussamed Efendi'nin nerde ve hangi tarihte vefat ettiğine dair bir bilgiye rastlayamadık.

e- Leblebici Baba (Süleyman Efendi, Şems-i hayâl)

İştigal ettiği mesleği sebebiyle Leblebici Baba veya dile getirdiği şiirlerde mahlas olarak kullandığı Şems-i Hayâl olarak bilinen Süleyman Efendi, 1806 senesinde Erzincan'ın Değirmen köyünde dünyaya gelmiştir. Babasının adı Abdurrahman'dır. İlk mektebe yazıldığı, fakat çeşitli sebeplerden dolayı mektebi bırakarak köy işlerinde çalıştığı daha sonra da ailesiyle birlikte Erzincan'a yerleştikleri nakledilmektedir.⁵⁶ Erzincan'da Terzi Baba'ya intisap eden Süleyman Efendi'nin ümmî olmasına rağmen âşıkâne şiirler söylediği, bir araya getirilen şiirlerin bir dîvân teşkil edecek sayıda olduğu görülmektedir.⁵⁷ Aşçı Dede de Leblebici Baba'nın ümmî olduğu halde “acib ü garîb” olarak nitelediği, âlim ve şairlerin yazmaktan aciz kaldığı gazellerini, Hazret-i Pîr Hayyât Efendi'nin kudsî rûhaniyetine teveccüh ve râbîta yaparak söylediğini dile getirir.⁵⁸ Ona göre bu “*Arabî ve Fârisî karışık Türkçe pek çok gazeliyât, Hazret-i Pîr tarafından kendisine bahş ü itâ olunan füyûzât ve ilm-i ledünnî*” sayesinde.⁵⁹ Baba'nın şiirleri, ölümünden sonra bir araya getirilip *Tuhfetü'l-uşşâk* adıyla 1879 yılında İstanbul'da neşredilmiştir.⁶⁰ Terzi Baba'nın halîfeleri arasında yer alan Leblebici Baba 1294/1877 senesinde vefat etmiştir. Türbesi Terzi Baba mezarlığındadır.

f- Abdülbâkî Baba

Kaynaklarda Muhammed Bâkî Baba, Muhammed Abdülbâkî Baba veya Hacı Abdülbâkî Baba gibi isimlerle anılmaktadır. Doğduğu tarih hakkında net bir bilgi olmamakla beraber 1809-10 tarihlerinde doğduğu tahmin edilmektedir.⁶¹ Hayatı hakkında fazla bilgi

⁵⁵ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 504-506

⁵⁶ Ünal Tuygun, *Erzincan'ın Manevî Mimarları*, s. 93.

⁵⁷ Leblebici Baba'nın hayatı ve divanı hakkında bilgi için bkz. Orhan Aktepe, *Leblebici Baba ve Tuhfetü'l-Uşşâk*, Erzincan 1997, s. 7-16; Üzeyir İlbak, *Divan-ı Şems-i Hayâlî, Tuhfetü'l-Uşşâk, Metin ve İnceleme*, İstanbul, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul, 2010.

⁵⁸ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 343, 1028-1029. Aşçı Dede Leblebici Baba'nın ne şekilde şiir söylediğini şöyle tasvir eder: “*Cenâb-ı Pîr Hayyât Vehbî (k.s) efendimiz hazretlerinin halifelerinden Erzincan'da Leblebici Baba (k.s) var idi. İşte baba merhum gayet ümmî yani elif demesini bilmez iken bu gibi pek çok manzum ve mevzun nutukları var idi. Hatta nutka geldiği vakit ara yerde ibare kesilirse kelbine teveccüh ederek yani başını kalbine indirip burnuyla bir şey koklar gibi burnunu keskin çekerek kalbindeki tulûâtı alarak söylemeye başlar idi. Baba merhumun bu gibi nutukları pek çok olup hatta bir risale şekline konulmuştur azizim.*” s. 1419.

⁵⁹ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 1558.

⁶⁰ Eser Orhan Aktepe tarafından günümüz alfabesine aktarılarak 1997 yılında Erzincan'da yayınlanmış, sonraki dönemlerde yüksek lisans tezine konu olmuştur.

⁶¹ Akın, *Unutulmayan Erzincanlılar*, s. 63.

bulunmayan Abdülbâkî Baba'nın aslen Erzincanlı olduğu, genç yaşta Terzi Baba'ya intisap ettiği ve okuryazar olmadığı anlaşılmaktadır.⁶²

Terzi Baba'ya intisap ettikten sonra, talep edenlere zikir telkin ettiği anlaşılan Abdülbâkî Baba'nın, halife mi yoksa mürid mi olduğu kesinlik kazanmamıştır. Aşçı Dede, hâtıralarında Abdülbâkî Baba'yı halife olarak zikretmişken,⁶³ *Şevkistân* müellifi eserinde ondan Terzi Baba'nın müridi olarak bahsetmiştir.⁶⁴ Terzi Baba'nın özel hizmetinde de bulunan Abdülbâkî Baba, ömrünün sonlarına doğru muzdarip olduğu bir hastalığın tedavisi için gittiği Erzurum'dan dönüşte eski adı ile Pöske köyünde 1309/1892 yılında yaklaşık seksen yaşında iken vefat ettiği görülmektedir.⁶⁵ Cenazesi Erzincan'a nakledilerek Leblebici Baba'nın yanına defnedilmiştir.⁶⁶

g- Hacı Hâfız Efendi (Mehmed Rüşdü)

Erzincan'ın önemli âlimlerinden Hocazâde veya Battalzâde olarak tanınan Alansalı Battal Hocaefendi'nin oğludur.⁶⁷ Aşçı Dede'ye göre aynı zamanda Terzi Baba'nın damadı olan Hacı Hâfız Efendi, herkesin itiraz ettiği bir dönemde Terzi Baba'ya intisap edenlerin ilki olması hasebiyle önemlidir. Erken yaşlardan itibaren âlim olan babasından iyi bir eğitim aldığı, on dört yaşında hıfzını tamamladığı ve Erzincan'da hocalık yaptığı anlaşılmaktadır. Tarîkate intisabından sonra evinin bitişiğindeki Kurşunlu Câmii'nde pazartesi ve cuma günleri hatm-i hâcegân kıraat ettirdiği, katılanlar arasında Terzi Baba'nın da bulunduğu nakledilmektedir.⁶⁸ Fehmi Efendi'nin son derece hürmet edip tarîkat ve evrad isteyen kimselere öncelikle tavsiye ettiği Hacı Hâfız Efendi'nin, ölüm döşeginde iken Terzi Baba'ya râbita ve teveccühte bulunarak gavsîyyet ve kutbiyyet makamlarını istediği ancak bunun gerçekleşmediği anlatılmaktadır.⁶⁹ Hacı Hafız Efendi'nin, Terzi Baba'nın mensur olarak dile getirdiği *Kenzü'l-futûh* adlı eserini *Miftâhü'l-kenz* adıyla nazma aktardığı görülmektedir. Vefat tarihi 1860 veya 1868 olarak kaydedilmiştir.⁷⁰ Türbesi Kemah yolu üzerindedir.

Terzi Baba'nın bu halîfelerinden başka Ciminli ve İrşâdî Baba adında başka halîfelerinden de söz edilmekte, bu kimselerin meczup tavrılı (mezcûbân) oldukları

⁶² *Tâhir, Şevkistân, s. 134; Akın, Unutulmayan Erzincanlılar, s. 63.*

⁶³ *Aşçı İbrahim Dede, Aşçı Dede'nin Hatıraları, s. 344, 1458.*

⁶⁴ *Tâhir, Şevkistân, s. 134.*

⁶⁵ *Abdülbâkî Baba'nın vefat tarihi ile ilgili olarak Yunus Nadi Akın mezar taşında yazılı olan 1311/1894 yılını esas almakta, Ünal Tuygun ise vefat tarihini 1898 olarak kaydetmektedir. Mehmet Tâhir'in Şevkistân adlı eseri esas alındığında 1894 yılının daha doğru olabileceği anlaşılmaktadır.*

⁶⁶ *Tâhir, Şevkistân, s. 135.*

⁶⁷ *Aşçı İbrahim Dede, Aşçı Dede'nin Hatıraları, s. 629, 504; Tuygun, age, s. 89.*

⁶⁸ *Aşçı İbrahim Dede, Aşçı Dede'nin Hatıraları, s. 342.*

⁶⁹ *Aşçı İbrahim Dede, Aşçı Dede'nin Hatıraları, s. 619-620*

⁷⁰ *Tahir Erdoğan Şahin, Erzincan Tarihinde (c. II, s. 285), 1284/1867-68; Orhan Aktepe ise Mahmut Sadrüddin'in Şevkistân adlı yazma eserine dayanarak vefat tarihini 1285/1868 olarak kaydetmektedirler. Vehbi Yurt, Terzi Baba ve Erzincan adlı çalışmasında, Ünal Tuygun ise Erzincan'ın Manevî Mimarları adlı kitabında bu tarihi 1860 olarak kaydederler.*

anlaşılmaktadır. Aşçı Dede, Terzi Baba'nın kaza ve köylerde pek çok halifesinin bulunduğunu aktarır.⁷¹

h- Şeyh Mehmed Sıdkı Efendi

Terzi Baba'nın önemli halifelerinden Şeyh Mustafa Fehmi Efendi'nin çocuklarından biri olan Mehmed Sıdkı Efendi hakkındaki bilgiler yok denecek kadar azdır. Hakkındaki çok az bilginin Aşçı Dede'nin hatıraları ile Osmanlı arşivlerinde bulunan birkaç belgeden elde edilebildiğini söyleyebiliriz. Doğum tarihi hakkında kesin bilginin bulunmadığı Mehmed Sıdkı'nın, kardeşi Ahmed Fevzi'den birkaç yaş büyük olduğu kabulünden hareketle 1860lı yılların başında Erzincan'da doğmuş olduğu söylenebilir. İsmi, babasının ricası üzerine Terzi Baba'nın damadı ve halifesi olan Abdussamed Efendi tarafından konulduğu dile getirilmiştir.⁷² Çocukluk dönemlerinde Mehmed Sıdkı Efendi'nin kardeşiyle birlikte, babası Fehmi Efendi'ye yakınlığı ile bilinen Aşçı Dede'nin gözetiminde büyüdüğü ve onun terbiyesinden geçtiği görülmektedir. Hatıralarında Aşçı Dede, Ahmed Fevzi Efendi ile beraber ikisiyle bir lala gibi ilgilendiğini nakletmiştir.⁷³

Mehmed Sıdkı Efendi'nin, dokuz on yaşlarında hıfzını tamamladığı, küçük yaşlarda başladığı dinî eğitimini babası Fehmi Efendi ve Erzincan'ın önemli müderrislerinden olan Sıddık Hoca'dan aldığı derslerle tamamladığı anlaşılmaktadır.⁷⁴ Aşçı Dede onun özellikle ilmî bakımdan öne geçtiğini şu ifadeleriyle aktarır: “...*Hacı Fevzi efendimiz hazretleri, Sultân-ı Ulemâ-billâh kuddise sırruhu'l-aziz efendimizin zâhir ü bâtın halifeleri olup sırr-ı hilâfet onlara ve sırr-ı ilmiyyet diğer mahdum-ı âlî Mehmed Sıdkı efendimiz hazretlerine ita ve ihsan buyrulmuş idi.*”⁷⁵

Vefat tarihi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamayan Mehmed Sıdkı Efendi'nin Osmanlı Meşihat Dairesi tarafından mahreç mevleviyetine⁷⁶ layık görüldüğü ve İzmir mahreç mevleviyeti ile ödüllendirildiği anlaşılmaktadır. Sıdkı Efendi'nin mahreç mevleviyeti alması, onun ilmî birikiminin ileri derecede olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim bu mevleviyetin verildiğini gösteren arşiv belgesinde Sıdkı Efendi'nin darülhadis müderrislerinden olduğu ifade edilmektedir.⁷⁷

⁷¹ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 344.

⁷² Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, c. 1, s. 398.

⁷³ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, c. 3, s. 1287. Mehmed Sıdkı Efendi ve Ahmed Fevzi Efendi'nin çocukluk hallerini Aşçı Dede hatıralarında eğlenceli bir dil ile anlatmaktadır. Bkz. Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, c. 1, s. 398-399.

⁷⁴ Sıddık Efendi, Fehmi Efendi'nin öğrencisi olup Erzincan dersiâmıdır. Ruslara karşı yapılan savaşta Fehmi Efendi'nin savunmasını üstlenmiştir. Aşçı Dede'nin kendisinden icâzet aldığı hocası olarak zikrettiği Sıddık Efendi, Erzincan milletvekillerinden olan Osman Fevzi Topçu'nun da babasıdır. Fehmi Efendi'den bir sene önce 1297/1879 yılında vefat ettiği anlaşılmaktadır. Bkz. Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 420, 513, 515, 806; Kadir Aşçı, “Ahmed Fevzi Efendi”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, sy. 9, 2016, s. 163-164

⁷⁵ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 801

⁷⁶ Mahreç mevleviyeti, yüksek rütbeli medreselerden ilk olarak kadılığa çıkan yerlerdeki mevleviyetlerdir. Bu mevleviyetlere önceleri Sahn-ı Seman medreselerinden tayin yapılırken 16. yüzyılın ortalarından itibaren Sahn ile birlikte diğer önemli medreselerden de tayin yapılmaya başladı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahri Unan, “Mevleviyet”, *DİA*, İstanbul, 2004, c. 29, s. 467-468.

⁷⁷ Aslan, *Erzincan'da Tasavvuf Kültürü ve Nakşibendilik*, s. 86.

1- Şeyh Ahmed Fevzi Efendi (Baysoy)

Şeyh Fehmi Efendi'nin oğlu olarak 1280/1864 tarihinde Erzincan'da doğmuştur. Çocukluğundan itibaren Terzi Baba dergâhı çevresinde yetişen Ahmed Fevzi'nin babasından ve şehrin diğer âlimlerinden ders aldığı, gençlik döneminde kaybettiği babasının yerine dergâhın son postnişini olduğu bilinmektedir. Ahmed Fevzi Efendi'ye, Osmanlı Meşihat Dairesi tarafından mahreç mevleviyetinin verilmesi, dönemin etkili şahsiyetlerinden olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.⁷⁸

Ahmed Fevzi Efendi hakkındaki bilgilerin, daha çok onun siyasî yönüyle ilgili olduğunu söylemek gerekir. Esasında bir tarikat şeyhi olarak gerek Osmanlı gerekse Cumhuriyet döneminde vatan savunması ve ülkenin düşmandan kurtulması konusunda gösterdiği gayret hususunda babası Fehmi Efendi'yi hatırlatmaktadır. Babasıyla beraber Sultan II. Abdulhamid'i ziyaret eden Ahmed Fevzi'nin, aynı padişah tarafından siyasî sebeplerle 1887 yılında Şam'a sürgün edildiği daha sonra yeniden Erzincan'a döndüğü anlaşılmaktadır.⁷⁹ I. Dünya Savaşı'nda Rusların Erzincan'ı işgaliyle halkın buradan göçe zorlanmasına karşı çıkıp engel olması üzerine esir edilerek Tiflis'e götürülmüş daha sonra buradan kurtularak Erzincan'a dönmüştür.

Millî mücadele yıllarında Mustafa Kemal Atatürk ile yakın ilişki kuran Ahmed Fevzi Efendi, 1919 yılında Ordu müfettişi göreviyle kurtuluş savaşının hazırlıkları yapılırken Erzincan'a gelişinde Atatürk'ü törenle karşılamıştır. M. Kemal Paşa'nın yanında yer alarak Erzurum Kongresi'ne Erzincan delegesi olarak katılmış, "Temsil Heyeti" ile "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Temsil Heyeti"ne seçilmiştir. TBMM'nin I. Döneminde Erzincan milletvekili olarak Meclise katılan ve Meclis'te çeşitli komisyonlarda görev alan Ahmed Fevzi Efendi, 1923 yılında hastalanınca Erzincan'a dönmüş ve 1924 yılında vefat etmiştir. İstiklal madalyası sahibi olan, Mecliste Şeyh Hacı Ahmed Fevzi Efendi olarak anılan Terzi Baba kolunun son postnişininin kabri Terzi Baba Mezarlığı'ndadır.⁸⁰

i-Muhammed Şâkir Kemâhî (Kâdî Şâkir Efendi)

Aslen Kemahlı olan Muhammed Şâkir Efendi hakkında fazla mâlûmat yoktur. 1231/1815 senesinde Sivas İmranlı'da doğduğu belirtilen bu şahsın ilk eğitiminden sonra Erzincan'a geldiği anlaşılmaktadır.⁸¹ Aşçı Dede'nin Fenercizâde Şâkir olarak bahsettiği Muhammed Şâkir Efendi, kadılık görevi dolayısıyla birçok şehri dolaşmış ve tahminimize göre Terzi Baba, Hâfız Mehmed Rüşdü ve Mustafa Fehmi Efendi'nin yaşadığı dönemde Erzincan'da bulunmuştur. Tarikat icâzetini kimden aldığı konusunda net bir bilgi bulunmamakla beraber hem Terzi Baba'dan hem de Mehmed Rüşdü Efendi'den icâzet almış olabileceği düşünülmektedir. Şâkir Efendi, tarıkata intisabından sonra bir müddet Zara'da kalmış daha sonra da Sivas'a yerleşmiştir. Bu durumu halîfesi Kazancızâde şu beyitle ifade etmiştir:

⁷⁸ BOA, Y. MTV., no. 64/69/1.

⁷⁹ Hüseyin Bulut, "Kurucu Mecliste Erzincan Milletvekilleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 10, 1998, Erzurum, s. 227-228.

⁸⁰ Bulut, agm., s. 228.

⁸¹ *Aslan, Erzincan'da Tasavvuf Kültürü ve Nakşibendilik*, s. 70.

İçti vahdet bâdesin Hayyât-ı Erzincanî'den

Hicret etti şehri-i Sivas'a o pîr-i nâzenîn.

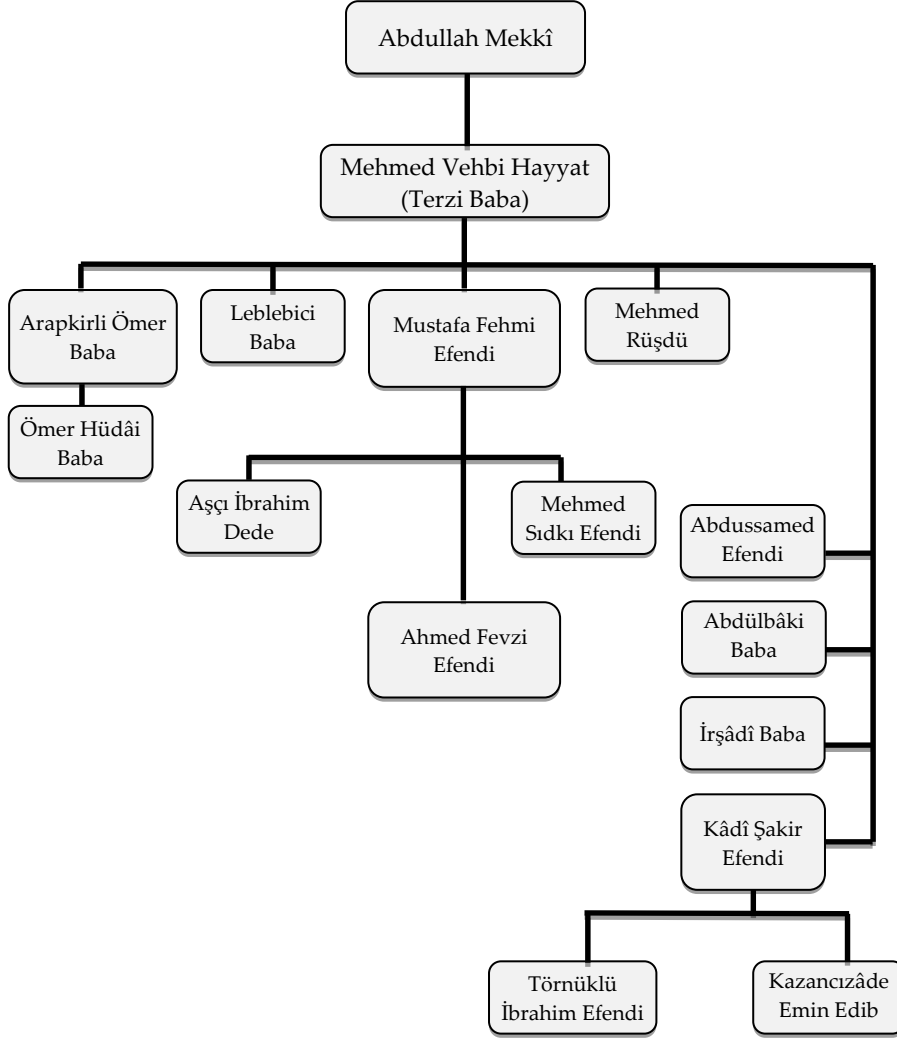
Şâkir Efendi'nin Erzincan'dan ne zaman ayrıldığına dair bilgilere sahip değiliz. Sivas'a yerleşince kısa bir süre burada manifaturacılık yaptığı nakledilmektedir. Mezar taşıdaki bilgilerden vefat tarihinin 1312/1894 olduğu tahmin edilmektedir. Muhammed Şâkir Efendi, Sivas'taki *Garipler Mezarlığı*'nda medfun iken, daha sonra kabri *Halifelik Mezarlığı*'na nakledilmiştir.⁸²

Bulduğu yerlerde büyük ilgi gördüğü anlaşılan Şâkir Efendi'nin pek çok kimseyi irşâd ettiği görülmektedir. Bunlar arasında Kazancızâde Emin Edip (ö. 1337/1919), Törnüklü İbrâhim Efendi (ö. 1327/1909) ve Âşık Ruhsatî (ö. 1911) önde gelen isimlerdir. Âşık Ruhsatî, şiirlerinde kendisinden mürşidim diye bahsetmektedir.⁸³ Terzi Baba'dan alınan bu Nakşî kolun Sivas'taki silsilesinin Törnüklü İbrâhim Efendi ile devam ettiği ve oğlu Sâlih Efendi (ö. 1956) ile birlikte sona erdiği dile getirilmiştir.⁸⁴

⁸² Hayatı hakkındaki diğer ayrıntılar için bkz. Eyyüp Akdağ, *Kazancızâde Emin Edib Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Görüşleri*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sivas, 2016, s. 37-45; Aslan, *Erzincan'da Tasavvuf Kültürü ve Nakşibendilik*, s. 70-73.

⁸³ Aslan, *Erzincan'da Tasavvuf Kültürü ve Nakşibendilik*, s. 71-72

⁸⁴Doğan Kaya, "Erzincan'da Medfun Bulunan Terzi Baba'nın İnanç Silsilesinin Sivas'taki Uzantıları ve Âşık Ruhsatî", *Uluslararası Akra Kültür Sanat Edebiyat ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, Yıl 5, Sayı 12, Mayıs 2017, s. 229.

Tablo 1: Terzi Baba ve Halifeleri

2- Muhammed Sâmî Erzincânî (Pîr-i Sâmî) ve Halifeleri

Erzincan'da Nakşî-Hâlidî tarikatına ait olan ikinci mühim kolunu Pîr-i Sâmî olarak bilinen Muhammed Sâmî Erzincânî ve halifeleri tesis etmiştir. Bugün irşad faaliyetlerine devam ettiğini düşündüğümüz bu kolun silsilesi Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'den sonra şu şekilde devam etmiştir: Seyyid Abdullah Şemdînî, Seyyid Tâhâ Hakkârî, Seyyid Sibgatullâh Arvâsî, Abdurrahmân Tâgî, Muhammed Sâmî Erzincânî, Muhammed Beşir Erzincânî, Dede Musa Bayburdî ve Abdurrahman Reyhan.⁸⁵

a- Muhammed Sâmî Erzincânî (Pîr-i Sâmî)

1847 senesinde Erzincan'ın Selûke (Yeşilçay) Köyü'nde dünyaya gelmiş olup Erzincan'daki Kırtıloğlu ailesine mensuptur. Asıl adı Muhammed ikinci adı Sâmî'dir. Babası İbrahim Efendi'dir. Gençliğinde Erzincan Müftüsü ve Erzincan'ın ileri gelen hocalarından ders almıştır. Bu dönemde ismi belirtilmeyen bir Kâdirî şeyhine intisap ettiği daha sonra da Terzi Baba halifelerinden Şeyh Fehmi Efendi'ye bağlandığı nakledilmektedir.⁸⁶ Aşçı Dede, hâtıralarında kendisinden hiçbir şekilde bahsetmediğine göre bu intisap meselesinin Dede'nin Erzincan'da bulunmadığı bir vakitte olmuş olma ihtimali yüksektir. Muhammed Sâmî'nin daha ileri eğitim almak için İstanbul'a gittiği, Fatih Medresesi'ni başarıyla bitirdikten sonra müderrislik icazetnamesi alarak Erzincan'a dönüp bugün Üzümlü İlçesi'ne bağlı Keleriç (Karakaya) Köyü'nde bir müddet imamlık yaptığı anlaşılmaktadır. Bir süre sonra bu görevinden ayrılan Muhammed Sâmî belli bir zaman görev almamış daha sonra Erzurum'un Hınıs İlçesi'ndeki medresede muallimlik görevine atanmıştır.⁸⁷ Buradaki memuriyeti esnasında Hâlidî şeyhlerinden Abdurrahman Tâgî ile tanışan ve ona intisap eden Sâmî Efendi'nin görevinden istifa ederek 1882 senesinde Nurşin'e taşındığı görülmektedir. Nurşin dergâhında bir sene gibi kısa bir süre içinde hilafet almaya hak kazanan Sâmî Efendi'nin bu hızlı yükselişine itiraz eden daha eski müridlerine Tâgî'nin verdiği cevap tanıdık: "*Erzincanlı hoca buraya geldiğinde sobası temizlenmiş, kuru odunla doldurulmuş, önünde de tutuşturucu yerleştirilmiş duruyordu, biz sadece kibrit çaktık.*"⁸⁸ Bu sözler, Yakup Çerhî'nin, müridi Ubeydullah Ahrâr için kullandığı ifadelerle benzer.⁸⁹ Kendisine "Pîr-i Sâmî" lakabının, şeyhi Tâgî tarafından verildiği ve 1883 senesinde irşad vazifesiyle Erzincan'a geldiği anlaşılmaktadır.

Erzincan'a döndüğünde ilk zamanlarda tekke kurmamış daha sonra dedesinin yardımıyla kurduğu dergâha ilave olarak fakirlere yardım maksadıyla vakıflar tesis ettiği görülmektedir. Ailesinin isminden mülhem olarak "Kırtılzâde/Kırtıloğlu Tekkesi" olarak

⁸⁵ Fehmi Kuyumcu, *İman ve İslam Bilgileri*, Ankara, 2009, s.81-84

⁸⁶ Tuygun, *Erzincan'ın Manevi Mimarları*, s. 97-98. Fehmi Efendi'nin kendisine hatm-i hâcegân ve zikir telkin etme izni verdiği anlaşılmaktadır. Fehmi, Kuyumcu, *Erzincanlı Tüfekçizâde Salih Baba Divanı(Rabuta-i Nakşî Hayali)*, Gaye Matbaası, Ankara, 1979, s. 16.

⁸⁷ Ünal Tuygun, *Piri Sami Hazretleri Hayatı ve Sohbetleri*, Kervan Yayınları, Erzincan, 2006, s. 20-21

⁸⁸ Tuygun, *Erzincan'ın Manevi Mimarları*, s. 99-100

⁸⁹ Çerhî'nin kısa sürede hilâfete ehil hâle gelen Ahrâr için şu ifadeleri kullandığı nakledilir: "*Mürîd dediğin, mürşidin huzuruna böyle gelmeli. Herşeyi hazır iş icâzete kalmış. Lamba, yağ ve fitili hazırlamış, sadece kibrit çakmak gerekiyor.*" Necdet Tosun, *Bahaeddin Nakşibend*, İstanbul, 2012, s. 160.

bilinen dergâhın, çevresinde inşa edilen câmi, ev, değirmen vb. yapılarla bir müddet sonra koca bir mahalleye dönüştüğü kaydedilmektedir.⁹⁰

İki evlilik yaptığı zikredilen Pîr-i sâmi'nin çocukları ve soyu hakkında bilgimiz bulunmamaktadır. Erzincan'ın yetiştirdiği mühim şahsiyetlerden birisi olan Pîr-i Sâmi, 1912 yılında vefat edip kendi dergâhına defnedilmiştir. Sevenleri tarafından inşa edilen türbesi depremde yıkılmış, sonraki dönemlerde mezarının üzerine bugünkü türbesi yapılmıştır. Terzi Baba ile birlikte halkın önemli ziyaretgâhlarından birisidir. Vefat etmeden önce irşad görevini halifelerinden Erzincanlı Beşir Efendi'ye bıraktığı anlaşılmaktadır. Diğer halifelere göre daha fazla meşhur olan Şeyh Beşir Efendi ve halifelerine geçmeden önce Pîr-i Sâmi'nin bir başka halifesi Şeyh Abdurrahman Efendi'den de kısaca bahsetmenin faydalı olacağını düşünmekteyiz.

a- Şeyh Abdurrahman Hâhî (Acar)

Muhammed Sâmi Erzincânî'nin önemli halifelerinden, “Hacı Efendi” veya “Hâhî Abdurrahman Efendi” olarak da bilinen bu zât, soyadı kanunuyla birlikte “Acar” soyadını almıştır. Halîfesi Abdurrahman Güven, hatm-i hâcegân silsilesinde kendisinden “Abdurrahman-i Hâhî” şeklinde anıldığını belirtmiştir. Şeyh Abdurrahmân Efendi'nin, Erzincan'ın Hâh (Bahçeli) köyünde 1876 yılında doğduğu anlaşılmaktadır.

Babası Mustafa, dedesi Osman Efendi olup, ailesi Erzincan ve çevresinde Molla Ağazâde olarak tanınmaktadır. Abdurrahman Efendi'nin iyi derecede medrese eğitimi aldığı bilinmekle beraber kimin yanında eğitim aldığı hakkında bir bilgi mevcut değildir. Pîr-i Sâmi'den eğitim aldığı nakledilmişse de bunun tasavvufî eğitim mi yoksa medrese eğitimi mi olduğu kesin değildir. Torunlarından nakledilen bilgilere göre Arapça ve Farsça dillerinin yanı sıra İbranice de bildiği ifade edilmektedir. Osmanlı'nın son dönemlerinde müderrislik yaptığı ve bu görevinden dolayı da askerlikten muaf olduğu nakledilmektedir.

Abdurrahman Efendi'nin Erzincan'ın merkezinde bulunan farklı câmilerinde imamlık yaptığı bilinmektedir. Ünal Tuygun'un *Pîr-i Sâmi Hazretleri* adlı çalışmasında yer verdiği Sultan Reşad tuğralı beratta da Karaağaç Mahallesi Yeni Câmiî'nde görevlendirildiği görülmektedir. Keleriç'e (Karakaya) ailesiyle beraber yerleştikten sonra buradaki câmide de imamlık yaptığı anlaşılmaktadır.

Şeyh Abdurrahman Efendi'nin kendi eliyle tuttuğu not defterindeki bilgilerden, onun 23 Rebiülahir 1328/03 Nisan 1910 tarihinde Pîr-i Sâmi'ye intisap ettiği görülmektedir. Pîr-i Sâmi'nin sohbetlerine devam eden Abdurrahman Efendi'nin sülûkünü tamamlayarak icâzet aldığı, Pîr-i Sâmi'nin vefatından sonra şeyhin diğer halifesi olan Şeyh Beşir Efendi ile anlaşamayarak Keleriç Köyü'ne yerleşerek burada irşad faaliyetlerine devam ettiği anlaşılmaktadır. Hakkındaki bilgiler, onun müridlerine manevi terbiye yanında ilmî dersler verdiğini de göstermektedir.

Keleriç köyündeki hizmetlerinin yanı sıra Erzincan merkezde; Refahiye, Tercan ve Üzümlü başta olmak üzere diğer ilçelerde ve Erzincan'a bağlı çevre köylerde irşad görevini

⁹⁰ Kuyumcu, *Erzincanlı Tüfekçizâde Salih Baba Divanı(Rabita-i Nakşî Hayali)*, s. 16-17. Zikredilen mahallede bulunan câmi ve dergâhın da içinde bulunduğu yapıların 1939 senesindeki büyük depremde yıkıldığı, bugün sözü edilen bu yerlerden herhangi bir izin kalmadığını hatırlatmak gerekir.

yerine getiren Hâhlı Abdurrahmân Efendi'nin, Erzincan dışında Gümüşhane'nin Kelkit ilçesi ve köylerinden de müntesipleri olduğu ifade edilmiştir. Birçok kişiye ders vermekle birlikte; Abdurrahman Pişkidâği (Güven), Hanzarlı Ali Efendi, Kelkitli Hacı Seydi Efendi ve Kelkitli Hayri Efendi isimli halifeleri zikretmek gerekir. Şeyh Abdurrahman Efendi'den sonra Abdurrahman Güven (ö. 1413/1993) postnişin olmuştur.

Üç evlilik yaptığı ve bu evliliklerden çocuklarının olduğu anlaşılan Şeyh Abdurrahmân Hâhî'nin Nurettin adında bir kardeşi olduğu nakledilmektedir. Abdurrahman Efendi, 1370/1955 yılında Keleriç'te (Karakaya) vefat etmiştir. Kabri burada, Pîr-i Sâmi'nin de imamlık yaptığı câminin yakınında bulunan mezarlıktadır.⁹¹

b- Muhammed Beşir Erzincânî

Dedelerinin Buhara'dan Bağdat, Antep ve Maraş üzerinden Erzincan'a göç ettikleri bildirilen Beşir Efendi'nin aslen Maraşlı Emirzâdeler olarak bilinen bir aileye mensup olduğu ve Erzincan'a 1800'lü yıllarda yerleştiği nakledilmektedir.⁹² Küpesük (Saztepe) köyünde 1865 senesinde dünyaya geldiği ifade edilmişse de özellikle ailesinden gelen bilgilerden bu tarihin 1869 senesi olabileceği kuvvetle muhtemeldir.⁹³ Nakîbü'l-eşrâflık kurumunun aileye verdiği Seyyidlik Şeceresi'nden, soyu baba tarafından Hz. Hüseyin'e (r.a) dayandığı ifade edilmekte fakat şecereyi gösteren bu vesikanın kaybolduğu anlaşılmaktadır. Babası Hüseyin, dedesi Musa Efendi'dir. Annesinin adı ise Zeynep Hanım'dır. Ailenin tek çocuğu olan Beşir Efendi'nin annesi ve babasının o daha küçük yaşta vefat ettikleri, bakımının amcası Hasan Efendi ve yengesi tarafından üstlenildiği nakledilmektedir. Amcası Hasan Efendi'nin İstanbul'a gittiği ve burada Sultan Abdulhamid tarafından saltanat kayıklarına "kayıkçibaşı" olarak görevlendirildiği söylenir.

Beşir Efendi'nin çocukluk ve gençlik dönemine ait bilgiler sınırlıdır. Ancak amcasının vefatından sonra Keleriç köyüne yerleştiği ve başından üç evlilik geçtiği anlaşılmaktadır. Bu evliliklerden toplam on üç çocuğu olan Beşir Efendi'nin ilk eşi Meysun hanımdan olan çocuklarından bazıları "Kabak", bazıları ise "Reyhan" soyadını almışlar, Fadime ve Aliye Hanım'dan dünyaya gelen çocukları ise "Buyruk" soyadını kullanmışlardır. Osmanlı Devleti'nin savaşla geçen zor ve meşakkatli döneminde Rus işgalini ve muhacirliği görmüş; Milli Mücadele'nin başından sonuna kadar Cumhuriyet Türkiye'sinin kuruluşuna tanıklık etmiştir. 1916-1918 yılları arasında Erzincan'ın Rus işgali altında olması sebebiyle birkaç seneliğine Kırşehir'de zorunlu ikamete tâbi tutulmuştur.

Tasavvufa intisabı, Pîr-i Sâmi ile tanışması ve mürîdi olmasıyla gerçekleşen Beşir Efendi'nin halife olduktan sonra Erzincan dışında önce Otlukbeli daha sonra da Tercan'da irşad faaliyeti yaptığı anlaşılmaktadır. Şeyhi Pîr-i Sâmi vefat edince yeniden Erzincan'a dönen Beşir Efendi, yaklaşık yirmi senelik irşad vazifesinden sonra 8 Ekim 1932 senesinde

⁹¹ Aslan, *Erzincan'da Tasavvuf Kültürü ve Nakşibendilik*, s. 110-113.

⁹² Kuyumcu, *Erzincanlı Tüfekçizâde Salih Baba Divanı(Rabıta-i Nakşî Hayali)*, s. 21

⁹³ Tuynun, *Erzincan'ın Manevî Mimarları*, s. 129

vefat etmiştir. Kabri Terzi Baba Mezarlığı'ndadır.⁹⁴ Pîr-i Sâmi'nin; “*Şah-ı Nakşibend Efendimizi görmek isteyenler Beşir Efendi'yi ziyaret etsin.*” diyerek halifesini tahsin ettiği görülmektedir.⁹⁵ Kendisinden sonra tarikat postuna Dede Musa Bayburdî (Musa Baştürk) oturmuştur, hilafet verdiği Tahrirat Kâtibi Nuri Efendi, Selükeli Nazım Hoca ve Hidayet Efendiler hakkında yeterli bilgi yoktur.⁹⁶ Meşhur halk şâiri Bayburtlu Celâlî Baba'nın da Beşir Efendi'nin mürîdi olduğu nakledilmektedir.

c- Dede Musa Bayburdî (Dede Paşa)

Asıl adı Musa'dır. Çocukluğunda devam ettiği sıbyan mektebindeki olgun davranışları sebebiyle mektep hocası tarafından kendisine “Dede Paşa” lakabı verilmiş, soyadı kanunuyla beraber Baştürk soyadını kullanmaya başlamıştır. Varlıklı bir ailenin çocuğu olarak Bayburt'un Aşağı Lori (Yazıbaşı) Köyü'nde, nüfus kaydına göre 1300 gerçekte ise 1294 veya 1295 (1878 veya 1879) senesinde dünyaya gelmiştir. İlk tahsilinden sonra eğitim için İstanbul'a gittiği fakat babasının vefat haberi üzerine eğitimini yarıda bırakarak köyüne geri döndüğü anlaşılmaktadır.

Gençlik dönemindeyken köyünü ziyaret ettiği esnada Beşir Efendi'ye intisap eden Dede Paşa bundan sonra sürekli onun yanında ve hizmetinde bulunmuştur. Erzincan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine (1916-1917) Tokat'ın Zile ilçesine giden Dede Paşa kısa bir süre burada kaldıktan sonra Erzincan'a dönmüştür. Beşir Efendi'nin vefatından sonra (1932) kırk yıldan fazla bir süre şeyhlik yapmış, her yıl arazisinden elde ettiği gelirin büyük bir kısmını ihvana verilmek üzere Erzincan'daki Kırtuloğlu Tekkesi'ne bırakmıştır. Türkiye'nin bütün yörelerini gezerek çok sayıda müntesip edinmiş, bunun sonucu olarak başta Erzincan, Erzurum, Bayburt, Gümüşhane olmak üzere İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa gibi büyük merkezlerde halifeleri ve müntesipleriyle irşad faaliyetini yaygınlaştırmıştır. 4 Eylül 1973 senesinde vefat edince Erzincan Terzi Baba Mezarlığı'na defnedilmiştir.⁹⁷ Yerine ekmel halife, irşad vekili ve yol vârisi olarak Abdurrahim Reyhan'ı bırakmıştır.

Tarıkata bazı yeni usûl ve uygulamalar getirmeye çalışmasından dolayı “bid'atçilik”le suçlandığı, bununla beraber bağluları tarafından tecdide yönelik bazı girişimleri sebebiyle müceddid olarak değerlendirildiği görülmektedir.⁹⁸

d- Abdurrahim Reyhan

Abdurrahim Efendi 1930 yılında Erzincan'ın Keleriç köyünde dünyaya gelmiştir. Babası Hüseyin Efendi, annesi Tubi Hatun'dur, yedi kardeş olup kolun ikinci pîri Beşir Efendi'nin torunudur. Sessiz ve mülayim bir çocuk olduğundan kendisine “Efendi” lakabı verilmiş, sekiz yaşından itibaren Kur'ân dersleri almıştır. On dört yaşındayken babasını kaybedince ailesinin geçimini sağlamak için köy işleriyle meşgul olduğu anlaşılan

⁹⁴ Kuyumcu, *Erzincanlı Tüfekçizâde Salih Baba Divanı(Rabıta-i Nakşî Hayali)*, s. 22; Tuygun, *Erzincan'ın Manevi Mimarları*, s. 129-130; Fevzi Sarıççek, *Her Yönüyle Karakaya(Keleriç)*, Karakaya Belediyesi Yayınları, Erzincan, 2008, s. 202.

⁹⁵ Kuyumcu, *Erzincanlı Tüfekçizâde Salih Baba Divanı(Rabıta-i Nakşî Hayali)*, s. 22.

⁹⁶ Sarıççek, *age*, s.202

⁹⁷ Nurettin Albayrak, Dede Paşa, *DIA*, 1994, c. 9, s. 83.

⁹⁸ Kuyumcu, *Erzincanlı Tüfekçizâde Salih Baba Divanı(Rabıta-i Nakşî Hayali)*, s. 26-27.

Abdurrahim Efendi'nin gençliğinden itibaren Dede Paşa'nın irşat halkasına dâhil olduğu görülmektedir.⁹⁹ Dede Paşa'nın vefatı üzerine şeyhinin vasiyeti gereği irşad görevini üstlenmişse de bu konuda "ümmî" olması sebebiyle çeşitli itirazların dile getirildiği nakledilmektedir.¹⁰⁰

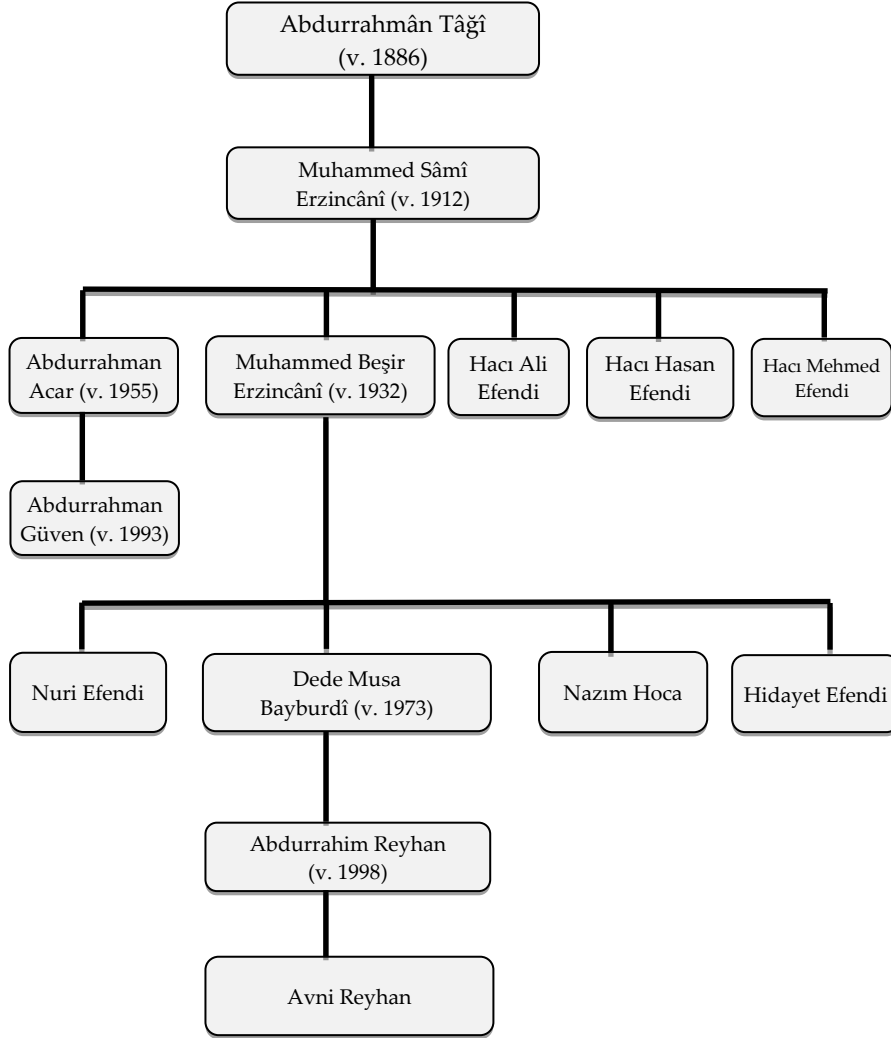
Şeyhine fazlasıyla düşkün olduğu anlaşılan Abdurrahim Efendi'nin, onun vefatı üzerine köyündeki küçük evinde irşada başladığı, bir müddet sonra büyük kalabalıkların teveccühüne mazhar olunca Erzincan'da bir arsa alınarak büyükçe bir binada tebliğ ve irşad faaliyetlerinin devam ettiği görülmektedir. Müzmin bir hastalığa duçar olması neticesinde İstanbul'a taşınan Abdurrahim Efendi'nin Türkiye'nin her yerinden müridleri olduğu, şöhretinin ülke sınırlarını aştığı nakledilmektedir.¹⁰¹ Hastalığının ilerlemesi neticesinde İstanbul'da 22 Ocak 1998 tarihinde vefat eden şeyhin cenazesi buradan alınarak Erzincan'a getirilmiş, Terzi Baba Mezarlığı'ndaki türbesine defnedilmiştir.¹⁰² Vefatından sonra posta oğlu Avni Reyhan oturmuştur.

⁹⁹ Ünal Tuygun, *Abdurrahim Reyhan Erzincanî*, Kervan Yayınları, İstanbul, 2006, s. 29 vd.

¹⁰⁰ Tuygun, *Abdurrahim Reyhan Erzincanî*, s. 50-51, 68.

¹⁰¹ Ahmet Selçuklu, *Gülden Bülbüllere Tasavvuf Sohbetleri*, Reyhan Kültür Vakfı, İstanbul, 2011, s. 7.

¹⁰² Tuygun, *Erzincan'ın Manevi Mimarları*, s. 190

Tablo 2: Muhammed Sâmî ve Halifeleri

3- Erzincan'da Dinî ve Tasavvufî Uygulamalar

Erzincan'ın tasavvufun önemli kurumlarından Mevlevîlik, Kâdirilik, Halvetîlik, Bektâşîlik gibi tarîkatlara ev sahipliği yaptığını dile getirmiştik. Özellikle Evliya Çelebî'nin aktardığı bilgilerden hareketle Erzincan Mevlevîhâne'sinde “devr-i Mevlânâ” ya da Mevlevî Semâî'nin gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür. Benzer şekilde Kâdirî devranı veya Bektâşî merasimlerinin de yerine getirildiği pekâlâ düşünülebilir. Ancak bu konuda elimizde neredeyse hiçbir bilginin olmadığını söylememiz gerekir. Bütün bunlarla beraber özellikle Aşçı Dede'nin aktardığı bilgilerle *Şevkistân* adlı eserdeki kayıtlardan Nakşî-Hâlidî uygulamaları hakkında detaylı bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur.

Erzincan'ın dinî ve tasavvufî hayatını derinden etkileyen Hâlidîyye kolunun tarîkat uygulamaları bakımından tarîkatın karakteristik özelliklerini yansıttığını söyleyebiliriz. Gerek Aşçı Dede hâtıralarından gerekse tarîkatın diğer koluna müntesip kimselerin zamanımıza ulaşan çeşitli bilgi ve rivayetlerinden şerîata sınıksız bağlılık, ibadete devam, ahlâkî ilkelere riayet etme gibi dinî; sohbet, râbita, hatm-i hâcegân, zikr-i hafî, teveccüh ve murakabe gibi tasavvufî uygulamaların Erzincan'da özenli bir şekilde tatbik edildiği görülmektedir. Aşçı Dede, tarîkatın uygulamalarını “*butûn âlemine sefer etmek*” olarak nitelemektedir. Zamanımıza ulaşan bilgilerden şehrin başta Ramazan ayı olmak üzere dinî gün ve gecelerin ihyası, ilmi faaliyetleri, okunan eserler ve devam edilen dersler, din ve tasavvuf büyüklerinin sohbetleri, devlet görevlileriyle olan münasebetler, hatta şehrin meczupları hakkında bile değerlendirme yapmaya imkân veren mâlûmâtın bulunduğu görülmektedir.

Bu bilgiler değerlendirildiğinde Erzincan'da intişar eden Terzi Baba ve Pîr-i Sâmî Efendi kolunun müridlerinin özellikle râbita, teveccüh ve murakabe halleri dikkat çekicidir. Nakşibendîyye'nin zikir usûllerinden birisi olan ve özellikle Hâlidîyye'nin büyük ehemmiyet verdiği hatm-i hâcegân kıraatine devam etmek, müritlerin manevî gelişimini sağlaması yanında belâ ve musibetlere karşı ayrıca bir kalkan görevi yerine getirmektedir.¹⁰³ Erzincan'da genellikle toplu okunduğu anlaşılan hatm-i hâcegânın özellikle Pazartesi ve Cuma geceleri icra edildiği görülmektedir.¹⁰⁴ Anadolu'da dinî hayatın önemli unsurlarından olan sohbet konusu da Hâlidîyye'nin çok önem verdiği irşad metodlarından birisidir. Erzincan evlerinde yapılan sohbetlerde Yazıcıoğlu'nun *Muhammediyye*si okunduğu, teveccüh ve râbita hâlindeki dinleyicilerin çok defa gözyaşlarına hâkim olamadıkları nakledilmektedir. Sohbetlerde genellikle ehlullâhın sözlerinden ve tarîkat büyüklerinin menkıbelerinden bahsedildiği, mâlâyânî sözlerden uzak durulmaya azamî gayret gösterildiği anlaşılmakta, fakat bazen tarîkate müntesip ihvânın iş ve müşkillerini halletmek için öğüt, nasihat ve çareler hakkında dünyevî mevzuların da sohbet konusu yapıldığı görülmektedir.

Bu bölümde Hâlidî büyüklerinin bu konudaki bazı görüş ve ifadeleriyle tarîkat uygulamaları hakkında kısa bilgiler aktarmanın önemli olduğunu düşünüyoruz.

¹⁰³ Hatm-i hâcegân'ın hem mürit üzerindeki manevî tesiri hem de dünyevî belâ ve musibetlerin def'i hususunda Aşçı Dede'nin ilgi çekici değerlendirmeleri için bkz. Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 726-729, 754, 772.

¹⁰⁴ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 336, 421, 424, 496.

a- Zikir

Bütün tarikatlar için “üssü’l-esâs” kabul edilen zikir uygulaması Erzincan Nakşîleri için de son derece önemlidir. Bu hususta Terzi Baba, “*Gel ey sâlik zikir al sen şeyhten, sana ta’lim ede işbu tarîkten*” diyerek zikrin mürîd üzerindeki eğitici özelliğini dile getirerek zikri tavsiye etmiştir. Kalp ve letâifler hakkında bilgiler veren Terzi Baba’ya göre sâlik ilk olarak nefy u isbât zikrini yerine getirmelidir. Zikrin yerine getirilmesindeki usûle de dikkat çeken Terzi Baba’ya göre sâlik zikre başlamadan önce tövbe ve istiğfar ederek günahlarını terk etmelidir. Mürşidine râbîta ile yönelmesi, başını eğerek gözlerini yumması ve tefekkür etmesi, gerekli diğer hususlardır. Zikir esnasında sâlikte meydana gelen bazı hâllere de dikkat çeken Terzi Baba’ya göre, kabz ve bast hâlinde sorunsuz bir şekilde geçen sâliklerin kalbinde bir ferahlık zuhur edecek ve fenâ hâline ulaşacaktır.¹⁰⁵

Pîr-i Sâmi de zikre son derece önem vermiştir. Şeyhinden kendisine gelen bir mektupta zikrin mahiyeti ve ne şekilde yapılması izah edilmiştir. Buna göre zikir iki kısma ayrılır: birincisi zikr-i celâl, ikincisi ise nefy u isbât zikridir. Zikr-i celâl de; kalbe çekilen zikr-i celâl ve letâiflere çekilen zikr-i celâl olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Bu mektupta ilgili zikir çeşitleri ayrıntılı olarak anlatılmakta, bu zikirlerin nasıl yapılacağına dair ayrıntılar verilmektedir.¹⁰⁶ Burada zikir hakkında verilen bilgilerin Terzi Baba’nın verdiği mâlûmât uygun olduğu, uygulama esaslarının büyük oranda benzerlik taşıdığı gözden kaçmamaktadır.

b- Sohbet

Nakşibendîliğin önemli esaslarından birisi olan sohbe her iki kolun takipçilerinin büyük ihtimam gösterdiği görülmektedir. Aşçı Dede’nin anlattıklarından, Terzi Baba’nın halîfesi ve postnişîni olan Fehmi Efendi’nin sohbe önem verdiği anlaşılmaktadır. Dünyevî meseleler, mâlâyânî söz ve ifadelere kapalı sohbet anlayışının öne çıktığı, tasavvuf büyüklerinin eserlerinin mütalaa edildiği, söz ve şiirlerinin ezberlenip açıklandığı bu toplantılar mürid ve müntesiplerin mânevî gelişimi konusunda son derece etkili olmuştur. Bu manada ümmî olarak kabul edilen Leblebici Baba, Sâlih Baba, İrşâdî Baba gibi önemli sayılabilecek şâirlerin, dîvân olabilecek hacimde şiir söylemelerini de bu sohbetlerin yetiştirici özelliği ile izah etmek mümkündür.¹⁰⁷ Şeyh Fehmi Efendi’nin sohbetlerini büyük bir coşkuyla takip eden Aşçı Dede’ye göre sohbetin mürîd üzerindeki etkisi son derece önemlidir.¹⁰⁸

Pîr-i Sâmi’nin tesis ettiği Kırtıloğlu Tekkesi’nde de sohbet önemli bir esas olarak göze çarpmaktadır. Pîr-i Sâmi’nin önem verdiği bu esas, tekkenin sonraki postnişînleri tarafından da önemle sürdürülmüştür. Pîr-i Sâmi, Muhammed Beşir, Dede Paşa yaptıkları

¹⁰⁵ Terzi Baba, *Miftahu’l-kenz*, s. 54-55.

¹⁰⁶ Aslan, *Erzincan’da Tasavvuf Kültürü ve Nakşibendîlik*, s. 136.

¹⁰⁷ Bu konudaki bazı değerlendirmeler için bkz. Halil Baltacı, “Erzincan’da Ârif-i Ümmî İki Şâir: Leblebici ve Tüfekçizâde Sâlih Baba Şiirlerinde Tasavvufî Düşünce”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, c. I, s. 867-877

¹⁰⁸ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede’nin Hatıraları*, s. 363, 392.

etkili sohbetlerle meşhur olmuş kişilerdir.¹⁰⁹ *Şevkistân* adlı eserle Pîr-i Sâmi'nin halîfesi Abdurrahman Hâhî'nin tuttuğu notlardan Pîr-i Sâmi'nin sohbetlerinden örnekler nakledilmiştir.¹¹⁰

Şeyh Beşir Efendi'nin halîfesi Musa Dede Bayburdî, tarîkatın sohbet ile sıhate ereceğini dile getirmektedir. Mürşid-i kâmil sohbetinin tarîkatta çok önemli olduğuna da vurgu yapan Dede Paşa, sohbetin bir alet olduğunu, ruha hayat verdiğini, mürîdin eksikliklerini tamamladığını ve hakikate götürdüğünü belirtmektedir. Ayrıca Pîr-i Sâmi'nin şunları söylediğini zikretmektedir: “*bizim tarîkimiz; tarîk-i şeriattır, tarîk-i sohbettir*”.¹¹¹

c- Hatm-i Hâcegân

Erzincan'daki Nakşibendî-Hâlidî kolunda hatm-i hâcegân önemli bir yer tutmaktadır. Aşçı Dede'nin hatıralarında üzerinde önemle durduğu bu Nakşî tarîkat uygulamasının, Mustafa Fehmi Efendi tarafından evinin karşısında bulunan küçük bir mescitte yapıldığı belirtilmektedir. Terzi Baba Dergâhı açıldıktan sonra Hatm-i Hâcegân zikrinin Fehmi Efendi tarafından pazartesi ve cuma günleri ihmal edilmeksizin dergâhta icrâ edildiği ifade edilmektedir. Bu günlerde yapılan hatm-i hâcegâna Abdussamed Efendi ve Lelebici Baba'nın yanı sıra ulemâ, umerâ, hulefâ ve tarîkat mensuplarının katıldığı anlaşılmaktadır.¹¹² Hatm-i hâcegâna önem veren Fehmi Efendi'nin şu ifadeleri uygulamanın ne derece mühim olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir: “*hatm-i hâcegân kıraat olunan haneye ve belki o mahalleye ve belki o beldeye hiçbir bela ve musibet isabet etmez*.”¹¹³

Pîr-i Sâmi'nin de hatm-i hâcegâna özel önem verdiği görülmekte, bu zikir sayesinde kalbin vesveselerden kurtulduğuna işaret edilmektedir.¹¹⁴ Hatm-i hâcegânın fazileti ile ilgili olarak: “*emirle yapılan zikir ve amellerde, hem sevap hem feyiz hem himmet hem de zâhir ve bâtın nimetlerin tamamı vardır*” dediği nakledilmektedir. Kırtıloğlu Tekkesi'nin postnişinlerinden biri olan Dede Paşa'nın sohbetlerinde geniş yer verdiği hatm-i hâcegân için: “*hatme, sohbet ve râbitanın âletidir*” dediği ifade edilmektedir. Onun, bir başka sohbetinde ise bu zikrin faziletini belirtmek için: “*bir mürîd hatmenin sevabının karşılığını görse bir daha ibadet yapmaz*” dediği nakledilmektedir.¹¹⁵

d- Rabıta

Râbitanın Nakşî-Hâlidî takipçileri için son derece önemli bir tarîkat uygulaması olduğunu belirtmiştik. Erzincan Nakşîlerinin çok önem verdiği bu esas için Terzi Baba, “*mürîdin gönül gözüyle mürşidine bakması*” tanımını yapmıştır. Ona göre tarîkatın aslından olan bu uygulama seyr-i vusûle ulaştırıcı bir sebeptir. Râbitaya mürîdin terk etmemesi gereken bir husus olarak dikkat çeken Terzi Baba, mürîdin varlığından sıyrılıp fenâ fi'ş-şeyh

¹⁰⁹ Kuyumcu, *Sâlih Baba Divanı*, s. 19-40.

¹¹⁰ *Tâhir, Şevkistân*, s. 154, 158, 159.

¹¹¹ Aslan, *Erzincan'da Tasavvuf Kültürü ve Nakşibendilik*, s. 139.

¹¹² Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 363, 370, 371, 392.

¹¹³ Aslan, *Erzincan'da Tasavvuf Kültürü ve Nakşibendilik*, s. 140.

¹¹⁴ Tuğgun, *Piri Sami Hazretleri*, s. 160.

¹¹⁵ Aslan, *Erzincan'da Tasavvuf Kültürü ve Nakşibendilik*, s. 140-141.

makamına ancak râbîta ile geçebileceğine değinir. Mürid bu uygulamaya devam etmekle fenâ fi'ş-şeyh mertebesinde geçerek nihayetinde fenâfillah mertebesine ulaşır ve Hakk'ın bazı tecellilerine mazhar olur.¹¹⁶

Aşçı Dede'nin hatıraları incelendiğinde gerek şeyhi Fehmi Efendi gerekse Terzi Baba'nın diğer halifelerinin râbîta ettiği ve râbîtaya önem verdiği dikkat çekmektedir. Bu hatıralarda; Fehmi Efendi'nin, kendisine râbîta yapılmamasını istediği, râbîtanın Terzi Baba'ya yapılması gerektiğini ve vaktinin çoğunu râbîtada geçirdiği dile getirilmektedir.¹¹⁷

Erzincan'daki bir diğer Hâlidî koluna tesiri olan Şeyh Fethullah Verkânî'sinin Pîr-i Sâmi'ye gönderdiği mektubun önemli bir kısmını râbîta konusu oluşturmaktadır. Bu mektupta râbîta; mürşidin huzurunda ve mürşidin bulunmadığı yerde yapılan olmak üzere iki kısımda incelenmiştir. Her iki çeşit râbîtanın usûlünün ne şekilde icra edildiği açıklanmış, devamında şekli (sûrî) ve mânevî râbîta hakkında bilgi verilmiştir. Aktarılan bilgilerden râbîta uygulamasının Kırtıloğlu Tekkesi'nde de dikkat ve önemle icrâ edildiği anlaşılmaktadır.¹¹⁸

Erzincan tekkelerinde sadece Nakşî uygulamalarıyla yetinilmediği Anadolu din ve kültür tarihi açısından önemli bazı merasimlerin yerine getirildiği görülmektedir. Bu bağlamda Ramazan ayı, kandil geceleri ve bayramların toplumsal birlik ve kucaklaşma için önemli fırsatlar ortaya çıkardığını söylemek mümkündür. Erzincan'da başta mübarek geceler olmak üzere evlerde ve çeşitli mekânlarda *Mevlid*, *Mirâciyye*, *Delâil-i Şerîf* ve *Mesnevî-i Şerîf* gibi dinî-tasavvufî metinlerin okunduğu, kandil gecelerinde sakal-ı şerif ziyaretlerinin gerçekleştirildiği nakledilmektedir.¹¹⁹ Aşçı Dede'nin Ramazanlar, oruç, iftar davetleri ve teravîhler hakkındaki nakilleri, şehrin bu ayda nasıl bir manevî havaya büründüğünü göstermesi bakımından önemlidir.¹²⁰

Aşçı Dede, Fehmi Efendi'nin düzenli bir şekilde *Mesnevî-i Şerîf* dersleri okuttuğunu dile getirmektedir. Benzer tarzda Pîr-i Sâmi'nin de *Mesnevî* okuttuğunu bu kolun mühim şahsiyetlerinden birisi olan Sâlih Baba'nın dîvânındaki şiirlerden anlamaktayız.¹²¹ Erzincan'daki Hâlidî tekkelerinde sadece Mevlânâ değil, Yunus Emre, Nesîmî, Fuzûlî, Niyâzî Mısrî ve Kuddûsî Baba'nın şiirleri okunmakta, özellikle Nakşibendî meşâyih'in söz ve menkıbeleri sohbet konusu edilmekteydi.¹²² Tasavvufî sohbet ve tarikat uygulamaları yanında Hâlidî şeyhlerin ders tahrîri yaptıkları, özellikle medrese eğitimi almış şeyh efendilerin mürîdlerinin ilmî seviyelerinin yükselmesi hususunda gayret sarf ettiği, hadis,

¹¹⁶ Terzi Baba, *Miftahu'l-kenz*, s. 24.

¹¹⁷ Baltacı, "Aşçı İbrâhim Dede Hâtıratı Çerçevesinde XIX. Yüzyıl Erzincan'ında Dinî ve Tasavvufî Hayat", s. 57, 58, 61.

¹¹⁸ Aslan, *Erzincan'da Tasavvuf Kültürü ve Nakşibendîlik*, s. 142.

¹¹⁹ Aşçı Dede Miraç gecelerinde Mirâciyye okunma geleneğini kendisinin başlattığını söyler. Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 496.

¹²⁰ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 356-357.

¹²¹ Sâlih Baba, "Fâtih-i Esrâr-ı Sırr-ı Kün Fekândır Mesnevî" adlı gazelinde *Pîr-i Sâmi eylese tahrîr leb-i mercân ile/ Ânu kâmiller bilir bir özge cândır Mesnevî* beyitiyle bu gerçeği dile getirmektedir. Sâlih Baba, *Râbîta-i Nakşî Hayalî Divan*, haz. Berk Ayvaz, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015, s. 351.

¹²² Kuyumcu, *Erzincanlı Tüfekçizâde Salih Baba Divanı (Râbîta-i Nakşî Hayalî)*, s. 32.

tefsir ve fıkıh metinlerinin okunduğu bu derslere her kesimden insanın katıldığı görülmektedir.

Sonuç

Tasavvufî yönden önemli bir şehir olan Erzincan hem kendi yetiştirdiği hem de burada belli sürelerde ikamet eden mutasavvıflarıyla dikkate değer yerlerden birisidir. Anadolu'nun Müslümanlaşma süreciyle paralel bir şekilde Erzincan'ın din ve tasavvuf bakımından tarih boyunca önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Mevlevîlik, Halvetîlik, Kâdirîlik, Bektâşîlik gibi önemli tasavvuf kurumlarına ev sahipliği yapan şehrin tarihî mirası ne yazık ki başta deprem olmak üzere pek çok sebep yüzünden günümüze intikal edememiştir. Bu nedenle şehrin son dönemleri hariç geçmişine dair bilgilerimizin sınırlı olduğunu hatırlatmak gerekir.

Erzincan'ın dinî hayatı, tasavvufî kişi ve kurumları hakkında son iki yüzyıla ait bilgi ve belgelerin yeteri derecede olduğu söylenebilir. Özellikle Nakşibendîliğin Hâlidîyye kolunun burada etkili olduğu genelde din, özelde tarikat ve şehir için önemli isimler yetiştirdiğini söylemek mümkündür. Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin önemli halifelerinden Abdullah Mekkî ile tesis edilen Terzi Baba'ya nispet edilen kolun önemli halifeleri arasında Mustafa Fehmi Efendi, Abdussamed Efendi, Leblebici Baba, Hacı Hâfız Efendi, Ahmed Fevzi Efendi gibi kimseleri saymak mümkündür. Şeyh Ahmed Fevzi Efendi'nin, Kurtuluş Savaşı döneminde üstlendiği sorumluluk, gösterdiği yararlılık ve Erzincan'ın ilk mebuslarından olması, onun sadece bir mutasavvıf olarak değil aynı zamanda bir devlet ve siyaset adamı olarak değerlendirilmesi gerektiği bakımdan önemlidir. Şeyh Ahmed Fevzî aynı zamanda Terzi Baba'dan gelen Nakşî kolunun son postnişinidir ve kendisinden sonra bu kolun tasavvufî faaliyetlerinin devam etmediği anlaşılmaktadır.

Nakşibendîliğin Erzincan'daki ikinci önemli kolunun müessisi Pîr-i Sâmi adıyla maruf Muhammed Sâmi Erzincânî'dir. Geleneği bir şekilde bugüne taşıyan bu kolun önemli isimleri arasında Abdurrahman Acar, Muhammed Beşir Erzincânî, Dede Musa Bayburdî (Baştürk) ve Abdurrahim Reyhan gibi kimseleri saymak mümkündür.

Erzincan'da Mevlevî Semâi, Kâdirî Devrânı ve Nakşî-Hâlidî Hatm-i Hâcegânî'nin çeşitli dönemlerde uygulandığı görülmektedir. Bu tarikatın müntesipleri sohbet, teveccüh, râbîta, hatm-i hâcegân, murakabe gibi Nakşî-Hâlidî kolun karakteristik özelliklerini yansıtan uygulamalara titizlikle riayet etmiş ve yerine getirmişlerdir. Erzincan'ın dinî-tasavvufî dünyasını sadece tarikat yapılarıyla açıklamak eksik olur. Burası aynı zamanda Anadolu Müslümanlığının karakteristik yapısına uygun, Ramazan günleri ve kandil gecelerinin ihya edildiği, bayramların coşkuyla hissedildiği, Mevlid, Miraciyye ve Muhammediyye gibi halkın inancını besleyen metinlerin okunduğu, başka din mensuplarına müsamaha ile muamale edildiği bir şehirdir. Bu çalışmanın yapılacak yeni araştırma ve çalışmalara vesile olmasını umuyoruz.

KAYNAKÇA

- Adalıoğlu H. Hüseyin vd, “Erzincan’da Mevlevîlik ve Mevlevîhâneler”, *II. Uluslararası Sultan Divânî ve Mevlevîlik Sempozyumu*, Afyonkarahisar, Türkiye, 1-2 Haziran 2012.
- Akdağ Eyyüp, *Kazancızâde Emin Edîb Efendi’nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Görüşleri*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas, 2016.
- Akın Yunus Nadi, *Geçmişten Cumhuriyete Unutulmayan Erzincanlılar*, Özsoy Ofset, Erzincan, 2005.
- Albayrak Nurettin, “Dede Paşa”, *DİA*, 1994.
- _____, “Terzi Baba”, *DİA*, İstanbul, 2011.
- Algar Hamid, “Hâlidîyye”, *DİA*, Ankara, 1997.
- Arif Mehmet, *Başımıza Gelenler I-III*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, [t.y].
- Aslan Ömer, *Erzincan’da Tasavvuf Kültürü ve Nakşibendîlik*, Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan, 2018.
- Aşçı Dede, *Aşçı İbrahim Dede/ Çok Yönlü Bir Süfînin Gözüyle Son Dönem Osmanlı Hayatı*, Haz. Mustafa Koç- Eyüp Tanrıverdi, İstanbul, 2006.
- Bahârî Midhat, *Tercüme-i Risâle-i Sipehsâlâr*, İstanbul, 1331.
- Baltacı Halil, *Necmeddîn Dâye Râzi*, İstanbul, 2011.
- _____, “Aşçı İbrahim Dede Hâtıratı Çerçevesinde XIX. Yüzyıl Erzincan’ında Dinî ve Tasavvufî Hayat”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Erzincan, 2015.
- _____, “Erzincan’da Ârif-i Ümmî İki Şâir: Leblebici ve Tüfekçizâde Sâlih Baba Şiirlerinde Tasavvufî Düşünce”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, c. I, Erzincan, 28 Eylül-1 Ekim 2016.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Y. MTV., no. 64/69/1.
- el-Baytâr Abdürrezâk, *Hilyetü’l-beşer fi târîhi’l-karnî’s-sâlis ‘aşer*, thk. Muhammed Behcet el-Baytâr, Dâru Sadr, Beyrut, 1993.
- Bulut Hüseyin, “Kurucu Mecliste Erzincan Milletvekilleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyât Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 10, Erzurum, 1998.
- Ebu Manneh Butrus, “Hâlidîliğin Yükselişine ve Gelişmesine Yeni Bir Bakış”, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler* (içinde), haz. A. Yaşar Ocak, Ankara, 2005.
- Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebî Seyahatnâmesi*, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1314.
- Firüzanfer Bediüzzamân , *Mevlânâ Celâleddîn*, çev. F. Nâfiz Uzluk, İstanbul, 1997.
- Gölpınarlı Abdülbâki, *Mevlânâ Celâleddîn, Hayatı, Eserleri, Felsefesi*, İstanbul, 1999.
- İbn Battûta Ebû Abdullah Şemsüddin et-Tancî, *Tuhfetü’n-nüzzâr fi garâ’ibi’l-emsâr ve ‘acâ’ibi’l-esfâr*, çev. Mehmed Şerif Paşa, Matbaa-i Âmire, İstanbul.
- Haydarzâde İbrahim, *el-Mecdu’t-tâlid fi menâkibi’ş-Şeyh Hâlid*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1292.
- Kartal Alparslan, “Şevkistan adlı Yazma Eser ve Erzincan Tasavvuf Tarihi Açısından Önemi”, *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, c.II, Erzincan, 26-28 Eylül 2019.

- Kaya Doğan, “Erzincan’da Medfun Bulunan Terzi Baba’nın İnanç Silsilesinin Sivas’taki Uzantıları ve Âşık Ruhsatı” *Uluslararası Akra Kültür Sanat Edebiyat ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, Yıl 5, S. 12, Mayıs 2017.
- Kılıç Ümit, Gül Abdulkadir, “Osmanlı Devri Erzincan Vakıflarına Genel Bir Bakış”, *History Studies-İnternational Journal of History Studies*, sy. 1, 2011.
- Kuyumcu Fehmi, *Erzincanlı Tüfekçizâde Salih Baba Divanı(Rabıta-i Nakşî Hayali)*, Gaye Matbaası, Ankara, 1979.
- _____, *Evlîyanın Dilinden*, Ankara, 1978.
- Öngören Reşat, *Osmanlılar Zamanında Tasavvuf*, İstanbul, 2003.
- Özkılınç Ahmet vd., *387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530)*, Devlet Arşivleri Yay., Ankara, 1997.
- Sâlih Baba, *Râbıta-i Nakşî Hayalî Dîvan*, haz. Berk Ayvaz, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015.
- Sarıçiçek Fevzi, *Her Yönüyle Karakaya(Keleriç)*, Karakaya Belediyesi Yayınları, Erzincan, 2008.
- Saygı Cemile Ebru, *17. Yüzyıl Ortalarına Doğru Erzincan Kazâsı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2009.
- Sipehsâlâr Mecdüddin Feridun b. Ahmed, *Tercüme-i Risâle-i Sipehsâlâr be-Menâkıb-ı Hazret-i Hüdâvendigâr*, trc. Midhat Bahârî Hüsâmî, Selanik Matbaası, İstanbul, 1331.
- Şahin Tahir Erdoğan, *Erzincan Tarihi (Anadolu’nun Tarihi Akışı İçerisinde Siyasi, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Açıdan)*, Erzincan Hayra Hizmet ve Dayanışma Vakfı Yay., Erzincan, 1985-1987.
- _____, “Erzincan’da Mevlevîlik Hareketleri”, *IX. Millî Mevlânâ Kongresi*, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya, 1998.
- Şimşek Halil İbrahim, *Halil Hamdi Dağıştânî: Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, Nasihat Yay., Malatya, 2015.
- Tabibzâde, *Silsilenâme-i Sûfiyye*, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdai Efendi, no. 1098.
- Tâhir Mehmed, *Şevkistân*, Erzurum Yazma Eserler Kütüphanesi, 38874.
- Terzi Baba, *Miftahu’l-kenz*, yy., 1264.
- Tosun Necdet, *Bahaeddîn Nakşibend*, İstanbul, 2012.
- Tuygun Ünal, *Erzincan’ın Manevî Mimarları*, İstanbul, 2004.
- _____, *Piri Sami Hazretleri Hayatı ve Sohbetleri*, Kervan Yayınları, Erzincan, 2006.
- _____, *Abdurrahim Reyhan Erzincanî*, Kervan Yayınları, İstanbul, 2006.
- Unan Fahri, “Mevleviyet”, DİA, İstanbul, 2004.
- Yurt Vehbi, *Terzi Baba ve Erzincan*, İstanbul, 2011.
- Yücer Hür Mahmut, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İstanbul, 2004.

CUMHURİYETİN 100. YILINDA ERZİNCAN

IX

MEVLANA HALİD-İ BAĞDADI'NİN ERZİNCAN'DAKİ VEKİLİNE MEKTUBU

Zeynep Şimşek

GİRİŞ: İslam tasavvufunun en geniş ve eski göstergesi olan Nakşibendiye tarikatı, birçok kola ayrılmış; farklı coğrafyalarda teveccüh bulmuştur. Bunlardan bir tanesi de Halidiye kolu, Mevlana Halid-i Bağdadinin derin ilim tahsili sonrasında onunla başlamış ve Anadolu'nun her köşesinde müntesib edinmiştir. Halid Bağdadi tarikatın mürşidi olmuş, birçok şehre ve ülkeye halifeler göndermiştir. Tasavvuf tarihinde gerek Halidilik ve gerekse bu tarikatın halifeleri birçok çalışma yapmış ve tarihe not düşülmüştür.

Mevlana Halid Bağdadi de farklı şehirlere gönderdiği halifeleri ile irtibatı kesmemiş, sürekli muhabbetini sunmuştur. İslam coğrafyasının genişlemesi sonucu halifeler uzak diyarlara gitmiş, günlerce, aylarca haber alınmadığı dönemler olmuştur. Bağdadi de elçiler vasıtasıyla halifelerine yapmaları gerekenleri iletmış ve onların haberlerini almıştır.

Bağdadi'nin Anadolu'ya gönderdiği halifelerden İsmail Şirvani Erzincan'da tarikat çalışmalarını yürütürken müritlerine kendine rabita yapılmasını tavsiye etmiş ve halifeler tayin etmeye başlamıştır. Bunun haberini alan Mevlana Halid Bağdadi, İsmail Şirvani'ye ihtar niteliğinde bir mektup göndermiş ve tarikat sülukunun bu olmadığını hatırlatmıştır.

Bu hadisenin Erzincan'da yaşanmış olması özellikle dikkatimizi çekmektedir. Ayrıca Erzincan'ın tasavvufi konuda birçok tarikata ev sahipliği yaptığını düşünürsek bu olayın Erzincan tasavvuf tarihi açısından önemli bir yer arz ettiğini söyleyebiliriz. Bu çalışma ile Erzincan'da yaşayan tarikat müntesiplerinin Rabita konusunda detaylı bilgi edinmeleri, halifelerin mürşidinden habersiz bir şey yapamayacağını bilincine varmaları ve şeyhe rabitanın Allah'a ulaşmaya sadece bir vesile olduğunu bilmelerini hedefledik. Ayrıca alanız gereği mektubu edebi açıdan inceledik ve tasavvufta mektubat geleneği ve edebi diline de değindik.

Öncelikle Mevlana Halid'in hayatı hakkında kısa bilgi verecek, ardından Şirvani'nin tarikat seyrini değerlendireceğiz. Mektubun hem orijinal Arapça metnine hem de Türkçe

metnine yer vereceğiz ki istifade kolay olsun. Rabıta konusunda da Halidiliğın bakış açısını olduğu gibi vermeye gayret göstereceğiz. Son olarak da mektup hakkında değerlendirmemizi sunacağız.

II. MEVLANA HALİD-İ BAĞDADİ'NİN HAYATI

Adı Ebu'l-Beha Ziyauddin Halid b. Ahmed b. Hüseyin eş-Şehrezuri el-Kürdi'dir. 1779 yılında Irak'ın Süleymaniye şehrinin Karadağ kasabasında dünyaya gelmiştir. Annesi de babası da sufi kökenli bir soydan gelmektedir. İran ve Irak'ta yaygın olan "Caf" aşiretine mensuptur. Soyü Hz. Osman'a dayanır. Kendi eserlerinde hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Doğum yılı hakkında farklı kaynaklarda ihtilaflar söz konusudur. 1782, 1772, 1779, 1768, 1776, 1777 gibi tarihler zikredilmektedir. ¹

Küçük yaştan itibaren farklı alanlarda birçok hocadan ders almıştır. Ömrü ilim yolunda seyahatlerle geçmiştir. Hocası Şeyh AbdülkerimBerzenci'nin vebadan ölmesi üzerine Süleymaniye'deki medresenin sorumluluğunu üstlendi. Burada 7 yıl çalıştı. Bu süre zarfında siyasete hiç bulaşmadı, politik yorumlar yapmadı, sadece ilim ile uğraştı. 1805 yılında hac yolculuğu esnasında tasavvufa ilgi duydu. Hindistan'a giderek Abdullah ed-Dihlevi'den icazet aldı. ²

A. Tahsili

Karadağ Medreseleri'nde Kuran-ı Kerim öğrenerek tahsiline başlayan el-Bağdadi yine bu dönemde Şafii fıkhı ile ilgili Abdülkerim er-Rafii'nin eserini okudu. Ayrıca sarf, nahiv, nesir ve nazım dallarında da kendini yetiştirdi.

Köy sancak ve Harir'de pek çok hocadan dersler aldı. 1797'de Senendüci'e giderek Şeyh Muhammed Kasım es-Senendüci'den hesap, hendese, usturlab ve felek ilmini öğrendi ardından Süleymaniye'ye döndü.

Ayrıca tefsir, kelam, fıkh, hadis, tasavvuf, sarf, nahiv, bedi', beyan, meani,va'z, adab, aruz, usul, mantık,hikmet, hey'et, hendese, hesap, belağat, gibi ilimleri izah edebilecek ilmi gücü kazandı. ³

B. Tarikat Yolu

Bu ilimler ışığında Mevlana Halid-i Bağdadi Nakşibendi tarikatı öncülerinden oldu. Tarikat farkı coğrafyalardan farklı milletlerde yankı buldu. Nakşibendi tarikatı Halidiye kolu silsilesi şöyledir:

1. - Ebü Bekri Sıddık
2. - Selmân-ı Fârisî
3. - Kâsım İbn-i Muhammed

¹Memiş, Abdurrahman, Halid-i Bağdadi ve Anadolu'da Halidilik, YÖK Tez Merkezi, İstanbul, 1998, s. 11

²el-Haydari, İbrahim Fasih, el-Mecdü't-talid fi Menakıb-i Şeyh Halid, İstanbul, 1292, s. 33

³el-Hafız,M. Muti' - Nizar Abaza, Ulema'u Dımeşk ve A'yanuha, Dımeşk, 1412, I, s. 298-335

4. - Câfer-i Sâdık
5. - Bâyezîd-i Bestâmî
6. - Ebu'l-Hasan-ı Harkânî
7. - EbûAliyyini'lFârmedî
8. – Yûsuf Hemedânî
9. - Abdülhâlık-ı Gucdüvânî
- 10.- Ârif-i Revgirî
- 11.- Mahmûd İncir-i Fağnevî
- 12.- Ali-i Râmitenî
- 13.- Muhammed Baba es-Semmâsî
- 14.- Emir Külâl Hazretleri
- 15.- Şâh-ı Nakşibend Muhammed Behâeddîn-i Buhârî
- 16.- AlâeddînAttâr
- 17.- Yâkûb-u Çerhî
- 18.- Ubeydullah-ı Ahrâr
- 19.- Muhammed Zâhid Parsâ
- 20.- Muhammed Derviş
- 21.- Hâcegî Muhammed Emkenekî
- 22.- Muhammed Bâki Billah
- 23.- İmâm-ı RabbânîAhmed Fâruk Serhendî
- 24.- Muhammed Ma'sûmSerhendî
- 25.- Muhammed Seyfüddîn-i Serhendî
- 26.- Nur Muhammed Bedvânî
- 27.- Şemseddin Cân-ı CânânMazhâr
- 28.- Abdullah ed-Dehlevî
- 29.- Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî⁴

Bağdadi hakkında özet bilgi verdikten sonra onun rabıta ile ilgili görüşlerini ve tasavvuf yolundaki duruşuna yer vermek istiyoruz. Seminer konumuz Bağdadi'nin mektubundan baret olduğundan daha fazla detay maksadımızı aşacaktır.

⁴<http://tr.wikipedia.org/wiki/Halidiye>

III. RABİTA

Rabita lügatte, iki şeyi birbirine bağlayan ip, bağ, vuslat, alaka, ilgi, sevgi ve cesur olmak anlamlarına gelir.

Tasavvufta ise; ilahi ve zati sıfatlarla muttasıf, şuhud makamına ulaşmış, kamil bir şeyhe kalbi bağlayıp, sireti ve ruhaniyetini hayalde kendisi ile birlikte düşünerek yanında bulunduğu zamanki edebe riayet etmektedir.⁵

Bu konuda müstakil bir eser yazan Mevlana Halid-i Bağdadi rabita hakkında şunları söyler:

“Râbıta edebi, mürşidin ruhaniyetine ve onun hemen iki gözü arasına teveccüh etmektir. Çünkü, "Onun hayal hazinesi iki gözünün arasındır." demişlerdir. Buradan şeyhinin ruhâniyetine nazar etmektir. Orası menba-ı feyzdır. Mürid bu suretle tazarru ve niyaz ile tevessül ettiği halde, mürşidin ruhaniyetini iki gözü arasına dahil ede ve oradan kalbe, kalbin derinliğine yavaş yavaş ine ve hayalinden gayb etmeye. Belki kendi nefsinden gâib ola. Zira kalbin derinliğinin sonu yoktur ve seyr-i ilallahdâimâ kalben hâsıl olur. Maksad Zât-ı Bârî'dir. Râbıta ise seyr-i ilallahavesîledir.

Râbıtaya delil çoktur. Kitab, sünnet ve kıyas ile sabittir:

“يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

(Ona (Allah'a) yaklaşılmaya vesîle arayın) (Mâide: 35)

قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ

(Eğer siz Allah'ı seviyorsanız, bana (Rasûlüllah'a) itaat edin!) (Âl-i İmran: 31)

Mevlânâ Hâlid-i Bağdadi'nin râbıtayı isbat sadedinde ayrı bir eseri vardır ki, yirmi kadar delil serdederek isbat etmiştir.

Hazret-i Sıddîk-ı Ekber (r.a), bir gün Hazret-i Rasûl-ü Ekrem'e (s.a.v) şikâyette bulunmuşlar, "Bihasebir-rûhâniyye helâda bile hayâlimden çıkmıyorsunuz." demişlerdir. Mûmâileyh, Rasûl-ü Ekrem Efendimiz Hazretleri'nden bu sebeple hayâ ederlerdi.

Memnu' olan râbıta, ancak nefs-i vesâilimaksûdun biz-zât kılmaktır; yâni vasıtayı gâye sanmak, ona takılıp asıl maksadı unutmaktır. Lâkin meşrû râbıtada hal hiç de böyle değildir. Münkirler bunu temyiz ve tefrikten acizdirler.

Mürşidin hizmetine devam âdâbı birkaç nev' üzeredir:

1. Abdestli olmak,
2. Bütün günah ve kusurlarından ve gafletten 15 kere veya daha ziyade istiğfar etmek,
3. Fâtiha ve İhlâs-ı Şerif okuyup mürşidinin ruhâniyetine hediye etmektir. Bunu yola çıkmadan yapmak, yol esnasında kalbini mürşidin kalbine tam bağlamak, ihlâs ve muhabbet üzere, gayet tazarru ve inkisâr-ı kalb ile olmasına dikkat ve riâyetylemek; ve mürşidinin

⁵Memiş, age, s. 247

rûhâniyetinin kendisi ile beraber olduğuna iman ve inancı tam olmaktır. Çünkü ruhâniyet için yakınlık ve uzaklık, madde ve müddet yoktur.

Binâen aleyh, ruhâniyetin huzuru, müridin huzur-u kalbi ile beraberdir ve ruhâniyet göz açıp kapayacak kadar zamandan daha sür'atlidir. Belki makbul bir müriden, gerek yakaza ve gerek uyku halinde de ruhâniyyet-i mürşid devamlı olarak ayrılmaz. Mürşidmaksûdavesîle olduğu için, "Mürid mürşidini, göz açıp kapayacak kadar zaman miktarı hayalinden gayb etse, mürid olamaz!" denilmiştir. (Risâle-i Hâlidîyye, s. 8)

Peygamberimiz (s.a.v) Hazretleri'nin devâm-ı müşâhedesine sebep olan haslet budur. Zira fenâ fiş-şeyh olmak, Rasûlüllah SAS'de fâni olmaklığa ve bin-netice fenâfillâh'a mukaddimedir. Bu sebepten bazı erbâb-ı fakr demiştir ki:

"--Eğer Rasûlüllah SAS Hazretleri tarafet-i ayn miktarı [bir göz yumup açıncaya kadar] bizden muhtecib olsa, yâni görünmese, hicablı bulunsaydı, kendimizi müslimler zümresinden addetmezdik."

Ne kadar mânâlı bir söz!

Rasûlüllah'ı (S.A.V) her yerde ve her zaman mana gözünün önünden ayırmamalı ve onun en ufak bir sünnetini de ihmal etmemelidir. İşte o zaman Müslümanlığın ne demek olduğu anlaşılır ve lezzetine doyum olmaz ves-selâm."⁶

Bağdadi rabita hakkında bu görüşleri ışığında Erzincan'daki vekili İsmail Şirvani'ye rabita usulünde hata ettiği düşüncesi ile sitem dolu bir mektup göndermiştir. İsmail Şirvani hakkında kısa bilgi verelim.

IV. İSMAİL ŞİRVANİ (1270–1853)

Halid-i Bağdadi'nin Anadolu'ya gönderdiği halifelerden biri olan Şirvani, Şirvan'a bağlı Şemahi kasabasının "Kürd Emir" köyünde dünyaya gelmiştir.

Tahsil çağına ulaşınca Şemahi kasabasında bulunan âlimlerden Baba Efendi'nin talebesi Mehmed Nuri Efendi'den aldığı ilimle ilk tahsiline başlayıp Molla Cami'nin Kafiyi Şerhi'ne kadar okuduğu belirtilen Şirvani'nin 1800 yılında Erzincan'a gidip oradaki âlimlerden Evliyazade Abdurrahim Efendi'den ders gördüğü, icazetini mütekip Tokat'a, bir yıl sonra Bağdat'a oradan da Süleymaniye'ye gidip Yahya el-Mervezi ve Molla Mehmed b. Adem'den hadis ve riyaziye okudu.

1805 senesinde Burdur'da fıkıh okuyan Şirvani, memleketi olan Şirvan'a dönmüş, yedi yıl ilim öğrenmekle meşgul olduktan sonra İstanbul'a yerleşmiştir. Abdullah ed-Dihlevi'ye talebe olmak için yola çıkan İsmail Şirvani, Basra'ya gelince Dihlevi'nin işaretiyle Halid-i Bağdadi'nin huzuruna çıkarak ona intisab etmiştir.

⁶Fakirullah, İsmail, Risale-i Halidîyye Tercümesi, Yasin Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 9 vd.

Bağdadi'nin sohbet halkasına dâhil olduktan sonra gerek Bağdat ve gerekse Süleymaniye'de hocasından hiç ayrılmadı. Akli ve nakli ilimlere ait derslerin çoğuna katıldı. Halid-i Bağdadi nereye giderse gitsin onunla beraber gidip hizmetinde bulundu.

Süleymaniye'de tam hilafet ve irşad izni alarak Bağdadi tarafından Kafkasya'da bulunan Şirvan'a gitmesi emredilen Şirvani orada halkın teveccühü ile karşılaştı.

Şeyh Şamil'in de şeyhi olan Şirvani birçok halife yetiştirdi. Bu halifeleri Kazan ve Tatarların arasına hatta Sibiryaya kadar Rusya'nın en uçlarına gönderdi.

1853'de vefat eden Şirvani Amasya'da defnedilmiştir.⁷

V. MEKTUBAT GELENEĞİNDE EDEBİYAT

İlk İslam Edebiyat dönemi, Emeviler ve ardından Abbasiler devrinden son devire kadar Mektuplaşma geleneği gittikçe hızlandı. Mektuplar basit bir dille yazılmayıp, Arap Edebiyatının türlü sanatlarına yer veriliyordu. Özellikle Sec'i sanatına fazlaca yer veriliyordu. Mektuplarda sadece secili bir dille yetinmeyip cümle aralarında ayetler zikredilirdi.⁸

İslam'ın ilk dönemlerinde ve Emevi devrinde şiirlerde seci sanatı çokça kullanılırken, Abbasilerde uyaklı düz yazı türleri de gelişti. Bu gelişme hemen her alanı etkiledi. Tefsir metinlerinde, hadis yorumlarında, tasavvufi edebiyatta ve birçok edebi metinde kullanıldı.⁹

Seci Sanatı, her cümlenin son harflerinin aynı olması sanatıdır ki Kuran-ı Kerim'de pek çok surede örnekleri vardır. Türkçede kafiyeli şiirleri andıran Seci sanatı nesirde bile okuyucuya akıcılık kazandırmakta, metni edebi bir tat ile sunmaktadır. Seminerimizin konusu Mevlana Halid de mezkûr mektupta hemen her cümlede secili ifadeler kullanmış hem de açık seçik, tatlı fakat müessir ve hikmet dolu bir dil kullanmıştır.

Mektup edebi maksatlı olmadığı halde, sadece ihtar için yazılmış bir mektup olarak bile müthiş bir edebiyat örneği sergilenmiştir. Mevlana Halid hem edebiyatını hem saygınlığını hem de ricasını iletilebilecek en güzel şekilde ifade etmiştir.

VI. TASAVVUFTA MEKTUBAT GELENEĞİ

İlk dönemlerinde daha çok sözlü aktarıma dayanan Arap Edebiyatı İslamiyetle birlikte yazılı bir kültüre dönüşmeye başlamıştır. "Mektup, İslâm geleneğinde bir eğitim ve tebliğ aracıdır. Bunun ilk örneğini Allah Resulü Hz. Muhammed (s. a. v)'in uygulamasında görmekteyiz. Nitekim O, İslâm'ı tebliğ amacıyla birçok devlet adamına muhtelif mektuplar göndermiştir.¹⁰

⁷Memiş, age s.142

⁸Furat, Ahmet Subhi, Arap Edebiyatı Tarihi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1996

⁹Furat, Age

¹⁰Konur, Himmet, Hasan Sezai ve Mektupları Işığında Tasavvuf Hayatı, İzmir, 2003, s. 51

Mektup ve mektuplaşma tasavvuf tarihinde de mutasavvıflar tarafından haberleşme ve irşad vasıtası olarak itibar edilen önemli unsurlardan biri olmuştur. Manevî ilimlerde, genellikle mürşit ve mürit arasındaki diyalog yüz yüze olmaktadır. Ancak müridin uzakta olması ve sohbetlere katılamaması gibi sebeplerden dolayı, karşılıklı mektuplaşmalarla irşad vazifesi yerine getirilmeye çalışılmıştır.

Uzakta olan mürit, seyr ü sülûkta karşılaştığı problemleri şeyhine yazarak onun rehberliğine müracaat eder ve mürşit de müridinin durumuna, istidat ve kabiliyetlerine göre ona yol göstermek üzere cevap yazar. Tasavvufi edebiyatta mektuplaşmanın bir diğer çeşidi ise şeyhin özellikle halifelerine yazıp gönderdiği mektuplardan oluştuğu görülmektedir. Bizim ele aldığımız Mevlana Halid'in mektubu da bunun en güzel örneklerindedir.

Bazı sufilerin mektupları asırlar öncesinde yazılmış olmalarına rağmen hala okunmakta, elden ele dolaşmakta ve bu mektupların feyzinden istifade edilmektedir. Mesela İmam Rabbânî'nin Mektûbât'ı bu bakımdan şanslı addedilebilir. Yazıldığından günümüze kadar okunmuş ve daha sonraki yıllarda da okunup istifade edilecektir. Çünkü bu tür mektuplar, dertli gönüllere deva, umutsuzlara umut, şaşkınlara rehber olsun diye gönülden çıkan aşkla yazılmış sözlerden oluşmaktadır.

Modern çağın getirdiği iletişim şekilleri mektuplaşmayı adeta ortadan kaldırmış durumdadır. Hâlbuki mektuplaşmadaki samimiyet ve içtenliği başka bir şeyde bulmamız mümkün değildir. Platon'un "Söz uçar, yazı kalır." sözünde de ifade edildiği gibi, yazıya aktarılan görüşler, düşünceler daha başka insanlara ve sonraki nesillere aktarılabilir. Ayrıca bir mürşidin müridine, bir müridin de mürşidine nasıl hitap ettiğini, aralarındaki muhaverenin nasıl olduğunu da yazılan mektuplardan öğrenebiliyoruz. Mektuplar, bu açıdan da öğretici niteliğe sahiptir.¹¹

Böylece Mevlana Halid, tasavvuf edebiyatında çok önemli bir yeri haiz olan mektubat geleneğine katkıda bulunarak zincire bir halka daha eklemiş, ayrıca daha sonra gelecek olan nesillere de istifade edecekleri çok önemli bir kaynak bırakmış olmaktadır.

¹¹ Çimen, Şadiye, Şuayb Şerafeddin Gülşeni'nin Hayatı, Eserleri Mektupları, Eğitim Yayınları, İstanbul 2003, s. 62

VII. MEVLANA HALİD'İN ERZİNCA'NDAKİ VEKİLİ İSMAİL ŞİRVANİ'YE GÖNDERDİĞİ MEKTUBU

رسالة الشيخ خالد البغدادي الى ارزنجان .

من العبد الذليل، الأقل من القليل، إلى خادم بابه وقدوة أحبائه الشيخ إسماعيل، عصمه الله عما وصمه، وصانه عما شأنه، أمين.

أما بعد فقد قال كثير من نجوم الاهتداء ومصاييح الإقتداء بأنّ الكفران هو نسيان المنعم بسبب الاشتغال بنعمته. وصرح محققو طريقتنا بأنّ رابطة من لم يفنّ عن وجوده لا يورث الفناء للسالك، بل قد تورّطه في المهالك.

وأنتم ما كان المأمول منكم أن تقطعوا عنّا السلام والكلام، بل كمال المروءة والوفاء كان مقتضياً أن تواجهونا أحياناً بأنفسكم وإلا فتراجعونا في النقيير والقطمير، وتذكرونا دائماً بالتحريير مع السفير. ومن خدامنا من هو أبعد شقةً منكم، وأقدم صحبةً، وأكثر خدمةً لا يتحرّك بدون إشاراتنا. ولا تقس هذه الطريقة بخزعبلات متشيخي العصر، وتُرّهات أرباب الخداع والمكر. فالشيخ المحقق واسطة بين المرید وربّه. والإعراض عنه إعراضٌ عنه.

فلا تعلموا رابطة صورتيكم لأحدٍ، ولو ظهرت له فأنه من تلبیس إبليس. ولا تستخلفوا أحداً منهم إلا بأمری، فضلاً عن مزاحمتهم لخلفاء الأطراف من نحو (أرزنجان) و (بدلیس).

ولئن تماديتم في هذا التعافل الذي تستعملونه لنعرضنّ عنكم بالكلية، وخرط القتاد دونه. ومن أنذر فقد أعذر. والسلام.¹²

A. Mektubun Türkçe Metni

Mevlana Halid (k.s) bu mektubu büyük halifesi Şeyh İsmail Şirvani'ye kendisinden habersiz halifelik verdiği ve kendisine rabita yaptırdığı bilgisine ulaştığından, onu ihtar ve korkutmak maksadıyla göndermiştir.

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla,

Çok hakir ve zelil olan kuldun, kapısının hizmetçisi ve dostlarının önderi Şeyh İsmail'e,

Allah (c.c) onu ayıplanan şeylerden ve çirkin huylardan korusun. Amin. Hidayet yıldızları ve takva önderleri büyüklerimiz “küfran-ı nimeti” şöyle tanımlamışlardır: Nimetleri meşgul olarak nimet sahibini unutmaktır. Nakşibendî Tarikatının hakikatine erenler (k.s) “vücudundan fena olmayan kimsenin rabitası, salik için fena halini temin etmez. Hatta çoğu sefer onu tehlikelere sokar.” Demişlerdir. Bizden selam ve kelamınızı keseceğinizi ummuyordum. İnsanlığın kemali ve vefakârlığı gereği, bizim tarafımıza gelmenizi, yönelmenizi bekliyoruz.

Kendiniz gelmeseniz de, en küçük işlerinizde bize müracaat etmelisiniz. Elçilerle mektuplar gönderip daima bizi hatırlamalısınız. Hizmetçilerimizden daha uzakta, daha çok

عبد الكريم، محمد بن عبد الله الخاني، البهجة السنية في آداب الطريقة النقشبندية ص/42، الطريقة النقشبندية بين ماضيها وحاضرها - (ج 1 / ص 316) 12
المدرس، تذكّار الرجال ص/ 64

zorluklar içerisinde bulunan, sohbeti daha eski hizmetleri daha fazla olan kimseler bizim işaretimiz olmadan hareket etmezler. Sen, bu tarikatı, zamanımızda şeyhlik iddiasında bulunup aldatici, hilekârlığın batıl sözleriyle kıyas etme. Hakikat sahibi olan Şeyh müridi ile Rabbi arasında vasıtaadır. Vasıtadan yüz çevirmek demek Rabbinden yüz çevirmek demektir. Müride sizin suretiniz zahir olsa da, siz kendi suretinizin rabitasını kimseye öğretmeyiniz. Çünkü o hal şeytanın öyle göstermesindedir.

Emrim olmadan kimseye halifelik vermeyiniz. Senin halifelik verdiğin kimseler nasıl olurda Erzincan ve Bitlis yörelerindeki halifelerle rekabete girerler. Yemin ederim ki, meseleye bilginiz olduğu halde bilgisiz gibi davranmaya devam ederseniz, tamamıyla sizlerden uzaklaşır yüzümüzü çeviririm. Dikeni çok sert ağacın el ile sıyrılmaya, benim yüz çevirmem kadar acı vermez. Önceden uyarın kimse sonradan özür dilemek zorunda kalmaz. Sizi uyarıyorum, dikkatli olun. Kelamın sonu selam.”

B. Şeyh Halid'in Mektubatında Dil ve Üslup

Şeyh Hâlid'in mektupları, mektûbât nevinin diğer örnekleri gibi, mensur olarak kaleme alınmıştır. Şeyh Hâlid mutasavvıf olmasından dolayı dili oldukça akıcıdır. Mektuplarında amaç olarak mensubu bulunduğu tarikatın gerçeklerinden ve Müslümanlığın gereklerinden bahsettiği için, sade bir dil kullanmıştır. Arap Edebiyatı sanatlarını mektuplarında sade bir dille ele almış, bir edebi yazı havası vermemiştir. Buna rağmen mektupları derin manalar içermektedir. Hem vermek istediği mesajı vermiş, hem de bunu akıcı ve kulağa hoş gelen bir üslupla yorumlamıştır.

Mektup edebi maksatlı olmadığı halde, sadece ihtar için yazılmış bir mektup olarak bile müthiş bir edebiyat örneği sergilenmiştir. Mevlana Halid hem edebiyatını hem saygınlığını hem de ricasını iletilebilecek en güzel şekilde ifade etmiştir.

Ayrıca Halid Bağdadi, Mektup geleneğine uygun olarak mektupta giriş gelişme ve sonuç bölümlerine yer vermiş. Giriş bölümünde selamdan sonra kimden geldiğini dile getirmiş, gelişme bölümünde önce bahsedeceği konuya giriş yapmış, kaynak göstermiş ve sonucunda da asıl konuyu izah etmiş, sonuç bölümünde ise kısa bir özet bilgi vermiş ve yine selam ile bitirmiş.

Mevlana Halid hitap şekillerinde de edebi bir üslup kullanmış, muhatabını yüceltecek ifadelerle yer vermiştir. “Çok hakir ve zelil olan kuldân, kapısının hizmetçisi ve dostlarının önderi” kendi adına mütevazı bir yaklaşımda bulunmuş ve muhatabını dostlarının önderi olarak nitelemiştir. Yine tasavvuf büyüklerini ismen değil de Mecaz-ı Mürsel sanatı (ad aktarması) kullanarak “Hidayet yıldızları ve takva önderleri büyüklerimiz” olarak yine secili bir şekilde edebi bir üslupla yazmıştır.

Halid Bağdadi bir tarikat kurucusu ve makam bakımından takdir edilen biri olarak hem tarikat adabına hem de edebiyat kurallarına riayet ederek evvela kendini ortaya koymuş ve tanımlamıştır. Giriş cümlesi olarak “من العبد الذليل، الأقل من القليل، إلى خادم بابيه وقدة أحبابه” kullanması az ve öz ama manası itibarıyla geniş bir ifade kullanmıştır. “Zelil bir kuldân” derken mektubun yazılma sebebinin nefsi olmadığını izah etmek istemiştir.

Kapısının hizmetçisi derken bulunduğu konumu hatırlatmış, dostlarının önderi diyerek de hem muhatabını yüceltmiş hem de mektubu dostane bir üslupla yazdığını göstermiştir. Ardından dua ederek onun için hayr istediğini de açığa çıkarmış olmaktadır.

Giriş kısmından sonra “ قال كثير من نجوم الاهتداء ومصاييح الإقتداء بأن الكفران هو نسيان المنعم بسبب “الاشتغال بنعمته” diyerek alıntı yapmış ve yazacağı düşüncelerin sadece kendi düşüncesi olmadığını, tasavvuf erbabının da bu konuda düşünceleri olduğunu vurgulamıştır. Şirvani'nin yaptığı hatayı hiçbir tasavvuf büyüğünün hoş göremeyeceğini kaynaklarıyla ifade etmiştir. Tasavvuf adabına uygun olmayan bir durumun ortaya çıktığını, tasavvuf edebini anlatarak göstermeye çalışmıştır. Bu veciz ve nazik üslubun yanında durumun ciddiyetini belirtmek için de “فالشئخ المحقق واسطة بين المرید وربّه. والإعراض عنه إعراضٌ عنه” gibi keskin bir ifade kullanmış, Şeyhin, müridi ile Rabbi arasında bir vasıta olduğunu, ondan yüz çevirmenin Rabbinden yüz çevirmek olduğunu söylemiştir. Şirvani'nin kişiliğine değer verdiğini göstermek bakımından da “فلا تعلموا رابطة صوركم لأحد، ولو ظهرت له فاته من تلبیس إبليس” diyerek bu durumun onun şahsının zayıflığından değil de şeytandan kaynaklanan bir aldatmaca olduğunu, ona karşı dikkatli olması gerektiğini vurgulamıştır.

Diğer halifelerinin tarikat adabına saygılı olduğunu ifade etmiş “” ifadesiyle Şirvani'den böyle bir hareket beklemediğini dile getirmiştir. Bu hadisenin kendisini üzdüğünü de belirtmiştir.

Sonuç bölümünde ise, mektubun sadece uyarı ve daha fazla hata yapma ihtimalini engellemek maksatlı yazıldığını ifade etmek adına “ومن أنذر فقد أعذر” demiş, önceden uyarının sonradan özür dilemek sorunda kalmayacağını ifade etmiştir. Yani “bu bir uyarıdır, eğer tabi olursan muhabbetimize zeval gelmez, yok karşı çıkarsan o zaman da karşına çıkacak hadiselerden biz mesul değiliz” demek istemiştir. Mektubu selam ile bitirmesi de bunun güzel bir kanıtıdır. Halid Bağdadi, selam verenden zarar gelmeyeceğini hatırlatarak dostane cümleler kurduğunu mektubun sonunda da selam ile göstermiştir.

VIII. DEĞERLENDİRME

Mevlana Halid'in (k.s) Şeyh İsmail'e bu mektubu göndermesinin sebebi; Şeyh İsmail'in bazı müritlerine kendi rabıtasını yaptırmasıdır. Şeyh İsmail kendinin kemal derecelerine ulaştığını zannetmiş, tarikatın rabıta ilkesine aykırı davranarak kendi rabıtasını tavsiye etmiştir.

Mevlana Halid (k.s) onun dalaletle düşmesinden korkarak ikaz etmiştir. Onun tarikat ahlakına ters davranmaya meylettğini fark etmiş ve ikazda bulunmuştur. Rabıta ilkelerini hatırlatarak Şirvani'ye dikkatli olmasını ve müridinden habersiz iş yapmaması gerektiğini söylemektedir. Ayrıca şeyhinden uzun süre habersiz kalmasının onun maneviyatına halel getireceğini düşünmektedir. Şeyhten izinsiz yapılan hiçbir hareketi tavsiye etmez. Şeyhten yüz çevirmenin Allah'tan yüz çevirmek olduğunu ısrarla vurgular.

Herkesin belirli bir makamı olduğunu, o makamın sınırına tecavüz etmemesini emretmiştir.

Bu mektubun daha doğrusu ihtarın ardından Şeyh İsmail (k.s) hatada olduğunu anlayınca hidayet yoluna dönmüştür. Daha sonra Mevlana Halid'in (k.s) yoluna sınıksı

sarıldığı, irşadının gölgesine bağlı kaldığı, Halidiyye Tarikatı'nın adabına riayet ettiği, terbiye ve nizamından çıkmadığı ifade edilir.

KAYNAKÇA

- ÇİMEN, Şadiye; ŞuaybŞerafeddinGülşeni'nin Hayatı, Eserleri Mektupları, Eğitim Yayınları, İstanbul 2003
- el-HAFİZ, M. Muti' - Nizar Abaza; Ulema'u Dımeşk ve A'yanuha, Dımeşk, c. I 1412
- el-HAYDARI, İbrahim Fasih; el-Mecdü't-talid fi Menakıb-i Şeyh Halid, İstanbul, 1292
- FAKİRULLAH, İsmail; Risale-i Halidiyye Tercümesi, Yasin Yayınevi, İstanbul, 2007
- FURAT, Ahmet Subhi; Arap Edebiyatı Tarihi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1996
- <http://tr.wikipedia.org/wiki/Halidiye>
- KONUR, Himmet; Hasan Sezai ve Mektupları Işığında Tasavvuf Hayatı, İzmir, 2003
- MEMİŞ, Abdurrahman; Halid-i Bağdadi ve Anadolu'da Halidilik, YÖK Tez Merkezi, İstanbul, 1998

CUMHURİYETİN 100. YILINDA ERZİNCAN

X

ERZİNCAN'DA BEKTAŞİLİK: KARA ABDAL ZAVİYESİ

Ali Rıza Özdemir¹-Prof. Dr. Kenan Ziya Taş²

GİRİŞ

Bu çalışma, Osmanlı döneminde Erzincan'ın Ağki (Heybeli) köyünde faaliyet gösteren Kara Abdal Zaviyesi adlı Bektaşî dergâhını araştırmaktadır. Öncelikle Yesevi - Bektaşî geleneğinde abdallar zümresinin ve Kara Abdal'ın yeri incelenmiş daha sonra Osmanlı arşiv belgelerine ve güncel çalışmalara göre Ağki köyündeki Kara Abdal Zaviyesi hakkında araştırma yapılmıştır. Kara Abdal Zaviyesinin olduğu bugünkü Heybeli köyüne saha çalışmasına gidilmiş, ne yazık ki, Kara Abdal adını bilen birine rastlanmamıştır.

Kara Abdal Zaviyesinden daha önce kısaca söz eden ve bizi bu zaviyeden haberdar eden kimi araştırmacılar olmuştur. Bunların başında İsmet Miroğlu, Abdulkadir Gül, Fahri Maden, Yasin Taş özellikle Ayşe Değerli ile Yusuf Küçükdağ'ı anmak gerekir. Değerli-Küçükdağ, yaptıkları çalışmada Ağki'deki Kara Abdal zaviyesi ile ilgili detay bilgiler vermişlerdir.³ Miroğlu 1530 ve 1591 yıllarında Ağki (Ağgi) köyünde Kara Murad (aslında Kara Abdal olmalı) Zaviyesi adında iki ayrı zaviyenin olduğunu yazmıştır. Miroğlu, zaviyenin adını yanlış yazmış olsa da zaviye hakkında kimi önemli bilgiler vermiştir.⁴ Gül, 17. ve 20. yüzyıllar arasında Kara Abdal Zaviyesinin varlığını belgelerden teyit etmiş ve bu

¹ Milli Eğitim Bakanlığı, Coğrafya Öğretmeni.

² Balıkesir Üniversitesi, Prof. Dr.

³ Ayşe Değerli-Yusuf Küçükdağ, "Vaka-i Hayriyye'ye Kadar Anadolu'da Bektaşî Tekkeleri ve Zaviyeleri", *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 2018, sayı: 15, s. 107-135.

⁴ İsmet Miroğlu (1990), *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara: TTK Yayınları, s. 100.

zaviyenin Bektaşî tarikatına bağlı olduğunu bildirmiştir.⁵ Maden sadece zaviyenin varlığından ve Bektaşî tarikatına bağlı oluşundan bizi haberdar etmiştir.⁶ Taş ise, sadece “Ağlı” (doğrusu Ağki veya Ağgi olmalı) köyünde Kara Abdal Zaviyesi olduğunu belirtmiştir.⁷

KARA VE ABDAL KELİMELERİ

Kara Abdal ismi iki kelimededen oluşmaktadır. Bunlardan ilki kara ikincisi ise abdaldır.

Türkçe bir kelime olan “kara” sözcüğü Türk kültür tarihinde hem olumlu hem de olumsuz anlamlarla ön plana çıkmıştır. Kara renk, Türk kültürüne kuzeyi, şiddeti, gücü, yoğunluğu, iyinin karşısındaki kötülüğü, heybeti, gücü, dayanıklılığı, farklılığı, ölümü ve yası sembolize etmiştir.⁸ Pakalın, halkın meselelerinde tasarrufta manevî izne mahzar olan kişilerin için denizden sorumlu olana deniz abdal, karadan sorumlu olana da kara abdal gibi isimler verildiğini söylemiştir.⁹ Ne var ki, bu yorum hakkında ihtiyatlı olmakta yarar vardır. En azından bu yorumu, Deniz Abdal ve Kara Abdal adını taşıyan tüm kişilere teşmil etmenin mümkün olmadığını kesin olarak biliyoruz.

Abdal sözcüğü Arapça “bedel” ve “bedîl” kelimelerinin çoğuludur. Her iki sözcük de “karşılık, birinin yerine geçen”,¹⁰ “bir şeyi karşılık olarak başka bir şeyin yerine koymak, değiştirmek”¹¹ gibi anlamlara gelir. Kelime Türkçeye ve Farsçaya tekil olarak “abdal” şeklinde geçmiş, çoğul olarak Türkçede “abdallar”, Farsçada ise “abdalan” halini almıştır.¹²

⁵ Abdulkadir Gül-Adem Başbüyük (2011), *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzincan Kazası)*, Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları, s.123-124. Ayrıca bk. Ümit Kılıç-Abdulkadir Gül, Osmanlı Devri Erzincan Vakıflarına Genel Bir Bakış, *History Studies International Journal of History = Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Samsun, 2011, III. cilt, sayı 1, s. 165-182.

⁶ Fahri Maden (2018), *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826)*, Ankara: TTK Yayınları, s.34, 290, 388.

⁷ Yasin Taş, “Hurufat Defterlerine Göre Erzincan Kazasında Vakıf Hizmetleri”, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 26-28 Eylül 2019, Erzincan, Erzincan, 2019, s. 1347-1366.

⁸ Yaşar Çoruhlu (2011), *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, s. 209.; Özlem Özdemir (2020), *Kazak Türklerinin Destanlarında Mitolojik Unsurlar* (Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri, s. 323.

“... kara, tartışmalı bir renk olup, bir taraftan “karanlık güçler, şiddet, bahtsızlık, suç ve kötülük” olarak değerlendirilirken, bir taraftan da “sadakat, sebat, dayanıklılık, ihtiyat, bilgelik, büyüklük, yükseklik ve güvenilirlik” simgesi olarak görülmüştür.” Cevdet Yakupoğlu, “Kara Mürsel Adında Geçen Kara ve Mürsel Kelimeleri Üzerine Tespitler”, *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu –II*, I. cilt, Kocaeli, 2016, s. 209-229.

Ayrıca bk.: İhsan Toker, “Renk Simgeçiliği ve Din: Türk Kültür Yapısı İçinde Ak-Kara Renk Karşıtlığı ve Bu Karşıtlığın Modern Türk Söylemindeki Tezahürleri Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50:2 (2009), ss.93-112; Salim Küçük, “Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı”, *bilig*, Yaz 2010, Sayı 54: 185-210.

⁹ Mehmet Zeki Pakalın (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. I/5.

¹⁰ Süleyman Uludağ (1998), “Abdal”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 1, İstanbul: TDV Yayınları, s. 59-61.

¹¹ Doğan Kaya (2010), *Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 30.

¹² Süleyman Uludağ (1998), “Abdal”, s. 59-61.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre Mevlevî, Kalenderî, Bektaşî, Haydarî, Halvetî, Cevlakî ve Melamî gibi birçok tarıkatta abdallar zümresi yer almıştır.¹³ Örneğin Mevlevî tarikatına bağlı olduğu bilenen Süleymân Şemsî Dede'nin Kara Abdal mahlasıyla şiirler yazdığı bilinmektedir.¹⁴

Tasavvuf terminolojisinde ise abdal terimi “Dünya ilgilerinden kurtularak kendisini Allah yoluna adayan ve ricâlû'l-gayb diye adlandırılan evliya zümresi içinde yer alan sûfî veya erenler hakkında kullanılır.”¹⁵

Abdalların özellikleri arasında insanlara karşı iyi niyetli olmak, kendilerine kötülük yapanları bağışlamak, sahip olduklarını başkalarıyla paylaşmak, kaza ve kadere gönül hoşluğuyla rıza göstermek, haramlardan titizlikle kaçınmak, ihlas ve samimiyetle ibadet etmek, sevgi, şefkat, merhamet ve iyilik benzeri ahlaki erdemlerle donanmak gibi özellikler sıralanmıştır.¹⁶

Abdallar zümresinden başta Ahmet Yesevî olmak üzere Türk tasavvuf/irfan çevrelerinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. 13. yüzyılda Anadolu'da Rum Abdalları (Abdalan-ı Rum) olarak adlandırılan bir zümrenin varlığını Aşıkpaşazade haber vermektedir.¹⁷ Bektaşî hatta Kızılbaş geleneği içinde de Abdallar zümresinden sıklıkla bahsedilmiş ve başta Abdal Musa, Kaygusuz Abdal ve Sadık Abdal gibi meşhurları olmak üzere birçok Bektaşî ve Kızılbaş arifi “Abdal” mahlasını kullanmıştır.

Tarihte insan adı olarak kullanılan Abdal kelimesi, birçok Türk boyuna / zümresine isimlik de yapmıştır. Konumuzun dışında kaldığı için bunlara temas etmiyoruz.¹⁸

¹³ M. Fuat Köprülü (2004), *Edebiyat Araştırmaları-2*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 339-340.

¹⁴ “Kara Abdal Süleymân Şemsî Dede; Âşık Osman namında birinin oğludur. Konyalı, Mevlevî şeyhlerinden. Ramazan 1244 (1828) tarihinde Konya'da doğdu. Vefatı 23 Zilhicce 1303 (1885). Konya Mevlevîhanesi'nde medfundur.” Veyis Değirmençay - Ahmet Özkan, “Tuhfe-i Nâilî'de Konyalı Şairler”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2015, sayı: 54, s. 49-85.

“Süleymân Şemsî Dede, şiirlerinde Sem'î, Nûrî, Şemsî, Kara Şemsî, Tûrâbî, Niyâzî, Abdâl ve Kara Abdâl gibi mahlasları kullanmıştır.” Ahmet Tanyıldız, “Kara Abdâl Süleymân Şemsî Dede ve Şiirleri Üzerine”. *Hikmet - Akademik Edebiyat Dergisi* / 5 (October 2016): 180-190.

“Bir Bektaşî tekkesi olan “Horasanlı Ali Baba Tekkesi'nde 1870 yılında Kara Abdal Süleymân Şemsî Baba postnişin bulunuyordu.” Fahri Maden, “Tire'de Üç Bektaşî Tekkesi: Arappınarı, Ali Baba ve Kurt Baba” *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 2018, sayı: 16, s. 179-216.

¹⁵ Süleymân Uludağ (1998), “Abdal”, s. 59-61

¹⁶ Mehmet Canbulat (2010), “Abdal”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Haz. İsmail Karagöz, Ankara: DİB Yayınları, s.3.

¹⁷ Âşık Paşazade (2003), *Osmanoğulları'nın Tarihi*, Çeviri ve Günümüz Diline Aktarım: Kemal Yavuz- M. A. Yekta Saraç, İstanbul: K Kitaplığı, s. 298.

¹⁸ Detaylar için ayrıca bkz.: M. Fuat Köprülü (2004), *Edebiyat Araştırmaları-2*, s. 333-380.

YESEVİ-BEKTAŞI SİLSİLESİNDE ABDALLAR VE KARA ABDAL

Ahmet Yesevi ile Hacı Bektaş Veli arasında mürşit-halife ilişkisi olduğuna dair çok sayıda kayıt günümüze ulaşmıştır. Doğal olarak Yesevilik ile Bektaşilik arasında da sıkı bağlar bulunmaktadır.¹⁹ Abdallar zümresi ve özel olarak Kara Abdal adlı /lakaplı dervişler de bunların arasındadır.

Türk irfan geleneğinin kurucusu olarak kabul edilen Ahmet Yesevi'nin abdallar zümresinden olduğu menakıbında yazılmıştır. Onun kırk yıl boyunca Kalendenler ile seyahat ettiği, abdallar, evtad²⁰, Hızır ve İlyas ile arkadaşlık yaptığı bu eserde kayda geçirilmiştir. Aktarıma göre mürşit olduktan sonra onun sohbetinde 8 (sekiz) bin abdal bulunmuştur.²¹ Yani abdallar zümresi içinde yetişen ve irşadını tamamlayan Ahmet Yesevi, yine çok sayıda abdalı irşat etmiş, onlara yol göstermiştir.

Ahmet Yesevi'nin meşhur halifelerinden Hâkim Ata'nın tezkiresinde de abdallar zümresinden bahsedilmiştir. Menakıba göre Hâkim Ata, kara tenli biriydi. Ne zaman yıkansa karısı Anber Hanım, Buğra Han'ın kızı olduğunu ve güzelliğini düşünerek kocasının kara tenli olmasına içerlerdi. Bu durum Hâkim Ata'ya aşıkâr olunca karısına kendisinden sonra dışından başka her tarafı siyah olan bir kara abdalla evleneceğini söyledi. Hâkim Ata vefat edip kırk aşı verildiği gün aralarında bir gözü zayıf ve bir ayağı aksak olan kara bir abdalın da bulunduğu kırk abdal geldi. Gerçek adı Zengi Baba olan bu kara abdal, iddeti bittikten sonra Anber Ana ile evlendi.²²

Ahmet Yesevi'nin²³ öğrencisi, en azından Yesevi geleneği içinde yetişen Hacı Bektaş Veli'nin velayetnamesinde de abdallar zümresi dikkat çekmektedir. Öncelikle bu eserde Hacı Bektaş Veli'den abdal olarak bahsedilmektedir. Velayetnameye göre Bedahşan halkı Hacı Bektaş Veli'den “Çırçıplak bir abdal”²⁴ şeklinde söz etmiştir. Özetle, o da hocası Ahmet Yesevi gibi abdallar zümresindedir.

Hacı Bektaş Veli'nin velayetnamesinden öğrendiğimize göre Ahmet Yesevi, Hacı Bektaş Veli'yi kutb-al-aktâb olarak ilan edip tarikat emanetlerini ona verdiği zaman onu Rum

¹⁹ Ali Rıza Özdemir, “Alevi-Bektaşî Yolunda Ahmed Yesevi'nin Yeri”. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 14 / 2 (Aralık 2021): 1074-1111.

²⁰ “Evtâd âlemin dört yönünde görevlendirilmiş dört velîdir. Evtâdın her biri bir peygamberin kalbi üzeredir ve dört büyük meleğin ruhaniyetinden yardım alır.” Süleyman Uludağ (2008), “Ricâlü'l-Gayb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 35, İstanbul: TDV Yayınları, s. 81-83.

²¹ Necdet Tosun, “Ahmed Yesevî'nin Menâkıbı”, *İLAM Araştırma Dergisi*, 1998, cilt: III, sayı: 1, s. 73-81.

²² Önal Kaya (2007), *Tezkire-i Hâkim Ata: Bir Yesevi Dervişinin Menkabevi Hayatı*, Ankara: KÖKSAV Yayınları, s. 69-70.

²³ Kazakistan'da Kara Abdal adının yaşadığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bugünkü Kazakistan topraklarının bir kısmında 16. yüzyılda Şeybani hanedanından Canış (veya Câniş) Sultan'ın karargâhı Kara-Abdal adını taşıyordu. Bk. Gülşen Seyhan Alışık (2006), “Şeybânîler Dönemi İçin Kaynak Araştırmaları: Mihmân-nâme-i Buhârâ II”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III. cilt, 1. sayı, 103-131. S. 104-131.

²⁴ Abdalbaki Gölpınarlı (1958), *Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî: Vilâyet-nâme*. İstanbul: İnkılap Kitapevi, s. 10.

abdallarına baş yaptığını söylemiştir.²⁵ Hacı Bektaş Veli, Karahöyük'e yerleşince çevresinde abdallar toplanmaya başlamış,²⁶ abdallarıyla beraber Hırkadağı'nda semaha durmuştur.²⁷ Abdallar, Hacı Bektaş Veli'nin yanında halka hizmet etmiştir.²⁸ Ayrıca Hacı Bektaş Veli'nin halifesi Saru Saltuk'un yanında kırk abdalı vardır.²⁹

Hacı Bektaş Veli'nin halifeleri arasında Ulu [Büyük] Abdal, Kiçi (Küçük Abdal) Abdal,³⁰ Kara Abdal,³¹ Güvenç Abdal³² gibi isimler kaydedilmiştir. Bu halifeler arasında Kara Abdal özellikle dikkat çekmektedir. Menakıba göre Karadeniz'de ticaret yapan Kara Reis, bir seferi sırasında gemisi batmak üzereyken Hacı Bektaş Veli'nin bir kerametine şahit olur. Daha sonra Karahöyük'e giderek Hacı Bektaş Veli'ye intisap eder. Adı Kara Abdal olarak değiştirilir.³³ Bugün Samsun'un Lâdik ilçesinde bulunan Kara Abdal Zaviyesi³⁴, muhtemelen Hacı Bektaş Veli'nin velayetnamesinden bahsi geçen Kara Abdal'a aittir. Bu zaviyenin Hacı Bektaş Veli Velayetnamesinde geçen Kara Abdal olması kuvvetle muhtemeldir. Burası yöre halkı tarafından ruh hastalarında şifa, çocuğu olmayanların çocuğunun olması ve doğal afetlerden korunma gibi amaçlarla ziyaret edilir.³⁵

Bektaşî ve Kızılbaş geleneği içinde Kara Abdal dışında Burhan Abdal, Abdal Musa, Kaygusuz Abdal, Cafer Abdal, Derunî Abdal, Genc Abdal, Kalender Abdal, Kazak Abdal, Köçek Abdal, Meczub Abdal, Mesrûr Abdal, Meydan Abdal, Muhyiddîn Abdal, Öksüz Abdal, Pinhan Abdal, Serezli Pir Sultan Abdal, Sadık Abdal, Seher Abdal, Seyyâh Abdal, Teslim Abdal, Yeşil Abdal, Pir Gaip Abdal, Hüseyin Abdal, Koyun Abdal, Abdal, Abdal Oğlan, Üryan Abdal, Sefil Abdal, Sefil Abdal gibi çok sayıda şair yetişmiş, bunların eserleri günümüze kadar ulaşmıştır.³⁶

²⁵ Abdalbaki Gölpınarlı, *Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî: Vilâyet-nâme*, s. 17.

²⁶ Abdalbaki Gölpınarlı, *Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî: Vilâyet-nâme*, s. 36.

²⁷ Abdalbaki Gölpınarlı, *Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî: Vilâyet-nâme*, s. 36.

²⁸ Abdalbaki Gölpınarlı, *Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî: Vilâyet-nâme*, s. 44.

²⁹ Abdalbaki Gölpınarlı, *Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî: Vilâyet-nâme*, s. 47.

³⁰ Abdalbaki Gölpınarlı, *Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî: Vilâyet-nâme*, s. 45.

³¹ Abdalbaki Gölpınarlı, *Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî: Vilâyet-nâme*, s. 71

³² Abdalbaki Gölpınarlı, *Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî: Vilâyet-nâme*, s. 78

³³ Abdalbaki Gölpınarlı, *Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî: Vilâyet-nâme*, s. 71.

³⁴ Bu zaviyeyle ilgili kimi Osmanlı belgeleri için bk: Ahmet Hezarfen, Osmanlı Arşiv Belgeleri, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 2000, cilt: VI, sayı: 15, s. 107-114.

³⁵ Yaşar Kalafat, "Samsun Çevresinde Yaşayan Halk İnançları ile Türklerde Ad Bir Tabu mu idi?", *Kültür Evreni: Üç Ayda Bir Yayımlanan Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 2011, cilt: III, sayı: 9, s. 83-95.

³⁶ Ali Rıza Özdemir (2017), *Aleviliğin Yazılı Kaynakları*. Ankara: Kripto Yayınları, s. 141-181.

KARA ABDAL ERZİNCAN'DA

16. ve 19. yüzyıl arasında Erzincan'da³⁷ Bektaşî tarikatına bağlı bir Kara Abdal Zaviyesinin varlığı Osmanlı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.³⁸ Bektaşî geleneği içinde yaşamış ve irşat faaliyetlerinde bulunmuş Kara Abdal adında bir derviş, Erzincan'ın Ağki (Heybeli) köyünde bulunmuştur. Ağki'deki zaviyesinde Osmanlı çağında faaliyetlerini yürütmüştür. Kendisinden sonra da zaviyesi hizmete devam etmiş ve 1826'da Bektaşî tarikatı yasaklanıncaya kadar bu zaviye irşat ve hizmet faaliyetlerini sürdürmüştür.

Erzincan'la ilgili 16. yüzyıla ait üç tahrir vardır. Bu tahrirlerden ilki 1516 yılına,³⁹ ikincisi 1530 yılına,⁴⁰ üçüncüsü ise 1591 yılına⁴¹ aittir. 1516 yılındaki tahrirde Kara Abdal adında bir zaviyeye dair kayda rastlayamadık. 1530 yılında ise Kara Abdal Zaviyesine dair bilgiler bulunmaktadır. Eğer bu bilgi doğruysa Kara Abdal Zaviyesi, 1516 ile 1530 yılları arasındaki bir zamanda kurulmuş olmalıdır. 1514 yılında Osmanlı ile Safevi arasında meydana gelen Çaldıran Savaşından sonra Safevilerden Osmanlılara geçen Erzincan'da bir Bektaşî tekkesinin açılması dikkate şayandır.

Zaviyenin adından burayı Kara Abdal adında bir şeyhin kurduğu anlaşılmaktadır. Kara Abdal'ın kimliği konusunda herhangi bir bilgimiz yoktur. Bu konuda kaynaklar da yardımcı olmamaktadır.

Ağki köyünde aynı ismi taşıyan iki ayrı zaviyenin varlığını ilk kez 1530 yılındaki tahrir kayıtlarından tespit edebiliyoruz. Kara Abdal adını taşıyan zaviyelerin birinde Şeyh Rüstem oğlu Yolbeği şeyhlik yapıyordu. Şeyh Yolbeği'nin Satılmış Şeyh adında bir oğlu, Sülemiş ve Hacı Mehmed adında iki de kardeşi vardı. Bu zaviyeye 1510 akçe, 1645 akçe değerinde 235 kile buğday, 850 akça değerinde 170 kile arpa, 15 (kile) keten vergisi ile köy sınırındaki bir çiftlikten 720 akça gelir bağlanmıştı.⁴² Aynı köyde aynı adı taşıyan ikinci zaviyede ise Şeyh Sıddık oğlu Derviş İsmail şeyhlik yapıyordu. Derviş İsmail adındaki şeyhin Hüseyin ve Ali adında iki kardeşi vardır. Bu zaviyeye ise sadece 720 akça gelir bağlanmıştı.⁴³

Bu iki zaviyenin varlığı 1591 yılındaki tahrirde de doğrulanmaktadır. Bu defa zaviyelerin şeyhleri Emir Ali ve Ali adlarını taşıyordu.⁴⁴

³⁷ Anadolu ve çevre bölgelerde Kara Abdal isimli çok sayıda zaviye vardır. Bunlar için ayrıca çalışma yapılmalıdır.

³⁸ Abdulkadir Gül-Adem Başbüyük (2011), *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi*, s.123-124; Ayrıca bk. Ümit Kılıç-Abdulkadir Gül, "Osmanlı Devri Erzincan Vakıflarına Genel Bir Bakış", s. 165-182.

³⁹ TD 60.

⁴⁰ TD 168, s. 207.

⁴¹ TKKA TD 41, 72b-73a'dan naklen İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, s. 100.

⁴² TD 168 s. 207.

⁴³ TD 168 s. 207.

⁴⁴ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, s. 100.

15 Şubat 1760 tarihli bir belgede Kara Abdal Zaviyesiyle ilgili bilgiler verilmiştir. Belgeye göre, yeniçeri olma sevdasına düşen zaviyenin mutasarrıfları Mehmed ve İbrahim günlük bir akçe alıyorlardı. Hatta misafirler için bağlanan geliri kendi zimmetlerine geçirmişlerdi. Ağki köyünün ahalisinden Süleyman adlı birinin ihbarıyla bu iki kişi görevden alınmış, yine günlük bir akçe ile yeni bir zaviyedar atanmıştır. Ancak bu kişi de başka bir şehre yerleşmiş ve zaviye harap hale gelmiştir. Ahaliden Hasan Ağa bin Abdurrahman, Ali bin Mustafa, İsmail bin Mehmed ve Ebubekir bin Hasan'ın şikâyeti üzerine durumdan kaza naibi haberdar edilmiştir. Bu gelişmeler üzerine dönemin Hacı Bektaş Veli seccade-nişini Çelebi ailesinden Abdülatif Efendi, 24 Ocak 1775 tarihinde gelip geçene yemek verilmesi şartıyla Ali adındaki biri zaviyenin başına zaviyedar olarak atanmıştır.⁴⁵

1826 yılında Bektaşiliğin yasaklanmasıyla Kara Abdal Zaviyesi de yıkılmıştır. Oysa bu uygulama Bektaşiliği yasaklayan Meşveret Meclisi'nde alınan kararlara da aykırıydı. Çünkü bu kararlardan birine göre, 60 yıldan önce yani 1766 yılından önce yapılan tekkeler kadim kabul edilerek yıkılmayacaktı.⁴⁶ Kara Abdal Zaviyesinin varlığını 1530 yılındaki tahrirden bildiğimize göre bu uygulamanın meclisin aldığı karara uygun olmadığı anlaşılmaktadır.

1826 yılından sonra Kara Abdal Zaviyesi yıkılmış ancak faaliyetlerini vakıf olarak sürdürmüştür. 12 Eylül 1881 tarihinde Erzurum vilâyeti dâhilindeki tüm vakıfların varidat kayıtlarını muhasebeci Hüseyin Efendi tutmuştur. Buna göre Erzincan'daki Kara Abdal Zaviyesinin de içlerinde bulunduğu vakıflara toplamda 53 bin 930 kuruş 38 para ayrılmış, bunun 30 bin 740 kuruş 4 parası vakıfların giderlerinde harcanmış ve 23 bin 185 kuruş 4 parası ise hazineye teslim edilmiştir.⁴⁷

24 Haziran 1890 tarihli bir arşiv belgesinde Kara Abdal vakfından bahsedilmektedir. Buna göre Ağki köyü ile bu köyün Başviran mezrasında yapılan incelemede vakfın harap olduğu, mütevellî ve diğer görevlilerin olmadığı nedenleriyle vakfa bağlanan gelirin Evkaf Nezareti'ne devredilmesine karar verilmiştir.⁴⁸

25 Temmuz 1892 tarihli bir belgede de benzer bilgilere yer verilmiştir. Buna göre Erzincan nahiyesine tâbi Ağki köyü ile viran mezrasının gelirinin Kara Abdal Vakfına ait

⁴⁵ VGM. A., Defter no. 259, s. 155'den naklen; Ayşe Değerli-Yusuf Küçükdağ, "Vaka-i Hayriyye'ye Kadar Anadolu'da Bektaşî Tekkeleri ve Zaviyeleri", *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 2018, sayı: 15, s. 107-135.

⁴⁶ Fahri Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826)*, s.71.

⁴⁷ BOA, EV. d., no. 24976; Ayrıca bk. Ayşe Değerli-Yusuf Küçükdağ, "Vaka-i Hayriyye'ye Kadar Anadolu'da Bektaşî Tekkeleri ve Zaviyeleri", *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 2018, sayı: 15, s. 107-135.

⁴⁸ BOA, EV. MKT., no. 2776/125; ŞD., no. 326/33'den naklen; Ayşe Değerli-Yusuf Küçükdağ, "Vaka-i Hayriyye'ye Kadar Anadolu'da Bektaşî Tekkeleri ve Zaviyeleri", *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 2018, sayı: 15, s. 107-135.

olduğu ancak vakfın harap olması ve mütevellisi olmadığından dolayı gelirinin Evkaf Hazinesine devredilmesi önerilmiştir.⁴⁹

Eski adıyla Ağki bugünkü adıyla Heybeli köyünde yaptığımız saha çalışmasında tekkeyle ilgili herhangi bir fiziki bulguya rastlamadığımız gibi köyde yaşayan kişilerin de Kara Abdal adında birini duymadıklarına şahit olduk.

SONUÇ

Abdallar, Anadolu'nun ve bilahare Rumeli'nin fethinde veya başka bir ifade ile Türkleşme ve İslamlaşmasında çok büyük rol oynayan tasavvufi bir zümrenin mensuplarıdır. Bu tasavvufi mensubiyet sadece dini bir aidiyetin veya inanç önderi olmanın ötesinde, onlara, fethin kolaylaştırılması, iskânın sağlanması ve sürdürülmesi gibi hususlarda büyük bir ayrıcalık getirmiştir.

Erzincan gibi birçok ilimizde Kara Abdal adlı zaviyeler olduğu gibi Türk kültür tarihinde Kara Abdal isminde birbirinden farklı çok sayıda kişi yaşamıştır. Erzincan'daki Kara Abdal Zaviyesi başta olmak üzere tüm Kara Abdal kayıtları hakkında detaylı araştırmalar yapılması Türk akademisinin üzerine düşen ortak bir sorumluluktur.

Abdallar, Türk kültür tarihinde önemli yere sahip bir zümredir. Haklarında yapılan çalışmalar oldukça yetersizdir. Başta Abdal isimli Türk boyları ve Abdalan-ı Rum zümresi hakkında çok az çalışma yapılmıştır ve yapılanlar da çok sayıda eksige sahiptir. Konuyla ilgili yeni çalışmalar yapılarak abdal adı altında anılan bütün zümrelerin gerçek çehresi aydınlatılmalı ve Türk kültür tarihinin bu önemli konusu Türk milletinin bilincine iade edilmelidir.

KAYNAKLAR

Arşiv belgeleri

EV.d 24976

TD 60

TD 168

Güncel araştırmalar

Abdülbaki Gölpınarlı (1958), *Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli: Vilâyet-nâme*. İstanbul: İnkılap Kitapevi, s. 10.

Abdulkadir Gül-Adem Başbüyük (2011), *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzincan Kazası)*, Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları,

Ahmet Hezarfen, Osmanlı Arşiv Belgeleri, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 2000, cilt: VI, sayı: 15, s. 107-114.

Ahmet Tanyıldız, "Kara Abdâl Süleymân Şemsî Dede ve Şiirleri Üzerine". Hikmet - Akademik Edebiyat Dergisi / 5 (October 2016): 180-190.

⁴⁹ BOA, BEO, no. 42/3120, lef 2'den naklen; Ayşe Değerli-Yusuf Küçükdağ, "Vaka-i Hayriyye'ye Kadar Anadolu'da Bektaşî Tekkeleri ve Zaviyeleri", *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 2018, sayı: 15, s. 107-135.

- Ali Rıza Özdemir (2017), *Aleviliğin Yazılı Kaynakları*. Ankara: Kripto Yayınları, s. 141-181.
- Ali Rıza Özdemir, “Alevi-Bektaşî Yolunda Ahmed Yesevî'nin Yeri”. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 14 / 2 (Aralık 2021): 1074-1111.
- Âşık Paşazade (2003), *Osmanoğulları'nın Tarihi*, Çeviri Ve Günümüz Diline Aktarım: Kemal Yavuz-M. A. Yekta Saraç, İstanbul: K Kitaplığı, s. 298.
- Ayşe Değerli, “Eskişehir Kırsalında Bir Bektaşî Zaviyesi: Bahşayış Baba”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2020, sayı: 95, s. 11-23
- Cevdet Yakupoğlu, “Kara Mürsel Adında Geçen Kara ve Mürsel Kelimeleri Üzerine Tespitler”, *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu –II*, I. cilt, Kocaeli, 2016, s. 209-229.
- Doğan Kaya (2010), *Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 30.
- Fahri Maden (2018), *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826)*, Ankara: TTK Yayınları, s.71
- Gülşen Seyhan Alışık (2006), “Şeybânîler Dönemi İçin Kaynak Araştırmaları: Mihmân-nâme-i Buhârâ II”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III. cilt, 1. sayı, 103-131. S. 104-131.
- İhsan Toker, “Renk Simgeçiliği ve Din: Türk Kültür Yapısı İçinde Ak-Kara Renk Karşıtlığı ve Bu Karşıtlığın Modern Türk Söylemindeki Tezahürleri Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50:2 (2009), ss.93-112.
- İsmet Miroğlu (1990), *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara TTK Yayınları.
- M. Fuat Köprülü (2004), *Edebiyat Araştırmaları-2*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Mehmet Canbulat (2010), “Abdal”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Haz. İsmail Karagöz, Ankara: DİB Yayınları.
- Mehmet Zeki Pakalın (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Necdet Tosun, “Ahmed Yesevî'nin Menâkıbı”, *İLAM Araştırma Dergisi*, 1998, cilt: III, sayı: 1, s. 73-81.
- Önal Kaya (2007), *Tezkire-i Hâkim Ata: Bir Yesevî Dervişinin Menkabevi Hayatı*, Ankara: KÖKSAV Yayınları.
- Özlem Özdemir (2020), *Kazak Türklerinin Destanlarında Mitolojik Unsurlar (Doktora Tezi)*, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Salim Küçük, “Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı”, *bilig*, Yaz 2010, Sayı 54: 185-210.
- Süleyman Uludağ (1998), “Abdal”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 1, İstanbul: TDV Yayınları.
- Süleyman Uludağ (2008), “Ricâlü'l-Gayb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 35, İstanbul: TDV Yayınları, s. 81-83.
- Şaban Arğun - İrşad Sami Yuca, “Muş Bulanık Mollakent/Mellekend Medresesi'nden Bir Âlim Portresi: Şeyh İhsan-ı Mellekendî'nin Hayatı ve İcâzetnâmesi”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2019, cilt: XI, sayı: 23, s. 150-170

Turan Gökçe, “Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Uşak Kazası: Kır İskân Yerleri ve Nüfus”, *XIII. Türk Tarih Kongresi: Ankara, 4-8 Ekim 1999 Kongreye Sunulan Bildiriler*, III - III Kısım. Ankara, 2002, s. 1365-1387.

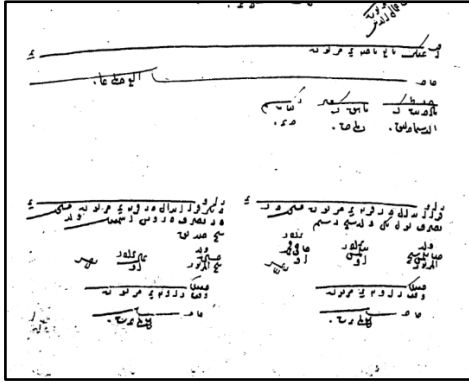
Ümit Kılıç-Abdülkadir Gül, Osmanlı Devri Erzincan Vakıflarına Genel Bir Bakış, *History Studies International Journal of History = Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Samsun, 2011, III. cilt, sayı 1, s. 165-182.

Veyis Değirmençay - Ahmet Özkan, “Tuhfe-i Nâilî’de Konyalı Şairler”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2015, sayı: 54, s. 49-85.

Yasin Taş, “Hurufat Defterlerine Göre Erzincan Kazasında Vakıf Hizmetleri”, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 26-28 Eylül 2019, Erzincan, Erzincan, 2019, s. 1347-1366.

Yaşar Çoruhlu (2011), *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.

EK

Karye-i Ağgi, tâbi’-i nahiye-i mezbure

Hâsıl 1510

Hınta: 235 kile 1645 akça

Şair: 170 kile 850 akça

Resm-i keten: 15

Zâviye-i Kara Abdal der- karye-i mezbûre meşihat der tasarruf-ı Yolbeği veled-i Şeyh Rüstem

Satılmış Şeyh veled-i el-mezbûr, Sülemiş birader-i o, Hacı Mehmed birader-i o.

Nefer 3

Çiftlik vakf-ı zâviye-i mezbûre

Hâsıl 720

Zâviye-i diger Kara Abdal der- karye-i mezbûre meşihat der tasarruf-ı Derviş İsmail veled-i Şeyh Sadık

Hüseyin veled-i Şeyh el-mezbûr, Ali birader-i o.

Nefer 2

Çiftlik vakf-ı zâviye-i mezbûre

Hâsıl 720⁵⁰

⁵⁰ TD 168 s. 207

CUMHURİYETİN 100. YILINDA ERZİNCAN

XI ERZİNCAN'DA MEVLEVİ HAREKETLERİ¹

Tahir Erdoğan Şahin

Mevlevîlik, tarikat hareketleri içerisinde gerek içyapısı ve gerekse halifelerinin niteliği sebebiyle ülke içerisinde hızlı, aynı zamanda temelleri sağlam bir teşkilatlanmayla yaygınlık kazanmıştır. Daha Mevlana'nın sağlığında ülkenin pek çok kentinden kişilerle irtibatı sağlamış ve bu sayede hareketin tanınması çabuk olmuştur.

Konya dışında, Anadolu'da kurulan dört-beş Mevlevî tekkesinden biri de Erzincan' da kurulmuştur. Tarihi hadiseler, Erzincan'ın Mevlevî tarikatıyla olan ilişkilerinden başka, bizzat Mevlana soyundan kimselerin burada ikamet ettiklerini göstermektedir.

1. BAHAUDDİN VELED AİLESİ VE ERZİNCAN

1. Behram-şah ve Bahaüddin Veled: Belh'den efradıyla birlikte göç eden Bahaeddin Veled (Mevlana Celaleddin Rumi'nin babası) Kâbe'yi ziyaretinden sonra Anadolu'ya girmiş, oradan Malatya yoluyla Erzincan'a gelmiştir. Bu olayı içine alan iki kaynak mevcuttur. Ahmet Eflaki' de hadise söyle rivayet edilir:

" ... rivayet ederler ki, Erzincan hükümdarı Fahrüddin aydın gönüllerinden olup velilere inanırdı. O'nun İsmeti Hatun adında bir de karısı vardı. Bu kadın iffet ve ismette dünyanın Ayşe'si, döneminin Hatice'si idi. Veliliği ile de ün salmıştı. Gizlilik evreninden ona, Bahaeddin Veled gibi bir dünya kutbunun, kendinin yöresinden geçtiği duyuruldu. Hemen bir yorga ata binerek Baha Veled'in arkasından yola koyuldu. Has köleler, durumu tez elden Fahrüddin Behram-şah'a bildirdiler. O da birkaç süvari ile İsmeti Hatun'un peşine düştü. Erzincan Akşehir'i yakınında Baha Veled' e ulaştılar. Atlarından inerek yeri öptüler. Baha Veled hazretleri onların gönüllerini aldı ve her ikisini müridliğe kabul etti. Fahrüddin

¹ 9. Millî Mevlâna Kongresi (Tebigler), 15-Aralık 1997 Konya, s.123-141; T. E. Şahin, Erzincan Tarihi-1, Erzincan 1985, s. 331-338.

Behram-şah, Baha Veled'e Erzincan'a inmesi için gönülden yalvardı. Fakat Baha Veled buyurdu ki;

- "Eğer beni istiyorsanız ve bana tutkunsanız, benim için bu kente bir medrese yaptırınız. Böylece burada bir süre kalmam sağlanacaktır". Bunun üzerine, Erzincan Akşehir'i'nde bir medrese yaptırıldı. Dört sene bilginler sultanı, herkese ders verdi. Dünya kraliçesi İsmeti Hatun onun hizmetindeydi. Tam o sırada Yüce Tanrı'nın buyruğu ile Fahrüddin Behram-şah ve İsmeti Hatun öldüler." ²

Ahmet Eflaki'nin rivayeten edinmiş olacağı bu bilgiler bazı yönleri itibariyle hakikate uymamaktadırlar. Baha Veled'in Erzincan'dan ayrılış tarihi 1226/27 olup Behram-şah'ın ölümü ise 1225 tir. Şu halde Baha Veled'in dört yıl burada kalmış olması mümkün değildir. Kaldı ki Ahmed Eflaki' den daha önce kaleme alınan ve verdiği bilgilerden bir kısmı ona kaynak olan Sipehsalar, Baha Veled'in Erzincan (Akşehir) da kaldığı süreyi ancak bir yıldan daha fazla olarak kaydeder: "Nihayet Tanrı'nın takdiri ile Bahaeddin Veled hazretleri Hicaz'a gitti. Hicaz'dan Şam'a uğrayıp, Erzincan'a geldiler.

Sultan Alaeddin'in halası olan Tae Melek Hatun'un İsmetiye Hanikâhına indiler. Bahtlı hükümdar Fahreddin'in hanımı beğenilen hizmetlerde bulundu ve orada kalmasını rica etti, fakat Bahaeddin Veled kabul etmedi. Çabucak hareket edip Erzincan Akşehir'i'ne gitti. Kışı orada geçirdi. Hükümdarın hanımı, Bahaeddin Veled adına orada bir hanikâh yaptırdı. Orada kaldıkları bir yıldan fazla süre içinde melike, Bahaeddin Veled'in ihtiyaçlarını sağlıyordu. Bahaeddin Veled, oradan sonra Rum'a hareket buyurdular."³

Görülüyor ki iki kaynak arasında yıl meselesinden ayrı olarak "medrese" ve "hanikâh" (tekke) olduğunda da farklılık mevcuttur. Beri tarafta eski kayıt ve kaynaklarda Bahaeddin Veled adına herhangi bir medrese ve hanikâh kaydına rastlanmaz. İhtimal ki her iki müellif de bu bilgiyi, dönemlerde halkın herhangi bir dini binaya isnat ile söylediğini eserlerine bu şekilde yansıtmışlardır? Ama her iki kaynakta Bahaeddin Veled'in Erzincan'a uğradığını ve bir müddet kaldığını vurgulamaktadır.⁴

Yakın asırlara kadar Mevleviliğin şehirde etkinliği olduğu tespit edilebilmektedir.⁵ Erzincanlı ilk Mevlevilerin bir kısmı bizzat Mevlana zamanında yaşamış, onunla münasebet

² Ahmet Eflaki, **Ariflerin Menkıbeleri I**, (çev. T. Yazıcı), M.I/, 17-I 8.

³ Feridün b.Ahmet-i Sipehsalar, **Mevlana ve Etrafındakiler, Risale**, (çev. T. Yazıcı), İstanbul 1977, s. 12.

⁴ Tahsin Yazıcı, **Ariflerin Menkıbeleri**, Önsöz-, s.37-38.

⁵ XVII. y.y.da Erzincan'a gelen Evliya Çelebi şunları yazar: (Erzincan'da) Yedi kadar derviş tekkesi vardır. En meşhurları Hazreti Mevlana Tekkesi olup, içinde her gece Mevlevî ayini olur. Mevlana evladından Çelebi Efendi dahi tekke sahasında gönüllüdür. (Erzincan Mevlevi tekkesinin şeyhlerinden bir kısmı "Çelebi" diye anılır. Evliya Çelebi'nin bahsettiği Halilullah mı, onun oğlu İsa mı, yoksa Sultan Veled oğlu Abdulvacid soyundan Çelebi Abdullatif mi, belli değil). Vakıfları sağlamdır. Kütüphanesinde Hz. Mevlana'nın el yazması ile bir Kur'an-ı Kerim, bir de Mesnevî-i Şerif vardır.

⁵ Mevlana Celadeddin, **Fihî ma Fih**, 38. S.1, (çev. A. Gölpinarlı), İstanbul 1959, s. 124.

kurmuş kimselerdir. Şehirde ilk Mevlevî tekkesini kuran Hüsameddin, Mevlana'nın oğlu Sultan Veled' in halifesidir.

2. ERZİNCANLI MEVLEVÎLER

Hüsameddin Hüseyin El-Mevlevî: Sultan Veled'in halifesi olup, Erzincan'da ilk mevlevî tekkesini kuran bu zat aynı zamanda Mevlana'nın bir sohbetinin başında yapılan açıklamada " ... dervişlerle katılmadan, onlarla düşüp katılmazdan önce bilginlerle mübahase etmeye pek düşkündü. Nereye gider oturursa canla-başla bahse girişir, münazaraya başlardı. İyi de ederdi, güzel de söylerdi hani" denilmektedir.⁶ Anlaşıyor ki Hüsameddin, akla-mantığa ve bilgilerin bu metodlarla da analizinin yapılmasına çaba gösteren; söz söyleme sanatına sahip kimsedir. Mevlevîliği kabulünden sonra, zahiri araştırmaların yanı sıra batınî konulara da eğilmiştir.

Hüsameddin'le ilgili olarak en fazla bilgi, Mevlevîliğin ilk iki önemli kaynağından biri olan Feridüd bin Ahmed-i Sipehsalar'm "Risale-i Sipehsalar be Menkakıb-ı Hudavendigâr" ında mevcuttur. Sipehsalar' ın "şeyhimiz" diye hitab ettiği Hüsameddin'i, Mevlana'nın sağlığında en ileri gelen on-on iki kişilik ehil ve yakınlardan biri olarak kaydeder. "Nitekim Erzincan'da oturan efendimiz, üstadımız ve şeyhimiz; Ariflerin topluluğunun mumu. Tanrı'dan korkanların gerdanlığının büyük incisi, ince şeyleri açıklayan, hakikat selsebiliğinin içicisi, melek sıfatlı, valilerin makbulü, temiz insanların özü, Hüsameddin Hüseyin el-Mevlevî (Tanrı bereketinin gölgesini diğer sevenlere uzatsın), halen Musa gibi mucize (yedi beyza) gösterme ve İsa gibi ölüleri diriltme gücüne sahiptir. Metedavil ilimlerde dünyada tek, dervişlerin gerçekleri ve incelikleri hususunda sonsuz bir deniz, son derece bir yumuşaklık, sonsuz bir terbiye ve yüksek bir himmete sahiptir. Şeyhlerin yolunda çalışmış, sevgi ve hakikat kadehinden tatmıştı. Sultan Veled hazretleri (Tanrı yüzünü ak etsin) onun hakkında çok inayetlerde bulunmuş ve onu belalardan korunmuş olan Erzincan'da kendi kaim makamını yapmış ve kendisine yüksek bir icazet vermişti. Parmak serçelerini kalemlerin gemisine bindirdiği, kâğıdın gümüş gibi olan sahifesini mürekkebin elmas renkli siyahı ile işlediği ve daima, tekrarlanan yedi ayetli Fatih'a'yı nadir taşlar ve nadir incilerle süslediği zaman, ruh âlemine mensup olanların aklına şaşkınlık getirdi. Dehşetli riyazetler çekmiş, hizmet eşliğinde oturmuş, fakirlerin hakikat ve marifetlerini öğretmek suretiyle o şehirlerin bütün sakinlerine açıklamış ve onları fakirlik ehli kıyafetine sokulup veliler halkasına girmeye davet etmiştir.⁷

Celaleddin Muhammed-i Münecim ve Satı Beyoğlu Müstencid: C.M. Münecim, Hüsameddin Hüseyin'in oğludur. Bu zatın yapmış olduğu en önemli işlerden biri de, "Makalat-ı Şemseddin-i Tebrizi"yi H.789 (1387) Gevher-şad adlı bir hattata yazdırmış olmasıdır. Bugün Fatih Kütüphanesi'nde 2788 no' da kayıtlı bu nüsha Münecim'den halifesi

⁶ Mevlana Celadeddin, **Fihî ma Fih**, 38. S.1, s. 124.

⁷ Sipehsalar, s. 150-151.

Müstencid'e intikal etmiştir. Kendine intikal eden bu nüshanın temellük yazısındaki ifadeler, Muhammed-i Müneccim'in babasının yerine geçmiş olabileceği gerçeğini yansıtır. Bu Müstencid 812 Muharrem'inin ilk günü (16 Mayıs 1409 Perşembe) Mevlana dergâhına, Mevlana'nın "Divan-ı Kebir'ini vakfeden zattır. Vakfettiği divanı, Osman oğlu Hasan'a 1368 de yazdıran da babası Abu'l Maali Şerafeddin Satı'l Mevlevi'dir. Ayrıca Konya Mevlana Müzesi İhtisas Kütüphanesindeki 211 no'da kayıtlı "Fihi ma Fih" deki sahifelerde Müstencid'in adı geçer. Bu nüshanın temellük yazısı da Gevher-şad'a aittir. Çünkü "Makalat"ın yazısının aynıdır.⁸

Söz konusu mecmuada, Mevlana'nın mektubundan sonra Erzincan hâkimlerine, naiblerine dair iki sayfa yazı var. Erzincan'a verilen bu önem, Fihi ma Fih'in bu nüshasının da Celaleddini Muhammed-i Müneccim'den kendisinden sonra yerine geçmiş olma ihtimali fazla olan Müstencid'e intikal etmiş olma ihtimalini güçlü kılmaktadır.⁹

2111 no'lu mecmuanın ikinci bölümünü "Risale-i Sipehsalar" teşkil etmektedir. Nüshanın sonunda XIV. asır sonu ve XV asrın ilk başlarına ait Erzincan'ı ilgilendiren hadiselere yer verilmiş. Söz konusu kayıtlarda Satı oğlu Müstencid'in 807 (1405) Şevvalinde Erzurum'a emir olduğu; bunu müteakip sahifede Müstencid, Emir Satı'nın 787 Cümad el ülasının birinci günü (14. 6. 1385) vefatını kaydetmiştir.

Mevlana İzzeddin-i Erzincani: Hakkında sadece Sipehsalar'daki kısa bir açıklamanın sonunda, sayıları ileri gelen on- on iki kişi arasında ismi geçmektedir. Şöyleki; " .. Hüdavendigar (yani Mevlana) nın sağlığında müridler ve âşıklar sayısızdı. Fakat sohbet ehli olanlar ve tam yakınlığa sahip olup, çok riyazet çekmiş, fakirlik ve yokluk potasında vücut varlığını bir kere eritmiş, dışını yok etmiş, dünyayı arkaya atmış olanlardan zikredilecekler şunlardır: ... Mevlana İzzeddin- i Erzincani... "¹⁰

Tabip Alaeddin-i Erzincani: Mevlana'ya iktisab edenlerden olup, hakkında Eflaki şunu anlatır: "(278) Hikâye: Yine ulu arkadaşlardan nakledilmiştir ki: Sultan Rükneddin, Erzincanlı Alaeddin Tabip'den, Erzincan'da kendisi için bir takım macunlar hazırlamasını rica etti. Alaeddin Tabip bunun için üç bin dirhem sultani harcayıp macunların hepsini hazırladı. Tabibin çocukları kendisine: "Sen lutuf ve kerem sahibi bir adamsın, sana daima gelip giden dostlar bulunur. Onlar bu macunları görünce senden isteyeceklerdir. Sen de her halde her birine bir parça vereceksin. Bu suretle bunları birçoğu mahvolup gidecek. Bunun için yapılacak iş şudur: Sen boş bir odaya girip kapan. Gelip gidenler senin evde olduğunu bilmemeli. Bunun için biz bu odanın kapısını dışardan kilitleriz." Dediler. Alaeddin Tabip hemen o gün dedikleri gibi karısı ile birlikte bir odaya girdi. Kapıyı sımsıkı kapadılar ve doktorla karısı içeride macunları hazırlamakla meşgul oldular. Onlar uğraşırken birdenbire tabhanenin perdesi açıldı. Mevlana içeri girip odanın bir köşesine çekildi. Doktor ve karısı

⁸ Abdulbaki Gölpınarlı, (Mevlana) **Fihi Ma Fih**'e yazdığı -önsöz-, s. XII.

⁹ A. Gölpınarlı, gösterilen yer.

¹⁰ Sipehsalar, s. 150.

bu hâlin heybetinden donup kaldılar. Bir müddet sonra doktor kendisine gelerek ayağa kalktı. Altın tasa koymuş olduğu bütün macunları Mevlana'nın önüne getirdi ve Mevlana'dan onlardan mutlaka yemesi için ricada bulundu. Mevlana mübarek parmaklarını onların üzerine koyup: Bizim içimizde öyle bir dert vardır ki, bütün dünyanın macunlarını verseler, o dert bir an sakin olmaz ve şiddetli acı durmaz" buyurdular. Bunun üzerine Doktor ve karısı ağlamaya başladılar. Mevlana ayağa kalkıp kapıyı işaret etti. Kilit açıldı ve kendisi de çıkıp gitti. Ne kadar onun arkasından koşulsun da bir iz görmediler. Bunun üzerine karı koca tam bir samimiyetle Mevlana'nın kulu ve aşığı oldular. Çünkü bundan önce Alaeddin Tabip'in velilere itikadı yoktu. Daima onların aleyhinde bulunurdu. Bugünden itibaren kalbinde uyanan sevgi ile karısını alıp Konya'ya geldi ve halis bir mürit oldu. Bu hadise Erzincan'da vaki olmuştu".¹¹

İbn Batuta Seyahatnamesinde Erzincan ve Ahi Nizameddin: İbn Batuta Sivas kentinde Eretna Beğ'in ve Sivas ahilerinin zaviyelerinde bir haftaya yakın misafir olduktan sonra, Amasya'ya oradan Gümüş (Gümüşhane) üzerinden Erzincan'a varır. Moğolların gelişinden sonraki yıllar içerisinde Doğu Anadolu şehirlerinin Selçuklular dönemindeki üstünlüğünün yitirilmesine rağmen, Erzincan'ın hâlâ toplumsal ve ekonomik açıdan büyük bir önem arz ettiğini Batuta'nın şu cümleleriyle ifade edilir. -" ... Oradan (Gümüşhane' den) hareketle Erzincan' a vardık ki, Irak Sultanına (Şeyh Hasan) bağlı vilayetlerden biridir. Bakımlı ve büyüktür. Halkının çoğunluğu (şehir merkezinde) Ermeniler teşkil eder. Müslümanlar Türkçe konuşurlar. Muntazam güzel çarşıları vardır. Şehrin adıyla tanınan nefis kumaşlar (Erzincan bezi) dokunur. Ve bölgedeki bakır madenleri işletilir. Bundan çeşitli kap ve bizim taraflardaki (Kuzey-Batı Afrika) ayaklı çıradanlıklara benzeyen bakır şamdanlar, -Beysus- (Bukran'ın Arapça telaffuzu olmalı) yapılıdır." ¹²

Ahi Nizameddin 'e gelince, seyyah, onun Ahiler arasında önde gelen ve seçkin bir şahsiyet olarak tanındığını; tekkesinin ise tanıdığı zaviye örnekleri arasında en güzel yapıda olanlardan biri olduğunu yazar. Bu seyahatnamede kaydedilen Alanya Kadısı'nın da (Celaledin-i Erzincani) Erzincanlı biri olduğunu görüyoruz. Bu kayıtlar, ülkedeki çeşitli müesseselerin üst mevkilerine gelebilen bir ilim zümresinin Erzincan'dan çıktığını göstermekte, şehirdeki eğitim seviyesine ışık tutması bir yana; o yüzyıllar içerisinde gelişmesinin zirvesine varan "ahilik" sisteminin bu kentteki mühimsenir fonksiyonunu belirtmesiyle de önemlidir.¹³ Batuta'nın bahsettiği Nizameddin'in, Ahmed Eflaki'de belirtilen Nizameddin'le aynı olması gerekir. Gerek tarih olarak yapılan kıyaslamalar ve gerekse kayıtların muhakemesi bizde bu kanaati oluşturmuştur.

¹¹ Ahmed Eflaki, **Ariflerin Menkıbeleri**, I, 3/278.

¹² İbn Batuta, **Seyahatnamesinden Seçmeler**, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), İstanbul 1971, s. 26 (Parantez içeriği bize ait).

¹³ İbn Batuta, aynı yer.

Eflaki 1291 yılında çok sonraları Konya'ya gitmiş ve Nizameddin-i Erzincani'nin öğrencisi (müridi) olmuştur. Ondan "... üstadım Erzincanlı Nizameddin" diye bahseder.¹⁴ Eflaki ve Batuta'nın kaydında geçen Nizameddin yakın seneler içerisinde ele alınmıştır. "Ahi" sıfatı ve özelliğinin genel bir konu oluşundan, ahi olanların aym zamanda başka bir dini tarikatta olmasına kesinlikle mani değildi. Anadolu' da Ahi olan başka Mevlevilerin olduğu da bir gerçektir. Eflaki Ahi olmadığından (olsa gerek) şeyhini Nizameddin-i Erzincani diye anar. Ayrıca iki ayrı eserde geçen Nizameddin'i aynı şahsiyet olduğunu teyid edebilecek bir diğer husus, Evliya Çelebi'nin, çevrenin en güzel zaviyesi olarak "Mevlevi Ahi Nizameddin-i Erzincani" kaydır.

Halilullah ve İsa Çelebiler: Gerek Halilullah Çelebi'nin ve gerekse onun oğlu İsa Çelebi'nin bugüne kadar adlarının gelebilmiş olması, Erzincan'da yaptırdıkları eserlerin sayesinde olmuştur. İsa Çelebi'nin yaptırdığı çeşmenin tarihi H. 852 (M. 1448) dir. Buna göre; Halilullah Çelebi'nin XIV.yy. sonlarıyla XV. yy. başlarında yaşadığını söyleyebiliriz. Halilullah adına bir camiden başka; aynı adla bir mahallenin de olması, bu zatın şehirde etkin Mevlevi şeyhlerinden biri olduğunu göstermektedir.

Çelebi Abdullatif: Sakıb Dede'nin "Sefinetü'l-Mevleviyan" adlı eserinde zikredilenler arasındadır. Kendisi Sultan Veled'in oğlu Hüsameddin Abdulvacid soyundandır. Erzincan'daki Mevlevi şeyhleri halkasından biri olan Çelebi Abdullatif, semai inkâr edenlere karşı bir vaaz başlangıcında Arapça hutbe okuduğu kaydedilir

Resim 1-2 : Kemahlı Hacı İbrahim Hakkı Efendiye ait; biri Arapça, diğeri Türkçe yazılı mezar taşı.

İbrahim Hakkı Kemahî Efendi: Kemah'ın Müşekrek köyünde doğmuş, Eğin Medresesi'nden icazet almıştır. Şam, Mısır ve Hicaz taraflarında bulunup bir süre de Konya'da ikamet etmiştir. Konya'dayken Mevleviliğe intisab eden İbrahim Hakkı, Erzincan'a gelip buradaki Mevlevihaneyi onararak pôt-nişin olur. İbrahim Hakkı'nın Konya'dan icazetle gelip Erzincan'da bu binayı onartma lüzumu görmesi, bu senelerde Mevlevilik faaliyeti-

¹⁴ Ahmed Eflaki, **Ariflerin Mehkibeleri II**, 8/146.

nin olmadığını göstermektedir. Kendisinden sonra da olmamıştır. *Miftâhu'l-ma'ârif* eseri yanı sıra "Şems-ül İr'ya ilâ Sultan Reşad" adlı, Sultan Reşat'a yazdığı bir risalesi vardır.¹⁵

Ayrıca "Divan"ı 1906 da basılan Mevlevi şeyhinin ilmi eserleri Arapça olup hemen hepsi yazma hâlinindedir. Şiirlerinin tarzı gazel, tasavvufî murabba ve aşikidir". İlga konusunda idamı istenmiş, bilahare Tercan yöresine gitmiş, rivayete göre Hz. Muhammed'i rüyasında gördükten sonra hazırladığı savunmasını iptal etmiş, ertesi gün vefat etmiştir. Erzincan'da Mezarı açılıp, ölümüne emin olunduktan sonra da kapatılmıştır.

3. ERZİNCAN'DAKİ MEVLEVİ ESERLER

1-Mevlevi Tekkesi: Erzincan'da kurulan Mevlevi tekkesinin Sultan Veled zamanına tekabül etmesi, bunun ilk Mevlevi tekkelerinden olduğuna delildir.¹⁶ Gerek Başbakanlık arşiv belgelerinde¹⁷ ve gerekse Evliya Çelebi'de bahsi geçer. Ali Kemali, Erzincan'da birkaç mevlevi' dergâhının olduğunu ve en büyüğünün "Tekke" ya da "Selami" adlı mahallede önceden bulunmuş olduğunu kaydeder. Bu, en büyük ve muhteşem olanıymış. Ayrıca, hakkında "Celaledin Mevlana Rûmi'nin yaptırdığı" rivayetini de nakletmektedir. Ne var ki kendi zamanında bunların hiç birinden iz dahi bulunamamıştır.

2.Halilullah Camii: Adı geçen zat tarafından yaptırılmış olmalıdır. Aynı adı taşıyan mahalle bulunmakta ve H. 937 (1530) tarihli Evkaf defterinde evkafının geliri 6.999 akçayı bulan caminin kerpiç olduğunu kaydeden Ali Kemali, kapısının sol kenarındaki şu eksik ibareyi nakletmiştir: "... *noksan deriğ*"; *alt satırında: "Deynukh şü'd pinhan deriğ."*

Caminin yapılışını XVI. yüzyıl başları olarak tarihlemek mümkündür. Beybağı Mezarlığı'nda 1313 (1895/6) tarihli bir mezar taşında "Mevlevi Camii İmamı Hacı Hilmizade Yusuf Efendi" kaydı bulunuyor. Ancak, bu yılları kapsayan yazılı belgelerdeki eser listelerinde "Mevleviye Camii" adı geçmemektedir. Anlaşılmaktadır ki, Halilullah Cami, Mevlevi Cami olarak anılıyordu. Eserden günümüze hiçbir iz kalmamıştır.

3. Halilullah Çeşmesi: Bu eser de eski Erzincan'da, Halilullah Çelebi'nin oğlu İsa Çelebi tarafından (H. 852/m. 1 448) yaptırılmıştır. Siyah taş üzerine sülüs ile yazılı kitabesinde şu kayıt mevcuttur.¹⁸ "*Allah Teâla ve Tebareke buyurdu ki -Biz her şeyi sudan dirilttik-. İsa Çelebi İbn-i Halilullah Çelebi 852 senesinde bu çeşmeyi yaptırdı.*

¹⁵ Geniş bilgi için bak. Faruk Tuncer, **Kemahlı İbrahim Hakkı Efendi, Hayatı ve Eserleri**, İstanbul 1999; Nihat Azamat, *Kemahlı İbrâhim Hakkı, DİA*, Ankara 2002, C. XXV, s. 220- 222; Ali Birinci, *Kemahlı Şeyh İbrahim Hakkı'nın Serencamı, Türk Yurdu*, Ekim 1996, S. 110, s. 3-7; Selami Şimşek, *Erzincan Mevlevîhânesi Son Postnişini Kemahlı İbrahim Hakkı Efendi'nin Divân'ında Mevlânâ Ve Mevlevîlikle İlgili Düşünceleri, Tasavvuf / İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl: 8, Mevlânâ'ya Armağan Sayısı, 2007, s. 159- 174.

¹⁶ Abdülbaki Gölpınarlı, **Mevlana'dan Sonra Mevlevilik**, İstanbul 1953, s. 333.

¹⁷ **Başbakanlık Arşiv Tapu Def.** (BA-TD), No.199, s.38.

¹⁸ Ali Kemali s. 228-229.

4. **Atabek Medresesi:** Banisi Atabek Mecdeddin Muhammed (ölm. 1277) olmalı. Buna göre yapılışı XIII. asrın üçüncü çeyreği olarak tarihlenebilir. 1530 senesinde geliri 4830 akçayı bulan medrese, bu tarihte Erzincan'da bulunan beş medreseden biridir.

MEVLEVİ MEZAR TAŞLARI

a. *Birinci Mezar Taşı:* Bugünkü Terzi Baba Mezarlığı'nın giriş kapısından sonra, sağ tarafta bir iki adet siyah taş mezarlar bulunmaktadır. Bunların birinde dört saç örüğü işlenmiş birisi için Mevlana'nın kız kardeşi denilmektedir.¹⁹ Rivayete göre, Hac farızasını yerine getirmek için bir ara Erzincan'a uğramış, burada vefat etmiştir.

Resim 3: Saç Örüklü mezar taşı. Taşın ikinci üzerinde hiçbir yazı kaydı kalmamıştır.

b. *İkinci*

Mezar Taşı: Erzincan'ın Beybağı Mezarlığı içerisinde. H. 1193 (1779) tarihli. Mevlevi halifelerinden Taki Abdulfettah'ın oğlu (ya da müridi) Hacı İzzet Efendi'ye aittir.²⁰

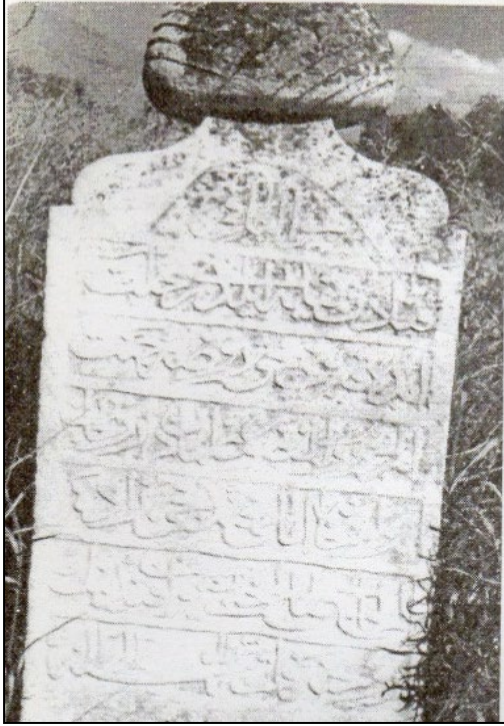
Resim 4: Mevlevi Taki Abdulfettah (oğlu) Hacı İzzeddin'in H. 1193 (1701/2) tarihli mezar taşı.

¹⁹ Söz konusu rivayeti nakleden ve mezar taşını bulmamızda, bize yardımcı olan Murat Kurtoğlu'na müteşekkirim.

²⁰ Abdülbaki Gölpınarlı, **Mevlana'dan Sonra Mevlevilik**, İstanbul 1953, s. 333.

c. *Üçüncü Mezar Taşı*: Kemahlı Mevlevî şeyhi Hacı İbrahim Hakkı Kemahî'ye ait mezarlığın iki yazılı taşı bulunmaktadır. Bunlardan biri Arapça, diğeri Latince harflerle yazılmıştır. Ölm. Yılı 1344 (1926).²¹

Resim 5: Mevlevî Camii İmamı Hacı Rimizade Yusuf Efendi'nin mezar taşı kitabesi. (H. 1313/M. 1896/6)

²¹ Geniş bilgi için bak. Faruk Tuncer, **Kemahlı İbrahim Hakkı Efendi, Hayatı ve Eserleri**, İstanbul 1999; Nihat Azamat, **Kemahlı İbrâhim Hakkı, DİA**, Ankara 2002, C. XXV, s. 220- 222; Ali Birinci, **Kemahlı Şeyh İbrahim Hakkı'nın Serencamı, Türk Yurdu**, Ekim 1996, S. 110, s. 3-7; Selami Şimşek, **Erzincan Mevlevîhânesi Son Postnişini Kemahlı İbrahim Hakkı Efendi'nin Divân'ında Mevlânâ Ve Mevlevîlikle İlgili Düşünceleri, Tasavvuf / İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, Yıl: 8 , Mevlânâ'ya Armağan Sayısı, 2007, s. 159- 174.

CUMHURİYETİN 100. YILINDA ERZİNCAN

XII

AŞÇI İBRAHİM DEDE HÂTIRATI ÇERÇEVESİNDE XIX. YÜZYIL ERZİNCAN'INDA DİNÎ VE TASAVVUFÎ HAYAT

Prof. Dr. Halil Baltacı*

1. GİRİŞ

Hâtırat türü eserler, yazıldığı döneme tutulan ayna gibidirler. Bu eserler sayesinde bir toplumun sosyal hayatı yanında tarihî, coğrafi, siyasî, ekonomik ve kültürel durumunu hâtırat sahibinin gözünden izlemek mümkün olur. Özellikle XIX. yüzyıldan itibaren sayı bakımından artış gösteren hâtırat¹ türü eserler, yeri geldiğinde birincil kaynak olma özelliğine sahip olurlar. Aşçı Dede olarak meşhur olan İbrahim Halil Dede'nin hatıralarını ihtiva eden *Tercüme-i Ahvâl-i Aşçı Dede* adlı eseri, bu konudaki önemli örneklerden birisidir. İstanbul'dan, Erzurum'a; Erzincan'dan Şam'a oradan da Edirne'ye kadar geniş bir vatan coğrafyasında yaptığı yolculukları ve buralara dair anlatımları, bu esere bir tür seyahatname hüviyeti de kazandırmış, hatta Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'siyle kıyaslanmasına sebep olmuştur. Aşçı Dede'nin Şam'da kaldığı sıralarda kaleme aldığı anlaşılan hatıraları okurken, çocukluğundan başlayarak ömrünün son dönemlerine kadarki hayat hikâyesine, yaşadığı toplumun dinî, ahlâkî ve tasavvufî yapısından, asker-sivil ilişkileri, siyaset ve yönetim, dış devletlerle ilişkiler gibi geniş bir yelpazede dile getirilen konulara ait gözlemlerine vakıf oluruz. Eserde, Aşçı Dede'nin evlilikleri, çocukları, ev hayatına dair özel bilgiler yanında; tasavvuf anlayışı, dinî hayatına dair düşünceleri ve toplumsal konulara yönelik samimi ifadelerini buluruz.

Aşçı Dede'nin hâtıratında, hakkında bilgi verilen şehirlerden birisi de Erzincan'dır. Ordudaki görevi gereği buraya yerleşen Dede, yaklaşık on beş yılını burada geçirmiştir. Bu

* Prof. Dr. Erzincan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

¹ Geniş bilgi için bkz. M. Orhan Okay, "Hâtırat", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, s. 445-449. Ancak bu maddede Aşçı Dede'nin eserine hiçbir şekilde değinilmemesi bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır.

zaman zarfında şehrin önemli şahsiyetleri, şehrin geçmişiyle ilgili kendisine nakledilen bilgiler, özellikle de kendisinin bizzat şahit olup birinci ağızdan aktardığı malumat oldukça değerlidir. Bu sebeple Aşçı Dede hâtıratını, tarihî ve kültürel mirasına dair kaynaklarından pek çoğunu büyük tabiiî âfetlerde kaybetmiş Erzincan şehrinin XIX. yüzyıldaki durumu hakkında önemli bir kaynak olarak değerlendirmek mümkündür.

I- AŞÇI İBRAHİM DEDE VE HÂTİRATI

Kendisi hatıralarda adını es-Seyyîd İbrahim Halil İbn Mehmed Ali şeklinde ifade etmektedir. İstanbul'da Kandilli semtinde h. 1244/ m. 1828-1829 yılında dünyaya gelmiştir. Babası Kastamonu kökenli, orduda başçavuş olarak görev yapan Mehmed Ali, annesi Çerkeşoğullarından Bolulu Hasan Ağa'nın kızı Behiye Hanım'dır.² Eğitimine Kandilli Mahalle Mektebi'nde başlayan Aşçı Dede, daha sonra taşındıkları Şehzâdebaşı'ndaki Sıbyan Mektebine devam etmiş, buradaki eğitiminden sonra 1257/1841 senesinde Süleymaniye Rüştîyesi'ne kaydolmuştur. Başarılı bir öğrenci olduğu anlaşılan Aşçı Dede'nin bu okuldaki yakın arkadaşlarından birisi de, meşhur şâir ve devlet adamı Ziya Paşa'dır.³ Devlet dairelerine eleman yetiştirmek için bir tür mülkiye mektebi olan Süleymaniye Rüştîyesi'nin ilk devre mezunlarından. Bâbiâli'yi tercih eden diğer pek çok arkadaşının aksine, Bâb-ı Seraskerî'de "ordular rûznâmçe⁴ kaleminde" göreve başlayan Aşçı Dede'nin, ordudaki görevi orta dereceli çeşitli kademelerde, neredeyse ömrünün sonuna kadar devam etmiştir. Önce Dördüncü Ordu (Erzurum-Erzincan), daha sonra da Beşinci (Şam) ve İkinci (Edirne) Ordularda memuriyet yapmıştır.⁵

Hatıralardaki bilgilerden, daha küçüklüğünde din ve maneviyata ilgisi olduğu, sonraki dönemlerde ise bu ilginin yerini aşk, coşku ve cezbenin doldurduğu görülmektedir. Tasavvufla ilk tanışması çalıştığı kalemdeki mesai arkadaşı, aynı zamanda bir Kadirî Tekke'sinde şeyhlik yapan Muhtar Efendi'nin dostluğuyla olmuştur.⁶ Sonradan yakın arkadaşlarından çok sevdiği Osman Efendi vasıtasıyla Nakşibendîliği tanıyan Aşçı Dede'nin, ilk olarak Halvetî meşâyihından Hasan Efendi ismindeki bir zata intisap ettiği ve onun

² Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları, Çok Yönlü Bir Sûfînin Gözüyle Son Dönem Osmanlı Hayatı*, Haz. Mustafa Koç- Eyüp Tanrıverdi, Kitabevi: İstanbul, 2006, s. 81-83.

³ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 181.

⁴ "Kelime Farsça'da "günlük" anlamına gelen rûznâmeye küçültme eki ilâvesiyle oluşturulmuştur. Rûznâmeden farklı olarak Osmanlı bürokrasisinde günlük işlemler için tutulan defterlerin genel adı haline gelmiş, ayrıca hazineye bağlı günlük gelir giderlere bakan kalemler için de kullanılmıştır. Resmî bir defter türü olarak rûznâmçe, daha ziyade maliye teşkilâtında hazinedeki işlemlerin gelir ve harcamaların kaydedildiği defterleri ifade eder." Erhan Afyoncu, "Rûznâmçe", *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, s. 276.

⁵ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 183-184.

⁶ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 186.

tekkesine yerleştiği görülmektedir.⁷ Hasan Efendi'nin yanında aradığını bulamayınca yine onun tavassutuyla, bu kez

Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nde⁸ Hüsameddîn Dede'nin iradesiyle vekâleten postta oturan Hakkâk Kadrî Dede'nin izniyle sema meşk etmeye başlamıştır. İstanbul'dan ayrılıncaya kadar Mevlevîhâneye⁹ devam eden Aşçı Dede'nin bu dönemde ilk evliliğini yaptığı, bu evlilikten Hasan Hüsameddin ve Salih adında iki oğlunun dünyaya geldiği anlaşılmaktadır.¹⁰

Aşçı Dede'nin 1272/1856 yılının başlarında Dördüncü Ordu Rûznâmçeciliği göreviyle önce Erzurum'a ardından da Erzincan'a gitmesi hayatının dönüm noktalarından birisi kabul edilmektedir. Zira burada, Nakşî-Hâlidî şeyhlerinden Mustafa Fehmi Efendi'yi tanıma imkânı bularak bir daha kopmayacak bir bağla kendisine bağlanacaktır.¹¹ Burada kaldığı zaman zarfında Şeyh Fehmi Efendi'den Hâlidîyye hilafeti için icazet¹² alan Dede'nin, ordu merkezinin Erzurum ile Erzincan arasında sıkça değişmesi nedeniyle bu iki şehir arasında gidip geldiği görülmektedir. Bu dönemde eşi Hamide hanımın ölmesiyle ikinci evliliğini yapmıştır.¹³

Erzincan'dayken bütün himmetiyle Şeyh Fehmi Efendi'ye yönelen Aşçı Dede'nin, Terzi Baba türbesi yakınlarında inşa edilmekte olan dergâhın yapımıyla bizzat alakadar olduğu görülmektedir. Bu dergâhın açılışının yapıldığı gün misafirlere sunulan kusursuz yemek hizmetinden dolayı kendisine "Aşçı Dede"¹³ adı verilmiş, bundan sonra bu isimle anılır olmuştur.¹⁴

⁷ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 192. Aşçı Dede, bu Şeyh Hasan Efendi'nin çok da bâtın ehli olmadığını zikretmektedir.

⁸ Aşçı Dede'nin bu dönemde devam ettiği Kasımpaşa Mevlevîhânesi hakkında verdiği bilgiler bu konuyla ilgili çalışan araştırmacılar tarafından dikkate değer bulunmuştur. Geniş bilgi için bkz. Sezâi Küçük, *XIX. Asırda Mevlevîlik ve Mevlevîler*, Doktora Tezi, MÜSBE, İstanbul, 2000, s. 148-152. Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İstanbul 2004, s. 438.

⁹ Bu dönemi hatıralarında uzun uzadıya anlatan Aşçı Dede, daha sonra Erzincan'da Şeyh Fehmi Efendi'ye bağlanıp Nakşî-Hâlidî olduktan sonra bile bütün bütün Mevlevîlikten kopmayacak, ömrünün sonlarına doğru Edirne'de görevde olduğu zamanlarda Mevlevî hayatına yeniden dönecek hatta ikinci şeyh olarak kabul görecektir. Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 1288.

¹⁰ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 323, 405.

¹¹ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 335-336.

¹² Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 424. Aşçı Dede Hâlidîliğe intisap ettikten sonra Şeyh Fehmi

Efendi'ye kadar bir Nakşîbendî silsilesi de zikretmektedir. Silsile Pîr-i tarikat Hazret-i Şâh-ı Nakşîbend-i Üveys-i Buhârî (k.s) ile başlayıp, Hazret-i Ziyâeddin-i zü'l-cenâheyn Mevlânâ Hâlid (k.s), arada kimse olmaksızın Hazret-i Pîr Mehmed Vehbî Hayyât Erzincanî (k.s), son olarak da Sultân-ı Ulemâ-billâh Mustafa Fehmi el-Erzincanî (k.s) isimleri ile sona ermektedir. Bkz., ae, s. 332-333. ¹³ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 475.

¹⁴ Aşçı Dedelik unvanı Mevlevîlik tarikatına has unvanlardan birisidir. Sezai Küçük, Mevlevîlik üzerine yaptığı çalışmasında İbrahim Halil Efendi'ye verilen dedelik unvanının çile çıkarmadığı için sembolik bir anlam taşıdığına dair sözlerinde haklıdır. Zira gerçekten de hâtıratın pek çok yerinde Mevlevîlik kültürüne dair eğitim

Müşir Derviş Paşa'nın memuriyetten istifa etmesini istemesi üzerine görevi bırakarak İstanbul'a giden Aşçı Dede, çiftliğinin işleri ile meşgul olması için Derviş Paşa tarafından Şam'a gönderilmiştir. Ancak bu konuda başarısız olması sebebiyle tekrar memurluğa dönerek bu sefer Beşinci Ordu Redif Yoklamacılığı göreviyle yine Şam'a tayin edilmiştir.¹⁵ Burada bulunduğu sırada Nakşibendî büyüklerinden Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî halifelerinden Şeyh Muhammed Hânî'nin oğlundan *Mevâkîf ve Füsûsu'l-hikem* okuduğu, Şam Emeviyye Câmii'nde Nakşibendiyye zikri hatm-i hâcegân kıraatına devam ettiği anlaşılmaktadır. Şam'da kaldığı müddet içinde düzenli olarak ziyaret ettiği mekânlar arasında Muhyiddin İbnü'l-Arabî ile Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî türbelerinin bulunduğu söylemek gerekir.¹⁶

Aşçı Dede'nin Şam'daki görevinden sonra İkinci Ordu Levâzım Dördüncü Şube Müdürü göreviyle Edirne'ye tayin edildiği görülmektedir.¹⁷ Edirne'de bulunduğu dönemde bir taraftan Edirne Mevlevîhânesi'ne devam edip sema meşk ederken, diğer yandan Şam'da yazmaya¹⁸ başladığı hatıralarını temize çektirmiştir. Buradaki görevi sırasında 1898 yılında Hac vazifesini yerine getiren Aşçı Dede, hâtıratın son cildinin de yeniden yazılmasıyla Edirne'deki görevinin tamamlandığına karar vererek emekliliğini istemiş ve İstanbul'a dönmüştür. Hâtıralarda zikredilen son tarih Ekim 1906'dır. Aşçı Dede'nin vefat tarihi ve nerede medfun olduğu belli değildir.

Aşçı Dede'nin şahsiyetinin teşekkülünde en önemli unsur tasavvuftur. Küçük yaşlardan itibaren tasavvuf ve mutasavvıflara ilgi duyan Dede, zamanının çoğunu Mevlânâ ve İbnü'lArabî'nin kitapları başta olmak üzere tasavvufî eserlerin tetkikine ayırmıştır. Tarikatlar konusunda taassuptan uzak yapısı, Mevlevî ve Nakşîler kadar diğer tarikat mensuplarıyla dostane ilişkileri, kimde bulunursa bulunsun değerli olduğuna inandığı şeyleri elde etme konusundaki azmi, onun şahsiyeti hakkında bilgi veren önemli özelliklerindedir. Aşçı Dede, Halvetîliğe mensup olmakla birlikte; Mevlevîhâne'de sema meşk etmiş, Erzurum Kâdirihânesi'nde İstanbul usûlü devran¹⁹ yaptırmış, Nakşî-Hâlidî

aldığı ve sema meşk ettiğiyle ilgili pek çok bilgi varken, 1001 günlük Mevlevî çilesi çıkardığına dair herhangi bir malumat verilmemektedir. Ancak Küçük'ün İbrahim Halil Dede'ye Erzincan Mevlevîhânesi'nin tamiri ve yeniden mukabeleye başlanması sırasındaki hizmetleri sebebiyle "Aşçı Dede" unvanı verildiği bilgisi tashihe muhtaçtır. Zira açılışı yapılan dergâh bir Mevlevîhâne değil, Hâlidî dergâhıdır. Geniş bilgi için bkz. Küçük, *XIX. Asırda Mevlevîlik ve Mevlevîler*, s. 151.

¹⁴ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 493.

¹⁵ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 529-551.

¹⁶ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 574, 771, 843, 1457.

¹⁷ Nihat Azamat "Aşçı İbrahim Dede Mecmuası" adıyla kaleme aldığı ansiklopedi maddesinde; Aşçı Dede'nin 1884'te Edirne'ye gittiğini ve 1889'da Edirne Mevlevîhanesi şeyhi Hacı Ali Efendi'den sikke ve destar sardığını söylemektedir. Bkz. Nihat Azamat, a.g.m, *DİA*, c. III, s. 546. Ancak zikredilen bu tarihler hatalıdır. Aşçı Dede, 4 Ekim

¹⁸ Daha sonra Edirne'ye gitmiş adı geçen sikke ve destar töreni ise Aralık 1898 yılında gerçekleşmiştir. Bkz., Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 945, 1021-1022. ¹⁹ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 436.

dergâhında “hatm-i hâcegân taşları”nın dağıtımını üstlenmiştir.¹⁹ Esasında Aşçı Dede, mükemmel bir sâlik olmak için diğer tarikatların da önemli hasletlerine sahip olmak gerektiğini söylemektedir. Buna göre: “Bir sâlikte dört şey mevcut olmadıkça o sâlik mükemmel olamaz. Birisi âdâb-ı Mevlevî, ikincisi sülûk-i Nakşî, üçüncüsü aşk-ı Kâdirî, dördüncüsü teslîm-i Bektâşî.”²⁰ Aşçı Dede’nin hâtıratı incelendiğinde tasavvufun pek çok konusuna dair görüş ve ifadelerin bulunduğu görülmektedir. Dede, yaptığı açıklamalarla Mevlânâ’nın *Mesnevî*’sinden pek çok beyti tercüme ve şerh ederken, bir taraftan da Muhyiddîn İbnü’l-Arabî’nin *Fütûhâtü’l-Mekkiyye* ile *Fusûsu’l-hikem*’inden iktibaslarla bulunmuştur. İbnü’l-Fârîz’dan naklettiği beyitlerin yanı sıra *Hâfiz Divânı* da elinin altındadır. Hâtıratında tasavvufun değişik meseleleriyle ilgili izah ve yorumlar, onun tasavvufi mirasa olan vukûfiyeti hakkında bilgi vermesi bakımından da önemlidir. Dede, eserindeki bu çeşitlilik konusunda şöyle der: “Attâr dükkânı, yanında pek aşağı kalır; yaştan kurudan, aşktan meşkten, zâhir ü bâtın her ne ki istersin mevcuttur Aşçı Dede’nin kitabında.”²¹

Aşçı Dede’nin, bu kadar bilgi ve tasavvufi tecrübeye rağmen oldukça mütevazı, çabucak aşk ve cezbenin tesirine giren nahif bir yaratılışa sahip olduğu görülür. Bununla beraber işlerin yerine getirilmesi ve insanlara hizmet konusunda, bitmez bir enerjiye ve pratik bir zekâyâ sahip olduğu anlaşılır. Orta dereceli bir memur olmasına rağmen, gelirinin aksine bir cömertliğe sahip olması, ömrünün büyük bölümünde maddi sıkıntılar içinde yaşamasına ve yakasını borçtan bir türlü kurtaramamasına sebep olmuştur. Hayatına dair karar alma aşamalarında rüyalara ve rüya tabirlerine verdiği önem, ibadetler ve tarikat uygulamaları konusundaki titizliği onun göze çarpan diğer özelliklerindedir.

Aşçı Dede’nin kaleme aldığı eserler arasında; İsmail Hakkı Bursevî’nin *Rûhu’l-beyân* tefsirinin Farsça bölümlerinin Türkçeye tercümesi olan üç ciltlik *Tercümetü’l-fârisiyye fi Tefsîri’l-hakkiyye*, bu eserin son cildine okuyucuya kolaylık sağlaması için kaleme aldığı Farsça dilbilgisi *Kavâidü’l-Fârisiyye*²², hatıralarında ismini zikretmesine rağmen akıbeti meçhul olan *Risâle-i Tercümetü’l-hakâyiki’l-hakikat* ve son olarak çalışmamıza konu olan *Risâle-i Tercüme-i Ahvâl-i Aşçı Dede-i Nakşî Mevlevî*²³ önemlidir.

¹⁹ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede’nin Hatıraları*, s. 423.

²⁰ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede’nin Hatıraları*, s. 433, 959, 1133.

²¹ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede’nin Hatıraları*, s. 1289.

²² Bu eser hakkında, 2007 yılında Esra İpek Turan tarafından İstanbul Üniversitesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı’nda *Aşçı Dede Halil İbrahim Efendi’nin Fars Dili ve Gramerine Dair Çalışmaları* isimli bir yüksek lisans çalışması yapılmış, eserin ilgili bölümü günümüz alfabesine aktarılmıştır.

²³ Aşçı Dede’nin hatıralarından seçmeler aralıklı olarak ilk defa *Haber Akşam Postası*’nda 1941 yılında yayınlanmış, sonrasında Reşat Ekrem Koçu, Aşçı Dede Halil İbrahim, *Geçen Asrı Aydınlatan Kıymetli Bir Eser: Hatıralar* isimle İstanbul’da 1960 senesinde seçme ve sadeleştirme yaparak 125 sayfa halinde yayınlamıştır. Eserle ilgili Nihat Azamat’ın, “Aşçı Dede Mecmuası” adıyla 1991 yılında yazdığı ansiklopedi maddesi, esere dikkat çekmesi bakımından önemlidir. Hatıralarla ilgili en önemli çalışma, Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi’nin metnin tamamını günümüz alfabesine çevirerek, *Çok Yönlü Bir Sufinin Gözüyle Son Dönem Osmanlı Hayatı Aşçı Dede’nin Hatıraları* adıyla 2006 yılında dört cilt hâlinde İstanbul’da yayınlamalarıyla gerçekleşmiştir. Bu

I- AŞÇI DEDE HÂTİRATINDA ERZİNCAN VE ERZİNCAN'DA DİNÎ-

TASAVVUFÎ HAYAT 1- Aşçı Dede Hâtıratında Erzincan

Dördüncü Ordu Rûznâmçeciliği görevine başlamak için gemiyle önce Trabzon'a daha sonra Bayburt üzerinden karayoluyla Erzurum'a gelen Aşçı Dede, Erzincan hakkında ilk bilgileri, kalemde çalışan Erzincanlı Şerif ile İsmail Efendilerden almıştır. Erzurum'un bağısız bahçesiz düz bir ova olmasının aksine, kendisine anlatılanlardan Erzincan'ın bağ ve bahçeler içinde, gayet güzel, cennet gibi bir yer olduğunu öğrenmiştir.²⁴ Yazı Erzurum'da geçirdikten sonra sonbaharla birlikte Erzincan'a taşınan Aşçı Dede, altı yedi günlük bir yolculuktan sonra "kûy-i cânân-ı hakîkat" diye tarif ettiği Erzincan'ı uzaktan görünce gayr-i ihtiyari: "hâzihi cennâtü adnin" "fedhulüne hâlidîn"²⁵ lafz-ı şerîfini kıraat etmiştir. Aşçı Dede, daha ilk görüşte Erzincan'a bu şekilde muhabbet duymasının sadece zahîrî güzelliklerden olamayacağını şöyle açıklar: "Elbette burada bir büyük zât-ı şerîf olmalı ki böyle insana hayat ve bir başka tecellî bahşediyor. A biçare İbrahim, a biçare İbrahim, derd-mend âşik, bilmez misin ki işte hazret-i cânân-ı hakîkat buradadır. Burasıdır kûy-i cân'an, burasıdır kûy-i mahbûb-ı Hüdâ!"²⁶

Aşçı Dede şehre ulaştığında Erzincan'ın zâhîren küçük ancak bâtînen bir şehri muazzama olduğunu söyleyerek burasını: "Dört tarafı dağlarla kaplı ortası büyükçe bir ova, bağ ve bahçelik. İstersen buna hücre ve ister isen dîvânhâne-i hazret-i cânân de..."²⁷ şeklinde vafeder. Ona göre Erzincan kelimesi içinde şu manayı barındırmaktadır: "Erzincan'ın erleri, zindedir canları. Çünkü Erzincan demek, erlerinin zinde derecâtları demektir."²⁸ İlk görüşte muhabbet duyduğu şehri hayatı boyunca unutmayan Dede, bundan sonra nerede olursa olsun memleketi sorulduğunda "Erzincanlıyım" cevabını verecektir.²⁹

neşirle ilgili Gülçin ve Haşim Koç; [*The Ottoman Life in the Later Period of the Empire through the Eyes of a Multi-Dimensional Sufi: The Memoirs of Aşçı Dede*] Prepared by Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi İstanbul: Kitabevi, 2006. LV + 1965 pages. (4 volumes), (*İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2008, sayı: 19, s. 140-149) adıyla İngilizce tanıtım yazısı yazmışlardır. Son olarak Cemile Barışan tarafından; *Bir Sûfînin Hatıraları Üzerinden Nostaljik Bir İstanbul Güzellemesi: "Aşçı Dede'nin Hatıraları" ve Aziz İstanbul* ismiyle (Uluslararası Osmanlı İstanbul Sempozyumu-II; 27-29 Mayıs 2014) bir tebliğ sunulmuştur. Eser yabancı dilde de çalışmalara konu olmuş, hâtıratla ilgili Marie Luise Bremer tarafından

Almanya'da, *Die Memoiren des türkischen Derwischs Ascî Dede İbrâhîm*, ismiyle 1959 tarihinde bir doktora tezi hazırlamıştır.

²⁴ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 332.

²⁵ "Bunlar Adn cennetleridir, (Tâhâ, 20/76) ebedî olarak kalmak üzere buraya girin." (Zümer 39/73). Aşçı Dede, başka bir yerde Mevlevî semâi ve semahâneyi cennet olarak tavsif etmekte cennetle ilgili böyle bir tavsifi bir de Erzincan hakkında yaptığını söylemektedir. s. 201.

²⁶ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 334.

²⁷ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 335.

²⁸ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 1706.

²⁹ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 419, 1757. Aşçı Dede Erzincanlı olmasını şöyle açıklar: "Zira vatan, insanın Cenâb-ı Hakk'a derece-i kurbîyyeti hangi mahalde ise ona tabir ederler." s. 419.

Aşçı Dede'nin hatıralarında Erzincan şehrinin sosyal ve kültürel hayatına dair pek çok malumat nakledilmekle birlikte, bütün bu bilgilerin Erzincanlı büyük şahsiyetlere ait hatıralarda, özellikle de Şeyh Fehmi Efendi'ye dair anlatılardaki satır aralarında verildiği görülmektedir. Aşçı Dede'nin Erzincan mutasavvıflarına dair verdiği bilgiler değerlendirilirken şehre ait dinî, tasavvufî ve günlük hayata dair konulara da yeri geldikçe temas edilecektir.

2- Aşçı Dede Hâtıratında Erzincanlı Mutasavvıflar

Aşçı Dede'nin Erzurum'a geldiği ilk zamanlarda onun "ehl-i tarîk" olduğunu kimse bilmez. Ancak Erzincan'ı görüp heyecanla bu şehrin manevî büyüklerini sorunca yol arkadaşı İsmail Efendi, bu şehirde yaşayan tarîkat ehlinin daha çok Hâlidî tarîkatına mensup olduğunu, hatta Erzincan halkının tamamının Hâlidî olduğunu söyler. Ancak onun bu sözlerinin ilk başlarda Mevlevîlikle gönüleb dolmuş olan Aşçı Dede'ye fazla tesir etmediği anlaşılmaktadır.³⁰ Erzincan'a ulaşıp da hâtıratın önemli bir bölümünü teşkil eden Şeyh Fehmi Efendi ile tanışma faslı gerçekleştiğinde, hayatında yeni bir safhanın başladığının farkına varan Aşçı Dede, bu dönemde özellikle şeyhi Fehmi Efendi çevresindeki mutasavvıflara dikkat çekmiş, şehirdeki diğer tarîkat mensuplarına dair bilgi vermemiştir.³¹ Bu bağlamda hatıralarda kendileri hakkında bilgi verilen Terzi Baba ismiyle meşhur Mehmed Vehbi Hayyât, Mustafa Fehmi Efendi, Leblebici Baba denmekle maruf Süleyman Efendi, Terzi Baba'nın halifeleri ve aynı zamanda damatları olan Abdussamed Efendi ile Hacı Hâfız Efendi (Mehmed Rüşdü) ve Hacı Abdülbâki Baba gibi isimler önemlidir.

a- Mehmed Vehbi Hayyât (Terzi Baba)

Aşçı Dede Erzincan'a ulaştığında duyduğu ilk isimlerden birisi Mustafa Fehmi Efendi'nin şeyhi Mehmed Vehbî Hayyât'tır. Aşçı Dede'nin gelişinden yaklaşık sekiz sene önce vefat ettiğinden, bu zat hakkındaki nakiller kendisine anlatılanlar ile mana âleminde ortaya çıkan bir takım işaretlere dayanır. Dede'nin, Terzi Baba hakkındaki ilk bilgileri arkadaşı İsmail Efendi'den³² aldığı, daha sonra şeyhi Fehmi Efendi ve diğer halifelerin anlattıklarıyla bu bilgileri doğruladığı anlaşılmaktadır. Buna göre Hazret-i Şeyh Mehmed Vehbî Hayyât evvelen bir terzi çırağı iken sonradan ustalaşan, Kâdiriyye tarikatına mensup edîb-i müstakîm, musallî, müttakî, âbid ve zâhid bir zâttır. "Terzi Ağa"³³ ya da uzun boyundan dolayı "Uzun Terzi veya Uzun Terzi Ağa"³⁴ diye tanınmaktaydı.

³⁰ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 334.

³¹ İsmail Efendi'nin Aşçı Dede'ye söylediklerine bakıldığında zaten diğer tarîkatlara mensup kimselerin fazla olmadığı varsa da dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır.

³² Aşçı Dede İsmail Efendi'den dinlediği bilgilerin bir diğer mesai arkadaşı olan Şerif Efendi tarafından doğrulandığını zikretmektedir. Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 344.

³³ Aşçı Dede, Terzi Baba'nın yaptığı zâhirî terzilik yanında bir de bunun batınî açıklamasını şöyle yapar: "Hazret-i Pîr Mehmed Vehbî Hayyât (k.s) mazhar-ı hubb-ı zâtullâh olup kendileri terzi olduğu cihetle değil yalnız dervişlerin, cümle turuk-ı aliyeye sâlikânının ve belki cümle mahlûkun ve lâ-şek ve lâ-şüphe cemî'-i

Mevlânâ Halid-i Bağdâdî'nin, hayatta olduğu bir dönemde tarikatını yaymak için bu bölgeye halifelerinden Abdullah Mekkî³⁵ isminde bir zâtı gönderdiği, bu zâtın da Erzurum'da Münzevî Osman Efendi isminde birisine halifelik verdikten sonra manevî bir işaretle Erzincan'a geldiği anlatılır. Aşçı Dede'nin anlatımına göre Abdullah Mekkî, Erzincan'a girmeden önce bu beldeye büyük bir zâtın ihsan edilmesi için dua eder ve rabita hâlindeyken sırrına şöyle bir mana doğar: "Bugünkü günde mağripte maşrıka kadar açılan bir feyz ü tecellî kapısı bir terzi çırağına ihsân ü inâyet olunmuştur. Bu sırdan anlaşılan, Mevlânâ Hâlid Efendimiz hazretleri irtihâl-i dâr-ı bekâ etmiştir. Onların makâm-ı kutbiyyet ü gavsiiyeti işte bu tavsif olunan zât kim ise, ona verilmiştir." diye müritlerini bilgilendirmiş ve Erzincan'a gelmiştir.³⁶ Abdullah Mekkî'nin halkın teveccühüne mazhar olduğu, ahalinin ısrarlı davetlerine rağmen kimsenin evini tercih etmeyerek Câmi-i Kebîr medreselerinden bir odaya yerleştiği anlaşılmaktadır. Aşçı Dede'nin naklettiği bilgi doğru kabul edildiğinde, Abdullah Efendi'nin Terzi Baba'yla karşılaşması Hâlid-i Bağdâdî'nin vefat tarihi olan 1242/1827 yılında³⁸ gerçekleşmiş olmalıdır.

Erzincan halkından her kesimin ziyaret ettiği ve meşâyih-ı kirâmdan saydığı bu zâtı ziyaret etmesi gerektiği telkinine, buna layık olmadığı bahanesiyle olumsuz cevap veren Terzi Baba'nın, ısrarlar sonucunda Abdullah Mekkî'yi görmeye gittiği, bu ziyaret esnasında kendinden geçip bayıldığı anlatılır. Abdullah Mekkî'nin, mana âleminde kendisine işaret edilen kişiyi bulduğunu anlaması üzerine Terzi Baba'nın evinde bir aylık bir halvet dönemi yaşadıklarından bahsedilmektedir. Abdullah Mekkî, Terzi Baba'yı halife tayin ettikten sonra buradan ayrılarak Hicaz tarafına gitmiştir.³⁷ Hiçbir ilmi olmayan ümmî bir Terzinin halife tayin edilmesi şehrin ulemasının tepkisine sebep olmuş, iş mahkemeye intikal edecek kadar büyümüştür. Ancak gerek mahkeme başkanının Terzi Baba'ya hürmet göstermesi gerekse Terzi Baba'nın bir şekilde zâhir ulemâsının gönüllerini almasıyla iş tatlıya bağlanmıştır. Ulemâdan kendisine intisap edenlerden ilki Battalzâde Hacı Hâfız Efendi olmuştur. Bu dönemde Tokat'ta ilim tahsili için Bozzâde Hoca Efendi'nin yanında bulunan Hoca Fehmi Efendi'nin de döndükten sonra zahir ulemâsının bütün aksi teşviklerine rağmen Terzi Baba'ya intisap etmesi, ona olan bu karşıtlığın sona ermesine ve çok kimsenin kendisine

avâlimin, mihen ü meşakkat-ı bâtın u zâhirden pâre pâre olmuş kalplerini diker, çünkü usta terzidir, dikmek, sökmek, kesmek, biçmek dest-i peyvest-i gavsiiyelerine mufavve[a]zdır azizim." s. 1737.

³⁴ Aşçı Dede hâtıralarında Mehmed Vehbî'den hiçbir şekilde "Terzi Baba" ismiyle bahsetmemektedir. Buradan "Terzi Baba" şeklindeki meşhur isimlendirmenin sonraki dönemlerde yaygınlık kazandığı akla gelmektedir.

³⁵ Hâtıratında kendisinden Abdullah Efendi olarak bahsedilmekte Mekkî ve Erzincânî nisbetleri kullanılmamaktadır. Ancak kaynaklarda bu zât bazen Abdullah Mekkî bazen de Abdullah Mekkî Erzincânî şeklinde zikredilmiştir. Abdullah Mekkî hakkında geniş bilgi için bkz., Mehmet Fatsa, *Tasavvufta Mekkî Kolu*, Mavi Yayıncılık:İstanbul, 2000; Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 336.

³⁶ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 339-340. ³⁸ Hamid Algar, Hâlid el-Bağdâdî, *DİA*, İstanbul, 1997, c. XV, s. 284.

³⁷ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 340-341.

bağlanmasına sebep olmuştur.³⁸ Aşçı Dede, Terzi Ağa'nın 1264/1848 senesinde kolera salgınında vefat ettiğini yazar.³⁹ Türbesi Erzurum defterdarı Mecid Efendi ile Fehmi Efendi'nin marifetiyle bina edilmiştir.⁴⁰

Hatıralarda Terzi Baba'nın ailesi ve çocukları hakkında pek az bilgi verilmekte, kızlarından birinin halifelerinden alay imamı Abdussamed Efendi ile Fehmi Efendi vasıtasıyla evlendiği aktarılmaktadır.⁴¹ Bir diğer kızı ise Hacı Hâfız Efendi ile evlenmiştir.

Anlatılanlardan Terzi Baba'nın hayattayken kendisinin yerine kimseyi açık bir şekilde halife tayin etmediği, hatta vefat etmek üzereyken Hacı Hafız Efendi'nin bu isteğini açtığı, ancak Terzi Baba'nın buna olumlu cevap vermediği nakledilmektedir. Aşçı Dede'ye göre hilafet, Şeyh Fehmi Efendi'ye verilmiştir.⁴⁴ Aşçı Dede, özellikle şeyhi Mustafa Fehmi Efendi vasıtasıyla Pîr olarak kabul ettiği Terzi Baba'ya gönülden bağlanmış ve kendisine büyük hürmet beslemiştir. Onu yedi abdalardan intikal eden kutuplardan birisi olarak kabul eder.⁴⁵ Hem şeyhi ile birlikte hem de yalnızken türbesini sıkça ziyaret ettiğini, çok defa kendisine rabita etmek suretiyle manevi yardımlarına mazhar olduğunu dile getirmektedir.⁴² Aşçı Dede'nin,

Erzincan'dan ayrıldıktan sonra da Terzi Baba'ya olan muhabbetinin azalmadığı, Terzi Baba'nın rûhaniyetine hediye olmak üzere her gece bir cüz okuyup ayda bir Kur'ân'ı hatmettiği anlaşılmaktadır.⁴³

Hâtıratında Terzi Baba'nın ümmî olmakla birlikte kendisine vebî olarak ledünnî ilimlerin verildiği ve bu sebeple de kendisine "Vehbî" denildiği hatırlatılmaktadır.⁴⁴ Eserde Terzi Baba'nın ekseriya işaret ve rumuzla konuştuğu ifade edilirken, konuyla ilgili bir de vakıa nakledilir.⁴⁵ Terzi Baba'nın oldukça mütevazı bir şahsiyet olduğu, kendisinden bahsederken pek çok yerde "bu âsi" tabirini kullandığı, yeri geldiğinde; "eller yahşi ben

³⁸ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 342-343.

³⁹ Görebildiğimiz kadarıyla Terzi Baba'nın bir kolera salgınında vefat ettiği bilgisini aktaran tek kaynak Aşçı Dede'nin hatıralarıdır.

⁴⁰ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 343.

⁴¹ Aşçı Dede, Terzi Baba'nın bu kızının vefat ettiği zaman cenaze işleriyle ilgilenme işini Müşir Paşa'nın kendisine tevdi ettiğini zikretmektedir. Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 505. ⁴⁴ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 619-620. Ayrıca bkz., s. 344 ⁴⁵ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 755.

⁴² Bu meyanda Aşçı Dede'nin kışın kar ve tipinin yoğun olduğu bir günde arkadaşlarıyla Erzurum'a gitmek zorunda kalması ve tipinin şiddetlendiği bir esnada kendisine manen teveccüh edip yardım istemesiyle çok kısa bir sürede tipinin kesilip yerini güneşli bir havaya bırakmasıyla ilgili söyledikleri ilgi çekicidir. Bkz., s. 520. Aşçı Dede yalnız kendisinin değil, Erzincan civarında yaşayan insanlardan pek çoğunun Terzi Baba'ya imdat ve tevessül etmeleri karşılığında kendilerine yardım edildiğine dair kerametvâri rivayetler nakleder. Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 1559-1560.

⁴³ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 1325, 1425.

⁴⁴ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 344, 1737.

⁴⁵ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 619, 628-629.

yaman, eller buğday ben saman”⁴⁶ şeklinde konuştuğu anlatılır. Onun, Yunus Emre gibi geniş bir gönle sahip, insan sevgisi ve müsamaha ile dolu bir mutasavvıf olduğu sıkça dile getirdiği ifadelerden anlaşılır: “

Elif okudum ötürü
Pazar ettim götürü
Yaratılmışı hoş gördüm
Yaratandan ötürü”⁴⁷

Aşçı Dede'nin Terzi Baba'dan naklettiği başka rivayetler de esasında onun nasıl bir tasavvuf anlayışına sahip olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. “Hazret-i Hayyât (k.s) efendimiz hazretleri de sıkça istihâm ederler imiş. Bir gün hamamda Leblebici Baba ile bulunmuşlar. Kurnanın dört etrafından tas ile su içip Leblebici Baba'ya buyurmuşlar ki: “Şeyh, eğer bu asinin (bu asi tabiri Hayyât efendimizin ekseriya ta'birât-ı âlîsidir; daima lisân-ı şeriflerinde “bu asi, bu asi” diye buyururlar imiş) yarın mahşer yerinde hayvanının tırnağı yer tutarsa cehenneme at sürerim; kimseyi koymam hep çıkarırım.”⁴⁸

Aşçı Dede, Terzi Baba'nın *Kenzü'l-fütûh*⁴⁹ adıyla Türkçe bir risale yazdığını söyler ve onu ilâhî fetihlerin maden ve hazinesi olarak görür. Manevi rumuz ve işaretlerle dolu bu risalenin okunmasını bütün sâlikler için vacip sayar. Kendisinin de eseri okuduğu, yeri geldikçe risaleden tefeül ederek remiz ve işaretlerin zuhuruna göre hareket ettiği anlaşılmaktadır.⁵⁰

b- Seyyid Mustafa Fehmi Efendi

Aşçı Dede'nin hayatındaki dönüm noktalarından birisi de Erzincan'da Şeyh Mustafa Fehmi ile tanışmasıdır. Zira kendi ifadesiyle; isyan denizlerinin en derinlerine batmış ve kurtuluştan ümidini kesmişken, Allah'ın lütfunun kemâli ve sonsuz merhametinin tecellisi

⁴⁶ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 618, 1698.

⁴⁷ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 859, 1271, 1322, 1359, 1442. *Sefine-i Evliya* müellifi Hüseyin Vassâf, Terzi Baba'yı “ikinci Âşık Yunus” olarak nitelendirir. Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 336.

⁴⁸ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 392.

⁴⁹ Terzi Baba'nın dinî-tasavvufî konuları işlediği *Kenzü'l-fütûh* adlı bir eseri bulunmaktadır. 1286 Ramazanı ortalarında (Aralık 1869) basılan nüshasından aslının mensur olduğu ve *Kenzü'l-fütûh* adını taşıdığı, daha sonra Mehmed Rüşdü Efendi (Hacı Hâfız Efendi) tarafından nazma çevrilip *Miftâh-ı Kenz* ismi verildiği anlaşılmaktadır. 1242 beyitten meydana gelen eserin sonunda Mehmed Rüşdü Efendi'ye ait yirmi altı beyitlik bir münâcât ve

“Medhiyye-i Hayyât” başlıklı yirmi dört beyitlik bir manzume yer almaktadır. Bkz., Nurettin Albayrak, “Terzi Baba”, *DİA*, İstanbul, 2011, c. 40, s. 521. Eser ayrıca iki defa günümüz alfabesine aktarılarak birisi Hasan Alakese, *Kenzü'lMiftah “Manevi Anahtarların Hazinesi”* adıyla 1972'de İstanbul'da; diğeri Orhan Aktepe, *Terzi Baba, Hayatı ve Miftâh-ı Kenz*, adıyla 1979'da Erzincan'da (genişletilmiş 2. bs., Erzincan 2003) neşredilmiştir.

⁵⁰ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 618-619. Aşçı Dede, Hacı Hafız Efendi'nin *Kenzü'l-fütûh*'u nazma aktarmayla ilgili konulara hiçbir şekilde değinmemektedir. ⁵⁵ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 80.

olarak Habîb-i Ekrem (s.a)'in en mükemmel vârislerinden Sultan-ı ulemâ-billâh Fehmi-i Erzincânî'ye yetişmiş, uzun süre meclis-i kudsiyyelerinde hizmet etme şerefine erişmiştir.⁵⁵ Zaten Dede'nin hâtıratını kaleme almasının en önemli gayesi, dünya ve âhirette kurtuluş sebebi saydığı Fehmi Efendi'nin yüce hâli ve 'âli şânının beyan etmek, kendisinden işittiği bazı tebşirâtı dile getirmektir.⁵¹ Gerçekten de iki bin sayfaya yakın hâtıratın mihverini Fehmi Efendi'yle ilgili bölümler oluşturur. Fehmi Efendi dışında, eserde zikredilen bütün şahıs ve olayların tâli unsurlar olarak kaldığını söylemek yanlış olmaz. Fehmi Efendi ile ilgili aktarılan bilgilerin tamamının değerlendirilmesi müstakil başka çalışmalar gerektirdiğinden burada sadece onun hayatı ve şahsiyetine genel hatlarıyla değinilecektir.

Aşçı Dede mürşidi kabul ettiği Fehmi Efendi'yi eserinde şu hitaplarla anar: “Hazret-i Şeyhü'l-A'zâm, Sultân-ı Ulemâ-billâh, Cenâb-ı Mürşid-i Ekrem, Mürşid-i A'zâm, Hazret-i Gavs-ı A'zâmi, Hazret-i Şeyh-i Ekber, Hazret-i Şeyh-i A'zâm, Cenâb-ı Mürşid-i A'zâm,

Zamanın gavsı, kutbu, zât-ı âlî kadr, Hazret-i Risâlet-penâh Efendimiz hazretlerinin mazhar-ı tâmmı ve vâris-i ekmeli, İmamü'l-mürşidîn, gavsü'l-vâsılîn...”⁵²

Fehmi Efendi'nin çocukluk ve gençlik dönemiyle alakalı olarak sadece iki yaşında iken babası Hacı Ahmed Efendi h. 1233, m. 1817-1818 yılında ölmesiyle yetim kaldığı bilgisi vardır. Erzincan'da doğan Fehmi Efendi'nin doğum tarihi h. 1231/ m.1815-1816 yılı olarak gösterilmiştir. Hâtıratından Şeyh Fehmi Efendi'nin annesinin, Aşçı Dede'nin Erzincan'da bulunduğu vakitlerde henüz hayatta olduğu anlaşılmaktadır.⁵³

Aşçı Dede, Erzincan'a geldikten sonra yol arkadaşı İsmail Efendi'den şehrin meşayihı hakkında bilgi isteyince İsmail Efendi: “Hoca Fehmi Efendi hazretleri vardır, zâhir ü bâtın pek büyüklerdendir; yani ehlullâhtan olduğuna şüphe yoktur... Şeyh Vehbî Hayyât (k.s) hazretlerinin halifeleridir.” cevabını verir. Bunun üzerine Aşçı Dede, daha görmeden bu isme âşık olduğunu, sadece işitmekle gönlüne bir gulgule düşüp âşık-ı cemâl-i Hazret-i Fehmi olduğunu zikreder. Kendi ifadesiyle: “Derûnuma yeniden bir aşk ve ateş düştü ki eski aşk ve ateşlere asla ve kat'a kıyas olunmaz.”⁵⁴ Aşçı Dede'nin, Cuma gününe rastlayan bir günde İsmail Efendi ile birlikte gittiği Cami-i Kebir'de Fehmi Efendi'yle karşılaşmasını anlattığı kısım, onun hatıralarının en güzel bölümlerindedir. Erkenden camiye gelip ön saflarda oturup sağa sola bakınırken sanki bir sesin arkasına bakması gerektiğini söylemesiyle arkasın dönen Aşçı Dede, o sahneyi şöyle anlatır: “Bir de dönüp arkama baktım ki tamam fakirin ardında bir boz renkli aba içinde başında arakiyye⁵⁵ ve üzerinde beyaz sarık, baş aşağı teveccühte, yüzü görünmez bir zat oturur olduğunu görür görmez şimşek

⁵¹ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 21.

⁵² Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 21, 127, 350, 355, 384, 385, 386, 388, 389.

⁵³ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 382-383.

⁵⁴ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 334-336.

⁵⁵ Arakiyye; dervişlerin başlarına giydikleri yünden veya pamukludan yapılmış bir nevi takkedir.

gibi kalbime bir şey çarpıp kalbimde bir hareket ve zuhur ve azalarım bir cümbüş ârız olmakla o zatın Hoca Fehmi Efendi olduğunu hissettim.”⁵⁶

Namaz çıkışında tanışmak maksadıyla İsmail Efendi ile Fehmi Efendi'nin evine giden Aşçı Dede, bu karşılaşmayı uzun uzadıya hikâye eder. Bu ilk karşılaşmada Fehmi Efendi'yi şöyle tanıtır: “Gayet uzun boylu ve gayet nahîf, buğday tenli, nûr-i ilâhî leme'an eder lihye-i saadetleri ve gözleri mestânedir.”⁵⁷ Bu tanışma esnasında Aşçı Dede'nin Fehmi Efendi'nin yüzüne bakmaya güç yetiremediği, kısa süren bu tanışma faslından sonra ayrılırken şeyhin elini sıkarak manen; “sen bizimsin” dediği bunun da kendisini tarifi imkânsız sevinçlere boğduğunu nakleder.⁵⁸ Aşçı Dede, Erzincan'da bulunduğu ilk günlerde İsmail Efendi vasıtasıyla Terzi Baba'nın diğer halifelerinden Abdussamed Efendi, Lelebici Baba, Hacı Abdalbâki Baba ve aynı zamanda ulemadan bir zat olan Hacı Hâfız Efendi ile bu dönemde tanışmıştır.

Bir müddet sonra daha iyi tanıma imkânına sahip olduğu Fehmi Efendi'ye intisap etmeye karar veren Dede, sadece kendisinin değil, namaz niyaz bilmeyen paşalar, beyler, efendiler ve ağaların cümlesinin onu tanıdıktan sonra müteveccih-i kible ve râbıta-i mürşid-i Hak olduklarını kabul ederek kendisine bağlandıklarını aktarmıştır.⁵⁹ Arzu etmemesine rağmen Fehmi Efendi'nin diğer halifeler arasında dikkat çekici bir üstünlüğünün olduğunu söyleyen Aşçı Dede, onda diğer meşâyih-ı rüsûmda olmayan kuvvetli bir cezbenin bulunduğunu ve insanları kendisine çektiğini anlatır. Bütün yüce sıfatlarına rağmen şeyhinin, diğer halifelere hürmette kusur etmediğini, yanındaki zâtlar başlamadan yemeğe başlamadığını, kendisinden bir şey istenildiğinde veya bir şey sorulduğunda önceliği bu zatlara verdiğini, söyleyeceği bir şey varsa kendisinin en son söz aldığını aktarır.⁶⁰ Hatıralarda Fehmi Efendi tanıtılırken onun münzevî şeyhler gibi olmadığı, mahlûk-i Hüdâ'nın hizmetiyle şuraya buraya teşrif ettiği, herkesin işlerinin terjicine himmet ve lutf u ihsan buyurduğu dile getirilir. Aşçı Dede'ye göre Fehmi Efendi, meşreb-i Muhammediyye'nin kendisinde müşahede olduğu, zâhir ilimde yanına kimsenin yaklaşmadığı gibi bâtın ilimde dahi Hazret-i Risâlet-penâh Efendimiz hazretlerinin mazhar-ı tâmmı ve vâris-i ekmeliydi. Bütün bu yüceliğine rağmen Fehmi Efendi'nin oldukça mütevazı olduğunu ve herkesi kendinden üstün gördüğünü dile getiren Dede, ahlâk-ı

⁵⁶ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 336-337.

⁵⁷ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 337.

⁵⁸ Aşçı Dede içinde bulunduğu hâli şöyle anlatır: “İşte oradan kendimi taşraya nasıl attığımı bilmiyorum, kan ter içindeyim. Lakin Hazret-i şeyhin böyle elimi sıkıldığını ve bu zuhur eden manaları İsmail Efendi'ye söyleyemedim. Ayne'l-yakîn müşahede ettim ki bu demde ve bu saatte ne olmuş ise oldu. Yani bir nazarda aşk-ı mecâzimi, aşk-ı hakîkiye tebdil ve tahvil edip Mecnûn-ves yürü Leylâ'na, ben Mevlâyı buldum dedim.” s. 338.

⁵⁹ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 350-351.

⁶⁰ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 352.

Muhammediyyenin onda tam anlamıyla zuhur ettiğini ve bu konuda mazhâr-ı tâm olduğunu söyler.⁶¹

Aşçı Dede, bir süre sonra kendini tamamıyla Fehmi Efendi'ye teslim etmiş; birlikte sohbet, muhabbet ve ibadetle dolu güzel seneler geçirmiştir. Bu dönemle ilgili hatıralarda verilen malumattan, Fehmi Efendi'nin her kesimden insan tarafından sevildiği, kurduğu iyi ilişkiler sebebiyle geniş bir çevreye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Bu dönemde Aşçı Dede Fehmi Efendi'den kısa aralıklarla da olsa üç kez ayrı kalmıştır. Bunların ilki kendisinin İstanbul'a kısa bir yolculuğu, diğeri ise şeyhinin biri 1861ötekisi 1865 yılında iki defa Hac farızası için Hicaz'a gitmesiyledir. İlk hac yolculuğu sırasında Fehmi Efendi'nin, hatm-i hâcegânı yönetmesi için yerine Aşçı Dede'yi bırakması halifelik olarak değerlendirilmiştir. Hac dönüşü Fehmi Efendi Erzincan'a geldiğinde annesinin vefat ettiğini öğrenecektir.⁶²

Erzincan'a gelmesiyle Fehmi Efendi'ye yeniden kavuşan Aşçı Dede, dairedeki işinden arta kalan bütün zamanını şeyhiyle beraber Terzi Baba türbesi yakınlarında yapımına başlanan dergâhın inşaatına ayırır. Nakledilen bilgilerden dergâhın yapımında en büyük payın Fehmi Efendi'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. 1865 yılında yapımına başlanan dergâh inşaatının çeşitli sebeplerle bir müddet aksadığı, bu dönemde Fehmi Efendi'nin ikinci defa Hacca gittiği anlaşılmaktadır. Dergâh tamamlandığında, h. 1284 yılının Rebiülevvel 12. günü, m.14 Temmuz 1867 Mevlid kandilinde hizmete açılmış, Erzincan'ın ulema ve şairlerinden Hilmi Efendi dergâhın açılışına tarih düşmüştür.⁶³ İbrahim Halil Dede'ye "Aşçı Dedelik" unvanı bu dergâhın açılış günü misafirlerin ağırlandığında gösterdiği gayret ve hizmetler neticesinde Fehmi Efendi tarafından verilmiştir.

Dergâhın açılmasıyla birlikte Fehmi Efendi, vaktinin büyük bölümünü artık dergâhta geçirmeye başlamıştır. Burada bir taraftan Pazartesi ve Cuma geceleri hatm-i hâcegan kıraatine devam edilirken, diğer yandan Cuma günlerinin sabahında *Mesnevî-i Şerif* okunmasına karar verilmiştir.⁶⁴ Aşçı Dede'nin bu dönemde Fehmi Efendi'yle çok yakınlaştığı ve onun sır kâtibi olduğu, geçirdiği hastalık sırasında yanında sadece Aşçı Dede'nin kalmasına izin verildiği görülmektedir. Aşçı Dede'nin 1871 yılında görevinden istifa ederek önce İstanbul'a, ardından Şam'a gitmesi, şeyhini dünya gözüyle bir daha

⁶¹ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 355. Aşçı Dede, Fehmi Efendi hakkında söylediklerinin mübalağa olarak değerlendirilmemesini zira on beş seneden fazla kendisine hizmet ettiğini ve her hâline şahit olduğunu, bu sözleri bütün bunlardan sonra söylediğini dile getirir. s. 356, 887.

⁶² Aşçı Dede Fehmi Efendi'nin annesinin ölümünü Medine'den ayrılmasına manen izin verilmemiş olan Fehmi Efendi'nin, annesinin sözünden çıkmamak için buradan ayrılmasıyla açıklar. Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 423, 424, 428-429.

⁶³ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 457-493.

⁶⁴ Hatıralarda *Mesnevî-i Şerif* derslerini bizzat Fehmi Efendi'nin yaptığı, başta Aşçı Dede olmak üzere Fehmi Efendi'nin oğulları ve bazı müridlerin dersleri kaydettiği anlaşılmaktadır. s. 496. ⁷⁰ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 526-527.

görememesine sebep olmuştur.⁷⁰ Aşçı Dede, şeyhiyle yüz yüze görüşme imkânı bulamasa da mektuplaşmaya devam eder. Fehmi Efendi'den aldığı bir mektupta şeyhin 1875 yılında Derviş ve Hâlet Paşalar vasıtasıyla İstanbul'a davet edildiğini aktarır. Dede, Fehmi Efendi'nin yaklaşan muharebe sebebiyle çağrıldığını, savaş sonrasında şeyhin Erzincan'a döndüğünü, daha sonra da oğlu Ahmed Fevzi ile birlikte Sultan Abdulhamîd'in⁶⁵ davetiyle 1296/1880 tarihinde İstanbul'a gittiğini anlatır. Buradan üçüncü defa hacetmek üzere oğlu ve hizmetinde bulunan Tahir Efendi ile birlikte Hicaz'a giden Fehmi Efendi, Arafat'tan Mekke'ye geldikten sonra rahatsızlanır. Yaklaşık bir ay süren rahatsızlık dönemi dâr-ı bekâya irtihal ile sonuçlanır. Hz. Hatice'nin ayakucuna defnedildiği nakledilmiştir.⁶⁶ Dede'ye göre şeyhin tam vefat zamanı; 1298 Muharrem'inin 21. Perşembe günü (24 Aralık 1880) öğleden sonra saat on bir buçuktur.⁶⁷ Şeyhi vefat ettiği sırada Şam'da bulunan Dede, Fehmi Efendi'nin kabrinin önceleri ağaçtan bir parmaklık içine alındığını, daha sonra İstanbul'dan getirilen mermerle mezarının yapıldığını haber aldığını, hatta Şam'dan giden bir ziyaretçinin şeyhin mezar taşına yazılanları kendisine ulaştırdığını söylemiştir.⁶⁸

Aşçı Dede eserinde şeyhinin şemailini şöyle tavsîf etmektedir: “Servi gibi mevzûn ve zârif uzun bir boy, hilal gibi bedeni nahîf olup rengi buğday, kolları uzun, elleri kalem-kârî düzgündü. Siyah sakalları nurlu ve çeneden bir kabza uzundu, keman gibi iki kaşı arasında gayet rakîk bulut altında görülür Süreyya gibi bir ben vardı. Öyle bir nokta-i şerif ki cümle ilim ve marifetler o noktada gizlenmiş gibidir. Gözleri henüz uykudan uyanmış Yûsuf-i âlem gibi mestane ve mahmur ve gayet siyah olup etrafı ilâhî nurun tecellî ettiği bir hâle gibiydi. Gözlerine karşı göz ile bakmak mümkün değildi, zira onun gözleri diğer insanların ki gibi değildi hakikat-i basara nazar olmuş idi. Vücudunda et namına bir şey yoktu, kuru kemikten ibaretti. Kulakları oldukça küçük, mübarek başından iki tarafa iki nûr-i müdevver talik olunmuş idi. İşte mübarek yüzleri bu şekilde olup insan tamamıyla yüzüne bakmaktan heybet ve hayâ ederdi. Hz. Ali'nin azamet ve heybetinin vech-i şeriflerinde kemaliyle zuhur etmişti.”⁶⁹

⁶⁵ Aşçı Dede hatıralarında Fehmi Efendi'nin, Sultan Abdulmecid tarafından İstanbul'a davet edildiği kaydedilmişse de bu bilginin hatalı olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu ziyaret gerçekleştiğinde Sultan Abdulmecid (ö. 1861) ölmüş bulunuyordu. Bu bilgi yanlışının, Aşçı Dede'den mi yoksa kitabı günümüz alfabesine aktaranlardan mı kaynaklandığı belli değildir. Bkz., s. 565.

⁶⁶ Aşçı Dede hatıralarında, Ahmed Fevzi Efendi'nin anlattıklarına dayanarak Fehmi Efendi'nin hacda iken hastalanıp vefat etmesine dair geniş bilgiler vermektedir. s. 802-805.

⁶⁷ Aşçı Dede silsilesini zikrederken Fehmi Efendi'nin vefat tarihini 30 Muharrem 1298 (2 Ocak 1881) olarak kaydetmiştir. s. 333.

⁶⁸ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 576. Aşçı İbrahim Dede yıllar sonra hacca gittiğinde şeyhinin medfun olduğu mezarını arayarak bulduğunu, içinde bulunduğu ruh hâleti eşliğinde coşku ve hüznünle anlatır. Hac dönüşü hatıra olarak Fehmi Efendi'nin mezarından ufak bir keseyi dolduracak kadar toprak aldığını anlatır. s. 1011.

⁶⁹ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 396.

Fehmi Efendi'nin tasavvufi kişiliğinin oluşmasında Terzi Baba'nın büyük tesiri olmuş, o da hayatı boyunca şeyhine medyun kalmıştır. Fehmi Efendi, eğer birisi kendisine “sizin dervişiniz, sizin müridiniz” gibi ifadeler kullanırsa bundan rahatsız olur, daha kendisinin dahi derviş olmadığını söylerdi. O, bu hususta görevinin sadece sahipsiz koyunları “Vehbî Hayyât'ın sürüsüne” katmaktan ibaret olduğunu, bundan ötesine karışmadığını söylerdi. Yine kendisine rabita yapılmamasını ister, rabita ve teveccühün gavs-ı a'zâm olarak nitelediği Terzi Baba'ya yapılması gerektiğini zikrederdi.⁷⁰ Övülmeden hoşlanmayan bir yapıya sahip olan Fehmi Efendi, Aşçı Dede'nin orada burada kendisini övmesi üzerine: “Baba Efendi biz satılık değiliz, rica ederim bizi satmayın.” dediği nakledilir. Fehmi Efendi'nin ibadet ve tarîkate dair uygulamaları anlatılırken, “ibadetlerinde aşırılık yoktu, ancak salât-ı dâimide dâim ve ber-karar idiler. Bir işle meşgul değilse rabita ve teveccüh ya da sohbet ve muhabbette idiler. Gecelerinin yarısı uykuda yarısı rabitada geçerdi.”⁷¹ denilmektedir. Fehmi Efendi'nin Nakşibendî zikri olan hatm-i hâcegân okunmasına çok önem verdiği; “hatm-i hâcegân kıraat olunan haneye ve belki o mahalleye ve belki o beldeye hiçbir bela ve musibet isabet etmez.” ifadesini kullandığı görülür. Dinin emir ve nehiyleri konusunda titiz olan Fehmi Efendi'nin; “Şu asırda beş vakit namazını eda edip bi-tâkati'l-beşeriye oldukça kendisini menhiyattan men eden muvahhidîn hakkâ evliyadır.” sözü mü'minlere bakış tarzını göstermesi bakımından önemlidir. Kendisine yapılan kötülöklere iyilikle mukabelede bulunan Fehmi Efendi'nin; “buğz-fillah edeceğine hubb-fillah etsen (Allah için birilerinden rahatsızlık duyacağına, o kimseleri Allah için sevsen) ne olur acaba” dediği, insanları kusurlarıyla beraber sevdiği anlatılır.

Aşçı Dede'ye göre Fehmi Efendi'nin yeme içmesi dervişçeydi, evi misafirsiz olmaz, nadiren de olsa sofrasında misafir bulunmadığında kendisi de yemek yemezdi. Yemek için sofraya oturduğunda pek az yer, beraberinde başkaları varsa sofradan hemen kalkmaz, az ve yavaş yerdi. Yeme içmede Hz. Peygamber (s.a)'e benzerdi. Şeyh Fehmi Efendi'yi çok seven Dede'nin gözünde o, kesinlikle gavs ve kutuptur. Hatıralarda Fehmi Efendi'den zuhur eden bir takım kerametler⁷² aktaran Dede'ye göre, “Efendi yürü dese, dağlar yürür.”⁷³

Aşçı Dede, şeyhi Fehmi Efendi'nin giyim-kuşam, yeme-içme ve ibadet hayatına dair birçok bilgi verir. Onun toplum içindeki tavır ve davranışları gerçekten de takdire şayandır. Zira Aşçı Dede, Fehmi Efendi'nin insanların işlerini görmek ve ihtiyaçlarını gidermek konusundaki gayretinin, ayıp ve kusurları örtmedeki titizliğinin, başka tarikat mensuplarına karşı kucaklayıcılığının ve hatta Erzincan'da ikamet eden Hıristiyanlara karşı hürmet ve ikramının emsalsiz olduğunu dile getirir. Hem ilmi hem de irfânî kendisinde mezcettiğinden

⁷⁰ Aşçı İbrahim Dede, s. 388-390.

⁷¹ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 392.

⁷² Konuyla alakalı nakledilen rivayetler için bkz. s. 361, 421, 622, 625-626, 784, 806, 929, 1683-1685.

⁷³ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 625.

dolayı onu Mevlânâ ile kıyaslayan⁷⁴ Aşçı Dede, şeyhin taassuptan uzak açık ve hür fikirli bir şahsiyete sahip olduğunu anlatır. Mesela Aşçı Dede Frenk gömleği giymekle itham edilince: “Hayır, sizin yanlışınız var. Bu gömleği Müslüman giyer ise Müslüman gömleği derler; Frenk giyer ise, Frenk gömleği derler. Ne zararı vardır ve gömleğin ne kabahati vardır!”⁷⁵ dediği nakledilir. Yine bir sebeple valinin karşısına derviş kıyafetiyle çıkan Aşçı Dede, eleştirilince, Fehmi Efendi: “Evet fes, setre, pantolon dervişliğe zararı olmadığı gibi, böyle sarık sarmanın da askerliğe zararı yoktur.” demiştir. Bütün bu açık görüşlülüğüne rağmen dostlarından birisinin, oğluna Fransızca ders aldırıldığını öğrenince bunu yapmaması gerektiğini söylemesi, muhtemelen düşmana karşı alınması gerektiğini düşündüğü tutumdan kaynaklanmaktaydı.⁷⁶ Erzincan’a yeni atanan bir ordu komutanının Müslüman âlimlere ilgi göstermeyip Hıristiyan papazlarını ayakta karşılamasına karşı gösterdiği sert tepkiye de, yine dinin izzetine olan tavrı sebep olmuştur. Zira benzer bir tutumu, Müslümanlar ile gayr-i Müslimler arasında meydana gelen bir anlaşmazlık sebebiyle, şikâyet üzerine Dersiamlardan Hoca Sıddık Efendi’nin suçsuz yere hapse atılması sebebiyle göstermiş, şehrin yöneticilerine tepkisi sert olmuştur.⁷⁷

Fehmi Efendi ordu mensuplarıyla kurduğu iyi ilişkilerle ve vatan savunması konusundaki gayretleriyle de temayüz etmiş bir şahsiyettir. Öyle ki Aşçı Dede, gelen giden devlet görevlileri sebebiyle Fehmi Efendi’nin evinin hükümet sarayı gibi çalıştığını söyler.⁷⁸ Fehmi Efendi’nin, Osmanlı-Rus Harbi (1293/1877-78) dolayısıyla İstanbul’da mecliste bir konuşma yaptığı, savaşın kaçınılmaz olduğunu söyleyerek muharebeye bizzat iştirak ettiği nakledilir. Hem Rumeli hem doğu cephelerinde bulunduğu ve bizzat muharebeye katıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁹ Aşçı İbrahim Dede, ilim ve irfandaki bu büyüklüğüne yaraşır şekilde Fehmi Efendi’nin de Şeyh-i Ekber ve Mevlânâ gibi kitapları olsaydı diye içinden geçirdiğini, ancak gönlüne; “onun iki cilt kitabı var, Mehmed Sıdkı ve Ahmed Fevzi gibi iki kitap mı olur?” şeklinde bir düşüncenin geldiğini söyleyerek Fehmi Efendi’nin evlatlarını över. Aşçı Dede adeta lala gibi yanlarında büyüyen her iki evladın da Fehmi Efendi’ye layık kimseler

⁷⁴ Aşçı Dede, Sultanü’l-ulemâ Bahaüddin Veled ailesinin Belh’ten ayrıldıktan sonra çıktıkları yolculukta Erzincan’a ulaşıp önce bir süre İsmetiye Medresesi’nde kalmaları, sonra da Akşehir’e yerleşip burada bir müddet ikamet etmelerini Fehmi Efendi’nin manevî tohumunun atılması olarak değerlendirir. s. 1187.

⁷⁵ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede’nin Hatıraları*, s. 476, 1255.

⁷⁶ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede’nin Hatıraları*, s. 527.

⁷⁷ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede’nin Hatıraları*, s. 364, 513.

⁷⁸ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede’nin Hatıraları*, s. 349-350.

⁷⁹ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede’nin Hatıraları*, s. 420, 560. Fehmi Efendi’nin benzer bir konuşmayı Kuleli Askeri Lisesi öğrencilerine de yaptığı görülmektedir. Fehmi Efendi, bütün gayretlere rağmen muharebe sonunda muvaffak olamamayı zâhirdeki bir takım eksikliklere bağlamıştır. s. 561. Aşçı Dede, Fehmi Efendi’nin bir bayram günü daha önce hiç rastlamadığı şekilde çokça ağlayarak dua etmesinin sebebinin, iki üç sene sonra ortaya çıktığını ve yaptığı duanın Rus harbiyle alakalı olduğunu anladığını yazar. s. 622-623, 1601. Mehmet Arif de hatıralarında, Şeyhin savaş meydanında bizzat savaştığını ve büyük kahramanlık gösterdiğini nakleder. Mehmet Arif, *Başımıza Gelenler I-III*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul: Tercüman Yayınları, [t.y], c. II, s. 332-336.

olduğunu, Allah'ın bu evlatları ve torunları sayesinde şeyhin bereketini sonraki nesillere de taşımasına yardım edeceğini dile getirir.⁸⁰

c- Erzincan'ın Diğer Mutasavvıf Simaları

Aşçı İbrahim Dede, Fehmi Efendi dışında “çehâryâr kıdemine” vasıl olmuş diğer dört Terzi Baba halifesinden daha bahseder ki bunlar; Abdussamed Efendi, Hacı Hafız Rüşdü, Leblebici Baba, Hacı Abdülbâki Baba'dır.⁸¹ Ancak bu zâtlarla alakalı nakiller mahdud kalmış, Fehmi Efendi ile münasebetleri çerçevesinde kendileri hakkında bilgiler verilmiştir.

Abdussamed Efendi: Fehmi Efendi'den sonra önemli halifelerden birisi de 1848 senesinde alay imamı olan Abdussamed Efendi'dir. Aynı zamanda Terzi Baba'nın damadı olan bu zat hakkında, Terzi Baba ve Erzincan'la ilgili yapılan çalışmaların hemen hiç birisinde ismen dahi bilgi verilmemiş olması, Aşçı Dede'nin verdiği malumatı daha da değerli kılmaktadır. Aşçı Dede'ye göre Abdussamed Efendi, Fehmi Efendi'nin tavassutuyla Terzi Baba'nın kızlarından birisiyle evlenmiş, Pîr Vehbi Hayyât'ın vefatından sonra da ailenin bakım ve muhafazası görevini üstlenmiştir.⁸² Dede'nin Erzincan'da tanıştığı ilk insanlardan birisi olan Abdussamed Efendi'yi ziyaret için gittiği ev Terzi Baba'ya ait olup, evi tanıtıcı bilgiler veren Aşçı Dede burayı İstanbul'da Merkez Efendi'nin çilehânesine benzetir.⁸³ Dede, “ehl-i mükâşefe”den kabul ettiği bu zatla ilk tanışma ânını şöyle anlatır: “Abdussamed Efendi gayet dalgın, yani asla ve kat'a göz açmaz ve gözleri yumuk kelim eder; ara sıra bir kere gözünü açıp bakar, yine yumup kelim eder ve nargile elinden düşmez ve enfiye kutusu kezalik elinden bırakmaz...”⁸⁴

Aşçı Dede, Fehmi Efendi'nin Abdussamed Efendi'ye muhabbet ve hürmet beslediğini, kendisinden tarikat almak isteyenleri genellikle bu zata yönlendirdiğini hatta çocuklarının isimlerini verirken kendinden izin aldığını aktarır. Aşçı Dede'yi sevdiği anlaşılın Abdussamed Efendi'nin: “Rûznamçeci Efendi'yi kimseye vermem, benim olsun” dediğinde Fehmi Efendi'nin: “Değil onlar, cümlemiz siziniz, kabul buyurur iseniz” şeklinde cevap verdiği nakledilir.⁸⁵ Kışın şehirde, yaz aylarında ise Sarıgöl'de Terzi Baba'ya ait olan bahçeli evde ikamet eden Abdussamed Efendi, artık yaz-kış burada ikamete karar verip şehir merkezindeki evi kendisine bırakınca, Aşçı Dede sevincinden neredeyse oynayacak hâle geldiğini söyler. Bu dönemde Terzi Baba'nın eşinin hayatta olduğu ve damadı Abdussamed Efendi'nin yanında kaldığı anlaşılmaktadır.⁸⁶

⁸⁰ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 399, 578.

⁸¹ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 1458.

⁸² Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 911.

⁸³ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 338. Aşçı Dede, Erzincan'a geldiğinin ikinci kışında yerleştiği Terzi Baba'nın evini eserinin başka bir yerinde tafsilatıyla tanıtır. s. 381.

⁸⁴ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 309, 338.

⁸⁵ Aşçı İbrahim Dede, s. 346.

⁸⁶ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 380.

Aşçı Dede Abdussamed Efendi'yi çok sevmesine rağmen onun yeni inşa edilen dergâha yerleşip, bir süre sonra buraya gelen kimselere kötü davrandığını hatta bunları kovduğunu, insanların bir müddet sonra bu sebeple dergâhtan ayağını kestiklerini anlatır. Bütün bunların sebebini Fehmi Efendi'ye olan kıskançlığına bağlayan Aşçı Dede, buna rağmen Fehmi Efendi'nin ona tazim ve hürmette kusur etmediğini aktarır. Zira rivayete göre Terzi Baba Abdussamed Efendi'nin bu durumunu önceden sezerek Fehmi Efendi'ye: "Hoca Fehmi Efendi bizim derdimizi çeker" demiş, o da gerek Pîrinin bu sözü, gerekse kerimelerinin hatırına, "dünya hârisi" olarak tarif ettiği Abdussamed Efendi'nin sıkıntılarına katlanmıştı.⁸⁷ Abdussamed Efendi'nin, Müşir Derviş Paşa'nın da araya girerek dergâhtaki evden çıkarılma hikâyesi hâtıratın en eğlenceli bölümlerinden birisi olarak göze çarpar.⁹⁴ Aşçı Dede, Şam'da bulunduğu sırada Abdussamed Efendi'nin oğlunun askerlik göreviyle buraya geldiğini ve kendisinin yönettiği hatm-i hâcegân grubuna katıldığını zikreder.⁸⁸

Leblebici Baba (Süleyman Efendi, Şemsihayâl): Aşçı Dede'nin Terzi Baba'nın bir diğer halifesi olan Leblebici Baba ile ilk karşılaşması Abdussamed Efendi'yi evinde ziyaret ettiği zaman gerçekleşmiştir. Bu ilk karşılaşmayı şöyle tasvir eder: "Siyah bir aba giymiş, başında arakiyye, üzerine yeşil sarık sarmış, bir ufak tesbih elinde, daima gözleri yumuk, elindeki tesbihi çarh-ı felek gibi devrettirir."⁸⁹ Aşçı Dede, asıl adı Süleyman olan Leblebici Baba'nın ümmî olduğu halde "acib ü garîb" olarak nitelediği, âlim ve şairlerin yazmaktan aciz kaldığı gazellerini, Hazret-i Pîr Hayyât Efendi'nin kudsî rûhaniyetine teveccüh ve rabîta yaparak söylediğini dile getirir.⁹⁰ Aşçı Dede'ye göre bu "Arabî ve Fârisî karışık Türkçe pek çok gazeliyât, Hazret-i Pîr tarafından kendisine bahş ü itâ olunan füyûzât ve ilm-i ledünnî" sayesinde.⁹¹ Leblebici Baba'nın kendisine muhabbetinin ziyade olduğunu söyleyen Dede, kendisi hakkında Erzincan'da bir takım dedikodular ortaya çıkınca halifelerin bulunduğu bir ortamda Baba'nın Fehmi Efendi'ye hitaben: "Bu Baba Rûznâmçeci efendiyi biraz terbiye edelim. Yoldan çıkmış diyorlar" dediğini Fehmi Efendi'nin de: "Sana havale ettim, terbiye et" diye cevap verdiğini söyler. Söze devam eden Leblebici Baba: "Ya hazret-i şeyh, bu fakirin terbiyesi saplı taktır." deyince Fehmi Efendi: "Yok yok baba efendi, ona razı değilim."

⁸⁷ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 504-

⁹⁴ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 503-

⁸⁸ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 755.

⁸⁹ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 339.

⁹⁰ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 343, 1028-1029. Aşçı Dede Leblebici Baba'nın ne şekilde şiir söylediğini şöyle tasvir eder: "Cenâb-ı Pîr Hayyât Vehbî (k.s) efendimiz hazretlerinin halifelerinden Erzincan'da Leblebici Baba (k.s) var idi. İşte gayet î yani elif demesini bilmez iken bu gibi pek çok manzum mevzun nutukları var idi. Hatta nutka geldiği vakit ara yerde ibare kesilirse keline teveccüh ederek yani başını keline indirip burnuyla bir şey koklar gibi burnunu keskin çekerek kalbindeki tulûâtı alarak söylemeye başlar idi.

Baba merhumun bu gibi nutukları pek çok olup hatta bir risale şekline konulmuştur azizim." s. 1419.

⁹¹ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 1558.

der. Bunun üzerine Leblebici Baba: “Eh, sen bilirsin efendim” diye cevap vermiştir.⁹² Leblebici Baba'nın 1294/1877 senesinde vefat ettiği anlaşılmaktadır. Baba'nın şiirleri, ölümünden sonra bir araya getirilip *Tuhfetü'l-uşşâk* adıyla 1879 yılında İstanbul'da basılmıştır.⁹³ yılında İstanbul'da basılmıştır.

Hacı Hâfız Efendi (Mehmed Rüşdü):

Aşçı Dede, onu Terzi Baba'nın damadı olarak tanıtır. Erzincan'nın önde gelen âlimlerinden Alansalı Hoca Efendi'nin oğlu olduğunu söyler. Eserinin başka bir yerinde ise kendisinden Hazret-i Pîr (k.s)'in damadı Hocazâde veya Battalzâde Hacı Hafız Efendi şeklinde bahseder. Hatıralarda anlatıldığına göre Terzi Baba'nın halifelğine Erzincan uleması karşı çıktığında, ilmi kişiliğine rağmen kendisine ilk intisap edenlerden birisi bu zât olmuştur. Hacı Hâfız Efendi'nin, evinin bitişiğindeki Kurşunlu Câmii'nde her pazartesi ve cuma günleri hatm-i hâcegân kıraat ettirdiği, katılanlar arasında Terzi Baba'nın da bulunduğu anlaşılmaktadır. Fehmi Efendi'nin Hacı Hâfız Efendi'ye hürmet beslediği, kendisinden tarikat ve evrad isteyen kimseleri öncelikle Abdussamed ya da Hacı Hâfız Efendi'ye yönlendirdiği görülür. Aşçı Dede, Terzi Baba'nın ölüm döşeginde iken Hacı Hafız Efendi'nin kendisine rabita ve teveccühte bulunarak gavsıyyet ve kutbiyyet makamlarını istediği ancak Terzi Baba'nın “Of! Hafız Efendi” diyerek yüz çevirdiğini, bu durumun bir iki defa tekrar etmesiyle Fehmi Efendi'nin kendisini böyle yapmaktan men ettiğini aktarır. Hacı Hafız Efendi, Terzi Baba'nın mensur Kenzül-futûh adlı eserini Miftâhü'l-kenz adıyla nazma aktarmıştır. Vefat tarihi 1860 veya 1868 olarak kaydedilmişse de, Aşçı Dede Şam'da bulunduğu dönemde Hacı Hafız Efendi'nin hac dönüşü kendisini ziyaret ettiğini söyler. Aşçı Dede'nin 1871 tarihinden sonra Şam'a gittiği düşünüldüğünde vefat tarihinin yanlış olma ihtimali vardır. Aşçı Dede bu halifelerinden başka Hacı Abdülbâki Baba isminde bir halifeden daha söz eder. Ancak hâtıratında bu zâtlarla ilgili bilgi ve nakil bulunmamaktadır. Ümmi olduğu, isteyenlere zikir telkininde bulunduğu, vücuduna ârız olan bir hastalıktan dolayı seksen yaşlarında vefat ettiğine dair bilgiler nakledilmiştir.⁹⁴ Terzi Baba'nın diğer kaza ve köylerde bunların dışında pek çok halifesinin bulunduğu zikredilmiştir.¹⁰⁸

3- Aşçı Dede Hâtıratında Erzincan'daki Dini-Tasavvufi Hayatın Sosyal Hayata Yansımaları

Aşçı Dede'nin hatıralarında dönemin Erzincan şehrinin dinî-tasavvufi hayatıyla ilgili bilgiler vardır. Bir şehirde yaşayanların dinî hayatları, tarikat uygulamaları, Ramazan ayı ile dinî gün ve gecelerin ihyası, ilmi faaliyetleri, okunan eserler ve devam edilen dersler, din ve tasavvuf büyüklerinin sohbetleri, devlet görevlileriyle olan münasebetler, hatta şehrin

⁹² Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 461. Aşçı Dede, Leblebici Baba'nın “saplı taştan” maksadının ölüyü yıkarken kullanılan saplı tas olduğuna işaret ettiğini zikreder.

⁹³ Eser daha sonra Orhan Aktepe tarafından günümüz alfabesine aktarılarak 1997 yılında Erzincan'da neşredilmiştir. Geniş bilgi için bkz., Orhan Aktepe, *Leblebici Baba ve Tuhfetü'l-Uşşâk*, Erzincan 1997, s. 7-16.

⁹⁴ Yurt, *Terzi Baba ve Erzincan*, s. 66. (*Şevkistan* adlı yazma eserden nakille)

mezcupları bile o şehrin dinî-tasavvufî hayatının sosyal hayata yansımaları hakkında bilgiler verir. Bu bağlamda Aşçı Dede'nin on beş sene boyunca kaldığı Erzincan'da şahit olup hatıralarında aktardığı, şehre ait bilgileri genel hatlarıyla hatırlamak yerinde olacaktır.

Aşçı Dede'nin anlattıklarından, Erzincan dervişlerinin hemen hepsinin Nakşibendiyye ya da onun kollarından birisi olan Hâlidîyye'den olduğu anlaşılır.¹⁰⁹ Bu sebeple de şehirde daha çok râbîta, teveccüh, murakabe ve hatm-i hâcegân kıraat etmek gibi tasavvufî uygulamaların öne çıktığı görülür. Bütün bu uygulamaları “butûn âlemine sefer etmek” şeklinde değerlendiren Aşçı Dede, gerek şeyhi Fehmi Efendi gerekse Terzi Baba'nın diğer halîfeleriyle ilgili gözlemlerinde hep bu râbîta, teveccüh ve murakabe hallerine dikkat çeker.¹¹⁰ Nakşibendiyye'nin zikir usûllerinden birisi olan ve özellikle Hâlidîyye'nin büyük ehemmiyet verdiği hatm-i hâcegân kıraatine devam etmek, müritlerin manevî gelişimini sağlaması yanında belâ ve musibetlere karşı ayrıca bir kalkan görevi yerine getirmektedir.⁹⁵ Yalnız olarak da yapılabilen bu zikrin, Erzincan'da genellikle toplu okunduğu, özellikle Pazartesi ve Cuma gecelerinde icra edildiği görülmektedir.⁹⁶ Aşçı Dede, Erzincan evlerinde yapılan sohbetlerde *Muhammediyye* okunduğunu, bu sırada dinleyenlerin teveccüh ve rabıtada kaldıklarını söyler. Özellikle Fehmi Efendi'nin Erzurumlu Derviş İsmail Efendi'ye, âdeti olduğu üzere yüksek sesle okuttuğu *Muhammediyye*'yi gözyaşları içinde dinlediği rivayet edilir.⁹⁷ Bunun yanında başta mübarek geceler olmak üzere evlerde ve çeşitli mekânlarda *Mevlid*, *Mirâciyye*, *Delâil-i Şerîf* ve *Mesnevî-i Şerîf* gibi dinî-tasavvufî metinlerin okunduğu, kandil gecelerinde sakal-ı şerif ziyaretlerinin gerçekleştiği görülür.⁹⁸

Aşçı Dede'nin geçirdiği Ramazanlar, oruç, iftar davetleri ve teravîhler hakkındaki nakilleri, şehrin bu ayda nasıl bir manevî havaya büründüğünü göstermesi bakımından önemlidir.⁹⁹

Aşçı Dede şehirde ilmi faaliyetlerin yapıldığını, özellikle Fehmi Efendi'nin ders okuttuğunu nakleder. Ramazan ayında ikindi namazı sonrası Fehmi Efendi'nin tefsir dersleri verdiği, halktan ve memur kesiminden pek çok kişinin bu derslere iştirak ettiği kaydedilir. Aşçı Dede, Fehmi Efendi'den *Celâl*, diğer taraftan yine ondan icazetli Dersiâm Hacı Sıddık

⁹⁵ Aşçı Dede kendisine verilen bütün ilâhî mevhibelerin, kalp huzuru ve aşkla okuduğu hatm-i hâcegân sayesinde verildiğini söyleyerek şöyle der: “Evet ne'am, bu hatm-i hâcegânda olan esrâr u tecelliyât-ı subhâniyye asla bir şeye nispet kabul etmez ve baha ve kıymet takdir olunmaz bir emr-i azîm ve şân-ı fahîmdir.” s. 772. Dede, Erzincan'dan ayrıldıktan sonra da ömrünün sonuna kadar hatm-i hâcegân kıraat etmekten bir daha vazgeçmemiştir. Hatta Şam'da bulunduğu dönemde bu zikrin burada ferdî yapıldığını ve toplu hatm-i hâcegân uygulamasını ilk kez kendisinin başlattığını söyler. Aşçı Dede'nin, bu dönemde yakın bölgeleri etkilemekle birlikte Şam'a etkisi sınırlı olan veba salgınının önlenmesinde hatm-i hâcegân merasimlerinin etkili olduğu, bu sebeple de kendisini Şam muhafızı olarak değerlendirmesiyle ilgili açıklamaları dikkat çekicidir. s. 726-729, 754.

⁹⁶ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 336, 421, 424, 496.

⁹⁷ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 346, 353, 1475, 1477.

⁹⁸ Aşçı Dede Miraç gecelerinde Miraciyye okunma geleneğini kendisinin başlattığını söyler. Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 496.

⁹⁹ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 356-357.

Efendi ile *İsagoci* ve *Multekâ* okuduğunu söyler.¹¹⁶ Şehirde yapılan sohbetlerde *Muhammediyye*'nin kıraat olunduğunu, özellikle Fehmi Efendi'nin bulunduğu muhabbette genellikle ehlullâhın sözlerinden ve tarikat büyüklerinin menkıbelerinden bahsedildiğini söyleyerek mâlâyânî sözlerden uzak durulduğunu anlatır. Ancak bazen de kardeşlerin iş ve müşkillerini halletmek için öğüt, nasihat ve çareler hakkında konuşulduğuna işaret eder.¹¹⁷

Başka tarikat mensuplarıyla iyi ilişkiler kurmaktan çekinmediğini dile getirdiğimiz Aşçı Dede'nin Erzincan'da bulunduğu müddet içinde diğer tarikat müntesipleri hakkında çok az bilgi verdiği görülmektedir. Daireden mesai arkadaşı olan Muhasebeci Mehmed Sakıb Efendi'nin Bektaşî olduğunu söyleyen Dede, bu zâtın başlangıçta kendisinin Fehmi Efendi'ye intisap etmesine karşı çıktığını, ancak sonradan Fehmi Efendi'yi tanıyınca kendisine muhabbet beslediğini aktarır.¹¹⁸ Erzurum'da Kadirîlerle içli-dışlı olmasına rağmen Erzincan'da bu tarikat mensuplarından hiçbir şekilde bahsetmez. Yine Erzincan'ın manevî tarihinde önemli bir yere sahip olan Mevlevîlik, Aşçı Dede Erzincan'a gelip Fehmi Efendi'ye intisap ettikten sonra da irtibatını tamamıyla koparamadığı bir tarikattir. Fehmi Efendi'nin âşığı olduğu zamanlarda bile zâhiren Mevlevî, bâtınen Nakşî olduğunu ifade eden Aşçı Dede, özel günlerde Mevlevî kıyafeti giymeye devam etmiştir. Adeta Nakşibendîliğe Mevlevîlik aşısı yapan Dede, özellikle dergâhın açılmasından sonra Nakşibendîliğe bir takım Mevlevî âdetlerini kendisinin getirdiğini, şeyhinin buna ses çıkarmadığını aksine destekleyici bir tavır sergilediğini ifade eder. Aşçı Dede bu olumlu havadan cesaret alarak ilk Mevlevî hankâhı olarak değerlendirdiği ve o günlerde kapalı olduğu anlaşılan Erzincan Mevlevîhânesi'nin yeniden açılmasını istemiş, ancak çeşitli sebeplerden dolayı Fehmi Efendi'den izin alamamıştır.¹⁰⁰ Bütün bunlarla birlikte özellikle yaz mevsiminde bahçelerde yapılan faaliyetler, buraları neredeyse Mevlevîhâneye çevirmiştir.¹⁰¹

Aşçı Dede Erzincan ahâlisinden bazı meczuplar hakkında bilgi verir. Bunlardan bir tanesi meczup İrşâdî Baba'dır. Dede yapısı gereği sadece Erzincan'da değil bulunduğu diğer şehirlerde de bu ve benzeri kişiliklerle yakın temas kurmuştur. Erzurumlu Harâbâtî Baba da bunlardan birisidir.¹⁰² Şeyh Fehmi Efendi ile münasebetlerinin bulunduğu anlaşılan bu mecâzib-i ilâhiyyeden birisi olan Kemahlı Ali Baba adında bir zâtın Fehmi Efendi'ye misafir olduğu; "Ya Hazret-i Fehmi, bu miskin Ali Baba bu Erzincan'ın yükünü kaldıramaz, yetiş imdadıma ya hazret!" diye feryat ettiği zikredilmiştir.¹⁰³

¹⁰⁰ Ancak Fehmi Efendi'nin oğlu Ahmed Fevzi Efendi Aşçı Dede'ye bir mektup yazarak Kemahlı İbrahim Efendi'nin meşiheti ile Mevlevîhâne'nin açıldığını ve kendisinin de Erzincan'a gelerek görev almasını ister. Aşçı Dede ise Edirne Mevlevîhânesi'nde neredeyse ikinci şeyh olarak görevli olduğunu, meşihetin zâhirde İbrahim Efendi'ye verilmekle birlikte bâtında kendisinde bulunduğunu söyler. Adlarının bile aynı olduğunu söyleyen Dede'ye göre aralarındaki tek fark, birisinin Kemahlı, diğerinin İstanbullu olmasıdır. s. 1286-1288.

¹⁰¹ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 367, 1477.

¹⁰² Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 371, 1076.

¹⁰³ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 1559. Aşçı Dede, ismi geçen bu Erzurumlu Harâbâtî Baba'nın keramet sahibi meczuplardan birisi olduğunu söyler ve Fehmi Efendi ile bu zat arasında geçen muhavereyi uzun uzadıya anlatır. s. 375-377.

Aşçı Dede şehrin camilerini tanıtırken Câmî-i Kebîr'den bahsetmekte, Erzincan'daki diğer pek çok küçük mescide nispetle biraz büyük olmasından dolayı bu şekilde isimlendirildiğini anlatmaktadır. Cuma namazını kılmak için halkın ve memurların özellikle bu camiye tercih ettiklerini söyler. Yine bu câmiye bağlı medreselerin bulunduğunu, Terzi Baba'ya halifelik veren Abdullah Efendi'nin Erzincan'a geldiğinde herhangi bir eve gitmeyerek bu medreselerden birisine yerleşmesinden anlıyoruz.¹⁰⁴ Aşçı Dede, kendisinin de yapımına büyük emek verdiği Fehmi Efendi dergâhının dışında diğer bir dergâhtan bahsetmemektedir.¹⁰⁵

Aşçı Dede hatıralarında Erzincan'daki gayr-i Müslimlere de temas edilmekte, bunların bir kısmının, hacca giderken Fehmi Efendi'yi uğurlamaya geldikleri nakledilmektedir.¹²⁵ Eserin bir başka yerinde ise sebebi kaydedilmemekle birlikte gayr-i Müslimlerle şehir halkı arasında bir anlaşmazlığın meydana geldiği, rahatsızlıklarını ordu komutanı ile şehir yöneticilerine bildirdikleri anlaşılmaktadır.¹²⁶ Müşir Kerim Paşa'nın Erzincan'a atanması sebebiyle papazların kendisini ziyarete gittiği bilgisinden¹²⁷ kendilerine ait ibadethanelere sahip oldukları anlaşılan bu kesimin, dinî ibadet ve uygulamalarıyla alakalı bilgi verilmediği gibi, sayıları ve Müslüman nüfusa oranları hakkında da herhangi bir malumat yoktur.

SONUÇ

Toplumların tarihî ve sosyal yapıları hakkındaki bilgi kaynakları arasında hatıra ve seyahatname türü eserler büyük ehemmiyete sahiptir. XIX. yüzyıl Osmanlı hayatı hakkında bilgi veren eserlerden birisi de Aşçı Dede'nin kaleme aldığı yaklaşık iki bin sayfalık hacme *Aşçı Dede'nin Hatıraları*'dır. Müellifin başta doğum yeri olan İstanbul, daha sonra görevi sebebiyle belli dönemlerde bulunduğu Erzurum, Erzincan, Şam ve Edirne şehirlerinin özellikle dinî ve tasavvufî hayatı hakkında birinci ağızdan naklettiği bilgiler önemlidir. Eserde özellikle Mevlevîlik, Kasımpaşa ve Edirne Mevlevîhânleri ile Erzincan'da Nakşîbendiyye tarikatı ve tarikat ricâli hakkında çoğu diğer kaynaklarda olmayan yeni bilgilere de rastlanır. Hâtıratın dikkat çekici bir diğer özelliği ise bazı tasavvufî meselelerle ilgili açıklama ve yorumlardır.

Aşçı Dede, hayatının bir bölümünü Erzincan'da geçirmiştir. Burada tanışıp büyük bir sevgiyle bağlandığı, Nakşîbendiyye Tarikatı'nın Hâlidî koluna mensup meşhur Terzi Baba'nın halifelerinden Şeyh Fehmi Efendi, onun hayatında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Kendi ifadesiyle lebaleb Mevlevîlik ile doluyken tanışıp intisap ettiği şeyhini, ayrıldıktan sonra da ölünceye kadar unutmamış, büyük bir muhabbetle sevmeye devam etmiştir. Aşçı Dede, Erzincan'da kaldığı dönemde şehrin dinî ve tasavvufî hayatı hakkında önemli bilgiler nakletmiştir. Başta Şeyh Fehmi Efendi olmak üzere, tarikatın pîri olarak

¹⁰⁴ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, s. 336, 340. Hâtıratıta bahsedilen câmilerden birisi de Kurşunlu Câmîi'dir. s. 342.

¹⁰⁵ Erzincan'ın son dönem dergâhları hakkında bilgi için bkz., Ünal Tuygun, *Erzincan'ın Manevi Mimarları*, İstanbul, 2004, s. 11.

nitelediği Mehmed Vehbî Hayyât ve Erzincan'ın önemli tasavvufî simalarından Leblebici Baba, Abdussamed Efendi ve Hacı Hafız Efendilerle ilgili hatıralarını anlatırken şehrin tasavvufî hayatı ve uygulamalarına dair bir takım bilgiler aktarmıştır. Eserin satır aralarında dönemin Erzincan'ının dinî yapısı, ibadet hayatı ve tasavvufî uygulamaları, başta Ramazan olmak üzere mübarek günler ve gecelerin ihyası, şehirde takip edilen dersler, yapılan sohbetler, okunan kitaplar vb. konularda oldukça geniş ve önemli bilgiler vardır.

KAYNAKÇA

- Afyoncu E. (2008). "Rûznâmçe". DİA. İstanbul.
- Aktepe O. (2003). Terzi Baba, Hayatı ve Miftâh-ı Kenz. Erzincan.
-(1997). Leblebici Baba ve Tuhfetü'l-Uşşâk. Erzincan.
- Albayrak N. (2011) "Terzi Baba". DİA. İstanbul.
- Algar H. (1997). "Hâlid el-Bağdâdî". DİA. İstanbul.
- Aşçı İbrahim Dede. (2006). Aşçı Dede'nin Hatıraları, Çok Yönlü Bir Sûfînin Gözüyle Son Dönem Osmanlı Hayatı I-IV. haz. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi. İstanbul: Kitabevi.
- Azamat N. (1991) "Aşçı İbrahim Dede Mecmuası". DİA. İstanbul.
- Fatsa M. (2000). Tasavvufta Mekkî Kolu. İstanbul: Mavi Yayıncılık.
- Küçük S. (2000). XIX. Asırda Mevlevîlik ve Mevlevîler. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Mehmet A. (t.y.) Başımıza Gelenler I-III. haz. M. Ertuğrul Düzdağ. İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Okay M. O. (1997). "Hâtırat". DİA. İstanbul.
- Şahin T.E. (1987). Erzincan Tarihi I-II, Erzincan.
- Turan E.İ. (2007). Aşçı Dede Halil İbrahim Efendi'nin Fars Dili ve Gramerine Dair Çalışmaları. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Tuygun Ü. (2004). Erzincan'ın Manevî Mimarları. İstanbul.
- Yurt V. (2011). Terzi Baba ve Erzincan. İstanbul,
- Yücer H. (2004). M. Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl). İstanbul.

CUMHURİYETİN 100. YILINDA ERZİNCAN

XIII

DİNİN GÜNEŞİNDEN ALTAY DAĞLARININ AYDINLIĞINA: ERZİNCAN'LI DİN ADAMI VE AKADEMİSYEN OLARAK M. ŞEMSETTİN GÜNALTAY

Prof. Dr. Mustafa Alıcı¹

Osmanlı devletinin son asrına damgasını vuran II. Meşrutiyet sonrası Türk siyasi ve düşünce tarihinin önemli simalarından Erzincanlı Mehmet Şemseddin Günaltay'dır. Günaltay'ın aydın olarak profili, görüşleri ve yaşadığı döneme etkilerini konu ettiğimiz bu çalışmamız, aynı zamanda Erzincan'ın önemli entelektüel siması olarak Günaltay'ın Osmanlı ve cumhuriyet dönemlerinin inşa edici din adamının zihin dünyasını yansıttığı değerleri ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.²

A. MEHMET ŞEMSETTİN GÜNALTAY'IN İÇİNDE YAŞADIĞI DÖNEM

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde ve Osmanlı'nın son zamanlarında siyasetçisinden başlayarak tüm aydınları bilhassa, din adamlarını, entelektüel dünyasını ve yazılı basını içine alarak hemen herkesin üzerinde yoğunlaştığı en temel mesele, uzun bir dönem dünyaya hâkim olmuş bir devletin giderek zayıflaması ve yıkılmaya yüz tutmasının engellenmesi ve devletin tekrar eski gücüne kavuşturulması olmuştur. Bu dönemin entelektüel kesimlerinin çoğunluğu için öncelikle vurgulanması gereken, bu uğurdaki arayış ve gayretlerindeki samimiyetleridir. Aydınların zihnini meşgul eden bu konu kademe kademe neredeyse onların bütün düşünce ve duygularına egemen olmuştur. Osmanlı son dönemi Müslüman aydınları İslam dünyasının geri kalmışlığını sona erdirmek adına yenilenme, tecdid ve ihya gibi kavramlardan hareketle yaygın dinî anlayışa eleştiriler yöneltmekte, akla ve bilime

¹ EBYÜ, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

² Bu makale büyük ölçüde Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından bilimsel araştırma projesi olarak 16 Ekim-18 Ekim 2015 tarihleri arasında Erzincan'da düzenlenen sempozyumda tarafımdan sunulan ve *Bir Din Aydın Profili M. Şemsettin Günaltay*, (ed. Mesut İnan, Fatih Kandemir, Ömer Aslan, Rağbet Yayınları, İstanbul 2015, ss. 160-179) adlı eserde bölüm olarak yayımlanan metne dayanmaktadır.

vurgu yapma ihtiyacını taşımaktaydılar. Osmanlı'da askeriyenin ıslahından başlayarak devlet işlerine, kurumlarına, nihayet zihniyetine, hatta kültüre ve gündelik hayata sirayet eden geri kalmışlıktan kurtulma düşüncesi, Batılılaşma hareketlerinde takip edilen aşamaları gerekli hale getirmiştir.³

Şemsettin Günaltay, hem kendi kökleri derin geleneğine ve Doğu'nun (İslam dünyasının) ortaya çıkardığı diğer geleneklerine hem de yükselmekte olan Batı medeniyetine vakıf; aynı zamanda tarihçilik konusunda yetkin bir şahsiyettir. Bu bağlamda o, mevcut dini ve kültürel sorun ve meselelerin kaynakları, ortaya çıkış şekilleri ve süreçlerinin değerlendirilmesinde, tarihsel birikime vakıf olmanın önemi açıktır. Üçüncüsü, Günaltay, hem dinî ve felsefî düşünce hem de fen bilimleri sahasında araştırma ve incelemelerde bulunmuş bir şahsiyettir. Bu üç alanın birbirleriyle münasebeti ve bu münasebetin nasıl sürdürüleceği hakkında bilgi sahibi olmak, karşılaşılan sorunların çözülmesinde önemli bir dayanak noktası olarak görülebilir. Yine Günaltay sadece bir teorisyen değil, aynı zamanda fikirlerini kısmen de olsa uygulama imkânı bulmuş olan bir aksiyonerdir. Bilhassa Cumhuriyetin kuruluşundan sonra yürüttüğü siyasi faaliyetler çerçevesinde, kimi düşüncelerini uygulama imkânı bulması onu ayrıcalıklı bir konuma getirmektedir. Beşincisi, farklı düşünürler tarafından belirlenen *Türkçülük*, *İslamcılık*, *Muasırlaşma* vb. çare ve ilaç hükmündeki kurtuluş reçeteleri konusunda kapsamlı bir değerlendirme yapma fırsatına sahip olan ve kendisini bunları uzlaştırmayı esas alan bir konuma yerleştirmeye çalışan bir düşünür olarak Günaltay dönemin koşullarını hem geleneksel açıdan hem de modern yaklaşımlar doğrultusunda yorumlama ve çözüm önerileri getirme konusunda dikkate değer bir düşünür ve devlet adamıdır.⁴

B. MEHMET ŞEMSETTİN GÜNALTAY'IN HAYATI

Cumhuriyet döneminin aydınlarından 1883 yılında Erzincan, Kemaliye'de doğan Ordinaryus Profesör Mehmet Şemsettin Günaltay, ilim adamı olarak İslam düşüncesine eserler veren, bir akademisyen olarak öğrenciler yetiştiren ve bir siyasetçi olarak Cumhuriyet döneminde başbakanlık yapan bir kişidir. 19 Ekim 1961 tarihinde İstanbul'da hayata gözlerini kapayan M. Şemsettin Günaltay, sahip olduğu düşünce hayatı ve ilmi kişiliğiyle gelecek nesiller için dersler çıkarılması gereken bir insan olarak karşımızdadır.

Günaltay, Cumhuriyet dönemi aydını olarak hem Doğu medeniyetlerine (kendi geleneğine, Hint alt kıtasının geleneklerine ve kadim İran geleneklerine) hem de Batı medeniyetine hâkim iyi bir medeniyet tarihçisiydi. Yine o, hem dini ve felsefî bilimleri biliyor hem de fen bilimleri alanında araştırma ve incelemelerde bulunmuş biriydi. Son olarak o, bildiklerinin sadece teorisyeni değil aynı zamanda fikirlerini uygulama fırsatı

³ Bekir Emiroğlu, "M. Şemseddin Günaltay'ın Toplum Görüşleri ve Pozitivizm-Materyalizm Eleştirisi", *Erzincan Sempozyumu*, (28 Eylül-1 Ekim 2016) Basılmamış tebliğ metni, 2.

⁴ Emiroğlu, 2-3.

nispeten bulmuş birisi olarak o dönemdeki üç yaklaşım olan Türkçülük, İslamcılık ve Muasırlaşma fikirlerini uzlaştırma çabası içinde biriydi.⁵

Bu bağlamda makalemizde Osmanlı'dan Cumhuriyete giden hayat çizgisinde bir milletin aldığı tüm gelişim ve tahrifatları derinden hissedenden Günaltay'ın Osmanlı'nın son demleri ile cumhuriyetin kurucu nesli arasında ortaya çıkan entelektüel çevresine hızlı bir göz attıktan sonra onun zihin dünyasını, din bilimlerinin metodolojik çatısı içinde kalarak “medeniyetle özdeş din tanımı anlamı”, “özgürlük dini ve özgür dindar algısı” ile “dinin aslından olan- hurafe olan” çatışması bağlamında ortaya çıkarmayı amaçlıyoruz.

C. GÜNALTAY'IN ENTELEKTÜEL ÇEVRESİ

Osmanlı döneminde vatan algısı, kozmopolit bir anlayıştaydı; Anadolu, Balkanlar, Kuzey Afrika, Ortadoğunun tamamı Osmanlı'nın elindeydi; Osmanlı hem Kapodakya, Efes, Yalvaç, Demre, Galatya gibi Anadolu Hıristiyanlarının hac merkezlerine hem de İznik, Antakya, Kudüs, Beytullahim, Selanik, Korintos gibi onların kutsal kabul ettikleri mekânlara sahipti. Osmanlılar aynı zamanda, Mekke, Medine, Kudüs gibi Müslüman kutsal yerlerine hizmet ederken İstanbul, Konya, İskenderiye, Bağdat, Saraybosna, Menfis, Atina, Ur, Babil, gibi çeşitli pagan veya monoteist medeniyetlerin eksen şehirlerini elinde bulunduruyor, bir anlamda cihan şümul bir devlete sahip olmakla “kadim ve modern dünya kültürlerinin ortak ekseninde” yaşıyorlardı. Osmanlı irfanı, bu çok uluslu ve çok kültürlü dünya inşa etmeyi başarırken asla kin ve şiddet ve tuzaklar kurmamış, 16 devlet kendisinden ayrıldıktan sonra bile bir kin edebiyatı asla üretmemiştir.

Farklı düşünce sistemleri, yeme-içme kültürü, dünya görüşlerini içinde barındıran kozmopolit Osmanlı toplumunda kahir çoğunluğu oluşturan ve devleti yöneten Müslüman kesim, tarih boyunca daima kendini “Evlad-ı Fatihan” olarak görmüştü. Kendini Doğu irfanının öncüsü, kadim dönemden itibaren Batı kültürünün varisi kabul eden Osmanlılar, insan merkezli bir medeniyete ve insana hizmeti esas alan çok kültürlülüğü esas alan ama her şeyi Tevhid içinde eriten bir irfan anlayışına sahip oldular.

Dahası Osmanlılar, bütün dünyayı genel muhatap, yeryüzünü vatan, tüm insanı ise Allah'ın şerefli varlığı olarak odak noktası yapmıştı. Sosyolojik açıdan “ümme” bilinci Müslümanları asırlarca bir arada tutarken “milletler sistemi” ise diğer dinlere mensup insanlara özerklik ruhu aşıyordu.⁶

Buna karşın Cumhuriyetin çocukları genelde göçmenler, savaş gazileri, şehit çocukları gibi “mağdur ve travmalar yaşayan torunlardan” oluşurken nüfuzu ve savaş kaybetmiş okuma yazması düşük bir toplumdan oluşuyordu. Bu bakımdan homojen bir türk toplumu özlemi çeken Jön Türklerin istediği gerçekleşmişti. Bu bakımdan cumhuriyetin çocukları

⁵ Hüsnü Aydeniz, “ M. Şemsettin Günaltay'a Göre Müslüman Dünyanın Aydın Krizi”, *Bir Din Aydın Profili M. Şemsettin Günaltay*, ed. Mesut İnan- Fatih Kandemir- Ömer Aslan, İstanbul 2016, 22-23.

⁶ Fatma Acun, “ Değişme ve Süreklilik: Osmanlı'nın Torunları Cumhuriyetin Çocukları”, *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, ed. Memet Zencirkıran, İstanbul 2012, 43- 46.

büyük harplerin neticesinde fakir ve yorgun düşmüş insanlardan oluşuyordu. Genç Cumhuriyet, on yıl içinde on milyon genç yaratmak hedefindeydi. Bunun neticesinde ulus bilinci, imparatorluktan ulusal devlete çok uluslu yönetimden nispeten ırk birliğini sağlayan bir ulusalcı birliğe yönelmişti. Yapılan inkılaplar ile bunların tamamı gerçekleştirilmek istenmişti.

Türkiye'deki devrimlerin 19. Yüzyıldan beri devam eden Osmanlı batılılaşma sürecinin bir devamı olduğu kesindir. Bu anlamda bu projenin Avrupalılaşma eylemi olarak radikal değişikliklere imza atması kaçınılmaz olmuştur. Osmanlı çağdaşlaşması reform ve ıslahatlar olarak anlaşılıp üst yapı ve kurumların yeniden düzenlenip dinamik hale getirilmesi olarak anlaşılırken Cumhuriyet çağdaşlaşması ise sadece devlet kurumlarının yeniden düzenlenmesiyle sınırlı kalmamış tüm sosyal yapıların, sosyal hayatın Avrupalı bir dönüşümü olarak anlaşılmıştı.

Cemil Meriç'in tanımıyla kendi öz irfanına güvenini kaybeden Tanzimat sonrası Osmanlı aydınlarında da Batı hayranlığı artar. Mesela Namık Kemal, batıyı medeniyetin baş mimarı olarak över. Ama onun istediği şey milli kimliği bozmadan Avrupalılaşmaktır. Ancak ona karşı çıkan ama modernleşme sürecinin bir başka aktörlerinden Ahmet Mithat Efendi'ye göre saadet, asla daha önceleri acizler topluluğu olan Avrupa'dan tam olarak gelmez. Osmanlı kendi onurunu koruyarak terakki etmelidir. Görülüyor ki Osmanlı aydınının Avrupa kültürü karşısında kafası hayli karışıktır. Zira çoğu Osmanlı aydını için Batı dini kültür açısından geri medeniyette ileri kendileri ise dini kültürde ileri medeniyette ise geridir. Ancak Ali Suavi gibi aydınlar ise yeniyi tamamen almayı eskiyi ise reform sürecine tabi tutmayı teklif ederler. Ali Suavi "Jön Türk" olarak yapılacak kültürel modernleşmeleri Ulum adlı Paris'te yayımlanan Osmanlı dergisinde şöyle açıklar; meclis açılmalıdır, yasama yürütme ve yargıda halkın egemenliği olmalıdır, hilafet kaldırılmalıdır, Cumhuriyet olmalıdır, ibadet Türkçe olmalıdır yani Kuran ve namaz esnasındaki tüm ibadet dili Türkçe olmalıdır.⁷

Ziya Gökalp ise bir başka Osmanlı olarak kültür ve medeniyet ayrımına dayanarak Türk kültürünün (Hars) Batı medeniyeti ile uyuşabileceğini açıklayarak kısmen orta bir yol izler. Böylece Türkiye, Batı medeniyetine katılmakla harsını değil eskiyen medeniyetini terk edecektir. Ona göre değer ve inançlar dâhil kültürel unsurlar daha yavaş yavaş modernleştirilirken, akla ve kurumlara ait olan unsurlar ise daha hızlı bir şekilde modifiye edilmelidir. Ona göre Osmanlı bu tür bir ayrımı en başından yapamadığı için başarılı olamamıştır. Ziya Gökalp 25 Ekim 1925 yılında 45 yaşında öldüğünde Cumhuriyeti kuran kadrolara önemli bir ideolojik modernleşme mirası bırakmıştı.⁸

Ancak Cumhuriyet kadroları bu uzun ve ince yolu benimsemezler ve kültür-medeniyet ayrımını dikkate almayıp taklit etme değil "tercüme modernleşmesi" adı verilen

⁷ Celalettin Vatandaş, "Kapsam ve Yöntem Açısından Türk Modernleşmesi", *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, 70-71.

⁸ Vatandaş, 75-78.

bir yöntemi benimseyeceklerdir. Daha açık bir ifadeyle Cumhuriyet dönemindeki modernleşme, topyekûn bir modernleşme daha doğrusu batılılaşmasıdır. Cumhuriyetin kurucusu Mustafa Kemal'in kafasındaki modernleşme, medeniyet hars ayırımı değil bir bütün olarak topyekûn modernleşmektir. İlk dönem cumhuriyet kültürü için medeniyet demek, Batı demektir. Kurtuluş, emperyalist ellere sahip batılardan kurtulduktan sonra kendi ellerimizle batılılaşmak demektir. Cumhuriyeti kuran kadro radikal bir batılılaşmacı zihniyet olduğundan batının tüm devlet ve sosyo kültürel kurumlarını benimser. Muasır medeniyet denilen Batı kültürü devlet eliyle biraz zorlamayla gerçekleştirilmek istenir. O dönemde Batı medeniyetinin yozlaştığını söyleyen batılı düşünürlere kulak asılmadan topyekûn ve ödünsüz ve zamana yayılmayan bir süreçle Batılılaşma Programları devreye konur. Böylece Atatürk Devrimleri adını alan bu program sayesinde çağdaşlaşmayı bir bütün olarak gören devleti bir zorlayıcı araç olarak gören ilk Türk modernleşmesi ortaya çıkmış olur. Devrim için seçilen kelime ihtilal, evrim ıslahat ve darbe kelimeleri yerine inkılap yani yavaş ve kendiliğinden olan bir değişimi ima etmesine rağmen ani bir darbe kimlikli modernleşmesi söz konusu olmuştur. Mustafa Kemal için devrim anlamında inkılaplar yüzeysel olmayan derinlikli ve yapısal değişimler meydana getiren modernleşmelerdir. Cumhuriyet kadrolarına göre Avrupa'ya ait kanun, nizamnameler, elbiseler gibi reformist eylemlerle batılılaşmanın görüntüsü verilir. Atatürk'ün diliyle söylersek “yapılan batılılaşma devrimlerinin tamamı Türkiye cumhuriyeti halkını tümünden çağdaş ve bütün anlam ve biçimleriyle uygar bir toplum durumuna ulaştırmaktır. Yaşamak için muasır olmak şarttır. Türk ihtilalinin temel hedefi batı medeniyetini kayıtsız şartsız kendine mal etmektir”. Yine Mustafa Kemal için batılılaşmak ölüm kalım davasıdır. Memleket bir gün çağdaş, medeni ve refah içinde olacaktır. Böylece onun için batılılaşmak 2 bölümden oluşur; Batı (dayanımacılık ideolojisi, bilim, fen, teknoloji ve batı değerleri) ve Türklük (kadim türk diline geri dönüş Arap asıllı kelimelerin atılması, kültürel milliyetçilik) Mustafa Kemal için batılılaşmak anlamındaki modernleşmek, kutsal bir gayedir ve tepeden tırnağa kadar batıya dönülmelidir.⁹

Bu kültürel çevrenin bir çocuğu olan ve kendi deyimiyle “batının metodolojisini doğunun hazinelerini uzlaştırmak” isteyen Günaltay'a gelince; o, Anadolu'da (Erzincan, Eğin) doğup küçük yaşta saray müderrisi bir babanın oğlu olarak İstanbul'da kendini yetiştiren, İsviçre Lozan'da Doğa Bilimleri bölümünü bitiren, fen bilimlerine vakıf, üniversitede, hem batı felsefesi hem de İslam felsefesi derslerini veren, yetkin bir dinler tarihçisi, devlet ve siyaset adamı olan, hem doğu hem de batı medeniyetlerini sentezlemek isteyen biri olarak karşımızdadır.¹⁰ 1913'te İslamcı Türkçü bir grupta İslam mecmuası çıkartan bir grupta olan, 1915'te Batılılaşma taraftarı İttihat ve Terakki'nin Bilecik Mebusu olan Günaltay, 1918'de İslami yenilik hareketine (teceddüt) katılmıştı.

⁹ Vatandaş, 71-76.

¹⁰ Hayatı hakkında geniş bilgi için; İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, c. II, İstanbul 1987, 403- 404; Ahmet Gökbil, “M. Şemseddin (Günaltay) ve Dinler Tarihine Yaptığı Katkıları”, 33- 44; M. Şemseddin Günaltay, *Dinler Tarihi- yeryüzündeki ilkel dinler*, sad. Sevdije Yıldız, İstanbul 2006, 17- 19.

Esasen tarih boyunca Müslümanlar, medeniyetler arası etkileşim bağlamında farklı kültürlerin birbirleriyle yakınlaşmasından asla gocunmadılar. Âlemlerin rabbine iman edenler, âlemlerin taşıdıklarına değer verdiler. Söz gelişi Müslümanlar, Yunan felsefine, Helenistik felsefeye (yani yunan felsefesinin Hint İnan ve semitik kültürlerle kaynaşması sonucu ortaya çıkan düşünce sistemine) asla önyargılı olmadılar, aksine onların mirasçısı olup, kendi kültürel kimlikleriyle yeniden yorumlamışlardı. Zira İslam, dikey ve yatay olarak teslimiyeti ve barışı götüren bir gelenek olarak ilahi ve beşeri bilgilere ardına kadar açıldı. Mesela el-Kindi, ilk İslam filozofu olarak kendilerinden öncekilere minnettar olduklarını söylemekten çekinmiyordu.¹¹

D. GÜNALTAY'DA BİR MEDENİYET FORMU OLARAK DİN TANIMI

Din olgusunu anlamak için geleneklerin yoğurduğu “din” ve bu dini hayatına yansıtan “dini olan” gibi üç önemli kavramsal kelime bulunur. Bu kelimeler, çağdaş din bilimlerinde hayati din terimlerinden kabul edilir.¹²

Zira din, minimum tanımla “kutsalın tecrübe edilmesi” ise Kutsalın tezahürleri olan bu dini fenomenler, kendini Numen Varlığın teofanisi (ilah tecellisi), hiyerofanisi (kutsal tecellisi) ve kratofanisi (Yüce Güç tecellisi) çerçevesinde izhar edeceklerdir. Din, dini olan ve dindar şeklindeki bu üç kategori, aynı zamanda bir din bilgininin kendi dünyasını da açık bir şekilde yansıtır.¹³ Bunlar içinde özellikle din olgusu, her bir entelektüelin kendi düşünce hedefleri içinde bizzat anlaşılan ve kendisine özgü bir tanımlaması yapılan şeydir. Öyle ki “kültür” terimi, Antropoloji bilimi için neyi ifade ediyorsa, “dil” terimi Lengüistik bilimi için neyi ifade ediyorsa, din kelimesi de dini bilimler için onu ifade eder. Dahası dinde kutsaldan sonra en önemli iki kelime “dindar” ve onun kendi hayatında anlamlı hale soktuğu “dini olan”dır.¹⁴

İnsanı ve insanlık tarihini iyi anlamak için Dinler Tarihi'ne ve medeniyetler tarihine özel ilgi duyan Günaltay, insandaki din fikrinin kaynağı ve insanlık için dinin gerekliliğine işaret eder. Hatta o, devrin en önemli din karşıtı akımlarından materyalizme karşı dini savunmak üzere *Felsefi-i Üla: İsbat-ı Vacib ve Ruh Nazariyeleri* adıyla bir eser kaleme alır.¹⁵

¹¹ El Kindi, *Felsefi Risaleler*, çev. Mahmut Kaya, İstanbul 1994, 4; İlhan Kutluer, *İslamın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, İstanbul 1996, 42-43.

¹² Bu konudaki çağdaş din bilimcilerinin yorumları için bak; *Critical Terms for Religious Studies*, ed. Mark C. Taylor, London 1998.

¹³ Frank Whaling, “Theological Approaches”, *Approaches to the Study of Religions*, ed. Peter Connolly, London 1999, 226-274; ayrıca Willi Braun, “Religion”, 4-6.

¹⁴ Jonathan Z. Smith, “Religion, Religions, Religious”, *Critical Terms for Religious Studies*, ed. Mark C. Taylor, London 1998, 269- 282.

¹⁵ M. Şemsettin Günaltay, *Felsefi-i Üla: İsbat-ı Vacib ve Ruh Nazariyeleri*, İstanbul 1339- 1341. (eser, Nuri Çolak tarafından Latin harflerle 1994 yılında yeniden basılmıştır: Ahmet İshak Demir, “ Türk Aydın Kimliği Olarak M. Şemsettin Günaltay”, *Bir Din Aydını Profili M. Şemsettin Günaltay*, ed. Mesut İnan-Fatih Kandemir- Ömer Aslan, İstanbul 2016, 85- 86.

Aydınlanmacılardan beri devam eden ve evrimci kültürel tarihin sonucu olarak geliştirilen dinin kaynağının animizm, fetişizm, totemizm olduğu faraziyelerine karşı çıkar onları tenkit eder dinin kaynağı olarak temiz fitrata işaret eder.¹⁶

Bilhassa o, Voltaire'in "dinin kaynağını insanlığa sonradan aşılınmış bir yaradır" cümlesine katılmaz aksine onu ruhun doğal bir özelliği ve gücü olarak kabul eder. Ona göre Gerçek din, ihtiyaç duyulan sosyal bir kurum ve bireylerin temiz vicdanlarda olan bir olgu olarak milli duyguları harekete geçiren, toplumların ilerlemesini ve yükselmesini sağlayan, ahlaki faziletler manzumesi olarak adaleti tesis eden, iyiliği emredip kötülüklerden alıkoyan yeryüzündeki yegâne güçtür.¹⁷

Böylece ona göre din, insanla beraber vardır ve hep var olmaya devam edecektir. İnsanlar arasında kurulacak en iyi bağ da dindir onları birbirlerinden uzaklaştıracak en büyük faktör de dindir. Dinin ortaya çıkış amacı, toplumda uyum, mutluluk ve kurtuluşu sağlamaktır. Ona göre bu amaca en uygun din, İslam'dır. Zira İslam, din ile aklı birbirinden hiçbir zaman ayırt etmemiştir.¹⁸

Din böylece Günaltay'ın tanımlamasında bir medeniyet formu olarak karşımıza çıkar. Dinler Tarihi bize öğretir ki sivil yaşamı düzenleyen bir sistem olarak din, medeniyetin bir çehresini, sanat, düşünce, sosyal yapı, ekonomik yapı ve politika gibi diğer öğelerle beraber oluşturur. Buna göre bu farklı medeniyet formları, birbirlerinden soyutlanmış değil aksine içi içe geçmiş ve birbirine bağımlı unsurlardır. Böylelikle medeniyet/din, tam bir organik yapı olarak hem dipdiri hem de hayati bir organizma olarak karşımızda durmaktadır. Bu yüzden medeniyetin, bu hayatta tek bir unsuru bile yalın kalmadan işlemesi gereken dairesel bir gücü bulunur. Bundan dolayı, birini diğerinden soyutlayarak onun bir parçasını anlamlandırmak mümkün değildir. Dolayısıyla bir halkın tarihi, sanatı, şiiri hatta dünya görüşü bilinmezse o halkın dini tam olarak anlamlandırılmaz. Yine bunun tersi olarak eğer bir halkın dini anlaşılabilir ise o halkın hayatı, medeniyeti ve tarihi tam olarak anlaşılabilir. Zaten dini ihmal eden veya hiç sayan bir medeniyet, sakat, yetersiz ve değerlerden yoksun kalır.¹⁹ Son olarak Dinler Tarihi, sanat, bilim ve felsefe kadar dinin de sürekli hayatın yenileyicisi ve inşa edicisi olduğunu iddia ederken aynı zamanda dinin, "hayatın pozitif bir faktörü" olduğunu kabul etmektedir.²⁰ Böylece Günaltay, *dinin "bir medeniyet formu" olduğunu açıklayan Dinler Tarihçileriyle örtüşmektedir.*

¹⁶ Gökbel, 41; Günaltay, *Dinler Tarihi*, sad. Sevdije Yıldız, 95- 253.

¹⁷ M. Şemsettin, *Tarih-i Edyan*, İstanbul 1922, c. I, 36- 41.

¹⁸ Demir, 86- 87.

¹⁹ Pettazzoni, "Religione e Cultura", 169- 170; P. Pisi, "Storicismo e fenomenologia nel pensiero di R. Pettazzoni", *SMSR*, 56 (1990), 245- 277.

²⁰ Pettazzoni, "Gli Ultimi Appunti", *Religione e Società*, ed. Mario Gandini, Bologna 1966, 122.

E. GÜNALTAY'DA DİNDAR; RASYONEL TEMELLİ DİNDARIN ÖZGÜRLÜĞÜ

Günaltay'a göre İslam dini özü itibarıyla ifade hürriyetine ve dinde zorlamaya karşı bir dindir. Şeytan bile kendi batıl davasını haykırma hakkına sahiptir. Hatta denebilir ki bir Müslümanın bir Müslümanı küfürle itham etmesi bile bu özgürlükçü düşüncenin bir ürünüdür. İslam dini dindarına özgürlük bahşeden, başkasının inancına tahakküm etme ve imanı üzerine baskı kurma yetkisini kimseye vermez.²¹

Günaltay'a göre "gerçek din", ahlaki faziletler ve tam anlamıyla sosyal adaleti uygulayan sivil bir dindir. Daha açık bir ifadeyle ona göre İnsana insan olmayı öğreten, çevresindekilerle birlikte insanca yaşamayı öğütleyen şey dindir. Bir başka deyişle sivil hayatta insana disiplinli bir şekilde iyiyi kötüyü, helali haramı, ayıbı, fazileti, tarif eden normatif dindir, onları ölçüp biçen takdir eden ise sivil akıldır. Günaltay, İslam dininin normatif değerler ile rasyonelliği asla birbirinden ayırmadığını söyler ve insanın dini akıldır, akli olmayanın dini yoktur hadisini aktarır.²²

O, bu noktada İslam ile Hıristiyanlık arasında küçük bir tarihsel mukayese yapar; ona göre Hıristiyanlık'ta zorlama ve baskıcı tutum, ona göre dindarların vicdanlarına hükmedecek raddeye varmıştır. Söz gelişi ortaçağda Hıristiyan dindarlar, baskı ve zorlama altında ezilmişler, engizisyon ve günah çıkarma gibi zorlayıcı araçlarla Katolik papazlar, emredici, hata yapmaz ve mutlak hükümdar konumunda bir din anlayışını öne çıkarmışlardır. Buna karşın İslam, ona göre (özellikle Endülüs İslam'ı) eğitim için gelen Avrupalı Hıristiyan gençleri hür düşünce ile donatıyor kendi ülkelerinde dini özgürlüğü öne çıkaran oluşumlar meydana getiriyorlardı. Çünkü İslam dini hiçbir ferde ne yerde ne gökte mutlak hüküm verme yetkisi vermemiştir. Tanrı oğlu İsa'nın vekili ruhbanlık İslam'da yoktur ve Hz. Peygamber bile sadece tebliğ ile memurdur.²³

Bu görüşleriyle Günaltay çağdaş dinler tarihinin yaklaşımına uymaktadır. Öyle ki Dinler Tarihi, kendi tarihsel fenomenolojik yaklaşımında dinleri bir takım tipolojilere ayırır; dini özgürlük açısından söz gelişi dinler, *özgürlük dini (yani religio liberans)* ve *kısıtlayıcı din (yani religio religiosans)* şeklindedir. Özgürlük dini, temel karakteristiği olarak insana hürriyet ve hoşgörü bahşeden dindir. Diğerisi ise kişiye yasak koyan ve kısıtlayan din hükmündedir.²⁴ Burada "kendinden özgürlük veren din", sıradan ve samimi dindarları daha fazla kucaklarken, diğerisi ise dogmatik anlayışı ve mevcut durumu korumak isteyenlere ait olan inancı öne çıkaranları kapsar. Ona göre bu iki din anlayışı, tarih boyunca sürekli mücadele içinde bulunmuştur.²⁵

²¹ Mehmed Şemsettin Günaltay, *Hurafattan Hakikate- Hurafeler ve İslam Gerçeği*, 339.

²² M. Şemsettin, *Tarih-i Eryan*, İstanbul 1922, c. I, 36- 41.

²³ Günaltay, *Hurafattan Hakikate- Hurafeler ve İslam Gerçeği*, 340- 346.

²⁴ Pettazzoni, "Criteri per L'Ordinamento Scientifico del VII Congresso Internazionale di Storia delle Religioni", 1- 2.

²⁵ Pettazzoni, "Storia delle religioni e mitologia", *Storia e mitologia: Con Antologia di Testi di Raffaele Pettazzoni*, Roma 1988, 387- 398.

Zira biz biliyoruz ki sivil din insanın Tanrı ile karşılaşmasında yeni ufuklar açıp onun ruhanî kapasitesini geliştirmesine yardımcı olarak onu her türlü kısıtlamalarından ve sıkıntılardan azat ederken, şirke bulaşmış kısıtlayıcı gelenekler ise bizzat kendi önerdiği dar kalıplar içinde dindarları köleleştirici ve onu bağımlı kılıcı unsurlar taşırlar.²⁶ Buna karşın özgürleştirici karakterdeki sivil din, metafizik âlemden köklerini alan, ama bu dünyaya ait bir din olarak, alabildiğine kendi unsurlarını anlaşılır kılmaya, onları fiziksel olarak izah etmeye çalışır. Kısıtlayıcı dinler ise bu noktada bu dünyadan köklerini alan ama öteki âleme yücelmek için kendini göstermeye çabalayan hatta kendini metafizikleştirmek için mitojilere dalan bir anlayış içindedir.²⁷

Buna karşın *religio religans*, insanın kültürüyle doğrudan karşılaşmaktan korktuğu için ve onunla diyaloga girmeye yeterli olmadığından bizzat dinin çeşitli ifadelerine karşı toleranslı ve barışçıl olamaz ve kendini tamamen hurafe hatta büyü gibi formel donanımların içine kapatabilir.²⁸ Sonuçta özgür dindarlık, Mutlak Varlığa samimi bir katılım olarak anlaşılırken tarihsel açıdan kültürel bir form olarak hem tarihin hem de dinler tarihçisinin objektif yargılamasına maruz kalacaktır. Bu yüzden en tehlikeli hata, tarihsel bir dini formu yani özel bir dini tüm insanlığa zorla dayatmak ve dinî özgürlüğü ortadan kaldırmaktır.²⁹

İtalyan Dinler Tarihçisi Vittorio Lanternari özgürlük dini “seküler anlamıyla” dinin Lanternari, gündelik alanda genişleyerek “insanın değerlerindeki inanç” haline dönüşmesini önemsemi. Böylece “laik” olmayı dinin önemli bir yan anlamı olarak görerek aşkın, imanın, umudun bulunduğu yerde dinin de hâlihazırda mevcut olmasını istedi. Böylece özgürlükçü dinin ilerlemesini gün be gün bir diğer dine üstünlük göstermeden oluşan bir gelişim olarak öven Pettazzoni her insanın hayatını özgürlükten taviz vermeden kendi inancına göre yaşamasını istedi.³⁰

Dinler Tarihine göre din, ruhani açıdan özgürlük değil bir bağlanma vaat ederken medeniyet ise maddi özgürlük sunar. Burada aslında din- kültür ilişkisindeki karşılıklı durumuna işaret eder; özgürlük kavramının dini kültürün en önemli tipik karakteristiği olduğunu din olgusunda ise kelime anlamının (*religare religionibus*) da çağrıştırdığı üzere temelden bağımlılık, mutlak adama, her şeyi inkâr, şartsız bir terk ile bağlanma durumunun olduğunu açıklar. Zira din için “azami iyi” (*optima maxima*) kurtuluş bahşetmesidir. Bu kurtuluşu elde etmek için insan her şeyden feragat etmelidir. Bundan dolayı dinî kültür, aşırı özgür olursa, tarih içinde kurtuluş hedeflerine zarar verip hukuksuz işler yapabilir. Özgür dinî kültür derken, bizler farklı ve çoklu ufuk açıcı düşüncelere açık olmayı, başka

²⁶ Mihelcic, 265- 266.

²⁷ Bu konudaki geniş tartışmalar için Valerio Salvatore Severino, *La Religione di Questo Mondo in Raffaele Pettazzoni*, Roma, 2009, 123- 171.

²⁸ Mihelcic, 261.

²⁹ Sonia Guisti, *Storia e mitologia- Con antologia di testi di Raffaele Pettazzoni*, Roma 1988, 124.

³⁰ Vittorio Lanternari, *Antropologia religiosa- etnologia, storia, folklore*, Bari 1997, 94.

dinleri, inançları hatta başka uluhiyet anlayışlarını kabullenmeyi kastediyoruz. Buna ilave olarak diyebiliriz ki dini özgürlükte tek rezerv vardır; kurtuluşun, insana sadece kendi dininden gelmesidir.³¹

F. DİNİ OLAN; GÜNALTAY'DA DİNİ HAKİKAT VE GERÇEĞE DÖNÜŞÜN SAFHALARI

Günaltayın zihin dünyası iki merhaleden oluşur: hak ile batıl, karanlık ile nuru ayıklama ve öze dönüş. Zihin dünyasında o dönemin her aydınında olduğu gibi bir sentetik ikilem sürekli mevcuttur.

1. Günaltay'da Dinin Aslından Olmayanın (Hurufat) Dinin Aslından Olandan (Hakikat), Zulmet- Nur Ayrımı

Zulmet ve nur, bir sebep sonuç ilişkisi veya birbirlerinin karşıtlığı olarak insanlığın ahlaki, epistemolojik ve ontolojik durumlarını anlatmak üzere metaforik bir dille başvuru iki önemli kelimedir. Günaltay, *Zulmetten Nura* adını verdiği eserinde bu metafora başvurmakta ve her Meşrutiyet ve Cumhuriyet iki devirde, Doğu ile Batı arasında bulunan bir ülkede yaşayan biri olarak o, İslam'ın karanlıktan Nur'a çıkararak aydınlığı anlayan bir mütefekkir olarak karşımızdadır. O bu isimlendirmeye bir yönden İslam dinini savunmakta ve Batı ve Batı'lı tüm akımlara özellikle modernizme karşı meydan okumaktadır. O, bu metaforu kullanarak ikinci olarak ise Müslümanları böyle bir isimlendirme yaparak, özeleştiri yapmaya, asıllarına dönmeye ve kaybettikleri hakikati, eğitimsizlik ve cehalet, Batı'yı körü körüne taklitten bilinçli örneklemeye, tembellikten gayrete, her türlü batıl din anlayışından, bağnazlıktan ve hurafecilikten uzaklaşp gerçek nuru yeniden keşfetmeye davet etmektedir.³²

Hak- Batıl, veya *Zulmet- Nur* ayrımı açık bir şekilde Zerdüştlük'te bulunur. Bu gelenekte hikmetli zihin ile kötü zihin, iyi ile kötü rekabeti daima sürüp gider. Ancak itaat, itaatsizliğe, barış kaos durumuna, hakikatli söz, batıl söze, gerçek, yalana galiptir. Zerdüş'tün ve zahit dindarın antitezi, beşer gibi davranmayanlar iken, evcil hayvanları kurt, suyun zıttı, kuraklık ve bitkilerin zıttı, çürüyüştür. Sonuçta bu din için tıpkı hayat gibi din de bir mücadele durumudur³³. Sonuçta Dinler Tarihi de halkın inandığı hurafelere dayalı sahte hikâyelerini, büyü ve mitleri avama ait dinin bir formu ve din kategorisinde görür³⁴.

Günaltay, *Hurufattan Hakikate* adlı eserini kaleme alırken bazı hedefleri vardır; kitabı sadeleştiren Prof. Ahmet Gökbek hocamın da dediği gibi toplumlar kendi inanç ve kültürlerini doğru biçimde aktardıkları sürece başarılı olurlar. Hele tarihiyle yaşayan ama onu Yahudiler gibi kutsallaştırmaya, yunanlılar gibi mitleştirmeyen, romalılar gibi bir baskı

³¹ Pettazzoni, "Religione e Cultura", 170.

³² Bu konudaki geniş bilgi için Nurgül Bulut, "Şemsettin Günaltay'da Zulmet ve Nur Metaforu", *Bir Din Aydını Profili M. Şemsettin Günaltay*, ed. Mesut İnan- Fatih Kandemir- Ömer Aslan, İst. 2016, 201-219.

³³ Leeuw, 603.

³⁴ Pettazzoni, "Verita' del Mito", *Religione e Societa'*, ed. Mario Gandini, Bologna 1966, 12.

unsuru olarak görmeyen milletimiz geçmişini bir güvence unsuru olarak kabul eder. Günaltay, İslamın her türlü batıl ve hurafe inançlardan temizlenmesini , bu konuda etkin mücadele etmeyi söyler.³⁵ Bu durumu anlatmak için başvurduğu başlıklar şunlardır; “ilerlememize mani olan İslamiyet değil, bize öğretilen Müslümanlıktır”; “İlmiye sınıflarının gerilemesi ve Müslümanların cehalete sürüklenmesi”, “geri kalmış medreseler ve zararları”, “İslamdaki kaza ve kader meselesi fatalizm mi demektir?”, “ictihad kapısı kapandığından beri İslam ümmetinin ilerleme kapıları da kapanmıştır”, “İctihad kapısı açılmalı lakin bir ilmi heyet için”³⁶.

Günaltay, tevekkülü yanlış anlayıp tembelliğe başladıktan ve ictihad kapısını kapattıktan sonra Müslümanlar, gelişme ve ilerlemeyi durdurdular. Ancak ona göre en büyük tehlike Müslümanlar arasında yaygın olan batıl ve hurafe inançların artarak yayılması ve belirli ölçüde bunların ilerlemeyi engellemesidir. İran, Yunan, Mısır, Hind dünyasında ne kadar karışık ve eski hurafeler varsa içimize sokulması neticesinde Müslümanlar arasında cehalet, sefalet ve felaketler artmış; dahası bazı tarikatlerin üzleti tavsiye etmesi, dünya malı ve kazancına değer vermeme ve miskinlikleri medeniyetimizin gelişmesini engelleyici faktörlerden olmuştur.³⁷

Bu tür hurafelere karşı olarak Günaltay, dinin aslından kabul ettiği hakikatleri sıralar; bunlar arasında İslam’ın ilk dönemlerinde Müslümanların canlı bir ruha sahip oldukları için hayat mücadelelerinde daima üstün geldiklerini sayan Günaltay’a göre İslam, bir ışık ve yol gösterici olarak yardımlaşmayı, adaleti, fazileti ve topluma faydalı işler yapmayı emretmektedir. Hakiki İslamiyet, bütün tutuculuğun, sefaletin ve hurafelerin karşısındadır. Söz gelişi hasta olunca doktora gitmek yerine muska yazdırmak, kurşun dökmek veyahut türbe ziyaret ederek bir takım dileklerde bulunmakla iyileşeceğini düşünen ve bu gibi hurafelerle yetinenler aramızda hala çoktur. Ona göre bu tür batıl inançların hiçbirinin Hakikatin kendisi olan İslam ile bir ilişkisi yoktur.³⁸

Aslında hurafelere karşı bu olumsuz tavır tüm din bilginlerinde mevcuttur. Söz gelişi Romalı Hatip filozof Cicero’nun ilahlara ihlasla ibadeti içeren “*gerçek din*” (*religio quae deorum cultu pio continetur*) ile “*hurafe*” (*superstitio*) arasındaki ayırımı dikkatimizden kaçmaz. Cicero, “*nec vero superstitione illud tempum tollenda religio tollitur (hûrafe zaman içinde tamamen yok edilmesine rağmen din kesinlikle yok edilemez)*” der. ³⁹. Yine Dinler Tarihçileri tek başına tarih ve filolojik çabaların, dinin kaynağına ve özüne gitme konusunda yeterli olmadığının farkındadırlar. Bu noktada mukayeseli bir kültür çalışmasından (mesela mukayeseli antropolojinden) daha fazla katkı olarak neyin dinin hakikati neyin sonradan

³⁵ (Ahmet Gökbel, Sadeleştirenin Önsözü), Mehmed Şemsettin Günaltay, *Hurafattan Hakikate-Hurafeler ve İslam Gerçeği*, haz. Ahmet Gökbel, İstanbul 1997, 8.

³⁶ Günaltay, *Zulmetten Nura*, 99- 360.

³⁷ Günaltay, *Zulmetten Nura*, 395- 405.

³⁸ Günaltay, *Hurafattan Hakikate*, İstanbul 1332, 296- 315.

³⁹ Müller, 3- 4.

uydurulmuş olduğunun ortaya çıkarılabileceğini açıklar. Zira onlara göre adet, dini fikir, alışkanlık, hurafe, masal, mecaz gibi kültürel unsurlar arasında yapılacak gerçek mukayeselerle gerçek din olgusu aydınlığa çıkarılabilir. Çünkü hurafeler, bir dinde ortaya çıkan kısa devreler ve hastalıklar gibidir.⁴⁰

Bütün bunların yanında dinlerde gözlemlenen büyüyerek gelişmeler, bazen fenomenlerin sindirilip yeni bir form haline bürünmesi olarak sanılabilir. Söz gelişi bazı dini ve siyasi şahsiyetler (mesela Roma-Germen İmparatoru Charlemagne gibi liderler) eski inançların batıl olduğunu ve kendilerine ait din formunun en yenisi olduğunu ancak kılıç yoluyla kabul ettirmeyi başaramışlardır. Antik dünyadaki ilahlar, günümüzde bazı dinlerde yeniden geri gelirken, eski karakterlerini korumakla birlikte bazen birer kötü ruh olarak algılanabilmiş bazıları ise melek, aziz, peygamber haline dönüşmüşlerdir. Daha somut bir örnekle, Ahura Mazda'ya tapınma, sonraki dönemlerde tüm İran halkları hatta başka komşu kavimler tarafından benimsenmiş sonuçta, Medler, Persler, Parsiler ve Ermeniler yavaş yavaş Zerdüşti öğretiyeye geri dönmüşlerdir. Böylece bu örnekte de görüldüğü üzere gelişme sürecinde aynı zamanda bir tür geri dönüşüm de söz konusudur⁴¹.

2. Günaltay'da Kurtuluşun Reçetesi Olarak Öze Dönüş (Safiyet)

Günaltay'ın *Zulmetten Nura* kitabına Ferit Kam'dan sonra ikinci takrizi yazan Milli Şairimiz Mehmet Akif Ersoy, Günaltay gibi aydın bir din adamının yetişemeyeceğini söyledikten sonra Müslümanların öze dönmek konusunda ümitsizliğe düşmemesi aksine mücadele etmeleri gerektiğini tavsiye eder. Akif'e göre Şemsettin Günaltay gibi gitmek, aramak, araştırmak ve ümitsizliğe düşmemek çok çalışmak gerekir.⁴²

O, dinin özüne dönüş konusu için safiyet terimini tercih eder. Ona göre mutaassıp kesim hemen bu kelimeye tepki göstereceklerdir. Ancak cahil olan bu insanlar kötü karakterli kimselerdir ve Müslümanların arasına sokulan sinsi misyonerlerden bile daha tehlikelidirler. Ancak bu gibi insanlara önem verilecek dönem geçmiştir. Öze dönüş yolunda İslam'ın temizliğini safiyet ve kapsamını hakkıyla takdir eden âlimlerin başyapıtları, Allahın keliması ve sahih hadis kitapları düşünen beyinlere yeni ufuklar açmaktadır.⁴³

Aslında Dinler Tarihi de benzer fikirler taşımaktadır. Bu alana göre dinlerde öze dönüş pozitif bir gelişme olarak bazen batıl fenomenlerin sindirilip yok edilip yeni bir form haline bürünmesi olarak sayılmaktadır. Söz gelişi bazı dini ve siyasi şahsiyetler (mesela Roma-Germen İmparatoru Charlemagne gibi liderler) eski inançların batıl olduğunu ve yaşadıkları din formunun en yenisi olduğunu ancak kılıç yoluyla kabul ettirmeyi başaramışlardır. Daha somut bir örnekle, Ahura Mazda'ya tapınma, sonraki dönemlerde tüm İran halkları hatta başka komşu kavimler tarafından düalizm olarak batıl olmuş ama Medler, Persler,

⁴⁰ Saussaye, 20- 23.

⁴¹ Tiele, 32-35.

⁴² (Mehmet Akif, "İkinci Takriz)", Şemseddin Günaltay, *Zulmetten Nura*, haz. Musa Alak, İstanbul 1996, 16- 17.

⁴³ Günaltay, *Hurafattan Hakikate- Hurafeler ve İslam Gerçeği*, haz. Ahmet Gökbel, İst. 1997, 311- 314.

Parsiler ve hatta Ermeniler yavaş yavaş Zerdüşti monoteizme öğretiyeye geri dönmüşlerdir. Bu örnekte de görüldüğü üzere pozitif gelişme sürecinde dinlerde aynı zamanda bir tür geri dönüşüm, öze, asla başvurma da söz konusudur⁴⁴.

Günaltay'a göre İslam'ın özünden olan şeylerden en önemlisi İslam'ın sadece Hıristiyanlık gibi vicdanlara hitap eden bir din olmadığıdır. İslam, tıpkı Yahudilik gibi bir hukuk sistemine sahiptir. Şeriat-ı garra sahibidir. Ancak gene de ne doğu da ne de batı da onun bu yönünü tam olarak ortaya koyacak aydınlar ortaya çıkmamıştır. Zira doğuda yazılan kitapların çoğu derin bilgi hazineleri olmalarına rağmen çağdaş metodolojik yaklaşımlardan uzak batıdakiler ise gizli bir düşmanlık peşindedirler. Doğudaki kitaplar metot olarak destannameleri benimsemişler, tarihi malzemeleri tenkite tabi tutmadan olduğu gibi nakletmişler, tarihi şahsiyetlerin fenomen değerlerini ortaya koymadan otobiyografileri kaleme almışlardır.⁴⁵

Günaltay, bu konuda tarihsel fenomenolojik yaklaşım sahibi Pettazzoni ile benzer fikirlere sahiptir. Söz gelişi ona göre tarihsel mukayese yaklaşımını benimseyerek, tarihsel olaylar ele alınmalı, sebep ve hikmetleri, sonuçları yazılmalıdır. Dahası, sadece hükümdar ve devletin ileri gelenlerinin değil devletin, sosyo kültürel durumu da bütün evreleriyle ve sosyal hayatın değişim ve dönüşümüyle hatta dini mezheplerin etileri, edebiyat, bilim ve sanat ihmal etmeden ele alınmalıdır.⁴⁶

İtalyan Dinler Tarihi ekolünün kurucusu Raffaele Pettazzoni (ö. 1959) de, tarihsel fenomeolojik yöntem adını verdiği kendi yaklaşımında benzer görüşlere sahiptir. Katı tarihsel yöntem ile tarihi gözardı eden yöntem arasında “üçüncü bir yol” gördüğü tarihsel fenomenolojik yaklaşımın mahiyetini şöyle özetlerler: a. Tarihsel Fenomenler parçalanarak mukayese edilip analiz edilerek ve tekrar yorumlanarak “kendi var oldukları zaman” bağlamında “yeniden inşa edilir”. b. Elde edilen bilimsel “bulgular”, her bir dinî geleneğin kendi bağlamında ortaya koyduğu özel kültürel olgulara doğru genişletilecek biçimde sistematik mukayese yapılıır. c. Mukayese edilen verilerin, metafizik alemle (Kutsal ile) bağlantısı bulunur⁴⁷. Pettazzoni'nin tarihsel mukayese anlayışı, fenomenlerin tek tek anlamını ortaya çıkarmaktan ziyade, onların büyüdüğü toprağı dolayısıyla “kültürel bağlamını koparmadan”, gördükleri işlevi anlamak üzere yine onları diğer geleneklerdeki benzer veya ortak fenomenlerle mukayese etmek isteyen bir disiplin sayılabilir⁴⁸.

Benzer ifadeler Günaltay tarafından dillendirilir; o, İslam âleminde başladığına inanılan uyanış devrinin derin bir sevinç ve ümitle karşılandığını, bu öze dönüşün teşvik etmesi gereken ve irfan, medeniyet ve hürriyet alanlarında diğer milletlere mensup dindaşlarımıza

⁴⁴ Tiele, 32-35.

⁴⁵ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, sad. Mehmet Mahfuz Söylemez, Ankara 2006, 11.

⁴⁶ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 10-11.

⁴⁷ Nicola Gasbarro, “La terza via tracciata da Raffaele Pettazzoni” *Studi e Materiali di Storia delle Religioni* [SMSR], vol. 56, 1990, 105.

⁴⁸ Lanternari, *Occidente e Terzo Mondo: Incontri di civiltà' e religioni differenti*, Bari 1967, 376.

rehberlik edecek sorumluluğa sahip olacak olan kesimin Türk gençleri olduğunu öne sürer. Zira Günaltay'a göre İslam dini batının ulaştığı ilim ve fennin temel prensiplerine haizdir. İslam, insan haklarına saygıyı, onları tanımayı emretmiştir. Kadına gerçek değerini vermiştir. Adaleti, özgürlüğü öğretmiş ve bunu sürekli yaymıştır.⁴⁹

Bunlara ilave olarak onun düşüncesinde öze dönüşte en önemli şey, İslam'ın özünü kavramaktır. İslam, diğer çoğu geleneğin aksine özünde batıl ve hurafe taşımaz. Onlar, sonradan ilave olan bir şeydir. İslam, kendisini, Allah'ı ve mesajlarını hak ve hakikat görür.

Yine milletlerin öze dönüş yolunda ilerlemek için gerekli gördüğü şeylerden biri de Günaltay'a göre tarihtir. O, bu noktada biz dinler tarihçilerin volker psikologie (halkların yaşam ruhu) dediği şeye işaret eder; bir milletin tarihi, mitleri, milletin dini, sosyolojik, edebi, kültürel bütün varlıklarının sonsuz hazinesini tarihi oluşturur. Tarih, hafızadır, geleceği aydınlatan ışık demetleri, dinamik hayat gücü ve ümit ışığıdır. Köle milletler, dirilmek, canlanmak için muhtaç oldukları yaşam ruhunu büsbütün dirilmek için gerekli azim ve irade gücünü kendi öz tarihlerinden alırlar. Tarih ab-ı hayattır, ebedi zindelik tılsımıdır. Tarihlerini ihmal eden milletler ise mazisini karanlıkta bıraktığından geleceğini de karanlıkta bırakır; zira doğrusal ilerlemede ona göre geçmiş neyse gelecek de odur.⁵⁰

Günaltay aynı zamanda İslam medeniyetinin dönüştürücü özelliğinden de bahseder; öyle ki İslam medeniyeti, kadim medeniyetleri sindirip kendi tarihi içinde onu son buldurmuş ve medeniyetler zinciri içinde modern medeniyet adını verdiği batı medeniyeti ise İslam medeniyetinden doğmuş ve gelişmiştir. Bu yüzden İslam medeniyet tarihi küresel açıdan insanlık ve akademik açıdan derinlemesine araştırılması gereken bir konudur.⁵¹

Yine Günaltay'a göre İslamiyet, yanlış anlaşılmıştır ve sanıldığı gibi ilerlemeye mani değildir. Halka da İslam'ın bu gerçek ruhu öğretilmelidir. Bunun için din adamları çağdaş uygarlığı bilen kimseler olmalıdır.⁵² Çünkü ulemanın görevlerinden birini Günaltay şöyle açıklar; "İslam toplumu içinde bulunan bir takım Müslümanları, kâfirlik ve dalalete düşme gibi şeylerle itham ederek onları hafife almak değil, inananların kalplerine nur, kafalarına gerçek ilmi nakşederek, eksikliklerini tamamlayıp hatalarını ıslah etmektir". ... "ecdadımız bir taraftan Müslüman milletler arasında dini yayarken diğer taraftan da Müslümanları tekfir etmek yerine onları irşada çalışıyorlardı". Buradan hareketle ona göre hurafelerden kurtulup öze asla dönüş yolunda Müslümanları diriltmenin yolu, Asr-ı saadete dönmektir. Bu dönüş irtica değil aksine hurafeler dünyasından hakikate dönüştür. Asr-ı saadete dönüş için bize ufuk açacak Kur'an-ı Kerim ve sahih hadisler gibi iki ilahi ışık kaynağı mevcuttur.

53

⁴⁹ (Ahmet Gökbel, Sadeleştirenin Önsözü), Mehmed Şemsettin Günaltay, *Hurafattan Hakikate- Hurafeler ve İslam Gerçeği*, haz. Ahmet Gökbel, İstanbul 1997, 8.

⁵⁰ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, sad. Mehmet Mahfuz Söylemez, Ankara 2006, 9.

⁵¹ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 9.

⁵² Günaltay, *Dinler Tarihi*, 26.

⁵³ Günaltay, *Hurafattan Hakikate- Hurafeler ve İslam Gerçeği*, 322.

Günaltay'ın öze dönüş konusunda öne sürdüğü diğer temel çözüm noktaları arasında şunlar söylenebilir; Müslümanlar arasındaki kardeşliğin pekiştirilmesi için mezheplere bağlı gelişen ayrılıkların ortadan kaldırılması; hurafelerle dolu vaaz kitaplarının ortadan kaldırılması; akli düşünceye özel önem verilmesi,⁵⁴ medreselerin ıslah ve ihya edilmesi ve İslam toplumunda dinamik bir inkılabî hareketin başlaması⁵⁵

SONUÇ

Şemsettin Günaltay'ın, bir Osmanlı düşünürü ve Cumhuriyet aydını olarak iki yönü bulunur. O, Osmanlı münevveri olarak çağdaş İslam düşüncesine katkılarıyla övülürken aynı zamanda bir Cumhuriyet Dönemi aktörü olarak Türk din eğitimi ve sosyo-kültürel hayatının modernleşmesi sürecinde her iki tarafı uzlaştırıcı ama yenilikçi görüşleriyle bu dönemi yakından izleyenler tarafından öne çıkarılmaktadır.

Günaltay, insanlığın muhtaç olduğu hedeflere ulaşmanın yegâne yöntemi, öncelikle insanı merkeze almak, onu oluşturan tüm varlık unsurlarını meydana getiren güvenilir bilgi kaynaklarından hareketle yeni ihtiyaçlar için yeni sonuçlara ulaşmaktadır. Söz konusu ihtiyaçları elde etmek için din ile fen bilimlerinin uzlaşması ve barışık içinde devrin felsefeleriyle yakın ilişki içinde olması gerekmektedir. Bunu başardığımızda, ona göre bilhassa fen bilimleri vasıtasıyla elde edilen sonuçların sistematize edilmek maksadıyla doğru yorumlanmasında felsefeden azami ölçüde faydalanılmalıdır.

Günaltay'daki doğu- batı arasındaki uzlaşma, zihinler ve kültürlerarası uzlaştırıcı yönler onun hem bilimsel hem de siyasi hayatına da yansımacaktır; onun özgeçmişini kaleme alanların da defalarca söylediği gibi aslında tek bir Şemsettin Günaltay yoktur, iki Günaltay karşımızdadır; “Osmanlı'nın son dönemlerindeki “Mim Şemsettin” ve Cumhuriyet dönemindeki M. Şemsettin Günaltay.

Daha somut olarak söylersek; 23 Mayıs 1913 günlü *Sebilü'r- Reşad*'da, Milli Şairimiz Mehmet Akif Ersoy'un, “benim Şemsettin'im” diye övdüğü Osmanlı düşünürü Şemsettin'in yanında dinle uğraşan ilim adamları ve ilahiyat çevreleri için ibretlik tecrübeler olarak Cumhuriyet döneminde devrimlerin yılmaz savunucusu, yenilikçi profili olarak Şemsettin Günaltay bulunmaktadır.

Batı karşısında durumumuzu Şemsettin Günaltay, İslamcılar ve dini yadsıyanlar olarak iki kısımda kategorize etmektedir. İslamcılar bilindiği temel yaklaşımı, “bütün temiz doğasıyla, oluşturduğu kurumlarıyla din ilerlemeye mani değildir” görüşüdür. Şemsettin Günaltay'ın da görüşü budur. Ona göre din, bir sorun değil ilaçtır. Diğer taraftan dini yadsıyanlar, deistler olarak aydın karakterinin iki özelliğini öne çıkaran sorgulayan aydınlar bulunmaktadır. Dini eleştirenlere cevap veren, onu bilimsel araştırmaya ilgi duyan aydın olan Şemsettin Günaltay, akla ve dine, fenne ve teolojiye aynı mesafede olan bir akademisyen olarak son tahlilde dinin gerçekliğine, cemiyet ve insan için olumlu yönlerine

⁵⁴ Günaltay, *Hurafattan Hakikate- Hurafeler ve İslam Gerçeği*, 208- 328.

⁵⁵ Günaltay, *Zulmetten Nura*, 169- 248.

inanmaktadır. Zira dinsiz bir toplumun olamayacağı anlayışındaki Günaltay, dinsiz toplumun vahşet doğuracağına vurgu yapmaktadır.

KAYNAKÇA

- Acun, Fatma, “ Değişme ve Süreklilik: Osmanlı'nın Torunları Cumhuriyetin Çocukları”, *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, ed. Mehmet Zencirkıran, İstanbul 2012, 43- 46.
- Akif, Mehmet, “İkinci Takriz”, Şemseddin Günaltay, *Zulmetten Nura*, haz. Musa Alak, İstanbul 1996, 16- 17.
- Aydeniz, Hüsnü, “ M. Şemsettin Günaltay'a Göre Müslüman Dünyanın Aydın Krizi”, *Bir Din Aydını Profili M. Şemsettin Günaltay*, ed. Mesut İnan- Fatih Kandemir- Ömer Aslan, İstanbul 2016, 21- 56.
- Bulut, Nurgül, “Şemsettin Günaltay'da Zulmet ve Nur Metaforu”, *Bir Din Aydını Profili M. Şemsettin Günaltay*, ed. Mesut İnan- Fatih Kandemir- Ömer Aslan, İstanbul 2016, 201-219.
- Demir, Ahmet İshak, “ Türk Aydın Kimliği Olarak M. Şemsettin Günaltay”, *Bir Din Aydını Profili M. Şemsettin Günaltay*, ed. Mesut İnan- Fatih Kandemir- Ömer Aslan, İstanbul 2016, 57- 98.
- Gasparro, Nicola, “La terza via tracciata da Raffaele Pettazzoni” *Studi e Materiali di Storia delle Religioni [SMSR]*, vol. 56, 1990, 95- 106.
- Gökbel, Ahmet, “M. Şemsettin (Günaltay) ve Dinler Tarihine Yaptığı Katkıları”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, V/2000, 33- 44
- Gökbel, Ahmet, “Sadeleştirilen Önsözü”, Mehmed Şemsettin Günaltay, *Hurafattan Hakikate- Hurafeler ve İslam Gerçeği*, haz. Ahmet Gökbel, İstanbul 1997, 8-9.
- Guisti, Sonia, *Storia e mitologia- Con antologia di testi di Raffaele Pettazzoni*, Roma 1988.
- Günaltay, M. Şemsettin, *Dinler Tarihi- yeryüzündeki ilkel dinler*, sad. Sevdije Yıldız, İstanbul 2006.
- Günaltay, M. Şemsettin, *Hurriyet Mücadeleleri*, haz. S. Erdemir, İstanbul 1958.
- Günaltay, M. Şemsettin, *Hurafattan Hakikate- Hurafeler ve İslam Gerçeği*, der. Ahmet Gökbel, İstanbul 1997.
- Günaltay, M. Şemsettin, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, sad. Mehmet Mahfuz Söylemez, Ankara 2006.
- Günaltay, M. Şemsettin, *İslam'da Tarih ve Muverrihler*, İstanbul 1923.
- Günaltay, M. Şemsettin, *Tarih-i Edyan*, İstanbul 1922, c. I-II.
- Günaltay, M. Şemsettin, *Zulmetten Nura*, haz. M. Alak, İstanbul 1996.
- El Kindi, *Felsefi Risaleler*, çev. Mahmut Kaya, İstanbul 1994.
- Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, c. II, İstanbul 1987, 403- 404
- Kutluer, İlhan, *İslamın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, İstanbul 1996.
- Lanternari, Vittorio, *Antropologia religiosa- etnologia, storia, folklore*, Bari 1997.
- Lanternari, Vittorio, *Occidente e Terzo Mondo: Incontri di civiltà' e religioni differenti*, Bari 1967.
- Pettazzoni, Raffaele, “Gli Ultimi Appunti”, *Religione e Società*, ed. Mario Gandini, Bologna 1966.

- Pettazzoni, Raffaele, “Criteri per l’ordinamento scientifico del VII Congresso internazionale di storia delle religioni”, *Atti della Reale Accademia d’Italia. Rendiconti della Classe di scienze morali e storiche*, II, II (1940-41), 1-2 (nel fascicolo 1-5, giugno-ottobre 1940, 1941) 1- 2.
- Pettazzoni, Raffaele, “Storia delle religioni e mitologia”, *Storia e mitologia: Con Antologia di Testi di Raffaele Pettazzoni*, Roma 1988, 387- 398.
- Pettazzoni Raffaele, “Religione e Cultura”, *Religione e Società*, ed. Mario Gandini, Bologna 1966, 169- 170
- Pettazzoni, Raffaele, “Verità del Mito”, *Religione e Società*, ed. Mario Gandini, Bologna 1966, 167- 172.
- Pisi, P., “Storicismo e fenomenologia nel pensiero di R. Pettazzoni”, *SMSR*, 56 (1990), 245- 277.
- Severino, Valerio Salvatore, *La Religione di Questo Mondo in Raffaele Pettazzoni*, Roma, 2009, 123- 171.
- Smith, Jonathan Z., “Religion, Religions , Religious”, *Critical Terms for Religious Studies*, ed. Mark C. Taylor, London 1998, 269- 282.
- Vatandaş, Celalettin, “Kapsam ve Yöntem Açısından Türk Modernleşmesi”, *Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, 70-71.
- Whaling, Frank, “Theological Approaches”, *Approaches to the Study of Religions*, ed. Peter Connolly, London 1999, 226-274.

CUMHURİYETİN 100. YILINDA ERZİNCAN

